VICTOR HUGO

Mizerabilii

Volumul I

Traducere de
Lucia Demetrius şi Tudor Măinescu
Note de N.N. Condeescu

EDITURA CARTEX 2000
Bucureşti, 2002

Coperta: Bogdan Munteanu
Ilustraţia copertei: reproducere după *L'Assiette Aubeurre*

Textul ediţiei de faţă este reprodus după: *Victor Hugo, Mizerabilii*, roman (3 volume), traducere de Lucia Demetrius şi Tudor Măinescu, note explicative de N.N.Condeescu, Editura Cartea Românească, Bucureşti, 1981.

Au fost operate modificări privind ortografia aprobată de Academia Română.

ISBN 973-8202-60-4
ISBN 973-8202-61-2

Atâta vreme cât va exista, din pricina legilor şi a moravurilor, un blestem social, care creează în chip artificial, în plină civilizaţie, adevărate iaduri, agravând cu o fatalitate omenească destinul, care e de esenţă divină; atâta vreme cât cele trei probleme ale secolului: înjosirea omului prin exploatare, decăderea femeii prin foame, atrofierea copilului prin puterea întunericului nu vor fi rezolvate; atâta vreme cât în anumite pături constrângerile sociale vor fi cu putinţă; cu alte cuvinte, şi într-un sens şi mai larg, atâta vreme cât pe pământ vor dăinui ignoranţa şi mizeria - cărţi de felul celei de faţă nu vor fi zadarnice.

Hauteville-House, 1 ianuarie 1862

PARTEA ÎNTÂI FANTINE

CARTEA ÎNTÂI
UN OM DREPT

I
Domnul Myriel

În 1815 domnul Charles-François-Bienvenu Myriel era episcop la Digne. Era un bătrân de vreo şaptezeci şi cinci de ani şi ocupa scaunul episcopal din Digne din 1806.

Cu toate că acest amănunt nu are nici o legătură cu faptele pe care le vom istorisi, nu este poate de prisos - spre a fi cât mai exacţi - să amintim aici zvonurile şi vorbele care circulau pe seama sa, pe vremea când a sosit în eparhie. Adevărate sau nu, lucrurile ce se pun pe seama oamenilor ocupă adesea în viaţă şi mai ales în destinul lor atâta loc cât şi faptele pe care le săvârşesc. Domnul Myriel era fiul unui consilier al curţii de justiţie din Aix; viţă de magistraţi. Se povesteşte că tatăl lui, hărăzindu-i moştenirea postului său, îl însurase foarte de tânăr, la optsprezece sau douăzeci de ani, după un obicei destul de răspândit în familiile magistraţilor. În pofida acestei căsătorii, Charles Myriel, tăcuse, zice-se să se vorbească multe pe seama sa. Era bine făcut, deşi cam mic de statură, elegant, distins, spiritual; tinereţea lui fusese închinată în întregime vieţii mondene şi aventurilor galante.

O dată cu revoluţia, evenimentele se precipitară; familiile magistraţilor, decimate, izgonite, hăituite, se risipiră care încotro. Din primele zile ale revoluţiei, domnul Charles Myriel fugi în Italia. Nevasta lui muri acolo de o boală de piept, boală de care suferea mai demult. Copii nu aveau. Ce s-a petrecut după aceea în viaţa domnului Myriel? Năruirea vechii societăţi franceze, prăbuşirea propriei lui familii, întâmplările tragice de la ‘93[1] - mult mai groaznice poate pentru cei emigraţi, care te priveau de departe cu exagerarea spaimei - au făcut oare toate acestea să încolţească în mintea lui gândul renunţării şi al singurătăţii? în ameţeala desfătărilor, şi a legăturilor care-i umpleau viaţa, să fi primit el oare pe neaşteptate una din acele lovituri misterioase şi grozave, care câteodată doboară, izbindu-l drept în inimă, chiar şi pe omul pe care catastrofele publice nu-l pot clătina nici când îi lovesc în existenţa şi

---

[1] Aluzie la dictatura montaniardă din timpul revoluţiei burgheze din Franţa (1793-1794), când fracţiunea condusă de Robespierre și Saint-Just ia o serie de măsuri antifeudale şi chiar anticapitaliste menite a desăvârşi revoluţia burghezo-democratică.

avutul său? Nimeni n-ar fi putut s-o spună; se ştia numai că se întorsese din Italia preoţit.
În 1804 domnul Myriel era preot la Brignolles. Îmbătrânise şi trăia în cea mai mare singurătate.
Pe vremea încoronării, o chestiune măruntă a parohiei sale, nu se mai ştie ce anume, îl aduse la Paris. Printre alte persoane cu vază, cărora le ceru sprijinul pentru enoriaşii săi, era şi domnul cardinal Fesch. Într-o zi, când împăratul tocmai venise să-i facă o vizită unchiului său, cucernicul preot - care aştepta în anticameră - se pomeni faţă în faţă cu maiestatea sa. Napoleon, văzându-se privit cu o oarecare curiozitate de către bătrân, se întoarse şi spuse dintr-o dată:
— Cine-i omul ăsta cumsecade care se uită aşa la mine?
— Sire, zise domnul Myriel, dumneavoastră vă uitaţi la un om cumsecade, iar eu mă uit la un om mare. Fiecare dintre noi are ceva de câştigat.
În aceeaşi seară, împăratul întrebă pe cardinal cum îl cheamă pe preot şi, puţin după aceea, domnul Myriel află cu cea mai mare surprindere că fusese numit episcop la Digne.
Dar ce era adevărat din cele ce se povesteau despre tinereţea domnului Myriel? Nimeni nu ştia. Înainte de revoluţie prea puţine familii cunoscuseră familia Myriel.
Domnul Myriel a fost sortit să îndure soarta oricărui nou-venit într-un târguşor unde nu lipsesc guri care flecăresc şi sunt prea puţine capete care gândesc. Trebuia să îndure, cu toate că era episcop şi tocmai pentru că era episcop. Dar, la urma urmei, flecărelile în care se pomenea numele său nu erau poate decât flecăreli, zvonuri, vorbe, trăncăneli, chiar mai puţin decât atât: „palavre”, cum se spune în graiul energic din miazăzi.
Oricum, după vreo nouă ani de episcopat şi de şedere la Digne, toate aceste bârfeli, prilej de discuţii care preocupă la început orăşelele mici şi pe oamenii mărunţi, fură cu totul uitate. Nimeni n-ar mai fi îndrăznit să vorbească despre ele, nimeni n-ar fi îndrăznit măcar să şi le aducă aminte.
La Digne domnul Myriel venise însoţit de o fată bătrână, domnişoara Baptistine, sora lui, care era cu vreo zece ani mai tânără decât el.
N-aveau în slujba lor decât o femeie de vârsta domnişoarei Baptistine, pe nume doamna Magloire, care, după ce fusese „servitoarea domnului preot”, purta acum îndoitul titlu de cameristă a domnişoarei şi de menajeră a monseniorului.
Domnişoara Baptistine era o persoană înaltă, palidă, slabă, blândă: întruchipa idealul cuprins în cuvântul „respectabilă”, deoarece se pare că o femeie trebuie să fie mamă pentru a fi venerabilă. Nu fusese niciodată frumoasă, dar viaţa ei toată, care nu fusese decât un şir de fapte bune, o învăluise în cele din urmă în ceva imaculat şi luminos; o dată cu bătrâneţea, dobândise ceea ce s-ar putea numi frumuseţea bunătăţii. Fusese slabă în tinereţe şi ajunsese străvezie la maturitate, iar sub transparenţa aceasta se întrezărea îngerul. Era mai degrabă un suflet decât o fecioară. Întreaga ei fiinţă părea alcătuită din umbră; doar atât trup cât să mai fie femeie; o fărâmă de materie, închizând într-însa o

lumină; ochi mari, pururea plecaţi; pretext pentru ca un suflet să rămână pe pământ.

Doamna Magloire era o bătrânică, albă, grăsună, dolofană, grăbită, care gâfâia mereu, pe de o parte din pricina treburilor, pe de alta din pricina astmei.

Când venise în oraş, domnul Myriel fusese instalat în palatul episcopal, cu toate onorurile cerute de decretele imperiale, care-l aşezară pe episcop îndată după comandantul garnizoanei. Primarul şi preşedintele curţii îi făcură vizita de rigoare, iar el făcu la rândul său prima vizită generalului şi prefectului.

După instalare, oraşul aşteptă să-l vadă pe episcop la lucru.

II
Domnul Myriel devine monseniorul Bienvenu[2]

Palatul episcopal din Digne se afla alături de spital. Era o clădire mare şi frumoasă, de piatră, ridicată la mijlocul secolului trecut de către monseniorul Henri Puget, doctor în teologie de la facultatea din Paris, abate de Simore, fost episcop de Digne pe la 1712. Palatul era o adevărată locuinţă seniorială. Totul era măreţ: apartamentele episcopului, saloanele, camerele, curtea de onoare, foarte mare, străbătută de alei cu arcade, după vechea modă florentină, grădinile plantate cu arbori falnici, în sala de mâncare, o lungă şi splendidă galerie care se afla la parter şi care dădea spre grădini, monseniorul Henri Puget dăduse o masă de gală la iulie 1714 monseniorilor Charles Brulart din Genlis, arhiepiscop de Embrun, Antoine de Mesgrigny, capucin, episcop de Grasse, Philippe de Vendôme, mare duhovnic al palatului şi abate la Saint-Honoré din Lérins, François de Berton din Grillon, episcop şi baron de Vence, César de Sabran din Forcalquier, episcop-senior de Glandève şi Jean Soanen, preot al congregaţiei, predicator obişnuit al regelui, episcop senior de Senez. Portretele acestor şapte cucernice personalităţi decorau sala, iar data memorabilă, 29 iulie 1714, era gravată cu litere de aur pe o placă de marmură albă.

Spitalul era o clădire strâmtă şi joasă, cu un singur cat şi cu o grădiniţă.

La trei zile după sosirea sa, episcopul vizită spitalul. După vizită, îl rugă pe director să binevoiască a veni la el.

— Domnule director al spitalului, îi spuse el, câţi bolnavi aveţi în clipa de faţă?

— Douăzeci şi şase, monseniore.

— Atâţia numărasem şi eu.

— Paturile, reluă directorul, sunt cam înghesuite unele într-altele.

---

[2] Binevenit.

— Am băgat şi eu de seamă.

— Sălile nu-s decât nişte odăi, iar aerul se primeneşte greu.

— Aşa mi se pare şi mie.

— Şi pe urmă, când e niţel soare, grădina e prea mică pentru convalescenţi.

— Aşa-mi spuneam şi eu.

— Iar când sunt molime (anul acesta am avut tifos, acum doi ani am avut friguri palustre) avem şi o sută de bolnavi deodată; nu ştim cum s-o scoatem la capăt.

— La asta mă gândesc şi eu.

— Ce să facem, monseniore? zise directorul. Trebuie să ne resemnăm.

Convorbirea avea loc în sala de mâncare de la parter.

Episcopul tăcu o clipă, apoi se întoarse repede spre directorul spitalului.

— Domnule, spuse el, câte paturi credeţi c-ar încăpea în sala asta?

— În sala de mâncare a monseniorului? rosti speriat directorul.

Episcopul cerceta sala cu privirea şi părea că socoteşte şi măsoară cu ochii.

— Ar încăpea foarte bine douăzeci de paturi, zise el, ca şi cum ar fi vorbit cu sine însuşi; apoi adăugă cu glas tare: Iată, domnule director al spitalului, ce vreau să spun. E, desigur, o greşeală la mijloc. Sunteţi douăzeci şi şase de persoane în cinci sau şase odăiţe. Aici suntem trei şi avem loc pentru şaizeci. E o greşeală, vă spun eu. Staţi în locuinţa mea, iar eu într-a dumneavoastră. Daţi-mi casa mea. Asta e casa dumneavoastră.

A doua zi, cei douăzeci şi şase de bolnavi se instalară în palatul episcopal, iar episcopul se mută la spital.

Domnul Myriel nu avea nici un fel de avere, familia sa fiind ruinată de revoluţie. Sora lui primea o rentă viageră de cinci sute de franci, care, la prezbiteriu, ajungea pentru cheltuielile ei personale. Domnul Myriel primea de la stat, ca episcop, o leafa de cincisprezece mii de franci. Chiar în ziua când se mută în clădirea spitalului, domnul Myriel stabili felul cum trebuia să fie întrebuinţată această sumă, o dată pentru totdeauna, precum urmează. Copiem o notă scrisă de mâna lui:

Notă pentru orânduirea cheltuielilor casei mele

Pentru micul seminar............................o mie cinci sute franci
Congregaţia misiunii..o sută franci
Pentru lazariştii din Montdidier...........................o sută franci
Seminarul misiunilor străine din Paris..........două sute franci
Congregaţia sfântului duh....................o sută cincizeci franci
Instituţii religioase din locurile sfinte..................o sută franci
Societăţi de caritate maternă..........................trei sute franci
Supliment pentru cea din Arles.......................cincizeci franci
Danie pentru îmbunătăţirea întreţinerii
închisorilor..patru sute franci

Pentru eliberarea şefilor de familii închişi pentru datorii..o mie franci
Danie pentru ajutorarea şi eliberarea celor închişi...cinci sute franci
Supliment la salariul profesorilor săraci ai eparhiei..două mii franci
Hambarele de rezervă din Alpii de Sus.............o sută franci
Congregaţia doamnelor din Digne, din Manosque şi din Sisteron, pentru învăţământul gratuit al fetelor sărace..o mie cinci sute franci
Pentru săraci..şase mii franci
Cheltuieli personale..o mie franci
Total...cincisprezece mii franci

Cât timp a ocupat scaunul episcopal din Digne, domnul Myriel n-a schimbat aproape nimic din întocmirea aceasta, pe care, cum am văzut, el o numea orânduirea „cheltuielilor casei sale”.

Această rânduială a fost primită cu supunere desăvârşită de către domnişoara Baptistine. Pentru evlavioasa fată, monseniorul din Digne era în acelaşi timp frate şi episcop, prieten firesc şi superior prin rangul său bisericesc. Îl iubea şi-l venera totodată. Când spunea el ceva, ea se înclina: când făcea ceva, i se alătura. Numai servitoarea, doamna Magloire, bombănea puţin. Domnul episcop, cum am văzut, nu-şi păstrase sieşi decât o mie de franci, care, adăugaţi la pensia domnişoarei Baptistine, făceau o mie cinci sute de franci pe an. Cu aceşti o mie cinci sute de franci trăiau cele două bătrâne şi episcopul.

Iar când vreun preot de la ţară venea la Digne, domnul episcop tot mai găsea cu ce să-l ospăteze, mulţumită economiilor crunte ale doamnei Magloire şi administraţiei iscusite a domnişoarei Baptistine.

Într-o zi - se afla la Digne de vreo trei luni - episcopul spuse:

— Cu toate astea, sunt destul de strâmtorat!

— Cred şi-eu! izbucni doamna Magloire. Monseniorul nici măcar nu şi-a cerut indemnizaţia pe care i-o datorează judeţul pentru cheltuielile de transport în oraş şi pentru vizitele pe care le face în eparhie. Aşa era obiceiul pentru episcopii de altădată.

— Aşa e! zise episcopul. Ai dreptate, doamnă Magloire.

Şi făcu cererea.

Puţin după aceea, consiliul general, luând în considerare această cerere, îi aprobă o indemnizaţie anuală de trei mii de franci intitulată „Alocaţia domnului episcop pentru cheltuieli de trăsură, de poştă şi cheltuieli pentru vizite pastorale”.

Faptul stârni multă vâlvă în rândul burgheziei locale şi, cu acest prilej, un senator al imperiului, fost membru în Consiliul celor cinci sute, partizan al lui 18 Brumar[3], înzestrat pe lângă oraşul Digne cu nişte fonduri colosale, îi scrise ministrului cultelor, domnului Bigot de Préameneu, o

[3] Lovitura de stat a lui Napoleon Bonaparte din 18 noiembrie 1799 a pus capăt Directoriului.

scrisoare furioasă şi confidenţială din care vom extrage următoarele rânduri autentice:

„*Cheltuieli de trăsură? De ce ar fi necesare într-un oraş cu mai puţin de patru mii de locuitori? Cheltuieli de poştă şi pentru vizite pastorale? Mai întâi, de ce trebuie să facă vizite? Pe urmă, cum să circule poşta într-o regiune muntoasă? Nu sunt drumuri. Nu se merge decât călare. Iar podul de la Durance la Château-Arnoux abia poate să ţină căruţele cu boi. Aşa sunt toţi popii. Lacomi şi zgârciţi. La sosire, acesta făcea pe apostolul. Acum se poartă ca toţi ceilalţi. Îi trebuie trăsură şi diligentă. Are nevoie de ea, ca episcopii de altădată. Ah, popimea asta! Domnule conte, lucrurile nu vor merge bine decât atunci când împăratul ne va scăpa de ei. Jos popa! (În acel moment se iviseră complicaţii cu Roma.) În ce mă priveşte, sunt numai pentru Cezar...*” etc... etc...

În schimb, doamna Magloire se bucură foarte mult.

— Bravo! îi spuse ea domnişoarei Baptistine. Monseniorul a început cu alţii, dar a trebuit în cele din urmă să se gândească şi la el. Şi-a pus la punct toate binefacerile. Iată, în sfârşit, şi pentru noi trei mii de franci.

În aceeaşi seară, episcopul scrise şi dădu surorii sale o notă cu următorul cuprins:

Cheltuieli de trăsură şi vizite pastorale

Pentru a se putea da bolnavilor din spital supă de carne...o mie cinci sute franci
Pentru societatea de caritate maternă din Aix...două sute cincizeci franci
Pentru societatea de caritate maternă din Draguignan...................................două sute cincizeci franci
Pentru copii găsiţi...cinci sute franci
Pentru orfani..cinci sute franci
Total...trei mii franci

Acesta era bugetul domnului Myriel.

Cât despre veniturile întâmplătoare ale episcopiei: strigări, dispense, botezuri, predici, binecuvântări, căsătorii etc. episcopul le încasa de la bogaţi cu aceeaşi străşnicie cu care le împărţea la săraci.

În scurtă vreme, daniile în bani sporiră. Şi cei avuţi şi cei lipsiţi băteau la uşa domnului Myriel, unii venind să ceară milostenia pe care alţii veneau s-o aducă. Nu trecuse nici un an de zile şi episcopul ajunse vistiernicul tuturor binefacerilor şi casierul tuturor nevoilor. Sume însemnate treceau prin mâna lui; dar nimic nu-l putu face să-şi schimbe cât de cât felul de viaţă şi să adauge cât de puţin la strictul său necesar.

Nici gând de aşa ceva. Aşa cum se întâmplă totdeauna, ca jos să fie încă şi mai multă mizerie, decât este sus înfrăţire, totul era dat - ca să zicem aşa - mai înainte chiar de a fi fost primit; totul era sorbit ca apa de un pământ uscat; oricât de mult încasa, episcopul n-avea niciodată un ban. Şi atunci se despuia pe sine.

Întrucât era obiceiul ca episcopii să-şi pună numele de botez în fruntea ordonanţelor şi scrisorilor pastorale, oamenii nevoiaşi ai ţinutului aleseseră, cu un fel de instinct plin de dragoste, dintre numele şi prenumele episcopului, pe cel care avea un tâlc pentru dânşii, aşa că nu-i mai spuneau decât monseniorul Bienvenu. Vom face ca şi ei şi-l vom numi şi noi la fel. De altminteri, îi plăcea şi lui să i se spună aşa.

— Îmi place numele ăsta, spunea el. Bienvenu corectează titlul de monsenior.

Nu avem pretenţia ca portretul pe care-l facem aici să fie verosimil; ne mulţumim a spune că e asemănător.

III
Episcop bun, episcopie grea

Deşi transformase cheltuielile de transport în pomeni, domnul episcop nu facea mai puţine vizite. Eparhia Digne e foarte obositoare. Are prea puţine şesuri şi prea mulţi munţi; drumuri aproape nu există, cum am mai spus: sunt treizeci şi două de parohii, patruzeci şi unu de vicariate şi două sute optzeci şi cinci de bisericuţe. Să le vizitezi pe toate, e ceva. Domnul episcop o scotea la capăt. Când se ducea prin vecinătăţi, mergea pe jos, la şes cu trăsurica, şi la munte pe catâri. Cele două bătrâne îl întovărăşeau. Când drumul era prea anevoios pentru ele, se ducea singur.

Într-o zi, călărind pe un măgar, sosi la Senez, vechi oraş episcopal. Punga lui, aproape goală în clipa aceea, nu-i îngăduise alt mijloc de călătorie. Primarul oraşului îl întâmpină la poarta episcopiei şi privirea lui păru scandalizată când îl văzu cum coboară de pe măgar. Câţiva târgoveţi râdeau pe de lături.

— Domnule primar şi domnilor, spuse episcopul, îmi dau seama ce vă supără; socotiţi că e mare cutezanţă ca un biet preot să călătorească pe acelaşi animal de care s-a slujit şi Isus Hristos. Vă rog să mă credeţi că o fac de nevoie, nu din vanitate.

În vizitele sale era îngăduitor, blând şi mai bucuros sta de vorbă decât predica. Nu aşeza nici o virtute la înălţimi de care nu te poţi apropia. Nu-şi căuta niciodată prea departe argumentele şi pildele. Lôcuitorilor dintr-un ţinut le da drept pildă ţinutul vecin. În cantoanele în care oamenii erau nepăsători cu cei nevoiaşi, spunea:

— Uitaţi-vă la oamenii din Briançon. Au dat voie săracilor, văduvelor şi orfanilor să-şi cosească fâneţele cu trei zile înaintea celorlalţi. Le dreg gratuit casele când sunt dărăpănate. De aceea e un ţinut binecuvântat de Dumnezeu. Vreme de un veac, de o sută de ani adică, n-a fost acolo nici un singur ucigaş.

În satele lacome după câştig şi recoltă, spunea:

— Uitaţi-vă la cei din Embrun. Dacă în timpul recoltei un tată de familie îşi are feciorii în armată şi fetele la lucru în oraş, şi dacă e bolnav, sau nu poate munci, preotul, în predica sa, face apel la obşte; iar

duminica, după slujbă, toţi oamenii din sat, bărbaţi, femei, copii, se duc pe ogorul bietului om să-i culeagă recolta şi să i-o care în hambar.

Familiilor învrăjbite din pricini băneşti şi de moştenire le spunea:

— Uitaţi-vă la muntenii din Devolny, ţinut atât de sălbatic încât nu se aude privighetoarea nici la cincizeci de ani o dată. Ei bine, când într-o familie moare tatăl, băieţii pornesc în lume să-şi caute norocul şi lasă fetelor averea, ca să se poată mărita.

În plăşile unde oamenilor le plac procesele şi unde gospodarii se minează cu acte şi timbre, spunea:

— Uitaţi-vă la ţăranii de treabă din valea Queyras. Sunt acolo trei mii de suflete. Doamne! E un fel de mică republică. Nu se ştie nici de judecător, nici de portărel. Primarul orânduieşte totul. El stabileşte dările, impune cinstit pe fiecare, judecă fără nici o plată pricinile, împarte moştenirile fără să ceară nimic, dă sentinţe fără cheltuieli de judecată şi e ascultat, pentru că e un om drept printre oameni de treabă.

În satele unde nu găsea învăţător, îi da drept pildă tot pe cei din Queyras:

— Ştiţi cum fac ei? spunea. De vreme ce un cătun cu douăsprezece până la cincisprezece căminuri nu poate să-şi ţină totdeauna un dascăl, au învăţători pe care-i plăteşte toată valea şi care cutreieră satele, oprindu-se opt zile într-un loc, zece într-altul, şi învăţând pe oameni carte. Dascălii ăştia vin pe la iarmaroace, unde i-am întâlnit şi eu. Îi recunoşti după condeiul din pană de gâscă pe care-l poartă la şnurul pălăriei. Cei care dau numai lecţii de citit - au o singură pană; cei care predau cititul şi socotitul au două pene; iar cei care dau lecţii de citit, de socotit şi de latină - au trei pene. Aceştia din urmă sunt marii învăţaţi. Dar ce ruşine e să fii neştiutor de carte! Faceţi şi voi ca oamenii din Queyras.

Vorbea aşa, cu gravitate, părinteşte; când nu avea pilde la îndemână, născocea parabole, mergând drept la ţintă, cu puţine cuvinte, dar cu belşug de imagini, cu elocinţa lui Hristos, convins şi convingător.

IV
Faptele asemănătoare vorbelor

Vorbea cu blândeţe şi cu voioşie. Căuta să fie pe înţelesul celor două bătrâne care-şi petreceau viaţa lângă el; când râdea, râdea ca un şcolar.

Doamnei Magloire îi plăcea să-i spună adesea „înălţimea-voastră”. Într-o zi, el se ridică din fotoliu şi se duse la bibliotecă să caute o carte. Cartea era într-unul din rafturile de sus. Fiind cam mic de statură, episcopul nu putu să ajungă până la ea.

— Doamnă Magloire, spuse el, adu-mi un scaun. Înălţimea mea nu ajunge până la raftul acela.

Una dintre rudele sale de departe, doamna contesă de Lô. nu scăpa aproape nici un prilej de-a înşira în prezenţa lui ceea ce numea ea „speranţele” celor trei fii ai ei. Contesa avea multe rubedenii foarte

bătrâne, care nu mai aveau mult de trăit, şi pe care copiii ei trebuiau să le moştenească de drept. Cel mai tânăr dintre ei urma să primească de la o mătuşă un venit frumuşel, de o sută de mii de franci; cel de-al doilea era succesorul titlului de duce al unchiului său; cel mai mare urma să moştenească titlul de pair[4] al bunicului. Episcopul asculta de obicei în tăcere aceste nevinovate şi scuzabile îngâmfări materne. O dată, pe când doamna de Lô îi înşira din nou, cu de-amănuntul, toate moştenirile şi toate „speranţele" ei, păruse totuşi mai îngândurat decât de obicei. Ea se opri cu oarecare nerăbdare:

— Doamne, dragă vere, dar unde ţi-s gândurile?

— Mă gândesc, spuse episcopul, la o cugetare ciudată care e, mi se pare, a sfântului Augustin: „Puneţi-vă speranţele în cel pe care nu-l moşteniţi".

Altă dată, primind înştiinţarea de deces a unui nobil din localitate. În care se înşirau, pe o pagină întreagă, în afară de dregătoriile răposatului, toate titlurile feudale şi de nobleţe ale tuturor înaintaşilor săi, exclamă:

— Ce rezistentă-i moartea! Ce aleasă încărcătură de titluri i se cere să poarte cu vioiciune în spinare şi câtă minte le trebuie oamenilor ca să pună astfel mormântul în slujba deşertăciunii!

Ştia, la nevoie, să glumească cu blândeţe, şi gluma lui ascundea aproape totdeauna un tâlc serios. În timpul unui post, un tânăr vicar veni la Digne şi ţinu o predică în catedrală. Vorbi destul de bine. Subiectul predicii era milostenia. Sfătui pe bogaţi să-i ajute pe nevoiaşi, pentru ca astfel să scape de focul iadului, pe care-l zugrăvi cât putu de înfricoşător, şi să ajungă în raiul pe care-l înfăţişă ispititor de încântător. Printre cei de faţă se afla şi un negustor bogat, retras din afaceri, mai făcând încă puţină cămătărie, anume domnul Géborand, şi care agonisise o jumătate de milion fabricând postavuri groase, mătăsuri, stofe, bonete. Niciodată domnul Géborand nu dăduse de pomană vreunui nenorocit. De când cu predica asta, s-a băgat de seamă că în fiecare duminică dădea un gologan bătrânelor cerşetoare din faţa catedralei. Erau şase la număr ca să-şi împartă darul. Într-o zi, episcopul îl zări dând de pomană şi-i spuse zâmbind surorii sale:

— Uite-l pe domnul Géborand cum îşi cumpără rai de un ban!

Când era vorba de-o faptă bună, nu da înapoi nici chiar în faţa unui refuz şi găsea atunci cuvinte care dădeau de gândit. Odată strângea bani pentru săraci într-un salon din oraş. Se afla acolo marchizul de Champtercier, bătrân, bogat şi zgârcit, care izbutea să fie în acelaşi timp ultraregalist şi ultravoltairian. Au existat şi inşi de soiul ăsta. Ajungând lângă el, episcopul îi atinse braţul:

— Domnule marchiz, trebuie să-mi daţi şi dumneavoastră ceva!

Marchizul se întoarse şi răspunse scurt:

— Monseniore, am săracii mei!

— Daţi-mi-i mie! spuse episcopul.

Într-o zi, în catedrală, rosti următoarea predică:

---

[4] Titlul membrilor ereditari ai Camerei Înalte din vremea monarhiei cenzitare în Franţa.

— Preaiubiţii mei fraţi, bunii mei prieteni! Sunt în Franţa un milion trei sute douăzeci de mii de case ţărăneşti care n-au decât trei deschizături, un milion opt sute şaptesprezece mii cu două deschizături, uşa şi o fereastră şi, în sfârşit, trei sute patruzeci şi şase de mii de colibe care n-au decât o singură deschizătură: uşa. Şi asta numai din cauză că există un impozit pe uşi şi pe ferestre. Gândiţi-vă la familiile nevoiaşe, la bătrânele, la copilaşii care trăiesc în locuinţele astea şi veţi înţelege de ce-s bolnavi de friguri şi de alte multe boli. Vai, Dumnezeu le dă oamenilor aerul, şi legea li-l vinde! Nu acuz legea, dar îl binecuvintez pe Dumnezeu. În Isère, în Var, în Alpi, în Alpii de Sus şi cei de Jos, ţăranii nu au nici măcar roabe; cară îngrăşămintea cu spinarea; n-au lumânări şi ard făclii de răşină şi bucăţi de sfoară muiată în răşină. Aşa-i în tot ţinutul de sus al Dauphine-ului. Îşi fac pâinea pe şase luni o dată şi o coc la foc de tizic. Iarna sparg pâinea cu toporul şi o ţin muiată în apă douăzeci şi patru de ore ca s-o poată mânca... Fraţilor, fie-vă milă! Vedeţi câtă suferinţă este în jurul vostru!...

Născut în Provenţa, se obişnuise repede cu toate dialectele din sud. Spune: „*Eh, bé! moussou, sès sagé?*” ca în Languedoc-ul de Jos. „*Onté anaras passa?*” ca în Alpii de Jos. „*Puerte un bouen moutou embe un bouen froumage grase!”* ca în Dauphine-ul de Sus. Asta plăcea poporului şi a contribuit în bună măsură să câştige inima tuturor. Fie în vale, în bordeie, fie sus la munte, pretutindeni se simţea ca la el acasă. Ştia să spună lucrurile cele mai însemnate în graiul cel mai popular. Vorbind toate limbile, pătrundea în toate sufletele. De altminteri, se purta la fel cu cei de sus şi cu cei de jos. Nu învinuia niciodată în pripă şi fară să ţină seama de împrejurările respective. Spunea:

— Să vedem mai întâi de unde vine răul!

Fiind, cum îşi spunea singur zâmbind, un „fost păcătos”, n-avea nimic din asprimea moralistului şi propovăduia pe faţă - fără încruntarea din sprâncene a virtuoşilor crânceni - o doctrina care s-ar putea rezuma astfel: „Omul îşi poartă pe el carnea, care e în acelaşi timp povară şi ispită. O târăşte după el şi i se supune. E dator s-o supravegheze, s-o înfrâneze, să i se împotrivească şi să nu i se supună decât atunci când nu mai are încotro. Dându-i ascultare, săvârşim totuşi o greşeală, dar o greşeală de felul acesta se poate ierta. E o cădere, dar o cădere în genunchi, care poate sfârşi cu o rugăciune. Să fii sfânt e un lucru rar; să fii drept e firesc. Puteţi greşi, puteţi avea slăbiciuni, puteţi păcătui, dar fiţi drepţi. Cât mai puţine păcate - iată datoria omului. Nici un păcat - e visul îngerului. Tot ce-i pământesc e supus greşelii. Păcatul are puterea gravitaţiei”.

Când vedea că lumea strigă prea tare şi se indignează prea repede,.spunea cu zâmbetul pe buze:

— O! o! s-ar părea că-i vorba de o crimă pe care o săvârşeşte oricine, iată, ipocriziile speriate sunt gata să protesteze şi să se pună la adăpost.

Era îngăduitor cu femeile şi cu săracii, care duc povara societăţii omeneşti. Spunea:

— Greşelile femeilor, ale copiilor, ale servitorilor, ale celor slabi, ale nevoiaşilor şi ale neştiutorilor sunt din vina bărbaţilor, a părinţilor, a stăpânilor, a celor puternici, a bogaţilor şi a învăţaţilor.

Mai spunea:

— Pe cei ce nu ştiu, învăţaţi-i cât mai multe lucruri puteţi; societatea e vinovată că învăţământul nu e gratuit; ea trebuie trasă la răspundere pentru bezna pe care o menţine. Acolo unde domneşte întunericul, încolţeşte păcatul. Vinovat nu e cel ce păcătuieşte, ci acela care-l ţine în întuneric.

Precum vedeţi, avea un fel ciudat, cu totul personal, de a privi lucrurile.

Într-o zi, auzi vorbindu-se într-un salon despre procesul unei crime, care se afla în faza de instrucţie şi urma să fie judecată. Un nenorocit, cu totul lipsit de mijloace, falsificase nişte bani, din dragoste pentru o femeie şi pentru copilul pe care-l avea cu ea. Falsificarea de bani se mai pedepsea pe vremea aceea cu moartea. Femeia fusese arestată pe când încerca să pună în circulaţie prima monedă falsificată de dânsul. Era închisă, dar nu existau dovezi decât împotriva ei. Numai ea putea să-l dea de gol pe amantul ei şi să-l nenorocească, mărturisind adevărul. Ea tăgădui. Magistraţii stăruiră. Ea se încăpăţână să tăgăduiască. Atunci, procurorul avu o idee. Înscenă o infidelitate a amantului şi, cu crâmpeie de scrisori iscusit ticluite, izbuti s-o convingă pe nefericita femeie că avea o rivală şi că omul o înşela. Atunci, întărâtată de gelozie, îşi denunţă amantul, mărturisi totul, dovedi totul. Omul era pierdut. Urma să fie judecat în curând la Aix, împreună cu complicea sa. Faptul începu să circule, şi lumea era încântată de dibăcia magistratului. Speculând gelozia, el făcuse să ţâşnească adevărul din mânie, justiţia din răzbunare. Episcopul ascultase totul, în tăcere. La urmă, întrebă:

— Unde vor fi judecaţi bărbatul şi femeia aceasta?

— La curtea cu juri.

Adăugă apoi:

— Şi unde va fi judecat domnul procuror regal?

La Digne se petrecu o dată o întâmplare tragică. Un om fu condamnat la moarte pentru omor. Era un nenorocit, nici prea învăţat, nici prea ignorant, care fusese scamator pe la bâlciuri şi jălbar. Procesul făcu multă vâlvă în oraş. În ajunul zilei fixate pentru executarea condamnatului, duhovnicul închisorii se îmbolnăvi. Era nevoie de un preot care să-l asiste pe osândit în ultimele clipe. Fu chemat preotul parohiei. Se pare că acesta refuzase zicând:

— Asta nu mă priveşte pe mine. N-am de ce să fac corvoada asta pentru un saltimbanc; şi eu sunt bolnav; de altminteri nici nu intră în atribuţiile mele.

Răspunsul acesta fu adus la cunoştinţa episcopului, care spuse:

— Domnul paroh are dreptate. N-are ce căuta el acolo; mă duc eu.

Se duse numaidecât la închisoare, coborî în celula „saltimbancului”, îi spuse pe nume, îi luă mâna şi-i vorbi. Petrecu toată ziua şi toată noaptea lângă el, uitând de masă şi de somn, rugându-se lui Dumnezeu pentru iertarea sufletului condamnatului şi rugându-l pe condamnat pentru

iertarea sufletului său. Îi spuse cele mai frumoase adevăruri, care sunt cele mai simple. Îi fu părinte, frate, prieten; episcop, numai pentru a-l binecuvânta. Îi vorbi despre toate, liniştindu-l şi alinându-l. Omul acesta era să moară deznădăjduit. Moartea însemna pentru el un abis. În picioare, tremurând pe marginea acestei prăpăstii fioroase, se trăgea înapoi îngrozit. Nu era chiar atât de ignorant ca să rămână cu totul nepăsător. Condamnarea lui, care-l zguduise adânc, fărâmase pe alocuri, în jurul lui, zidul care ne desparte de taina lucrurilor şi pe care noi îl numim viaţă. Se uita fără încetare dincolo de lumea asta, prin aceste spărturi fatale şi nu vedea decât întuneric. Episcopul îl făcu să zărească o lumină.

A doua zi, când veniră să-l ridice pe nenorocit, episcopul era tot acolo. Îl întovărăşi. Apăru în faţa mulţimii în pelerina-i liliachie şi cu crucea sa episcopală pe piept, alături de acest păcătos legat cu frânghii.

Se urcă în căruţă cu el, se sui cu el pe eşafod. Osânditul, atât de abătut şi copleşit în ajun, era acum transfigurat. Îşi simţea sufletul împăcat și avea nădejde în Dumnezeu. Episcopul îl îmbrăţişa şi, în clipa în care cuţitul sta să cadă, îi spuse:

— Pe cel ucis de mâna omului, Dumnezeu îl reînvie. Cel izgonit de fraţii săi e primit de tatăl ceresc. Roagă-te, crede, treci în viaţa veşnică! Acolo este Domnul.

Când coborî de pe eşafod, avea în privire care care făcu mulţimea să se dea la o parte. Nu ştiai ce să admiri mai mult: paloarea ori seninătatea sa. Întorcându-se în locuinţa modestă, pe care o numea, zâmbind, „palatul său”, îi spuse surorii lui:

— Am slujit ca un pontif!

Şi, cum lucrurile cele mai sublime sunt adesea cel mai puţin înţelese, s-au găsit în oraş oameni care, comentând purtarea episcopului, să spună: „Paradă”. Dar, la urma urmei, asta n-a fost decât flecăreală de salon. Poporul, căruia nu-i place să glumească pe seama lucrurilor sfinte, se înduioşă şi-l admiră.

Cât despre episcop, vederea ghilotinei îl zgudui şi-i trebui multă vreme ca să-şi vină în fire.

Într-adevăr, când îl vezi aievea, înălţat şi drept, eşafodul are ceva halucinant. Putem fi oarecum nepăsători faţă de pedeapsa cu moartea, putem să nu ne dăm părerea, bună sau rea, atâta vreme cât n-am văzut cu ochii noştri o ghilotină; dar dac-o vedem, zguduirea e dintre cele mai puternice; trebuie să ne hotărâm şi să spunem răspicat dacă suntem pentru sau contra. Unii o admiră, ca de Maistre[5]; alţii o detestă, ca Beccaria[6]. Ghilotina este întruchiparea legii; se numeşte vindicta[7]; nu e neutră şi nu-ţi îngăduie să rămâi neutru. Cine o vede se înfioară, străbătut de cel mai tainic fior. Toate problemele sociale ridică în jurul acestui satâr semnul lor de întrebare. Eşafodul e o vedenie. Eşafodul nu-i o simplă schelărie; eşafodul nu-i o maşină; eşafodul nu-i un aparat ţeapăn, făcut

---

[5] Scriitor politic francez.

[6] Jurist italian. În cartea Despre crime şi pedespe a cerut desfiinţarea pedepsei cu moartea.

[7] Pedeapsă.

din lemn, din fier şi din frânghii. Pare un fel de fiinţă, care are nu ştiu ce iniţiativă întunecată; s-ar spune că schelăria asta vede, că maşina asta aude, că aparatul ăsta înţelege, că lemnul, fierul şi frânghiile astea au voinţa lor. În visul înspăimântător, în care prezenţa lui cufundă sufletul, eşafodul apare groaznic, contopindu-se cu ceea ce face. Eşafodul este complicele călăului; devorează; înghite carne; bea sânge. Eşafodul este un fel de monstru, făurit de judecător şi dulgher, un strigoi, care pare că trăieşte o viaţă cumplită, alcătuită numai din moartea pe care a dat-o.

De aceea, impresia fu cumplită şi adâncă; a doua zi după execuţie, şi multe zile după aceea, episcopul păru copleşit. Seninătatea aproape violentă a clipei funebre dispăruse; stafia justiţiei sociale îl urmărea. El, care de obicei se întorcea de la tot ceea ce săvârşea cu o satisfacţie atât de luminoasă, părea acum că-şi face mustrări.

Uneori vorbea cu el însuşi, îngăimând cu jumătate glas monologuri lugubre, iată unul pe care sora lui l-a auzit şi l-a ţinut minte: „Nu credeam să fie atât de groaznic. E o greşeală să ne cufundăm atât de adânc în legea divină, încât să nu mai ţinem seamă de legile omeneşti. Moartea nu ne-o poate trimite decât Dumnezeu. Cu ce drept se ating oamenii de acest lucru necunoscut?”

Cu vremea, aceste impresii slăbiră şi probabil se şterseră. S-a băgat de seamă totuşi că episcopul se ferea să mai treacă prin piaţa execuţiilor.

Domnul Myriel putea fi chemat oricând la căpătâiul bolnavilor şi al muribunzilor. Ştia că aceasta este datoria lui cea mai mare şi adevăratul său rost. Familiile văduvelor şi orfanilor n-aveau nevoie să-l cheme; se ducea el singur. Ştia să stea şi să tacă îndelung lângă bărbatul care-şi pierduse soţia iubită, lângă mama care-şi pierduse copilul. Aşa cum ştia să tacă, ştia şi când să vorbească. Minunat fel de-a mângâia! Nu căuta să aline durerea prin uitare, ci s-o înalţe şi s-o înnobileze prin speranţă. Spunea: „Luaţi seama când vă îndreptaţi gândul spre cei morţi. Nu vă gândiţi la ceea ce putrezeşte. Priviţi drept înainte. Veţi zări lumina vie a mortului vostru drag strălucind pe bolta cerului.” Ştia cât de sănătoasă e credinţa. Se străduia să povăţuiască şi să-l liniştească pe omul cuprins de deznădejde, arătându-l cu degetul pe cel ce se resemnează, şi să prefacă durerea care priveşte spre groapă în durerea care priveşte către o stea.

V
Monseniorul Bienvenu îşi purta prea mult anteriele

Viaţa lăuntrică a domnului Myriel era plină de aceleaşi gânduri ca şi viaţa lui publică. Pentru cine ar fi putut s-o privească de aproape, sărăcia voită în care trăia episcopul din Digne ar fi fost un spectacol grav şi încântător.

Ca toţi bătrânii şi ca cei mai mulţi dintre cugetători, dormea puţin. Somnul lui era scurt şi adânc. Dimineaţa îşi îngăduia un ceas de reculegere, pe urmă oficia serviciul religios, fie la catedrală, fie în oratoriu.

După liturghie mânca o bucată de pâine de secară muiată în lapte muls de la vacile sale. Apoi se apuca de lucru.

Un episcop e un om foarte ocupat. Trebuie să primească în fiecare zi pe secretarul episcopiei, de obicei un canonic, şi mai în toate zilele pe marii vicari. Trebuie să controleze congregaţiile, să acorde privilegii, să cerceteze o întreagă bibliotecă de cărţi de rugăciune, catehisme diocezane, ceasloave etc., să scrie scrisori, să încuviinţeze predici, să-i împace pe preoţi şi pe primari; apoi corespondenţa clericală, corespondenţa administrativă; de o parte statul, de alta sfântul scaun; o sumedenie de treburi.

Timpul pe care i-l mai lăsau aceste nenumărate îndeletniciri, funcţiile şi breviarul, îl dăruia în primul rând nevoiaşilor, bolnavilor şi celor năpăstuiţi; iar timpul pe care i-l mai lăsau năpăstuiţii, bolnavii şi nevoiaşii, îl dăruia muncii. Săpa pământul în grădină sau citea şi scria. N-avea decât un cuvânt pentru amândouă felurile de munci: le numea „grădinărit”. „Spiritul e o grădină!” spunea el.

La prânz mânca la fel ca şi dimineaţa. Pe la ora două, când vremea era frumoasă, ieşea şi se plimba pe jos, pe câmp sau prin oraş, intrând adesea prin cocioabe. Era văzut mergând singur, îngândurat, cu ochii în pământ, sprijinindu-se în toiagul său lung, îmbrăcat cu pelerina-i liliachie, vătuită şi caldă, purtând ciorapi liliachii şi nişte pantofi mari, cu pălăria turtită, în trei colţuri, de care atânlau trei ciucuri de aur cu franjuri deşi.

Pretutindeni unde se arăta era o sărbătoare. S-ar fi zis că trecerea lui avea ceva cald şi luminos. Copiii şi bătrânii ieşeau în pragul porţilor, la ivirea episcopului, ca la ivirea soarelui. Îi binecuvânta, şi-l binecuvântau. Oricine avea nevoie de ceva era îndrumat spre casa lui.

Se oprea ici şi colo, sta de vorbă cu băieţii şi cu fetele şi zâmbea mamelor. Când mai avea un ban, se ducea pe la săraci, când nu mai avea, se ducea la cei bogaţi.

Deoarece purta prea mult anteriele şi nu voia să se bage de seamă lucrul acesta, nu ieşea niciodată în oraş decât cu pelerina sa vătuită, de culoare violetă, ceea ce-l cam stingherea în timpul verii.

Seara, pe la ora opt şi jumătate, lua cina împreună cu sora sa, în vreme ce doamna Magloire sta în picioare, în spatele lor, şi-i servea. Era o masă mai mult decât cumpătată. Dacă totuşi episcopul avea vreun preot la masă, doamna Magloire se folosea de acest prilej pentru a-i servi monseniorului vreun peşte gustos, de lac, sau vreun vânat ales, de munte. Orice preot era un bun pretext, binevenit pentru o masă bună; episcopul nu se împotrivea. Altminteri, masa lui de toate zilele nu se alcătuia decât din legume fierte în apă şi din supă de post. De aceea se şi spunea în oraş: „Când episcopul nu se ospătează popeşte, se ospătează călugăreşte”.

După cină stătea de vorbă o jumătate de ceas cu domnişoara Baptistine şi cu doamna Magloire; se întorcea apoi din nou în camera sa şi începea iarăşi să scrie, când pe foi volante, când pe marginea vreunui

infolio[8]. Era un om cult şi întrucâtva savant. A lăsat vreo cinci-şase manuscrise destul de ciudate; printre altele o dizertaţie asupra versetului din geneză: *La început duhul lui Dumnezeu plutea pe ape*. Confruntă cu acest verset alte trei texte: versiunea arabă, care spune: *Vânturile Domnului suflau*; pe Flavius Josefus[9], care zice: *Un vânt de sus se năpusti asupra pământului*; şi, în sfârşit, tălmăcirea chaldeică a lui Onkelos[10], care sună astfel: *Un vânt venind de la Dumnezeu sufla pe faţa apelor*. Într-altă dizertaţie analiză operele teologice ale lui Hugo, episcop de Ptolemaïs, strămoş ai celui ce scrie cartea de faţă, precizând că acestui episcop trebuie să i se atribuie diferite broşuri publicate acum o sută de ani sub pseudonimul Barleycourt.

Câteodată, în mijlocul unei lecturi, oricare ar fi fost cartea pe care-o avea în mână, cădea dintr-o dată într-o meditaţie adâncă, din care nu mai ieşea decât pentru a scrie câteva rânduri chiar pe marginile volumului respectiv.

Adesea, rândurile acestea nu au nici o legătură cu cartea pe care sunt scrise. Avem în faţa ochilor o notă scrisă de el pe marginea unui volum intitulat: *Corespondenţa lordului Germain cu generalii Clinton, Cornwallis şi cu amiralii marinei americane, Versailles, librăria Poinçot, Paris, librăria Pissot, cheiul Augustinilor.*

Iată această notă:

O, tu cel care eşti!

Eclesiastul te numeşte Atotputernic, Macabeii te numesc Creator, Epistola către Efezieni îţi spune Libertate, Baruch te numeşte Nemărginire, Psalmii te numesc înţelepciune şi Adevăr, Ioan te numeşte Lumină, Regii îţi spun Domnul, Exodul te numeşte Providenţă, Leviticul - Sfinţenie, Esdras - Dreptate, creaţiunea îţi spune Dumnezeu, omul te numeşte Tată, dar Solomon îţi spune îndurare şi acesta e cel mai frumos dintre toate numele tale...

Pe la ora nouă seara femeile se retrăgeau şi se urcau în camerele lor de la etajul întâi, lăsându-l singur, la parter, până dimineaţa.

Aici e nevoie să facem o descriere exactă a locuinţei domnului episcop din Digne.

VI
Cine-i păzea casa

Casa în care locuia era alcătuită, cum am mai spus, dintr-un parter şi un singur etaj; trei încăperi la parter, trei camere la etaj, iar deasupra un pod. În spatele casei - o grădiniţă de-un sfert de pogon. Femeile locuiau la etaj. Episcopul locuia jos. Prima încăpere, care dădea spre stradă, îi servea ca sufragerie, cea de-a doua era camera de dormit, iar a treia

---

[8] Carte de format mare, cu margini largi ale textului tipărit.
[9] Istoric ebreu din secolul I.
[10] Autor al unei traduceri în limba greacă a Vechiului Testament (secolul al II-lea).

oratoriul. Nu puteai ieşi din oratoriu fară să treci prin camera de culcare, şi nu puteai ieşi din camera de culcare fară să treci prin sufragerie. În oratoriu, în fund, se afla un alcov închis, cu un pat pentru musafiri. Domnul episcop ţinea acest pat pentru preoţii de la ţară, pe care treburile sau necazurile parohiei îi aduceau la Digne.

Farmacia spitalului, o clădire mică, alăturată casei şi care dădea spre grădiniţă, fusese transformată în bucătărie şi cămară.

În grădină mai era şi un staul, fosta bucătărie a spitalului, unde episcopul ţinea două vaci. Oricare ar fi fost cantitatea de lapte pe care i-o dădeau, el trimitea jumătate în fiecare dimineaţă bolnavilor din spital, „Îmi dau dijma!” spunea el.

Camera lui era destul de mare şi destul de greu de încălzit în timpul iernii. Lemnele fiind foarte scumpe la Digne, pusese să i se facă în staulul vacilor o despărţitură închisă cu un perete de scânduri. Acolo-şi petrecea serile când era ger. Îi spunea „salonul său de iarnă”.

Ca şi în sufragerie, în acest salon de iarnă nu se aflau alte mobile decât o masă de lemn, albă, pătrată, şi patru scaune de pai. Sala de mâncare mai era împodobită şi cu un bufet vechi, vopsit într-un roz spălăcit. Dintr-un bufet asemănător, acoperit cuviincios cu şerveţele albe şi cu imitaţie de dantele, episcopul făcuse altarul care-i împodobea oratoriul.

Adesea, femeile cu stare, care veneau să se pocăiască, şi femeile evlavioase din Digne strânseseră bani, ele-ntre ele, ca să împodobească cu un altar nou oratoriul monseniorului; de fiecare dată însă el luase banii şi-i împărţise la săraci. „Cel mai frumos altar, spunea el, e sufletul unui nenorocit alinat care-i mulţumeşte lui Dumnezeu.”

În oratoriu avea două scăunele de rugăciune, din pai, iar în camera de culcare un fotoliu, de asemenea din pai. Când se întâmpla să primească şapte sau opt persoane o dată - pe prefect, pe general, sau statulmajor al regimentului din garnizoană, sau câţiva elevi ai micului seminar - era nevoie să se aducă din staul scaunele salonului de iarnă, din oratoriu scăunelele de rugăciune şi din dormitor fotoliul; în felul acesta puteau să se adune până la unsprezece scaune pentru vizitatori. La fiecare vizită nouă se golea câte o încăpere.

Se întâmpla uneori să fie douăsprezece persoane; atunci episcopul ieşea din încurcătură stând în picioare lângă sobă, dacă era iarnă, sau propunând o plimbare prin grădină, dacă era vară.

Se mai afla un scaun şi în alcovul închis, dar era pe jumătate desfundat şi nu se ţinea decât pe trei picioare, aşa că nu putea fi folosit decât rezemându-l de zid. Domnişoara Baptistine avea şi dânsa în odaie un jilţ mare, de lemn, odinioară aurit şi îmbrăcat cu mătase înflorată, dar jilţul acesta trebuise să fie urcat la etaj prin fereastră, întrucât scara era foarte îngustă; prin urmare, nu putea fi socotit printre mobilele de folos în asemenea împrejurări.

Ambiţia domnişoarei Baptistine ar fi fost să poată cumpăra o mobilă de salon îmbrăcată în catifea de Utrecht galbenă, cu flori în relief, din lemn de mahon, arcuit ca gâtul de lebădă, şi cu o canapea. Dar asta trebuia să coste cel puţin cinci sute de franci şi, dându-şi seama că - în

cinci ani - nu putuse să strângă în acest scop decât patruzeci şi doi de franci şi zece centime, sfârşise prin a renunţa. De altminteri cine-şi atinge idealul?

Nimic mai simplu de închipuit decât dormitorul episcopului. O uşă cu geamuri dând spre grădină, drept în faţa palatului; un pat de spital, din fier, cu polog de mătase verde; în spatele patului, după o perdea, obiectele de toaletă, trădând încă vechile deprinderi elegante ale omului de lume; două uşi: una lângă sobă, dând spre oratoriu, cealaltă lângă bibliotecă, dând în sufragerie; biblioteca, un dulap mare cu uşi de sticlă, plin cu cărţi, căminul, din lemn imitând marmura, de obicei fară foc; în faţa căminului, două grătare de fier, împodobite cu două vase cu ghirlande şi ciubuce, altădată poleite cu argint, ceea ce alcătuia un fel de lux episcopal; deasupra, acolo unde de obicei se pune o oglindă, se afla un crucifix de aramă, de pe care se luase argintul, aşezat pe un fond de catifea neagră, roasă, într-o ramă de lemn cu poleială roasă. Lângă uşa cu geamuri, o masă mare cu o călimară, cu o mulţime de hârtii răvăşite şi cu volume groase. În faţa mesei, fotoliul de pai. În faţa patului, un scăunel de rugăciune, adus din oratoriu.

Două portrete în rame ovale erau atârnate pe perete, de cele două părţi ale patului. Nişte inscripţii mici, aurite, pe fondul neutru al pânzei, lângă chipurile zugrăvite, arătau că portretele înfăţişează, unul pe abatele de Chaliot, episcop de Saint-Claude, celălalt, pe abalele Tourteau, vicar-general de Agde, abate de Grand-Champ, din ordinul Châteaux, eparhia Chartres. Venind în această cameră, după plecarea bolnavilor spitalului, episcopul găsise aceste portrete şi le lăsase pe loc. Erau preoţi şi, probabil, donatori: două motive ca să-i inspire respect. Tot ce ştia despre amândoi e că fuseseră numiţi de rege, unul la episcopie, celălalt pentru administrarea veniturilor, în aceeaşi zi, la 27 aprilie 1785. Când doamna Magloire dăduse jos tablourile ca să le şteargă de praf, episcopul găsise datele acestea scrise cu cerneală spălăcită pe un petic de hârtie îngălbenită de vreme, prins cu patru buline pe dosul portretului abatelui de Grand-Champ.

Avea la fereastră o perdea de demult, dintr-o stofa groasă de lână, care se învechise atât de tare, încât, ca să nu fie nevoită să cumpere una nouă, doamna Magloire trebuise s-o cârpească zdravăn chiar în mijloc. Cusătura avea formă de cruce. Episcopul atrăgea adesea atenţia asupra ei. „Ce mult îmi place!” spunea el.

Toate încăperile casei, la parter ca şi la etaj, fară excepţie, erau văruite în alb, întocmai ca o cazarmă sau un spital.

Dar în ultimii ani, cum se va vedea mai departe, doamna Magloire descoperi sub tapetul spoit cu var nişte zugrăveli care împodobeau apartamentul domnişoarei Baptistine. Înainte de a fi spital, casa fusese locul de întâlnire al cetăţenilor. De-acolo venea zugrăveala. Odăile erau pardosite cu cărămizi roşii, care erau spălate în fiecare săptămână; în faţa paturilor se aflau rogojini de pai împletite. De altfel, îngrijită de cele două femei, casa era, de la un capăt la altul, de o curăţenie desăvârşită. Era singurul lux pe care şi-l îngăduia episcopul. Spunea: „Asta nu le răpeşte nimic săracilor!”

Trebuie totuşi să recunoaştem că din avutul lui de altădată îi mai rămăseseră şase tacâmuri de argint şi o lingură mare de supă, la care doamna Magloire se uita fericită, în fiecare zi, cum strălucesc scânteietor pe faţa de masă albă. Şi, pentru că-l zugrăvim aici pe episcopul din Digne aşa cum era, trebuie să adăugăm că de câteva ori fusese auzit spunând: „Mi-ar veni foarte greu să nu mai mănânc cu tacâmuri de argint”.

La această argintărie trebuie să adăugăm două mari sfeşnice de argint masiv, pe care le moştenise de la o mătuşă. Sfeşnicele aveau două lumânări de ceară şi erau aşezate de obicei pe căminul episcopului. Când avea pe cineva la masă, doamna Magloire aprindea cele două lumânări şi punea amândouă sfeşnicele pe masă.

În camera episcopului, la căpătâiul patului său, se afla un dulăpior, în care doamna Magloire încuia în fiecare seară cele şase tacâmuri de argint şi lingura mare. Trebuie să menţionăm că niciodată cheia nu era scoasă din broască.

Grădina, oarecum stricată din pricina clădirilor destul de urâte despre care am vorbit, avea patra alei încrucişate, şerpuind în jurul unei gropi pentru scurgerea apei; o altă alee făcea înconjurul grădinii, mergând de-a lungul zidului alb care o mărginea. Aleile lăsau între ele patru pătrate îngrădite cu merişori. În trei dintre ele, doamna Magloire cultiva legume; în al patrulea, episcopul pusese flori. Ici şi colo erau câţiva pomi fructiferi.

Odată, doamna Magloire îi spusese cu un fel de ironie blândă: „Monseniore, dumneavoastră, care trageţi foloase din orice, ţineţi totuşi pătratul ăsta degeaba. Ar fi mai nimerit să punem acolo salată decât flori.” „Doamnă Magloire, răspunse episcopul, te înşeli. Frumosul e tot atât de folositor ca şi utilul. Iar după o clipă de tăcere, adăugă: Poate chiar mai mult.”

Pătratul acela, alcătuit din trei sau patru brazde, îi răpea domnului episcop aproape tot atâta timp cât şi cărţile. Stătea bucuros acolo un ceas sau două, tăind, plivind, făcând ici şi colo câte o gaură în pământ, unde punea seminţe. Nu era atât de potrivnic insectelor cum ar fi fost un grădinar. De altminteri, n-avea pretenţia că e botanist; habar n-avea de grupe şi de specii; nu căuta câtuşi de puţin să hotărască între Tournefort[11] şi metoda naturalistă[12]; nu lua nici partea utricolelor împotriva cotiledonatelor, nici partea lui Jussieu[13] în contra lui Linné. Nu studia plantele; iubea florile. Avea un respect deosebit pentru savanţi, dar îi respecta şi mai mult pe cei neştiutori şi, fară să se abată vreodată de la aceste norme de respect, îşi stropea în fiecare seară de vară brazdele cu o stropitoare de tinichea vopsită în verde.

Nici o uşă a casei nu se încuia cu cheia. Uşa de la sufragerie, care, precum am spus, dădea drept în faţa catedralei, avusese pe vremuri broaşte şi zăvoare, ca o uşă de închisoare. Episcopul dăduse ordin să se scoată toată fierăria, aşa încât, ziua şi noaptea, uşa nu era închisă decât

---

[11] Naturalist francez din secolul al XVII-lea.

[12] Studiul plantelor după clasificarea propusă de Linné (după structura florilor, nu empiric cum se făcea mai înainte).

[13] Botanist francez din secolul al XVIII-lea, care a combătut clasificarea plantelor propusă de Linné.

cu clanţa. Orice trecător, la orice oră, n-avea decât să apese pe clanţă ca să intre. La început femeile fuseseră foarte îngrijorate că uşa nu era niciodată încuiată, dar episcopul de Digne le-a spus: „Dacă vreţi, n-aveţi decât să puneţi zăvoarele la camerele voastre”. Sfârşiseră împărtăşind încrederea lui, sau, cel puţin, lăsând să se creadă că o împărtăşesc. Numai doamna Magloire trecea din când în când prin clipe de spaimă. Cât despre episcop, ceea ce gândea el se poate explica, sau cel puţin se poate ghici, din aceste trei rânduri scrise pe marginea unei biblii: „*Iată deosebirea: uşa medicului nu trebuie să fie închisă niciodată; uşa preotului trebuie să stea totdeauna deschisă*„. Pe o altă carte intitulată Filozofia ştiinţei medicale) scrisese altădată: „*Oare nu sunt şi eu medic ca şi dânşii? Am şi eu bolnavii mei, mai întâi îi am pe ai lor, pe care ei îi numesc bolnavi, şi-apoi îi am pe-ai mei, pe care eu îi numesc nenorociţi.* „ Într-altă parte scrisese de asemenea: „*Nu-l întrebaţi cum îl cheamă pe cel ce vă cere adăpost. Mai cu seamă cel pe care numele său îl pune în încurcătură are nevoie de azil.*„

Se întâmplă o dată ca un vrednic preot, nu mai ştiu dacă era preotul din Couloubroux sau cel din Pompierry, să-l întrebe într-o zi, pus pesemne la cale de doamna Magloire, dacă monseniorul era cu totul încredinţat că nu face oarecum o imprudenţă lăsând zi şi noapte uşa deschisă, la cheremul oricui ar vrea să intre, şi dacă, în sfârşit, nu se teme că se va întâmpla vreo nenorocire într-o casă atât de puţin păzită. Episcopul îl bătu cu blândeţe şi seriozitate pe umăr şi-i spuse: „*Nisi Dominus custodierit domum, in vanum vigilant qui custodiunt eam*[14]”. Pe urmă schimbă vorba.

Spunea adesea:,,Există o vitejie a preotului, aşa cum există o vitejie a colonelului de cavalerie. Numai că, adăugă el, a noastră trebuie să fie liniştită.”

VII
Cravatte

Aici trebuie să povestim neapărat o întâmplare care ne arată de minune ce fel de om era domnul episcop din Digne.

După nimicirea bandei lui Gaspard Bes, care năpădise strâmtorile Ollioules, unul dintre ajutoarele lui, Cravatte, fugise în munţi. Se ascunsese câtăva vreme cu tâlharii săi, resturi ale bandei lui Gaspard Bes, în districtul Nisei, pe urmă trecu în Piémont şi apăru din nou pe neaşteptate în Franţa, la Barcelonette. Fu zărit mai întâi la Jauziers, apoi la Tuiles. Stătu ascuns în văgăunile de la Joug-de-l’ Aigle, iar de-acolo cobora spre cătune şi sate prin râpile Ubaye şi Ubayette. Se încumetă chiar să ajungă până la Embrun, pătrunse într-o noapte în catedrală şi jefui paraclisul.

Tâlhăriile lui înfricoşaseră ţinutul. Jandarmii porniră pe urmele lui, dar în zadar. Scăpa totdeauna. Uneori le ţinea piept cu îndârjire. Era un ticălos

[14] Dacă Dumnezeu nu păzeşte casa, zadarnic veghează păzitorii (lat.).

plin de îndrăzneală. În toiul spaimei generale, sosi şi episcopul, îşi făcea vizita sa obişnuită. La Chastelar primarul îi ieşi în întâmpinare şi-l sfătui să facă cale-întoarsă. Cravatte aţinea drumul în munte până la Arche şi mai departe. Era lucru primejdios, chiar dacă aveai o escortă, însemna să expui degeaba viaţa câtorva bieţi jandarmi.

— Tocmai de aceea mă voi duce fără escortă, spuse episcopul.

— Sunteţi hotărât să faceţi una ca asta, monseniore? exclamă primarul.

— Sunt atât de hotărât încât mă lipsesc cu desăvârşire de jandarmi şi plec peste un ceas.

— Plecaţi?

— Plec.

— Singur?

— Singur.

— Monseniore, să nu faceţi aşa ceva!

— E acolo, în munte, spuse episcopul, un sătuc micuţ, atâtica de mare, unde n-am mai fost de vreo trei ani. Am prieteni buni acolo. Păstori blajini şi cumsecade. Din treizeci de capre pe care le păzesc, una e a lor. Fac brâuri de lână foarte drăguţe, colorate în tot felul şi cântă cântece de munte din fluieraşe cu şase găuri. Au nevoie să li se vorbească din când în când despre Dumnezeu. Ce-ar spune ei despre un episcop căruia i-e frică? Ce-ar spune ei dacă nu m-aş duce?

— Dar tâlharii, monseniore? Dacă vă întâlniţi cu tâlharii?

— Ştii, spuse episcopul, mă gândesc şi la asta. Ai dreptate..S-ar putea să dau peste ei. Au desigur şi ei nevoie să li se vorbească despre bunul Dumnezeu.

— Dar, monseniore, sunt o bandă! O haită de lupi!

— Domnule primar, spuse episcopul, poate că Domnul m-a ales tocmai ca păstor al acestei turme. Cine cunoaşte căile Domnului?

— Monseniore, au să vă jefuiască.

— N-au ce să-mi ia.

— Au să vă omoare.

— Pe-un biet preot bătrân, care trece mormăindu-şi rugăciunile? Hm! De ce-ar face-o?

— O, Doamne! Dacă o să vă întâlniţi cu ei?

— Am să le cer pomană pentru săracii mei.

— Pentru numele lui Dumnezeu, monseniore, nu vă duceţi! Vă puneţi viaţa în primejdie.

— Domnule primar, spuse episcopul, asta-i tot? Eu nu sunt aici ca să-mi păzesc viaţa, ci ca să veghez asupra sufletelor altora.

Trebuiră să-l lase-n voia lui. Plecă întovărăşit numai de un copil, care primi să-i slujească de călăuză. Îndărătnicia lui stârni vâlvă şi spaimă în ţinut.

Nu îngădui nici surorii lui, nici doamnei Magloire să-l însoţească. Trecu muntele călare pe un catâr, fără să întâlnească pe nimeni şi ajunse teafăr la bunii săi prieteni, păstorii. Rămase acolo cincisprezece zile, predicând, dând sfânta împărtăşanie, sfaturi şi învăţăminte. Când fu a- proape de plecare, se hotărî să oficieze cu toată solemnitatea un *tedeum*. Stătu de

vorbă cu preotul. Dar cum să-l oficieze? N-avea nici un fel de podoabă episcopală. Nu i se puteau pune la dispoziţie decât un biet paraclis de ţară şi nişte patrafire vechi de damasc ros, împodobite cu o imitaţie de galoane.

— Nu-i nimic, părinte! spuse episcopul. Să vestim totuşi la predică tedeumul nostru. O scoatem noi la capăt.

Se trimise vorbă la bisericile din împrejurimi. Toate podoabele acestor umile parohii la un loc n-ar fi ajuns să înveşmânte cum se cuvine nici pe un diacon de catedrală.

Pe când se aflau în această încurcătură, o ladă mare fu adusă şi aşezată în prezbiteriu, pentru domnul episcop, de către doi călăreţi necunoscuţi, care se făcură numaidecât nevăzuţi. Deschiseră lada; conţinea o mantie din postav aurit, o mitră împodobită cu diamante, o cruce arhiepiscopală, o cârjă minunată, toate veşmintele pontificale furate cu o lună mai-nainte din odoarele de la Notre-Dame din Embrun. În ladă se afla şi un bilet pe care erau scrise aceste cuvinte: „*Cravatte, monseniorului Bienvenu”.*

— Când vă spuneam c-o s-o scoatem noi la capăt! spuse episcopul. Apoi adăugă zâmbind: Celui care se mulţumeşte cu un stihar, Dumnezeu îi trimite o mantie de arhiereu.

— Monseniore, murmură preotul dând din cap cu un zâmbet, Dumnezeu sau diavolul!

Episcopul se uită ţintă la preot şi repetă autoritar:

— Dumnezeu!

Când se întoarse la Chastelar, pe tot parcursul drumului, lumea, curioasă, venea să-l privească. La prezbiteriul din Chastelar găsi pe domnişoara Baptistine şi pe doamna Magloire, care-l aşteptau. Se adresă surorii sale:

— Ei, am avut dreptate? Bietul preot s-a dus la bieţii săi munteni cu mâinile goale şi se întoarce cu ele pline. Plecasem numai cu credinţa mea în Dumnezeu şi aduc odoarele unei catedrale. Seara, înainte de culcare, mai spuse: Să nu ne temem niciodată de hoţi şi de ucigaşi. Acestea sunt numai primejdiile din afară, primejdiile mărunte. Să ne temem de noi înşine. Prejudecăţile - iată hoţii; viciile - iată ucigaşii! Primejdiile mari sunt înlăuntrul nostru. Ceea ce ne ameninţă viaţa sau punga n-are nici o importanţă. Să nu ne gândim decât la ceea ce ne ameninţă sufletul. Apoi, întorcându-se spre sora lui, spuse: Surioară, niciodată preotul nu trebuie să ia vreo măsură de prevedere împotriva aproapelui său. Tot ce face aproapele său e cu voia lui Dumnezeu. Să ne mărginim a ne ruga lui Dumnezeu atunci când ne închipuim că o primejdie e gata să se abată asupra noastră. Să ne rugăm, nu pentru noi, ci pentru ca fratele nostru să nu cadă în păcat din pricina noastră.

De altfel, întâmplările deosebite erau destul de rare în viaţa sa. Le povestim pe acelea pe care le cunoaştem. De obicei, însă, îşi petrecea viaţa făcând totdeauna aceleaşi lucruri, la aceleaşi ore. Fiecare lună a anului semăna la el cu fiecare ceas din zi.

Cât despre ceea ce se întâmplase cu „odoarele” catedralei din Embrun, ne-ar fi foarte greu să dăm vreo lămurire. Erau, de bună seamă,

lucruri foarte frumoase, foarte ispititoare şi foarte bune de furat în folosul săracilor. De altminteri, ele au şi fost furate. Faptul fusese pe jumătate consumat; nu mai rămânea decât să dea alt rost furtului, îndrumându-l către săraci. Nu facem nici o afirmaţie în această privinţă. Numai că printre hârtiile episcopului s-a găsit o notă destul de nelămurită, care se referă poate la întâmplarea asta şi care e concepută astfel: *„Rămâne de văzut dacă lucrurile trebuie să fie înapoiate la catedrală sau la spital".*

VIII
Filozofie la un pahar de vin

Senatorul despre care s-a vorbit mai sus era un om priceput, care făcuse carieră cu un soi de corectitudine indiferentă faţă de anumite împrejurări, care pot fi piedici, şi pe care le numim conştiinţă, jurământ, dreptate, datorie; mersese drept la ţintă, fără să se abată vreodată de pe drumul avansării şi al intereselor sale. Era un fost procuror, răsfăţat de succese, făcând fiilor, ginerilor, rudelor şi chiar prietenilor toate serviciile mărunte de care era în stare, ştiind să ia din viaţă părţile bune, să se folosească de prilejuri şi chilipiruri. Restul i se părea fară nici o importanţă. Era spiritual şi cultivat tocmai atât cât trebuia ca să se creadă un discipol al lui Epicur, nefiind poate decât un produs al lui Pigault-Lebrun. Râdea cu chef şi drăgălăşie de lucrurile mari şi eterne şi de „năzbâtiile bietului episcop". Râdea uneori cu autoritate binevoitoare, chiar în faţa domnului Myriel, care-l asculta.

Cu prilejul nu ştiu cărei ceremonii semioficiale, contele X (senatorul de care vorbim) şi domnul Myriel trebuiră să ia masa la prefect. La sfârşitul mesei, oarecum bine dispus, dar păstrându-şi ţinuta demnă, senatorul spuse:

— Nu zău, domnule episcop, să stăm puţin de vorbă. E foarte greu pentru un senator şi pentru un episcop să se uite unul la altul fără a-şi face cu ochiul. Suntem doi auguri. Ţin să vă fac o mărturisire. Am şi eu filozofia mea.

— Şi cu drept cuvânt, răspunse episcopul. Cum filozofăm, aşa ne aşternem! Dormiţi într-un pat de purpură, domnule senator.

Senatorul urmă încurajat:

— Să fim oameni de treabă.

— Chiar şi niţel pişicheri! spuse episcopul.

— După părerea mea, spuse senatorul, marchizul d'Argens, Pyrrhon, Hobbes şi domnul Naigeon nu sunt nişte caraghioşi. Am în biblioteca mea pe toţi filozofii, în tomuri poleite.

— Ca şi dumneavoastră, domnule conte, îl întrerupse episcopul.

Senatorul continuă:

— Nu-l pot suferi pe Diderot; e un ideolog, un declamator şi un revoluţionar, care crede totuşi în Dumnezeu şi e mai bigot decât Voltaire. Voltaire şi-a bătut joc de Needham şi n-a avut dreptate; căci ţiparii lui

Needham dovedesc că Dumnezeu e de prisos. O picătură de oţet într-o lingură de aluat ţine loc de *fiat lux*[15]. Închipuiţi-vă picătura mai mare şi lingura de asemenea, şi aveţi lumea. Omul e ţiparul. Atunci ce rost mai are tatăl din cer? Domnule episcop, ipoteza Iehova mă oboseşte. Nu-i bună decât să producă oameni slabi care sună a gol. Jos cu acest mare Tot, care mă sâcâie! Trăiască Nimicul, care mă lasă-n pace! Între dumneavoastră şi mine - ca să spun tot ce am pe inimă, şi ca să mă spovedesc pastorului meu aşa cum se cuvine - vă mărturisesc că bunul-simţ este de partea mea. N-aş putea spune că mă prăpădesc după mântuitorul vostru, care propovăduieşte la tot pasul renunţarea şi sacrificiul. Povaţă de avar dată calicilor. Renunţare? De ce, mă rog? Sacrificiu? Cu ce scop? N-am văzut nici un lup jertfindu-se pentru fericirea altui lup. Să nu ne depărtăm de natură. Ne aflăm pe culme; să avem o filozofie superioară. Ce folos că eşti sus, dacă eşti dus de nas de alţii? Să trăim bine! Viaţa e totul! Nu cred în ruptul capului că omul ar avea altă viaţă, aiurea - sus, jos, undeva. A! mi se vorbeşte de sacrificiu şi de renunţare; trebuie să iau seama la tot ceea ce fac, sunt silit să-mi bat capul pe tema binelui şi a răului, cu ce e drept şi cu ce e nedrept, cu ce e îngăduit şi cu ce nu-i îngăduit. De ce? Pentru că va trebui să răspund de faptele mele. Când? După moarte. Ce vis frumos! După moartea mea, prinde-mă dacă poţi! Ia un pumn de cenuşă cu o mână nevăzută. Să spunem adevărul, noi, cei iniţiaţi şi care cunoaştem şi dedesubtul lucrurilor; nu există nici bine, nici rău; există numai vegetare. Să privim lucrurile în faţă. Să le cercetăm în toate amănuntele. La naiba! Să mergem în adâncul lor. Trebuie să ştim, să dibuim adevărul, să scormonim, pământul şi să-l descoperim. Atunci încercăm bucurii dintre cele mai rare. Atunci te simţi tare şi eşti fericit. Eu sunt un om dintr-o bucată. Domnule episcop, nemurirea omului e o vorbă goală. O, încântătoare făgăduinţă! Vă încredeţi în ea. Ce noroc pe Adam! Eşti om şi vei fi înger, vei avea aripi albastre. Spuneţi, vă rog, nu-mi amintesc; nu-i oare Tertulian cel care spune că fericiţii întru Domnul voi pluti de la un astru la altul? Bun! Vor fi lăcustele stelelor. Şi pe urmă îl vor vedea pe Dumnezeu. Ha, ha, ha! Ce lucruri sarbede toate paradisurile astea! Dumnezeu e un mare moft. N-am să spun asta în Monitor, vezi bine, dar o pot şopti între prieteni. *Inter pocula*[16]. Să dai pământul în schimbul paradisului înseamnă să dai vrabia din mână pentru cioara de pe gard. Să te laşi amăgit de infinit. Nu-s aşa de prost. Eu sunt neant. Mă numesc domnul conte Neant, senator. Existam înainte de a mă naşte? Nu. Am să mai exist după moarte? Nu. Ce sunt eu? Un pumn de ţărână închegat într-un trup. Ce rost am pe pământ? Am de ales. Să sufăr ori să petrec. Unde mă va duce suferinţa? În neant. Dar voi fi suferit. Unde mă va duce desfătarea? în neant. Dar voi fi avut parte de bucurii. Am ales. Trebuie să mănânci ori să fii mâncat. Eu mănânc. E mai bine să fii dinte decât iarbă. Asta-i înţelepciunea mea. Şi pe urmă, cum o da Dumnezeu, potrivit ei, groparul e gata, pe noi ăştia ne aşteaptă Pantheonul, totul cade în groapa cea mare.

---

[15] Să se facă lumină! (lat.)
[16] La un pahar de vin (lat.)

Sfârşitul Finis. Lichidare totală. De aici înainte nu mai e nimic. Moartea e moarte, ascultă-mă pe mine. Îmi vine să râd la gândul că s-ar putea găsi cineva să mă contrazică. Născociri de doici. Gogoriţe pentru copii, Iehova pentru cei în toată firea. Nu, ziua noastră de mâine e noaptea. Dincolo de mormânt nu mai e decât neantul şi iar neantul. Fie că ai fost Sardanapal[17], fie că ai fost Vincent de Paul[18], e acelaşi nimic. Iată adevărul. Deci, trăiţi-vă viaţa, mai presus de toate! Folosiţi-vă de eul vostru atâta vreme cât vă aparţine! Nu, zău, cum vedeţi, domnule episcop, eu am filozofia mea şi folozofii mei. Nu mă las îmbrobodit cu nerozii. Fără-ndoială că le trebuie ceva şi celor de jos, desculţilor, modeştilor, săracilor. Sunt îndopaţi cu legende, cu himere, cu suflet, cu nemurire, cu stele, cu paradis. Ei le înghit pe toate. Le întind pe pâinea lor uscată. Cine n-are nimic îl are pe Dumnezeu. E şi asta ceva. N-am nimic împotrivă, dar îl păstrez pentru mine pe domnul Naigeon. Bunul Dumnezeu e bun pentru popor.

Episcopul bătu din palme.

- Bine zis! exclamă el. Minunat lucru şi cu adevărat uimitor materialismul acesta. Nu-l are orişicine! O! când îl ai, nu mai poţi fi păcălit; nu te mai laşi exilat prosteşte, cum a făcut Caton[19], nici bătut cu pietre ca Ştefan[20], nici ars de viu ca Jeanne d’Arc. Cei care au izbutit să-şi însuşească acest materialism admirabil au satisfacţia de a se simţi fără nici o răspundere şi de a-şi închipui că pot înghiţi totul, fără nici o grijă: slujbe, sinecure, demnităţi, putere dobândită pe drept sau pe nedrept, compromisuri bănoase, trădări rentabile, delicioase capitulări de conştiinţă, şi că vor intra în mormânt cu digestia făcută. Ce bine-i aşa! Nu spun asta pentru dumneavoastră, domnule senator. Totuşi nu pot să nu vă felicit. Dumneavoastră, marii seniori, aveţi, precum spuneţi, o filozofie proprie, numai pentru dumneavoastră, aleasă, rafinată, la-ndemâna numai a celor bogaţi, gătită cu toate sosurile, dând gust şi mai bun tuturor desfătărilor vieţii. Filozofia asta e smulsă din adâncuri şi dezgropată de cercetători deosebiţi. Dar dumneavoastră sunteţi stăpâni mărinimoşi şi nu socotiţi că e rău ca filozofia poporului să fie credinţa în Dumnezeu, aşa cum tocana e curcanul cu ciuperci al săracului.

IX
Un frate descris de sora sa

Pentru a da o idee asupra vieţii din casa domnului episcop de Digne şi asupra felului în care cele două suflete cuvioase îşi legau faptele, gândurile şi chiar instinctele lor de femei lesne sperioase de obiceiurile şi de gândurile episcopului, fără ca el să fie măcar nevoit să deschidă gura

[17] Rege al Asiriei (secolul al IX-lea î.c.n.), tipul monarhului desfrânat.
[18] Călugăr din secolul al XVII-lea, renumit prin simplitatea moravurilor sale.
[19] Om politic din Roma antică, apărător al republicii împotriva lui Iuliu Cezar.
[20] După legendă, cel dintâi discipol al lui Isus, ucis pentru credinţa lui.

spre a le exprima, n-avem decât să transcriem aici o scrisoare a domnişoarei Baptistine către doamna vicontesă de Boischevron, prietena ei din copilărie. Scrisoarea a fost găsită de noi.

Digne, 16 decembrie 18...

Dragă doamnă, nu trece o zi fără să vorbim de dumneavoastră. E obiceiul nostru, dar avem şi un motiv în plus. Inchipuiţi-vă că, spălând şi ştergând tavanul şi pereţii, doamna Magloire a făcut unele descoperiri: acum, cele două odăi ale noastre, tapetate cu hârtie veche, spoite cu var, ar face cinste chiar unui castel ca al dumneavoastră. Doamna Magloire a dat jos tot tapetul. Dedesubt era ceva. Salonul meu, unde nu există nici o mobilă, şi de care ne folosim ca să întindem rufele la uscat, are o înălţime de cincisprezece picioare, o lăţime de optsprezece, tavanul aurit după moda veche şi cu grinzi ca la dumneavoastră. Era acoperit cu pânză, de pe vremea când aici fusese spital. În sfârşit, cu brâie de lemn, ca pe vremea bunicii. Dar să vedeţi camera mea. Doamna Magloire a descoperit sub vreo zece rânduri de tapete nişte picturi, care, fără să fie prea bune, pot fi păstrate. Una îl înfăţişează pe Telemac făcut cavaler de către Minerva. Şi din nou pe el, în grădinile... nu mai ştiu cum le spune; în sfârşit, acolo unde matroanele romane se duceau numai într-o singură noapte. Ce să vă mai spun? Bărbaţi romani şi femei romane (aici e un cuvânt neciteţ) şi aşa mai departe. Doamna Magloire le-a curăţit, iar la vară o să dreagă unele stricăciuni mărunte, o să lustruiască totul din nou şi camera mea va fi un adevărat muzeu.

A găsit, de asemeni, într-un colţ al podului, două console de lemn de modă veche. Ni s-au cerut doisprezece franci pentru a le polei din nou, dar banii ăştia mai bine îi dăm săracilor, de altfel sunt tare urâte şi mi-ar plăcea mai degrabă o masă rotundă de mahon.

Sunt foarte fericită. Fratele meu e atât de bun! Dă tot ce are săracilor şi bolnavilor. Suntem foarte strâmtoraţi. Iarna aici e foarte aspră şi trebuie să facem ceva pentru cei nevoiaşi. De bine, de rău, noi avem căldură şi lumină. Astea-s marile noastre mulţumiri.

Fratele meu îşi are obiceiurile lui. Când vorbeşte despre asta, spune că aşa trebuie să fie un episcop. Inchipuiţi-vă că uşa casei nu se încuie niciodată. Intră oricine pofteşte, de-a dreptul la fratele meu. Nu se teme de nimic, nici măcar noaptea. Asta-i vitejia lui, spune el.

Nu ne îngăduie să fim îngrijorate pentru el, nici mie, nici doamnei Magloire. Se expune tuturor primejdiilor şi nu vrea nici măcar să arătăm că ne dăm seama de ele. Trebuie să ştii să-l înţelegi.

Iese pe ploaie, umblă prin apă, pleacă la drum în toiul iernii. Nu se teme de întuneric, de drumurile deocheate, de întâlniri primejdioase.

Anul trecut s-a dus singur prin nişte locuri bântuite de hoţi. N-a vrut să ne ia cu dânsul. A lipsit cincisprezece zile; când s-a întors, nu i se întâmplase nimic; îl credeam mort şi el era teafăr. Spunea: „Iată cum m-au jefuit”. Şi a deschis o ladă plină cu toate odoarele catedralei din Embrun, pe care hoţii i le dăruiseră.

De data asta, la întoarcere, deoarece îi ieşisem în întâmpinare la vreo două leghe împreună cu alţi prieteni, nu m-am putut opri să nu-l dojenesc

puţin, având însă grijă să-i vorbesc numai când trăsura făcea zgomot, ca nu cumva să mai audă şi altcineva.

La început îmi ziceam: nu există primejdie care să-l oprească; e grozav. Acuma, în sfârşit, m-am deprins. Îi fac semn doamnei Magloire să nu cumva să-i iasă din voie. Îşi pune viaţa în primejdie ori de câte ori vrea. Eu o iau cu mine pe doamna Magloire, intru în odaia mea, mă rog pentru el şi adorm. Sunt liniştită pentru că ştiu că dacă i s-ar întâmpla vreo nenorocire, asta ar însemna şi sfârşitul meu. M-aş înfăţişa înaintea Domnului o dată cu fratele şi cu episcopul meu. Doamnei Magloire i-a fost mult mai greu decât mie să se deprindă cu ceea ce numea ea imprudenţele lui. Acuma însă s-a obişnuit. Ne rugăm amândouă, ne e frică amândurora şi adormim împreună. Dacă diavolul ar intra în casă, nu ne-am sinchisi. La urma urmei, de ce ne-ar fi teamă în casa asta? Există totdeauna cineva lângă noi care e mai tare. Diavolul poate să treacă pe aici, dar bunul Dumnezeu este acela care sălăşluieşte cu noi.

Asta mi-e de ajuns. Fratele meu nu mai are nevoie să-mi spună nici un cuvânt. Îl înţeleg fără să vorbească şi ne lăsăm în grija Domnului.

Aşa se cuvine să ne purtăm cu oamenii superiori.

L-am întrebai pe fratele meu în privinţa lămuririlor pe care mi le cereţi despre familia de Faux. Ştiţi cum le ştie el pe toate, şi câte amintiri are, a rămas şi acum un regalist devotat. E vorba, în adevăr, de-o foarte veche familie normandă din regiunea Caën. Acum cinci sute de ani au existat un Raoul de Faux, un Jean de Faux şi un Thomas de Faux, care erau gentilomi, dintre care unul era senior de Rochefort. Ultimul a fost Guy-Etienne-Alexandre, colonel şi nu ştiu mai ce în cavaleria uşoară din Bretania. Fiica lui, Marie-Louise, s-a măritat cu Adrien-Charles de Gramont, pair al Franţei, colonel în regimentul de gardă şi locotenent general al armatei. Se scrie Faux, Fauq şi Faocq.

Draga doamnă, rugaţi pe preacuvioasa dumneavoastră rudă, domnul cardinal, să ne pomenească în rugăciunile sale. Cât priveşte pe scumpa dumneavoastră Sylvanie, a făcut foarte bine că nu şi-a răpit din timpul atât de scurt pe care şi-l petrece lângă dumneavoastră pentru a-mi scrie. E sănătoasă, vă ascultă sfaturile şi se gândeşte cu drag la mine. E tot ce doresc. Mi-am amintit de ea prin dumneavoastră. Mă simt fericită. N-o duc prea rău cu sănătatea şi totuşi slăbesc mereu.

Cu bine. Nu mai am hârtie şi sunt nevoită să închei. Toate cele bune.

Baptistine.

P.S. Cumnata dumneavoastră se află tot aici, împreună cu cei tineri. Nepoţelul dumneavoastră e încântător. Ştiţi că împlineşte în curând cinci ani? Ieri a văzul un cal cu genunchere şi a întrebat:,, Ce are la genunchi? „ E atât de drăguţ, mititelul! Frăţiorul lui târăşte o mătură veche prin casă ca pe-o trăsură şi strigă: „Hi!... ”

Precum se vede din această scrisoare, cele două femei ştiau să se supună felului de viaţă al episcopului, cu darul deosebit al femeii care-l înţelege pe bărbat mai bine decât se poate înţelege el însuşi. Cu înfăţişarea sa blândă şi nevinovată, care nu se dezminţea niciodată, episcopul de Digne săvârşea uneori fapte mari, îndrăzneţe, uimitoare, fără să pară că-şi dă seama. Femeile tremurau, dar îl lăsau în pace. Uneori

doamna Magloire încerca o mustrare înainte, dar niciodată în timpul sau după săvârşirea faptei. Nu-l stinghereau niciodată, nici măcar cu un semn, într-o acţiune începută. În anumite clipe, fără să fie nevoie să le-o spună, când poate nici el însuşi nu-şi dădea seama, atât de desăvârşită era simplicitatea sa, simţeau în chip nelămurit că se purta ca un adevărat episcop. Atunci nu mai erau decât două umbre în casă. Îl slujeau cu cea mai mare supunere şi, dacă pentru a-i fi pe plac trebuiau să dispară, dispăreau. Îşi dădeau seama, cu o admirabilă delicateţe de instinct, că anumite stăruinţe pot stânjeni. De aceea, chiar când îl socoteau în primejdie, înţelegeau, dacă nu gândul, cel puţin firea lui şi nu-l mai sâcâiau cu grija lor. Îl încredinţau lui Dumnezeu.

De altminteri, Baptistine spunea, cum s-a văzut mai sus, că sfârşitul fratelui ei va fi şi sfârşitul ei. Doamna Magloire nu spunea asta, dar o ştia.

X
Episcopul în faţa unei lumi necunoscute

La puţină vreme după data scrisorii citate în paginile de mai înainte, el săvârşi - de-ar fi să dăm crezare spuselor oraşului - o faptă mult mai primejdioasă decât plimbarea prin munţii împânziţi de bandiţi.

Lângă Digne, la ţară, trăia un om în singurătate. Omul acesta, s-o spunem fără înconjur, era un fost convenţional[21]. Se numea G.

Mica populaţie din Digne vorbea despre convenţionalul G. cu un fel de groază: „Un convenţional! Vă daţi seama ce-i. asta?” Ăştia existau pe vremea când lumea se tutuia şi-şi zicea: „Cetăţene!” Omul acesta era un fel de monstru. Nu votase chiar pentru moartea regelui, dar aproape. Era quasi[22] regicid. Fusese un ins cumplit. Cum se face că, după întoarcerea principilor legitimi, omul ăsta nu fusese dat pe mâna justiţiei? Nu i s-ar fi tăiat capul, dacă vreţi; trebuie să fim miloşi, fie; dar măcar exilul pe viaţă! O pildă, în sfârşit! etc., etc. De altfel, mai era şi ateu, ca toţi cei de teapa lui.

Flecăreli de gâşte pe socoteala unui vultur. Era oare un vultur acest G.? Da, dacă ţinem seama de înspăimântătoarea lui singurătate. De vreme ce nu votase pentru moartea regelui, nu fusese trecut pe lista celor exilaţi şi putuse să rămână în Franţa.

Locuia la trei sferturi de oră de oraş, departe de orice aşezare omenească, departe de orice drum, în nu ştiu ce adâncitură pierdută într-o vâlcea, sălbatică. Se spunea că avea acolo un petic de pământ, o văgăună, o vizuină. Nici vecini, nici chiar trecători. De când se adăpostea în vâlceaua lui, poteca ce ducea într-acolo fusese năpădită de iarbă. Se vorbea despre locul acela ca despre casa călăului.

Totuşi, episcopul se gândea şi, din când în când, privea în zare spre locul în care un pâlc de arbori arăta unde e vâlceaua bătrânului

---

[21] Membru al Convenţiunii Naţionale din timpul Revoluţiei franceze.
[22] Ca şi, aproape ca (lat.).

convenţional, şi-şi spunea: „Acolo se află un suflet stingher”. Iar în sinea lui adăuga: „Trebuie să mă duc să-l văd”. Dar trebuie să mărturisim că gândul acesta, firesc la prima vedere, i se părea, după o clipă de chibzuială, ciudat şi imposibil, aproape respingător. Căci, de fapt, el împărtăşea părerea generală şi convenţionalul îi inspira, fără să-şi dea prea bine seama, acel sentiment care este un fel de hotar al urii şi pe care-l exprimă atât de bine cuvântul „dezgust”. Totuşi, o oaie râioasă îl poate oare speria pe păstor? Nu. Dar ce oaie!

Bunul episcop era nedumerit. Uneori o pornea într-acolo, apoi se întorcea. Într-o zi, în sfârşit, se răspândi zvonul în oraş că un fel de ciobănaş, care-l slujea pe convenţionalul G. în bârlogul său, venise să caute un doctor, că bătrânul nelegiuit trăgea să moară, că începuse să paralizeze şi că nu avea să mai apuce ziua de mâine. „Slavă Domnului!” spuneau unii.

Episcopul îşi luă toiagul, îşi puse mantia, din pricina anteriului prea uzat, cum am mai spus, dar şi din cauza vântului de seară care începea să sufle, şi porni.

Soarele apunea, atingând aproape zarea, când episcopul ajunse la locul blestemat. Îşi dădu seama, cu oarecare emoţie, că se află lângă vizuină. Sări un şanţ, trecu printr-un gard de mărăcini, sări un pârleaz, intră într-o grădiniţă părăginită, înaintă câţiva paşi cu destulă îndrăzneală şi deodată, în fundul paraginii, după nişte mărăcinişuri înalte, zări văgăuna. Era un fel de cocioabă foarte joasă, sărăcăcioasă, micuţă şi curată, acoperită cu viţă de vie.

În faţa uşii, într-un scaun vechi cu roţi - care e jilţul ţăranului - şedea un om cu părul alb, care zâmbea la soare. Lângă bătrân stătea în picioare un băieţaş - ciobănaşul.Tocmai îi întindea bătrânului o strachină cu lapte.

Pe când episcopul se uita la el, bătrânul glăsui:

— Mulţumesc, zise, nu mai am nevoie de nimic. Şi zâmbetul lui se întoarse dinspre soare la copil.

Episcopul înaintă. La zgomotul pasului său, bătrânul întoarse capul şi pe faţa lui se întipări toată uimirea pe care o mai poţi încerca după ce-ai trăit o viaţă întreagă.

— De când sunt aici, zise el, pentru întâia dată vine cineva le mine. Cine sunteţi dumneavoastră, domnule?

Episcopul răspunse:

— Mă numesc Bienvenu Myriel.

— Bienvenu Myriel? Am mai auzit numele ăsta. Dumneavoastră vă spune poporul monseniorul Bienvenu?

— Mie.

Bătrânul spuse din nou, schiţând un zâmbet:

— În cazul acesta, îmi sunteţi episcop?

— Întrucâtva.

— Poftiţi, domnule.

Convenţionalul îi întinse episcopului mâna, dar episcopul nu i-o dădu, ci se mărgini să spună:

— Mă bucur să văd că m-au amăgit. Nu păreţi deloc bolnav.

— Domnule, răspunse bătrânul, sunt pe cale să mă vindec. Tăcu o clipă, apoi spuse: Voi muri peste trei ceasuri. Pe urmă, adăugă: Sunt niţel doctor; ştiu când se apropie ceasul din urmă. Ieri mi-erau reci numai labele picioarelor; astăzi frigul mi-a ajuns la genunchi, acuma îl simt urcând până la brâu; când va ajunge la inimă, mă voi sfârşi. Ce frumos e soarele, nu-i aşa? Am cerut să fiu adus aici afară, ca să arunc o ultimă privire asupra lucrurilor. Puteţi să-mi vorbiţi; nu mă oboseşte deloc. Aţi făcut bine venind să vedeţi un om care trage să moară. E bine ca în asemenea clipe să nu fii singur. Cu toţii avem manii; aş fi vrut să apuc răsăritul. Ştiu însă că nu mai am decât trei ceasuri. O să se înnopteze. La urma urmei, ce importanţă are? Să sfârşeşti nu-i mare lucru. Nu-i nevoie neapărat să fie ziuă. Nu-i nimic. Voi muri sub cerul înstelat. Bătrânul se întoarse spre ciobănaş: Tu, du-te de te culcă! Ai stat de veghe astă noapte. Eşti obosit.

Băiatul intră în colibă.

Bătrânul îl urmări cu privirea şi adăugă, ca şi cum ar fi vorbit singur:

— Pe când el o să doarmă, eu am să mor. Somnul lui poate fi bun vecin cu somnul meu.

Episcopul nu era atât de mişcat Cum s-ar fi putut crede. I se părea că nu simte prezenţa lui Dumnezeu în felul acesta de a muri. La drept vorbind - pentru că micile contradicţii ale sufletelor mari se cer deopotrivă scoase la iveală - el, care cu alt prilej râdea cu atâta poftă când i se spunea „înălţimea sa”, era oarecum jignit că nu i se spune „monseniore” şi era cât pe ce să spună şi el „cetăţene”. Avea o poftă de familiaritate ursuză, destul de obişnuită la medici şi la preoţi, dar cu care el nu era deprins. La urma urmei, omul acesta, convenţionalul acesta, reprezentantul poporului, fusese pe vremuri atotputernic; pentru întâia dată, poate, în viaţa lui, episcopul se simţi pornit să fie aspru.

Convenţionalul îl privea totuşi cu o cordialitate sfioasă, din care se putea desprinde toată umilinţa celui ce se află în pragul morţii.

La rândul său, episcopul, deşi de obicei se ferea sa se lase mânat de curiozitate, care, după el, era vecină cu jignirea, nu se putea împiedica de a-l privi pe convenţional cu o atenţie care, nefiind izvorâtă din simpatie, i-ar fi fost poate luată în nume de rău de conştiinţa sa, dacă s-ar fi aflat în faţa oricărui alt om. Un convenţional, însă i se părea oarecum un om pus în afara legii, scos chiar şi din legea milei.

Liniştit, cu capul sus, cu glas răsunător, G. era unul dintre acei octogenari puternici care stârnesc uimirea fiziologului. Revoluţia a avut mulţi oameni dintr-ăştia, pe măsura epocii. Ghiceai în acest bătrân un om încercat. Deşi atât de aproape de moarte, îşi păstrase înfăţişarea unui om sănătos. Avea în căutătura lui limpede, în vorba lui răspicată, în mişcarea vânjoasă a umerilor, ceva care alunga moartea. Azrael, îngerul mahomedan al morţii, s-ar fi întors din drum, crezând c-a greşit uşa. G. părea că moare pentru că voia să moară. Era o agonie de bunăvoie. Numai picioarele îi erau ţepene. Pe acolo îl încleştau umbrele. Picioarele îi erau moarte şi reci, iar capul trăia cu toată puterea vieţii şi părea învăluit în lumină. G. semăna în această grea clipă cu regele acela din povestea orientală, jumătate carne, jumătate marmură.

Lângă el era o piatră. Episcopul se aşeză. Îi vorbi fară înconjur.

— Vă felicit, spuse el pe un ton de dojană. N-aţi votat totuşi pentru moartea regelui.

Convenţionalul păru că nu bagă de seamă subînţelesul amar al cuvântului „totuşi”. Răspunse. Zâmbetul îi pierise cu totul de pe faţă.

— Nu vă grăbiţi să mă felicitaţi, domnule. Am votat pieirea tiranului.

Era un glas neînduplecat, faţă-n faţă cu un glas aspru.

— Ce vreţi să spuneţi? zise episcopul.

— Vreau să spun că există un tiran al omului: ignoranţa. Am votat pieirea acestui tiran. Tiranul ăsta a născocit regalitatea, care e stăpânirea dobândită prin fals, pe când ştiinţa e autoritatea cucerită prin adevăr. Omul nu trebuie să fie guvernat decât de ştiinţă.

— Şi de conştiinţă, adăugă episcopul.

— E acelaşi lucru. Conştiinţa e cantitatea de ştiinţă înnăscută pe care o avem în noi.

Monseniorul Bienvenu asculta, oarecum nedumerit, felul acesta de a vorbi, foarte nou pentru el.

Convenţionalul urmă:

— Cât despre Ludovic al XVI-lea, am spus *nu*. Nu mă cred îndreptăţit să ucid un om; dar mă simt dator să stârpesc răul. Am votat sfârşitul tiranului. Adică sfârşitul prostituţiei pentru femeie, sfârşitul sclaviei pentru bărbat, sfârşind întunericului pentru copil. Votând pentru republică, am votat pentru toate astea. Am votat pentru fraternitate, pentru unire, pentru lumină. Mi-am dat sprijinul la prăbuşirea prejudecăţilor şi a greşelilor. Năruirea greşelilor şi a prejudecăţilor aduce lumină. Noi am doborât lumea cea veche, iar lumea cea veche, hârdău plin de mizerii, revărsându-se asupra omenirii, s-a schimbat într-o umă de fericire.

— Fericire îndoielnică, spuse episcopul.

— Aţi putea spune fericire tulburată; iar astăzi, după întoarcerea fatală a trecutului care se numeşte 1814, fericire apusă. Vai! N-am ştiut să mergem până la capăt, recunosc; am dărâmat vechiul regim în fapte, dar nu l-am putut desfiinţa cu totul în gândurile oamenilor. Nu-i de ajuns să înăbuşim abuzurile; trebuie să schimbăm moravurile. Moara nu mai este, dar vântul tot mai suflă.

— Aţi dărâmat. A dărâma poate fi de folos; dar nu mă încred într-o dărâmare pornită din mânie.

— Dreptul nu e străin de mânie, domnule episcop, iar mânia dreptului e un element de progres. Orice s-ar spune, Revoluţia franceză e cel mai mare pas înainte al omenirii. Imperfectă, poate, dar sublimă. A scos la iveală toate problemele sociale. A îmblânzit spiritele; a liniştit, a potolit, a luminat; a făcut să se reverse pe pământ valuri de civilizaţie. A fost bună. Revoluţia franceză e încoronarea omenirii.

Episcopul nu se putu opri de-a murmura:

-Da? ’93!

Convenţionalul se îndreptă în scaun cu o solemnitate aproape lugubră şi, atât cât poate striga un muribund, strigă:

— Aha! ’93! Aici e aici! Mă aşteptam la asta. Un nor s-a îngrămădit vreme de o mie cinci sute de ani. După cincisprezece veacuri s-a revărsat. Faceţi procesul trăsnetului.

Episcopul simţi, fără să-şi mărturisească poate, că fusese atins. Totuşi se stăpâni. Răspunse:

— Judecătorul vorbeşte în numele justiţiei; preotul vorbeşte în numele milei, care nu-i altceva decât o justiţie mai nobilă. Trăsnetul nu poate greşi. Şi adăugă, privindu-l ţintă pe Convenţional: Ludovic al XVII-lea?

Convenţionalul întinse mâna şi-l apucă pe episcop de braţ:

— Ludovic al XVII-lea! Poftim! După cine plângeţi! După un copil nevinovat? Atunci, fie! Plâng şi eu împreună cu dumneavoastră. După vlăstarul regal? Daţi-mi voie să mă gândesc. Pentru mine, fratele lui Cartouche[23], copil nevinovat, spânzurat de subsuori în Piaţa Greve, până ce şi-a dat sufletul, pentru singura crimă că a fost fratele lui Cartouche, nu e mai puţin vrednic de compătimire decât nepotul lui Ludovic al XV-lea, copil nevinovat, martirizat în turnul Templului pentru singura crimă de-a fi nepotul lui Ludovic al XV-lea.

— Domnule, spue episcopul, nu-mi plac aceste apropieri de nume.

— Cartouche? Ludovic al XV-lea? Pentru care dintre ei protestaţi?

Urmă o clipă de tăcere. Episcopului începuse să-i pară rău că venise şi totuşi ceva de neînţeles îl făcea să se simtă uşor zdruncinat.

Convenţionalul adăugă:

— O, părinte, nu vă place crudul adevăr. Lui Isus îi plăcea. Punea mâna pe bici şi curăţa templul. Biciul lui plin de fulgere ştia să spună cele mai crunte adevăruri. Când striga: *Sinite parvulos*[24]... nu făcea nici o deosebire între copii. Nu s-ar fi sfiit să pună alături de moştenitorul lui Barabbas pe moştenitorul lui Irod. Domnule, nevinovăţia e ea însăşi propria-i cunună. Nevinovăţia n-are nevoie să fie princiară. E tot atât de augustă în zdrenţe, ca şi împodobită cu crini.

— Aşa e! spuse episcopul cu o voce înceată.

— Mai departe, urmă convenţionalul G., aţi pomenit de Ludovic al XVII-lea. Să ne înţelegem. Îi plângem pe toţi nevinovaţii, pe toţi martirii, pe toţi copiii, pe cei de jos, ca şi pe cei de sus? Sunt de aceeaşi părere. Dar atunci, v-am mai spus, trebuie să ne întoarcem înainte de ’93, iar lacrimile noastre trebuie să înceapă să curgă înainte de Ludovic al XII-lea. Voi plânge pentru vlăstarele regale împreună cu dumneavoastră, cu condiţia ca şi dumneavoastră să plângeţi cu mine vlăstarele poporului.

— Îi plâng pe toţi, spuse episcopul.

— Deopotrivă! exclamă G. Şi dacă balanţa trebuie să încline, să fie de partea poporului. Prea a suferit mult.

Urmă iar o scurtă tăcere. De astă dată o rupse convenţionalul. Se ridică într-un cot, îşi prinse obrazul între degete, aşa cum facem fără să vrem atunci când punem întrebări sau când ne gândim, şi se adresă episcopului cu o privire plină de toate puterile agoniei. Fu aproape ca o explozie:

---

[23] Celebru bandit parizian, tras pe roată în 1721.

[24] Lăsaţi copiii... (lat.)

— Da, domnule, prea mult a suferit poporul. Şi-n definitiv, de asta aţi venit aici, ca să mă descoaseţi şi să-mi vorbiţi de Ludovic al XVII-lea? Eu nu vă cunosc. De când mă aflu prin părţile astea, am trăit singur în ograda asta, fără să ies vreodată pe-afară, fără să văd pe altcineva decât pe băiatul care mă îngrijeşte. Numele dumneavoastră, e drept, a ajuns cam nedesluşit până la mine şi, trebuie să recunosc, într-o lumină prielnică; dar asta nu înseamnă nimic. Oamenii îndemânatici au atâtea mijloace de-a câştiga încrederea celor simpli! Dar, fiindcă veni vorba, n-am auzit huruitul trăsurii dumneavoastră; aţi lăsat-o, desigur, dincolo de tufiş, la răspântie. Nu vă cunosc, vă spun. Mi-aţi spus că sunteţi episcopul, dar asta nu mă lămureşte câtuşi de puţin asupra dumneavoastră. Într-un cuvânt, vă repet întrebarea: cine sunteţi? Un episcop, adică un prinţ al bisericii, un personaj aurit, cu blazon, cu avere şi cu venituri însemnate - episcopia din Digne are un venit fix de cincisprezece mii de franci şi zece mii de franci din venituri întâmplătoare, în total douăzeci şi cinci de mii de franci cu bucătării şi cu servitorime în livrea; sunteţi unul dintre aceia care se hrănesc bine, care mănâncă vineri păsări, care se fudulesc în trăsuri de gală cu lachei în faţă şi la spate, care stau în palate şi merg numai pe sus, in numele Domnului care mergea cu picioarele goale. Sunteţi un prelat; aveţi venituri, palate, cai, valeţi, masă îmbelşugată, toate desfătările vieţii; le aveţi pe toate astea ca şi alţii şi, ca şi alţii, vă bucuraţi de ele; foarte bine; dar asta spune prea mult, sau nu spune nimic; pe mine nu mă luminează asupra valorii dumneavoastră reale şi adevărate, asupra dumneavoastră care veniţi probabil cu gândul de a-mi aduce mântuirea. Cu cine stau de vorbă? Cine sunteţi?

Episcopul lăsă capul în jos şi răspunse:

— *Vermis sum*[25]!

— Vierme cu trăsură! mormăi convenţionalul.

Era rândul convenţionalului să fie trufaş şi al episcopului să se arate umil.

Episcopul spuse cu blândeţe:

— Domnule, fie şi-aşa! Dar lămureşte-mă: întrucât trăsura mea, care e la doi paşi dincolo de copaci, întrucât masa mea îmbelşugată şi păsările pe care le mănânc vineri, întrucât veniturile mele de douăzeci şi cinci de mii de franci, întrucât palatul meu şi lacheii pe care-i am dovedesc că mila nu-i o virtute, că iertarea nu-i o datorie şi că ’93 n-a fost cumplit?

Convenţionalul îşi trecu mâna pe frunte ca pentru a alunga un nor.

— Înainte de a vă răspunde, zise el, vă rog să mă iertaţi. Am greşit, domnule. Vă aflaţi la mine, sunteţi oaspetele meu. Trebuie să fiu politicos. Dumneavoastră discutaţi ideile mele; se cuvine să mă mărginesc a combate raţionamentele dumneavoastră. Bogăţiile şi desfătările dumneavoastră sunt argumente pe care le am împotriva dumneavoastră în discuţie, dar nu-i frumos să mă folosesc de ele. Vă făgăduiesc că n-am s-o mai fac.

— Vă mulţumesc, spuse episcopul.

G. continuă:

---

[25] Sunt un vierme (lat.).

— Să ne întoarcem la lămurirea pe care mi-o cereţi. Unde am rămas? Ce spuneaţi? Că ’93 a fost cumplit?

— Da, cumplit! zise episcopul. Ce credeţi despre Marat[26], care bătea din palme în faţa ghilotinei?

— Ce credeţi despre Bossuet[27] care binecuvânta persecuţiile religioase?

Răspunsul era aspru, dar mergea drept la ţintă, cu siguranţa unei săgeţi.

Episcopul tresări; nu-i veni în minte nici o ripostă, dar se simţea jignit de felul cum fusese pomenit numele lui Bossuet. Chiar şi spiritele superioare au idolii lor şi uneori se simt parcă rănite de lipsa de respect a logicii.

Convenţionalul începuse să gâfâie; respiraţia agitată a agoniei, amestecată cu suflul din umbră, îi tăia glasul; privirea însă îi era cu desăvârşire lucidă. Continuă:

— Aş vrea să mai spun încă ceva. În afară de revoluţie - care, privită în întregul ei, este o uriaşă afirmaţie omenească - ’93, vai! e o replică, îl găsiţi cumplit, dar toată monarhia, domnule? Carrier[28] e un bandit; dar ce nume îi daţi lui Montrevel[29]? Fouquier-Tinville[30] e un ticălos, dar ce părere aveţi despre Lamoignon-Bâville[31]? Miallard[32] e groaznic, dar Salux Tavannes[33], mă rog? Moş Duchesne[34] e feroce, dar ce epitet îmi veţi găsi pentru moş Letellier[35]. Jourdan-Coupe-Tête[36] e un monstru, dar mai mic decât domnul marchiz de Louvois[37]. Domnule, domnule, o plâng pe Marie-Antoinette, arhiducesă şi regină, dar o plâng şi pe biata hughenotă care, în 1685, sub Ludovic cel Mare, domnule, pe când îşi alăpta copilul, a fost legată, goală până la brâu, de un stâlp, şi copilul ţinut la distanţă; sânul i se umplea de lapte şi inima de spaimă; micuţul, galben şi flămând, vedea sânul, trăgea să moară şi ţipa; iar călăul îi spunea femeii, care era şi mamă şi doică: „Leapădă-te!”, punând-o să aleagă între moartea copilului şi moartea conştiinţei. Ce spuneţi de acest chin al lui Tantal[38] aplicat unei mame? Domnule, ţineţi minte lucrul acesta: Revoluţia franceză a avut

---

[26] Unul din conducătorii Revoluţiei franceze, ziarist şi deputat în Convenţiunea Naţională.

[27] Episcop francez din vremea lui Ludovic al XlV-lea.

[28] Deputat în Convenţiunea Naţională.

[29] Mareşal sub Ludovic al XIV-lea; a participat la persecuţiile împotriva protestanţilor

[30] Acuzator public al Tribunalului revoluţionar în 1792-1794.

[31] Guvernator civil al Languedocuiui; a instituit teroarea împotriva comisarzilor.

[32] Luptător în vremea revoluţiei burgheze din Franţa. A participat la luarea Bastiliei.

[33] Guvernator al Burgundiei pe vremea războaielor religioase din Franţa (secolul al XVI-lea).

[34] Poreclă a lui Jacques Hibert (după titlul ziarului său Le Pere Duchesne). iacobin, unul dintre revoluţionarii cei mai consecvenţi.

[35] Iezuit, confesor al lui Ludovic al XlV-lea, pe care l-a îndemnat la persecuţii religioase.

[36] Revoluţionar din Provansa, renumit pentru severitatea cu care reprima comploturile regaliste.

[37] Ministru de război al lui Ludovic al XlV-lea, cunoscut prin cruzimile sale.

[38] Aluzie la o legendă mitologica, după care Tantal, rege al Lydiei, fusese condamnat de zei să sufere în infern de foame şi sete.

rosturile ei. Înverşunarea ei va fi iertată de viitor. Urmarea ei e o lume mai bună. Loviturile ei cele mai grozave au adus o mângâiere neamului omenesc. E de ajuns. Mă opresc; prea am dreptate. De altfel, mă sfârşesc. Şi, fără să se mai uite la episcop, convenţialul îşi încheie gândul cu aceste câteva cuvinte liniştite: Da, brutalităţile progresului se numesc revoluţii. Când li se pune capăt, recunoaştem că neamul omenesc a fost zgâlţâit, dar a înaintat.

Convenţionalul nu-şi dădea seama că luase cu asalt, una după alta, toate întăriturile lăuntrice ale episcopului. Mai rămăsese totuşi una, şi de pe această ultimă poziţie de rezistenţă a monseniorului Bienvenu porniră cuvintele în care se vădea din nou aproape toată asprimea de la început:

— Progresul trebuie să creadă în Dumnezeu. Binele nu poate avea slujitori nelegiuiţi. Ateul e un rău cârmuitor de oameni.

Bătrânul reprezentant al poporului nu răspunse. Avu un fior. Se uită la cer şi o lacrimă se ivi încetişor în umbra genelor.

Când pleoapa fu plină, lacrima se prelinse pe obrazul pământiu şi el spuse, aproape bâiguind, încet, ca şi cum şi-ar fi vorbit lui însuşi, cu ochii pierduţi în gol:

— O, tu, ideal, numai tu exişti!

Episcopul simţi un fel de zguduire ce nu se poate descrie.

După o scurtă tăcere, bătrânul ridică un deget spre cer şi spuse:

— Infinitul există. E-acolo. Dacă infinitul n-ar avea eul său, eul ar fi hotarul său; n-ar mai fi infinit: cu alte cuvinte, n-ar mai exista. El însă există. Deci are eul său. Acest eu al infinitului e Dumnezeu.

Muribundul rostise aceste ultime cuvinte cu glas tare şi cu înfiorarea extazului, ca şi cum ar fi văzut pe cineva. După ce vorbi, ochii i se închiseră. Sforţarea îl sleise. Se vedea că trăise într-o clipă cele câteva ceasuri pe care le mai avea de trăit.. Ceea ce spusese îl apropiase de moarte. Clipa supremă sosea.

Episcopul înţelese; trebuia să se grăbească; venise ca preot; de la răceala cea mai mare trecu treptat la emoţia cea mai adâncă; se uită la ochii închişi, luă mâna bătrână, zbârcită şi îngheţată, şi se plecă asupra muribundului.

— Ceasul acesta e ceasul Domnului. Nu credeţi c-ar fi păcat să ne fi întâlnit în zadar?

Convenţionalul deschise din nou ochii. Pe faţa lui se întipărise o expresie gravă şi întunecată.

— Domnule episcop, spuse el, cu o încetineală care se datora poate mai degrabă mândriei sufleteşti decât slăbirii puterilor, mi-am petrecut viaţa în meditaţie, studiu şi contemplare. Aveam şaizeci de ani când ţara m-a chemat şi mi-a cerut să mă ocup de treburile publice. M-am supus. Se petreceau abuzuri; le-am combătut. Existau tiranii; le-am nimicit. Existau drepturi şi principii; le-am proclamat şi propovăduit. Teritoriul era cotropit; l-am apărat. Franţa era ameninţată; i-am dat pieptul meu drept scut. N-am fost bogat; sunt sărac. Am fost unul dintre conducătorii statului; pivniţele Tezaurului erau atât de pline. Încât a fost nevoie să se proptească zidurile, gata să se năruiască sub povara aurului şi argintului; eu luam masa cu un franc şi zece centime în strada l’Arbre Sec. I-am

ajutat pe oropsiţi, i-am alinat pe suferinzi. Am sfâşiat pânza altarului, e drept, dar am făcut-o pentru a pansa rănile patriei. Am susţinui întotdeauna mersul înainte al omenirii spre lumină şi m-am împotrivit adesea progresului necruţător. Gând s-a ivit prilejul, mi-am sprijinit adversarii, pe voi. Era la Peteghem, în Flandra, acolo unde regii merovingieni îşi aveau palatele de vară, o mănăstire a urbaniştilor, mănăstirea Sainte-Claire din Beaulieu; am salvat-o în 1793. Mi-am făcut datoria după puterile mele şi am făcut tot binele pe care l-am putut face. După aceea am fost izgonit, hărţuit, urmărit, persecutat, ponegrit, batjocorit, huiduit, blestemat, proscris. De ani de zile, cu părul albit, simt că oamenii se cred îndreptăţiţi să mă dispreţuiască; pentru mulţimea neştiutoare am înfăţişarea unui blestemat şi, fară să duşmănesc pe nimeni, primesc singurătatea urii. Acum am optzeci şi şase de ani; mor. Ce vreţi de la mine?

— Binecuvântarea! spuse episcopul.

Şi îngenunche.

Când episcopul ridică privirea, faţa convenţionalului se înseninase, îşi dăduse sfârşitul.

Episcopul se întoarse acasă, copleşit de nu se ştie ce gânduri. Petrecu toată noaptea în rugăciuni. A doua zi, câţiva curioşi încercară să-i vorbească despre convenţionalul G.; el se mărgini să le arate cerul. De-atunci dragostea şi mila lui faţă de nevoiaşi şi de suferinzi spori. Orice aluzie la „bătrânul scelerat G.” îl făcea să cadă într-o tulburare neobişnuită. Nimeni n-ar fi putut spune că trecerea acestui spirit prin faţa spiritului său şi răsfrângerea acestei mari conştiinţe într-a sa nu-l ajutaseră întrucâtva să se apropie de desăvârşire. Fireşte, această „vizită duhovnicească” fu un bun prilej de clevetiri pentru diferitele tabere din localitate. „Trebuia oare să se ducă un episcop la căpătâiul unui astfel de muribund? De bună seamă, nu putea fi vorba de o convertire. Toţi revoluţionarii sunt nişte eretici. Atunci de ce s-a dus? Ce-a căutat acolo? S-a dus numai din curiozitate, împins de diavol.”

Într-o zi, o văduvă de neam, din soiul obraznic care se credea spiritual, i se adresă cu o vorbă de duh:

— Monseniore, lumea se întreabă când veţi purta şi înălţimea-voastră boneta roşie.

— O! o! iată o culoare buclucaşă, răspunse episcopul. Din fericire, cei care o dispreţuiesc la bonetă o venerează la pălărie!...

XI
O rezervă

Am risca foarte mult să ne înşelăm dacă am deduce de-aici că monseniorul Bienvenu era un „episcop filozof sau un „preot patriot”. Întâlnirea, sau ceea ce s-ar putea numi apropierea lui de convenţionalul G., îi lăsase un fel de uimire care-l făcuse şi mai blajin. Atâta tot.

Deşi monseniorul Bienvenu n-a fost câtuşi de puţin om politic, e poate locul să arătăm aici, foarte pe scurt, atitudinea lui faţă de evenimentele de pe atunci, presupunând că monseniorul Bienvenu se va fi gândit vreodată să aibă vreo atitudine. Să ne întoarcem, deci, cu câţiva ani în urmă. Puţin după înălţarea domnului Myriel la rangul de episcop, împăratul îl făcuse baron al imperiului, împreună cu mai mulţi alţi episcopi. Arestarea papei s-a petrecut, cum se ştie, în noaptea de 5 spre 6 iulie 1809; cu prilejul acesta, domnul Myriel a fost chemat de Napoleon la sinodul episcopilor din Franţa şi din Italia, care fusese convocat la Paris. Sinodul s-a ţinut la Notre-Dame şi s-a întrunit pentru întâia dată la 15 iunie 1811 sub preşedinţia domnului cardinal Fesch. Domnul Myriel făcea parte dintre cei nouăzeci şi cinci de episcopi care răspunseseră iniţiativei. Dar n-a luat parte decât la o singură şedinţă şi la trei sau patru conferinţe restrânse. Episcop al unei eparhii de munte, trăind în mijlocul na- Uirii, în simplitate rustică şi lipsuri, părea să aducă, printre aceste eminente personaje, idei care schimbau temperatura adunării. Se întoarse în grabă la Digne. Fu descusut asupra acestei întoarceri pripite şi el răspunse:

— Îi stinghheream. Le aduceam aerul de afară. Le făceam impresia unei uşi deschise.

Altă dată spuse:

— Ce vreţi? Monseniorii ăştia sunt prinţi. Eu nu-s decât un biet episcop de ţară.

Adevărul e că displăcuse. Printre alte ciudăţenii, într-o seară, pe când se găsea la unul dintre colegii săi cei mai de vază, merse până acolo încât spuse:

— Frumoase pendule! Frumoase covoare! Frumoase livrele! Grozav trebuie să stingherească. O! eu n-aş vrea să am tot prisosul ăsta care să-mi strige mereu în urechi: „Sunt oameni care mor de foame! Sunt oameni care îngheaţă de frig! Sunt săraci! Sunt atâţia săraci!”...

În treacăt fie zis, ura împotriva luxului nu-i o ură întemeiată. Ura aceasta ar trebui să cuprindă şi ura împotriva artelor. Totuşi, pentru oamenii bisericii, în afară de cheltuieli de reprezentare şi de ceremonii, luxul e o greşeală. Pare că dovedeşte deprinderi nu tocmai caritabile. Un preot n-are rost să fie bogat. Preotul trebuie să fie cât mai aproape de săraci. Ar putea pleca urechea neîncetat, zi şi noapte, la toate amărăciunile, la toate nenorocirile, la toate mizeriile, facă n-ar cunoaşte prin el însuşi, cât de cât, sfânta mizerie, ca praful stârnit de muncă? Ne-am putea închipui un om lângă jeratic căruia să nu-i fie cald? Ne-am putea închipui un muncitor care lucrează fară-ncetare la un cuptor şi care să n-aibă nici un fir de păr ars, nici o unghie înnegrită, nici un strop de sudoare, nici o urmă de fum pe faţă? Cea dintâi dovadă a milei la un preot, şi mai ales la un episcop, e sărăcia.

Iată, fără îndoială, ce gândea domnul episcop din Digne.

N-ar trebui să se creadă, de altfel, că împărtăşea, în anumite chestiuni delicate, ceea ce noi numim „ideile secolului”. Nu se prea amesteca în certurile teologice ale zilei şi trecea sub tăcere chestiunile care compromit biserica şi statul; dar dacă cineva şi-ar fi dat osteneala, ar

fi descoperit că era mai mult ultramontan decât galican[39]. Întrucât facem un portret şi nu vrem să ascundem nimic, suntem nevoiţi să adăugăm că a rămas nepăsător la prăbuşirea lui Napoleon. Începând din 1813, a aderat la toate manifestările ostile sau le-a aplaudat. A refuzat să-l vadă la întoarcerea sa din insula Elba şi s-a ferit să ordone în eparhia sa rugăciuni publice pentru împărat în timpul celor o sută de zile.

În afară de sora sa, domnişoara Baptistine, mai avea doi fraţi: unul general, celălalt prefect. Le scria destul de des amândurora. Păstră oarecare răceală faţă de primul câtăva vreme, deoarece, pe când comanda în Provence, pe vremea debarcării de la Cannes, generalul se pusese în fruntea a o mie două sute de oameni şi pornise pe urmele împăratului, în aşa fel încât să-l facă scăpat. Corespondenţa lui rămăsese mai caldă. faţă de celălalt frate, fostul prefect, un om cinstit şi demn, care trăia retras la Paris, în strada Cassette.

Monseniorul Bienvenu avusese deci şi el cândva spirit de partid, ceasul lui de amărăciune, zbuciumul lui. Umbra pasiunilor trecătoare se abătu şi asupra acestui suflet mare şi blând, preocupat de problemele eternităţii. Fireşte, un om ca el nu trebuia să aibă păreri politice. Să nu fim înţeleşi greşit; nu confundăm aşa-zisele „păreri politice” cu marea aspiraţie spre progres, cu sublimul crez patriotic, democratic, omenesc, care, în zilele noastre, trebuie să alcătuiască fondul oricărei minţi generoase. Fără să intrăm în adâncul unor lucruri care nu au decât o legătură indirectă cu subiectul cărţii de faţă, vom spune doar atât: ar fi fost frumos ca monseniorul Bienvenu să nu fi fost regalist şi ca privirea lui să nu se fi abătut nici o singură clipă de la contemplarea senină, care, pe deasupra tuturor frământărilor omeneşti, vede strălucind cele trei lumini neprihănite: Adevărul, Dreptatea, Mila.

Recunoscând totuşi că Dumnezeu nu-l făcuse pe monseniorul Bienvenu pentru vreo funcţie politică, am fi înţeles şi admirat protestul în numele dreptului şi al libertăţii, opoziţia mândră, rezistenţa primejdioasă şi dreaptă faţă de atotputernicul Napoleon. Dar ceea ce ne place faţă de cei ce se înalţă ne place mai puţin faţă de cei ce cad. Ne place lupta atâta vreme cât există primejdie; şi, în orice caz, numai luptătorii din prima clipă au dreptul să fie răzbunătorii din urmă. Cel ce n-a fost acuzator îndărătnic în epoca prosperităţii trebuie să tacă în faţa prăbuşirii. Denunţătorul succesului e singurul judecător firesc al căderii. În ceea ce ne priveşte, atunci când providenţa intră în joc şi loveşte, o lăsăm să-şi vadă de treabă. Anul 1812 începe să ne descurajeze. În 1813, rupând cu laşitate tăcerea, acel corp legislativ taciturn, încurajat de un şir de catastrofe, ne-a stârnit indignarea şi ar fi fost o greşeală să aplaudăm; în 1814, în faţa mareşalilor trădători, în faţa senatului care trecea de la o ticăloşie la alta, insultând după ce divinizase, în faţa idolatriei care da înapoi scuipându-şi idolul, era o datorie să întorci capul; în 1815, când marile dezastre pluteau în aer, când Franţa simţea fiorul catastrofei apropiate, când se întrezări un Waterloo deschis sub paşii lui Napoleon -

---

[39] Ultramontan, catolic partizan al subordonării biscricii din Franţa autorităţii papei chiar în chestiunile laice, administrative; galicanii sunt partizanii independenţei administrative a bisericii catolice din Franţa.

dureroasa aclamaţie adresată de armată şi de popor unui osândit al soartei n-avea nimic ridicol şi, făcând toate rezervele asupra despotului, o inimă ca a episcopului din Digne n-ar fi trebuit să nesocotească ceea ce era măreţ şi mişcător în îmbrăţişarea fierbinte, pe marginea prăpastiei, dintre o mare naţiune şi un om mare.

Dar în afară de asta, a fost, în orice împrejurare, drept, sincer, cumsecade, inteligent, simplu şi demn, binefăcător şi binevoitor, ceea ce este tot o binefacere. Era un preot, un înţelept, un om întreg. Trebuie să recunoaştem că, şi în atitudinea politică pe care i-am reproşat-o şi pe care suntem porniţi s-o judecăm cu asprime, el a fost îngăduitor şi uşor de înduplecat, poate chiar mai mult decât noi înşine.

Portarul primăriei fusese pus acolo de împărat. Era un fost subofiţer din vechea gardă, combatant de la Austerlitz, bonapartist convins. Îi scăpau din când în când bietului om cuvinte nechibzuite, pe care legea de atunci le socotea „expresii sediţioase”. De când profilul imperial dispăruse de pe Ordinul Legiunii de onoare, nu se mai îmbrăca „în uniformă”, cum spunea el, ca să nu fie silit să-şi pună decoraţia. Scosese el singur cu pietate efigia imperială de pe crucea dată de Napoleon; rămăsese pe ea o gaură pe care n-a încercat s-o astupe niciodată. „Mai bine mor, spunea el, decât să port pe piept cele trei broaşte[40]„. Îşi bătea joc în gura mare de Ludovic al XVIII-lea. „Un bătrân gutos cu ghetre englezeşti, spunea el. Ducă-se în Prusia cu barba lui de capră!” Era fericit că putea uni într-o singură imprecaţie cele două lucruri ce-i erau mai nesuferite: Prusia şi Anglia. Făcu atâtea pozne, încât îşi pierdu postul. Se pomeni zvârlit pe drumuri fără pâine, cu nevastă şi copii. Episcopul îl chemă la el, îl mustră cu blândeţe şi-l numi uşier la catedrală. În eparhie domnul Myriel era adevărat păstor, prietenul tuturor.

După nouă ani, monseniorul Bienvenu se bucura în oraşul Digne, mulţumită faptelor sale bune şi blândeţii sale, de o veneraţie caldă, filială. Purtarea lui chiar faţă de Napoleon a fost înţeleasă şi iertată în chip tacit de către popor, care-şi adora împăratul, dar care-şi iubea şi episcopul.

XII
Singurătatea monseniorului Bienvenu

Pe lângă un episcop se află mai întotdeauna un pâlc de preoţi mărunţi, ca un stol de tineri ofiţeri în jurul unui general. Sunt cei pe care fermecătorul sfânt Francisc din Sales îi numeşte undeva „pui de preoţi”. Orice carieră are aspiranţii săi, care fac alai celor ajunşi. Nu există putere care să nu aibă anturajul ei; nu există avere care să nu aibă curtenii ei. Cei ce vor să-şi facă un viitor roiesc în jurul prezentului strălucitor. Orice metropolă are statul său major. Orice episcop cu oarecare influenţă are pe lângă el o echipă de heruvimi seminarişti, care fac strajă şi păstrează ordinea în palatul episcopal şi care stau de gardă în jurul zâmbe- tului

[40] Cele trei flori de crin, emblemă a Burbonilor.

monseniorului. A fi pe placul unui episcop înseamnă pentru un subdiacon a fi cu piciorul în scară. Trebuie să-ţi croieşti drum. Apostolatul nu dispreţuieşte canonicatul.

Aşa cum în alte domenii există oameni cu vază, în biserică există ranguri mari. Aceştia sunt episcopii cu trecere, bogaţi, cu venituri mari, dibaci, acceptaţi de lume, ştiind desigur să se roage, dar ştiind să şi ceară, silind fară mustrări de conştiinţă o întreagă eparhie să facă anticameră, trăsură de unire între sacristie şi diplomaţie, mai mult prelaţi decât episcopi. Fericiţi cei ce le câştigă încrederea! Bucurându-se de credit, ei fac să curgă în jurul lor - asupra celor prevenitori şi a celor favorizaţi şi peste întreg acest tineret care ştie să placă - parohiile grase, veniturile canonice arhidiaconatele, duhovniciile şi funcţiile la catedrale, în aşteptarea demnităţilor episcopale. Înaintând ei înşişi, înlesnesc ascensiunea sateliţilor lor; e un întreg sistem solar în mişcare. Strălucirea lor se răsfrânge şi asupra suitei. Belşugul lor se fărâmiţează în culise sub formă de mici şi mănoase promoţii. Cu cât e mai mare eparhia patronului, cu atât e mai grasă parohia favoritului. Şi, pe unnă, Roma e aproape. Un episcop care se pricepe să ajungă arhiepiscop ştie ce are de făcut ca să ajungă cardinal, te introduce în conclav, intri în sinodul curţii papale, primeşti mantia episcopală, iată-te auditor, camerier al papei, mon-se-nior, şi de la înălţime la eminenţă nu mai e decât un pas, iar între eminenţă şi sanctitate nu mai e decât deşertăciunea unui vot. Orice tichie poate visa să se schimbe în tiară. Preotul e singurul om din zilele noastre care poate ajunge în chip firesc rege; şi ce rege! Rege suprem! De aceea, ce pepinieră de aspiraţii e un seminar! Câţi copii sfioşi de cor, câţi preoţi tineri nu poartă scris pe frunte semnul norocului. Ambiţia se numeşte pe sine vocaţie; cine ştie? poate cu bună credinţă, înşelându-se singură, cu toată cucernicia.

Modest, sărac, deosebit, monseniorul Bienvenu nu era socotit printre pontifi. Se vedea asta din lipsa desăvârşită a tinerilor preoţi din jurul lui. Se ştia că la Paris „n-a avut nici o trecere”. Nici un viitor deosebit nu părea să-l aştepte pe bătrânul singuratic. Nici un mugure al ambiţiei nu se încumeta să înflorească în umbra sa. Canonicii şi marii săi vicari erau nişte bătrâni cumsecade, oameni din popor, ca şi el, zăvorâţi, ca şi el, în această eparhie fără perspective de cardinalat şi care semănau cu episcopul lor, cu singura deosebire că ei erau sfârşiţi, iar el era desăvârşit. Era atât de vădită imposibilitatea de a face carieră pe lângă monseniorul Bienvenu, încât, abia ieşiţi din seminar, tinerii hirotonisiţi de el luau recomandaţii de la arhiepiscopii din Aix sau din Auch şi plecau în grabă într-acolo. Căci, în definitiv, repetăm, ne place să fim săltaţi. Un sfânt care trăieşte într-o abnegaţie fără măsură înseamnă o vecinătate primejdioasă; ar putea să transmită prin molipsire o sărăcie fără leac, înţepenirea articulaţiilor necesare înaintării - într-un cuvânt, mai multă renunţare decât e de dorit; şi oamenii se feresc de virtutea asta râioasă. Aşa se explică izolarea monseniorului Bienvenu. Trăim într-o societate întunecată. A reuşi, iată învăţătura care se prelinge picătură cu picătură din corupţia atotstăpânitoare.

În treacăt fie zis, succesul e ceva destul de respingător. Falsa lui asemănare cu meritul îi înşală pe oameni. Pentru mulţime izbânda este aproape totuna cu superioritatea. Succesul se confundă cu talentul, caută să înşele istoria. Singuri Iuvenal şi Tacit mai mârâie. În vremea noastră, o filozofie aproape oficială a intrat slugă la el, poartă livreaua succesului şi face slujba de anticameră. Să reuşeşti, asta-i învăţătura! Prosperitatea presupune capacitate. A câştiga la loterie, iată iscusinţa. Cine triumfă e venerat. Naşte-te într-o zodie bună şi nu-ţi mai trebuie nimic. Ai noroc, ai totul; eşti fericit, lumea te crede mare. În afară de cinci sau şase mari excepţii, care fac strălucirea unui secol, admiraţia contemporanilor nu e altceva decât miopie. Poleiala e aur! Poţi să fii primul venit, nu-i nimic, dacă parvii. Omul de rând e un bătrân Narcis care se adoră pe sine şi care aplaudă vulgaritatea. Însuşirile alese, graţie cărora poţi fi Moise, Eschyl, Dante, Michelangelo sau Napoleon, suni atribuite de către mulţime, dintr-o dată şi prin aclamaţii, oricui îşi atinge ţinta într-un domeniu oarecare. Fie că un notar ajunge deputat, că un fals Corneille a scris Tiridate, că un eunuc ajunge să stăpânească un harem, că un Prudhomme[41] militar câştigă din întâmplare bătălia hotărâtoare a unei epoci, că un farmacist a născocit nişte tălpi de carton pentru armata din Sambre-et-Meuse şi-şi asigură, cu acest carton vândut drept piele, un venit de patru sute de mii de franci, fie că un negustor de mărunţişuri îmbrăţişează camăta şi-o face să fete şapte-opt milioane, al căror părinte e el şi-a căror mamă e ea, fie că un predicator ajunge episcop prin fonfăiala lui, că un administrator de casă mare e atât de bogat, la plecarea din serviciu, încât ajunge ministru de finanţe - oamenii numesc asta geniu, tot aşa cum numesc frumuseţe figura lui Mousquenton[42] şi maiestate gând vânjos al lui Claudiu[43]. Ei confundă constelaţiile de pe bolta cerului cu stelele pe care le imprimă labele raţelor în nămolul mlaştinii.

XIII
Ce credea

Din punctul de vedere al ortodoxiei, nu va fi nevoie să-l cercetăm pe domnul episcop din Digne. În faţa unui astfel de suflet, nu putem simţi decât respect. Conştiinţa celui drept trebuie crezută pe cuvânt. De altfel, ţinând seama de anumite naturi, admitem posibilitatea dezvoltării tuturor frumuseţilor virtuţii omeneşti într-o credinţă diferită de a noastră.

[41] Erou al cărţii lui Henry Monnier, Memoriile lui Joseph Prudhomme - tipul burghezului mărginit şi mulţumit de sine.

[42] Clovn din timpul restauraţiei, celebru prin urâţenia lui.

[43] Împărat roman.

Ce credea el despre cutare dogmă sau despre cutare mister? Tainele sufletului omenesc nu le cunoaşte decât mormântul, unde sufletele intră goale. Suntem însă încredinţaţi că niciodată dificultăţile credinţei nu erau rezolvate de el prin ipocrizie. Diamantul nu poate putrezi. Credea din toată puterea sufletului său. *„Credo in Patrem!”* exclamă el adesea, găsind de altminteri în faptele bune toată mulţumirea de care are nevoie conştiinţa şi care-ţi spune în şoaptă: „Faci voia Domnului!”

Ceea ce ne credem datori să notăm este că, în afară de - ca să zicem aşa - şi dincolo de credinţa sa, episcopul dovedea un surplus de iubire. Din pricina lui, *guia multum amavit*[44], era socotit vulnerabil de către „oamenii serioşi”, de către „persoanele grave”, de către „oamenii cu judecată”; locuţiuni alese ale tristei noastre lumi, în care egoismul primeşte cuvântul de ordine de la pedantism. Ce era acest surplus de iubire? Era o bunăvoinţă senină revărsată asupra oamenilor şi care, cum am mai spus, ajungea uneori până la lucruri. Nu ştia ce e dispreţul. Era îngăduitor cu făpturile Domnului. Orice om, chiar şi cel mai bun, are într-însul o asprime de care nu-şi dă seama şi pe care o păstrează faţă de animale. Episcopul din Digne nu cunoştea asprimea aceasta, proprie totuşi multor preoţi. Nu mergea până la mila brahmanului, dar părea că meditase asupra acestor cuvinte ale ecleziastului: „Ştim noi oare unde se duc sufletele animalelor?” Aspectele urâte, deformările instinctului nu-l tulburau şi nu-l indignau. Îl mişcau, îl înduioşau aproape. Îngândurat, părea că se străduieşte să afle, dincolo de viaţa aparentă, cauza, explicaţia, scuza. Părea, uneori, că-i cere lui Dumnezeu uşurări de pedeapsă. Examina fără mânie, cu ochiul lingvistului care descifrează un pergament, cantitatea de haos care mai dăinuieşte în natură. Starea aceasta de spirit îl făcea uneori să spună lucruri stranii. Într-o dimineaţă se afla în grădină: credea că e singur, dar sora lui îl urma fără ca el s-o fi văzut: deodată, se opri şi privi ceva pe jos; era un păianjen mare, negru, păros, îngrozitor. Sora lui îl auzi spunând:

- Biata vietate! Nu-i vina ei!...

De ce n-am aminti aceste copilării aproape divine ale bunătăţii? Copilării, fie! Dar astfel de copilării sublime au avut şi sfântul Francisc din Assisi şi Marc Aureliu. Într-o zi, şi-a scrântit un picior pentru că n-a vrut să strivească o furnică. Aşa trăia acest om drept. Uneori adormea în grădină şi atunci nimeni nu era mai vrednic de respect.

Monseniorul Bienvenu fusese cândva - dacă ar fi să dăm crezare celor ce se povesteau despre tinereţea şi chiar despre maturitatea lui - un om pasionat şi poate violent. Nespusa-i bunătate nu era atât un instinct natural, cât mai cu seamă rezultatul unei convingeri nestrămutate, filtrată în inima sa de-a lungul vieţii şi asimilată treptat, gând cu gând; căci, într-un caracter, ca şi într-o stâncă, se găsesc găuri pe care le fac picăturile de apă care cad mereu în acelaşi loc. Urmele acestea nu se pot şterge; astfel de formaţiuni nu se pot sfărâma.

În 1815 - parcă am mai spus-o - împlinea şaptezeci şi cinci de ani, dar nu părea să aibă mai mult de şaizeci. Nu era înalt; era plinuţ şi, ca să slăbească, făcea bucuros lungi plimbări pe jos; avea mersul sigur şi

---

[44] Pentru că a iubit mult (lat.).

spinarea foarte puţin adusă, amănunt din care n-aveam de gând să tragem nici o concluzie. Grigore al XVI-lea, la optzeci de ani, se ţinea drept şi zâmbea, ceea ce nu-l împiedica să fie un episcop rău. Monseniorul Bienvenu avea ceea ce poporul numeşte „un cap frumos”, dar atât de simpatic încât uitai că e frumos.

Când vorbea cu acea voioşie copilărească unul din darurile lui despre care am mai pomenit - te simţeai la largul tău lângă el; părea că din toată făptura lui ţâşneşte bucurie. Obrazul lui rumen şi proaspăt, toţi dinţii lui albi, pe care şi-i păstrase şi pe care şi-i arăta când râdea, îi dădeau acea înfăţişare senină şi plăcută, care te face să spui despre cineva: „E un om de treabă!”, iar despre un bătrân: „E un unchiaş cumsecade!” Ne amintim că impresia asta o făcuse şi asupra lui Napoleon. Când îl vedeai pentru întâia dată, nu părea într-adevăr decât un om cumsecade. Dar dacă stăteai câteva ceasuri aproape de el, şi dacă-l surprindea! cât de puţin căzând pe gânduri, unchiaşul cumsecade se transfigura încet-încet, luând nu ştiu ce înfăţişare impunătoare. Fruntea lui lată şi serioasă, măreaţă, datorită părului său alb, devenea şi mai măreaţă când medita. Bunătatea lui îi dădea maiestate, fară ca bunătatea să înceteze a străluci. Încercai ceva din emoţia pe care ţi-ar da-o vederea unui înger surâzător, care-şi desface încet aripile, fară a conteni să zâmbească. Respectul, un respect ce nu se poate exprima în cuvinte, te copleşea treptat şi-ţi ajungea la inimă; simţeai atunci că ai în faţa ta una din acele făpturi puternice, încercate şi îngăduitoare, a căror minte e atât de superioară, încât nu poate fi decât plină de blândeţe.

După cum s-a văzut, rugăciunea, oficierea slujbelor religioase, milostenia, mângâierea celor năpăstuiţi, cultivarea unui petic de pământ, iubirea aproapelui, cumpătarea, ospitalitatea, renunţarea, încrederea, studiul, munca îi umpleau fiecare zi din viaţă. Îi umpleau - iată cuvântul potrivit - căci, fără îndoială, fiecare zi a episcopului era toată plină de gânduri bune, de vorbe bune, de fapte bune. Totuşi, ea nu era întreagă, dacă vremea rece sau ploioasă îl împiedica, seara - când cele două femei plecau la culcare - să petreacă un ceas sau două în grădină, înainte de a se culca şi el. Părea că e un fel de ritual al lui, să se pregătească de culcare meditând în faţa marelui spectacol al cerului înstelat. Uneori, dacă cele două bătrâne nu dormeau, îl auzeau la ore destul de târzii din noapte plimbându-se încet pe alei. Stătea acolo, singur, numai cu el însuşi, reculeş, liniştit, plin de cuvioşie, comparându-şi seninătatea inimii cu seninătatea văzduhului, emoţionat în întuneric de măreţia vizibilă a constelaţiilor şi de măreţia invizibilă a lui Dumnezeu, deschizându-şi sufletul gândurilor care vin din necunoscut. În clipele acelea, dăruindu-şi inima la ora când florile nopţii îţi dăruiesc parfumul, aprins ca o făclie în mijlocul nopţii înstelate, lăsându-se dus de extaz în centrul strălucirii universale a creaţiei, n-ar fi putut nici el însuşi să spună ce se petrecea în sufletul său; simţea ceva care-şi lua zborul dintr-însul şi ceva care cobora în el, misterios schimb al abisurilor sufletului cu abisurile nemărginirii!...

Se gândea la măreţia şi la prezenţa lui Dumnezeu; la veşnicia viitoare, straniu mister; şi la veşnicia trecută, mister şi mai straniu; la toate infiniturile care se desfăşurau sub ochii săi în toate direcţiile; şi, fără

să caute să înţeleagă neînţelesul, privea. Nu-l cerceta pe Dumnezeu; se lăsa uluit de el. Urmărea aceste minunate ciocniri dintre atomi, care dau formă materiei,; dezvăluie energiile, creează individualităţile în unitate, propoziţiile în întindere, ceea ce nu se poate număra în infinit şi, prin lumină, face să se nască frumuseţea.

Aceste ciocniri se ivesc şi dispar fără încetare. Ele sunt viaţa şi moartea.

Se aşeza pe o bancă de lemn, rezemată de o boltă de viţă părăginită, şi se uita la stele printre siluetele plăpânde şi pipernicite ale pomilor săi roditori. Sfertul acela de pogon, sădit atât de sărăcăcios, atât de plin de dărăpănături şi de şoproane, îi era drag şi-i era de ajuns.

Ce-i mai trebuia acestui bătrân, care-şi petrecea puţinele clipe de răgaz, ce i le lăsa viaţa, între grădinărit ziua şi contemplare noaptea? Colţul ăsta îngrădit, având cerul drept tavan, nu-i era oare de ajuns ca să-l poată slăvi pe Domnul, rând pe rând, în operele lui cele mai încântătoare, ca şi în operele lui cele mai sublime’? Nu era asta totul - ce-ar fi putut să mai dorească? O grădiniţă ca să se plimbe şi nemărginirea ca să viseze. Jos - ceea ce se poate semăna şi culege; sus - ceea ce se poate studia şi contempla; un mănunchi de flori pe pământ şi toate stelele de pe cer.

XIV
Ce gândea

Un ultim cuvânt.

Deoarece amănunte de acest, fel ar putea, mai ales în momentul de faţă, să dea episcopului din Digne - ca să ne servim de o expresie la modă - o anumită fizionomie „panteistă”, lăsând să se creadă, fie spre defăimarea, fie spre lauda sa, că avea una din acele filozofii personale caracteristice secolului nostru, care încolţesc uneori în spiritele singuratice, se ridică şi cresc într-însele, gata să înlocuiască religiile - ţinem să arătăm că nimeni dintre cei care l-au cunoscut pe monseniorul Bienvenu nu s-ar fi socotit îndreptăţit să creadă aşa ceva. Lumina acestui om era propria sa inimă, de acolo îi venea înţelepciunea.

Nici un sistem; numai şi numai fapte. Speculaţiile încâlcite dau ameţeală; nu există nici o dovadă că se avânta cu mintea în apocalipsuri. Apostolul poate fi cutezător, dar episcopul trebuie să fie sfios. El nu s-ar fi încumetat probabil să cerceteze prea mult anumite probleme, rezervate oarecum marilor spirite temerare. La porţile tainelor veghează o spaimă sfântă; deschizăturile lor întunecoase stau căscate, dar ceva îţi spune, ţie, trecător prin viaţă, că nu trebuie să intri. Vai celui ce pătrunde acolo! În adâncimile cele mai grozave ale abstracţiei şi ale speculaţiei pure, geniile situate, ca să spunem aşa, mai presus de dogme, îi propun lui Dumnezeu ideile lor. Rugăciunea lor deschide cu îndrăzneală discuţia. Închinarea lor pune întrebări. Aceasta e religia directă, plină de îngrijorare şi de răspundere pentru cel ce-i încearcă povârnişurile.

Meditaţia omenească nu are margini. Ea îşi analizează şi-şi adânceşte propria-i orbire, pe răspunderea ei. S-ar putea chiar spune că, printr-un fel de reacţie strălucită, ea uluieşte natura; lumea misterioasă care ne înconjoară dă înapoi ceea ce primeşte şi probabil că cei ce contemplă sunt la rândul lor contemplaţi. Orice-ar fi, există pe lume oameni - dar care sunt ei oameni? - care văd desluşit, în fundul zării visurilor, înălţimile absolutului şi care au viziunea cumplită a piscului fără sfârşit. Monseniorul Bienvenu nu era câtuşi de puţin dintre aceştia; monseniorul Bienvenu nu era un geniu. El s-ar fi temut de aceste culmi, de pe care unii, chiar foarte mari, ca Swedenborg[45] şi Pascal[46], au alunecat în demenţă. Fără îndoială, asemenea visuri grozave îşi au folosul lor moral, şi pe căile acestea spinoase ne apropiem de perfecţiunea ideală. Episcopul lua drumul cel mai scurt: Evanghelia.

Nu încerca să facă din patrafirul său mantia lui Ilie; nu proiecta lumina viitorului peste rostogolirea furtunoasă a evenimentelor; nu încerca să facă din licărirea lucrurilor flacără; n-avea nimic de profet, n-avea nimic de mag. Sufletul acesta umil iubea; atâta tot.

Poate că ridica rugăciunea până la năzuinţi supraomeneşti; dar niciodată nu te rogi şi nu iubeşti prea mult; şi dacă rugăciunea care depăşeşte textele ar fi o erezie, atunci sfânta Tereza şi sfântul Ieronim ar fi eretici.

Se pleca asupra celui ce geme şi asupra celui ce-şi dă duhul. Universul îi apărea ca un uriaş trup bolnav; descoperea pretutindeni febra, iscodea peste tot suferinţa şi, fară a căuta să dezlege enigma, se străduia să oblojească rana. Temuta privelişte a creaţiunii făcea să se nască în el duioşia; nu căuta decât să găsească pentru el însuşi, şi să insufle şi altora, cel mai bun mijloc de-a compătimi şi de-a alina. Pentru acest preot bun şi ales, tot ce există alcătuia un motiv permanent de tristeţe care se cerea mângâiată.

Sunt oameni care lucrează la descoperirea aurului; el lucra la descoperirea milei. Mina lui era mizeria universală.

Durerea de pretutindeni era pentru el prilej de veşnică bunătate. „Iubiţi-vă unii pe alţii!” Socotea că asta-i totul; nu dorea nimic mai mult; aceasta era toată doctrina lui.

Într-o zi, omul acela care se credea „filozof”, senatorul despre care am mai vorbit, îi spuse epicopului:

— Dar uitaţi-vă în jurul dumneavoastră: toţi se războiesc între ei; cel mai tare este cel mai deştept. Preceptul dumneavoastră: „Iubiţi-vă unii pe alţii!” e o prostie.

— Ei bine, răspunse monseniorul Bienvenu fără gust de sfadă, dacă e o prostie, sufletul trebuie să se închidă într-însa ca perla într-o scoică.

El se închidea deci şi trăia într-însa, găsindu-şi astfel mulţumirea deplină, lăsând deoparte marile probleme care atrag şi care înspăimântă, perspectivele de nepătruns ale abstracţiunii, adâncurile metafizicii, toate abisurile care, laolaltă, îl duc pe apostol spre Domnul, pe necredincios spre neant; destinul, binele şi răul, războiul omului împotriva semenului

[45] Filozof mistic suedez din secolul al XVIII-lea.
[46] Filozof, matematician şi fizician francez din secolul al XVII-lea.

său, conştiinţa omenească, gândirea amorţită a animalelor, transformarea prin moarte, recapitularea vieţilor intrate în mormânt, altoirea de neînţeles a unor iubiri succesive pe acelaşi eu, esenţa, substanţa, Nilul şi Ensul[47], sufletul, natura, libertatea, necesitatea, probleme ameţitoare, nedumeriri sinistre în care se zbat arhanghelii uriaşi ai minţii omeneşti, prăpăstii grozave, pe care Lucreţiu[48], Manu[49], sfântul Pavel şi Dante le contemplă cu acei ochi scăpărători care, privind ţintă infinitul, fac parcă să răsară stelele.

Monseniorul Bienvenu nu era decât un om care privea din afară lucrurile misterioase, fără să le cerceteze îndeaproape, fără să le tulbure, fară să-şi neliniştească mintea cu ele, păstrând în suflet respectai adânc al necunoscutului.

---

[47] Mic afluent al Dunării, în Austria.

[48] Poet latin din secolul I î.e.n.

[49] Personaj legendar căruia i se atribuie *Legea lui Manu*, expunere a religiei brahmane din India.

CARTEA A DOUA
CĂDEREA ÎN PĂCAT

I
După o zi de drum

În primele zile ale lunii octombrie 1815, cam cu un ceas înainte de apusul soarelui, un drumeţ intră în orăşelul Digne. Puţinii locuitori care se aflau în acea clipă la ferestre sau în pragul caselor se uitau la acest călător cu un fel de îngrijorare. Greu să întâlneşti un trecător cu o înfăţişare mai păcătoasă. Era un bărbat de statură mijlocie, îndesat şi voinic, în puterea vârstei. Să tot fi avut vreo patruzeci şi şase sau patruzeci şi opt de ani. O şapcă cu cozorocul de piele pleoştit îi ascundea în parte faţa arsă de soare şi leoarcă de sudoare. Prin cămaşa de pânză neînălbită, groasă, prinsă la gât cu o mică ancoră de argint, i se vedea pieptul păros; avea o cravată răsucită ca o frânghie, pantaloni albaştri de doc, roşi, jerpeliţi, cu un genunchi peticit şi cu altul găurit, o bluză veche, cenuşie, zdrenţuită, cârpită la unul din coate cu o bucată de postav verde prinsă cu sfoară; în spate purta o raniţă plină, închisă bine, nou-nouţă; în mână, un ciomag lung, noduros; în picioarele fără ciorapi avea ghete ţintuite; capul tuns şi barbă mare. Năduşeala, arşiţa, mersul pe jos, praful adăugau ceva respingător acestei arătări.

Deşi ras în cap, părul, care începuse să-i crească, era zbârlit şi părea că n-a mai fost tuns în ultimul timp.

Nu-l cunoştea nimeni. Nu era, desigur, decât un trecător. De unde venea? Dinspre miazăzi. Ori, poate, de pe ţărmurile mării. Căci îşi făcea intrarea în Digne pe acelaşi drum pe care, cu şapte luni mai-nainte, trecuse şi împăratul Napoleon mergând de la Cannes spre Paris. Omul mersese, desigur, toată ziua. Părea foarte obosit. Nişte femei din târgul cel vechi, care se află în partea de jos a oraşului, îl văzură oprindu-se sub copacii din bulevardul Gassendi şi bând apă la fântâna din capătul promenadei. Trebuie să-i fi fost tare sete, căci nişte copii, care se luaseră după el, îl văzură oprindu-se din nou, la două sute de paşi mai departe, ca să bea apă şi de la fântâna din piaţa târgului.

Ajuns la colţul străzii Poichevert, coti la stânga şi se îndreptă spre primărie. Intră acolo şi ieşi după un sfert de ceas. Un jandarm şedea lângă poartă, pe banca de piatră pe care se urcase la 4 martie generalul Drouot ca să citească mulţimii înspăimântate proclamaţia din golful Juan[50]. Omul îşi scoase şapca şi-l salută cu umilinţă pe jandarm.

Fără să-i răspundă la salut, jandarmul se uită cu atenţie la el, îl urmări câtva timp cu privirea, pe urmă intră în localul primăriei.

---

[50] Golf pe coasta mediteraneană a Franţei, unde a debarcat Napoleon la 1 martie 1815, când s-a înapoiat din insula Elba.

Pe atunci se afla la Digne un han frumos, cu firma *La crucea lui Colbas*. Hanul acesta era ţinut de un oarecare Jacquin Labarre, om bine văzut în oraş, pentru că se înrudea cu un alt Labarre, care ţinea la Grenoble hanul *La trei delfini* şi care slujise în corpul călăuzelor. Când a debarcat împăratul, s-a vorbit mult prin partea locului despre hanul *La trei delfini*. Se spunea că generalul Bertrand, travestit în căruţaş, venise de multe ori acolo, în luna ianuarie, împărţind decoraţii soldaţilor şi napoleoni cu nemiluita burghezilor. Adevărul e că, intrând în Grenoble, împăratul refuzase să locuiască în palatul prefecturii şi, mulţumindu-i primarului, îi spusese: „Mă duc la un om de treabă pe care-l cunosc!” Şi se dusese *La trei delfini*. Gloria aceasta a lui Labarre de *La trei delfini* se răsfrângea, la douăzeci şi cinci de leghe depărtare, asupra lui Labarre de *La crucea lui Colbas*. Se spunea despre el în oraş: „E văr cu cel din Grenoble”.

Omul se îndreptă spre hanul acesta, care era cel mai bun din regiune. Intră în bucătăria care dădea de-a dreptul spre drum. Toate cuptoarele erau aprinse; un foc mare pâlpâia vesel în sobă. Hangiul, care era în acelaşi timp şi bucătar, trecea foarte preocupat de la vatră la tingiri, pregătind o masă minunată unor căruţaşi care se auzeau râzând şi vorbind zgomotos într-o odaie alăturată. Cine a călătorit ştie că nimeni nu mănâncă mai bine decât căruţaşii.

O marmotă grasă, nişte potâmichi albe şi nişte cocoşi sălbatici se învârteau într-o frigare lungă în faţa focului; pe plită fierbeau doi crapi mari din lacul Sauzet şi un păstrăv din lacul Alloz.

Hangiul, auzind că se deschide uşa şi că intră un nou-venit, spuse, fără să-şi ia ochii de la cuptor:

— Ce doreşte domnul?

— Să mănânc şi să mă culc! rosti omul.

— Nimic mai uşor! răspunse hangiul. În clipa aceea întoarse capul, măsură dintr-o aruncătură de ochi toată înfăţişarea călătorului, şi adăugă: Cu plată!...

Omul scoase o pungă mare de piele din buzunarul bluzei şi răspunse:

— Am bani.

— Atunci vă stăm la dispoziţie! spuse hangiul.

Omul îşi băgă punga în buzunar, îşi scoase raniţa si o puse jos lângă uşă, rămase cu ciomagul în mână şi se aşeză pe un scăunel lângă foc Digne e situat în munţi. Serile de octombrie sunt friguroase acolo.

Între timp, tot umblând de colo până colo, hangiul trăgea cu coada ochiului la călător.

— Îmi daţi să mănânc? întrebă omul.

— Numaidecât, spuse hangiul.

Pe când nou-venitul se încălzea, întors cu spatele, Vrednicul hangiu Jacquin Labarre scoase din buzunar un creion, apoi rupse un colt dintr- un ziar vechi care se afla pe o mescioară, lângă fereastră. Scrise vreo două rânduri pe marginea albă, îndoi peticul de hârtie, fără să-l lipească, şi-l dădu unui băiat, care părea că-i serveşte totodată ca ajutor la bucătărie şi ca argat. Hangiul îi şopti ceva la ureche băiatului, care pomi în goană spre primărie.

Călătorul nu văzuse nimic din toate astea.

Întrebă din nou:

— Îmi daţi odată să mănânc?

— Numaidecât, zise hangiul.

Copilul se întoarse. Aducea hârtia înapoi. Hangiul o desfăcu grăbit, ca unul care aşteaptă un răspuns. Păru că citeşte cu atenţie, apoi clătină din cap şi rămase o clipă pe gânduri. În sfârşit, se întoarse spre călătorul care părea cufundat într-o meditaţie nu prea senină.

— Domnule, spuse el, nu vă pot găzdui.

Omul se ridică pe jumătate.

— Cum, vă e teamă că n-am să plătesc? Vreţi să plătesc înainte? V-am spus doar că am bani.

— Nu-i vorba de asta.

— Atunci?

— Dumneata ai bani...

— Da, spuse omul.

— Dar eu, spuse hangiul, n-am nici o odaie.

Omul răspunse liniştit:

— Lăsaţi-mă în grajd.

— Nu pot.

— De ce?

— De-abia au loc caii.

— Atunci, spuse iar omul, o să mă aciuez într-un colţ al podului. O mână de paie mi-e de ajuns. O să vorbim după-masă.

— Nu-ţi pot da masa.

Cuvintele acestea, spuse pe un ton măsurat, dar hotărât, i se părură foarte grave călătorului. Se ridică.

— Ei, asta-i bună! Dar eu mor de foame. Umblu de azi-dimineaţă. Am facut douăsprezece leghe. Plătesc. Vreau să mănânc.

— Nu am nimic! răspunse hangiul.

Omul izbucni în râs şi se întoarse spre vatră şi spre cuptoare.

— Nimic? Dar astea ce-s?

— Sunt comandate.

— De cine?

— De domnii căruţaşi.

— Câţi sunt?

— Doisprezece.

— E de mâncare aici pentru douăzeci.

— Au comandat şi-au plătit totul dinainte.

Omul se aşeză din nou şi spuse fără a ridica vocea:

— Sunt la han, mi-e foame şi rămân.

Hangiul se plecă atunci la urechea lui şi-i spuse pe un ton care-l făcu să tresară:

— Pleacă!

Călătorul stătea încovoiat în clipa aceea şi împingea, cu vârful ghintuit al bâtei sale, nişte cărbuni aprinşi în foc. Se întoarse repede şi, când deschise gura să răspundă, hangiul îl privi drept în ochi şi adăugă tot în şoaptă:

— Ascultă, să lăsăm vorba. Vrei să-ţi spun pe nume? Te cheamă Jean Valjean. Vrei să-ţi spun acum cine eşti? Când te-am văzut intrând, am bănuit ceva. Am întrebat la primărie şi iată ce mi s-a răspuns. Ştii să citeşti? Spunând acestea, îi întinse străinului, despăturită, hârtia care făcuse drumul de la han la primărie şi de la primărie la han. Omul aruncă o privire. Hangiul adăugă după o scurtă tăcere: Am obiceiul să fiu politicos cu toată lumea. Pleacă!

Omul lăsă capul în jos, îşi ridică raniţa de pe podea şi plecă. Apucă pe strada principală. Mergea înainte, la întâmplare, lipindu-se de case, ca un om umilit şi trist. Nu întoarse capul deloc. Dacă s-ar fi uitat înapoi, l-ar fi văzut pe hangiul de *La crucea lui Colbas* în pragul uşii, înconjurat de toţi călătorii care trăseseră la han şi de toţi trecătorii de pe stradă, vorbind cu aprindere şi arătându-l cu degetul. Din privirile bănuitoare şi speriate ale grupului şi-ar fi dat seama că, în curând, sosirea lui va fi evenimentul de seamă al întregului oraş.

Nu văzu nimic din toate astea. Oamenii copleşiţi nu se uită înapoi. Ei ştiu prea bine că piaza rea îi urmăreşte.

Merse astfel câtăva vreme fără să se oprească, trecând la întâmplare pe străzi pe care nu le cunoştea, uitând de oboseală, cum se întâmplă totdeauna când eşti amărât. Deodată, simţi că leşină de foame. Începuse să se întunece. Se uită de jur împrejur, ca să vadă dacă nu descoperă vreun adăpost. Hanul cel frumos era închis pentru el; căuta vreo cârciumă oricât de modestă, o cocioabă oricât de săracă.

Tocmai se aprindea o lumină la capătul străzii o creangă de pin, atârnată de un stâlp de fier, se contura pe cerul senin al asfinţitului. Porni într-acolo.

Era într-adevăr o cârciumă. Cârciuma din strada Chaffaut.

Călătorul se opri o clipă şi se uită prin geam în sala scundă a cârciumii, luminată de-o lampă mică, aşezată pe masă, şi de focul mare din vatră. Câţiva inşi stăteau acolo şi beau. Cârciumarul se încălzea. Flacăra făcea să sfârâie un ceaun de fier atârnat de cârlig. Cârciuma, care era şi un fel de han, avea două uşi. Una dădea spre stradă, cealaltă într-o curticică plină de gunoi.

Călătorul nu se încumetă să intre prin uşa din stradă. Se strecură în curte, se opri din nou, pe urmă apasă sfios pe clanţă şi împinse uşa.

— Cine-i acolo? zise stăpânul.

— Cineva care ar dori să mănânce şi să doarmă.

— Bun. Aici puteţi mânca şi puteţi dormi.

Călătorul intră. Toţi cei care beau întoarseră capul. Lampa îl lumina dintr-o parte, focul dintr-alta. Îl cercetară câtva timp cu privirea, pe când îşi scotea raniţa.

Cârciumarul îi spuse:

— Uite focul. Mâncarea fierbe în ceaun. Vino să te încălzeşti, prietene.

Se aşeză lângă vatră. Îşi întinse la foc picioarele amorţite de oboseală. Din ceaun se răspândea un miros plăcut. Pe faţa sa, sub şapca pleoştită, nu se putea desluşi decât o uşoară licărire de mulţumire, amestecată cu înfăţişarea vrednică de milă pe care-o dă deprinderea de a suferi. Avea, de altminteri, un profil hotărât, energic şi trist. Fizionomia

asta era ciudată: părea la început umilă, apoi părea severă. Ochiul lucea sub sprâncene ca un foc sub mărăcini.

Unul dintre oamenii care se aflau la masă era un negustor de peşte, care, înainte de a intra în cârciuma din strada Chaffaut, se dusese să-şi lase calul în grajdul Labarre. Întâmplarea făcuse ca în aceeaşi dimineaţă să-l întâlnească pe străinul acesta cu mutră suspectă mergând spre Bras d'Asse şi... (am uitat cum îi spune; mi se pare Escoublon). Când se întâlnise cu el, omul, care părea foarte obosit, l-a rugat să-l ia pe şa, dar negustorul îi răspunse iuţind pasul. Cu o jumătate de ceas mai-nainte, negustorul acesta se afla în grupul care se strânsese în jurul lui Jacquin Labarre şi le povestise chiar el celor de *La crucea lui Colbas* întâlnirea neplăcută din cursul dimineţii. De la locul său făcu un semn pe furiş cârciumarului. Acesta veni spre el. Schimbară câteva cuvinte în şoaptă. Omul căzu iarăşi pe gânduri.

Cârciumarul se înapoie la vatră, puse brusc mâna pe umărul omului şi-i spuse:

— Trebuie să pleci de-aici.

Străinul se întoarse şi spuse cu blândeţe:

— A! ştiţi?

— Da.

— M-au alungat de la hanul celălalt.

— Şi te gonim şi de-aici.

— Unde vreţi să mă duc?

— Într-altă parte.

Omul îşi luă bâta şi traista şi plecă. Pe când ieşea, câţiva copii, care-l urmăriseră de *La crucea lui Colbas* şi care păreau că-l aşteaptă, aruncară cu pietre după el. Se întoarse mânios şi-i ameninţă cu bâta. Copiii se risipiră ca un stol de păsări.

Trecu prin faţa închisorii. La poartă atârna un lanţ de fier prins de un clopot. Sună. Se deschise o ferestruică.

— Domnule temnicer, spuse el, scoţându-şi respectuos şapca, aţi vrea să-mi deschideţi şi să mă adăpostiţi în noaptea asta?

Un glas răspunse:

— Aici e închisoare, nu e han. Fă ceva ca să fii arestat şi ţi se va deschide.

Ferestiuica se închise.

Apucă pe o străduţă cu multe grădini. Unele nu erau împrejmuite decât cu garduri vii, care înveseleau strada. Printre aceste grădini şi zăplazuri zări o căsuţă cu un singur cat, a cărui fereastră era luminată. Se uită pe fereastră, cum făcuse şi la cârciumă. Văzu o odaie mare, spoită cu var, în care se afla un pat acoperit cu pânză înflorată; într-un colţ, un leagăn; câteva scaune de lemn şi o puşcă cu două ţevi atârnată pe perete. Masa din mijlocul odăii era pusă. O lampă de aramă lumina faţa de masă albă, din pânză groasă, cana de cositor, sclipind ca argintul, plină cu vin, şi castronul cafeniu aburind. La masă şedea un bărbat de vreo patruzeci de ani, cu o faţă veselă şi luminoasă, care sălta un copilaş pe genunchi. Lângă el, o femeie foarte tânără alăpta un alt copil. Tatăl râdea, copilul râdea, iar mama zâmbea.

Străinul rămase o clipă pe gânduri în faţa acestei privelişti plăcute şi mângâietoare. Ce se petrecea în sufletul său? Numai el ar fi putut spune. Se gândea probabil că familia aceasta veselă va fi primitoare şi că acolo unde vedea atâta fericire va găsi poate un pic de milă.

Bătu foarte încet în fereastră.

Nu-l auziră.

Bătu din nou.

O auzi pe femeie spunând:

— Bărbate, mi se pare că bate cineva.

— Nu, răspunse soţul.

Bătu a treia oară.

Soţul se sculă, luă lampa, se duse la uşă şi deschise. Era un bărbat înalt, jumătate ţăran, jumătate meseriaş. Purta un şorţ mare de piele, care-i ajungea până la umărul stâng, cu poala prinsă în brâu şi în care ţinea, ca într-un buzunar, tot felul de lucruri: un ciocan, o batistă roşie şi un corn pentru praful de puşcă. Când îşi dădea capul pe spate, cămaşa-i larg deschisă, cu guler răsfrânt, lăsa să se vadă grumazul vânjos, alb şi gol. Avea sprâncene groase, favoriţi mari, negri, ochii bulbucaţi, partea de jos a feţei lunguiaţă şi, pe deasupra, mulţumirea aceea de a se afla la el acasă, care nu se poate descrie.

— Domnule, spuse călătorul, vă cer iertare. Aţi putea să-mi daţi, contra plată, o farfurie cu supă şi un colţ unde să mă culc în şopronul din grădină? Aţi vrea? Cu plată!...

— Cine eşti dumneata? întrebă stăpânul locuinţei.

Omul răspunse:

— Vin din Puy-Moisson. Am umblat toată ziua. Am făcut douăsprezece leghe. Primiţi, dacă plătesc?

— Nu m-aş da înapoi să adăpostesc pe cineva de treabă care plăteşte, spuse ţăranul. Dar de ce nu te duci dumneata la han?

— Nu e loc.

— Ei, aş! Nu se poate! Nu-i nici zi de bâlci, nici zi de târg. Ai fost la Labarre?

— Da.

— Şi?

Călătorul răspunse încurcat:

— Nu ştiu... Nu m-a primit.

— Ai fost la cârciuma din strada Chaffaut?

Încurcătura străinului spori. Îngăimă:

— Nici acolo nu m-au primit.

Pe chipul ţăranului se ivi o umbră de bănuială; îl privi pe noul-venit din creştet până-n tălpi şi exclamă cu un fel de înfiorare:

— Nu cumva dumneata eşti acela...?

Mai aruncă o privire asupra străinului, făcu trei paşi înapoi, puse lampa pe masă şi luă puşca din perete.

Între timp, la cuvintele ţăranului: „Nu; cumva dumneata eşti acela...?” femeia se ridicase, îşi luase cei doi copii în braţe şi fugise repede în spatele bărbatului, privindu-l pe străin cu groază, cu sânul dezgolit, cu ochii înspăimântaţi, murmurând:

— Tsomaraude![51]

Totul se petrecu în mai puţin decât se poate închipui. După ce-l cercetă câteva clipe pe străin, aşa cum te uiţi la o năpârcă, stăpânul casei se întoarse spre uşă:

— Pleacă!

— Fie-vă milă! spuse omul. Un pahar cu apă!

— Un glonţ de puşcă! spuse ţăranul.

Apoi trânti uşa cu putere şi omul îl auzi trăgând două zăvoare mari. După o clipă se închise şi oblonul de la fereastră şi zgomotul drugului de fier care-l fixa străbătu până afară.

Se înnopta din ce în ce. Vântul rece al Alpilor începuse să sufle. La lumina slabă a amurgului, străinul zări într-una din grădinile de pe marginea străzii un fel de bordei mic, ascuns în buruieni. Sări cu hotărâre un gard de lemn şi intră în grădină. Se apropie de bordeiul care avea în loc de uşă o deschizătură îngustă, foarte joasă, semănând cu barăcile pe care le fac cantonierii la marginea dramurilor.

Crezu că era într-adevăr baraca unui cantonier. Îi era foame şi frig. Se resemnase în ce priveşte foamea, dar avea cel puţin un adăpost împotriva frigului. Barăcile astea nu sunt de obicei ocupate în timpul nopţii. Se culcă pe burtă şi se strecură înăuntru. Era cald şi dădu peste un culcuş de paie destul de bun. Rămase o clipă întins acolo, fără să poată face vreo mişcare, atât era de obosit. Pe urmă, pentru că traista din spate îl stânjenea şi-i putea sluji foarte bine drept pernă, începu să desfacă una dintre curele. Atunci se auzi un mârâit sălbatic. Ridică ochii. Capul unui dulău uriaş se contura în umbră, la deschizătura bordeiului.

Nimerise în cuşca unui câine.

Voinic şi curajos, omul puse mâna pe bâtă, îşi făcu din traistă scut şi ieşi din cuşcă cum putu, lărgindu-şi însă găurile zdrenţelor de pe el. Ieşi tot aşa şi din grădină, mergând de-a-ndăratelea, silit, ca să ţină dulăul la distanţă, să mânuiască bastonul în felul în care maeştrii acestui soi de scrimă îl numesc „roza acoperită". Când izbuti, nu fără greutate, să treacă iar dincolo de gard şi se găsi din nou în stradă, singur, fără culcuş, fără acoperiş, fără adăpost, alungat până şi din patul ăsta de paie, până şi din cuşca păcătoasă de câine, se prăbuşi pe o piatră. Se spune că un drumeţ care tocmai trecea pe-acolo l-ar fi auzit oftând: „Nu sunt nici măcar un câine!"

Se ridică îndată şi pomi iar la drum. Ieşi din oraş, sperând să găsească vreun copac sau vreo claie de fân unde să se adăpostească. Merse astfel câtva timp cu capul plecat. Când se crezu departe de orice aşezare omenească, ridică ochii şi căută în jurul lui. Se afla pe o câmpie; în faţa lui se ridica una din acele coline joase, acoperite cu mirişti, care după seceriş seamănă cu nişte capete tunse.

Zarea era întunecată; nu numai de bezna nopţii, dar şi din pricina norilor care coborâseră foarte jos, părând că se sprijină chiar pe colină, acoperind tot cerul. Cu toate acestea, cum tocmai răsărea luna, şi la zenit mai plutea o rămăşiţă din lumina asfinţitului, norii alcătuiau sus pe cer un fel de boltă alburie, de unde abia ajungeau pe pământ câteva raze.

---

[51] Expresie dialectală din Alpii francezi, însemnând: tâlhar.

Pământul era astfel mai luminat decât cerul, sinistră privelişte, iar colina, de-o formă firavă şi sărăcăcioasă, se contura nedesluşită şi alburie în zarea mohorâtă. Totul era trist, mărunt, jalnic, mărginit. Nimic altceva pe dâmb şi pe câmpie decât un arbore diform, care se încovoia fremătând la câţiva paşi de călător.

Omul, de bună seamă, era departe de-a fi înzestrat cu acele delicate deprinderi ale minţii şi ale sufletului care te fac sensibil la aspectele misterioase ale lucrurilor. Totuşi, cerul, colina, câmpia, copacul aveau în ele ceva atât de trist, încât, după o clipă de încremenire şi visare, el luă grăbit drumul înapoi. Sunt clipe în care firea pare potrivnică.

Se întoarse. Porţile oraşului erau închise. Digne, care fusese asediat pe vremea războaielor religioase, era încă în 1815 înconjurat de ziduri vechi, întărite cu turnuri pătrate, care mai târziu au fost date jos. Trecu printr-o spărtură şi intră din nou în oraş. Să fi fost cam ora opt. Deoarece nu cunoştea străzile, o luă iar la întâmplare. Ajunse astfel la prefectură, apoi la seminar. Trecând prin faţa catedralei, ameninţă cu pumnul spre biserică.

În colţul pieţei se afla o tipografie. Acolo fuseseră tipărite pentru întâia dată proclamaţiile împăratului şi ale gărzii imperiale, aduse din insula Elba şi dictate chiar de Napoleon.

Zdrobit de oboseală şi nemaiavând nici o nădejde, se culcă pe banca de piatră de la uşa tipografiei.

O bătrână ieşea tocmai atunci din biserică. Văzându-l întins pe bancă, îl întrebă:

— Ce faci aici, prietene?

Răspunse aspru şi mânios:

— Precum vedeţi, coană-mare, m-am culcat.

Coana-mare, vrednică într-adevăr de acest nume, era doamna marchiză de R...

— Aici, pe bancă? spuse ea.

— Nouăsprezece ani am avut o saltea de lemn; astăzi am una de piatră.

— Ai fost soldat?

— Da, coană-mare. Am fost soldat.

— De ce nu te duci la han?

— Pentru că n-am bani.

— O! spuse doamna de R., n-am la mine decât douăzeci de centime.

— Daţi-mi-le şi pe alea.

Omul luă cele douăzeci de centime. Doamna de R. adăugă:

— N-o să poţi găsi adăpost la han cu atât de puţin. Ai încercat cumva? E cu neputinţă să-ţi petreci aşa toată noaptea. Desigur, trebuie să-ţi fie foame şi frig. Putea să te primească cineva de milă.

— Am bătut la toate uşile.

— Şi?

— Am fost alungat de pretutindeni.

Coana-mare atinse braţul omului şi-i arătă de cealaltă parte a pieţei o căsuţă joasă, alături de episcopie.

— Ai bătut la toate uşile? spuse ea.

— Da.
— Ai bătut şi acolo?
— Nu.
— Bate!

II
Prudenţa dă sfaturi înţelepciunii

În seara aceea, după plimbarea obişnuită prin oraş, episcopul din Digne rămăsese până târziu închis în camera sa. Pregătea o mare lucrare, *Datoriile*, care din nefericire a rămas neterminată. Cerceta cu grijă tot ce-au spus în această materie însemnată părinţii bisericii şi marii învăţaţi. Cartea lui era împărţită în două: mai întâi, datoriile tuturor, apoi datoriile fiecăruia după clasa socială din care face parte. Datoriile tuturor sunt datoriile mari. Ele sunt în număr de patru. Sfântul Matei le arată astfel: datoriile către Dumnezeu (Matei VI), datoriile faţă de sine însuşi (Matei V, 29, 20),. datoriile faţă de aproape (Matei VII, 12), datoriile faţă de fiinţe (Matei VI, 20,25). Celelalte datorii au fost găsite de către episcop, arătate şi prescrise în alte părţi. Datoriile faţă de suverani şi de supuşi, în Epistola către romani; faţă de judecători, soţii, mame şi tineri, în Sfântul Petru; faţă de soţi, părinţi, copii şi servitori, în Epistola către efeseni; faţă de credincioşi în Epistola către evrei; faţă de fecioare în Epistola către corinteni. Din toate aceste prescripţii, el făcea cu migală un tot armonios pe care voia să-l pună la îndemâna credincioşilor.

Pe la orele opt lucra încă, scriind destul de anevoios pe nişte pagini mici pătrate, cu o carte mare deschisă pe genunchi, când doamna Magloire intră ca de obicei să ia argintăria din dulapul de lângă pat. Puţin după aceea, înţelegând că masa era pusă şi că probabil sora sa îl aştepta, episcopul închise cartea, se ridică de la masă şi intră în sufragerie.

Sufrageria era o încăpere lunguiaţă, cu un cămin, cu o uşă care dădea spre stradă (cum am mai spus) şi o fereastră care dădea spre grădină.

Doamna Magloire tocmai sfârşise de pus masa. Tot căutându-şi de lucru, vorbea cu domnişoara Baptistine. Pe masă se afla o lampă. Masa era lângă căminul în care ardea un foc bunicel.

Ni le putem lesne închipui pe cele două femei, amândouă trecute de şaizeci de ani: doamna Magloire, mică de statură, grasă, vioaie; domnişoara Baptistine, blajină, subţirică, plăpândă, puţin mai înaltă decât fratele ei, îmbrăcată cu o rochie de mătase cafenie, culoare la modă in 1806, pe care o cumpărase pe-atunci de la Paris şi care mai ţinea încă. Slujindu-mă de expresii obişnuite, care au darul de a reda într-un singur cuvânt ceea ce abia s-ar putea spune într-o pagină întreagă, doamna Magloire părea o ţărancă, iar domnişoara Baptistine o cucoană. Doamna Magloire purta o scufa albă, ascuţită; la gât avea o cruciuliţă de aur, singurul juvaer feminin din casă, o eşarfa foarte albă, ieşind din rochia de postav negru, cu mâneci largi şi scurte, un şorţ de bumbac, cu pătrate

roşii şi verzi, legat în talie cu o panglică verde, cu un pieptar la fel, prins cu două ace în colţurile de sus; purta pantofi groşi şi ciorapi galbeni ca femeile din Marsilia. Rochia domnişoarei Baptistine era croită după modelul din 1806: talia sus, fustă strâmtă, mâneci cu volănaşe, cu butoniere şi cu nasturi. Îşi ascundea părul cărunt sub o perucă cu cârlionţi zisă ă Venfant.

Doamna Magloire părea isteaţă, ageră şi bună; colţurile gurii ei erau inegal ridicate, iar buza de sus mai groasă decât cea de jos, ceea ce îi dădea un aer ursuz şi autoritar. Atâta vreme cât monseniorul tăcea, ea îi vorbea răspicat, cu un amestec de respect şi de libertate; dar, de îndată ce monseniorul începea să vorbească - cum am văzut - ea îl asculta supusă, ca şi domnişoara. Domnişoara Baptistine nici măcar nu vorbea. Se mărginea să asculte şi să-i facă pe plac. Nu fusese frumoasă nici în tinereţe; avea ochi mari, albaştri, bulbucaţi, nasul lung şi coroiat; dar toată înfăţişarea ei, toată fiinţa ei - am spus-o de la început - arătau o bunătate de negrăit. Fusese dintotdeauna predestinată blândeţii; însă credinţa, mila, speranţa - cele trei virtuţi care încălzesc sufletul - ridicaseră încet-încet această blândeţe până la sfinţenie. Natura o făcuse oaie; religia o făcuse înger. Sărmană şi sfântă fată! Duioasă amintire dispărută!

Domnişoara Baptistine a povestit de atunci de atâtea ori cele ce s-au petrecut la episcop în seara aceea, încât multe persoane care mai sunt încă în viaţă îşi amintesc cele mai mici amănunte.

În clipa în care domnul episcop intră, doamna Magloire vorbea cu oarecare aprindere. Stătea de vorbă cu domnişoara pe o temă care-i era familiară şi cu care episcopul se obişnuise. Era vorba despre clanţa de la uşa din faţă.

Se pare că, ducându-se să facă târguieli pentru cină, doamna Magloire auzise în câteva locuri tot felul de zvonuri. Se vorbea despre o haimana cu mutră suspectă; se spunea că un vagabond deocheat şi-ar fi făcut apariţia, că trebuie să se afle pe undeva prin oraş, şi că cei ce s-ar întoarce în noaptea aceea târziu acasă ar putea să aibă o întâlnire neplăcută. Se mai spunea că paza e foarte prost asigurată, dat fiind că domnul prefect şi domnul primar nu se aveau bine şi căutau să-şi pună beţe-n roate unul altuia. Că rămânea, deci, în sarcina oamenilor de treabă să-şi facă singuri poliţia şi să-şi organizeze paza, având grijă să-şi închidă, să-şi zăvorască şi să-şi baricadeze casele şi, mai ales, să-şi încuie bine toate uşile. Doamna Magloire apăsă pe aceste ultime cuvinte; dar episcopul venea din camera sa, unde-i fusese destul de frig; se aşeză în faţa căminului ca să se încălzească. Se gândea la cu totul altceva. Nu luă în seamă aluzia pe care o făcuse anume doamna Magloire. Ea o repetă. Atunci, domnişoara Baptistine, voind să-i facă pe plac doamnei Magloire, fără să-l supere pe fratele ei, cuteză să spună cu sfială:

— Frate dragă, ai auzit ce spune doamna Magloire?

— Am cam auzit ceva, răspunse episcopul. Apoi, întorcându-şi scaunul pe jumătate, punându-şi mâinile pe genunchi şi ridicând spre bătrâna menajeră chipul său prietenos şi uşor înveselit, pe care-l lumina

focul, adăugă: Ei, s-auzim. Ce este? Ce s-a întâmplat? Ne pândeşte cumva vreo mare primejdie?

Atunci, doamna Magloire luă din nou de la capăt toată povestea, exagerând întrucâtva, fără să-şi dea seama. Se părea că un ţigan, coate-goale, un fel de cerşetor periculos se afla în momentul acela în oraş. Se dusese să tragă la Jacquin Labarre, care n-a vrut să-l primească. A fost zărit trecând bulevardul Gassendi şi dând seara târcoale pe străzi. Un om vrednic de ştreang, cu o mutră îngrozitoare.

— Adevărat? spuse episcopul.

Această întrebare, care doamnei Magloire îi păru o încuviinţare, o încurajă; i se părea un semn că episcopul începea să fie şi el îngrijorat; continuă deci triumfătoare:

— Da, monseniore. E-aşa cum vă spun. În noaptea asta o să se întâmple cu siguranţă o nenorocire în oraş. Toată lumea vorbeşte. Mai cu seamă că paza e atât de prost asigurată! (Repetiţie necesară.) Să trăieşti într-o localitate de munte şi să n-ai nici măcar felinare noaptea pe străzi! Ieşi în stradă... Întuneric beznă... Aşa că eu spun, monseniore, şi domnişoara e de aceeaşi părere...

— Eu, întrerupse sora, n-am nici o părere. Ce face fratele meu e bine făcut.

Doamna Magloire continuă, ca şi cum n-ar fi auzit protestul:

— Suntem de părere că locuinţa noastră nu-i sigură deloc; că, dacă monseniorul încuviinţează, am să-i spun lui Paulin Musebois, lăcătuşul, să vină să pună la loc vechile zăvoare; le avem; o treabă de-un minut; şi cred, monseniore, că-i nevoie de zăvoare măcar în noaptea asta- fiindcă eu cred că nimic nu e mai grozav decât o uşă pe care primul-venit o poate deschide doar apăsând pe clanţă; mai cu seamă că monseniorul are obiceiul să spună totdeauna: „Intră!”, iar pe de altă parte, în mijlocul nopţii, o! Doamne! nici măcar nu mai e nevoie să baţi... În clipa aceea se auzi o bătaie destul de puternică în uşă.

— Intră! spuse episcopul.

III
Eroismul supunerii pasive

Uşa se deschise.

Se deschise brusc, până la perete, ca şi cum ar fi împins-o cineva energie şi hotărâre.

Un om intră.

Îl cunoaştem pe omul acesta. E drumeţul pe care l-am văzut adineauri rătăcind în căutarea unui adăpost.

Intră, făcu un pas şi se opri, lăsând uşa deschisă în urma sa. Avea traista pe umăr, bâta în mână, o expresie aspră, cutezătoare, obosită si violentă în ochi. Focul din cămin îl lumina. Era hidos. O arătare sinistră

Doamna Magloire nu avu nici măcar puterea să scoată un strgăt. Tresări şi rămase înmărmurită.

Domnişoara Baptistine se întoarse, se uită la omul care intrase şi fu gata să se ridice de spaimă, dar, întorcând încet capul spre cămin privi la fratele ei şi atunci faţa i se linişti şi se însenină din nou.

Episcopul aţintea asupra omului o privire liniştită.

Când voi să deschidă gura ca să-l întrebe desigur pe noul-venit ce doreşte, acesta îşi sprijini amândouă mâinile pe ciomag, îşi plimbă rând privirea de la bătrân la femei şi, fără să aştepte ca episcopul să spună ceva, zise cu glas tare:

- Iată! Mă numesc Jean Valjean. Sunt ocnaş. Am stat nouăsprezece ani la ocnă. Am fost eliberat acum patru zile şi sunt în drum spre Pontarlier, locul unde trebuie să ajung. Am făcut patru zile de la Toulon. Astăzi am făcut douăsprezece leghe pe jos. Astă-seară, când am ajuns aici, m-am dus la un han, dar m-au alungat din pricina livretului meu galben pe care l-am arătat la primărie. Aşa trebuia. M-am dus la alt han. Mi s-a spus: „Pleacă!” La fel ca şi dincolo. Nimeni n-a vrut să mă primească. M-am dus la închisoare; temnicerul nu mi-a deschis. Am intrat în cuşca unui câine. Câinele m-a muşcat şi m-a alungat, parc-ar fi fost om. S-ar fi spus că ştia şi el cine sunt. M-am dus pe câmp să mă culc sub stele. Nu era nici o stea. M-am gândit c-ar putea să plouă şi că nu există în cer cineva care să împiedice ploaia şi m-am întors în oraş, ca să mi se trântească o uşă în nas. Colo, în piaţă, mă culcasem pe o piatră. O femeie cumsecade mi-a arătat casa dumneavoastră şi mi-a spus: „Bate şi-acolo!” Am bătut. Ce-i aici? E un han? Am bani. Avutul meu. O sută nouă franci şi şaptezeci şi cinci de centime, pe care i-am câştigat la ocnă, în nouăsprezece ani, prin munca mea. Plătesc. Ce-mi pasă? Am bani. Sunt foarte obosit. Am făcut douăsprezece leghe pe jos. Mi-e foame. Pot să rămân?

— Doamnă Magloire, spuse episcopul, mai pune un tacâm.

Omul făcu trei paşi şi se apropie de lampa care se afla pe masă.

— Staţi, spuse el, ca şi cum n-ar fi înţeles bine. Nu-i aşa. Aţi auzit? Sunt ocnaş. Puşcăriaş. Vin de la ocnă. Scoase din buzunar o foaie de hârtie galbenă pe care o desfăcu: Iată biletul meu de identitate. E galben, precum vedeţi. Din pricina lui sunt izgonit de peste tot. Vreţi să citiţi? Şi eu ştiu să citesc. Am învăţat la ocnă. E o şcoală acolo, pentru cei care vor. Ascultaţi, iată ce mi s-a pus în livret: *„Jean Valjean, ocnaş eliberat, născut la... „* asta nu vă interesează. *„A stat nouăsprezece ani la ocnă. Cinci ani pentru furt prin spargere şi patrusprezece ani pentru că a încercat să evadeze de patru ori. E un om foarte primejdios... „* Asta e! Toată lumea m-a alungat. Dumneavoastră vreţi să mă primiţi? Aici e han? Puteţi să-mi daţi ceva de mâncare şi-un loc unde să mă culc? Aveţi vreun grajd?

— Doamnă Magloire, spuse episcopul, să pui aşternut curat în patul din alcov.

Am mai arătat cât de supuse erau cele două femei.

Doamna Magloire ieşi ca să îndeplinească ceea ce i se poruncise.

Episcopul se întoarse spre călător:

— Domnule, şezi şi te încălzeşte. Vom cina numaidecât. O să ţi se pregătească patul în timp ce vei lua masa.

Abia acum omul înţelese bine. Pe faţa lui, până atunci întunecată şi aspră, se întipări uimire, îndoială, bucurie. Rămăsese încremenit. Începu să bolborosească, parcă şi-ar fi ieşit din minţi:

— Adevărat? Cum? Mă primiţi? Nu mă daţi afară? Mie, unui ocnaş, îmi spuneţi domnule? Nu mă tutuiţi? Mi se spune peste tot: „Marş, câine!” Eram sigur c-o să mă daţi afară. De aceea v-am şi spus îndată cine sunt. O, ce cumsecade a fost femeia care m-a îndrumat aici! O să mănânc! O să dorm într-un pat! într-un pat cu saltea şi cu cearşafuri, ca toată lumea! De nouăsprezece ani n-am mai dormit într-un pat. Vreţi într-adevăr să rămân? Sunteţi oameni de treabă! De altfel, am bani. Plătesc oricât. Iertaţi-mă, domnule hangiu, cum vă numiţi? Plătesc oricât îmi cereţi. Sunteţi un om cumsecade. Sunteţi hangiu, nu-i aşa?

— Sunt preot, spuse episcopul, şi locuiesc aici.

— Preot? spuse omul. O, ce preot de ispravă! Atunci, n-o să-mi cereţi bani? Sunteţi parohul, nu-i aşa? Parohul bisericii celei mari? Da, adevărat, prost mai sunt! Nu văzusem tichia pe care o purtaţi!

Pe când vorbea, pusese traista şi bâta într-un colţ, apoi îşi băgă biletul de identitate la loc în buzunar şi se aşeză. Domnişoara Baptistine îl privea cu blândeţe. El continuă:

— Sunteţi omenos, domnule preot. Nu ştiţi să dispreţuiţi. Ce minunat lucra este un preot bun! Atunci, n-o să fie nevoie să plătesc?

— Nu, spuse episcopul. Ţine-ţi banii! Cât spuneai că ai? Parcă o sută nouă franci.

— Şi şaptezeci şi cinci de centime, adăugă omul.

— O sută nouă franci şi şaptezeci şi cinci de centime. Şi cât timp ţi-a trebuit ca să aduni suma asta?

— Nouăsprezece ani.

— Nouăsprezece ani!

Episcopul oftă adânc.

Omul urmă:

— Am toţi banii. În patru zile n-am cheltuit decât un franc şi douăzeci şi cinci de centime, pe care i-am câştigat ajutând la descărcarea unor căruţe la Grasse. Întrucât sunteţi abate, am să vă spun: aveam un duhovnic şi la închisoare. Pe urmă, într-o zi, am văzut un episcop. I se spunea monsenior. Era episcopul de la Majore, din Marsilia. Un fel de paroh mai mare peste parohi. Ştiţi, vă cer iertare, nu mă prea pricep; pentru mine lucrurile astea sunt atât de străine! Înţelegi dumneata - noi ăştia! A făcut slujba în mijlocul închisorii, pe un altar; avea pe cap ceva ascuţit, de aur, care la amiază, în toiul zilei, strălucea. Eram aşezaţi în rânduri. Pe trei laturi. În faţa noastră - tunurile încărcate. Nu prea vedeam

bine. Ne-a vorbit, dar era prea departe; nu-l auzeam. Iată ce înseamnă un episcop.

Pe când vorbea, episcopul se duse să închidă uşa, care rămăsese deschisă la perete.

— Doamnă Magloire, spuse episcopul, pune tacâmul cât mai aproape de foc. Şi întorcându-se spre oaspetele său: Vântul e aspru noaptea în Alpi. Trebuie să-ţi fie frig, domnule, nu-i aşa?

De câte ori rostea cuvântul „domnule”, cu glasul lui atât de blând şi mângâietor, chipul omului se lumina. „Domnule” spus unui ocnaş e ca un pahar cu apă întins unui naufragiat de pe Meduza[52]. Decăderea e însetată de preţuire.

— Lampa asta, spuse episcopul, nu prea luminează bine.

Doamna Magloire înţelese şi se duse să ia de pe căminul din camera de culcare a monseniorului cele două sfeşnice de argint, pe care le aprinse şi le aşeză pe masă.

— Domnule paroh, spuse omul, sunteţi prea bun. Nu mă dispreţuiţi. Mă primiţi în casa dumneavoastră. Aprindeţi lumânările pentru mine. Nu v-am ascuns, totuşi, de unde vin şi că sunt un păcătos.

Episcopul, aşezat lângă el, îi întinse uşor mâna:

— Puteai nici să nu-mi spui cine eşti. Asta nu e casa mea; e casa Domnului. Uşa asta nu-l întreabă pe cel ce intră dacă are un nume, ci dacă are vreo durere. Dumneata suferi; ţi-e foame şi sete; fii binevenit. Şi nu-mi mulţumi; nu-mi mai spune că te-am primit la mine. Nimeni nu este aici la el acasă, afară de cel ce are nevoie de un azil. Dumneata, care eşti în trecere, eşti mai acasă decât mine. Tot ce e aici e al dumitale. Ce nevoie am să-ţi ştiu numele? De altminteri, înainte de a mi-l spune, aveai unul pe care-l ştiam.

Omul se uită mirat:

— Adevărat? Ştiaţi cum mă cheamă?

— Da, răspunse episcopul, te numeşti fratele meu.

— O! domnule paroh, exclamă omul, nu mai puteam de foame când am intrat aici; dar dumneavoastră sunteţi atât de bun, încât nu mai ştiu ce am; mi-a trecut.

Episcopul îl privi şi îi spuse:

— Ai suferit mult?

— Vai! haina roşie, ghiuleaua la picior, o scândură pentru dormit, zăpuşeala, frigul, munca, ocnaşii, loviturile de bâtă! Lanţuri grele pentru orice. Carcera pentru o vorbă. Chiar bolnav, în pat, purtam lanţuri. Câinii, da, câinii o duc mult mai bine. Nouăsprezece ani! Am patruzeci şi şase. Şi-acum, biletul de identitate galben. Asta e!

— Da, spuse episcopul, vii dintr-un loc al tristeţii. Ascultă: va fi mai multă bucurie în cer pentru chipul înlăcrimat al unui păcătos pocăit, decât pentru hlamida albă a o sută de drepţi. Dacă ieşi din locul acela de suferinţă cu gând de ură şi de mânie faţă de oameni, eşti vrednic de milă; dacă ieşi de-acolo cu gând de bunătate, de blândeţe şi de pace, preţuieşti mai mult decât oricare dintre noi.

---

[52] Aluzie la un naufragiu din 1816. Supravieţuitorii au fost salvaţi abia după douăsprezece zile, aproape morţi de foame şi sete.

Între timp, doamna Magloire adusese la masă o supă făcută cu apă, untdelemn, pâine şi sare, puţină slănină, o bucată de carne de berbec, smochine, brânză proaspătă şi o pâine mare de secară. La cina obişnuită a domnului episcop adăugase, de la ea, o sticlă cu vin vechi de Mauves.

Faţa episcopului luă deodată acea înfăţişare de voioşie caracteristică firilor ospitaliere.

— La masă! spuse el cu vioiciune.

Aşa cum făcea ori de câte ori avea un străin la masă, îl aşeză pe om la dreapta sa. Domnişoara Baptistine, cât se poate de liniştită şi de naturală, luă loc la stânga.

Episcopul rosti binecuvântarea, apoi servi chiar el supa, ca de obicei. Omul începu să mănânce cu lăcomie.

Deodată, episcopul spuse:

— Mi se pare că mai lipseşte ceva de la masă.

Într-adevăr, doamna Magloire nu pusese decât cele trei tacâmuri strict necesare. Iar obiceiul casei era ca, atunci când episcopul avea pe cineva la masă, să se pună, de formă, toate cele şase tacâmuri de argint. Această nevinovată aparenţă de lux era un fel de copilărie plină de farmec în casa asta liniştită şi cumpătată, care ridica sărăcia până la demnitate.

Doamna Magloire înţelese observaţia, ieşi fără să spună o vorbă şi, într-o clipă, cele trei tacâmuri cerute de episcop străluceau pe faţa de masă, aşezate simetric în faţa fiecăruia dintre cei trei comeseni.

IV
Amănunte asupra stânelor din Pontarlier

Şi-acum, ca să dăm o imagine a celor ce s-au petrecut la această masă, socotim nimerit să transcriem aici un pasaj dintr-o scrisoare a domnişoarei Baptistine către doamna de Boischevron, în care se povesteşte, cu o exactitate naivă, convorbirea dintre ocnaş şi episcop:

...Omul acesta nu dădea nici o atenţie nimănui. Înfuleca lacom, ca un hămesit. Totuşi, după supă, spuse:

— Domnule preot, om al lui Dumnezeu, toate astea sunt cu mult prea bune pentru mine; dar, trebuie s-o spun: căruţaşii care n-au vrut să mă lase să mănânc cu ei se ospătează mai bine decât dumneavoastră.

Între noi fie vorba, observaţia m-a izbit întrucâtva. Fratele meu a răspuns:

— Ei sunt mai obosiţi decât mine.

— Nu, spuse omul. Au bani mai mulţi. Sunteţi sărac. Văd eu. Poate că nici nu sunteţi paroh. Sunteţi măcar paroh? A! dacă Dumnezeu ar fi cu adevărat drept, ar trebui să fiţi paroh.

— Bunul Dumnezeu e mai mult decât drept, a spuse fratele meu.

După o clipă a adăugat:

— Domnule Jean Valjean, te duci la Pontarlier?

— Trebuie să mă duc acolo.

Mi se pare că aşa a spus omul. Apoi a continuat:

— Mâine în zori trebuie s-o pornesc la drum. E greu să tot călătoreşti. Noaptea e frig, ziua - zăpuşeală.

— Te duci într-un ţinut bun, spuse fratele meu. Familia mea a fost ruinată în vremea revoluţiei. Eu m-am refugiat la început în Franche-Cômté şi am trăit câtva timp acolo, din munca braţelor mele. Aveam tragere de inimă. Am găsit de lucru. N-ai decât să alegi. Sunt fabrici de hârtie, tăbăcării, distilerii, fabrici de ulei, de ceasornice, oţelării, fabrici de alamă, pe puţin douăzeci de uzine de fier, dintre care patru foarte mari la Lods, la Châtillon, la Audincourt şi la Beure...

Cred că nu mă înşel şi ca acestea sunt de bună seamă numele pomenite de fratele meu. Apoi s-a oprit şi mi s-a adresat mie:

— Dragă soră, n-avem noi nişte rude prin părţile acelea?

I-am răspuns:

— Avem, printre alţii, pe domnul de Lucenet, fost căpitan de barieră la Pontarlier sub vechiul regim.

- Da, adăugă fratele meu, dar în '93 nu mai aveai rude, nu mai aveai decât braţele. Am muncit. Există la Pontarlier, unde te duci dumneata, domnule Valjean, o industrie cu totul patriarhală şi încântătoare; dragă soră, aceea a preparării brânzeturilor.

Şi fratele meu, tot îndemnându-l pe om să mănânce, i-a explicat pe larg ce sunt stânele din Pontarlier. Ele sunt de două feluri: „fermele mari", care sunt ale chiaburilor şi unde se găsesc patruzeci sau cincizeci de vaci, care produc şapte-opt mii de roţi de caş pe vară; şi stânele sau „brânzăriile în tovărăşie", care sunt ale săracilor; ţăranii de pe dealuri îşi cresc vacile împreună şi îşi împart între ei produsele. Ei iau cu simbrie un brânzar, căruia îi spun baci; acesta primeşte laptele de la ţăranii asociaţi, de trei ori pe zi, însemnând cantităţile pe un răboj lung. Lucrul la stână începe pe la sfârşitul lui aprilie, iar pe la mijlocul lui iunie bacii duc vacile la munte.

Omul se învioră mâncând. Fratele meu îl îmbia cu vinul acela bun de Mauves, din care el nu bea niciodată, spunând că e un vin scump. Fratele meu îi dădea toate aceste amănunte cu voioşia firească pe care i-o cunoaşteţi, îmbinându-şi spusele cu fel de fel de gingăşii pentru mine. A stăruit mult asupra bunei-stări a unui baci, ca şi cum ar fi vrut ca omul să înţeleagă, dar fără să-l sfătuiască de-a dreptul şi categoric, că în felul acesta şi-ar găsi un adăpost. Un lucru m-a izbit. Omul acesta era ceea ce v-am spus. Ei bine, fratele meu, cât a ţinut cina şi-n tot cursul serii, n-a rostit, în afară de cele câteva cuvinte despre Isus, nimic care să-i amintească acestui om cine era, ori să-l lase să înţeleagă cine era fratele meu. Era totuşi un prilej nimerit să-i ţină o mică predică şi să se arate ca episcop în faţa ocnaşului, spre a-l face să ţină minte această întâlnire. Altcuiva i s-ar fi părut foarte nimerit, avându-l pe acest nefericit la îndemână, să-i dea, o dată cu hrana trupească, şi hrana sufletească, facându-i mustrări îmbinate cu morală şi cu sfaturi, sau compătimindu-l şi îndemnându-l să se poarte mai bine în viitor. Fratele meu nu l-a întrebat nici măcar de unde e si nici care-i povestea vieţii lui. Căci în povestea asta

era cuprinsa şi vina lui, iar fratele meu părea că se fereşte de tot ce-ar fi putut să i-o reamintească. Pe aceea, pe când vorbea despre muntenii din Pontarlier care „fac o muncă plăcută aproape de cer şi care, adăugă el, sunt fericiţi, pentru că sunt nevinovaţi” - fratele meu se opri brusc, temându-se ca in cuvintele acestea să nu se fi strecurat ceva jignitor pentru străin. Gândindu-mă bine, cred că am înţeles ce se petrecea în sufletul fratelui meu. El îşi închipuia, de bună seamă, că omul acesta, care se numea Jean Valjean, are neîncetat în minte suferinţa sa; că era mai bine să-i abată gândurile într-altă parte şi să-l facă să creadă, măcar pentru o clipă, că era un om ca oricare altul, de asta se purta cu el cu totul firesc. Nu înseamnă asta, într-adevăr, a înţelege cum se cuvine mila? Nu găsiţi, scumpă doamnă, că e ceva cu adevărat evanghelic în această delicateţe de a se abţine de la predică, morală şi aluzie şi că cel mai vădit semn de milă faţă de cineva care are un punct dureros este să nu i-l atingi deloc? Mi s-a părut că acesta a fost şi gândul fratelui meu. În orice caz, ceea ce pot spune, e că, dacă i-au trecut prin minte lucrurile astea, n-a lăsat să fie ghicite de nimeni, nici chiar de mine; a fost, de la început până la sfârşit, la fel ca întotdeauna şi a cinat cu acest Jean Valjean cu aceleaşi purtări şi cu aceeaşi faţă pe care ar fi avut-o dacă ar fi luat masa cu domnul Gedeon Le Prevost, sau cu domnul paroh.

Spre sfârşitul mesei, pe când mâncam smochinele, a bătut cineva la uşă. Era mătuşa Gerbaud cu copilul în braţe. Fratele meu a sărutat copilul pe frunte şi a împrumutat de la mine şaptezeci şi cinci de centime pe care le-a dat mătuşii Gerbaud. În vremea asta, omul nu prea dădea atenţie celor din jurul său. Nu mai vorbea; părea foarte obosit. După plecarea mătuşii Gerbaud, fratele meu a rostit rugăciunea de după masă, apoi s-a întors către străin şi i-a spus:

— E timpul să te culci.

Doamna Magloire a ridicat repede faţa de masă. Am înţeles că trebuie să ne retragem pentru a-l lăsa pe călător să se culce şi ne-am urcat amândouă la noi. Am trimis-o totuşi îndată după aceea pe doamna Magloire să aştearnă pe patul omului o blană de căprioară din Pădurea Neagră, blană care se afla în camera mea. Nopţile sunt foarte reci şi blana ţine cald. Păcat că e veche şi că-i cade părul. Fratele meu a cumpărat-o pe vremea când era în Germania, la Totlingen, aproape de izvoarele Dunării, ca şi cuţitaşul cu mâner de fildeş de care mă servesc la masă.

Doamna Magloire s-a întors numaidecât, am îngenuncheat şi ne-am rugat lui Dumnezeu în salonul unde se întind rufele, apoi am intrat fiecare în odaia noastră, fără să ne mai spunem nimic...

V
Linişte

După ce spusese „noapte bună” surorii sale, monseniorul Bienvenu luă de pe masă unul din cele două sfeşnice de argint, pe celălalt îl dădu oaspetelui său şi-i spuse:

— Domnule, te conduc în camera dumitale.

Omul îl urmă.

După cum s-a putut vedea din cele de mai sus, locuinţa era împărţită în aşa fel încât, pentru a intra în oratoriu unde era alcovul sau pentru a ieşi de-acolo, trebuia să treci prin camera de culcare a episcopului.

În clipa în care ei treceau prin această cameră, doamna Magloire tocmai punea argintăria în dulăpiorul de la căpătâiul patului. Era ultima treabă pe care o făcea în fiecare seară înainte de a se duce la culcare.

Episcopul îl conduse pe musafir în alcov, unde era pregătit un pat alb şi curat. Omul puse sfeşnicul pe o măsuţă.

— Noapte bună, spuse episcopul. Mâine dimineaţă, înainte de plecare, o să bei o cană cu lapte cald de la vacile noastre.

— Mulţumesc, domnule abate! spuse omul.

Dar abia rostise cuvintele acestea paşnice şi, deodată, fără nici o legătură, avu o mişcare ciudată, care le-ar fi îngheţat de spaimă pe cele două cuvioase femei dacă ar fi fost de faţă. Nici astăzi nu ne putem da seama ce anume l-a putut îndemna să facă acel gest. Voia cumva să dea un avertisment sau să arunce o ameninţare? Se supunea doar unei porniri instinctive şi ascunse chiar faţă de el însuşi? Se întoarse repede spre bătrân, îşi încrucişă braţele pe piept şi, ţintuindu-şi gazda cu o privire sălbatică, strigă cu glas răguşit:

— Ia te uită! mă adăpostiţi la dumneavoastră, chiar lângă dumneavoastră! Se opri apoi şi adăugă cu un rânjet în care era ceva monstruos: V-aţi gândit bine? De unde ştiţi că n-am ucis?

Episcopul ridică ochii spre tavan şi răspunse:

— Asta-l priveşte pe Dumnezeu.

Apoi, serios, mişcându-şi buzele ca şi cum s-ar fi rugat sau şi-ar fi vorbit sieşi, ridică cele două degete de la mâna dreaptă şi-l binecuvânta pe străin, care nu plecă fruntea, şi după aceea, fără a întoarce capul, fără a se uita înapoi, se îndreptă spre camera sa.

Când alcovul era locuit, o perdea mare de mătase, trasă dintr-o parte şi dintr-alta a oratoriului, ascundea altarul. Trecând pe lângă perdea, episcopul îngenunche şi rosti o scurtă rugăciune.

Puţin după aceea, se afla în grădină, mergând, visând, contemplând, cu sufletul şi cu gândul îndreptate spre toate acele lucruri mari şi tainice, pe care Domnul le arată noaptea ochilor ce rămân deschişi.

Cât despre străin, era într-adevăr atât de obosit, încât nici nu s-a putut bucura de cearşafurile albe şi curate. A suflat în lumânare cu nara, aşa cum fac ocnaşii, s-a trântit îmbrăcat în pat şi a adormit numaidecât.

Când episcopul s-a înapoiat din grădină în odaia sa. suna miezul nopţii.

Peste câteva minute, toată lumea din căsuţă dormea.

VI
Jean Valjean

Pe la două noaptea Jean Valjean se trezi.

Jean Valjean se trăgea dintr-o familie săracă de ţărani din Brie. În copilărie nu învăţase carte. Când ajunse flăcău, era curăţător de pomi la Faverolles. Mama lui se numea Jeanne Mathieu; tatăl, Jean Valjean, sau Valjean, probabil o poreclă care venea de la *„Voilà Jean".*

Jean Valjean era o fire gânditoare, fără să fie trist, aşa cum sunt naturile iubitoare. Într-un cuvânt, era destul de adormit şi de şters, sau cel puţin aşa părea acest Jean Valjean. Îşi pierduse amândoi părinţii la o vârstă fragedă. Maică-sa murise în urma unei febre puerperale prost îngrijite. Tatăl său, care fusese curăţător de porni ca şi el, murise căzând dintr-un copac. Nu-i mai rămăsese lui Jean Valjean decât o soră, mai mare, văduvă cu şapte copii, băieţi şi fete. Sora asta îl crescuse pe Jean Valjean şi, atâta vreme cât îi trăise bărbatul, îşi găzduise şi hrănise fratele. Soţul ei muri. Cel mai mare dintre cei şapte copii avea opt ani, cel mai mic - un an. Jean Valjean tocmai împlinise douăzeci şi cinci. Îl înlocuise pe părinte şi, la rândul său, o ajutase pe sora care îl crescuse. O făcuse de la sine, ca pe o datorie, ba chiar într-un fel morocănos. Tinereţea lui se irosea astfel într-o muncă grea şi prost plătită. Nu s-a ştiut niciodată să fi avut vreo „drăguţă" prin partea locului. Nu avusese vreme să fie îndrăgostit.

Seara se întorcea acasă trudit şi-şi sorbea supa fară să scoată un cuvânt. Sora lui, Jeanne, îi lua adesea din strachină tot ce era mai bun, bucata de carne, felia de slănină, inima verzei, ca să le dea vreunuia dintre copii; el, mâncând mai departe, aplecat peste masă, cu nasul aproape băgat în supă, cu părul său lung, care-i ascundea ochii, răsfirat în jurul străchinii, părea că nu vede nimic, o lăsa să facă ce vrea. La Faverolles, nu departe de coliba familiei Valjean, de partea cealaltă a uliţei, locuia o fermieră numită Marie-Claude; copiii Valjean, mai totdeauna flămânzi, se duceau uneori acolo, ca din partea mamei lor, să împrumute lapte, pe care îl beau după vreun gard sau după vreo cotitură, smulgându-şi cana de la gură, şi cu atâta zor, încât fetiţele şi-l vărsau pe şorţuleţe şi pe piept. Dacă mama lor ar fi ştiut de această potlogărie, i-ar fi pedepsit aspru pe vinovaţi. Jean Valjean, răstit şi morocănos, plătea fără ştirea mamei cana cu lapte Mariei-Claude şi copiii scăpau de pedeapsă.

În perioada curăţatului pomilor câştiga un franc şi douăzeci pe zi; după aceea se tocmea la seceriş, ca lucrător, ca paznic la bivoli, ca salahor. Făcea tot ce putea. Sora lui muncea şi ea, dar ce putea face cu şapte copii mici? Un mănunchi de făpturi amărâte, pe care mizeria îl cuprindea şi-l încleşta treptat. Veni o iarnă aspră. Jean nu avu de lucru. Familia rămase fără pâine. Cu totul tară pâine. Şapte copii.

Într-o duminică seara, Maubert Isabeau, brutar în piaţa bisericii din Faverolles, se pregătea să se culce, când auzi o lovitură puternică în vitrina cu zăbrele a dughenei. Ajunse la vreme ca să vadă un braţ strecurându-se prin spărtura făcută cu o lovitură de pumn în zăbrele şi în

sticlă. Mâna înşfăcă o pâine şi o trase. Isabeau ieşi iute: hoţul fugea cât îl ţineau picioarele; Isabeau alergă după el şi-l prinse. Hoţul azvârlise pâinea, dar braţul îi era încă însângerat. Era Jean Valjean.

Acestea se petreceau în 1795. Jean Valjean fu chemat în faţa tribunalelor de pe atunci „pentru furt prin efracţie, săvârşit în timpul nopţii, într-o casă locuită”. Avea o puşcă de care ştia să se folosească mai bine decât orice ţintaş din lume; era şi niţel braconier; îndeletnicire compromiţătoare. Braconierul, ca şi contrabandistul, se înrudeşte de aproape cu tâlharul. În treacăt fie zis, există totuşi o prăpastie între cei dintâi şi odiosul asasin al oraşelor. Braconierul trăieşte în pădure; contrabandistul - în munţi sau pe mare. Oraşele îi fac pe oameni fioroşi pentru că-i corup. Muntele, marea, codrul îi fac pe oameni sălbatici, dezvoltă într-înşi asprimea, dar de multe ori fără să distrugă lumea omenească.

Jean Valjean fu declarat vinovat. Termenii codului erau categorici. Sunt în civilizaţia noastră ceasuri groaznice; clipele când pronunţarea unei pedepse este asemenea unui naufragiu. Ce minut tragic este acela când societatea se îndepărtează şi săvârşeşte părăsirea definitivă a unei făpturi gânditoare! Jean Valjean fu condamnat la cinci ani muncă silnică.

La 22 aprilie se sărbătorea la Paris victoria de la Montenotte, câştigată de generalul-comandant al armatei din Italia, pe care mesajul directorului către cei cinci sute, din 2 Floreal[53], anul IV, îl numeşte Buona-Parte; în aceeaşi zi, un mare convoi a fost pus în lanţuri la Bicetre. Jean Valjean făcea parte din acest convoi. Un fost gardian al închisorii, care astăzi are aproape nouăzeci de ani, îşi mai aminteşte foarte bine de nenorocitul care a fost ferecat la capătul celui de-al patrulea rând, în colţul de miazănoapte al curţii. Şedea e jos, ca toţi ceilalţi. Părea că nu pricepe ce se petrece cu el, afară de faptul că trece prin ceva grozav. Probabil că, în vălmăşagul gândurilor sale de biet om neştiutor, desluşea ceva ce nu era mult prea mult. Pe când i se fixa cu lovituri grele de ciocan pironul lanţului la ceafa, el plângea, lacrimile îl înăbuşeau, îl împiedicau să vorbească, şi izbutea numai să spună din când în când: „Am fost curăţător de pomi la Faverolles”. Apoi plângând mereu, ridica mâna dreaptă şi o cobora treptat de şapte ori, ca şi cum ar fi atins pe rând şapte capete din ce în ce mai mici, şi din acest gest ghiceai că săvârşise fapta lui pentru ca să îmbrace şi să hrănească şapte copilaşi.

A fost dus la Toulon, unde a ajuns după un drum de douăzeci şi şapte de zile, într-o căruţă, cu lanţul la gât. La Toulon fu îmbrăcat în haina roşie de ocnaş. Tot ce fusese viaţa lui de altădată se şterse; până şi numele; nu mai era nici măcar Jean Valjean; devenise numărul 24.601. Ce s-o fi făcut sora lui? Ce s-o fi ales din cei şapte copii? Cui îi mai pasă de toate astea? Ce se mai alege din frunzişul unui copac tânăr tăiat la rădăcină?

Veşnica poveste.

Aceste sărmane fiinţe, făpturi ale lui Dumnezeu, rămase fără sprijin, fară călăuză, fără adăpost, lăsate la voia întâmplării - cine ştie? - au luat-o care încotro, înfundându-se încet-încet în negura rece în care se pierd cei rămaşi singuri, întunecimi fără fund, unde pier unul după altul atâţia

---

[53] Luna a opta (de la 20 aprilie la 19 mai) în calendarul republican

nefericiţi în mersul mohorât al omenirii. Plecaseră de prin părţile acelea. Satul în care se născuseră îi uitase; piatra de hotar a fostului lor ogor îi uitase; după câţiva ani de ocnă, Jean Valjean i-a uitat şi el. În inima lui, în care fusese o rană, era acum o cicatrice. Atâta tot. Doar o singură dată, în tot timpul cât a stat la Toulon, a aflat ceva despre sora lui. Era, mi se pare, pe la sfârşitul celui de-al patrulea an de captivitate. Nu mai ştiu pe ce cale ajunseseră până la el acele veşti. Cineva, care-i cunoştea din sat, o văzuse pe sora lui. Se afla la Paris. Locuia pe o străduţă săracă lângă Saint-Sulpice, strada Geindre. Nu mai avea cu ea decât un copil, un băieţaş, cel mai mic. Unde se aflau ceilalţi şase? Poate că nici ea nu ştia. Se ducea în fiecare dimineaţă la o tipografie din strada Sabot numărul 3, unde era fălţuitoare şi legătorească. Trebuia să fie acolo la şase dimineaţa, cu mult înainte de a se lumina de ziuă, iarna. În clădirea tipografiei era o şcoală, unde-şi ducea băiatul, care avea şapte ani. Dar, pentru că ea intra în tipografie, la ora şase, iar şcoala nu se deschidea decât la şapte, copilul trebuia să aştepte un ceas prin curte, până se deschidea şcoala. Iarna, un ceas pe întuneric, afară. Copilul nu era lăsat să intre în tipografie, ca să nu încurce locul. Lucrătorii, trecând dimineaţa, îl vedeau pe bietul copilaş şezând pe pavaj, picând de somn şi adesea adormind în întuneric, pe vine, ghemuit, lângă coşuleţul lui. Când ploua, portăresei i se făcea milă de el; îl lua în cocioaba ei, unde nu se aflau decât un pat de scânduri, o vârtelniţă şi două scaune de lemn, şi micuţul dormea acolo, într-un colţ, strângându-se lângă motan ca să se încălzească. La ora şapte şcoala se deschidea şi copilul intra în clasă. Iată ce i se spusese lui Jean Valjean. În ziua când i s-au spus toate astea, a fost pentru el o licărire de fulger, o fereastră deschisă pe neaşteptate spre destinul acestor fiinţe dragi; pe urmă se făcu din nou întuneric; n-a mai auzit niciodată nimic despre ei. Nici un semn de la dânşii n-a mai răzbit până la el; nu i-a mai văzut, nu i-a mai întâlnit niciodată şi nici în cuprinsul acestei dureroase poveşti nu se va mai pomeni de dânşii.

Pe la sfârşitul celui de-al patrulea an veni rândul lui Jean Valjean să evadeze. Camarazii îl ajutară, potrivit obiceiului din ocnă. Evadă. Rătăci două zile, liber, pe câmp; dacă înseamnă a fi liber să fii hărţuit la tot pasul, să întorci capul în fiecare clipă, să-ţi sară inima la cel mai mic zgomot, să-ţi fie frică de orice, de coşul care fumegă, de omul care trece, de câinele care latră, de calul care aleargă, de ceasornicul care bate, de lumina zilei, pentru că se vede, de întunericul nopţii, pentru că nu se vede, de drum, de potecă, de tufiş, de somn. A treia zi, pe-nserate, fu prins. Tribunalul maritim îl condamnă pentru acest delict la o prelungire a pedepsei cu încă trei ani, adică, cu totul, la opt ani. În al şaselea an îi veni iarăşi rândul să evadeze; încercă, dar nu reuşi să fugă. Lipsi de la apel. Se dete alanna printr-o lovitură de tun; iar noaptea străjile îl găsiră ascuns sub schela unei corăbii în construcţie; se împotrivi paznicilor care-l prinseseră. Evadare şi rebeliune. Faptul, prevăzut de codul special, fu pedepsit cu un spor de cinci ani, dintre care doi cu lanţ dublu. Treisprezece ani. În al zecelea an îi veni iar rândul şi evadă din nou. Nici de data asta nu-i merse mai bine. Alţi trei ani pentru această nouă încercare. Şaisprezece ani. În sfârşit, prin al treisprezecelea an, mi se

pare, făcu o ultimă încercare de fugă, dar fu prins după patru ore. Încă trei ani pentru aceste patru ore. Nouăsprezece ani. În octombrie 1815 fu eliberat; intrase acolo în 1795, pentru că spărsese un ochi de geam şi luase o pâine.

O scurtă paranteză. Pentru a doua oară în lucrările sale asupra problemei penale şi a nimicirii omului prin dispoziţiunile legii, autorul cărţii de faţă întâlneşte furtul unei pâini ca punct de plecare în dezastrul unui destin. Claude Gueux[54] a furat o pâine; Jean Valjean a furat o pâine.

O statistică engleză constată că la Londra, din cinci furturi, patru au drept cauză imediată foamea.

Jean Valjean intrase în ocnă suspinând şi tremurând; a ieşit de acolo nepăsător. Intrase deznădăjduit; a ieşit întunecat.

Ce se petrecuse în acest suflet?

VII
În adâncul deznădejdii

Vom încerca să vorbim deschis.

Societatea trebuie să privească în faţă aceste lucruri, pentru că ea e cea care le pricinuieşte.

Aşa cum am spus, Jean Valjean era un ignorant, dar nu un nătărău, în el ardea flacăra duhului. Nenorocirea, care-şi are şi ea lumina ei, făcu să sporească licărirea slabă a minţii lui. Sub lovituri de bâtă, în lanţuri, în celulă, trudit, sub soarele dogorâtor al ocnei, pe patul de scânduri al ocnaşilor, s-a recules şi a început să cugete.

S-a făcut judecător.

A început mai întâi cu el însuşi.

Recunoştea că nu era un nevinovat pedepsit pe nedrept. Îşi mărturisi că a săvârşit o faptă rea şi de ocară; că poate i s-ar fi dat pâinea dacă ar fi cerut-o, că în orice caz ar fi fost mai bine să aştepte s-o capete din milă sau muncind; că nu e o întrebare chiar fară de răspuns: „Poţi să aştepţi când ţi-e foame?”; în primul rând, pentru că se întâmplă foarte rar ca cineva să moară cu adevărat de foame, iar în al doilea rând, pentru că, din nefericire sau din fericire, omul e astfel făcut, încât poate suferi îndelung şi mult, moraliceşte şi fiziceşte, fără să moară; că trebuie deci să aibă răbdare; că, astfel, ar fi fost mai bine şi pentru bieţii copii; că era o faptă nebunească din parte-i ca un amărât şi un neputincios ca el să înşface de guler întreaga societate şi să-şi închipuie că scapă de mizerie furând; că, în orice caz, era o greşeală să frigă de mizerie pe poarta prin care se intră în ticăloşie; în sfârşit, că era vinovat.

Apoi, se întrebă: era el oare singurul vinovat în întâmplarea care i-a fost fatală? înainte de toate, nu era o mare nedreptate ca un muncitor ca

---

[54] Muncitor condamnat la închisoare, pe la 1830, pentru că, împins de foame, a furat o pâine. V. Hugo a transformat faptul în nuvelă (publicată în 1834), prima schiţă a poveştii lui Jean Valjean.

el să nu aibă de lucru, ca un om harnic ca el să nu aibă ce mânca? Şi-apoi, o dată mărturisită vina, pedeapsa nu fusese prea nedreaptă şi prea grea? Legea nu fusese mai abuzivă în darea pedepesei decât a fost vinovatul în săvârşirea faptei? Nu erau prea multe greutăţi într-un talger al balanţei, acolo unde se află ispăşirea? Excesul de pedeapsă nu duce oare la stingerea delictului, ajungând prin aceasta la o răsturnare de situaţii, vina delincventului fiind înlocuită cu vina represiunii, făcând din vinovat victimă, din datornic creditor şi punând definitiv dreptul de partea celui ce-l violase? Pedeapsa aceasta, complicată cu agravări succesive pentru încercările de evadare, nu sfârşea oare prin a fi un fel de atentat al celui mai puternic asupra celui mai slab, o crimă a societăţii faţă de individ, o crimă care reîncepe în fiecare zi, care dura de nouăsprezece ani?

Se întreba dacă societatea omenească era de asemenea îndreptăţită să-i silească pe membrii săi să sufere, într-un caz, lipsa ei totală de prevedere, iar într-altul, prevederea ei lipsită de îndurare, strivind pentru totdeauna pe un biet om între o lipsă şi un exces: lipsa de lucru şi excesul de pedeapsă. Nu era exagerat ca societatea să trateze astfel tocmai pe membrii săi cei mai năpăstuiţi la împărţirea bunurilor şi, prin urmare, pe cei mai vrednici de ocrotire?

Punându-şi aceste întrebări, el judecă societatea şi-o osândi.

O socoti vrednică de ura sa.

O făcu răspunzătoare de soarta lui şi-şi spuse că poate nu se va da în lături să-i ceară într-o zi socoteală. Îşi mai spunea că nu există un echilibru între paguba pe care o pricinuise el şi paguba ce i se pricinuise lui; şi trase concluzia că osânda pe care o suferise nu era chiar o ilegalitate, dar era cu siguranţă o nedreptate.

Mânia poate fi smintită şi absurdă; te poţi supăra pe nedrept, dar nu te revolţi decât atunci când de fapt ai dreptate pe undeva. Jean Valjean se simţea revoltat.

Şi, la urma urmei, societatea omenească nu-i făcuse decât rău. Niciodată nu-i văzuse decât faţa aceea încruntată, pe care ea o numeşte justiţie şi pe care o arată celor pe care-i loveşte. Oamenii nu se apropiaseră de el decât ca să-l facă să sufere. Orice contact cu ei însemnase pentru el o lovitură. Niciodată, din timpul copilăriei, de când trăia mama şi sora lui, nu mai întâlnise vreo vorbă bună, vreo privire binevoitoare. Din suferinţă în suferinţă, ajunsese puţin câte puţin la convingerea că viaţa e o luptă şi că în această luptă el era cel învins. Nu avea altă armă decât ura. În ocnă se hotărî să şi-o ascundă şi s-o ia cu dânsul la plecare.

Era la Toulon o şcoală pentru ocnaşi, ţinută de nişte călugări ignorantini[55], unde li se predau noţiunile strict necesare numai acelor nenorociţi care voiau să înveţe. Vru şi el. Merse la şcoală la patruzeci de ani şi învăţă să citească, să scrie şi să socotească. Îşi dădea seama că întărindu-şi mintea, îşi întăreşte ura. În anumite cazuri, învăţătura şi lumina pot sluji drept pârghie răului.

---

[55] Nume dat în derâdere călugărilor din ordinul St. Jean de Dicu, care se ocupă de învăţământ.

E trist să spunem că, după ce judecase societatea, care i-a făcut tot râul, judeca providenţa care-a făcut societatea.

O condamna şi pe ea.

Astfel, în nouăsprezece ani de chin şi de sclavie, sufletul lui se înălţă şi se prăbuşi totodată. Printr-o parte intra lumina, printr-alta întunericul.

Jean Valjean, cum am văzut, n-avea o fire rea. Era încă om bun când a intrat în ocnă. Acolo a condamnat societatea şi a simţit că începe să fie om rău; a condamnat providenţa şi şi-a dat seama că devine necredincios.

E greu să nu ne oprim o clipă aici spre a medita.

E oare cu putinţă ca natura omenească să se schimbe cu desăvârşire’? Omul, pe care Dumnezeu l-a făcut bun, poate fi făcut rău de către om? Sufletul poate fi schimbat în întregime de către destin, devenind rău dacă destinul e rău? Sub apăsarea unei nenorociri copleşitoare, inima se poate diforma, se poate sluţi şi schilodi fară leac, întocmai ca o spinare care se încovoaie pe sub o boltă prea joasă? Nu există oare în orice suflet omenesc, nu exista mai cu seamă în sufletul lui Jean Valjean o primă scânteie, un element divin, fără de prihană pe care binele să-l poată dezvolta, înviora, aprinde, înflăcăra, făcându-l să strălucească cu măreţie şi pe care răul să nu-l poată atinge niciodată de tot?

Întrebări grave şi încâlcite. Celei din urmă, orice fiziolog i-ar fi răspuns probabil, fără să şovăie: nu, dacă l-ar fi văzut pe Jean Valjean la Toulon, în ceasurile lui de odihnă, care erau pentru el ceasuri de visare, şezând cu mâinile încrucişate pe braţul unui scripete, cu capătul lanţului băgat în buzunar ca să nu fie nevoit să-l târască - pe ocnaşul acesta posac, serios, tăcut şi îngândurat - pe acest paria pus în afara legii, care se uita la oameni cu mânie, pe acest dezmoştenit al civilizaţiei care se uita la cer cu asprime.

Fără îndoială - de ce să n-o spunem? - observatorul fiziolog ar fi văzut acolo o mizerie fară de leac, l-ar fi plâns poate pe cel ce suferea din pricina legii, dar n-ar fi încercat să-i uşureze suferinţa; şi-ar fi întors privirea de la abisurile pe care le întrezărea în acest suflet; şi, întocmai ca Dante la poarta infernului, ar fi şters din această existenţă cuvântul *„speranţă”*, pe care degetul lui Dumnezeu l-a scris totuşi pe fruntea oricărui muritor.

Starea aceasta sufletească pe care am încercat s-o analizăm era oare tot atât de limpede pentru Jean Valjean cum am căutat noi s-o redăm pentru cei ce ne citesc? Jean Valjean îşi dădea oare seama de toate elementele care alcătuiau mizeria lui morală, după ce se iviseră, sau măcar îşi dăduse seama de ele pe măsura alcătuirii lor? Omul acesta aspru şi incult era el oare conştient de înlănţuirea de idei, prin care se ridicase şi coborâse, treaptă cu treaptă, până la aspectele jalnice care alcătuiau în atâţia ani orizontul lăuntric al spiritului său? Îşi dădea oare seama de tot ce se petrecuse şi de tot ce se frământa într-însul? Nu ne încumetăm a o spune; şi nici n-o credem. Jean Valjean era prea neştiutor pentru ca, după atâtea nenorociri, să nu stăruie în sufletul lui destulă nedumerire. Uneori nici nu-şi mai dădea prea bine seama ce simţea. Jean Valjean se afla în întuneric; suferea în întuneric; ura în întuneric; s-ar fi

putut spune că ura tot ce avea în faţa lui. Trăia de obicei în acest întuneric, bâjbâind ca un orb şi ca un visător. Numai din când în când simţea că e năpădit dinlăuntru sau din afară de-o cutremurare de mânie, de-un spor de suferinţă, de-o palidă şi scurtă fulgerare, care-i lumina tot sufletul, arătâdu-i pretutindeni în jurul său, înainte şi în urmă, în licăririle unei lumini îngrozitoare, prăpăstiile hidoase şi perspectivele negre ale destinului său. După trecerea fulgerului, se afla iar în întuneric şi nu mai ştia ce se petrece cu el.

Caracteristica acestor pedepse nemiloase, în care totul abrutizează, e că-l transformă puţin câte puţin pe om, printr-o stupidă transfigurare, într-un animal sălbatic. Uneori chiar într-o fiară. Încercările de evadare ale lui Jean Valjean, repetate şi îndărătnicite, ar fi de ajuns ca să dovedească ciudata înrâurire pe care o are legea asupra sufletului omenesc. Jean Valjean ar fi repetat aceste încercări, tot atât de zadarnice pe cât de nebuneşti, ori de câte ori s-ar fi ivit prilejul, fără să se gândească o clipă la urmări sau la experienţe făcute. Evada furios, ca lupul care găseşte cuşca deschisă. Instinctul îi spunea: fugi! Raţiunea i-ar fi spus: rămâi pe loc! Dar în faţa unei ispite atât de puternice, raţiunea amuţea, rămânea numai instinctul, doar bestia dintr-însul. După ce era prins, noile pedepse ce i se dădeau n-aveau darul decât să-l îngrozească şi mai tare.

Nu trebuie să scăpăm din vedere amănuntul că-i întrecea în putere pe toţi ceilalţi tovarăşi de ocnă. La munci grele, când trebuia întinsă o parâmă sau învârtit un scripete, Jean Valjean trăgea cât patru. Ridica şi ducea uneori în spinare greutăţi enorme, înlocuind la nevoie instrumentul numit cric, căruia pe vremuri i se spunea orgoliu, de unde, în treacăt fie zis, şi-a luat numele strada Montorgueil din apropierea halelor Parisului. Tovarăşii săi îl porecliseră Jean-le-Cric. O dată, pe când se repara balconul primăriei din Toulon, una din frumoasele cariatide ale lui Puget, care susţineau balconul, s-a desprins şi era gata să se prăbuşească. Jean Valjean, care se afla acolo, propti cariatida cu umărul până la sosirea lucrătorilor.

Agerimea lui era şi mai mare decât puterea. Unii ocnaşi, visând mereu să evadeze, ajung să facă o adevărată ştiinţă din contopirea forţei cu îndemânarea: ştiinţa muşchilor, pe care prizonierii aceştia, veşnici pizmuitori ai muştelor şi ai păsărilor, o practică zilnic. O acrobaţie misterioasă. Să se urce pe un zid drept, să găsească puncte de sprijin acolo unde abia se zărea o ieşitură, era un joc pentru Jean Valjean. Încordându-şi spatele şi muşchii picioarelor, cu coatele şi călcâiele înfipte în zgranţurii pietrei, se căţăra ca prin minune de la un colţ de zid până la etajul al treilea. Uneori se urca aşa până pe acoperişul temniţei.

Vorbea puţin. Nu râdea. Numai vreo emoţie neobişnuită putea să-i smulgă, o dată sau de două ori pe an, acel lugubru râset de ocnaş, ce pare ecoul unui râs de diavol.

Când te uitai la el, ţi se părea că priveşte neîncetat ceva groaznic.

Era într-adevăr absorbit de ceva.

Printre senzaţiile bolnăvicioase ale unei firi neisprăvite şi ale unei inteligenţe copleşite, simţea nelămurit că-l apasă ceva monstruos. În penumbra întunecoasă şi palidă în care se târa, ori de câte ori întorcea

capul şi încerca să-şi înalţe privirea, vedea cu o spaimă amestecată cu furie formându-se, suprapunându-se şi înălţându-se până departe deasupra lui, cu povârnişuri cumplite, un fel de îngrămădire groaznică de lucruri, legi, prejudecăţi, oameni şi fapte, ale căror contururi îi scăpau, a căror mulţime îl înspăimânta şi care nu era altceva decât uimitoarea piramidă pe care o numim civilizaţie. Ici şi colo, în acest amestec colcăitor şi diform, desluşea, când aproape de el, când departe, la înălţimei unde nu putea să ajungă, un grup, un amănunt puternic luminat, de o parte gardianul cu bâta, de alta jandarmul cu sabia, de o parte arhiepiscopul cu mitra, iar sus, pe culmi, într-un nimb, împăratul încoronat şi strălucitor. I se părea că aceste măreţii îndepărtate, în loc să împrăştie noaptea, o făceau mai funebră şi mai întunecoasă. Legi, prejudecăţi, fapte, oameni, lucruri, toate se frământau deasupra lui, în ritmul complicat şi misterios pe care Dumnezeu îl imprimă civilizaţiei; pluteau deasupra lui şi-l striveau cu nu ştiu ce cruzime liniştită şi cu neînduplecată nepăsare. Sufletele prăbuşite în cel mai adânc fund al nenorocului, oameni nefericiţi, pierduţi dincolo de marginea înţelegerii, unde nu se mai vedea nimic, cei certaţi cu legea simt apăsându-le pe creştet întreaga povară a acestei societăţi omeneşti, atât de temută pentru cei din afară, atât de înfricoşătoare pentru cei de dedesubt.

În situaţia aceasta Jean Valjean se gândea. Şi care putea să fie natura gândirii sale?

Dacă bobul de mei de sub piatra morii ar putea să gândească, s-ar gândi fără îndoială la ceea ce se gândea Jean Valjean.

Toate aceste frământări, realităţi pline de năluci, fantasmagorii pline de realităţi sfârşiseră prin a-i crea un fel de stare sufletească ce nu se poate descrie. Uneori se oprea în mijlocul muncii sale de ocnaş. Cădea pe gânduri. Mintea lui, în acelaşi timp mai coaptă şi mai tulburată decât înainte, se revolta. Tot ce i se întâmplase i se părea absurd; tot ce-l înconjura i se părea cu neputinţă. Îşi spunea: e un vis. Se uita la gardianul care sta la câţiva paşi de el; gardianul i se părea o nălucă; deodată, năluca îl lovea cu bâta. Natura înconjurătoare abia exista pentru el. Aproape s-ar putea spune că pentru Jean Valjean nu existau nici soare, nici zile frumoase de vară, nici cer strălucitor, nici dimineţi înviorătoare de aprilie. Sufletul lui părea luminat doar printr-un fel de ferestruică de beci.

Pentru a încheia, rezumând din tot ceea ce am arătat ceea ce se poate rezuma şi exprima în rezultate pozitive, ne vom mărgini să constatăm că, în nouăsprezece ani, Jean Valjean, nevinovatul grădinar din Faverolles, temutul ocnaş din Toulon, devenise - mulţumită felului cum îl transformase puşcăria - în stare să facă două feluri de fapte rele: mai întâi, o impulsiune buimacă, necugetată, plină de sălbăticie, instinctivă, un fel de răspuns la suferinţa îndurată; apoi o răbufnire gravă, serioasă, frământată în conştiinţă şi pusă la cale de ideile greşite pe care le poate pricinui o asemenea nenorocire. Premeditările acestea treceau prin cele trei faze succesive pe care numai anumite firi încercate le pot parcurge: raţiune, voinţă, încăpăţânare. Era împins de revolta lui obişnuită, de-amărăciunea sufletului, de sentimentul adânc al nedreptăţilor suferite, de reacţiunea chiar împotriva celor buni, nevinovaţi şi drepţi, dacă există şi

de aceştia. Punctul de plecare, ca şi ţinta finală a gândurilor lui era ura împotriva legilor omeneşti; o ură care, dacă nu este oprită în desfăşurarea ei de vreo întâmplare providenţială, devine la un moment dat ură împotriva societăţii, apoi ură împotriva neamului omenesc, împotriva creaţiunii, şi ia forma unei dorinţi nelămurite, continue şi brutale de-a face rău oricui, oricărei vieţuitoare. Precum se vede, nu fără temei, biletul de identitate îl califica pe Jean Valjean drept un om foarte primejdios.

An cu an, sufletul acesta se uscase tot mai mult, încet, dar sigur. Inimă de piatră, privire împietrită. Când ieşi din închisoare, se împlineau nouăsprezece ani de când nu mai vărsase nici o lacrimă.

VIII
Talazul şi umbra

Un om în voia valurilor!

Ei şi! Corabia nu se opreşte. Vântul bate, corabia întunecată e silită să-şi urmeze drumul. Trece mai departe.

Omul piere, se iveşte iar, se cufundă şi se ridică la suprafaţă, strigă, întinde braţele, nu-l aude nimeni; zguduită de furtună, corabia se trudeşte să-şi taie drum. Marinarii şi călătorii nici măcar nu-l mai văd pe omul care se îneacă; bietul lui cap nu e decât un punct printre valurile uriaşe.

Omul strigă cu disperare în adâncuri. Pânza trece ca o nălucă. O priveşte, o priveşte cu deznădejde. Ea se depărtează, păleşte, descreşte. Adineauri era şi el acolo, făcea parte din echipaj, umbla în lung şi-n lat pe punte împreună cu ceilalţi, avea partea lui de aer şi de soare, trăia. Acum ce s-a întâmplat? A alunecat, a căzut, s-a isprăvit.

A căzut în apele groaznice. Totul fuge şi se năruie sub picioarele lui. Valurile sfâşiate şi sfârtecate de vânt îl înconjoară cu vrăjmăşie, talazurile din adâncuri îl sorb, toate zdrenţele apelor îi învăluie capul, un norod de valuri îl împroaşcă, ochiuri tulburi îl înghit pe jumătate; de câte ori se afundă întrezăreşte prăpăstii pline de întuneric; vegetaţii înfricoşătoare, necunoscute îl prind, i se înnoadă de picioare, îl trag spre ele; simte că el însuşi se preface în prăpastie, e una cu spuma, valurile şi-l aruncă unul altuia, înghite amărăciune, oceanul laş se încăpăţânează să-l înece, nesfârşitul se joacă cu agonia lui. Parcă toată apa asta ar fi ură.

Cu toate astea, el luptă, încearcă să se apere, încearcă să se ţină deasupra, se trudeşte, înoată. El, această biată putere aproape sfârşită, luptă împotriva nesfârşitului.

Unde e corabia? Acolo. Abia se zăreşte în întunericul palid al orizontului.

Vânturile bat, spuma valurilor îl copleşeşte. Ridică ochii şi nu vede decât plumburiul norilor. Simte, dându-şi sufletul, uriaşa nebunie a mării. E torturat de nebunia asta. Aude zgomote neobişnuite pentru om, care par să vină de dincolo de lume şi din nu ştiu ce spaţii înfricoşătoare.

Printre nori sunt păsări, aşa cum pe deasupra restriştilor omeneşti sunt îngeri, dar cu ce pot să-i ajute? Zboară, cântă, plutesc şi el horcăie.

Se simte înmormântat între două infinituri deodată: oceanul şi cerul; unul e o groapă, iar celălalt un giulgiu.

Se lasă noaptea, iată, sunt ceasuri întregi de când înoată, e la capătul puterilor; corabia, acel ceva îndepărtat pe care se aflau oameni, nu se mai zăreşte; e singur în nemaipomenita prăpastie întunecată, se afundă, înţepeneşte, se răsuceşte, simte sub el valurile monstruoase ale nevăzutului; cheamă.

Nu mai sunt oameni. Unde e Dumnezeu?

Cheamă. „Ajutor! Ajutor!" Cheamă întruna.

In zare, nimic. Pe cer, nimic.

Roagă fierbinte întinderea, valul, alga, stânca; toate sunt surde. Cerşeşte ajutorul furtunii; furtuna nepăsătoare nu se supune decât nesfârşitului.

Împrejurul lui, bezna, ceaţa, singurătatea, învălmăşeala furtunoasă şi inconştientă, încreţirea nelămurită a apelor sălbatice. În el, groaza şi oboseala. Sub el, prăbuşirea. Nici un punct de reazim. Se gândeşte la patimile întunecate ale cadavrului în întunericul fără de sfârşit. Frigul nefiresc îl înţepeneşte. Mâinile i se închircesc, se închid şi strâng în ele hăul. Vânturi, nori, vârtejuri, curenţi, stele zadarnice! Ce-i de făcut? Deznădăjduitul se pierde, ostenitul vrea mai bine să moară, se lasă luat, se lasă dus, se dă bătut, şi iată-l că alunecă pentru totdeauna în adâncurile mistuitoare.

O, mers nemilos al societăţii omeneşti! Risipă de suflete şi de oameni de-a lungul drumului! Ocean în care cade tot ce leapădă legea! Dispariţie înfiorătoare a sprijinului! O, moarte morală!

Marea e neîndurata noapte socială în care pedeapsa îşi azvârle osândiţii. Marea e mizeria nesfârşită.

Sufletul lăsat în voia valurilor în această prăpastie poate să ajungă un stârv. Cine are să-l învie din morţi?

IX
Noi nemulţumiri

Când lui Jean Valjean îi sună ceasul să iasă din ocnă, când auzi cu urechile lui acele cuvinte ciudate: „Eşti liber!" clipa fu neverosimilă şi nemaipomenită; o rază vie din lumina adevărată a celor vii îl străpunse pe neaşteptate. Dar raza aceasta păli numaidecât. Lui Jean Valjean ideea de libertate îi luase ochii. Crezuse într-o viaţă nouă. Văzu însă destul de repede că e vorba de o libertate căreia i se dă un bilet de identitate galben.

Şi, în afară de aceasta, amărăciuni multe. Îşi făcuse socoteala că suma ce i se cuvenea pe timpul cât stătuse în ocnă ar fi trebuit să se ridice la o sută şaptezeci şi unu de franci. E drept că uitase de odihna silită a duminicilor şi a sărbătorilor, care în nouăsprezece ani scădea la socoteală vreo douăzeci şi patru de franci. Oricum,' suma fusese redusă prin felurite reţineri locale, la o sută nouă franci şi cincisprezece centime, care i se numără la ieşire.

Nu pricepuse nimic şi se socotea nedreptăţit. Să spunem cuvântului pe nume: furat.

A doua zi după eliberare, la Grasse, văzu în faţa uşii unei distilerii de flori de portocal câţiva oameni care descărcau pachete. Ceru de lucru. Cum era zor, i se dădu. Se puse pe treabă. Era deştept, voinic şi dibaci; îşi dădea osteneala, stăpânul părea mulţumit. Pe când lucra, trecu un jandarm, care îl observă şi-i ceru hârtiile. Fu nevoit să-i arate biletul de identitate galben. Apoi îşi reluă lucrul. Ceva mai înainte îl întrebase pe unul dintre lucrători cât câştiga pe zi făcând treaba asta; i se răspunse: „Un franc şi cincizeci”. Seara, pentru că era nevoit să plece mai departe a doua zi, se înfăţişă înaintea stăpânului distileriei şi-l rugă să-i plătească. Stăpânul, fără să scoată o vorbă, îi înmână un franc şi douăzeci şi cinci de centime. Îşi ceru dreptul lui. I se răspunse: „Pentru tine e destul şi atât”. Stărui. Stăpânul îl privi ţintă în ochi şi-i spuse: „Ia vezi să nu te pomeneşti la răcoare.”

Se socoti din nou furat.

Societatea, statul, micşorându-i drepturile cuvenite, îl jeluiseră cu toptanul. Venea rândul semenului său, care-l fura cu amănuntul.

Eliberarea nu înseamnă dezrobire. Scapi de ocnă, dar nu de osândă.

Iată ce i se întâmplase la Grasse. Se ştie în ce fel fusese primit la Digne.

X
Omul care s-a trezit

Aşadar, pe când orologiul catedralei bătea ceasul două noaptea, Jean Valjean se trezi din somn.

Se trezi din pricina patului, care era prea bun. Aveau să se împlinească în curând douăzeci de ani de când nu mai dormise într-un pat, şi, cu toate că nu se dezbrăcase, senzaţia asta era prea nouă şi-i tulbura somnul.

Dormise mai bine de patru ceasuri. Osteneala îi trecuse. Era obişnuit să nu dăruiască prea multe ceasuri odihnei.

Deschise ochii şi se uită o clipă în întunericul din jurul lui, pe urmă îi închise ca să adoarmă din nou. Când o mulţime de senzaţii felurite ţi-au tulburat ziua, când mintea e preocupată, adormi o dată, dar nu poţi adormi şi a doua oară. Somnul vine mai uşor, dar se întoarse mai greu. E

ceea ce i se întâmplă lui Jean Valjean. Nu putu să mai adoarmă şi căzu pe gânduri.

Se găsea într-unul din acele momente în care mintea ţi-e plină de gânduri tulburi. În creierul lui era un fel de du-te vino încâlcit. Amintirile vechi şi cele din ajun pluteau amestecat şi se încrucişau anapoda, pierzându-şi formele, crescând peste măsură, apoi pierind dintr-o dată, ca într-o apă nămoloasă şi frământată. Îi treceau prin cap multe gânduri, dar unul dintre ele se întorcea necontenit, gonindu-le pe toate celelalte. Iată care era acest gând: văzuse cele şase tacâmuri de argint şi lingura mare pe care doamna Magloire le pusese pe masă. Cele şase tacâmuri de argint nu-i dădeau pace. Erau acolo, la câţiva paşi... În clipa în care trecuse prin odaia vecină ca să vină aici, bătrâna servitoare le pusese într-un dulăpior de la căpătâiul patului. Văzuse bine acel dulap. La dreapta, cum intrai din sufragerie. Erau masive. Argintărie veche. Cu polonic cu tot se putea lua pe ele cel puţin două sute de franci. De două ori cât câştigase el în nouăsprezece ani. E adevărat că ar fi câştigat mai mult, dacă nu l-ar fi furat administraţia.

Sufletul i se zbuciumă un ceas întreg; în el se dădea o luptă. Bătu ora trei. Deschise ochii din nou, se ridică deodată pe jumătate, întinse braţul şi pipăi desaga pe care şi-o azvârlise într-un colţ al alcovului în care se afla patul, îşi lunecă picioarele peste marginea patului, le puse pe duşumea şi se pomeni, aproape fără să-şi dea seama, şezând pe marginea patului.

Rămase câtva timp visând în poziţia asta, oarecum sinistră pentru cel care l-ar fi zărit astfel, în umbră, el singur treaz în casa aceea adormită. Se pleacă deodată, îşi scoase ghetele şi le puse uşor pe rogojina de lângă pat, apoi îşi reluă poziţia de visare şi rămase din nou nemişcat.

În mijlocul acestor frământări groaznice, gândurile pe care le-am arătat îi scormoneau fără încetare creierul, intrau, ieşeau, intrau din nou, le simţea ca pe o greutate; şi apoi se gândea, fără să ştie pentru ce, cu acea încăpăţânare mecanică a visării, la un ocnaş, anume Brevet, pe care-l cunoscuse la ocnă şi ai cărui pantaloni nu se ţineau decât într-o singură bretea de bumbac împletit. Desenul cu pătrăţele al acestei bretele îi venea mereu în minte.

Stătea în poziţia asta şi ar fi rămas aşa cine ştie cât, până-n zori, dacă orologiul n-ar fi bătut o dată - un sfert sau o jumătate. I se păru că bătaia îi spune: „haide!”

Se ridică în picioare, mai şovăi o clipă şi ascultă: în casă totul era tăcut; porni atunci de-a dreptul, cu paşi mărunţi, spre fereastra pe care o întrezărea. Noaptea nu era prea întunecată; deasupra lunii pline alergau nori mari, goniţi de vânt. Din pricina asta, afară era rând pe rând umbră şi lumină, eclipse şi limpezimi, şi înăuntru o lumină de amurg. Acest amurg, destul de limpede ca să te călăuzească, întrerupt din timp în timp de nori, se asemuia cu lumina vânătă, strecurată prin ferestruica unei pivniţe, prin faţa căreia se scurg trecătorii. Ajuns la fereastră, Jean Valjean o privi cu atenţie. N-avea gratii, dădea în grădină şi nu era închisă, după moda locului, decât cu un cârlig foarte mic. O deschise, dar pentru că aerul rece şi viu pătrunse în odaie o închise îndată. Se uită în grădină cu acea privire

atentă care mai mult cercetează decât priveşte. Gradina era împrejmuită cu un zid alb, destul de scund, uşor de sărit. În fund, dincolo de el, deosebi vârfurile copacilor la distanţe egale unul de altul, semn că zidul despărţea grădina de vreo stradă sau ulicioară cu pomi.

După ce se uită, făcu o mişcare de om care ştie ce vrea; merse spre firidă, îşi luă desaga, o deschise, scotoci înăuntru, scoase un obiect pe care-l puse pe pat, îşi vârî ghetele într-unul din buzunare, luă sacul pe umeri, îşi puse şapca trăgându-şi cozorocul pe ochi, îşi căută dibuind băţul, se duse şi-l propti într-un colţ al ferestrei, apoi se întoarse lângă pat şi apucă cu hotărâre obiectul pe care-l lăsase acolo. Acest obiect semăna cu un drug scurt de fier, ascuţit la unul din capete, ca un vârf de suliţă. Ar fi fost greu să deosebeşti prin întuneric în ce scop i se dăduse bucăţii de fier forma aceasta. Să fi fost o pârghie? Sau poate o măciucă?

La lumina zilei s-ar fi putut vedea că nu era altceva decât un sfeşnic de miner. Ocnaşii erau folosiţi uneori, pe vremea aceea, pentru a scoate piatra din dealurile înalte care înconjurau oraşul Toulon, şi aveau adesea la îndemână scule de miner. Sfeşnicele minerilor sunt făcute din fier masiv şi sfârşite la capătul de jos printr-un vârf, cu ajutorul căruia se înfig în stâncă.

Luă sfeşnicul în mâna dreaptă şi, ţinându-şi răsuflarea, înăbuşindu-şi pasul, se îndreptă spre uşa odăii alăturate, aceea a episcopului, după cum se ştie. Ajuns la uşă, o găsi crăpată. Episcopul n-o închisese.

XI
Ceea ce face

Jean Valjean ascultă. Nici un zgomot.

Împinse uşa.

O împinse cu vârful degetului, uşor, cu grija neliniştită a unei pisici care vrea să se furişeze.

Uşa se deschise sub apăsare, se mişcă uşor şi pe tăcute, lărgind puţin deschizătura.

Aşteptă o clipă, apoi o împinse din nou, cu mai multă îndrăzneală.

Uşa se deschidea, fără zgomot. Crăpătura era acum destul de mare pentru ca să poată trece. Numai că alături de uşă era o măsuţă care făcea cu ea un unghi ce împiedica intrarea.

Jean Valjean văzu greutatea. Trebuia cu orice chip să mărească mai mult deschizătura.

Îşi făcu curaj şi împinse uşa pentru a treia oară, mai cu hotărâre decât în primele două rânduri. De data asta o balama neunsă scoase în întuneric un ţipăt răguşit şi prelung.

Jean Valjean tresări. Zgomotul acestei balamale îi pătrunse în ureche, răsunător şi înfricoşat, de parcă ar fi fost trâmbiţa judecăţii de apoi.

În spaima mărită până la fantastic a primei clipe îşi închipui aproape că balamaua aceasta se însufleţise, prinzând dintr-o dată viaţă teribilă, şi

că lătra ca un câine, ca să dea de ştire tuturor şi să-i trezească pe cei adormiţi.

Se opri înfiorat, zăpăcit şi se lăsă de pe vârfurile picioarelor pe călcâie. Îşi auzea arterele bătându-i în tâmple ca două ciocane de turnătorie şi i se părea că răsuflarea îi ieşea din piept ca zgomotul vântului care iese dintr-o peşteră. Socotea cu neputinţă ca groaznicul ţipăt al acelei ţâţâni înfuriate să nu fi zdruncinat toată casa, ca zguduitura unui cutremur de pământ; uşa pe care o împinse dăduse alarma şi chemase; bătrânul o să se ridice, cele două bătrâne or să strige; li se va veni în ajutor; în mai puţin de un sfert de oră oraşul va fi trezit şi jandarmii în picioare. O clipă se crezu pierdut.

Rămase unde era, împietrit ca un stei de sare, neîndrăznind să se mişte.

Se scurseseră vreo câteva minute. Uşa se deschisese larg. Îşi luă îndrăzneala de-a se uita în odaie. Nimic nu se clintise. Ciuli urechea. În casă nu se mişca nimic. Zgomotul balamalei nu trezise pe nimeni.

Prima primejdie trecuse, dar mai rămăsese într-însul un clocot înfricoşător. Cu toate acestea, nu dădu înapoi. Nici când se crezuse pierdut nu dăduse înapoi. Nu se gândi decât să isprăvească mai iute. Făcu un pas şi intră în odaie.

Odaia aceasta era cufundată într-o linişte desăvârşită. Deosebeai ici-colo forme nelămurite şi vagi care, ziua, erau hârtii împrăştiate pe o masă, cărţi deschise, volume rânduite pe un scăunaş, un jilţ acoperit cu veşminte, un pupitru de rugăciune, şi care la această oră nu erau altceva decât colţuri întunecate şi pete albicioase. Jean Valjean înaintă cu grijă, păzindu-se să nu se izbească de mobile. Auzea din fundul odăii răsuflarea egală şi liniştită a episcopului adormit.

Deodată se opri. Era aproape de pat. Ajunsese acolo mai devreme decât ar fi crezut.

Natura amestecă uneori în acţiunile noastre manifestările şi înfăţişările ei, cu un fel de aluzie întunecată şi iscusită, ca şi cum ar vrea să ne facă să cugetăm. De aproape o jumătate de ceas, un nor uriaş acoperea cerul. În clipa în care Jean Valjean se opri în faţa patului, norul acesta se destrămă, ca şi cum ar fi făcut-o înadins şi o rază de lună, străbătând fereastra prelungă, lumină pe neaşteptate faţa palidă a episcopului. Acesta dormea împăcat. Din pricina nopţilor reci din regiunea Alpilor de jos, se culcase îmbrăcat gros. Purta o haină de lână de culoare închisă, cu mânecă lungă. Capul îi era răsturnat pe pernă, se odihnea destins; lăsa să-i atârne peste marginea patului mâna împodobită cu inelul preoţesc, care făcuse atâtea binefaceri şi fapte pioase. Toată faţa îi era luminată de o expresie vagă de mulţumire, nădejde şi cucernică fericire. Era mai mult decât un zâmbet; era aproape o strălucire. Pe fruntea lui se răsfrângea o lumină nevăzută. Sufletul celor drepţi contemplă în timpul somnului un cer plin de taine. O rază din acest cer cădea asupra episcopului. Era în acelaşi timp o transparenţă luminoasă, căci cerul acesta se afla înăuntrul lui. Cerul acesta era conştiinţa lui.

În clipa în care raza de lună se aşternu, ca să spunem aşa, peste acea limpezime interioară, episcopul adormit apăru înconjurat de un nimb de

glorie. Totul rămase însă uşor învăluit într-o penumbră suavă. Luna de pe cer, natura adormită, grădina încremenită, casa aceasta atât de liniştită, ceasul, clipa, tăcerea adăugau un nu ştiu ce, solemn şi negrăit, la somnul vrednic de respect al acestui înţelept şi învăluiau cu un fel de aureolă măreaţă şi senină părul alb şi ochii închişi, faţa plină de nădejde şi încredere, acel cap de bătrân şi acel somn de copil. Era aproape ceva dumnezeiesc la omul acesta atât de impunător.

El, Jean Valjean, era în umbră cu sfeşnicul de fier în mâna; stătea în picioare, nemişcat, tulburat peste măsură de acest bătrân luminos. Nu văzuse niciodată ceva asemănător. Încrederea aceasta nemărginită îl înspăimânta. Lumea morală nu poate avea o privelişte mai măreaţă decât o conştiinţă tulbure şi neliniştită, ajunsă la marginea unei fapte rele şi contemplând somnul unui om drept.

Somnul acesta, într-o asemenea izolare şi alături de un vecin ca el, avea ceva sublim pe care-l simţea nelămurit, dar cu putere.

Nimeni n-ar fi putut spune ce se petrecea într-însul, nici chiar el însuşi. Pentru a încerca să-ţi dai seama de asta, trebuie să visezi tot ce poate fi mai crud, faţă în faţă cu tot ce poate fi mai blând. Pe chipul lui nu se citea nimic lămurit. Era un fel de uimire rătăcită. Privea. Atât. Dar la ce se gândea? Ar fi fost cu neputinţă de ghicit. Fără îndoială însă că era emoţionat şi cutremurat. Dar de ce natură îi era emoţia?

Ochii nu i se puteau dezlipi de pe bătrân. Singurul lucru care se desprindea limpede din atitudinea şi de pe faţa lui era o nehotărâre ciudată. S-ar fi spus că şovăia între două prăpăstii; aceea în care te pierzi şi aceea în care te mântui. Părea- gata să-i. sfarme craniul sau să-i sărute mâna.

După câteva clipe, braţul lui stâng i se lăsă cu aceeaşi încetineală şi Jean Valjean se adânci din nou în contemplaţie, cu şapca în mâna stângă şi cu măciuca în dreapta, cu părul zbârlit pe capul lui sălbatic.

Episcopul continua să doarmă într-o pace adâncă, sub privirea asta înfricoşătoare.

O rază de lună facea să se zărească nelămurit, deasupra căminului, crucifixul care părea că-şi deschide braţele pentru amândoi, cu o binecuvântare pentru unul şi cu iertare pentru celălalt.

Deodată, Jean Valjean îşi puse şapca la loc pe frunte, merse grăbit de-a lungul patului, fără să se uite la episcop, de-a dreptul la dulapul pe care-l întrezărea la căpătâi; ridică sfeşnicul de fier cu gândul să forţeze încuietoarea; cheia era acolo; îl deschise; primul lucru pe care-l văzu fu coşul cu argintărie. Îl luă, străbătu cu paşi mari odaia, fără să ia seama şi fără să se gândească la zgomot, găsi uşa, intră înapoi în oratoriu, deschise fereastra, îşi luă băţul, sări peste pervaz, băgă argintăria în desagă, azvârli coşul, străbătu grădina, sări zidul, ca un tigru, şi fugi.

XII
Episcopul lucrează

A doua zi, în zori, monseniorul Bienvenu se plimba prin grădină. Doamna Magloire alergă spre dânsul foarte tulburată.

— Monseniore, monseniore! strigă ea. Nu cumva ştie înălţimea-voastră unde e coşul cu argintărie?

— Ba da, spuse episcopul.

— Slavă Domnului! Nu ştiam ce e cu el.

Episcopul tocmai ridicase coşul de pe una dintre brazdele grădinii. I-l arătă doamnei Magloire.

— Iată-l.

— Cum? spuse ea. E gol! Şi argintăria?

— Ah! răspunse episcopul. Aşadar, de argintărie vrei să vorbeşti? Nu ştiu unde e.

— Dumnezeule mare şi bun! A fost furată! A furat-o omul de aseară! Cât ai clipi din ochi, doamna Magloire alergă, cu toată vioiciunea ei de bătrână sprintenă, spre camera de rugăciune, intră în alcov şi apoi se întoarse la episcop. Acesta tocmai se aplecase şi privea oftând un răsad de cochlearia pe care coşuleţul îl strivise căzând peste brazda de flori. Se ridică la ţipătul doamnei Magloire.

Monseniore, omul a plecat! A furat argintăria! Când scoase strigătul acesta, ochii-i căzură pe un colţ al grădinii, unde se vedeau urme de paşi. O şipcă fusese smulsă din gard.

— Uite, pe acolo a trecut. A sărit în stradela Cochefilet! Ah! Blestematul! Ne-a furat argintăria!

Episcopul rămase o clipă tăcut, pe urmă ridică ochii, serios, şi-i spuse cu blândeţe doamnei Magloire:

— Dar, înainte de toate, argintăria asta era oare a noastră? Doamna Magloire rămase încremenită. Se scurse încă o clipă de tăcere, după care episcopul urmă:

— Doamnă Magloire, ţineam la mine argintăria pe nedrept şi de prea multă vreme. Ea era a săracilor. Cine era omul acela? Un sărac, cu siguranţă.

— Maica ta, Isuse! strigă din nou doamna Magloire. Nu e vorba de mine şi nici de domnişoara. Nouă ne e totuna. Dar e vorba de monseniorul. Cu ce-o să mănânce monseniorul de acum încolo?

Episcopul o privi cu un aer mirat.

— Ei, asta e! Nu există oare tacâmuri de cositor? Doamna Magloire ridică din umeri.

— Cositorul miroase...

— Atunci tacâmuri de fier.

Doamna Magloire se strâmbă cu înţeles.

— Fierul are un gust rău...

— Ei bine, spuse episcopul, atunci tacâmuri de lemn.

Peste câteva minute mânca la aceeaşi masă la care stătuse în ajun Jean Valjean. Monseniorul Bienvenu, vesel, le atrăgea atenţia soră-si, care nu spunea nimic, şi doamnei Magloire, care mormăia încet că nu e nevoie nici de lingură şi nici de furculiţă ca să înmoaie bucata de pâine într-o ceaşcă cu lapte.

— Şi asta e ceva! spunea doamna Magloire de una singură, umblând de colo până colo. Să primeşti pe un om ca ăsta şi să-l găzduieşti lângă tine! Ce fericire că s-a mulţumit să fure! Ah, Dumnezeule! Tremur numai când mă gândesc.

În timp ce fratele şi sora se pregăteau să se ridice de la masă, cineva bătu în uşă.

— Intră, spuse episcopul.

Uşa se deschise. Un grup, ciudat şi năvalnic, se arătă în prag. Trei oameni îl ţineau prins între ei pe un al patrulea. Cei trei erau jandarmi; celălalt era Jean Valjean.

Un brigadier de jandarmi, care părea comandantul grupei, se afla lângă uşă. Intră şi se îndreptă spre episcop, salutându-l milităreşte.

— Monseniore, spuse el.

La vorba asta, Jean Valjean, care stătea posomorât şi părea abătut, ridică ochii uluit.

— Monseniore! murmură el. Va să zică nu e preotul parohiei...

— Linişte! spuse un jandarm. E monseniorul episcop.

În acest timp, monseniorul Bienvenu se apropiase de ei, atât de repede cât îi îngăduia bătrâneţea.

— Ah! Iată-te! glăsui el cu voce tare, privindu-l pe Jean Valjean. Mă bucur că te văd. Bine, dar eu îţi dăruisem şi sfeşnicele, care sunt tot de argint ca şi celelalte, şi pe care ai putea să iei foarte uşor două sute de franci. De ce nu le-ai luat o dată cu tacâmurile?

Jean Valjean căscă ochii şi-l privi pe bătrânul episcop cu o căutătură pe care nici o limbă omenească n-ar putea-o descrie.

— Monseniore, spuse brigadierul de jandarmi, aşadar e adevărat ce ne spunea omul? Când l-am întâlnit, mergea ca unul care ar vrea s-o ia la sănătoasa. L-am oprit să vedem ce e cu el. Avea argintăria asta...

— V-a spus, îl întrerupse episcopul zâmbind, că i-a fost dăruită de un popă bătrân şi cumsecade, la care şi-a petrecut noaptea. Aşa-mi închipui. Şi l-aţi adus aici? E o greşeală.

— Întocmai, reluă brigadierul. Îl puteam lăsa să plece?

— Fără îndoială, răspunse episcopul.

Jandarmii îi dădură drumul lui Jean Valjean, care se trase îndărăt.

— E adevărat că mă lasă? bâigui el, ca şi cum ar fi vorbit din somn.

— Da, eşti liber, nu înţelegi? spuse un jandarm.

— Prietene, reluă episcopul, înainte de a pleca, uite-ţi sfeşnicele. Ia-le!

Merse spre cămin, luă cele două sfeşnice de argint şi i le dădu lui Jean Valjean. Cele două femei se uitau la el fără să spună o vorbă, fară o mişcare, fără o expresie care ar fi putut să-l stingherească.

Jean Valjean tremura din toate mădularele. Apucă mecanic şi cu un aer rătăcit cele două sfeşnice.

— Acum, îi spuse episcopul, du-te cu Dumnezeu! Dar să nu uit: când te vei întoarce, prietene, nu e nevoie să treci prin grădină, poţi oricând să intri şi să ieşi pe poarta de la stradă. Nu e închisă nici ziua, nici noaptea, decât cu clanţa. Apoi, întorcându-se spre jandarmi, zise: Domnilor, puteţi pleca.

Jandarmii se îndepărtară.

Jean Valjean părea gata să leşine.

Episcopul se apropie de el şi-i spuse încet:

— Nu uita, nu uita niciodată că mi-ai făgăduit să întrebuinţezi banii ăştia ca să te faci om cinstit.

Jean Valjean, care nu-şi amintea să-i fi făgăduit ceva, rămase năuc. Episcopul rostise cuvintele acestea pe un ton apăsat. Urmă, aproape solemn:

— Jean Valjean, fratele meu, tu nu mai eşti în stăpânirea răului, ci a binelui. Îţi cumpăr acum sufletul; ţi-l smulg din gheara gândurilor negre şi a duhului pierzării şi-l dăruiesc Domnului.

XIII
Micul Gervais

Jean Valjean ieşi din oraş ca un om fugărit. Se puse pe mers, grăbit, de-a lungul câmpiilor, străbătând drumurile şi potecile la nimereală, fără să bage de seamă că se întorcea pe unde mai trecuse. Rătăci astfel toată dimineaţa, fară să mănânce şi fără să-i fie foame. Avea o mulţime de senzaţii noi. Simţea în el un fel de furie; nu ştia împotriva cui anume. N-ar fi putut să spună dacă era mişcat sau umilit. Îl cuprindea uneori o înduioşare ciudată, împotriva căreia lupta cu toată asprimea dobândită în ultimii douăzeci de ani. Starea, asta îl ostenea. Vedea cu nelinişte cum se zdruncină înlăuntrul lui acea linişte îngrozitoare pe care i-o dăduse nedreptatea nenorocirii lui. Se întreba ce avea s-o înlocuiaseă. Uneori ar fi vrut să fie la închisoare cu jandarmii şi lucrurile să nu se fi petrecut astfel: ar fi fost mai puţin tulburat. Cu toate că timpul era înaintat, mai erau pe ici pe colo, printre gardurile de mărăcini, câteva flori întârziate; mergând, le simţea mireasma, care îi trezea amintiri din copilărie. Amintirile acestea îi erau aproape de neîndurat, atât de mult trecuse de când nu-i mai veniseră în minte.

Gânduri nelămurite se îngrămădiră astfel într-însul de-a lungul zilei.

Fiindcă soarele cobora spre asfinţit, prelungind pe pământ umbra celei mai neînsemnate pietricele, Jean Valjean se aşeză în dosul unui tufiş de pe câmpia întinsă, roşcată, pustie. În zare nu se vedeau decât Alpii. Nici măcar clopotniţa vreunui sat îndepărtat. Jean Valjean putea fi la vreo trei leghe de Digne. O cărare care tăia câmpia trecea pe la vreo câţiva paşi de tufiş.

Cufundat în gânduri, cum era, ceea ce făcea ca zdrenţele lui să-i pară şi mai înfricoşătoare celui ce l-ar fi întâlnit, Jean Valjean auzi un zgomot plăcut.

Îşi întoarse capul şi văzu venind pe cărare un mic savoiard, de vreo zece ani, care cânta din gură, cu viola la şold şi cu o cuşcă cu o marmotă în spinare; era unul dintre acei copii drăgălaşi şi veseli care pribegesc, cu genunchii ieşiţi prin găurile pantalonilor.

Băiatul cânta, se oprea din când în când din mers şi se juca cu nişte bănuţi pe care-i ţinea în mână, poate toată averea lui, ca şi cum ar fi fost arşice. Printre aceşti bănuţi era şi o monedă de doi franci.
Copilul se opri în dreptul tufişului, fără să-l vadă pe Jean Valjean, şi aruncă în sus pumnul de bani pe care până atunci îl prinsese cu destulă dibăcie pe dosul mâinii.
De data asta, moneda de doi franci îi scăpă jos şi se rostogoli spre mărăcini, până la Jean Valjean.
Jean Valjean puse piciorul pe ea.
Copilul îşi urmărise banul şi-l văzuse.
Nu se miră defel şi merse de-a dreptul spre omul din tufiş.
Locul era cu totul singuratic. Cât vedeai cu ochii, nu era nimeni, nici pe câmpie şi nici pe potecă. Nu se auzeau decât ţipetele scurte şi slabe ale unui stol de păsări călătoare, care străbăteau cerul la o foarte mare înălţime. Copilul stătu cu spatele la soarele care-i punea fire de aur în păr şi împurpura cu o lumină însângerată faţa sălbatică a lui Jean Valjean.
— Domnule, spuse micuţul savoiard, cu acea încredere a copilăriei care e făcută din neştiinţă şi nevinovăţie, banul meu!
— Cum te cheamă? îl întrebă Jean Valjean.
— Gervais, domnule.
— Pleacă de-aici! spuse Jean Valjean.
— Domnule, stărui copilul, dă-mi banul!
Jean Valjean îşi lăsă capul în jos şi nu răspunse.
Copilul începu din nou:
— Banul meu, domnule!
Ochii lui Jean Valjean rămaseră aţintiţi în pământ.
— Banul meu! strigă copilul. Banul meu de argint! Banul meu!
Jean Valjean parcă nu l-ar fi auzit. Copilul îl luă de gulerul hainei şi-l scutură. În acelaşi timp se silea să-i dea la o parte gheata mare şi ţintuită, pusă pe comoara lui.
— Vreau banul meu! Moneda mea de doi franci!
Copilul plângea. Jean Valjean ridică capul. Stătea mai departe jos. Avea ochii tulburi. Îl măsură pe copil cu un fel de uimire, apoi îşi întinse mâna spre băţ şi strigă cu o voce îngrozitoare:
— Cine-i acolo?
— Eu, domnule, răspunse copilul. Eu! Gervais. Eu! Daţi-mi cei doi franci ai mei, vă rog! Ridicaţi-vă piciorul, domnule, vă rog! Apoi, furios, cu toate că era de-o şchioapă, deveni aproape ameninţător: Ei, vreţi să ridicaţi piciorul sau nu? Ridicaţi-vă piciorul!
— Ah, tot tu eşti! spuse Jean Valjean şi, ridicându-se dintr-o dată în picioare cu talpa tot pe moneda de argint, adăugă: Cară-te de-aici!
Înfricoşat, copilul îl privi, apoi începu să tremure din creştet până-n tălpi şi, după câteva clipe de mare uimire, o luă la goană. Alerga cât îl ţineau puterile fără să îndrăznească să se mai uite înapoi sau să scoată vreun ţipăt. Cu toate astea, fu silit să se oprească la o oarecare distanţă pentru că i se tăiase răsuflarea, şi Jean Valjean, cu toate că era dus pe gânduri, îl auzi plângând.
După câteva clipe, copilul pieri.

Soarele apusese.

În jurul lui Jean Valjean se întuneca. Nu mâncase toată ziua, poate că avea călduri.

Rămase în picioare. De când fugise copilul nu se clintise din loc. Respiraţia îi ridica pieptul la răstimpuri lungi şi inegale. Privirea, care i se aţintise la vreo zece-doisprezece paşi înainte, părea că studiază cu multă atenţie forma unui ciob albastru de faianţă, căzut în iarbă. Deodată tresări; simţise frigul serii.

Îşi trase mai bine şapca pe ochi, căută în neştire să-şi petreacă şi să-şi încheie haina, făcu un pas şi se aplecă să-şi ridice băţul de jos. În clipa aceea zări moneda de doi franci, pe care piciorul lui o înfundase pe jumătate în pământ şi care sclipea printre pietre. Simţi o zguduitură electrică. „Ce e asta?” spuse el printre dinţi. Se dădu trei paşi îndărăt, apoi se opri, fără să-şi poată dezlipi privirea de pe locul pe care piciorul lui îl călcase cu o clipă mai înainte, ca şi cum lucrul acela, care lucea acolo în întuneric, ar fi fost un ochi deschis, pironit asupră-i.

După câteva minute, se aruncă ca un nebun asupra monedei de argint, o luă şi, venindu-şi în fire, începu să caute cu ochii departe pe câmpie, scormonind zările, stând în picioare şi tremurând ca o fiară sălbatică în căutarea unui adăpost.

Nu văzu nimic. Noaptea se lăsa, câmpia era rece şi nedesluşită, fâşii mari de ceaţă viorie suiau în limpezimea apusului. Scoase un oftat şi începu să meargă grăbit într-o direcţie oarecare, în partea unde pierise copilul. După vreo sută de paşi se opri în loc, se uită, nu văzu nimic.

Strigă atunci din toate puterile: „Gervais! Gervais!”

Tăcu şi aşteptă.

Nu-i răspunse nimeni.

Câmpia era pustie şi posomorâtă. Era înconjurat de nemărginire. În jurul lui numai umbră în care privirea i se pierdea, şi o tăcere în care glasul i se stingea. Bătea un vânt din nord, rece ca gheaţa, dând lucrurilor dimprejurul lui un fel de viaţă lugubră. Copacii mărunţi îşi scuturau braţele slăbănoage cu o furie de necrezut. Ai fi zis că ameninţau şi urmăreau pe cineva.

Începu din nou să umble, apoi se porni pe fugă. Din timp în timp se oprea şi striga în singurătatea aceea, cu un glas neînchipuit de puternic şi dezolat: „Gervais! Gervais!”

Dacă l-ar fi auzit, sigur că puştiului i-ar fi fost frică şi s-ar fi ferit să se arate. Dar, fără îndoială, copilul era destul de departe.

Jean Valjean întâlni un preot călare. Se apropie de el şi-i spuse:

— Părinte, n-ai văzut trecând un copil?

— Nu, răspunse preotul.

— Unul pe care-l cheamă Gervais.

— N-am văzut pe nimeni.

Scoase din pungă două monede de câte cinci franci şi i le dădu preotului.

— Iată, părinte, pentru săracii dumitale. Părinte, e un copil de vreo zece ani cu o marmotă, cred, şi cu o violă. Trecea pe aici. Ştiţi, un savoiard...

— Nu l-am văzut.
— Gervais ar putea fi de prin satele de-aici? Nu-mi puteţi spune?
— Dacă e aşa cum spui, e un copil străin. Trec dintr-ăştia prin partea locului. Nu-i cunoaşte nimeni.
Jean Valjean scoase cu o mişcare repezită alte două monede de cinci franci, pe care i le dădu preotului.
— Pentru săracii dumitale, spuse el. Adăugă apoi, rătăcit: Părinte, pune să mă aresteze. Sunt un hoţ.
Preotul dădu iute pinteni calului şi fugi înfricoşat.
Jean Valjean o rupse iar la fugă, în direcţia în care o apucase la început.
Făcu în felul acesta un drum destul de lung, căutând cu privirea, chemând, strigând, dar nu mai întâlni pe nimeni. De două sau trei ori alergă peste câmp spre ceva care i se părea a fi o făptură culcată sau lăsată pe vine; nu erau decât tufişuri sau stânci scunde. În sfârşit, se opri într-un loc unde se încrucişau trei poteci. Luna se ridicase. Îşi plimbă privirea în depărtare şi mai chemă pentru ultima oară: „Gervais! Gervais! Gervais!” Strigătul i se stinse în ceaţă, fără să trezească măcar un ecou. Murmură încă o dată: „Gervais!” dar cu un glas stins şi aproape nedesluşit. Aceasta-i fu ultima sforţare; picioarele i se muiară dintr-o dată, ca şi cum o putere nevăzută l-ar fi doborât pe negândite cu greutatea cugetului său încărcat; căzu pe un bolovan, zdrobit, cu degetele înfipte în păr, cu faţa între genunchi şi strigă: „Sunt un ticălos!”
În clipa aceea i se frânse inima şi începu să plângă. Plângea pentru prima oară de nouăsprezece ani încoace.
Am văzut că Jean Valjean, după ce ieşise din casa episcopului, era înstrăinat de toate gândurile lui de până atunci. Nu-şi putea da seama de ceea ce se petrecea în el. Se ridica împotriva faptei îngereşti şi a cuvintelor atât de blânde ale bătrânului. „Mi-ai făgăduit să întrebuinţezi banii ăştia ca să te faci om cinstit. Îţi cumpăr acum sufletul. Ţi-l smulg din ghearа gândurilor negre şi a duhului pierzării şi-l dăruiesc Domnului.” Cuvintele acestea îi veneau întruna în minte. Opunea acestei îngăduinţe cereşti orgoliul, care e în noi, un fel de cetate a răului. Simţea nelămurit că iertarea preotului acela era asaltul cel mai mare şi atacul cel mai puternic care-l zguduise vreodată; că împietrirea lui ar fi definitivă dacă s-ar împotrivi acestei îngăduinţe; că dacă s-ar îndupleca, ar trebui să renunţe la ura cu care faptele oamenilor îi umpluseră sufletul de-a lungul atâtor ani şi care-i plăcea; că de data asta trebuia să învingă sau să fie învins, şi să lupte, o luptă uriaşă şi hotărâtoare se dădea între răutatea lui şi bunătatea celuilalt.
În mijlocul tuturor acestor licăriri, mergea ca un om beat. Mergând aşa, cu ochii rătăciţi, înţelegea el oare limpede ce-ar fi putut să urmeze pentru el din cele ce i se întâmplaseră la Digne? Auzea el oare aceste şoapte tainice, care trezesc spiritul sau îl stingheresc în anumite clipe ale vieţii? Îi spunea oare glasul la ureche că trăise tocmai ceasul solemn al destinului lui, că un drum de mijloc nu mai putea fi pentru el, că de acum înainte, dacă nu devenea cel mai bun dintre oameni, va ajunge cu siguranţă cel mai rău, că trebuia, ca să spunem aşa, să urce acum mai

sus decât episcopul, sau să cadă mai jos decât ocnaşul, că, dacă voia să devină mai bun, trebuia să ajungă înger, iar dacă voia să rămână rău, trebuia să ajungă monstru?

Trebuie să ne punem şi aici aceleaşi întrebări pe care ni le-am pus cu alt prilej: păstrase,el oare, cât de nelămurit, vreo fărâmă din toate acestea, în mintea lui? Cu singuranţă, suferinţa, am spus-o, face educaţia inteligenţei; cu toate acestea, nu e deloc sigur că Jean Valjean era în stare să descurce tot ceea ce arătăm noi aici. Dacă îi veneau aceste gânduri, mai degrabă le întrezărea decât le vedea, şi ele nu izbuteau decât să-l azvârle într-o nelinişte aproape dureroasă şi de neîndurat. La ieşirea din acel loc hâd şi negru care se cheamă ocnă, episcopul îi rănise sufletul, ca o lumină prea tare, care i-ar fi rănit ochii abia scăpaţi din beznă. Viaţa viitoare, viaţa posibilă, care i se oferea de acum încolo, curată şi strălucitoare întru totul, îl făcea să tremure şi-l umplea de nelinişte. Într-adevăr, nu ştia pe ce lume se află. Ca o cucuvaie care ar vedea dintr-o dată răsărind soarele, ocnaşul fusese zăpăcit şi orbit de virtute.

Era sigur, şi nici el nu se îndoia de asta; nu mai era acelaşi om, totul se schimbase într-însul, nu mai putea să-şi închipuie măcar că episcopul nu i-ar fi vorbit şi nu l-ar fi mişcat.

În starea aceasta de spirit îl întâlnise pe micuţul Gervais şi-i furase cei doi franci. De ce? N-ar fi putut desigur s-o lămurească; era oare o ultimă răbufnire şi ca un fel de supremă sforţare a gândurilor rele, pe care le adusese cu el din ocnă; un rest de pornire, un rezultat a ceea ce se numeşte în statică „forţa inerţiei”? Asta era - şi poate că era mai puţin decât asta. S-o spunem simplu: nu el furase, nu omul, ci animalul, care, din obicei şi din instinct, îşi pusese piciorul prosteşte pe banul acela, în timp ce inteligenţa i se zbătea în noianul atâtor obsesii, noi şi nemaipomenite. Când inteligenţa i se trezi şi-şi dădu seama de fapta animalului, Jean Valjean se dădu înapoi cu spaimă şi scoase un strigăt de groază.

Lucru ciudat şi cu putinţă numai în starea în care se afla: furându-i copilului banul acela, Jean Valjean făcuse o faptă de care nu mai era în stare.

Oricum ar fi, această ultimă faptă urâtă avu asupra lui un efect hotărâtor; ea îi străbătu dintr-o dată haosul din minte şi îl risipi, aşeză într-o parte întunericul şi într-alta lumina şi acţionă asupra sufletului său, în starea în care se găsea, după cum unii reactivi chimici reacţionează asupra unui amestec tulbure, precipitând un element şi limpezind altul.

Mai întâi, chiar înainte de a se analiza şi de a gândi, căută cu deznădejde, ca unul care caută să se salveze, să regăsească copilul, pentru a-i da înapoi moneda, apoi, când îşi dădu seama că lucrul acesta e zadarnic şi cu neputinţă, se opri disperat. În momentul în care strigase: „Sunt un ticălos!” se văzuse aşa cum era, desprins de el însuşi, într-o atât de mare măsură, încât i se părea că nu e decât o fantomă şi că în faţa lui stătea ocnaşul hidos, Jean Valjean, în carne şi oase, cu băţul în mână, cu haina pe umeri, cu sacul plin de lucruri furate în spinare, cu faţa hotărâtă şi posomorâtă, cu mintea plină de planuri blestemate.

Prea marea suferinţă, după cum am arătat, îl făcuse într-o oarecare măsură vizionar. Avu astfel un fel de vedenie. Îl văzu aievea în faţa lui pe acest Jean Valjean, acest chip fioros, şi fu cât pe-aci să se întrebe cine era omul acesta de care se îngrozea.

Creierul lui se găsea într-una din acele clipe violente şi în acelaşi timp înfricoşător de liniştite, în care visarea e atât de adâncă, încât absoarbe realitatea. Nu mai vezi lucrurile din jurul tău, dar vezi imaginile pe care le ai în minte proiectate în afară.

Se privi deci îndelung, ca să spunem aşa, faţă în faţă şi, în acelaşi timp, văzu dincolo de această halucinaţie, într-o tainică adâncime, un fel de lumină pe care o luă drept făclie. Privind cu mai multă atenţie lumina aceasta care-i apărea în conştiinţă, băgă de seamă că avea o formă omenească şi că făclia era episcopul.

Conştiinţa lui îi cântări pe rând pe aceşti doi oameni puşi astfel în faţa ei: episcopul şi Jean Valjean. Fusese nevoie de cel dintâi pentru a-l risipi pe celălalt. Pe măsură ce i se prelungea visarea, episcopul se mărea şi strălucea în ochii lui, iar Jean Valjean se micşora şi se ştergea. La un moment dat, nu mai fu decât o umbră. Deodată dispăru. Rămăsese numai episcopul. Umplea întregul suflet al nenorocitului cu o strălucire plină de măreţie.

Jean Valjean plânse îndelung. Plânse cu lacrimi fierbinţi, plânse cu hohote, mai slab decât o femeie, mai înfricoşat decât un copil.

Plângea, şi în mintea lui se făcea ziuă din ce în ce mai tare, o zi nemaipomenită, o zi încântătoare şi grozavă totodată. Viaţa lui trecută, prima lui greşeală, îndelunga lui pătimire, îndobitocirea lui exterioară, înţepenirea lui lăuntrică, punerea lui în libertate, înveselită de atâtea planuri de răzbunare, cele ce i se întâmplaseră cu episcopul, ultima faptă pe care o săvârşise, furtul celor doi franci de la un copil, crimă cu atât mai laşă şi cu atât mai monstruoasă cu cât venea după iertarea episcopului - toate îi reveniră în minte, limpezi, de o limpezime pe care n-o mai simţise niciodată până atunci. Îşi privi viaţa şi-i păru îngrozitoare; îşi privi sufletul şi-i păru înfricoşător. Cu toate acestea, o lumină blândă se apleca asupra acestei vieţi şi acestui suflet. I se părea că-l vede pe satana în lumina raiului.

Câte ceasuri a plâns oare aşa? Ce a făcut după ce-a sfârşit de plâns? Încotro a luat-o? Nimeni n-a putut să afle vreodată. Pare totuşi sigur că un căruţaş, care făcea pe vremea aceea cursa spre Grenoble şi sosea la Digne, a văzut, pe la orele trei dimineaţa, pe când trecea pe strada Episcopatului, un om în rugăciune, îngenuncheat pe caldarâm, în umbră, înaintea porţii monseniorului Bienvenu.

CARTEA A TREIA
ÎN ANUL 1817

I
Anul 1817

1817 e anul pe care Ludovic al XVIII-lea îl denumea cu oarecare ifos regesc, nu lipsit de trufie, cel de al douăzeci şi doilea al domniei sale. E anul în care domnul Bruguiere de Sorsum[56] era celebru. Toate dughenele frizerilor, care aşteptau întoarcerea perucilor pudrate şi a păsării regale, erau zugrăvite în albastru-azuriu şi pictate cu flori de crin. Erau vremurile naive în care contele Lynch lua loc în fiecare duminică în strana bisericii Saint Germain des Pres, ca epitrop, îmbrăcat în veşmânt de pair al Franţei, cu lentă[57] roşie, cu nasul lui lung şi cu acel profil măreţ, cum îi şade bine unuia care a săvârşit o faptă răsunătoare. Fapta răsunătoare săvârşită de Lynch era următoarea: la 12 martie 1814, în calitatea lui de primar de Bordeaux, predase oraşul, puţin cam pripit, ducelui d'Angoulême. De aici rangul lui de pair. În 1817 moda îngropa băieţaşii între patru şi şase ani sub caschete uriaşe de piele marochinată, cu urechiere, destul de asemănătoare cu cuşmele eschimoşilor. Armata franceză era îmbrăcată în alb, după moda austriacă, regimentele se chemau legiuni, şi, în loc de numere, purtau numele departamentelor.

Napoleon era la Sfânta Elena şi, pentru că Anglia îi refuza postav verde, îşi întorcea hainele vechi pe dos. În 1817 Pellegrini cânta din gură, domnişoara Bigottini[58] dansa: Pottier domnea; Odry[59] nu exista încă. Doamna Saqui îi urma lui Forioso[60]. În Franţa mai erau încă prusaci. Delalot[61] era un personaj. Legitimitatea se afirmase tăind mâna şi apoi capul lui Pleignier, lui Carbonneau şi lui Tolleron[62]. Principele de Talleyrand[63], mare şambelan, şi abatele Louis, ministru însărcinat cu finanţele, se priveau râzând ca doi auguri; amândoi celebraseră liturghia Federaţiei în Champs de Mars[64], la 14 iulie 1790; Talleyrand o rostise în calitate de episcop, Louis o slujise ca diacon. În 1817, pe potecile aceluiaşi Champs de Mars, se puteau vedea coloane mari de lemn zăcând în ploaie,

---

[56] Literat cu activitate modestă, traducător în versuri albe al multor drame de Shakespeare.

[57] Panglică lată aşezată ca o diagonală pe piept, drept ornament al unor costume de ceremonie, adesea ca susţinătoare a unor decoraţii.

[58] *Pellegrini*, cântăreţ, *Bigottini*, dansatoare la opera din Paris.

[59] *Pottier, Odry*, actori comici din prima jumătate a secolului al XlX-lea.

[60] *Doamna Saqui, Forioso* - acrobaţi de pe vremea restauraţiei.

[61] Unul din şefii răscoalci regaliştilor parizieni împotriva Convenţiunii thermidoriene.

[62] Conspiratori bonapartişti din primii ani ai restauraţiei.

[63] Om politic francez, ministru de externe în timpul directoriatului, consulatului şi imperiului.

[64] Parc din Paris, în care se înalţă din 1889 Turnul Eiffel.

putrezind în iarbă, vopsite în albastru, cu urme de vulturi şi albine[65], cu aurul şters. Erau coloane care cu doi ani în urmă susţinuseră estrada împăratului în Champs de Mai[66]. Erau înnegrite ici-colo de focul bivuacului austriecilor, cantonaţi în apropiere de Gros-Caillou. Două sau trei din coloane dispăruseră în flăcările bivuacelor şi încălziseră mâinile mari ale acestor soldaţi împărăteşti. Champs de Mai se făcuse vestit prin faptul că fusese ţinut în luna iunie în Champs de Mars. În acel an, 1817, două lucruri erau populare: Voltaire-Touquet[67] şi tabacheră *à la Charte*[68]. Cea mai nouă emoţie a parizienilor era crima lui Dautun, care azvârlise capul fratelui său în bazinul din Marche-aux-Fleurs. La Ministerul Marinei se începea o anchetă asupra acelei fregate nefericite, Meduza, care avea să umple de ruşine pe Chaumareix, şi de glorie pe Géricault[69]. Colonelul Seves pleca în Egipt ca sa ajungă acolo Soliman-Paşa. În palatul Thermes din strada Harpe îşi făcuse prăvălie un dogar. Pe platforma turnului octogonal al casei Cluny se mai vedea încă mica gheretă de scânduri care-i servise de observator lui Messier, astronom şi marinar sub Ludovic al XVI-lea. Ducesa de Duras îşi citea câtorva prieteni, trei sau patru, în odaia ei de culcare împodobită cu X-uri de mătase albastră ca cerul, Ourika, nepublicată încă. Litera N se răcâia de la Luvru. Podul Austerlitz abdicase şi se numea acum podul Jardin du Roi, dublă enigmă care deghiza în acelaşi timp podul Austerlitz şi Grădina Botanică.

Ludovic al XVIII-lea, în timp ce şi-l adnota cu vârful unghiei pe Horaţiu, era preocupat de eroii care ajung împăraţi şi de papugiii care ajung moştenitori ai tronului, şi în acelaşi timp avea două griji: Napoleon şi Mathurin Bruneau[70]. Academia franceză dădea cu subiect de premiu: „Fericirea pe care o aduce învăţătura”. Bellart[71] era elocvent în mod oficial în umbra lui era văzut cum creştea acel viitor procuror general de Broë, sortit sarcasmelor lui Paul Louis Courier. Trăia tot pe atunci un fals Chateaubriand, anume Marchangy[72], în aşteptarea unui fals Marchangy, anume d’Arlincourt, *Clair d’Albe* şi *Malek-Abel* erau capodopere, doamna Cottin fiind socotită cel mai mare scriitor al timpului. Institutul îl ştergea pe Napoleon Bonaparte de pe lista academicienilor. Un decret regal făcea din Angoulême şcoală de marină, pentru că ducele d’Angoulême fiind mare amiral, era de la sine înţeles că oraşul Angoulême avea de drept toate calităţile unui port maritim, fără de care principiul monarhic ar fi fost ştirbit. În Consiliul de miniştri se discuta chestiunea dacă puteau fi îngăduite desenele reprezentând acrobaţii, care împodobeau afişele lui Franconi, în jurul cărora se adunau ştrengarii străzilor. Domnul Paës,

---

[65] Emblemele primului imperiu.

[66] Champs de Mai (Adunare câmpenească din mai).

[67] Librar şi editor din Paris.

[68] Tabacheră în formă de cărţulie pe care scria „la Charte”.

[69] Chaumareix, comandantul vasului Meduza, naufragiat în 1816 din pricina incapacităţii lui. Naufragiul Meduzei a inspirat pictorului Géricault un tablou celebru: Pluta Meduzei.

[70] Aventurier care se dădea drept Ludovic al XVIII-lea.

[71] Procuror general la Paris pe timpul restauraţiei, renumit prin cruzimea cu care înăbuşea orice mişcare antimonarhică.

[72] Scriitor preromantic francez, cu tendinţe reacţionare.

autorul operei *Agnesa*, un om cumsecade cu faţa pătrată şi cu un neg în obraz, dirija concertele cu public restrâns, din strada Ville-l'Evêque, ale marchizei de Sassenaye. Toate fetele cântau *Pustnicul din Saint-Avelle*, cu cuvinte de Edmond Géraud[73]. *La Nain Jaune*[74] se preschimba în *Miroir*. Cafeneaua „Lemblin", ţinea cu împăratul, împotriva cafenelei „Valois" care ţinea cu burbonii. Domnul duce de Berry[75], care începuse să fie pândit de pe acum din umbră de către Louvel, fusese căsătorit cu o principesă de Sicilia. Doamna de Staël murise de un an. Soldaţii din escorta regală o fluierau pe domnişoara Mars[76]. Ziarele mari erau mititele. Formatul lor era restrâns, dar libertatea lor era mare. *Le Constitutionnel*[77] era constituţional. Minerva îl numea pe Chateaubriand, Chateaubriant. T-ul acesta îi făcea pe burghezi să râdă pe seama cunoscutului scriitor. În ziarele vândute, ziariştii corupţi insultau proscrişii din 1815; David[78] nu mai avea talent, Arnault[79] nu mai avea spirit, Carnot[80] nu mai era cinstit, Soult[81] nu câştiga nici o luptă; Napoleon într-adevăr nu mai avea geniu. Toată lumea ştia că o scrisoare trimisă prin poştă unui surghiunit, îi era foarte rar înmânată; poliţiile îşi făceau o datorie religioasă din a le opri.

Faptul nu e nou; Descartes, pe când era în surghiun, se plângea de asta. David, într-un ziar belgian, se arătase cam supărat din pricină că nu primea scrisorile ce-i erau adresate; lucrul acesta păruse hazliu foilor regaliste, care-şi băteau joc de cel proscris. A spune: *regicizii*, sau a spune *votanţii*, a spune *duşmanii*, sau *aliaţii*, a spune *Napoleon*, sau a spune *Buonaparte*, însemna a aşeza o prăpastie între doi oameni. Toţi cei cu bun-simţ erau de părere că veacul revoluţiilor fusese închis o dată pentru totdeauna de către regele Ludovic al XVIII-lea, supranumit „autorul nemuritor al Chartei„[82]. La Pont-Neuf se sculpta cuvântul *Redivivus*[83] pe soclul care aştepta statuia lui Henric al IV-lea. Domnul Piet[84] schiţa în linii mari, în strada Thérese numărul 4, convorbirea sa pentru întărirea monarhiei. În situaţii grele, şefii dreptei spuneau: „Trebuie să-i scriem lui Bacot[85]". Canuel, O'Mahony şi de Chappedelaine însăilau, aprobaţi întrucâtva de *Monsieur*[86], ceea ce trebuia să fie mai târziu „conspiraţia de pe malul apei"[87]. *Acul Negru*[88] urzea la rândul său.

---

[73] Scriitor francez de mâna a doua.
[74] Numele unei reviste satirice, Piticul galben.
[75] Al doilea fiu al regelui Carol al X-lea; asasinat la 13 februarie 1820 de către Louvel.
[76] Actriţă la Comedia Franceză din prima jumătate a secolului al XIX-lea.
[77] Constituţionalul, unul dintre cele mai citite ziare ale opoziţiei burgheze.
[78] Pictor celebru pe vremea revoluţiei şi a imperiului.
[79] Autor dramatic şi fabulist francez.
[80] Deputat în Convenţiunea Naţională şi membru în Comitetul salvării publice.
[81] Mareşal al lui Napoleon, a avut un rol de seamă în victoria de la Austerlitz.
[82] Constituţie promulgată în 1815 de Ludovic al XVIII-lea.
[83] *Reînviat* (lat.).
[84] Publicist ultraregalist din timpul restauraţiei Burbonilor.
[85] Politician din timpul restauraţiei.
[86] Titlul de *Monsieur* se dădea în Franţa fratelui mai mic al regelui.
[87] Conspiraţie urzită în 1818 de cei mai mulţi deputaţi ultraregalişti.
[88] Grupare secretă conspirativă a burgheziei liberale.

Delaverderie se consfătuia cu Trogof[89]. Decaze[90], spirit liberal într-o oarecare măsură, domina. În fiecare dimineaţă, Chateaubriand, în picioare, în faţa ferestrei Lui din strada Saint-Dominique numărul 27, cu pantalonii lungi şi largi, cu papuci, cu părul încărunţit sub basmaua de mătase, cu ochii ţintă la oglindă, cu o trusă completă de chirurg-dentist deschisă înaintea lui, îşi curăţa dinţii lui foarte frumoşi, în timp ce-i dicta lui Pilorge, secretarul său, variantele cărţii lui: *Monarhia după principiile Chartei*. Critica îl prefera pe Lafon[91] lui Talma[92]. De Feletz [93] semna A; Hoffmann[94] semna Z. Charles Nodier[95] scria *Therese Aubért*. Divorţul era desfiinţat. Liceele se chemau colegii. Colegieni, cu gulerul împodobit cu o floare de crin de aur, se încăierau pentru regele Romei[96]. Poliţia palatului o înştiinţa pe alteţa-sa regală *Madame* că pe portretul expus pretutindeni domnul duce de Orléans[97] era mai arătos în uniformă de colonel-general de husari decât domnul duce de Berry în uniformă de colonel-general de dragoni, ceea ce era foarte grav. Oraşul Paris aurea din nou, pe cheltuiala sa, Palatul Invalizilor. Oameni serioşi se întrebau ce-ar face în cutare sau cutare ocazie domnul de Trinquelague; domnul Clausel de Montals se deosebea asupra mai multor puncte de domnul Clausel de Coussergues; domnul de Salaberry nu era mulţumit[98]. Actorului Picard, care era membru al Academiei, unde actorul Molière nu putuse intra, i se juca *Cei doi Philibert* la Teatrul Odéon, pe al cărui fronton se mai citea desluşit *Teatrul împărătesei*, cu toate că literele fuseseră smulse de la locul lor. Lumea era pentru sau împotriva lui Cugnet de Montarlot[99], Fabvier[100] era turbulent; Bavoux[101] era revoluţionar. Librarul Pélicier publica o ediţie a lui Voltaire cu următorul titlu: *Opere de Voltaire, membru al Academiei Franceze*. „Asta atrage cumpărătorii”, spunea acest editor naiv.

După părerea generală, Charles Loyson era geniul veacului; invidia începea să-l muşte, semn de glorie; pe socoteala lui se făceau versuri ca acestea:

Loyson, chiar şi când zboară se simte că are labe.

Deoarece cardinalul Fesch refuzase să demisioneze, eparhia Lyonului era administrată de către domnul de Pins, arhiepiscop de Amasia. Datorită unui memoriu al căpitanului Dufour, mai târziu general, începea între

---

[89] *Delaverderie*, om politic de pe vremea restauraţiei. *Trogoff*, feudal breton care servise în timpul emigraţiei în armata austriacă.

[90] Ministru al poliţiei, apoi preşedinte al Consiliului de miniştri sub Ludovic al XVIII-lea.

[91] Actor de tragedie.

[92] Actor francez de mare talent.

[93] Critic literar al ziarului *Journal des Débats*.

[94] Autor dramatic şi critic literar pe vremea restauraţiei, colaborator la *Journal des Débats*.

[95] Scriitor francez, autor de povestiri exotice.

[96] Fiul lui Napoleon I, care n-a domnit niciodată.

[97] Viitorul rege Ludovic-Filip.

[98] Politicienii ultraregalişti, nemulţumiţi de primul ministru,ducele de Richelieu.

[99] Om politic din timpul restauraţiei.

[100] Profesor la Facultatea de drept din Paris.

[101] General al imperiului, raliat regimului restauraţiei, care l-a numit senator inamovibil (pair).

Elveţia şi Franţa cearta din valea Dappes. Saint-Simon[102], neluat în seamă, îşi construia un vis sublim.

Exista la Academia de Ştiinţe un Fourier[103] celebru, pe care posteritatea l-a uitat, şi, în nu ştiu ce pod, un Fourier obscur, de care viitorul îşi va aduce aminte. Lordul Byron începea să iasă din găoace; o notiţă dintr-un poem de Millevoye îl vestea Franţei în termenii aceştia: „un oarecare lord Baron”. David d’Angers încerca să ciocănească marmura, Abatele Caron vorbea cu multe laude, într-un cerc restrâns de seminarişti din fundătura Feuillantines, despre un preot necunoscut, anume Félicité Robert, care deveni mai târziu Lamennais.

Ceva care scotea fum şi clipocea pe Sena, făcând un zgomot de câine care înoată, se ducea şi se întorcea pe sub ferestrele Tuilleriilor de la podul Royal la podul Ludovic al XV-lea; era un mecanism, nu mare lucru de capul lui; un fel de jucărie, un vis de inventator aiurit, o utopie; într-un cuvânt - un vapor. Parizienii priveau acest ceva nefolositor cu nepăsare. Domnul de Vaublanc, cel care reformase Institutul printr-o lovitură de stat, o ordonanţă şi o adunare pripită, creator distins al unor academicieni, nu mai ajungea, la rândul lui, să fie şi el academician.

Cartierul Saint-Germain şi pavilionul Marsan îşi doreau ca prefect de poliţie pe domnul Delaveau, din pricină că era cucernic. Dupuytren şi Récamier se luau la ceartă în amfiteatrul Şcolii de medicină şi se ameninţau cu pumnul în legătură cu divinitatea lui Isus Hristos.

Cuvier, cu un ochi la Geneză şi cu altul la Natură, se silea să placă reacţiunii bigote, punând fosilele în armonie cu textele Bibliei şi facându-i pe mastodonţi să-l preamărească pe Moise. Domnul François de Neufchateau[104], lăudabil cultivator al amintirii lui Parmentier[105], făcea mii de sforţări pentru ca *pomme de terre* să fie pronunţat *parmentière*, dar fără să izbutească. Abatele Grégoire fost episcop, însă convenţional şi fost senator, trecuse în polemica regalistă în starea de „mârşavul Grégoire”. Această expresie pe care am întrebuinţat-o - „a trece în starea de” - era socotită de către domnul Royer-Collard[106] ca neologism. Sub cea de-a treia arcadă a podului Iena se putea deosebi, după albeaţa ei, piatra cea nouă cu care fusese astupată, cu doi ani în urmă, gaura de mână săpată de Blücher[107] pentru a azvârli podul în aer. Justiţia chemase la bară pe un om care, văzându-l pe contele d’Artois intrând la Notre-Dame, spusese cu glas tare: „Pe dracu! îmi pare rău după vremea în care îl vedeam pe Bonaparte şi pe Talma intrând la braţ la Balul Sauvage”. Cuvinte subversive. Şase luni închisoare. Trădătorii se arătau în toată goliciunea lor; oameni care trecuseră la inamic în ajunul unei bătălii nu- şi ascundeau întru nimic răsplata primită pentru aceasta şi se înfruptau în plină zi, cu neruşinare şi cinism, din averi şi demnităţi; dezertorii de la Ligny şi Quatre-Bras, în dezmăţul ticăloşiei lor plătite, îşi trâmbiţau devotamentul

---

[102] Socialist utopic francez de seamă.
[103] Geometru şi baron al imperiului.
[104] Om politic şi scriitor francez.
[105] Filantrop şi agronom francez.
[106] Moralist şi om politic francez.
[107] General prusac.

monarhic, uitând ce scrie în Anglia pe peretele dinăuntru al closetelor publice: *Please adjust your dress before leaving*[108].

Iată, unele peste altele, lucrurile care se mai păstrează, confuz, din anul 1817, astăzi uitat. Istoria nesocoteşte toate aceste particularităţi şi nici nu s-ar putea altfel; ar copleşi-o infinitul lor. Totuşi, amănuntele acestea, numite pe nedrept mărunte - căci nu există nici fapte mărunte în omenire, nici frunze mărunte în vegetaţie - sunt folositoare.

Pentru că din fizionomia anilor se alcătuieşte chipul veacurilor.

În acest an 1817 patru tineri parizieni jucară „o festă straşnică”.

II
Dublu cuartet

Parizienii aceştia erau: unul din Toulouse, altul din Limoges, al treilea din Cahors şi al patrulea din Montauban; dar erau studenţi, şi când spui student, spui parizian; a învăţa la Paris înseamnă a te naşte la Paris.

Tinerii aceştia erau neînsemnaţi; toată lumea a văzut asemenea chipuri; patru mostre ale omului de pe stradă; nici buni, nici răi, nici savanţi, nici neştiutori, nici genii, nici imbecili; frumoşi, datorită acelui april încântător care se cheamă douăzeci de ani. Erau patru Oscari oarecare, pentru că pe acea vreme Arthurii nu existau încă. *Ardeţi pentru ei parfumurile Arabiei*, spunea romanţa. *Oscar înaintează, pe Oscar vreau să-l văd.* Ossian[109] era la modă, eleganţa era scandinavă şi caledoniană, genul englezesc pur n-avea să predomine decât mai târziu, şi primul dintre Arthuri, Wellington, abia câştigase bătălia de la Waterloo.

Acești Oscari se numeau: unul Felix Tholomyès din Toulouse; altul Listolier din Cahors; altul Fameuil din Limoges; ultimul Blachevelle din Montauban. Bineînţeles, fiecare avea iubita lui. Blachevelle o iubea pe Favourite, numită astfel fiindcă fusese în Anglia; Listolier o adora pe Dahlia, care îşi luase drept poreclă un nume de floare; Fameuil o idolatriza pe Zéphine, nume prescurtat de la Joséphine; Tholomyès o iubea pe Fantine, careia i se spunea Blonda, pentru părul ei de culoarea soarelui.

Favourite, Dahlia, Zéphine şi Fantine erau patru fete încântătoare, parfumate şi strălucitoare, păstrând însă ceva din aerul lor de lucrătoare, pentru că, deşi tulburate de iubirile lor uşoare, nu-şi lăsaseră cu totul deoparte acul şi aţa şi păstraseră pe faţă o urmă din seninătatea muncii şi în suflet acea floare a cinstei, care supravieţuieşte într-o femeie şi după prima ei cădere. Una dintre aceste patru fete era poreclită „tinerica”, pentru că era cea mai mică dintre ele; şi alta „bătrâna”. Bătrâna avea douăzeci şi trei de ani. Cele trei dintâi erau mai cu experienţă, mai nepăsătoare şi mai avântate în vârtejul vieţii decât Blonda-Fantine, care era la prima ei iluzie.

---

[108] Potriviţi-vă hainele înainte de a ieşi (engl).

[109] Bard scoţian legendar.

Dahlia, Zéphine şi mai ales Favourite n-ar fi putut spune acelaşi lucru. În romanul lor abia început se scrisese până atunci mai mult de un episod, şi iubitul, pe care-l chema Adolph în primul capitol, era Alphonse în al doilea şi Gustave în al treilea. Sărăcia şi cochetăria sunt două sfătuitoare rele; una dojeneşte, alta linguşeşte; fiecare vorbeşte pe limba ei la urechea fetelor frumoase din popor. Sufletele acestea slabe le ascultă. De aici căderile lor şi pietrele care li se aruncă. Oamenii le strivesc cu splendoarea a tot ce e nepătat şi inaccesibil. Vai! dacă Jungfrau[110] ar fi înfometată!

Favourite era admirată de Zéphine şi Dahlia pentru că fusese în Anglia. Avusese de timpuriu un cămin. Tăică-său era un profesor de matematică bătrân, brutal, lăudăros, neînsurat; dădea meditaţii în ciuda vârstei. Profesorul acesta văzuse în tinereţe cum rochia unei cameriste se agăţase de un grătar de sobă; se îndrăgostise de acest accident. Rezultatul fusese Favourite. Fetiţa îşi întâlnea din când în când tatăl, care-i dădea bună ziua. Într-o dimineaţă, o babă cu un aer şmecher venise la ea şi-i spusese: „Nu mă cunoşti, domnişoară?” „Nu.” „Sunt maică-ta”. După aceea, bătrâna deschise bufetul, băuse şi mâncase, pusese să i se aducă o saltea pe care o avea şi se instalase. Mama aceasta morocănoasă şi bisericoasă nu vorbea niciodată cu Favourite, stătea ceasuri întregi fără să deschidă gura, prânzea, cina, mâncând cât patru, şi cobora la taifas cu portarul, unde o vorbea de rău pe fiică-sa.

Ceea ce o împinsese pe Dahlia spre Listolier, şi poate spre alţii, spre trândăvie, era faptul că avea unghii foarte frumoase, trandafirii. Cum să lucreze cu asemenea unghii? Celei care vrea să rămână cinstită nu trebuia să-i fie milă de mâinile ei. Cât despre Zéphine, îl cucerise pe Fameuil prin felul dezgheţat şi mângâietor cu care spunea: „Da, domnule”.

Băieţii erau colegi, fetele erau prietene. Iubirile de felul acesta sunt întotdeauna dublate de astfel de prietenii.

A fi filozof şi a fi cuminte nu e totuna; dovadă: în afară de rezervele ce trebuie făcute cu privire la aceste mici menajuri nelegitime, Favourite, Zéphine şi Dahlia erau fete-filozofi, iar Fantine o fată cuminte.

Cuminte? ar spune cineva; dar Tholomyés? Solomon ar răspunde că iubirea face parte din înţelepciune. Noi ne mulţumim să spunem că iubirea Fantinei era o primă iubire unică, o iubire credincioasă.

Ea era singura dintre cele patru fete pe care n-o tutuia decât un singur bărbat.

Fantine era una dintre acele făpturi care înfloresc in sânul poporului. Născută în păturile sociale cele mai de jos, avea pe frunte pecetea anonimatului şi a necunoscutului. Se născuse la Montreuil-sur-Mer. Din ce părinţi? Cine ar putea-o spune? Nimeni nu i-a ştiut vreodată tatăl sau mama. O chema Fantine. De ce Fantine? Nimeni nu i-a ştiut vreodată un alt nume. Se născuse pe vremea directoratului. N-avea nume de familie, pentru că n-avea familie; nici nume de botez, pentru că biserica nu mai exista pe-atunci. A chemat-o aşa cum i-a plăcut primului trecător care a întâlnit-o, mică de tot, mergând cu picioarele goale pe stradă. Primise un

[110] Fecioara (germ.).

nume tot aşa cum primea apa norilor pe frunte când ploua. O chema Fantine. Nimeni nu ştia mai mult. Aşa intrase în viaţă făptura asta omenească. La zece ani, Fantine părăsise oraşul şi intrase în serviciu la nişte fermieri din împrejurimi. La cincisprezece ani venise la Paris „să-şi încerce norocul”. Fantine era frumoasă şi rămase curată atât cât putu. Era o blondă drăguţă, cu dinţi frumoşi. Avea drept zestre aur şi perle, dar aurul îl purta pe cap şi perlele în gură. Ca să trăiască, munci; apoi, tot ca să trăiască, pentru că şi inimii îi era foame, iubi. Îl iubi pe Tholomyés. Dragoste uşoară pentru el, patimă pentru ea. Străzile Cartierului latin, care furnică de studenţi şi de fetişcane, văzură începutul acestui vis. În labirintul acela al dealului Pantheonului, unde se leagă şi dezleagă atâtea aventuri, Fantine fugise multă vreme de Tholomyés, dar în aşa fel încât să-l întâlnească mereu. E un fel de a-i ocoli pe alţii care seamănă cu a-i căuta. Pe scurt, idila se înfiripă.

Blachevelle, Listolier şi Fameuil formau un fel de grup, al cărui cap era Tholomyés. Avea duh.

Tholomyés era tipul studentului bătrân de pe vremuri; era bogat; avea patru mii de franci venit; patru mii de franci venit: ce vâlvă grozavă pe colina Sainte-Genevieve! Tholomyés era un crai de treizeci de ani care se ţinea prost. Era zbârcit, ştirb şi începea să chelească. Spunea el însuşi, fără mâhnire, despre chelia lui: „La treizeci de ani, craniul; la patruzeci, genunchii”. Mistuia cam greu şi-i lăcrima un ochi. Dar pe măsură ce i se stingea tinereţea, i se aprindea veselia; îşi înlocuia dinţii prin snoave piperate, părul prin veselie, sănătatea prin ironie şi ochiul care-i plângea râdea întruna. Era hodorogit, dar în floare. Tinereţea lui, luându-şi tălpăşiţa înainte de vreme, bătea în retragere cum se cuvine, izbucnea în râs şi lumea nu vedea nimic. I se refuzase o piesă la *Vaudevile*. Scria când şi când versuri mediocre. În afară de asta, se îndoia de orice, cu un aer superior, ceea ce era o mare forţă în ochii celor slabi. Deci, fiind ironic şi chel, el era şeful. *Iron* e un cuvânt englezesc care înseamnă *fier*. De-acolo vine oare cuvântul *ironie*?

Într-o zi, Tholomyés îi lua pe ceilalţi deoparte, făcu un gest de oracol şi le spuse:

— Se va împlini în curând un an de când Fantine, Dahlia, Zéphine şi Favourite se roagă să le facem o surpriză. Le-am fagăduit-o solemn. Îmi vorbesc mereu despre asta, mai ales mie. Aşa cum la Neapole babele strigă de sfântul Ianuarie: *Faccia gialluta, fa o miracolo!* (Faţă palidă, fa o minune!), frumoasele noastre îmi spun întruna:..Tholomyés, nu dai drumul surprizei?” în acelaşi timp, părinţii noştri ne scriu. Pisălogeală de ambele părţi. Mi se pare că a venit momentul. Să stăm de vorbă.

Spunând acestea, Tholomyés coborî glasul şi şopti misterios ceva atât de vesel, încât un hohot larg şi entuziast ieşi din cele patru guri deodată, şi Blachevelle strigă:

— Ei, asta-i o idee!

Le ieşi înainte o cafenea îmbâcsită de fum, intrară înăuntru şi restul convorbirii lor se pierdu în umbră.

Rezultatul acestor tainice urzeli fu o petrecere strălucită, care avu loc duminica următoare şi la care cei patru tineri le invitară pe cele patru fete.

III
Perechi-perechi

Azi ne închipuim cu greu cum arăta o petrecere câmpenească cu studenţi şi fetişcane acum patruzeci şi cinci de ani. Parisul nu mai are aceleaşi împrejurimi; înfăţişarea a ceea ce s-ar putea numi viaţa din jurul Parisului s-a schimbat cu totul de o jumătate de veac încoace; pe unde trecea docarul, trece trenul; în locul bărcilor trec vapoare; se spune astăzi Fécamp cum se spunea Saint-Cloud. Parisul lui 1862 apare ca un oraş a cărui suburbie era Franţa.

Cele patru perechi săvârşiră conştiincios toate nebuniile câmpeneşti cu putinţă pe atunci. Începea vacanţa şi era o zi caldă şi senină de vară. În ajun, Favourite, singura care ştia să scrie, îi scrisese lui Tholomyés în numele celor patru: *„Când ieşi din casă devreme, ai noroc”*, iată de ce se sculară la ora cinci dimineaţa. Se duseră apoi la Saint-Cloud cu diligenţa, priviră cascada secată şi strigară: „Ce frumos trebuie să fie când e apă!”, luară masa la *Téte-Noire*, pe unde Castaing[111] nu trecuse încă, îşi îngăduiră o partidă pe inele între arborii aliniaţi din jurul bazinului cel mare, se uitară prin lanterna lui Diogene[112], câştigară dulciuri la ruleta de pe podul Sevres, strânseră buchete de flori la Puteaux, cumpărare fluiere la Neuilly, mâncară peste tot plăcinte cu mere şi fură cum nu se poate mai fericiţi.

Fetele se îngânau şi ciripeau ca nişte pitulici scăpate din colivie. Era o nebunie! Din când în când le dădeau băieţilor câte un ghiont. Beţia zorilor vieţii! Ani încântători! Aripa libelulei tremură. Ah! oricine aţi fi voi, vă aduceţi aminte? N-aţi mers prin mărăcini, dând crengile la o parte pentru a feri capul fermecător care vine în urma voastră? N-aţi alunecat râzând pe vreun povârniş ud de ploaie, cu o femeie iubită, care striga ţinându-vă de mână: „Ah, pantofii mei nou-nouţi, în ce hal au ajuns!”

Trebuie să spunem că un ropot de ploaie i-a lipsit acestei bande voioase, cu toate că Favourite spusese la plecare cu un accent măreţ şi matern: „Melcii se plimbă pe cărare. Semn de ploaie, copii!”

Toate patru erau nespus de frumoase. Un bătrân, poet clasic, pe-atunci cu renume, un om cumsecade, care avea o Eleonoră, cavalerul de Labouisse, care rătăcea în ziua aceea pe sub castanii din Saint-Cloud, le văzu trecând pe la ceasurile zece dimineaţa şi rosti: „E una de prisos”, gândindu-se la cele trei graţii. Favourite, prietena lui Blachevelle, cea de douăzeci şi trei de ani, „bătrâna”, alerga pe sub crengile mari şi înverzite,

---

[111] Tânărul medic Edme Castaing otrăvise într-un han din Saint-Cloud pe un prieten care-i cunoştea o escrocherie.

[112] Lanternă magică, proiectând figuri pe un ecran.

sărea peste şanţuri, sălta nebuneşte peste tufişuri şi prezida acea veselie cu o vervă de nimfă tânără. Zéphine şi Dahlia, pe care întâmplarea le făcuse să pară şi mai frumoase când erau una lângă alta şi care nu se despărţeau din instinct de cochetărie, mai mult decât din prietenie, luau atitudini „englezeşti”, rezemându-se una de cealaltă. Apăruseră cele dintâi *keepsakes*[113], începea melancolia la femei, ca mai târziu byronismul la bărbaţi, şi părul fetelor atârna jalnic. Zéphine şi Dahlia se pieptănau cu bucle. Listolier şi Fameuil, prinşi într-o discuţie asupra profesorilor lor, îi explicau Fantinei deosebirea dintre domnii Delvincourt şi Blondeau[114].

Blachevelle părea făcut anume pentru a duce în braţe, duminica, căţelul şchiop al Favouritei.

Tholomyés venea cel din urma, dominând grupul. Era foarte vesel, dar simţeai că el comandă; în veselia lui era dictatură; podoaba lui principală erau pantalonii „picioare-de-elefant”[115] de nanchin, cu supieuri de alamă; avea în mână un baston de două sute de franci şi, fiindcă îşi îngăduia orice, ţinea în gură un lucru ciudat, anume un trabuc. Nu mai avea nimic sfânt, fuma.

— Tholomyés asta e uimitor! spuneau ceilalţi cu o mare admiraţie. Ce pantaloni! Ce energie!

Cât despre Fantine, era veselia însăşi. Dinţii ei minunaţi primiseră, fară îndoială, de la Dumnezeu o singură menire: râsul. Îşi ţinea mai bucuros în mână decât pe cap pălăriuţa de pai împletit, cu panglici lungi şi albe. Părul ei blond şi des, gata totdeauna să zboare şi care se desfăcea cu atâta uşurinţă, încât trebuia să şi-l prindă întruna, părea făcut pentru fuga Galateei[116] pe sub sălcii. Buzele ei trandafirii gândureau cu încântare. Colţurile gurii, ridicate în sus cu voluptate, ca ale măştilor antice ale Erigonei[117], părea că încurajează la îndrăzneală; dar genele ei lungi, încărcate de umbră, se coborau, discret, peste senzualitatea părţii de jos a obrazului, parcă pentru a-i pune o stavilă. Toată îmbrăcămintea ei avea ceva încântător, strălucitor. Purta o rochie de postăvior liliachiu, pantofiori aurii cu tocuri înalte şi cu panglici încrucişate peste ciorapii subţiri albi, ajuraţi, şi acel fel de bolero de muselin, născocire marsilieză, al cărui nume, *canezou* - stâlcirea cuvântului *quinze aôut*[118], - rostit ca pe Canebière[119], înseamnă vreme bună, Căldură şi amiază. Celelalte trei, mai puţin sfioase, am spus-o, erau decoltate de-a binelea, ceea ce vara, pe sub pălăriile acoperite cu flori, e graţios şi ispititor; dar, alături de aceste veşminte îndrăzneţe, *canezou-ul* blondei Fantine, cu străveziul, indiscreţiile şi ascunzişurile lui, acoperind şi arătând totodată, părea o descoperire provocatoare a bunei cuviinţe, şi faimosul juriu al iubirii, prezidat de vicontesa de Cette, cea cu ochii verzi ca marea, ar fi acordat poate premiul cochetăriei acestui *canezou* care reprezenta la concurs castitatea. Cel mai naiv e uneori cel mai atotştiutor. Se întâmplă.

---

[113] Album care conţinea portrete de femei frumoase.
[114] Jurişti, profesori la Facultatea de drept din Paris.
[115] Pantaloni strâmţi sus şi largi jos.
[116] Personaje mitologice.
[117] Personaje mitologice.
[118] Cincisprezece august (fr.).
[119] Numele străzii principale din Marsilia.

Sclipitoare când era privită din faţă, delicată din profil, cu ochii de un albastru adânc, cu pleoape grele, picioare cambrate şi mici, încheieturile mâinilor şi gleznelor delicate, pielea albă, lăsând să se vadă ici-colo arborescenţa azurie a vinelor, cu obrajii copilăroşi şi fragezi, gât voinic ca al Iunonelor eginetice[120], ceafă puternică şi suplă, umeri modelaţi de Coustou[121] parcă, cu o gropiţă voluptoasă în mijloc, vizibilă prin muselin, cu o veselie îngheţată de visare, sculpturală şi delicată - aşa era Fantine; şi sub gătelile acestea se ghicea o statuie, iar în această statuie, un suflet.

Fantine era frumoasă fără s-o ştie prea bine. Rarii visători, preoţi tainici ai frumosului, care confruntă în tăcere orice lucru cu desăvâșirea ar fi întrezărit în această mică lucrătoare, prin transparenţa graţiei pariziene, armonia antică, sacră. Această fiică a umbrei avea rasă. Era frumoasă în amândouă chipurile: şi ca stil şi ca ritm. Stilul era forma idealului; ritmul îi este mişcarea.

Am văzut că Fantine era bucuria. Fantine mai era şi pudoarea. Un observator care ar fi studiat-o cu atenţie ar fi văzut desprinzându-se dintr-însa, de dincolo de această beţie a vârstei, a anotimpului şi a dragostei, o neînvinsă stăpânire şi modestie.

Rămăsese puţin mirată. Mirarea asta nevinovată e nuanţa care o separă pe Psyehé de Venus[122]. Fantine avea degetele lungi, albe şi delicate ale vestalei[123] care răscoleşte cenuşa focului sacru cu un ac de aur. Cu toate că nu i-ar fi refuzat nimic lui Tholomyés, ba chiar dimpotrivă, faţa ei, când se odihnea, era, mai presus de orice, feciorelnică; un fel de demnitate serioasă şi aproape austeră o cuprindea în anumite ceasuri, şi era neobişnuit de tulburător să vezi bucuria stingându-se atât de iute şi reculegerea înlocuind-o, fară nici o trecere. Această gravitate neaşteptată, uneori prea accentuată, semăna cu dispreţul unei zeiţe. Fruntea, nasul, bărbia înfăţişau un echilibru de linii, foarte diferit de echilibrul proporţiilor din care rezultă armonia feţei. În intervalul atât de caracteristic ce separi nasul de buza de sus, ea avea acea cută imperceptibilă şi încântătoare, semn tainic al nevinovăţiei, care l-a făcut pe Barbarosa să se îndrăgostească de o Diană, găsită în săpăturile de la Icône[124].

Iubirea e o greşeală; fie. Fantine era nevinovăţia înotând pe deasupra greşelii.

IV
Tholomyés, de vesel ce e, cânta un cântec spaniol

---

[120] *Iuno*, soţia lui Jupiter în mitologia antică.

[121] Sculptor francez.

[122] „Mirarea nevinovată” este o aluzie la un tablou de Gérard, *Amor şi Psychè*, care înfăţişează o frumoasă Psychè, a cărei figură exprimă înfiorarea primei îmbrăţişări.

[123] Preoteasă a Vestei, zeiţa focului la romani.

[124] Iconium, oraş antic în centrul Asiei Mici (Turcia de astăzi).

Ziua aceea a fost făcută din lumină de la un capăt la altul. Întreaga fire părea că a luat vacanţă şi râde. Răzoarele din Saint-Cloud îmbălsămau văzduhul; adierea Senei înviora uşor frunzele; ramurile se mişcau în vânt; albinele jefuiau iasomiile; un roi întreg de fluturi zbura prin coada-şoricelului, prin trifoi şi ovăz; erau, în nobilul parc al regelui Franţei, mii de hoinari: păsările.

Cele patru perechi străluceau de veselie şi se amestecau cu soarele, cu câmpiile, cu florile, cu arborii.

Şi în această tovărăşie ca de rai, fetele vorbeau, cântau, dansau, prinzând fluturi, culegând flori de volbură, udânduşi ciorapii trandafirii, dantelaţi, prin ierburile înalte, alergau fragede, zglobii, îngăduitoare, sărutate, când una, când alta, de toţi băieţii, afară de Fantine, închisă în împotrivirea ei vagă, visătoare şi sălbatică, şi care era îndrăgostită. „Tu, îi spunea Favourite, tu faci întotdeauna pe grozava".

Astea sunt bucurii. Asemenea perechi fericite sunt o chemare adâncă la viaţă şi la natură şi fac să răsară, din orice mângâiere şi lumină. A fost odată o zână mare care a făcut livezile şi pomii anume pentru îndrăgostiţi. De aici această veşnică tragere la fit[125] a celor ce se iubesc, care reîncepe fără încetare şi va ţine timp cât vor fi tufişuri şi şcolari. De aici, popularitatea primăverii printre cugetători. Patricianul şi tocilarul, ducele şi pairul ca şi magistratul, curtenii şi târgoveţii, cum li se spunea altădată, sunt toţi supuşi acestei zâne. Râd, se caută unul pe altul, şi în aer e o limpezime de apoteoză. Ce altă schimbare la faţă mai mare decât iubirea! Ciracii notarului sunt nişte zei. Ţipetele scurte şi goana prin iarbă, mijlocul fetelor prinse din zbor, vorbirea de rând care pare o melodie, marea iubire care izbucneşte din felul în care e rostită o silabă, cireşele smulse de la o gură la alta, toate astea strălucesc ca focul, sunt divine. Fetele frumoase îşi risipesc cu gingăşie făptura. Ai crede că n-are să se isprăvească niciodată. Flozofii, poeţii, pictorii privesc extazurile acestea şi nu ştiu ce să facă cu ele, atât rămân de uluiţi. Plecarea spre *Cythera*[126], strigă Watteau; Lancret, pictorul celor de jos, îşi contemplă „burghezii" care dispar în azur; Diderot îşi întinde braţele spre toate aceste uşoare iubiri şi d'Urfe[127] le amestecă cu druizi[128].

După prânz, cele patru perechi se duseră să vadă, în ceea ce se numea atunci răzorul regelui, o plantă abia sosită din Indii, al cărei nume ne scapă în clipa asta şi care pe acea vreme atrăgea întreg Parisul la Saint-Cloud; era un copăcel ciudat şi încântător, cu tulpina înaltă, ale cărui nenumărate ramuri, delicate ca nişte fire de aţă zbârlite şi fară frunze, erau acoperite cu mii de rozete mici şi albe, ceea ce dădea copăcelului aerul unei chici despletite, năpădite de flori. Întotdeauna îl admirau o mulţime de oameni.

După ce văzură arborele, Tholomyés le spuse: „Vă fac eu cinste cu măgari!" Se tocmise cu omul care-i închiria şi se intoarseră prin Vances şi Issy. La Issy, o întâmplare: parcul, bun naţional, pe vremea aceea se afla

---

[125] *A trage la fit* se spune în franţuzeşte „a face şcoala tufişurilor".

[126] Tablou celebru al pictorului francez Watteau.

[127] Romancier francez.

[128] Preoţi la vechii gali.

în posesia furnizorului de arme Bourguin şi era din întâmplare larg deschis. Trecură grilajul, vizitară sihastrul - un manechin în peştera lui - intrară să vadă micile mistere ale faimosului cabinet al oglinzilor, momeală lascivă, vrednică de un satir ajuns milionar, sau de Turcaret[129] metamorfozat în Priap[130]. Împinseră cu putere leagănul cel mare, agăţat de cei doi castani, pe care i-a cântat abatele de Bernis. Pe când dădea în leagăn mândrele, una după alta, cu fustele umflate de vânt, aşa cum i-ar fi plăcut lui Greuze[131] să le vadă, în râsetele generale, tuluzanul Tholomyés, niţel spaniol - Toulouse-ul e doar văr cu Tolosei - cânta pe o melopee melancolică vechiul cântec *gallegga*, inspirat de vreuna din fetele avântate din răsputeri pe frânghie, între doi arbori:

Soy de Badajòs
Amor me ilama
Toda mi alma
Es en mi o jos
Porque ensenas
A tus piernas.

Numai Fantine nu vru să se dea în leagăn.

— Nu-mi place când cineva face mofturi dintr-astea! murmură Favourite destul de acru.

După ce isprăviră cu măgarii, o nouă bucurie: trecură Sena cu vaporul. Porniră apoi de la Passy pe jos şi dădură de bariera Etoile. Se sculaseră, după cum ne amintim, la ceasurile cinci dimineaţa; ei, dar „duminica nu există oboseală, spunea Favourite, duminica oboseala nu lucrează”. Pe la ceasurile trei, cele patru perechi, năucite de fericire, îşi dădeau drumul la vale în *montagne russe*, o construcţie neobişnuită, care se ridica atunci pe înălţimile Beaujon şi a cărei linie şerpuită se zărea pe deasupra copacilor din Champs-Elysées. Din când în când, Favourite striga:

— Dar surpriza? Vreau surpriza!

— Răbdare! răspundea Tholomyés.

V
La Bombarda

După ce se dădură şi în *montagne russe*, se gândiră să cineze; cei opt fericiţi, în sfârşit puţin osteniţi, se aciuară la cârciuma Bombarda, care era sucursală din Champs-Elysées a faimosului restaurant *Bombarda* din strada Rivoli, alături de pasajul Delorme;

Camera era mare, dar urâtă, cu alcov şi pat în fund (dată fiind îmbulzeala de duminică din cârciumă, trebui seră să se mulţumească cu acest adăpost; avea două ferestre, de tinde puteai privi printre ulmi cheiul

---

[129] Personajul principal în comedia cu acelaşi titlu a lui Alain-René-Lesage.
[130] Zeul voluptăţii la grecii antici.
[131] Pictor francez din secolul al XVIII-lea.

şi fluviul; o minunată rază de august mângâia ferestrele; în mijloc două mese; pe una din ele nenumărate buchete de flori, amestecate cu pălării de bărbaţi şi femei; la cealaltă se aşezară cele patru perechi, în jurul unui amestec de talere, farfurii, pahare şi altele, ulcioare de bere, sticle de vin. Prea puţină rânduială pe masă, dar câtă dezordine sub ea! *Se auzea sub masă,-ngrozitor,*

Cum alerga picior după picior

spune Moliere.

Iată unde ajunsese pe la ceasurile patru şi jumătate, după-amiază petrecerea câmpenească începută la cinci dimineaţa. Soarele apunea; le trecuse şi pofta de mâncare.

Bulevardul Champs-Elysées, plin de soare şi de mulţime, era numai lumină şi prăfărie, două lucruri din care e făcută gloria. Caii de la Marly[132] această marmură care nechează, se încordau într-un nor de aur. Caretele treceau încoace şi încolo. Un escadron măreţ al unui regiment de gardă, cu trompeţii înainte, cobora bulevardul Neuilly; steagul alb, uşor trandafiriu în lumina apusului, fâlfâia pe clădirea Tuilleriilor. Piaţa Concordiei, redevenită Piaţa Ludovic al XV-lea, era înţesată de oameni care se plimbau mulţumiţi. Mulţi dintre ei purtau floarea de crin de argint atârnată de panglica albă moarată, care în 1817 nu dispăruse cu totul de la cheutori. Ici şi colo, printre trecătorii care se adunau în cor şi băteau din palme, hore de fetiţe cântau şi jucau un dans burbonez, la modă pe atunci, sortit să batjocorească cele „o sută de zile”[133], însoţit de următorul refren:

Daţi-ni-l înapoi pe tatăl nostru de la Gand[134]

Daţi-ni-l înapoi!

O mulţime de mahalagii îmbrăcaţi de duminică, uneori chiar împodobiţi cu floarea de crin, ca burghezii, erau împrăştiaţi prin piaţa cea mare şi prin Piaţa Marigny şi se jucau cu cercuri sau se învârteau pe căluşei de lemn. Alţii beau. Unii, ucenici tipografi, purtau scufii de hârtie; îi auzeai râzând. Toată lumea era bine dispusă. Era un timp de pace neîndoielnică şi de adâncă securitate regalistă. Era epoca în care un raport secret şi special al prefectului de poliţie Angies, cu privire la mahalalele Parisului, adresat regelui, se isprăvea astfel:

„În concluzie, sire, n-avem să ne temem de oamenii aceştia. Sunt nepăsători şi trândavi ca pisicile. Poporul de jos, din provincie, e zbuciumat; cel din Paris, nu. Cei de-aci sunt nişte oameni mărunţei. Ar trebui să-i pui câte doi cap la cap pentru a face un grenadier de-al maiestăţii- voastre. N-avem să ne temem de nimic din partea populaţiei capitalei. E de observat că în ultimii cincizeci de ani statura acestei populaţii a descrescut, iar poporul din mahalalele Parisului e mai scund decât era înainte de revoluţie. Nu e primejdie. Pe scurt, e o prostime cumsecade.”

Prefecţii de poliţie nu cred că o pisică s-ar putea preschimba în leu; acest lucru e totuşi cu putinţă şi în asta stă miracolul poporului din Paris.

---

[132] Sculptură în marmură de Guillaume Coustou.
[133] A doua domnie a lui Napoleon 1.
[134] *Tatăl nostru de la Gand* era Ludovic al, XVIII-lea.

Pisica, atât de dispreţuită de către contele Angies, se bucura de stima republicilor antice; întruchipa în ochii lor libertatea, şi în piaţa publică din Corint era colosul de bronz al unei pisici, ca pentru a servi de pereche Minervei fară aripi din Pireu.

Poliţia naivă a restauraţiei vedea poporul Parisului mai „frumos” decât e. Acesta nu e deloc pe cât se crede „o prostime cumsecade”. Parizianul e, faţă de francez, ceea ce atenianul era faţă de grec. Nimeni nu doarme mai bine decât el, nimeni nu e mai uşuratic şi mai leneş decât el, nimeni nu pare să uite mai lesne decât el; să nu te încrezi însă într-însul; e leneş, dar când ştie că-l aşteaptă gloria, e admirabil în orice fel de încăierare. Dă-i o suliţă şi va face un zece august[135]; dă-i puşcă şi veţi vedea un Austerlitz. El e punctul de reazem al lui Napoleon şi tot din el îşi trăgea puterea Danton[136]. Când e vorba de patrie, se înrolează: când e vorba de libertate, smulge piatra caldarâmului. Păzeşte-te! Părul lui încolăcit de furie e epic; cămaşa i se aşează ca o hlamidă. Luaţi seama! Din cea dintâi stradă Greneta[137] întâlnită va face furci caudine. Dacă-i bate ceasul, mahalagiul acesta va creşte, omulețul acesta se va ridica, va privi cu o căutătură grozavă, suflarea i se va preschimba în furtună, şi din bietul lui piept şubred va porni un vânt care va mişca din loc cutele Alpilor. Numai datorită parizianului, revoluţia, unită cu armata, cucereşte Europa. Cântă: asta e bucuria lui. Daţi-i un cântec pe măsura firii lui şi veţi vedea! Atâta vreme cât n-are decât refrenul *Carmagnolei*[138] nu-l răstoarnă decât pe Ludovic al XVI-lea; faceţi-l să cânte *Marseieza* şi va elibera lumea.

După ce-am isprăvit această notiţă, scrisă pe marginea unui raport al lui Angles, să ne întoarcem la cele patru perechi ale noastre. Cina, după cum am spus, era pe sfârşite.

VI
Un capitol în care toţi se iubesc la nebunie

Vorbe de chef şi cuvinte de dragoste; şi unele şi altele îţi scapă printre degete; cuvintele de dragoste sunt nori, iar vorbele de chef sunt fum.

Fameuil şi Dahlia cântau încet; Tholomyés bea; Zéphine râdea; Fantine zâmbea. Listolier sufla într-o trompetă de lemn, cumpărată la Saint-Cloud. Favourite se uita cu duioşie la Blachevelle şi-i spunea:

— Blachevelle, te ador!

Vorbele astea îl făcură pe Blachevelle s-o întrebe:

---

[135] La 10 august 1792 masele pariziene răsculate, sub conducerea iacobinilor, au răsturnat monarhia, ceea ce a permis, câteva săptămâni mai târziu, proclamarea republicii.

[136] Unul din conducătorii iacobinilor între 1789-1794; devenit contrarevoluţionar, a fost judecat şi ghilotinat în aprilie 1794.

[137] Strada Greneta din centrul Parisului era pe atunci strâmtă şi deci uşor de blocat prin baricade.

[138] Cântec revoluţionar de la 1789.

— Ce-ai face, Favourite, dacă nu te-aş mai iubi?

— Eu? Ah! Să nu spui asta nici în glumă! Dacă nu m-ai mai iubi, ţi-aş sări în spate, te-aş zgâria, te-aş jupui, te-aş azvârli în apă şi aş pune să te închidă.

Blachevelle zâmbi cu îngâmfarea voluptoasă a unui om gâdilat în amorul lui propriu. Favourite urmă:

— Da, aş chema poliţia! Ce, crezi că mi-ar fi ruşine? Păcătosule!

Blachevelle se răsturnă pe scaun, în extaz, şi închise ochii cu mândrie. Dahlia, mestecând ceva, îi spuse încet Favouritei, în mijlocul gălăgiei:

— Văd că te prăpădeşti după Blachevelle al tău!

— Nu pot să-l sufăr, răspunse Favourite pe acelaşi ton, apucând din nou furculiţa. E zgârcit. Îmi place ăla mic, care locuieşte peste drum de mine. E un băiat foarte bine, îl cunoşti? Se vede că e făcut să fie actor, îmi plac mult actorii. Cum se întoarce acasă, maică-sa îi spune: „Ah, Dumnezeule, mi s-a dus liniştea! Uite-l că începe să strige. Aoleu, măi băiete, îmi spargi urechile!” Umblă prin casă, prin poduri pline cu şobolani, prin unghere întunecate, cât de sus poate să urce – şi cântă şi declamă, şi mai ştiu eu ce, că-l auzi de jos! Câştigă un franc pe zi la un avocat scriindu-i procesele. E băiatul unui fost dascăl de la Saint-lac-ques-du-Haut-Pas. Ah, e foarte bine! Se prăpădeşte atât de tare după mine, încât într-o zi, când m-a văzut făcând aluat de clătite, mi-a spus: „Domnişoară, faceţi colţunaşi din mănuşile dumneavoastră și îi mănânc”. Numai artiştii pot spune aşa ceva. Ah, e un tip foarte bine Sunt pe cale să-mi pierd minţile după puştiul ăsta. Ce-mi pasă! îi spun lui Blachevelle că-l ador. Vai, cum mint! Hm? Vai, cum mint! Favourite tăcu o clipă şi urmă: Vezi tu, Dahlia, sunt tristă. Toată vara a plouat Vântul mă scoate din fire, nu se mai potoleşte. Blachevelle e foarte zgârcit, la piaţă nu se mai găseşte decât mazăre, şi asta cu greu. Nu ştii ce să mănânci. Am spleen, cum spun englezii. Untul e atât de scump! Şi pe urmă, uite, e groaznic să luăm masa într-o odaie unde e un pat; asta mă dezgustă de viaţă.

VII
Înţelepciunea lui Tholomyés

În timp ce unii cântau, alţii vorbeau cu aprindere şi toţi deodată. Nu se mai înţelegea nimic. Tholomyés ridică glasul:

— Să nu mai vorbim la întâmplare şi nici prea repede! strigă el. Dacă vrem să fim scânteietori, întâi să ne gândim. Prea multă improvizaţie goleşte mintea în chip prostesc. Berea care curge nu face spumă Domnilor, nu vă grăbiţi. Să amestecăm măreţia cu lăcomia; să mâncăm cu reculegere, să ne ospătăm încet. Să nu ne grăbim. Vedeţi primăvara - dacă se grăbeşte, e mistuită, vreau să spun îngheţată. Excesul de zel pierde piersicii şi caişii. Excesul de zel ucide gingăşia şi bucuria unei mese

bune. Fără exces de zel, domnilor! Grimond de la Reyniere[139] e de părerea lui Talleyrand[140].

O revoltă surdă făcu grupul să murmure.

— Tholomyés, lasă-ne în pace! spuse Blachevelle.

— Jos cu tiranul! spuse Fameuil!

— Bombarda, Bombance şi Bamboche! strigă Listolier.

— Duminica există, reluă Fameuil.

— Suntem cumpătaţi, adăugă Listolier.

— Tholomyés, zise Blachevelle, uită-te cât sunt de calm!

— Tu eşti marchizul! îi răspunse Tholomyés.

Acest mediocru joc de cuvinte[141] avu efectul unei pietre azvârlite într-o mocirlă. Marchizul de Montcalm era pe atunci un regalist celebru.

Broaştele tăcură.

— Prieteni, exclamă Tholomyés pe tonul unui om care devine din nou stăpân pe situaţie, veniţi-vă în fire! Nu trebuie să întâmpinaţi cu atâta uimire un calambur căzut din cer. Tot ce cade în felul acesta nu e numaidecât vrednic de respect şi de entuziasm. Calamburul este găinaţul spiritului care zboară. Gluma cade oriunde; şi spiritul, după ce a ouat o prostie, se pierde în azur. O pată alburie care se turteşte pe stâncă nu împiedică condorul să plutească. Departe de mine intenţia de a insulta calamburul! Îl cinstesc pe măsura meritelor lui; nimic mai mult. Tot ce există mai măreţ, mai sublim şi mai încântător în omenire, şi poate chiar dincolo de omenire, a făcut jocuri de cuvinte. Isus Hristos a făcut un calambur pe spinarea sfântului Petru, Moise pe-a lui Isac, Eschyl pe-a lui Polynice, Cleopatra pe-a lui Octavian. Şi băgaţi de seamă că acela al Cleopatrei a precedat bătălia de la Actium şi că fără el nimeni nu şi-ar fi amintit de oraşul Toryn, cuvânt grecesc care înseamnă *lingură de bucătărie*. După ce mi-am îngăduit aceasta, mă întorc la discursul meu. Fraţilor, vă mai spun o dată, fără zel, fără zăpăceală, fară exces, chiar în glume, în veselie, în bucătărie şi în jocuri de cuvinte. Ascultaţi-mă pe mine, care am prudenţa lui Amphiaraus[142] şi chelia lui Cezar. E nevoie de o limită, chiar la rebusuri. *Est modus in rebus*[143]. Trebuie să existe o măsură chiar la mâncare. Doamnelor, vă place plăcinta cu mere? Nu mâncaţi prea mult! Chiar când e vorba de plăcintă, e nevoie de bun-simţ şi de artă. Lăcomia pedepseşte pe acel lacom: *Gula punit Gulax*[144]. Indigestia e pusă de bunul Dumnezeu să facă morală stomacului. Şi ţineţi minte asta: oricare dintre patimile noastre, dragostea chiar, are un stomac pe care nu trebuie să-l umplem prea mult. În orice lucru trebuie să scriem la timp cuvântul *finis*[145]. Trebuie să ne stăpânim atunci când e nevoie; să ne punem stavilă poftei, să ne strunim imaginaţia şi să ne ducem singuri la închisoare. Înţelept e acela care ştie la un moment dat

---

[139] Autor al unui *Almanah al mâncăcioşilor*.

[140] Deviza lui Talleyrand era: „Fără exces de zel!"

[141] În limba franceză, *mon calme* (calmul meu) şi *Montcalm*, numele personajului arătat mai departe, se pronunţă identic.

[142] Personaj mitologic: unul dintre argonauţi.

[143] Trebuie să fie o măsură în toate (Horaţiu, *Satire*).

[144] *Gâtlejul pedepseşte pe Gulax* (lat.).

[145] Sfârşit (lat.).

să se aresteze pe el însuşi. Aveţi puţină încredere în mine. Nu înseamnă că sunt neapărat un dobitoc, pentru că mi-am isprăvit de bine de rău dreptul pentru că ştiu ce diferenţă e între o chestiune rezolvată și una pendinte, pentru că am susţinut o teză în latineşte asupra felului în care se executa tortura la Roma pe vremea când Munatius Demens era chestor al paricidului şi fiindcă, după cât se pare, am să fiu doctor. Vă sfătuiesc să fiţi cumpătaţi în dorinţele voastre. Tot aşa cum mă cheamă Felix Tholomyés va sfătuiesc bine. Fericit cel care, atunci când îi bate ceasul, ia o hotărâre eroică şi renunţă, ca Sylla[146] sau ca Origene[147].

Favourite îl asculta cu atenţia încordată.

— Felix, spuse ea, ce cuvânt frumos! îmi place numele ăsta. E pe latineşte. Asta înseamnă Prosper.

Tholomyés urma:

— *Quirites, gentlemeni, caballeros*, prieteni! Vreţi să nu mai simţiţi nici o poftă să vă lipsiţi de patul nupţial şi să înfruntati amorul? Nimic mai simplu. Iată reţeta: limonadă, foarte multă gimnastică muncă pe brânci, spetiţi-vă, căraţi bolovani, nu dormiţi, staţi de veghe daţi pe gât băuturi azotoase şi ceaiuri de buruieni, gustaţi fierturi de mac şi de *agnuscastus*, adăugaţi la aceasta o dietă severă — crăpaţi de foame! - băi reci, oblojeli cu ierburi, o placă de plumb, fricţiuni cu apă de Saturn şi cataplasme cu oxycrat.

— Eu vreau mai bine o femeie, spuse Listolier.

— Femeia! reluă Tholomyés. Păziţi-vă de ea! Vai de cel care se încrede în inima schimbătoare a femeii! Femeia e prefăcută şi ascunsă. Ea nu poate suferi şarpele, din invidie. Şarpele e dugheana de peste drum

— Tholomyés, striga Blachevelle, eşti beat!

— Pe naiba! spuse Tholomyés.

— Atunci fii vesel! reluă Blachevelle.

— Bine, răspunse Tholomyés. Şi, umplându-şi paharul, se ridică: Trăiască vinul! *Nune te, Bacche, canam!*[148] Iertaţi-mă, domnişoarelor e pe spanioleşte. Şi iată dovada, *señoras*: la aşa popor, aşa butoaie. Aroba Castiliei conţine şaisprezece litri, cantarul din Alicante doisprezece; almuda din Canare douăzeci şi cinci; cuartinul din Baleare douăzeci şi şase; burduful ţarului Petru, treizeci. Trăiască ţarul care e mare şi să-i trăiască cizma care e şi mai mare! Doamnelor, un sfat prietenesc mai greșiți pe la vecini, dacă aveţi chef. Caracteristica iubirii e rătăcirea. Dragostea nu e făcută ca să se închircească şi să se tâmpească asemeni slujnicelor englezoaice, care au genunchii bătătoriţi de atâta frecat la duşumele. Ea nu e făcută pentru asta: ea rătăceşte veselă, draga de ea! S-a spus: greşeala e omenească; eu vă spun: greşeala e îndrăgostită. Doamnelor, vă idolatrizez pe toate! O, Zéphine, o, Josephine, cu feţişoara ta boţită ai fi încântătoare dacă n-ai fi cam strâmbă. Parcă, din nebăgare de seamă, s-ar fi aşezat cineva pe faţa ta frumuşică. În ce priveşte pe

---

[146] Consul, apoi dictator roman (secolul I î.e.n). „Hotărârea eroică” a lui este renunţarea la puterea dictatorială.

[147] Filozof creştin din secolele II-III. S-a retras în Palestina spre a evita persecuţiile romane împotriva creştinilor din Alexandria (Egipt).

[148] Acum, Bacchus, te voi cânta pe tine! (lat.).

Favourite, o, nimfe şi muze! Într-o zi, pe când Blanchevelle trecea râuleţul din strada Guerin-Boisseau, a văzut o fată frumoasă cu cioraşi albi şi bine întinşi, care-şi arăta pulpele.

Prologul acesta i-a plăcut şi Blachevelle s-a îndrăgostit. Fata de care se îndrăgostise era Favourite. O, Favourite, ai buze ionice! Era un pictor grec, numit Euphorion, care fusese supranumit pictorul buzelor. Numai grecul ăsta ar fi fost vrednic să-ţi picteze gura. Ascultă! înainte de tine nu exista nici o făptură demnă de acest nume. Eşti creată să primeşti mărul ca Venus, sau să-l mănânci, ca Eva. Frumuseţea începe cu tine. Vorbeam de Eva, tu ai creat-o. Meriţi brevetul de invenţie a femeii frumoase. O, Favourite, nu te mai tutuiesc, pentru că în felul acesta trec de la poezie la proză. Vorbeai adineauri de numele meu. Lucrul acesta m-a înduioşat; dar oricine am fi, să nu ne încredem în nume. Numele ne pot înşela. Mă cheamă Felix şi nu sunt fericit. Cuvintele sunt mincinoase. Să nu primim orbeşte indicaţiile pe care ni le dau. Ar fi o greşeală să comandăm dopuri la Liège şi mănuşi la Pau. Miss Dahlia, în locul dumitale m-aş chema Roza. O floare trebuie să miroasă frumos şi femeia să aibă spirit. Nu spun nimic despre Fantine; e o visătoare, o gânditoare, o senzitivă; e o nălucă cu înfăţişare de nimfa, ruşinoasă ca o călugăriţă care s-a rătăcit printre midinete, dar care se refugiază în iluzii, cântă, se roagă şi se uită la albastrul cerului, fără să ştie prea bine nici ce vede, nici ce face, şi care, cu ochii în văzduh, rătăceşte printr-o grădină unde zboară mai multe păsări decât sunt în realitate! O, Fantine, să ştii un lucru: eu, Tholomyés, sunt o arătare; dar ea nici nu m-aude, bălaia fată a nălucilor. De altfel, totul în ea e frăgezime, gingăşie, tinereţe, lumină blândă a dimineţii. O, Fantine, fată demnă de-a fi numită margaretă sau perlă, eşti o femeie dintre cele mai luminoase! Doamnelor, un al doilea sfat: nu vă măritaţi; căsnicia e un altoi; iese bine sau prost; ocoliţi acest risc. Dar ce tot îndrug eu aici? Îmi bat gura degeaba. Fetelor nu le poţi scoate căsătoria din cap; şi orice am spune noi, înţelepţii, nimic n-are să împiedice croitoresele şi pantofăresele să viseze bărbaţi bătuţi în diamante. Bine, fie; dar ţineţi minte asta, drăguţelor, mâncaţi prea mult zahăr. O, femei, n-aveţi decât un cusur, roadeţi prea mult zahăr. O, sex rozător, frumoşii şi micuţii tăi dinţi albi se prăpădesc după zahăr. Or, ascultaţi-mă bine, zahărul e o sare. Orice sare usucă. Zahărul usucă cel mai mult dintre toate sărurile. El pompează prin vine lichidele sângelui; de-aici coagularea şi apoi solidificarea sângelui; de aici tuberculele în plămâni; de-aici moartea. Iată de ce diabetul atrage după sine oftica. Aşadar, nu mai ronţăiţi zahăr şi-o să trăiţi. Mă întorc spre bărbaţi. Domnilor, faceţi cuceriri! Furaţi-vă unii altora iubitele, fără remuşcări! Schimbaţi-le ca la cadril! În dragoste nu există, prieteni. Oriunde e o femeie drăguţă, duşmănia e declarată pe faţă. Nici o cruţare; război pe viaţă şi pe moarte! O femeie frumoasă e un *casus belii*[149]; o femeie frumoasă e un flagrant delict. Toate invaziile din istorie au fost provocate de fuste. Femeia e dreptul bărbatului. Romulus a răpit sabinele, Wilhelm a răpit femeile saxone, Cezar le-a răpit pe cele romane. Bărbatul care nu e iubit pluteşte ca un vultur peste iubitele celorlalţi; eu arunc asupra tuturor acestor văduvi nenorociţi proclamaţia

---

[149] Motiv de război (lat.).

sublimă dată de Bonaparte armatei din Italia: „Soldaţi, vouă vă lipseşte totul. Duşmanul are totul.”

Tholomyés se întrerupse.

— Răsuflă, Tholomyés! spuse Blachevelle.

În vremea asta, Blachevelle, rezemat de Listolier şi Fameuil, îngâna o arie tânguitoare, unul din acele cântece de atelier alcătuit din cuvinte venite la întâmplare, când cu rime din belşug, când deloc, fără nici un înţeles, ca legănarea unui copac şi ca vuietul vântului, cântece care se nasc din fumul pipelor şi se împrăştie şi pier o dată cu el. Iată prin ce cuplet îşi rosti grupul nostru replica la discursul lui Tholomyés.

Popii proşti, unui misit
Bani o groază i-au plătit,
Pe Clermont cel mic de-o şchioapă
La sânt Ion să-l facă papă.
Papă n-a putut să fie,
Nefiind clin preoţie,
Iar misitul, supărat,
Banii înapoi i-a dat.

Versurile astea nu potoliră improviaţia lui Tholomyés; acesta îşi goli paharul, îl umplu şi începu din nou:

— Jos cu înţelepciunea! Uitaţi tot ce-am spus! Să nu fim nici ruşinaţi, nici ruşinoşi. Ţin un discurs bucuriei; să fim veseli! Să ne întregim cursul de drept cu nebunia şi cu mâncarea. Indigestie şi Digesta. Justinian să fie bărbatul, şi ghiftuiala femela! Bucurie în adâncuri! Trăiască creaţiu- nea! Lumea e un diamant mare! Sunt fericit! Păsările sunt uimitoare! Ce sarbătoare pretutindeni! Privighetoarea e un Elleviou[150] pe gratis. Vară, te salut! O, Luxembourg! O, Georgice[151] ale străzii Madame şi ale aleii Observatorului! O, soldaţi visători! O, dădace pline de farmec, care în timp ce păziţi copiii vă distraţi zămislind alţii! Dacă n-aş avea arcadele Odeonului, mi-ar plăcea pampasurile Americii. Sufletul meu îşi ia zborul spre pădurile virgine şi spre savane. Totul e frumos. Muştele bâzâie printre raze. Din strănutul soarelui s-a născut pasărea colibri. Sărută-mă, Fantine!

Dar, din greşeală, o sărută pe Favourite.

VIII
Moartea unui cal

— La *Edon* se mănâncă mai bine decât la *Bombarda*, spuse Zéphine.

— Mie îmi place mai mult *Bombarda*, declară Blachevelle. E mai luxos, mai asiatic. Uitaţi-vă la sala de jos! Are oglinzi pe pereţi.

— Mai bine să mă oglindesc în farfurie! zise Favourite.

---

[150] Celebru cântăreţ de operă din secolul trecut.

[151] Georgicele, poeme ale lui Virgiliu Maro, poet latin din vremea lui August (secolul I al erei noastre).

— Uitaţi-vă la cuţite! reluă Blachevelle. La *Bombarda* mânerele sunt de argint, şi la *Edon* de os. Or, argintul e mai de preţ decât osul.

— Nu şi pentru cei care au o falcă de argint, observă Tholomyés.

Privea în clipa aceea Palatul Invalizilor, care se vedea prin ferestrele *Bombardei*. Urmă o tăcere.

— Tholomyés! striga deodată Fameuil. Am avut o discuţie cu Listolier.

— O discuţie e bună, răspunse Tholomyés, dar o ceartă e şi mai bună.

— Discutam filozofie.

— Fie!

— Cine îţi place ţie mai mult: Descartes sau Spinoza?

— Désaugiers[152], spuse Tholomyés. Dupa ce rosti sentinţa asta, bău şi începu din nou: Accept viaţa. Nu s-a isprăvit totul pe pământ, de vreme ce se mai poate discuta anapoda.

Cinste zeilor nemuritori! Oamenii mint, dar râd. Afirmă, dar se îndoiesc. Din silogism ies lucruri neaşteptate. E frumos. Mai sunt pe lumea asta oameni care ştiu să deschidă şi să închidă cu haz cutia cu surprize a paradoxului. Ceea ce beţi aici, doamnelor, cu aerul acesta liniştit, e vin de Madera, să ştiţi, din viile de Coural das Freiras, care se află la trei sute şaptesprezece stânjeni deasupra nivelului mării! Fiţi atente când beţi! Trei sute şaptesprezece stânjeni! Şi domnul Bombarda, generosul restaurator, vă dă aceşti trei sute şaptesprezece stânjeni pentru patru franci şi cincizeci de centime!

Fameuil îl întrerupse din nou:

— Tholomyés, părerile tale sunt lege. Care e autorul tău preferat?

— Ber...

— Quin[153]?

— Nu... Cloux[154]. Şi Tholomyés urma: Cinste lui Bombarda! Ar fi egal cu Munofis din Elephanta, dacă ar putea să-mi aducă o dansatoare egipteană, şi cu Thygelion[155] din Cheronca, dacă mi-ar aduce o hetairă[156]! Căci, o, doamnelor, existau bombarzi în Grecia şi în Egipt. Ne-o spune Apuleius[157]. Vai! mereu aceleaşi lucruri şi nimic nou. Nimic nu e mai inedit în creaţiunea creatorului. *Nil sub solem novum*[158], spune Solomon: *amor omnibus idem*[159] spune Vergiliu; şi Carabine urcă împreună cu Ca- rabin[160] în corabia de la Saint-Cloud, aşa cum Aspasia se îmbarca cu Pericle[161] pe flota din Samos. Un ultim cuvânt: ştiţi, doamnelor, cine era Aspasia? Cu toate că a trăit într-un timp în care femeile nu aveau încă suflet, Aspasia era un suflet: un suflet de o nuanţă roză şi purpurie, mai aprinsă decât focul, mai fragedă decât zorile. Aspasia era o făptură în care se atingeau cele două extreme ale femeii; era prostituata zeiţă Socrate şi Manon

---

[152] Cupletist şi vodevilist foarte aplaudat sub imperiu.

[153] *Berquin*, autor de idile şi romanţe dulcege pentru tineret (1750-1791).

[154] *Berchoux*, ziarist şi poet francez (1765-1839).

[155] *Munofis. Thygelion* - patroni de ospătarii în antichitate (Egipt şi Grecia).

[156] Curtezană de lux în Grecia antică.

[157] Scriitor latin din secolul al II-lea.

[158] Nu există nimic nou sub soare (lat.).

[159] Dragostea e aceeaşi la toţi (Vergiliu, Georgice).

[160] *Carabin*, student în medicină. *Carabine*, prietena lui.

[161] Om politic atenian (secolul al V-lea î.e.n.). Aspasia, soţia sa.

Lescaut. Aspasia a fost zămislită pentru împrejurarea în care lui Prometeu i-ar fi trebuit o târfă.

Tholomyés, dezlănţuit, s-ar fi oprit cu greu dacă chiar în acea clipă pe chei n-ar fi căzut un cal. Din pricina izbiturii, căruţa şi oratorul se opriră. Era o iapă din Beauce, bătrână, slabă, bună de jupuit, care trăgea o căruţă foarte grea. Ajuns în faţa *Bombardei*, animalul, sleit şi împovărat, nu voise să meargă mai departe. Întâmplarea adunase mulţimea. Dar abia avusese vreme căruţaşul, care înjura şi tuna, să rostească cuvântul sacramental „boală”, întărit de o cruntă lovitură de bici, că gloaba căzuse fară să se mai ridice. Veselii ascultători ai lui Tholomyés întoarseră capul spre tămbălăul din stradă şi Tholomyés profită de situaţie ca să-şi încheie discursul cu această strofa melancolică:

Era din lumea-n care trăsurile gonesc,
Şi au aceeaşi viaţă;
Şi gloabă - el trăit-a cât gloabele trăiesc;
O scurtă dimineaţă.[162]

— Bietul cal! suspină Fantine!

— Na, că Fantine o să se apuce să plângă de mila cailor! Cum poate fi cineva atât de dobitoacă! exclamă Dahlia.

În clipa aceea, Favourite, încrucişându-şi braţele şi dând capul pe spate, îl privi cu hotărâre pe Tholomyés şi-i spuse:

— Ei, şi surpriza?

— Tocmai. A sosit momentul, răspunse Tholomyés. Domnilor, a venit ceasul să le uluim pe aceste doamne. Doamnelor, aşteptaţi-ne un minut!

— Se începe cu o sărutare, spuse Blachevelle.

— Pe frunte, adăugă Tholomyés.

Fiecare sărută foarte serios fruntea iubitei lui: apoi, toţi patru se îndreptară spre uşă, unul după celălalt, cu degetul pe buze.

Favourite bătu din palme:

— Începe să aibă haz! spuse ea.

— Să nu staţi prea mult! murmură Fantine. Vă aşteptăm!

IX
Sfârşitul vesel al bucuriei

Rămase singure, fetele se aşezară două câte două cu coatele pe marginea ferestrelor, pălăvrăgind, scoţând capul afară şi vorbindu-şi de la un geam la altul.

Îi văzură pe cei patru tineri, care ieşiră la braţ de la cârciuma *Bombarda*, se întoarseră, le făcură semne râzând şi apoi dispărură în gloata prăfuită a duminicii, care cotropeşte în fiecare săptămână bulevardul Champs-Elysées.

— Să nu staţi mult! strigă Fantine.

— Ce-au să ne aducă? întrebă Zéphine.

---

[162] Parodie a unei strofe din *Consolarea către Dupérier*, poem de Fr. de Malherbe.

— Sigur că are să fie drăguţ, spuse Dahlia.

— Eu, reluă Favourite, vreau ceva care să fie de aur.

Fură absorbite îndată de iureşul de pe marginea apei, pe care-l zăreau printre ramurile copacilor şi care le distra. Era tocmai ora de plecare a poştalionului cu bagaje şi a diligentelor. Apinapo toate mesageriile din sud şi din vest treceau pe-atunci prin Champs-Elysées. Cele mai multe diligente o luau de-a lungul cheiului şi ieşeau pe la bariera Passy. Din minut în minut, câte o trăsură greoaie, vopsită în galben şi negru, greu încărcată, cu cai zgomotoşi, burduhănoasă din pricina geamantanelor, coviltirelor şi valizelor, plină de capete care dispăreau la repezeală, zdrobea şoseaua, preschimbând pietrele caldarâmului în amnare, se repezea prin mulţime cu toate scânteile unei fierării după ea, cu praful drept fum şi ca un fel de furie. Zgomotul acesta le distra pe fete. Favourite glăsui:

— Ce tămbălău! Parc-ar fi un maldăr de lanţuri care îşi iau zborul.

La un moment dat, una din aceste trăsuri, care se deosebeau cu greu în desişul ulmilor, se opri o clipă şi apoi porni din nou în galop. Fantine se miră.

— Ciudat! spuse ea. Credeam că diligenţa nu se opreşte niciodată.

Favourite ridică din umeri.

— Fantine asta e uimitoare. Mă uit la ea numai din curiozitate. Se miră de cele mai simple lucruri. Să zicem că sunt un călător şi-i spun diligenţei: „Eu plec înainte, o să mă iei în trecere de pe chei”. Diligenţa trece, mă vede, se opreşte şi mă ia. Asta se face în fiecare zi. Nu cunoşti viaţa, draga mea!

Trecu aşa o bucată de vreme. Deodată, Favourite facu o mişcare, ca şi cum s-ar fi trezit din somn.

— Ei bine, facu ea, şi surpriza?

— Da, aşa e! rosti Dahlia. Ce e cu faimoasa surpriză?

— Întârzie cam mult! spuse Fantine.

Abia isprăvise Fantine de oftat, când băiatul care le servise masa intră în odaie. Ţinea în mână ceva care semăna cu o scrisoare.

— Ce e asta? întrebă Favourite.

— O hârtie pe care au lăsat-o domnii aceia pentru dumneavoastră, răspunse chelnerul.

— De ce nu ne-ai adus-o de îndată?

— Pentru că domnii, spuse chelnerul, au poruncit să nu v-o înmânăm decât peste o oră.

Favourite smulse hârtia din mâinile chelnerului. Era o scrisoare.

— Na! spuse ea. N-are adresă. Dar uite ce scrie pe ea: Aceasta e surpriza.

Desfăcu repede scrisoarea, o deschise şi o citi (ştia să citească):

O, iubitele noastre!

Aflaţi că avem părinţi. Nu prea ştiţi voi bine ce înseamnă asta. Asta înseamnă în codul civil, copilăros şi cinstit, taţi şi mame. Iată însă că părinţii aceştia gem; bătrânii şi femeile acestea cumsecade ne numesc fii risipitori, ne doresc întoarcerea, şi vor să taie viţei în cinstea noastră. Noi ne supunem, pentru că suntem virtuoşi. În ceasul în care veţi citi aceste

rânduri, cinci cai focoşi ne vor duce spre tăticii şi mămicile noastre. O ştergem, cum spune Bossuet. Plecăm; am plecat. Fugim în braţele lui Laffitte[163] *şi pe aripile lui Caillard*[164]*. Diligenta de Toulouse ne smulge din prăpastie, şi prăpastia sunteţi voi, o, fetiţele noastre frumoase! Ne întoarcem din nou la societate, datorie şi ordine, în galop, cu trei leghe pe oră. Patria vrea să fim, ca toată lumea, perfecţi, taţi de familie, guarzi comunali şi consilieri de stat. Cinstiţi-ne! Ne sacrificăm. Plăngeţi-ne în grabă şi înlocuiţi-ne repede! Dacă scrisoarea asta vă rupe inima, rupeţi-o şi voi pe ea. Adio!*

V-am făcut fericite aproape doi ani. Nu ne purtaţi pică!

Blachevelle, Fameuil, Listolier, Felix Tholomyés

Post-scriptum: Masa e plătită.

Cele patru fete se uitară una la alta.

Favourite rupse cea dintâi tăcerea:

— Ei bine! glăsui ea. Oricum, păcăleala e bună.

— Foarte caraghios! spuse Zéphine.

— Ideea asta trebuie să fi fost a lui Blachevelle, urmă Favourite. Asta mă face să mă îndrăgostesc de el. Cum a plecat, cum e iubit. Aşa e povestea.

— Nu, spuse Dahlia, e o idee de-a lui Tholomyés. Se cunoaşte.

— Dacă-i aşa, moarte lui Blachevelle şi trăiască Tholomyés!

— Trăiască Tholomyés! strigară Dahlia şi Zéphine. Şi izbucniră în râs.

Fantine râse împreună cu celelalte.

Peste un ceas, când se întoarse la ea în odaie, plânse. Era, aşa cum am spus-o, prima ei iubire; se dăduse lui Tholomyés ca şi cum i-ar fi fost bărbat, şi biata fată era însărcinată.

---

[163] Celebru bancher din timpul imperiului şi al monarhiei censitare, prim-ministru în 18-30.

[164] Aluzie la un celebru avocat francez din secolul al XVIII-lea, cunoscut prin repeziciunea cu care îşi întocmea pledoariile şi câştiga procesele.

CARTEA A PATRA
A ÎNCREDINŢA ÎNSEAMNĂ UNEORI A DA DE TOT

I
Două mame se întâlnesc

În primul pătrar al acestui veac exista la Montfermeil, aproape de Paris, un fel de birt care a dispărut azi. Birtul acesta era ţinut în străduţa Boulanger de soţii Thénardier. Deasupra porţii, pe zid, se afla o scândură bătută în cuie. Pe scândura asta era pictat ceva ce semăna cu un om care duce în spinare pe un altul. Acesta de pe urmă avea epoleţi groşi, auriţi, de general, împodobiţi cu stele mari, argintii; nişte pete roşii voiau să însemne sânge; restul tabloului era pierdut în nori de fum şi înfăţişa probabil o bătălie. Dedesubt se putea citi această inscripţie: *La sergentul de la Waterloo.*

Nimic mai obişnuit decât o cotigă sau o căruţă la poarta unui han. Cu toate astea, vehiculul, sau mai bine zis bucata de vehicul care încurca strada în faţa birtului *La sergentul de la Waterloo* într-o seară de primăvară, în anul 1819, ar fi atras prin volumul ei atenţia unui pictor care ar fi trecut pe-acolo.

Era partea dinainte a unui camion, dintre cele întrebuinţate în regiunile păduroase, cu care se cară trunchiuri şi grinzi. Această parte dinainte era alcătuită dintr-o osie masivă de fier, cu un fus în care se îmbuca o oişte grea, rezemate pe două roţi peste măsură de mari. Tot întregul ăsta era îndesat, greoi şi diform, ai fi spus că este afetul unui tun uriaş. De prea mult mers prin hârtoape, roţile, obezile, butucii, osia şi oiştea erau acoperite cu o pătură de nămol, spoială gălbuie, hâdă, destul de asemănătoare aceleia cu care se împodobesc de obicei catedralele. Lemnul dispărea sub noroi şi fierul sub rugină. Sub osie atârna, ca o draperie, un lanţ gros, vrednic de un Goliat ocnaş. Lanţul acesta te făcea să te gândeşti, nu la bârnele pe care era sortit să le transporte, ci la mastodonţii şi la mamuţii care ar fi putut fi înhămaţi cu ei; îţi amintea ocna, dar o ocnă de ciclopi, supraomenească-şi părea luat de la cine ştie ce monstru. Homer l-ar fi legat cu el pe Polifem, iar Shakespeare pe Caliban.

De ce oare această parte din faţă a camionului se găsea pe stradă, în locul acela? Mai întâi ca să încurce strada; apoi ca să ruginească de-a binelea. Există în vechea ordine socială o seamă de instituţii pe care le găseşti în acelaşi fel în drum, sub cerul liber, şi care n-au nici ele alt rost decât să fie acolo.

Mijlocul acestui lanţ spânzura sub osie, destul de aproape de pământ, şi pe el, ca într-un leagăn, şedeau în seara aceea alături, ţinându-se de

gât cu drăgălăşie, două copiliţe, una de vreo doi ani şi jumătate, iar cealaltă de vreun an şi jumătate; cea mai mică în braţele celei mai mari. O basma înnodată cu pricepere le împiedica să cadă. O mamă văzuse lanţul acela înfricoşător şi spusese: „Uite o jucărie pentru copiii mei!”

Cele două copiliţe, de altfel drăguţ şi îngrijit îmbrăcate, străluceau; ai fi spus că sunt doi trandafiri printre lanţuri vechi; ochii lor erau plini de o mare bucurie; obrajii lor fragezi râdeau. Una era castanie, cealaltă brună. Feţele lor naive erau două uimiri încântate; un tufiş înflorit din apropiere îşi trimitea trecătorilor mireasma ce părea că vine de la ele; cea de un an şi jumătate îşi arăta burtica drăgălaşă şi goală cu neruşinarea nevinovată a copiilor. Deasupra şi împrejurul acestor capete delicate, plămădite din fericire şi muiate în lumină, uriaşa jumătate de camion negru de rugină, grozavă, plină de curbe şi de unghiuri sălbatice, se rotunjea ca intrarea unei peşteri. La câţiva paşi, ghemuită pe pragul hanului, mama, o femeie cam neplăcută, dar înduioşătoare în clipa aceea, îşi legăna copiii cu ajutorul unei sfori lungi, urmărindu-i cu privirea, de teamă să nu li se întâmple ceva, cu acea căutătură animalică şi cerească totodată, specifică maternităţii.

La fiecare legănare, lanţurile hâde făceau un zgomot strident, care semăna cu un strigăt de mânie; fetiţele se minunau, soarele în amurg lua parte la această bucurie şi nimic nu era mai încântător decât capriciul întâmplării, care facea dintr-un lanţ de titani un leagăn de heruvimi.

Pe când le legăna pe cele două fetiţe, mama îngâna cu un glas fals o romanţă pe-atunci vestită:

Trebuie, spunea un războinic...

Cântând şi privindu-şi fetele, nu mai auzea şi nu mai vedea ce se întâmplă în stradă. Începuse tocmai prima strofă a romanţei, când cineva se apropie de ea şi deodată auzi o voce, care-i spunea lângă ureche:

— Ai doi copii frumoşi, doamnă.

...Frumoasei şi duioasei Imogina,

răspunse mama, continuându-şi romanţa, apoi întoarse capul.

La câţiva paşi în faţa ei, se afla o femeie. Femeia aceasta avea şi ea un copil în braţe. Mai căra şi un sac mărişor, care părea să fie foarte greu.

Copilul acestei femei era una dintre făpturile cele mai dumnezeieşti din câte se pot vedea. Era o fetiţă de vreo doi-trei ani. Ar fi putut să se ia la întrecere cu celelalte două pentru drăgălăşenia cu care era gătită; avea o scufiţă de pânză subţire cu dantele şi un pieptar cu panglici. Pulpele albe, durdulii şi tari i se vedeau sub fustiţa ridicată. Era rumenă şi sănătoasă. Îţi venea să muşti din obrajii ei ca două mere. Despre ochii ei nu se putea spune nimic, decât că trebuie sa îi fost foarle mari şi că aveau gene minunate. Dormea.

Dormea somnul încrezător al vârstei ei. Braţele mamelor sunt făcute din duioşie; copiii adorm adânc în ele.

Cât despre mamă, avea o înfăţişare sărăcăcioasă şi tristă. Era îmbrăcată ca o lucrătoare care tinde să fie din nou ţărancă. Era tânără. Era oare frumoasă? Poate, dar îmbrăcată astfel, nu părea. Părul, din care-i scăpa o şuviţă blondă, părea foarte des, dar era acoperit cu totul de o glugă de călugăriţă, urâtă, strânsă, strâmtă, înnodată sub bărbie. Râsul

arată dinţii frumoşi când îi ai; dar ea nu râdea. Ochii nu păreau a-i fi uscaţi de prea multă vreme. Era palidă; arăta sleită şi puţin bolnavă; îşi privea fetiţa adormită în braţe cu duioşia mamei care şi-a hrănit copilul. O batistă mare, albastră, ca ale invalizilor, strânsă ca o basma, îi ascundea mijlocul. Avea mâini pârlite şi pistruiate, arătătorul bătătorit şi jupuit din pricină acului de cusut, o manta de lână aspră de culoare închisă, o rochie de pânză şi pantofi mari. Era Fantine.

Era Fantine. Greu de recunoscut. Cu toate astea privită cu atenţie, îşi păstra înca frumuseţea. O cută tristă, care semăna cu un început de ironie, îi cresta obrazu: drept. Cât despre îmbrăcămintea ei, acel veşmânt diafan, făcut din muslin şi panglici, care părea cusut cu veselie, nebunie şi muzică, plin de clopoţei şi parfumat cu liliac, se topise ca o chiciură strălucitoare pe care o iei drept diamante în soare şi care, pierind, lasă ramura neagră.

Trecuseră zece luni[165] de la acea „păcăleală bună”.

Ce se petrecuse în aceste zece luni? Se poate uşor ghici.

După ce fusese părăsită, începuseră lipsurile. Fantine le pierduse repede din vedere pe Favourite, Zéphine şi Dahlia. Legătura, sfărâmată de bărbaţi, fusese desfăcută de femei. Dacă le-ai fi spus peste cincisprezece zile că fuseseră prietene, s-ar fi mirat. Prietenia lor nu mai avea nici un rost. Fantine rămăsese singură. Tatăl copilului ei plecase - vai, rupturile de felul acesta sunt fară leac! - şi ea se văzuse cu desăvârşire singură, dezobişnuită de muncă şi, pe deasupra, cu gust pentru plăceri. Îndemnată de legătura cu Tholomyés să dispreţuiască mica meserie pe care o cunoştea, îşi părăsise clientela şi aceasta îi întorsese spatele.

Nici un mijloc de câştig. Fantine abia ştia să citească şi nu ştia să scrie; o învăţaseră în copilărie să se iscălească; îl pusese pe un scriitor public să-i scrie o epistolă lui Tholomyés, apoi a doua, apoi a treia. Tholomyés nu răspunsese la nici una. Într-o zi, Fantine auzi cumetrele spunând, cu ochii la fetiţa ei: „Parcă-i poţi lua în serios pe copiii ăştia? Te uiţi la ei ridici din umeri!” Se gândi atunci la Tholomyés, care ridica din umeri când era vorba de copilul lui şi nu lua în serios această făptură nevinovată. Inima i se întunecă. Totuşi, ce era de făcut? Nu mai ştia cui să se adreseze. Cu toate că săvârşise o greşeală, firea ei era, cum se ştie, numai sfială şi virtute. Simţi vag că era pe pragul deznădejdii şi gata să alunece pe un drum rău. Îi trebuia curaj; îl avu şi se încordă. Îi veni în gând să se întoarcă în oraşul ei de baştină, la Montreuil-sur-mer. Poate că va găsi acolo pe cineva care s-o cunoască şi să-i dea de lucru. Da, dar ar fi trebuit să-şi ascundă greşeala. Întrezărea nelămurit posibilitatea unei despărţiri mai dureroase încă decât cea dintâi. Inima i se strânse, dar luă o hotărâre. Fantine, după cum se va vedea, avea curajul sălbatic al vieţii.

Renunţase vitejeşte la găteală, se îmbrăcase în veşminte de pânză, punând toată mătasea, toate resturile de stofa, toate panglicile şi toate dantelele pe fiică-sa, singura vanitate care-i rămânea, sfântă de data

[165] O scăpare din vedere a lui V. Hugo. Din vara anului 1817, când arc loc „păcălcala”, până în primăvara anului 1819, când Fantine ajunge la hanul din Montfcrmcil, sunt aproape doi ani, nu zece luni.

asta. Vându tot ce avea pe două sute de franci; după ce-şi plăti toate datoriile, rămase cu vreo optzeci de franci. Părăsea Parisul la douăzeci şi doi de ani, într-o dimineaţă frumoasă de primăvară, ducându-şi copilul în spinare. Celui care le-ar fi văzut pe amândouă trecând i s-ar fi făcut milă. Femeia asta n-avea pe lume decât copilul, şi copilul n-avea pe lume decât pe maică-sa. Fantine îşi alăptase singură copilul; din pricina asta plămânii îi osteniseră şi tuşea puţin.

Nu vom mai avea prilejul să vorbim despre domnul Felix Tholomyés. Să ne mărginim a spune că peste douăzeci de ani, sub regele Ludovic-Filip, acest Tholomyés era un avocat de provincie, gras, bogat şi cu trecere, elector înţelept şi jurat foarte aspru, dar tot acelaşi om al plăcerilor.

După ce mersese, când şi când, ca să se odihnească, cu ceea ce se chemau pe-atunci trăsurelele din împrejurimile Parisului, plătind câte trei sau patru gologani de fiecare leghe, Fantine ajunsese pe la amiază la Montfermeil, pe uliţa Brutarului.

Pe când trecea prin faţa hanului Thénardier, cele două fetiţe, încântate de leagănul lor uriaş, îi luară ochii şi se opri dinaintea acestei imagini a bucuriei.

Există vrăji. Cele două fetiţe fură pentru ea o astfel de vrajă.

Le privea emoţionată. Prezenţa îngerilor vesteşte raiul. I se păru că vede deasupra hanului aceluia tainicul *aici* al provindenţei. Cele două micuţe erau atât de vădit fericite! Le privea, le admira cu atâta înduioşare, încât, în clipa când mama se oprise să respire, între două versuri ale cântecului, nu se putu împiedica să nu-i spună cuvintele pe care le-aţi citit: „Ai doi copii frumoşi, doamnă”.

Făpturile cele mai crude sunt dezarmate când li se mângâie puii. Mama îşi ridică fruntea, îi mulţumi şi o pofti pe trecătoare să şadă pe banca de la uşă. Ea stătea pe prag. Cele două femei începură sa vorbească:

— Mă numesc doamna Thénardier, spuse mama celor doua fetiţe. Ţinem hanul acesta.

Apoi îşi continuă cântecul printre dinţi:

„Nu şovăind, sunt cavaler
Şi plec spre Palestina.”

Această doamnă Thénardier era o femeie roşcovană, mătăhăloasă, colţuroasă; tipul femeii care place soldaţilor, în toată urâţenia lui. Şi, lucru ciudat, avea un aer suferind, care-i venea de la lecturile romanţioase. Era o sclifosită bărbătoasă. Romanele învechite, măcinate de închipuirea unor cârciumărese, dau astfel de rezultate. Era încă tânără; avea abia treizeci de ani. Dacă femeia asta, lăsată pe genunchi, s-ar fi ridicat în picioare, poate că statura ei înaltă şi înfăţişarea ei de colos ambulant, bun pentru bâlciuri, ar fi înfricoşat-o de la început pe călătoare, i-ar fi tulburat încrederea şi ar fi făcut ca tot ce avem de povestit să nu mai fie. E destul ca o persoană să stea jos, în loc să stea în picioare, pentru ca destinul să se schimbe.

Călătoarea îşi spuse povestea, schimbând-o pe alocuri; istorisi că era lucrătoare; că-i murise bărbatul; că la Paris n-avea de lucru şi că mergea

să caute într-altă parte, pe meleagurile ei; că părăsise Parisul chiar în dimineaţa aceea, pe jos; că era ostenită pentru că-şi ducea copilul în braţe şi, întâlnind trăsura de la Villemomble, se suise în ea; că de la Villemomble venise la Montfermeil pe jos, că fetiţa umblase puţin, dar nu prea mult, era doar atât de micuţă că trebuise s-o ia în braţe, şi comoara mamei adormise.

Spunând cuvintele astea, îşi sărută fetiţa cu patimă şi o trezi. Copilul deschise ochii mari, albaştri, ca cei ai maică-si, şi privi. Ce? Nimic, totul cu acel aer serios şi uneori sever al copilaşilor, taină a luminoasei lor nevinovăţii, în faţa virtuţilor noastre care apun. S-ar spune că se simt îngeri şi că ne ştiu oameni. Apoi copiliţa începu să râdă şi, cu toate că maică-sa o ţinea bine, alunecă jos cu acea energie de neînvins a unei făpturi micuţe care vrea să alerge. Le zări deodată pe celelalte două în leagănul lor, se opri şi scoase limba, semn de admiraţie.

Mama Thénardier îşi dezlegă fetele şi le coborî din leagăn, spunându-le:

— Jucaţi-vă câteşitrele!

Copiii atât de mici se domesticesc repede, şi peste o clipă micuţele Thénardier se jucau cu noua-venită cu o nesfârşită plăcere, făcând găuri în pământ.

Noua-venită era foarte veselă; bunătatea mamei e înscrisă în veselia odraslei; fetiţa luase o surcică drept sapă şi săpa cu energie o groapă cât pentru o muscă. Lucrul groparului devine hazliu când îl face un copil.

Cele două femei stăteau de vorbă înainte.

— Cum o cheamă pe fetiţa dumitale?

— Cosette.

Cosette, citiţi Euphrasie. Copila se numea Euphrasie. Dar din Euphrasie mama făcuse Cosette, cu acel blând şi gingaş instinct al mamelor şi al oamenilor din popor, care schimbă Josefa în Pepita şi Françoise în Silette. Avem aici un soi de derivate care supără şi descumpănesc toată ştiinţa etimologilor. Am cunoscut o bunică bătrână, care izbutise să facă din Theodor, Gnon.

— Câţi ani are?

— Merge pe trei[166].

— Ca a mea, cea mare.

Între timp, cele trei fetiţe se îngrămădiseră într-o atitudine de adâncă nelinişte şi totodată de fericire mare; se întâmpla un eveniment: un vierme gras ieşise din pământ şi ele erau în extaz. Frunţile lor încântate se atingeau; ai fi spus: trei capete într-o aureolă.

— Copiii, spuse mama Thernardier, se împrietenesc repede. Uită-te la ele! Ai jura că sunt trei surori.

Cuvântul acesta fu scânteia pe care o aştepta poate cealaltă mamă. Ea o luă de mână de doamna Thénardier, o privi ţintă şi-i spuse:

— N-ai vrea să-mi ţii copilul?

---

[166] O altă scăpare din vedere a lui V. Hugo. Născută după vara anului 1817, Cosette, în primăvara anului 1819, avea aproximativ un an şi jumătate. Aceeaşi scăpare din vedere se perpetuează şi în restul romanului.

Doamna Thénardier avu una din acele mişcări de uimire, care nu sunt nici acceptare, nici refuz.

Mama Cosettei urmă:

— Vezi dumneata, nu vreau să-mi duc fata acasă. Nu mi-o îngăduie munca. Cu un copil nu găseşti unde să intri. Oamenii sunt atât de curioşi prin partea locului! Bunul Dumnezeu m-a făcut să trec prin faţa hanului dumitale. Când am văzut micuţele, atât de drăguţe, de curate şi de mulţumite, m-au dat gata. Mi-am spus: uite o mamă bună! Asta e: ar fi ca trei surori. Şi pe urmă, am să mă întorc curând. Nu vrei să-mi ţii copilul?

— Să vedem, spuse doamna Thénardier.

— Aş plăti şase franci pe lună.

Un glas bărbătesc strigă deodată din fundul birtului:

— Şapte franci. Şi plata înainte pe şase luni.

— Şase ori şapte patruzeci şi doi, spuse doamna Thénardier.

— Am să plătesc, rosti mama.

— Şi cincisprezece franci pe deasupra, pentru primele cheltuieli, adăugă glasul de bărbat.

— În total cincizeci şi şapte de franci spuse doamna Thénardier. Şi printre aceste cifre îngână vag:

„Trebuie, spunea un război nu."

— Plătesc, spuse mama. Am optzeci de franci. O să-mi răamână ceva, ca să mă întorc la mine acasă, pe jos. Am să câştig bani acolo, şi cum voi avea cât de puţin, am să mă întorc să-mi iau odorul.

Glasul de bărbat urmă:

— Fetiţa are tot ce-i trebuie?

— E bărbatul meu, spuse doamna Thénardier.

— Fără îndoială că are tot ce-i trebuie, comoara mamei. Am văzut cu că e bărbatul dumitale. Şi ce mai lucruşoare frumoase! Să rămâi cu gura căscată. Din fiecare câte o duzină; şi rochiţe de mătase, ca o cucoană. Sunt toate aici, în legătura asta.

— Trebuie să ni le dai, zise din nou vocea de bărbat.

— Sigur că am să vi le dau! spuse mama. Asta ar fi nostim, să-mi las fata în pielea goală!

Faţa stăpânului se ivi.

— Bine, spuse el.

Târgul fu încheiat. Mama îşi petrecu noaptea la han, dădu banii şi îşi lăsă fetiţa. Îşi înnodă la loc bocceaua golită de lucrurile fetiţei, acum uşoară, şi plecă a doua zi dimineaţă, socotind că o să se întoarcă în curând. Plecări care se pun la cale cu uşurinţă şi care sunt adevărate nenorociri!

O vecină a familiei Thénardier o întâlni pe mama copilului care pleca şi la întoarcere le povesti:

— Am văzut o femeie care plângea în stradă de ţi se rupea inima.

După ce plecă mama Cosettei, bărbatul îi spuse femeii:

— Asta o să-mi achite poliţa de o sută zece franci care are scadenţa mâine. Îmi lipseau cincizeci de franci. Ştii că fără ei aş fi avut aici portărelul şi o somaţie de plată? I-ai întins o cursă bună cu copiii tăi.

— Fără să-mi dau seama, spuse femeia.

II
O primă schiţă a două figuri deocheate

Şoricelul pe care-l prinseseră era destul de plăpând, dar pisica se bucură şi de un şoarece slab.

Cine erau aceşti Thénardier?

Să spunem chiar de pe acum ceva despre ei. Vom desăvârşi desenul mai târziu.

Făpturile acestea aparţineau acelei clase bastarde, alcătuite din oameni grosolani parveniţi şi din oameni deştepţi dar decăzuţi, care-şi fac loc între clasa numită mijlocie şi cea numită inferioară, şi care amestecă unele din cusururile celei de-a doua cu aproape toate viciile celei dintâi.

Făceau parte dintre acele firi mărunte care, chiar dacă le încălzeşte din întâmplare cine ştie ce foc întunecat, devin totuşi, cu uşurinţă, monstruoase. Femeia avea în suflet ceva de brută, iar bărbatul de pungaş. Amândoi erau înclinaţi să meargă cu paşi mari spre rău. Există suflete de rac, care merg de-a-ndăratelea, mereu spre întuneric, dând înapoi în viaţă, în loc să înainteze, folosindu-se de experienţă ca să-şi sporească urâţenia, devenind tot mai rele şi îmbibându-se din ce în ce mai mult de întuneric. Asemenea suflete aveau bărbatul şi femeia aceasta.

Thénardier, în special, ar fi stingherit pe un fizionomist. E de ajuns să-i priveşti pe unii oameni pentru a nu te încrede în ei. Îi simţi întunecaţi din cap până-n picioare. Sunt neliniştiţi de ce e în urma lor şi ameninţători pentru ce e înainte. Nimeni nu poate şti ce au făcut şi ce vor face. Umbra pe care o au în privire îi denunţă. E destul să-i auzi rostind un cuvânt sau să-i vezi făcând o mişcare, ca să întrezăreşti în trecutul lor taine negre şi în viitorul lor negre mistere.

Thénardier, dacă e să-l credem, fusese soldat; sergent, spunea el; făcuse probabil campania din 1815 şi se purtase eroic după cât se pare. Vom vedea mai târziu care era adevărul. Firma cârciumii sale era o aluzie la una din aceste vitejii. O zugrăvise el însuşi, pentru că se pricepea să facă puţin din toate, dar prost.

Era epoca în care vechiul roman clasic, după ce fusese *Clélie*, era *Lodoiska*, tot pretenţios, dar din ce în ce mai vulgar, decăzut de la domnişoara de Scudéry la doamna de Barthélemy-Hadot şi de la doamna de Lafayette la doamna Bournon-Malarme. Acum incendia sufletul drăgăstos al portăreselor din Paris, pustiind până şi suburbia. Doamna Thénardier era deşteaptă tocmai cât trebuia ca să citească asemenea cărţi. Se hrănea cu ele. Îşi îneca în ele creierul, mult-puţin cât îl avea; lucrul acesta îi dăduse în frageda ei tinereţe, ba chiar ceva mai târziu, un fel de atitudine gânditoare lângă bărbatu-său, un şmecher de o oarecare pătrundere, un destrăbălat cu oarecare ştiinţă de carte, minus gramatica, grosolan şi totodată subţire. În privinţa sentimentalismului, îl citea pe Pigault-Lebrun, iar „în ceea ce priveşte sexul slab”, cum spunea în limbajul lui, era un bădăran corect şi simplu. Nevastă-sa era cu vreo doisprezece sau cincisprezece ani mai tânără decât el. Mai târziu, când pletele ei revărsate jalnic, după moda romantică, începură să albească şi

când Megera[167] luă locul Pamelei[168], doamna Thénardier nu mai fu altceva decât o femeie rea şi grasă, care se hrănise cu romane proaste. Dar nu citeşti nerozii fară să te influenţeze. Rezultatul fu că pe fata ei cea mare o boteză Éponine. Cât despre cea mică, era cât pe-aci să i pună bietei copile numele de Gulnare. Faptul că nu o chema decât Azelma şi-l datora întâmplării fericite că maică-sa citise tocmai atunci un roman ele Ducray-Duminil.

De altfel, s-o spunem în treacăt, nu totul e ridicol şi superficial în epoca asta ciudată la care facem aluzie şi care ar putea fi numită anarhia numelor de botez. Alături de elementul romanţios pe care l-am arătat, mai e şi simptomul social. Nu arareori, azi, pe văcar îl cheamă Arthur, Alfred sau Alfons, şi pe viconte - dacă mai sunt viconţi - Thomas, Pierre sau Jacques. Această deplasare, care dă numele „elegant” plebeului şi numele ţărănesc aristocratului, nu e decât o mişcare spre egalitate. Suflul nou nu poate fi împiedicat să pătrundă şi aici, ca peste tot. Sub această discordie aparentă e un lucru mare şi adânc, şi anume Revoluţia franceză.

III
Ciocârlia

Nu ajunge să fii rău la suflet ca să-ţi meargă bine. Birtul mergea prost.

Datorită celor cincizeci şi şapte de franci ai călătoarei, Thénardier putuse împiedica un protest şi-şi onorase semnătura. Luna următoare avură din nou nevoie de bani; nevastă-sa plecă la Paris şi depuse la Muntele de Pietate trusoul Cosettei pentru şaizeci de franci. Îndată ce cheltuiră şi suma aceasta, cei doi Thénardier se obişnuiră să nu mai vadă în fetiţă decât un copil luat la ei din milă şi se purtară cu ea ca atare. Pentru că nu mai avea nimic de-al ei, o îmbrăcară cu fuste şi cămăşi vechi de-ale fetelor Thénardier, adică în zdrenţe. Îi dădură să mănânce resturile celorlalţi, hrănind-o ceva mai bine decât pe câine şi ceva mai prost decât pe pisică. Pisica şi câinele erau de altfel tovarăşii ei obişnuiţi de masă; Cosette mânca cu ei sub masă, dintr-un blid de lemn, la fel cu al lor.

Maică-sa, care se stabilise, după cum se va vedea mai târziu, la Montreuil-sur-mer, scria, sau mai bine zis punea pe cineva să scrie la fiecare sfârşit de lună, cerând veşti despre copilul ei. Cei doi Thénardier răspundeau întotdeauna la fel: Cosettei îi merge de minune.

După ce se scurseră cele şase luni, mama trimise şapte franci pentru a şaptea lună şi-şi continuă destul de regulat trimiterile, din lună în lună. Nu se isprăvise încă anul, când Thénardier spuse: „Că mare hatâr ne face! Ce crede că facem cu cei şapte franci ai ei?” Şi-i scrise cerându-i

---

[167] Una dintre cele trei furii din mitologia greacă; prin extensiune, femeia rea.

[168] Eroina romanului realist cu acelaşi titlu de scriitorul englez Richardson (secolul al XVIII-lea).

doisprezece franci. Mama, pe care o convinseseră că fetiţa ei e fericită şi „se dezvoltă bine”, se supuse trimiţându-le doisprezece franci.

Sunt oameni care nu pot iubi pe unii fară să nu urască pe alţii. Mama Thénardier îşi iubea cu patimă fetele, aşa că n-o putea suferi pe străină. E trist să te gândeşti că dragostea unei mame poate să aibă şi părţi urâte. Oricât de puţin loc ar fi ocupat Cosette, i se părea că-l ia pe-al fetelor ei şi că le împuţinează aerul pe care-l respiră. Această femeie, ca multe de teapa ei, avea o porţie anumită de mângâieri şi alta de lovituri şi sudălmi, pe care o cheltuia în fiecare zi. Dacă n-ar fi avut-o pe Cosette, cu siguranţă că fetele ei, oricât de idolatrizate erau, ar fi primit şi unele şi altele; străina, însă, le făcu serviciul de-a întoarce loviturile asupra ei. Fetele nu avură decât mângâierile. Cosette nu făcea o mişcare fără să nu-i cadă pe cap o grindină de pedepse aspre şi nemeritate. Făptură blândă şi slabă, care nu înţelegea nimic despre lumea aceasta şi despre Dumnezeu, pedepsită, certată, tratată cu asprime, bătută fară încetare, vedea alături două făpturi la fel cu ea care trăiau fericite. Fiindcă doamna Thénardier se purta rău cu Cosette, Éponine şi Azelma se purtară la fel. Copiii la vârsta asta sunt alte exemplare ale mamei lor, în format mai mic.

Se scurse un an, apoi un altul. În sat se spunea:

- Thénardierii ăştia sunt oameni cumsecade. Nu sunt bogaţi, şi cresc un copil lăsat în părăsire la ei.

Credeau că maică-sa uitase de Cosette.

Thénardier însă, care aflase nu se ştie pe ce căi ascunse că ar fi vorba de un copil din flori, lucru pe care mamă-sa nu-l putea mărturisi, îi ceru cincisprezece franci pe lună, spunând că „lighioana” creşte şi „mănâncă” şi ameninţând că n-o mai ţine. „Să nu mă sâcâie pe mine, striga el, că-i trântesc ţâncul tocmai când crede că l-a ascuns mai bine. Trebuie să-mi dea mai mult.”

Mama plăti cei cincisprezece franci.

Din an în an copilul creştea, şi mizeria lui de asemenea.

Cât timp fu mică de tot, Cosette rămase calul de bătaie al celor două fetiţe; cum se făcu mai mare, adică mai-nainte chiar de-a împlini cinci ani, ajunse servitoarea casei.

La cinci ani, aţi spune, de necrezut! Vai, e-adevărat! Suferinţa socială începe la orice vârstă. N-am văzut oare, de curând, procesul unui oarecare Dumolard, orfan, ajuns bandit, care de la vârsta de cinci ani, spun documentele oficiale, fiind singur pe lume, „muncea ca să trăiască şi fura”?

O puseră pe Cosette să meargă după cumpărători, să cureţe odăile, curtea, strada, să spele vasele şi chiar să ducă greutăţi în spinare. Cei doi Thénardier se socotiră cu atât mai îndreptăţiţi să se poarte astfel, cu cât mama, care se afla tot la Montreuil-sur-mer, începu să plătească neregulat. Rămăsese în urmă cu câteva luni!

Dacă Fantine s-ar fi întors la Montfermeil după aceşti trei ani, nu şi-ar mai fi recunoscut copilul. Cosette, atât de drăguţă şi de rumenă la venirea ei în casa aceea, era acum slabă şi palidă Avea o înfăţişare neliniştită. „O prefăcută!” spuneau soţii Thenardiei.

Nedreptatea o făcuse arţăgoasă şi mizeria o urâțise. Nu mai rămâneau decât ochii frumoşi, care-ţi făceau milă, pentru ca, mari cum erau, părea că vezi în ei o şi mai nesfârşită jale.

Era trist s-o vezi, iama, pe această biată copilă, care n-avea nici șase ani, tremurând în zdrenţele ei vechi de pânză, găurite, măturând strada dis-de-dimineaţă cu o mătură uriaşă în mânuţele ei roşii şi eu o lacrimă in ochii ei mari.

În partea locului i se spunea Ciocârlia. Poporului, căruia-i plac imaginile, o poreclise astfel pe această fiinţă ca o păsărică, ce tremura, se speria, se înfiora, se trezea în fiecare dimineaţă cea dintâi din casă şi din sat, mereu pe stradă sau pe câmp, înaintea zorilor.

Numai că biata Ciocârlie nu cânta niciodată.

CARTEA A CINCEA
DECLINUL

I
Povestea unui progres realizat în industria mărgelăriei

Ce se întâmpla cu ea? Unde era? Ce făcea această mamă, care, după spusele celor din Montfermeil, părea să-şi fi părăsit copilul?

După ce-o lăsase pe mica Cosette celor doi Thénardier, îşi continuase drumul şi ajunsese la Montreuil-sur-mer.

Acestea se petreceau, ne aducem aminte, în 1819.

Fantine îşi părăsise locul de baştină de vreo zece ani. Montreuil-sur-mer îşi schimbase înfăţişarea. Pe când Fantine cobora treptat din rău în mai rău, oraşul ei natal prosperase.

De vreo doi ani se înfiinţase acolo una din acele industrii care sunt marile evenimente ale micilor ţinuturi.

Amănuntul acesta are importanţă şi socotim necesar să-l dezvoltăm; mai că am spune: că-l subliniem.

Din timpuri foarte vechi, Montreuil-sur-mer avea ca industrie specială imitarea jais-urilor englezeşti[169] şi a mărgelelor negre de Germania. Industria aceasta lâncezise din pricină că scumpetea materiilor prime influenţa asupra mâinii de lucru. Tocmai când Fantine se întoarse la Montreuil-sur-mer, se întâmplase o prefacere neaşteptată în producţia acestor „articole negre”. Spre sfârşitul lui 1815, un om, un necunoscut se stabilise în oraş şi se gândise să înlocuiască în această fabricaţie răşina de India cu răşina indigenă şi, mai ales la brăţări, iar inelele de tablă sudate cu inelele de tablă numai îmbucate. Această mică schimbare fusese o adevărată revoluţie. Această mică schimbare redusese considerabil preţul materiei prime şi îngăduise, în primul rând, ridicarea preţului mâinii de lucru, ceea ce era o binefacere pentru localitate; în al doilea rând, îmbunătăţirea fabricaţiei, ceea ce însemna un folos pentru consumator; în al treilea rând, vânzarea produselor cu preţ mai redus, întreind totodată câştigul, ceea ce însemna un profit pentru manufacturier.

În felul acesta o idee avea trei rezultate.

În mai puţin de trei ani, autorul acestui procedeu se îmbogăţise, ceea ce e bine, şi îmbogăţise şi pe alţii din jurul său, ceea ce e şi mai bine. Nu era de prin partea locului. Nu se ştia nimic despre obârşia lui, iar despre începuturile lui, prea puţin. Se povestea că venise în oraş cu foarte puţini bani, cel mult cu vreo câteva sute de franci. Cu capitalul acesta modest,

---

[169] O varietate de antracit, tare şi sticlos, folosit la fabricarea mărgelelor şi altor podoabe.

pus în slujbă unei idei ingenioase la care adăugase organizare şi inteligenţă, dobândise şi averea lui şi pe aceea a ţinutului.

La sosirea sa în Montreuil-sur-mer avea veşmintele, înfăţişarea şi felul de-a vorbi ale unui lucrător.

Se pare că în ziua în care intrase pe neobservate în orăşelul Montreuil-sur-mer, într-o după-amiază de decembrie, către seară, cu sacul în spinare şi cu băţul noduros în mână, un mare incendiu izbucnise tocmai la casa comunală. Omul acesta se aruncase în foc şi salvase, primejduindu-şi viaţa, doi copii, care, din întâmplare, erau ai căpitanului de jandarmi; din această pricină nimeni nu se mai gândise să-i ceară actele. Tot atunci i se aflase numele. Îl chema moş Madeleine.

II
Madeleine

Avea vreo cincizeci de ani, părea muncit de gânduri şi era un om bun. Iată tot ce se putea spune despre el. Datorită progreselor rapide ale acestei industrii, pe care o pusese pe roate atât de strălucit, Montreuil-sur-mer se preschimbase într-un important centru de afaceri. Spania, care foloseşte mult jais-urile negre, comanda în fiecare an cantităţi uriaşe. Montreuil-sur-mer făcea, în ce priveşte negoţul acesta, concurenţă Londrei şi Berlinului. Beneficiile lui moş Madeleine erau atât de mari, încât începând din al doilea an putuse să-şi ridice o fabrică impunătoare, în care erau două ateliere încăpătoare: unul pentru bărbaţi şi altul pentru femei. Orice înfometat putea să i se înfăţişeze şi era sigur că găseşte de lucru şi pâine. Moş Madeleine cerea bărbaţilor bunăvoinţă, femeilor cinste, şi tuturor, corectitudine. Despărţise atelierele în aşa fel încât să poată separa sexele, pentru ca fetele şi femeile să fie cuminţi. În privinţa asta era neclintit. Era singura sa neîngăduinţă. Asprimea lui era cu atât mai îndreptăţită, cu cât Montreuil-sur-mer, fiind o garnizoană, prilejuri de corupţie erau destule. Venirea lui acolo fusese o binefacere, şi prezenţa lui, providenţială. Înainte de sosirea lui moş Madeleine, întreg ţinutul lâncezea; acum totul trăia viaţa sănătoasă a muncii. Un freamăt puternic încălzea şi străbătea totul. Şomajul şi mizeria erau necunoscute. Nu era buzunar, oricât de modest, în care să nu se găsească câţiva bani, şi nici locuinţă, oricât de săracă, unde să nu existe puţină bucurie.

Moş Madeleine folosea pe toată lumea. Le cerea tuturor un singur lucru: bărbaţilor să fie de treabă şi fetelor să fie cinstite.

După cum am spus, în mijlocul acestei activităţi, a cărei pricină şi temei era el, moş Madeleine făcea avere. dar, lucru destul de ciudat pentru un om simplu care se ocupă cu negoţul, grija lui de căpetenie nu părea să fie asta. S-ar fi spus că se gândea mult la ceilalţi şi puţin la el însuşi. Se ştia că depusese în 1820 la Laffitte o sumă de şase sute treizeci de mji de franci, dar, mai-nainte de a-şi fi pus deoparte aceşti şase sute

treizeci de mii de franci, cheltuise mai bine de un milion pentru oraş şi pentru săraci.

Spitalul era prost înzestrat; înfiinţase acolo zece paturi. Montreuil-sur-mer se împărţea în oraşul de sus şi oraşul de jos. Oraşul de jos, unde locuia el, n-avea decât o singură şcoală, o şandrama care se surpa; clădise două: una de fete şi alta de băieţi. Alocase celor doi învăţători, din banii lui, o indemnizaţie de două ori mai mare decât bietul lor salariu oficial, şi într-o zi îi spuse unuia care se mira: „Primii funcţionari ai statului sunt doica şi învăţătorul". Înfiinţase, pe cheltuiala lui, un azil, lucru aproape necunoscut pe vremea aceea în Franţa, şi un fond de ajutor pentru lucrătorii bătrâni şi infirmi. Din pricină că manufactura asta devenise un centru important luă repede fiinţă în jurul ei un cartier nou, cu un mare număr de familii sărace; deschise acolo o farmacie gratuită.

Când abia începuse, inimile bune îşi spuneau: vlăjganul ăsta vrea să se îmbogăţească. Când îl văzură îmbogăţind ţinutul înainte de a se îmbogăţi el însuşi, aceleaşi inimi bune îşi spuseră: e un ambiţios. Luciul acesta părea şi mai probabil, dat fiindcă omul era religios şi chiar cucernic în oarecare măsură, ceea ce era foarte bine văzut pe vremea aceea. Se ducea în fiecare duminică să asculte liturghia. Deputatul din localitate, căruia îi mirosea peste tot a concurenţă, începu să se neliniştească de această cucernicie. Deputatul, care fusese membru al corpului legislativ al imperiului, avea aceleaşi idei religioase ca acel părinte-oratorian, cunoscut sub numele de Fouché[170], duce d'Otrante, care-l promovase şi-i fusese prieten. Între cei patru pereţi râdea pe înfundate de Dumnezeu. Dar când îl văzu pe bogatul manufacturier Madeleine ducându-se la liturghia de la ceasurile şapte dimineaţa, întrezări într-însul un eventual candidat şi se hotărî să i-o ia înainte; îşi luă un duhovnic iezuit şi se duse, la rândul lui, la liturghie cât şi la vecernii. Ambiţia însemna pe vremea aceea, în adevăratul înţeles al cuvântului, a te lua la întrecere întru cele sfinte. Din spaima aceasta, o dată cu bunul Dumnezeu, câştigară şi săracii, pentru că preacinstitul deputat înființă şi el două paturi la spital; ceea ce făcea în total douăsprezece.

Cu toate acestea, într-o dimineaţă a anului 1819, se răspândi în oraş zvonul că, la propunerea domnului prefect şi ţinând seama de serviciile aduse ţinutului, moş Madeleine va fi numit de către rege primar la Montreuil-sur-mer. Aceia care-l socotiseră pe noul-venit drept „un ambiţios" se folosiră cu bucurie de prilejul acesta dorit de toată lumea, ca să poată striga: „Ei, ce spuneam noi?" Montreuil-sur-mer fierbea. Zvonul era întemeiat. Câteva zile mai târziu, numirea apăru în Monitor. A doua zi, moş Madeleine o respinse.

Tot în acest an, 1819, produsele noului procedeu născocit de Madeleine figurară la Expoziţia Industrială; la raportul juriului, regele îl numi pe inventatorul lor cavaler al Legiunii de onoare. Din nou zarvă în ora. Va să zică asta voia: o decoraţie! Dar moş Madeleine o refuză.

Hotărât lucra, omul acesta era o taină. Inimile bune ieşiră din încurcătură spunând: „La urma urmei, e un fel de aventurier!"

---

[170] Fost călugăr, deputat în Convcnţiunea Naţională, apoi ministru al poliţiei sub dircctoriu şi imperiu.

Cum am mai spus, ţinutul îi datora mult, săracii îi datorau totul; se făcuse atât de folositor, încât trebuise până la urmă să fie onorat, şi era atât de blând, încât trebuise până la urmă să fie iubit; lucrătorii mai ales îl adorau, şi el primea această adoraţie cu un fel de gravitate melancolică. Când se ştiu că era bogat, „lumea bună” îi dădu bună ziua şi în oraş i se spuse: „domnul Madeleine”, dar lucrătorii lui şi copiii îi ziceau mai departe „moş Madeleine” şi lucrul acesta îl făcea, mai mult ca orice, să zâmbească. Pe măsură ce se ridica mai sus, plouau invitaţiile. „Societatea” îl dorea. Măruntele saloane scrobite de la Montreuil-sur-mer, care, bineînţeles, rămăseseră la început cu uşile închise în faţa meşteşugarului, se deschiseră larg în faţa milionarului. I se făcură mii de temeneli. Le refuză.

Nici de data asta inimile bune nu fură stânjenite: „N-are nici bună creştere, nici învăţătură. Cine ştie de unde vine. N-are de unde şti cum să se poarte în lume. Te pomeneşti că nici n-o fi ştiind să citească.”

Când l-au văzut câştigând bani, şi-au spus: e un negustor. Când l-au văzut dând bani în dreapta şi-n stânga, şi-au spus: e un ambiţios. Când l-au văzut refuzând onorurile, şi-au spus: e un aventurier. Când l-au văzut ocolind „lumea bună” şi-au spus: e o brută.

În 1820, adică după cinci ani de la sosirea lui la Montreuil-sur-mer, serviciile pe care le adusese erau atât de însemnate, iar dorinţa regiunii atât de unanimă, încât regele îl numi din nou primar al oraşului. Refuză încă o dată; dar prefectul se împotrivi refuzului; toţi fruntaşii veniră să-l roage, poporul îl imploră în plină stradă, stăruinţa fu atât de vie, încât până la urmă primi. Lumea băgă de seamă că ceea ce păru să-l convingă fură vorbele de mânie ale unei bătrâne din popor, care-i strigă cu năduf din pragul uşii: „E nevoie de un primar bun. Poate cineva să dea înapoi când e vorba să facă un bine?”

Asta fu cea de-a treia fază a ascensiunii sale. După ce moş Madeleine devenise domnul Madeleine, domnul Madeleine devenise domnul primar.

III
Sume depuse la Laffitte

De altfel, rămăsese tot atât de simplu ca în prima zi. Avea părul cărunt, privirea serioasă, chipul ars de soare al unui lucrător şi expresia gânditoare a unui filozof. Purta de obicei o pălărie cu borul lat şi o redingotă lungă de postav gros, încheiată până la gât. Îşi îndeplinea funcţiunile de primar, dar în afară de asta trăia tot în singurătate. Vorbea cu puţină lume. Se ferea de orice politeţe convenţională, saluta în grabă şi o ştergea repede, zâmbea ca să nu fie nevoit să vorbească, dădea din buzunar ca să nu fie silit să zâmbească. Femeile spuneau despre dânsul: „Ce urs cumsecade!” Avea o singură plăcere: să se plimbe pe câmp.

Lua masa întotdeauna singur, cu o carte deschisă în faţă, pe care o citea. Avea o bibliotecă mică, dar bine întocmită. Îi plăceau cărţile; cărţile

sunt prieteni reci, dar siguri. Pe măsură ce timpul liber îi sporea o dată cu averea, părea că profită de el pentru a se cultiva. De când venise; la Montreuil-sur-mer se putea vedea că din an în an limbajul său devenea mai politicos, mai ales şi mai blând.

Când se plimba, lua cu el bucuros puşca, dar se slujea rar de ea. Dacă totuşi i se întâmpla s-o facă, ţintea fară greş, ceea ce-i speria pe ceilalţi. Nu împuşca niciodată un animal nevătămător. Nu trăgea niciodată în păsărele.

Cu toate că nu mai era tânăr, avea o putere covârşitoare. Dădea o mână de ajutor oricui avea nevoie, ridica un cal, împingea la căruţă Când i se înnămolea o roată, oprea de coarne un taur care o luase razna. Totdeauna pleca de acasă cu buzunarele pline şi se întoarcea cu ele goale. Când trecea printr-un sat, ţâncii zdrenţăroşi alergau bucuroşi după el şi-l înconjurau ca un roi de musculîţe.

S-ar fi putut spune că-şi trăise odinioară viaţa la ţară, pentru că avea la îndemână tot soiul de sfaturi folositoare pentru ţărani. Îi învăţa să distrugă mălura grâului, stropind podul casei şi udând bine găurile duşumelei cu o soluţie de sare de bucătărie. Le arăta cum să stârpească gărgăriţele. Avea „reţete” pentru distragerea pirului, neghinei, măzăricii, a busuiocului roşu, a tuturor ierburilor parazite care mâncau grâul. Apăra o crescătorie de iepuri împotriva şobolanilor, punând înăuntru un cobai care să le miroase.

Văzu o dată nişte oameni din partea locului plivind de zor nişte urzici. Privi grămada de plante smulse din rădăcină, veştejite şi spuse: „Au murit. Ar fi şi ele bune la ceva, dacă aţi şti să le folosiţi. Când urzica e tânără, frunza ei e o legumă excelentă; când îmbătrâneşte, are filamente şi fibre ca ale cânepei şi inului. Pânza de urzică e tot atât de bună ca şi cea de cânepă. Urzica tocată e bună pentru păsări; zdrobită, e bună pentru vitele cornute. Sămânţa de urzică amestecată în nutreţ face ca părul animalului să prindă lustru; rădăcina ei, amestecată cu sare, dă o vopsea galbenă, foarte frumoasă. E un fân minunat, care poate fi cosit de două ori pe an. Şi ce-i trebuie urzicii? Un pic de pământ. Nici o îngrijire, nici o cultură. Numai că sămânţa ei se scutură pe măsură ce se coace şi e greu de cules. Asta e tot. Dacă v-aţi da puţină osteneală, urzica ar fi folositoare; pentru că o lăsăm în părăsire, devine dăunătoare şi atunci o stârpim. Câţi oameni nu seamănă cu urzica!” Apoi, după o clipă de tăcere, spuse: „Ţineţi minte asta, prieteni: nu există nici iarbă rea şi nici oameni răi. Nu există decât cultivatori răi.”

Copiii îl iubeau şi ei, pentru că ştia să facă lucruşoare drăguţe din paie şi nuci de cocos.

De câte ori vedea că poarta unei biserici e cernită, intra înăuntru; umbla după înmormântări, ca alţii după botezuri. Văduvia şi nenorocirea altora îl atrăgeau datorită marii lui blândeţi; se băga printre prietenii în doliu, printre familiile înveşmântate în negru şi printre preoţii care se tânguiau în jurul unui sicriu. Părea că-i place să-şi legene gândurile în sunetul cântărilor funebre, pline de viziunea unei alte lumi. Cu ochii spre cer, cu un fel de năzuinţă spre tainele nesfârşitului, asculta glasurile triste care cântau pe marginea prăpastiei întunecate a morţii.

Făcea pe ascuns o mulţime de fapte bune, aşa cum alţii fac pe ascuns fapte urâte. Pătrundea pe înserat prin case; urca pe furiş treptele. Un biet nenorocit, întorcându-se în cotlonul său din podul casei, băga de seamă că uşa fusese deschisă, uneori cu forţa, în lipsa lui. Bietul om începea să strige: „M-au călcat hoţii!” Intra, şi primul lucru pe care-l vedea era o monedă de aur uitată pe o mobilă. „Hoţul” care-l călcase era moş Madeleine.

Era binevoitor şi trist. Lumea spunea: „Iată un bogătaş care nu pare mândru. Iată un om fericit care nu pare voios.”

Unii susţineau că e un personaj misterios şi afirmau că nimeni nu intra vreodată în odaia lui, o adevărată chilie de pustnic, mobilată cu clepsidre înaripate şi împodobite cu oase puse cruciş şi cu capete de mort. Se spuneau atât de multe, încât nişte cucoane tinere, dichisite şi răutăcioase, din Montreuil-sur-mer, veniră într-o zi şi-l rugară: „Domnule primar, arată-ne odaia dumitale! Se spune că ar fi o peşteră.” El zâmbi şi le pofti în „peşteră”. Fură pedepsite pentru curiozitatea lor. Era o odaie cu mobilă de acaju, destul de urâtă de altfel, ca toate mobilele de soiul acesta, şi tapetată cu hârtie ieftină. Nu putură vedea nimic altceva acolo, decât, pe cămin, două sfeşnice de modă veche, care păreau de argint „pentru că erau marcate”. Observaţie plină de spirit provincial.

Totuşi lumea spuse mai departe că nimeni nu intra în odaia aceea, care era o peşteră de pustnic, o văgăună, un mormânt.

Se şoptea de asemeni că avea despuse la banca Laffitte sume „uriaşe”, care îi erau ţinute întotdeauna la îndemână, astfel încât domnul Madeleine putea să sosească într-o bună dimineaţă la Laffitte, să iscălească o chitanţă şi să-şi ia cu el cele două sau trei milioane în zece minute. În realitate, aceste „două sau trei milioane” se reduceau, după cum am spus-o, la şase sute treizeci sau patruzeci de mii de franci.

IV
Domnul Madeleine în doliu

La începutul anului 1821 ziarele vesteau moartea domnului Myriel, episcopul de Digne, „supranumit monseniorul Bienvenu”, şi răposat plin de cuvioşie la vârsta de optzeci şi doi de ani.

Să adăugăm aici un amănunt pe care ziarele îl scăpă din vedere: episcopul din Digne era, la moartea lui, orb de mai mulţi ani, şi era mulţumit că era orb, pentru că o avea pe sora lui alături. Să fii orb şi să fii iubit, în treacăt fie spus, e pe pământul acesta, unde nimic nu e desăvârşit, una din formele cele mai deosebit de alese ale fericirii. Să ai tot timpul lângă tine o soţie, o fiică, o soră, o fiinţă încântătoare, care e acolo pentru că tu ai nevoie de ea şi pentru că ea nu se poate lipsi de tine, să te ştii de neînlocuit pe lângă cel care ţi-e necesar; să-i poţi măsura în orice clipă afecţiunea după prinosul de prezenţă pe care ţi-l dăruieşte, aşa fel încât să-ţi spui: fiindcă îmi hărăzeşte tot timpul ei,

înseamnă că mi-a dăruit tot sufletul; să vezi cugetul în locul chipului; să-ţi dai seama că cineva ţi-e credincios, când pentru tine lumea e o eclipsă; să simţi foşnetul unei rochii ca pe un fâlfâit de aripi; s-o auzi ducându-se şi venind, ieşind şi întorcându-se, vorbind, cântând, şi să te gândeşti că eşti ţinta acestor paşi, a vorbelor şi a cântecului; să-ţi arăţi în fiecare clipă puterea de atracţie; să te simţi cu atât mai puternic cu cât eşti mai infirm; să te preschimbi în întuneric şi; prin întuneric, în astrul împrejurul căruia se roteşte un înger - iată o neasemuită fericire. Cea mai mare fericire a vieţii e convingerea că eşti iubit, iubit pentru tine însuţi; sau mai bine: iubit în ciuda ta însuţi; un orb are o asemenea convingere. Să fii ajutat într-o astfel de restrişte înseamnă să fii mângâiat. Îţi lipseşte ceva? Nu. N-ai pierdut lumina, când ai dragostea? Şi ce dragoste! O dragoste făcută pe de-a-ntregul din virtute. Acolo unde e siguranţă, nu există orbire. Sufletul dibuie în căutarea altui suflet şi îl găseşte. Şi sufletul acesta, aflai şi pus la încercare, e o femeie. O mână te sprijină: e a ei; o gura îţi atinge uşor fruntea: e gura ei; auzi o răsuflare foarte aproape de tine: e ea. Să ai totul de la ea, de la credinţa ei în tine şi până la mila ei, să nu fii părăsit niciodată, să ai această fiinţă plăpândă care să te ajute să te rezemi pe-o trestie de neclintit, să atingi cu mâinile providenţa şi s-o poţi lua în braţe; Dumnezeu aievea, ce încântare! Inima, această modestă floare cerească, păşeşte spre o tainică înflorire. N-ai schimba această umbră pentru oricâtă lumină. Sufletul-înger e aici, aici fără încetare; se îndepărtează numai ca să se întoarcă; dispare ca un vis şi apare din nou, ca o realitate. Simţi un fel de căldură care se apropie. Iat-o! Eşti plin de seninătate, de bucurie, de extaz; străluceşti în noapte. Mii de îngrijiri mărunte. Nimicuri care preţuiesc foarte mult în acest gol. Cele mai gingaşe accente ale vocii unei femei, şoptite ca să te legene, îţi înlocuiesc o lume stinsă. Eşti dezmierdat de un suflet. Nu vezi nimic, dar te simţi iubit. E un rai făcut din beznă.

Din raiul acesta, monseniorul Bienvenu trecuse în celălalt.

Vestea morţii sale apăru în ziarul local din Montreuil-sur-mer. A doua zi, domnul Madeleine era îmbrăcat în negru şi purta doliu la pălărie.

În oraş, doliul acesta fu băgat de seamă şi lumea începu să pălăvrăgească. Se păru că se face lumină în jurul originii domnului Madeleine. Lumea bănui că se înrudea cu venerabilul episcop. „E în doliu după episcopul din Digne”, se şopti în saloane. Acest lucru ridică mult prestigiul domnului Madeleine şi-l făcu să capete dintr-o dată şi pe neaşteptate o oarecare consideraţie în lumea aleasă din Montreuil-sur-mer. Microscopicul foburg Saint-Germain al oraşului se gândi să pună capăt carantinei la care-l supusese până atunci pe domnul Madeleine, presupusă rubedenie a unui episcop. Domnul Madeleine îşi dădu seama că înaintase în grad, după ploconelile tot mai adânci ale femeilor bătrâne şi după zâmbetele celor tinere. Într-o seară, o venerabilă doamnă a acelei mărunte lumi mari, curioasă prin dreptul pe care i-l dădea bătrâneţea, îşi luă îndrăzneala să-l întrebe:

— Domnul primar e fără îndoială vărul răposatului episcop din Digne?

— Nu, doamnă, spuse el.

— Bine, stărui nobila văduvă, dar văd că purtaţi doliu.

El îi răspunse:

— Port doliu pentru că în tinereţe am fost fecior în familia lui.

Se mai observase că de câte ori trecea prin oraş vreun tânăr coşar savoiard, care cutreiera ţinutul în căutare de lucru, domnul primar trimitea după el, îl întreba cum îl cheamă şi îi dădea bani. Micii savoiarzi aflaseră acest lucru unul de la altul şi de la o vreme veneau mai des prin partea locului.

V
Palide fulgerări în zare

Încetul cu încetul, cu vremea, toate împotrivirile căzuseră. La început, pe temeiul unei legi căreia i se supun toţi cei ce se ridică, fuseseră născocite pe socoteala domnului Madeleine tot felul de bârfeli şi de calomnii. După aceea se auziră numai unele răutăţi, apoi numai vorbe îndoielnice, pe urmă şi acestea se risipiră cu totul; respectul deveni total, unanim, cordial, şi, de la o vreme, prin 1821, cuvintele „domnului primar” fură rostite la Montreuil-sur-mer aproape cu acelaşi accent cu care erau rostite la Digne, în 1815, cuvintele „monseniorul episcop”. Oamenii veneau de la zece leghe ca să ceară sfatul domnului Madeleine. El punea capăt neînţelegerilor, împiedica procesele şi îi împăca pe cei ce se duşmăneau. Fiecare îl lua ca judecător al pricinii sale. Parcă ar fi avut tablele dreptului natural în loc de suflet. Aveau pentru el un fel de respect molipsitor, care în vreo şase-şapte ani trecu de la unii la alţii şi cuprinse întreg ţinutul.

Un singur om dintre cei din oraş şi din ţinut se feri cu totul să nu se molipsească şi, în ciuda a tot ce făcea moş Madeleine, rămânea răzvrătit, ca şi cum ar fi fost ţinut treaz şi într-o continuă nelinişte de un fel de instinct dârz şi de neclintit. Parcă ar exista în unii oameni un adevărat instinct animalic, curat şi integru ca orice instinct, care dă naştere simpatiilor şi antipatiilor ce despart orbeşte fiinţele omeneşti unele de altele; care nu şovăie, nu se tulbură, nu tace şi nu se dezminte niciodată, luminos în tot întunericul său, fară să dea greş, stăpânitor, neînduplecat la toate sfaturile inteligenţei şi la toate tăgadele raţiunii, şi care, oricum ar fi întocmite destinele, dă de ştire tainic omului-câine de prezenţa omului-pisică, şi omului-vulpe de prezenţa omului-leu.

Adeseori, când domnul Madeleine trecea pe câte-o stradă, liniştit, afectuos, înconjurat de binecuvântarea tuturor,- se întâmpla ca un bărbat înalt, într-o redingotă cenuşie, cu un baston gros în mână şi cu o pălărie trasă pe ochi, să se întoarcă deodată după el şi să-l privească până ce dispărea. Apoi îşi încrucişa braţele, dând încet din cap şi ridicându-şi buza

de sus cu buza de jos până sub nas, într-un fel de strâmbătură plină de înţeles, care s-ar putea traduce printr-un: „Cine e omul ăsta? Cu siguranţă că l-am mai văzut undeva. În orice caz, nu mă păcăleşte el pe mine.” Personajul acesta grav, de o gravitate aproape ameninţătoare, era dintre acelea care, chiar întrezărite fugar, dau de lucru observatorului., îl chema Javert şi făcea parte din poliţie.

Îndeplinea la Montreuil-sur-mer funcţiunea neplăcută, dar folositoare, de inspector. Nu văzuse începuturile lui Madeleine. Javert îşi datora postul pe care-l ocupa protecţiei domnului Chabouillet secretarul contelui Angies, ministru de stat, pe-atunci prefect de poliţie la Paris. Când Javert sosise la Montreuil-sur-mer, averea marelui manufacturier era deja făcută, şi moş Madeleine devenise domnul Madeleine.

Unii ofiţeri de poliţie au o fizionomie specială, la care se adaugă un aer de josnicie amestecat cu unul de autoritate. Javert avea o astfel de înfăţişare, dar lipsită de josnicie.

Suntem siguri că, dacă sufletul oamenilor s-ar desluşi cu ochiul s-ar vedea lămurit un lucru ciudat, şi anume că fiecare individ al speciei umane corespunde unei specii a creaţiunii animale; şi s-ar putea recunoaşte cu uşurinţă acel adevăr, abia întrezărit de către cugetător, că de la stridie până la vultur, deja porc până la tigru, toate animalele sunt în om şi fiecare dintre ele în câte un om. Uneori, chiar mai multe deodată

Animalele nu sunt altceva decât imaginile virtuţilor şi viciilor noastre, perindându-se înaintea ochilor noştri, fantome vizibile ale sufletelor noastre. Dumnezeu ni le arată ca să ne dea de gândit. Cum însă animalele nu sunt decât umbre, Dumnezeu nu le-a făcut educabile, în adevăratul înţeles al cuvântului; asta n-ar fi servit la nimic. Dimpotrivă sufletelor noastre, care sunt realităţi şi au un scop al lor propriu, Dumnezeu le-a dat inteligenţă, adică posibilitatea de a se educa. O educaţie socială bine făcută poate întotdeauna să scoată dintr-un suflet, oricare ar fi el partea folositoare pe care o conţine. Asta se referă, bineînţeles, la punctul de vedere restrâns al vieţii pământeşti aparente, fără să păgubească chestiunea profundă a personalităţii anterioare şi ulterioare a fiinţelor care nu sunt oameni. Eul vizibil nu autorizează gânditorul să nege eul latent. Dar să trecem mai departe.

Acum, dacă admiteţi pentru o clipă, împreună cu noi, că în fiecare om există una dintre speciile animale ale creaţiunii, ne va fi lesne să spunem ce era poliţistul Javert.

Ţaranii din Asturia sunt convinşi că printre puii pe care-i fată o lupoaică e şi câte un câine pe care maică-sa îl ucide, ca să nu-i sfâşie mai târziu pe ceilalţi pui.

Daţi o faţă omenească unui astfel de câine fatat de o lupoaică şi-l veți avea pe Javert.

Javert se născuse într-o închisoare; maică-sa era cărturăreasă şi taică-său la ocnă. Când se făcuse mare, se socotise în afară de societate şi-şi luase gândul că ar putea să facă vreodată parte din ea. Observase că societatea ţinea pentru totdeauna, dincolo de marginile ei, două clase de oameni: pe acei care o atacă şi pe acei care o păzesc; avea de ales una dintre aceste două clase; totdeodată simţea într-însul un nu ştiu ce fond

de străşnicie, de ordine şi corectitudine, împletit cu o ură negrăită pentru rasa de oameni fără căpătâi din care făcea parte. Intră în poliţie.

Acolo izbuti. La patruzeci de ani era inspector. În tinereţe fusese detaşat la închisorile de condamnaţi la muncă silnică din sud.

Înainte de a merge mai departe, să ne înţelegem asupra cuvintelor „faţă omenească”, pe care le-am pomenit adineauri cu privire la Javert.

Faţa omenească a lui Javert era alcătuită dintr-un nas turtit, cu nări adânci, spre care urcau, pe obraji, doi favoriţi enormi. Te simţeai prost când vedeai pentru prima oară aceste două păduri şi aceste două peşteri. Când râdea, ceea ce i se întâmpla rar, era îngrozitor. Buzele lui subţiri se răsfrângeau şi dădeau la iveală nu numai dinţii, dar şi gingiile, iar împrejurul nasului i se forma o zbârcitură lată şi sălbatică, ca pe un bot de fiară. Când era serios, Javert semăna cu un dulău; când râdea, era un tigru. Avea de altfel craniu mic, fălcile mari, păr care-i ascundea fruntea şi cădea peste sprâncene, iar între ochi avea o cută neclintită, ca o stea a mâniei, privirea întunecată, gura strânsă şi primejdioasă, aerul poruncitor şi fioros.

Omul acesta era alcătuit din două sentimente foarte simple şi oarecum foarte bune, dar pe care le strica aproape cu totul, exagerându-le: respectul faţă de stăpânire şi ura faţă de răzvrătire; iar în ochii lui furtul, omorul, toate crimele nu erau decât forme ale răzvrătirii. Credea orbeşte, adânc, în tot ce avea o funcţiune în stat, începând cu primul ministru şi isprăvind cu ultimul guard comunal. Acoperea cu dispreţ, cu ură şi cu scârbă tot ce trecuse, fie şi o singură dată, de pragul legal al răului. Era neînduplecat şi nu îngăduia abateri de la regulă. Pe de o parte îşi spunea: „Funcţionarul nu poate să se înşele; magistratul nu greşeşte niciodată”, şi pe de alta: „Sunt pierduţi pentru totdeauna. Nimic bun nu mai poate să iasă din ei.” Împărtăşea pe de-a-ntregul părerea acelor extremişti care acordă legiuirilor omeneşti nu ştiu ce putere de a crea osândiţi sau, dacă vreţi, de a hotărî cine sunt cei sortiţi osândei, şi care văd un Styx la poalele societăţii[171]. Era stoic, serios, auster; un visător trist; umil şi mândru ca un fanatic. Privirea îi era ca un burghiu. Rece şi pătrunzătoare. Toată viaţa i se cuprindea în aceste două cuvinte; a veghea şi a supraveghea. Introdusese linia dreaptă în tot ce este mai întortocheat pe lume, îşi dădea seama că era folositor, credea în funcţia lui ca într-o religie şi era spion aşa cum altul e preot. Vai de cel care-i cădea în mână! L-ar fi arestat pe taică-său dacă ar fi fugit din ocnă şi ar fi denunţat-o şi pe maică-sa dacă ar fi săvârşit vreo infracţiune. Ar fi făcut acest lucru cu mulţumirea sufletească pe care o dă virtutea. Pe deasupra, mai ducea şi o viaţă de lipsuri, izolare, renunţări, castitate; nicicând o distracţie. Era datoria neîndurată, poliţia înţeleasă aşa cum spartanii

---

[171] După mitologia greacă Styx era râul care înconjura infernul: cine-l trecea nu se mai putea întoarce.

înţelegeau Sparta, o pândă nemiloasă, o cinste sălbatică, un delator tare ca marmura. Brutus[172] întrupat în Vidocq[173].

Întreaga înfăţişare a lui Javert exprima omul care sta la pândă şi care se fereşte. Şcoala mistică a lui Joseph de Maistre, care la acea epocă împăna cu o înaltă cosmogonie aşa-numitele ziare *ultra*, n-ar fi stat la îndoială să spună că Javert era un simbol. Nu i se vedea fruntea, pentru că i se ascundea sub pălărie; nu i se vedeau ochii, pentru că se pierdeau sub sprâncene; nu i se vedea bărbia, care i se înfunda în cravată; nu i se vedeau mâinile, care-i intrau în mâneci; nu i se vedea bastonul, pe care-l purta sub redingotă. Dar cum se ivea prilejul, vedeai ieşind deodată din umbră, ca dintr-o cursă, o frunte colţuroasă şi strâmtă, o privire prevestitoare de rău, o bărbie ameninţătoare, mâini uriaşe şi o bâtă năprasnică.

În clipele lui de odihnă, care erau foarte rare, cu toate că ura cărţile, citea. Din pricina aceasta nu era cu totul lipsit de cultură. Lucrul se cunoştea după un anumit ifos în vorbă.

Am spus că n-avea nici un viciu. Când era mulţumit de el însuşi, îşi îngăduia să tragă puţin tabac pe nas. Avea, în sfârşit, o trăsătură omenească.

Se va înţelege uşor că Javert era spaima acelei categorii de oameni pe care statistica anuală al Ministerului de Justiţie o însenina sub rubrica: „Oameni fără căpătâi”. Numele lui Javert, o dată rostit, îi zăpăcea. Faţa lui Javert, îndată ce se ivea, îi împietrea locului.

Aşa era omul acesta nemaipomenit.

Javert era ca un ochi mereu aţintit asupra domnului Madeleine. Un ochi plin de bănuială şi de presupuneri. În cele din urmă, domnul Madeleine băgase de seamă, dar lucrul acesta părea să n-aibă nici o importanţă pentru el. Nu-i puse lui Javert nici o întrebare; nu-l căuta, nu-l ocolea şi-i răbda, fără să pară că-i dă vreo atenţie, privirea aceea supărătoare, aproape apăsătoare. Era faţă de Javert, ca faţă de toată lumea: binevoitor şi bun.

Lui Javert îi scăpaseră câteva cuvinte, din care se putea ghici că poliţistul cercetase în taină, cu acea curiozitate înnăscută, în care intră, în egală măsură, instinctul şi voinţa, toate urmele anterioare pe care moş Madeleine ar fi putut să le lase în alte părţi. Părea că ştie, şi o spunea uneori pe ocolite, că cineva culesese unele informaţii în cutare regiune asupra cutărei familii dispăruse. O dată i se întâmplă să spună, vorbind ca pentru el însuşi: „Cred că-l am la mână!” După aceea, stătu trei zile pe gânduri fără să scoată o vorbă. Parcă firul, pe care i se păruse că-l ținu-se între degete, s-ar fi rupt.

De altfel (şi înţelesul absolut al unor cuvinte trebuie corectat aici), nu poate exista într-o fiinţă omenească nimic cu adevărat fără greş, şi caracteristica instinctului e că poate fi tulburat, pus pe un drum greşit şi

---

[172] Om politic din Roma antică (secolul al VI-lea î.e.n.). Neclintit în datoriile sale cetăţeneşti, şi-a condamnat la moarte propriii săi fii, care conspiraseră împotriva republicii.

[173] Bandit celebru în Franţa, în prima jumătate a secolului trecut. Oferindu-şi mai târziu serviciile poliţiei, a devenit un şef de brigadă exemplar, spaimă a hoţilor.

înşelat. Dacă n-ar fi aşa, instinctul ar fi mai presus decât inteligenţa şi animalul ar şti mai mult decât omul.

Javert era evident tulburat de firescul şi liniştea domnului Madeleine. Într-o bună zi, ciudatul său fel de a fi păru totuşi să-l impresioneze pe domnul Madeleine. Iată cu ce prilej.

VI
Moş Fauchelevent

Domnul Madeleine trecea într-o dimineaţă pe o stradă nepavată din Montreuil-sur-mer. Auzind un strigăt şi văzând mai mulţi oameni strânşi la un loc, la o oarecare depărtare, merse într-acolo. Un bătrân, anume moş Fauchelevent, alunecase sub căruţă, după ce-i căzuse calul

Acest Fauchelevent era unul dintre puţinii duşmani pe care domnul Madeleine îi mai avea pe vremea aceea. Când Madeleine sosise în localitate, Fauchelevent, fost notar şi ţăran cu oarecare ştiinţă de carte, făcea o negustorie care începuse însă să-i meargă prost. Fauchelevent îl văzuse pe acest simplu lucrător îmbogăţindu-se, în vreme ce el, ca patron, scăpăta. Lucrul acesta îl umpluse de gelozie şi făcuse tot ce-i stătuse la-ndemână, de câte ori avusese prilejul, pentru a-i pricinui vreun rău lui Madeleine. Dăduse apoi faliment şi, bătrân cum era, fără familie şi fără copii, nemaiavând decât o căruţă cu un cal, se făcuse căruţaş, ca să poată trăi.

Calul îşi rupsese amândouă picioarele şi nu se putea ridica. Bătrânul era prins între roţi. Căzuse atât de prost, încât toată greutatea căruţei i se lăsase pe piept. Căruţa era destul de încărcată. Moş Fauchelevent gemea de ţi se rupea inima. Încercaseră să-l tragă de-acolo, dar zadarnic. O sforţare dezordonată, un ajutor stângaci, o lovitură greşită puteau să-l răpună. Era cu neputinţă să-l scoţi de sub căruţă altfel decât ridicând-o în sus. Javert, care sosise la faţa locului în clipa accidentului, trimise pe cineva să caute un cric.

Veni şi domnul Madeleine. Lumea se dădu în lături cu respect.

— Ajutor! striga bătrânul Fauchelevent. Oameni buni, cine mă scapă?

Domnul Madeleine se întoarse spre cei de faţă.

— Aveţi un cric?

— S-au dus să caute, răspunse un ţăran.

— În câtă vreme îl vom avea?

— S-au dus în apropiere, la Flachot, unde e un potcovar; dar n-are a face, tot o să treacă vreun sfert de ceas.

În ajun plouase, pământul era moale, căruţa se înfunda din ce în ce mai adânc şi apăsa tot mai tare pe pieptul bătrânului căruţaş. Era vădit că în mai puţin de cinci minute aveau să i se frângă oasele.

— E cu neputinţă să aşteptăm un sfert de ceas, spuse Madeleine ţăranilor care-l priveau.

— N-avem încotro.

— Dar n-are să mai fie de nici un folos. Nu vedeţi cum se înfundă căruţa?

— Păi ce să-i faci?

— Ascultaţi, spuse Madeleine, mai e loc destul sub căruţă ca să se bage cineva dedesubt şi s-o ridice cu spinarea. O clipă numai, şi-l scoatem pe bietul om afară. Cine are spate şi inimă? Primeşte de la mine cinci galbeni!

Nimeni din jur nu se clinti.

— Zece galbeni, spuse Madeleine.

Cei de faţă lăsară ochii în jos. Unul dintre ei murmură:

— Trebuie să fii al naibii de tare. De! s-ar putea să te strivească.

— Haideţi! spuse iar Madeleine. Douăzeci de galbeni.

Aceeaşi tăcere.

— Nu că le lipseşte bunăvoinţa, dar... spuse o voce.

Domnul Madeleine se întoarse şi-l recunoscu pe Javert. Nu-l văzuse venind. Javert urmă:

— ...puterea. Trebuie să fii un om nemaipomenit ca să ridici în spinare o căruţă ca asta. Apoi, privindu-l ţintă pe domnul Madeleine, urmă, apăsând pe fiecare cuvânt: Domnule Madeleine, n-am cunoscut decât un singur om în stare să facă ceea ce le ceri dumneata acum.

Madeleine tresări.

Javert adăugă cu un aer nepăsător, dar fără să-l slăbească din ochi pe Madeleine:

— Era un ocnaş.

— Ah! făcu Madeleine.

— Din ocna de la Toulon.

Madeleine păli.

Între timp, căruţa continua să se înfunde cu încetul. Moş Fauchelevent gemea şi urla:

— Mă înăbuş! îmi frânge oasele! Un cric! Ceva! Ah!

Madeleine se uită împrejurul lui.

— Va să zică nimeni nu vrea să câştige douăzeci de galbeni şi să-i scape viaţa acestui bătrân?

Nici unul din cei de faţă nu se mişcă. Javert spuse din nou:

— N-am cunoscut decât un singur om care să poată înlocui un cric. Era ocnaşul acela.

— Ah, mă striveşte! strigă bătrânul.

Madeleine ridică ochii şi întâlnii privirea de şoim a lui Javert, aţintită mereu asupră-i, se uită la ţăranii neclintiţi şi zâmbi cu tristeţe. Apoi, fără să spună o vorbă, îngenunche şi, mai-nainte ca mulţimea să aibă vreme să scoată un strigăt, intră sub căruţă.

Trecu o clipă groaznică de aşteptare şi tăcere.

Lumea îl văzu pe Madeleine aproape culcat pe burtă sub greutatea îngrozitoare, încercând în două rânduri zadarnic să-şi apropie coatele de genunchi.

— Moş Madeleine, ieşi de-acolo! îi strigară oamenii.

Până şi bătrânul Fauchelevent îi spuse:

— Domnule Madeleine, du-te! Trebuie să mor şi gata! Lasă-mă! Are să te strivească şi pe dumneata!

Madeleine nu răspunse nimic. Cei de faţă gâfâiau. Roţile se înfundaseră mai mult şi acum era aproape cu neputinţă ca Madeleine să mai iasă de sub căruţă.

Deodată, însă, lumea văzu uriaşa masă clătinându-se: căruţa se ridică încetul cu încetul şi roţile ieşiră pe jumătate din făgaşele pe care le săpaseră. Se auzi un glas înăbuşit care striga: „Grăbiţi-vă! Ajutaţi!” Era Madeleine, care făcuse o ultimă sforţare.

Se repeziră. Devotamentul unuia dăduse puteri şi curaj tuturor. Căruţa fu ridicată de douăzeci de braţe. Bătrânul Fauchelevent era salvat.

Madeleine se ridică. Era foarte palid, cu toate că-i curgea năduşeala pe faţă. Hainele i se rupseseră şi erau pline de noroi. Toată lumea plângea. Bătrânul îi îmbrăţişă genunchii şi-i spuse: „Dumnezeul meu!” Pe faţa lui Madeleine se citea nu ştiu ce suferinţă fericită şi cerească. Se uita cu ochi liniştiţi la Javert, care-l privea fără încetare.

VII
Fauchelevent ajunge grădinar la Paris

Fauchelevent îşi scrântise genunchiul în timpul accidentului. Moş Madeleine îl trimise într-una din infirmeriile pe care le organizase pentru lucrători în clădirea fabricii şi unde slujeau două surori de caritate. A doua zi dimineaţa, bătrânul găsi pe măsuţa de noapte o hârtie de o mie de franci, cu un bilet scris de mâna lui moş Madeleine: *„Îţi cumpăr căruţa şi calul”.* Căruţa era sfărâmată şi calul mort. Fauchelevent se vindecă, dar genunchiul îi rămase ţeapăn. Datorită recomandaţiilor date de surori şi de preot, domnul Madeleine îi găsi moşului un loc de grădinar într-o mănăstire de maici din cartierul Saint-Antoine, la Paris.

Asta se petrecuse cu puţin timp înainte ca domnul Madeleine să fie numit primar. Când Javert îl văzu pentru prima oară gătit cu eşarfa care-i dădea autoritate asupra oraşului, fu cuprins de Tremurul acela pe care l-ar avea un dulău când ar mirosi că sub hainele stăpânului se ascunde un lup. Începând din acea clipă, îl ocoli cât putu. Când nevoile serviciului i-o cereau neapărat, şi nu putea face altfel decât să dea ochii cu primarul, îi vorbea cu cel mai adânc respect.

Prosperitatea pe care Montreuil-sur-mer i-o datora lui moş Madeleine avea, pe lângă semnele vizibile arătate, un alt simptom care, dacă nu era vizibil, era în schimb tot atât de semnificativ. Lucrul acesta nu putea înşela niciodată. Când populaţia suferă, când nu e de lucru, când nu mai e negoţ, contribuabilul se opune impozitului fiindcă e în mizerie, lasă să treacă termenele, iar statul pierde bani mulţi cu cheltuielile de constrângeri şi încasări. Când e de lucru în plin, când ţara e fericită şi bogată, impozitele se plătesc cu uşurinţă şi nu pricinuiesc statului cheltuieli. Se poate spune că mizeria şi bogăţia publică au în cheltuielile

de strângere a impozitelor un termometru care nu dă greş. În şapte ani, cheltuielile de strângere a impozitelor se reduseseră cu trei pătrimi în plasa Montreuil-sur-mer, ceea ce facea ca aceasta să fie citată printre toate celelalte de către domnul de Villele, ministrul de finanţe de atunci.

Aşa stăteau lucrurile în ţinut la întoarcerea Fantinei. Nimeni nu-şi mai aducea aminte de ea. Din fericire, poarta fabricii domnului Madeleine era ca un chip de prieten. Fantine ceru de lucru şi fu primită în atelierul femeilor. Pentru Fantine meseria era nouă, ea nu era prea îndemânatică, aşa că nu câştiga cine ştie cât pe zi, dar, în sfârşit, îi ajungea şi atât. Problema era rezolvată: îşi câştiga pâinea.

VIII
Doamna Victurnien cheltuieşte treizeci şi cinci de franci pentru morală

Când Fantine văzu că câştigă, avu o clipă de bucurie. Să trăieşti cinstit din munca ta, ce har al cerului! Începu să aibă iar poftă de muncă, îşi cumpără o oglindă, se bucură să-şi privească în ea tinereţea, părul şi dinţii frumoşi, uită de multe lucruri şi nu se mai gândi decât la Cosette a ei şi la viitorul care se întrezărea. Fu aproape fericită. Îşi închirie o cămăruţă şi o mobilă pe datorie, urmând s-o plătească din munca ei; era o rămăşiţă din obiceiurile ei de dezordine.

Neputând spune că e măritată, se ferise să vorbească, aşa cum am mai văzut, despre fetiţa ei.

La început, îi plătea la timp pe cei doi Thénardier. Fiindcă nu ştia decât să se iscălească, era silită să le scrie printr-un scriitor public.

Scria adesea. Lucrul acesta fu băgat de seamă. În atelierul femeilor începu să se şoptească că Fantine „scrie scrisori” şi că-şi „dă aere”.

Nimic nu stârneşte mai mult curiozitatea oamenilor decât treburile care nu-i privesc. De ce domnul ăsta nu vine decât pe-nserate? De ce domnul cutare nu-şi atârnă cheia în cui, joia? De ce o coteşte totdeauna pe străzi dosnice? De ce doamna asta coboară întotdeauna din birjă înainte de a ajunge acasă? De ce trimite să i se cumpere hârtie de scrisori când are destulă în sertar? etc., etc. Sunt fiinţe care pentru a afla cheia acestor taine, de altfel cu totul indiferente pentru ele, cheltuiesc mai mulţi bani, risipesc mai mult timp, îşi dau mai multă osteneală decât ar fi nevoie pentru zece fapte bune; şi asta, fără folos, de plăcere, fără să le fie altcum răsplătită curiozitatea decât tot prin curiozitate. Vor urmări pe cineva zile întregi, vor sta ceasuri întregi pe la colţuri de stradă, pe sub ganguri, noaptea, pe frig şi pe ploaie, vor mitui comisionarii, vor da de băut vizitiilor şi slugilor, vor cumpăra o cameristă, îl vor câştiga pe portar. De ce? Fără rost. Dintr-o curată încăpăţânare de-a vedea, de-a şti şi de-a se strecura. Din mâncărime de limbă. Şi adeseori, după ce tainele sunt cunoscute, misterele publicate, enigmele aduse la lumina zilei, încep catastrofe, dueluri, falimente, familii ruinate, existenţe sfărâmate, spre

marea bucurie a celor care au „descoperit totul”, fară nici un interes, numai şi numai din instinct. Trist lucru!

Unii oameni sunt răi numai din nevoia de-a vorbi. Conversaţia lor, conversaţie de salon, flecăreală de anticameră, sunt ca vetrele care mistuie lemnele cu repeziciune; le trebuie mult combustibil, şi combustibilul lor e aproapele.

Fantine fu deci luată la ochi.

De altfel, destule o invidiau pentru părul ei blond şi dinţii albi.

Băgaseră de seamă că în atelier se trăgea câteodată deoparte şi-şi ştergea o lacrimă. În clipele acelea se gândea la fetiţa ei; poate şi la bărbatul pe care-l iubise.

E dureros să te rupi de legăturile întunecate ale trecutului.

Băgară de seamă că scria cel puţin de două ori pe lună, mereu la aceeaşi adresă, şi că punea timbre pe scrisoare. Ajunseră să afle şi adresa: *Domniei sale domnului Thénardier, hangiu, la Montfermeil.* Îl iscodiră la cârciumă pe scriitorul public, un moşuleţ care nu-şi putea umple burta cu vin roşu până ce nu-şi golea buzunarul de taine. Pe scurt, se află că Fantine avea un copil. „Sigur că era una d-alea!” Se găsi chiar o bătrână care se duse la Montfermeil, vorbi cu cei doi Thénardier şi le spuse la întoarcere: „Am cheltuit treizeci şi cinci de franci, dar mi-am luat o piatră de pe inimă. Am văzut copilul!”

Cumătra care făcuse lucrul acesta era o spaimă, anume doamna Victurnien, straja şi portăreasa virtuţii tuturor. Doamna Victurnien avea cincizeci şi şase de ani şi-şi căptuşea masca urâţeniei cu cea a bătrâneţii. Avea glasul behăit şi mintea jucăuşă. Bătrâna aceasta fusese şi ea tânără o dată, lucru uimitor. În tinereţea ei, în plin 1793, se măritase cu un calugăr fugit din mănăstire, care purta bonetă roşie şi trecuse de la bernardini la iacobini. Era uscată, aspră, seacă, ursuză, spinoasă, aproape veninoasă; dar nu-l putea uita pe călugărul care o lăsase văduvă, după ce-o domesticise şi o pusese cu botul pe labe. Era o urzică în care ghiceai şi o rasă călugărească mototolită. În timpul restauraţiei se facu atât de cucernică, încât popii îi iertară povestea cu călugărul. Avea o mică proprietate pe care o lăsa prin testament şi, cu mult tămbălău, unei comunităţi religioase. Era foarte bine văzută de episcopatul din Arras. Aşadar, doamna Victurnien se duse la Montfermeil şi se întoarse spunând: „Am văzut copilul!”

Toate astea luaseră timp. Fantine era la fabrică de mai bine de un an, când, într-o dimineaţă, supraveghetoarea atelierului îi înmână din partea domnului primar cincizeci de franci, spunându-i că nu mai face parte din atelier şi sfătaind-o, din partea domnului primar, să părăsească ţinutul.

Era tocmai în luna în care cei doi Thénardier, după ce ceruseră doisprezece franci în loc de şase, începuseră să pretindă cincisprezece.

Fantine era nenorocită. Nu putea pleca din ţinut pentru că datora la chirie şi la mobile. Nu putea să le achite cu cincizeci de franci. Bolborosi câteva cuvinte rugătoare. Supraveghetoarea îi spuse că ar trebui să plece imediat din atelier. Fantine nu era, de altfel, decât o lucrătoare mediocră, împovărată de ruşine mai mult decât de disperare, părăsi atelierul şi se întoarse în odaia ei. Aşadar, greşeala îi era cunoscută de toată lumea.

Nu se mai simţi în stare să scoată o vorbă. Unii o sfatuiră să se ducă la primar; nu îndrăzni. Domnul primar îi dădea cincizeci de franci pentru că era bun şi o gonea pentru că era drept. Se supuse acestei sentinţe.

IX
Succesul doamnei Victurnien

Văduva călugărului a fost, aşadar, bună la ceva.

De altfel, domnul Madeleine nu ştia nimic despre toate astea. Viaţa e plină de astfel de încurcături. Domnul Madeleine avea obiceiul să nu intre aproape niciodată în atelierul femeilor. Pusese în fruntea acestui atelier o fată bătrână, pe care i-o recomandase preotul, şi avea toată încrederea în acea supraveghetoare, persoană respectabilă, hotărâtă, dreaptă, cinstită, pătrunsă de caritatea care constă în a da, dar lipsită de caritatea care constă în înţelegere şi iertare. Domnul Madeleine îi încredinţase ei totul. Oamenii cei mai buni sunt adeseori siliţi să-şi exercite autoritatea prin alţii. În virtutea acestui drept, şi cu convingerea că face bine ce face, supraveghetoarea instruise procesul, judecase, osândise şi o executase pe Fantine.

Cât despre cei cincizeci de franci, îi dăduse dintr-o sumă pe care domnul Madeleine i-o încredinţase pentru milostiviri şi ajutoare lucrătoarelor şi de care nu da socoteală.

Fantine vru să se angajeze servitoare în partea locului; merse dintr-o casă într-alta. N-o primi nimeni. Nu putea părăsi oraşul. Negustorul de vechituri de la care-şi cumpărase mobilele - şi ce mai mobile! - spusese: „Dacă pleci, pun să te aresteze ca pe-o hoaţă!” Proprietarul căruia îi datora chiria îi spusese: „Eşti tânără şi drăguţă, aşa că poţi să plăteşti!” Ea împărţi cei cincizeci de franci între proprietar şi negustorul de vechituri, dădu înapoi trei sferturi din mobile, nu-şi păstră decât strictul necesar şi se văzu fără lucru, fără mijloace de trai, nemaiavând decât un pat şi datorând încă vreo sută de franci.

Se apucă să coasă cămăşi grosolane pentru soldaţii din garnizoană, câştigând astfel şaizeci de centime pe zi. Fata o costa cincizeci. De atunci începu să-i plătească neregulat lui Thénardier.

O femeie bătrână, care-i aprindea lumânarea seara, când se întoarcea acasă, o învăţa arta de-a trăi în mizerie. Acolo unde se sfârşeşte traiul din puţin, începe traiul din nimic. Aceste feluri de a trăi sunt ca două odăi: cea dintâi e întunecoasă, iar cea de-a doua e plină de beznă.

Fantine învăţă cum te poţi lipsi cu totul de foc iarna, cum să renunţi la păsărica ce mănâncă mei de un ban la două zile, cum să-ţi faci din fustă cuvertură şi din cuvertură fustă, cum să-ţi economiseşti lumânarea, luând masa la lumina ferestrei de peste drum. Nu ştim tot ce pot să scoată dintr-un gologan unele fiinţe slabe, care au îmbătrânit în lipsuri şi în cinste. Asta ajunge să fie un talent. Fantine izbuti să dobândească acest sublim talent şi-şi recâştigă puţin curajul.

Vorbea pe-atunci cu o vecină:

- Ei! Cred că dormind cinci ceasuri pe zi şi cosând tot restul timpului, voi izbuti să câştig o fărâmă de pâine. Şi apoi, când eşti necăjit, mănânci mai puţin. Ei, bine! Am să mă hrănesc şi eu cu suferinţe şi nelinişti, cu niţică pâine şi cu necazuri.

În deznădejdea asta, simţea o ciudată fericire când se gândea că are o fetiţă. Se gândea s-o aducă. Cum? S-o facă să împartă mizeria cu ea? Şi-apoi, era datoare lui Thénardier. Cum să se achite? Şi drumul! Cum să şi-l plătească?

Bătrâna care-i dăduse ceea ce am putea numi lecţii de sărăcie era o femeie cuvioasă, pe care o chema Marguerite, cucernică, în înţelesul bun al cuvântului, săracă şi miloasă, nu numai cu săracii, ci chiar cu bogaţii, ştiind carte cât îi trebuia ca să se iscălcasca „Marguerite” crezând în Dumnezeu, ceea ce e o ştiinţă.

Se găsesc multe virtuţi de felul acesta aici pe pământ: într-o zi vor fi în ceruri. Viaţa asta are un mâine.

La început, Fantinei îi era atât de ruşine, încât nu îndrăznea sa iasă din casă.

Pe stradă ghicea că oamenii se întorc după ea şi că o arată cu degetul - toţi se uitau la ea şi nimeni nu-i dădea bună ziua; dispreţul acru şi rece al trecătorilor o pătrundea în carne şi în suflet ca un vânt rece.

În oraşele mici, o astfel de nenorocită pare goală sub batjocura şi curiozitatea tuturor. La Paris, cel puţin, nu te ştie nimeni, şi faptul de-a fi necunoscut e un veşmânt. Ah, cum ar fi vrut să plece la Paris! cu neputinţă.

Fu nevoită să se obişnuiască cu dispreţul celorlalţi, aşa cum se obişnuise cu sărăcia. Încetul cu încetul, luă o hotărâre. După vreo două-trei luni, lăsă ruşinea deoparte şi începu să iasă, ca şi cum nu s-ar fi întâmplat nimic. „Nu-mi pasă!” spuse ea. Se ducea încoace şi încolo, cu capul sus, cu un zâmbet amar, şi simţea cum devine obraznică.

Doamna Victurnien o vedea uneori trecând pe sub fereastra ei, observa deznădejdea „nepricopsitei ăsteia”, pe care o pusese „la locul ei” şi se felicita. Fericirea celor răi e neagră.

Munca prea multă o obosea pe Fantine şi tusea uscată, pe care o avea mai de mult, spori. Îi spunea uneori vecinei Marguerite: „Uite cum îmi ard mâinile!”

Cu toate astea, dimineaţa, când îşi pieptăna cu un pieptene rupt frumosul ei păr, care se răvărsa ca o mătase netoarsă, avea câteva clipe de cochetărie fericită.

X
Urmările succesului

Fusese concediată pe la sfârşitul iernii; trecu vara şi iarna se întoarse. Când zilele sunt scurte e mai puţin de lucra. Iarna, nici căldură, nici

lumină, nici amiază, seara se îngână cu dimineaţa, negură, amurg, fereastra e cenuşie, nu poţi să vezi limpede. Cerul e o ferestruică. Ziua întreagă e o pivniţă. Soarele pare un sărac. Înspăimântător anotimp! Iarna preschimbă în piatră apa cerului şi inima omului. Creditorii o hărţuiau.

Fantine câştiga prea puţin. Datoriile îi crescuseră. Soţii Thénardier prost plătiţi, îi trimiteau mereu scrisori al căror cuprins o îndurera şi a căror plată poştală o ruina. Îi scriseră într-o zi că mica Cosette era dezbrăcată în frig, că avea nevoie de o fustă de lână şi că maică-sa trebuia trimita cel puţin zece franci pentru asta. Primi scrisoarea şi o mototoli în mâini toată ziua. Seara se duse la frizerul din colţ şi-şi desfăcu părul, care-i căzu, auriu şi minunat, până la şolduri.

Frumos păr! rosti frizerul.

Cât mi-ai da pe el? întrebă ea.

Zece franci.

— Taie-l!

Cumpără o fustă de flanelă şi le-o trimise soţilor Thénardier. Fusta asta îi înfurie pe cei doi Thénardier. Voiau bani. I-o dădură Époninei. Biata Cosette tremură mai departe.

„Copilului n-are să-i mai fie frig, îşi spuse Fantine. Am îmbrăcat-o cu părul meu.” Purta scufii rotunde care-i acopereau capul tuns şi cu care mai era încă drăguţă.

Inima Fantinei începu să fie scormonită de sentimente întunecate. Când văzu că nu se mai putea pieptăna, începu să urască totul în jurul ei. Ca toţi ceilalţi, îl venerase şi ea multă vreme pe moş Madeleine; cu toate astea, fiindcă i se tot spusese că el o gonise, că el era pricina nenorocirii ei, ajunse să-l urască. De câte ori trecea prin faţa fabricii, la orele când lucrătorii stau înaintea porţii, cânta şi se prefăcea că râde.

O lucrătoare bătrână, care o văzu o dată cântând şi râzând aşa, spuse: „Uite una care o s-o sfârşească prost!”

Îşi luă un ibovnic, primul care-i ieşi în drum, un bărbat pe care nu-l iubea, aşa ca să înfrunte lumea, dar în inima ei era furioasă. Omul era un netrebnic, un fel de muzicant cerşetor, un puturos, care o bătea şi care o părăsi aşa cum îl luase şi ea, cu scârbă.

Îşi adora copilul.

Cu cât se scufunda mai adânc, cu cât totul se întuneca în jurul ei, cu atât îngeraşul acela blând îi strălucea mai mult în fundul sufletului.

— Când voi fi bogată, spunea ea, o voi avea pe Cosette cu mine.

Şi râdea. Tusea nu-i da pace şi avea sudori reci pe şira spinării.

Primi într-o zi o scrisoare de la Thénardier, ticluită astfel: *„Cosette e bolnavă de o boală care umblă prin partea locului. I se zice febră militară. E nevoie de doctorii scumpe: treaba asta ne sărăceşte, nu le mai putem plăti. Dacă nu ne trimiţi patruzeci de franci până într-o săptămână, fetiţa are să moară.„*

Începu să râdă în hohote şi-i spuse bătrânei ei vecine:

— Ah, ştii că au haz! Patruzeci de franci! Numai atât! Asta fac doi napoleoni! De unde vor ei să-i scot? Ce dobitoci sunt ţăranii ăştia!

Totuşi urcă treptele până la o ferestruică din pod şi citi din nou scrisoarea.

Apoi coborî şi ieşi în stradă, alergând, sărind şi râzând întruna.

Cineva care o întâlni o întrebă:

— Ce ai de eşti atât de veselă?

— Ţăranii mi-au scris o dobitocie, răspunse ea. Îmi cer patruzeci de franci. Ţărani, ce vrei?

Văzu, pe când trecea prin piaţă, o mulţime de lume adunată in jurul unei trăsuri de formă neobişnuită, pe platforma căreia stătea în picioare un om îmbrăcat în roşu, care vorbea tare. Era un şarlatan de dentist ambulant, care oferea publicului danturi întregi, pastă de dinţi, prafuri şi leacuri. Fantine se vârî printre ceilalţi şi începu să râdă ca toată lumea de această cuvântare rostită când în grai popular, pentru derbedei, când în grai schimonosit, pentru oamenii cumsecade. Dentistul îi strigă deodată fetei aceleia frumoase care râdea:

— Tu, fata de colo care râzi, ştii că ai dinţi frumoşi? Dacă-mi vinzi lopeţile, îţi dau câte un napoleon de fiecare.

— Ce înseamnă asta, lopeţile? întrebă Fantine.

— Lopeţile, o lămuri profesorul dentist, înseamnă dinţii din faţă; cei doi de sus.

— Vai, ce grozăvie! strigă Fantine.

— Doi napoleoni! murmură o babă ştirbă, care era şi ea acolo. Asta zic şi eu că are noroc!

Fantine o luă la fugă şi-şi astupă urechile, ca să nu mai audă glasul răguşit al omului care striga:

— Mai gândeşte-te, frumoaso! Doi napoleoni pot să-ţi prindă bine. Dacă-ţi dă inima brânci, vino diseară la hanul *Puntea de argint*, unde ai să mă găseşti.

Fantine se întoarse acasă. Era mânioasă şi povesti întâmplarea bunei ei vecine Marguerite.

— Ce spui? Nu era un netrebnic? Cum de li se îngăduie unor astfel de oameni să treacă pe aici? Să-mi smulgă dinţii din faţă? Dar aş fi îngrozitoare. Părul mai creşte el, dar dinţii! Ce monstru! Mai bine m-aş arunca de la etajul al cincilea în stradă! Mi-a spus că va fi diseară la *Puntea de argint*.

— Şi cât a spus că dă pe ei? întrebă Marguerite.

— Doi napoleoni.

— Adică patruzeci de franci.

— Da, zise Fantine, patruzeci de franci.

Rămase pe gânduri şi începu să lucreze. După un sfert de ceas îşi lăsă cusătura şi se sui pe trepte, să mai citească o dată scrisoarea lui Thénardier.

Întorcându-se, o întrebă pe Marguerite, care lucra lângă ea:

— Tu ştii ce-i febra militară?

— Da, răspunse fata bătrână. E o boală.

— Are nevoie de doctorii multe?

— Ah, ce doctorii grozave!

— Cum îţi vine boala asta?

— E o boală care îţi vine aşa, deodată.

— Şi-i loveşte şi pe copii?

— Mai ales pe copii.
— Şi se poate muri dintr-însa?
— Şi încă cum! răspunse Marguerite.
Fantine se mai duse o dată pe scară să citească scrisoarea.
Seara ieşi şi fu văzută îndreptându-se spre strada Paris, pe unde sunt hanurile.
A doua zi dimineaţa, când Marguerite intră în odaia Fantinei, mai înainte de răsăritul soarelui, pentru că lucrau întotdeauna împreună şi, în felul acesta, nu ardeau decât o singură lumânare, o găsi pe Fantine pe pat, în capul oaselor, palidă, îngheţată. Nu se culcase deloc. Scufia îi căzuse pe genunchi, lumânarea arsese toată noaptea şi era pe sfârşite.
Marguerite se opri în prag înmărmurită de risipa asta cumplită şi strigă:
— Dumnezeule! A ars toată lumânarea! S-a întâmplat ceva?
Se uită apoi la Fantine, care-şi întoarse capul tuns spre ea.
Din ajun îmbătrânise cu zece ani.
— Isuse! rosti Marguerite. Ce ai, Fantine?
— N-am nimic, răspunse Fantine. Dimpotrivă. N-are să-mi mai moară copilul de acea boală îngrozitoare, neîngrijită. Sunt mulţumită.
Pe când vorbea îi arătă fetei bătrâne doi napoleoni care străluceau pe masă.
— Ah, Isuse, Dumnezeule! spuse Marguerite. Dar asta e o avere. De unde ai galbenii ăştia?
— I-am câştigat, răspunse Fantine.
Spunând acestea, zâmbi. Lumânarea îi lumina faţa. Era un zâmbet însângerat. O salivă roşcată îi mânjea colţul buzelor, iar în gură avea o gaură neagră.
Amândoi dinţii îi fuseseră smulşi.
Trimise patruzeci de franci la Montfermeil.
De altfel, nu fusese decât o şiretenie a celor doi Thénardier, ca să facă rost de bani. Cosette nu era bolnavă.
Fantine îşi azvârli oglinda pe fereastră. De multă vreme îşi lăsase chilia de la al doilea cat şi se mutase sub acoperiş, într-o mansardă închisă cu un lacăt; era o chiţimie dintre acelea al căror tavan se uneşte cu duşumeaua şi te izbeşte în cap de zeci de ori pe zi. Omul sărac nu se poate duce până în fundul odăii, cum nu se poate duce până la fundul destinului lui, decât îndoindu-şi spinarea din ce în ce mai mult. Nu mai avea pat. Îi rămăsese o zdreanţă pe care o numea cuvertură, o saltea pe jos, şi un scaun desfundat. Avusese o răsură care se uscase, uitată într-un colţ. Într-alt colţ era o oală de pământ pentru apă. Apa îngheţa în timpul iernii şi multă vreme urmele ei rămâneau însemnate, la niveluri diferite, cu cercuri de gheaţă. Îşi pierduse ruşinea şi totodată cochetăria. Un ultim semn. Ieşea cu bonete murdare. Fie din lipsă de timp, fie din nepăsare, nu-şi mai cârpea rufele. Pe măsură ce i se rupeau ciorapii la calcâie, şi-i trăgea în pantofi. Asta se vedea bine după creţurile pe care le făceau. Îşi peticea corsetul, vechi şi uzat, cu bucăţi de stambă, care se rupeau la fiece mişcare. Oamenii cărora le datora bani îi făceau scandaluri şi nu-i dădeau pace. Îi găsea în stradă şi apoi, din nou, pe scară. Îşi petrecea

nopţile plângând şi frământându-se. Ochii îi străluceau din cale-afară şi simţea o durere în umăr, către partea de sus a omoplatului, stâng. Tuşea mult. Îl ura din răsputeri pe moş Madeleine, dar nu se plângea. Cosea şaptesprezece ceasuri pe zi, dar din pricina unui antreprenor al muncii din închisori, care punea femeile osândite să lucreze sub cost, preţurile scăzură dintr-o dată, ceea ce reduse ziua lucrătoarelor libere la patruzeci şi cinci de centime. Şaptesprezece ceasuri de muncă şi patruzeci şi cinci de centime pe zi!

Creditorii Fantinei erau mai nemiloşi decât oricând. Negustorul de vechituri, care-şi luase înapoi aproape toate mobilele, îi spunea întruna: „Când îmi dai banii, pungăşoaico?” Ce voiau de la ea, Dumnezeule! Se simţea hărţuită şi în ea se năştea fiara sălbatică. Cam în acelaşi timp, Thénardier îi scrise că aşteptase, fără îndoială, cu prea multă bunăvoinţă şi că-i trebuie de îndată o sută de franci, fără de care micuţa Cosette, cu toate că era convalescentă, avea să fie dată pe uşă afară, în frig, pe drumuri, că va ajunge ce va putea să ajungă şi că n-avea decât să crape dacă poftea. „O sută de franci! se gândi Fantine. Dar unde se puteau câştiga cinci franci pe zi?”

- Haide! spuse ea. Să vindem şi ce-a mai rămas!

Nenorocita se făcu prostituată.

XI
Christus nos liberavit[174]

Ce înseamnă povestea asta a Fantinei? Societatea îşi cumpără o sclavă!

De la cine? De la mizerie. De la foame, de la frig, de la singurătate, de la părăsire, de la sărăcie. Dureros târg! Un suflet pentru o bucată de pâine. Mizeria oferă, societatea primeşte.

Civilizaţia noastră e călăuzită de sfânta lege a lui Hristos, dar nu e încă pătrunsă de ea. Se ştie că în civilizaţia europeană sclavia a fost desfiinţată. E o greşeală. Ea există mereu, dar nu apasă decât asupra femeii şi se numeşte prostituţie.

Apasă asupra femeii, adică asupra gingăşiei, slăbiciunii, frumuseţii, maternităţii. Şi asta nu e una dintre cele mai mici ruşini ale omului!

În punctul în care am ajuns cu această dureroasă dramă, Fantine nu mai e nimic din ce a fost altădată. E de marmură, pentru că a ajuns noroi. Celui care pune mâna pe ea îi e frig. Trece, te rabdă, nu-i pasă cine eşti; e dezonorată şi severă. Viaţa şi ordinea socială i-au spus ultimul cuvânt. I s-a întâmplat tot ce putea să i se mai întâmple. A simţit, a îndurat, a suferii, a pierdut şi a plâns totul. E resemnată şi resemnarea ei seamănă cu nepăsarea, aşa cum moartea seamănă cu somnul. Nu se mai fereşte de nimic, nu se mai teme de nimic. Abată-se asupra ei toţi norii şi treacă peste ea tot oceanul! Ce-i mai pasă! E ca un burete îmbibat.

---

[174] Hristos ne-a mântuit (lat.).

E o greşeală să-ţi închipui că ai secat soarta şi că eşti la capătul celor ce pot să ţi se întâmple. Totuşi, ea aşa credea.

Vai! Ce înseamnă destinele astea năpustite unele peste altele? Unde se duc? De ce sunt astfel?

Cel care ştie asta vede tot întunericul.

E singur. Se numeşte Dumnezeu.

XII
Trândăvia domnului Bamatabois

Ca în toate oraşele mici, există şi la Montreuil-sur-mer o categorie de băieţi tineri, care risipesc un venit de o mie cinci sute de livre în provincie, aşa cum semenii lor de la Paris mănâncă două sute de mii de franci pe an. Toţi aceştia fac parte dintr-o mare specie neutră; neputincioşi, paraziţi, buni de nimic, care au ceva pământ, niţică prostie, un pic de duh, care ar fi bădărani într-un salon şi se socotesc boieri la crâşmă şi care spun: „livezile mele, pădurile mele, ţăranii mei”; fluieră actriţele ca să arate că sunt oameni de gust, caută gâlceavă ofiţerilor din garnizoană ca să se arate războinici, vânează, fumează, cască, beau, miros a tutun, joacă biliard, se uită după călătorii care coboară din diligenţă, trăiesc la cafenea, cinează la han, au un câine care mănâncă oase sub masă şi o ţiitoare care pune mâncarea pe masă. Se calicesc pentru o para, exagerează moda, admiră tragedia, dispreţuiesc femeile, bat caldarâmul, copiază Londra prin Paris şi Parisul prin Pont-a-Mousson[175], se îndobitocesc cu vârsta, nu muncesc, nu sunt buni de nimic şi nici prea dăunători nu sunt.

Dacă domnul Felix Tholomyés ar fi rămas în provincie şi n-ar fi văzut niciodată Parisul, ar fi fost unul dintre aceştia

Dacă ar fi ceva mai bogaţi s-ar spune că suni filfizoni, daca ar fi mai săraci, s-ar spune că sunt pierde-vară. Pe scurt, sunt oameni care nu fac nimic. Printre ei există unii plicticoşi, alţii plictisiţi, alţii visători și câţiva mucaliţi.

Pe-atunci, un „elegant” era alcătuit dintr-un guler mare, dintr-o cravată, dintr-un ceas cu brelocuri, din trei veste puse una peste alta şi de diferite culori; cea albastră şi cea roşie, pe dinăuntru; dintr-un surtuc măsliniu, strâns pe talie, cu coadă de morun, cu două rânduri de nasturi de argint înghesuiţi unii într-alţii până pe umăr, şi din pantaloni tot de culoare măslinie, dar mai deschisă, împodobiţi cu cusătură cu un număr de cute, nehotărât, dar întotdeauna fără soţ şi variind de la una la unsprezece, limită care nu era depăşită niciodată. Adăugaţi şi nişte ghete-pantofi cu potcoave mici la tocuri, un joben cu marginile înguste, părul zbârlit, un baston cât toate zilele şi o conversaţie înnobilată de

---

[175] Orăşel din Lorena.

calambururile lui Portier[176]. Pe deasupra: pinteni şi mustăţi. Pe vremea aceea mustăţile însemnau burghezie şi puntenii însemnau pieton.

Elegantul provincial purta pinteni mai lungi şi mustăţi mai sălbatice.

Era vremea în care republicile din America de Sud se luptau cu regele Spaniei; pe când Bolivar[177] se lupta cu Morillo[178]. Pălăriile cu boruri înguste erau regaliste şi se chemau *morillo*, iar liberalii purtau pălării cu boruri late, care se numeau *boiivare*.

La vreo opt sau zece luni după cele povestite în paginile de mai sus, în primele zile ale lui ianuarie 1823, într-o seară în care ninsese, unul dintre aceşti eleganţi, unul din aceşti pierde-vară, un „conformist” pentru că purta un *morillo*, îmbrăcat călduros cu unul dintre acele paltoane care întregeau în anotimpurile reci costumul la modă, se distra să sâcâie o femeie care da târcoale prin faţa ferestrei unei cafenele cu ofiţeri, îmbrăcată în rochie de bal, foarte decoltată şi cu flori pe cap. Elegantul acesta fuma, fireşte, pentru că era la modă.

De câte ori femeia trecea prin faţa lui, îi arunca, o dată cu o gură de fum din trabuc, câte o necuviinţă pe care o socotea spirituală şi veselă, ca: „Ce urâtă eşti! Mai bine te-ai ascunde! Eşti ştirbă!” etc., etc. Pe domnul acesta îl chema Bamatabois. Femeia, împopoţonată şi tristă, care se ducea şi se întorcea prin zăpadă, nu-i răspundea, nici nu-l privea, şi-şi continua cu aceeaşi regularitate plimbarea, care din cinci în cinci minute o aducea din nou în faţa batjocurilor, ca pe un soldat pedepsit care se întoarce mereu să-şi primească vergile. Această nepăsare îl jigni pe omul acela fară de rost şi, profitând de o clipă în care femeia se întoarse, se luă după ea, tiptil, şi, ţinându-şi râsul, se apleacă, luă de pe caldarâm un pumn de zăpadă şi i-l vârî în spate, între umerii goi. Femeia dădu un răcnet, se întoarse, sări ca o panteră şi se azvârli asupra bărbatului, înfigându-i unghiile în obraz, cu cele mai groaznice cuvinte ce-ar putea ieşi din gura unui rândaş. Sudălmile acelea, scuipate cu un glas răguşit de băutură, ieşeau hâd dintr-o gură ştirbă.

Era Fantine.

La zgomotul ce se iscă, ofiţerii ieşiră grămadă din cafenea, trecătorii se adunară şi se formă un cerc larg de oameni care râdeau, chicoteau şi aplaudau în jurul unui vârtej făcut din două fiinţe, dintre care deosebeau cu greu bărbatul de femeie. Bărbatul se zbătea, pălăria îi căzuse pe jos, iar femeia îl izbea cu picioarele şi cu pumnii, ciufulită, urlând, fără dinţi şi fără păr, vânătă de mânie, groaznică.

Deodată, un om înalt ieşi din mulţime, o apucă pe femeie de rochia ei de mătase acoperită cu noroi şi-i spuse:

- Urmează-mă!

Femeia ridică fruntea: vocea ei mânioasă se stinse dintr-o dată. Ochii îi erau sticloşi, din vânătă se făcuse palidă şi tremura de spaimă. Îl recunoscuse pe Javert.

Filfizonul profitase de întâmplare ca s-o şteargă.

---

[176] Profesor la Facultatea de drept din Paris sub imperiu.

[177] Conducătorul luptei de eliberare a Americii de Sud de sub jugul colonialist spaniol.

[178] General spaniol trimis să lupte împotriva răsculaţilor din America de Sud.

XIII
Rezolvarea unor chestiuni de poliţie municipală

Javert îi dădu la o parte pe cei din faţă, trecu printre ei şi porni întins spre biroul de poliţie ce se afla dincolo de piaţă, târând-o cu dânsul pe nefericita femeie. Ea se lăsă dusă fără nici o împotrivire.

Nici unul, nici altul nu scoteau o vorbă.

Mulţimea de gură-cască, făcând mare haz, mergea în urma lor, întrecându-se în glume de prost gust. Neagra mizerie, prilej de obscenitate!

Ajungând la biroul poliţienesc - o încăpere scundă, încălzită de o sobă şi păzită de un gardian, cu uşa prevăzută cu o fereastră zăbrelită, care da spre stradă - Javert intră împreună cu Fantine şi închise uşa după el, spre marea dezamăgire a spectatorilor, care se înălţau în vârful picioarelor şi-şi întindeau gâtul să vadă ce se petrece înăuntru. Curiozitatea este un fel de lăcomie şi a vedea înseamnă a devora.

Îndată ce intră, Fantine, nemişcată şi mută, căzu într-un colţ al odăii, ghemuindu-se ca un câine speriat.

Sergentul de serviciu puse o lumânare aprinsă pe masă. Javert se aşeză, scoase din buzunar o coală de hârtie timbrată şi începu sa scrie.

Femeile acestea sunt totdeauna lăsate de legiuirile noastre la bunul plac al poliţiei, care face cu ele ce vrea, le pedepseşte cum îi vine la socoteală şi dispune cum îi trăsneşte prin cap de cele două bunuri amărâte pe care ele le numesc meseria şi libertatea lor.

Javert sta nepăsător; pe faţa lui aspră nu se citea nici un fel de emoţie. Cu toate astea, era serios şi adânc preocupat. Trecea printr-una din acele clipe când îşi exercita fără control, dar cu toată grija unei conştiinţe neînduplecate, temuta sa putere discreţionară. Simţea acum că scăunelul lui de agent de poliţie era un fotoliu prezidenţial. Judeca. Judeca şi condamna. Îşi aduna toate gândurile ce se găseau în mintea lui pentru a duce la bun sfârşit marea sa misiune. Cu cât examina mai de aproape fapta acestei fete, cu atât se simţea mai revoltat. Nu încăpea îndoială că asistase la săvârşirea unei crime. Văzuse acolo, în stradă, societatea, reprezentată printr-un proprietar-alegător, batjocorită şi atacată de o făptură scoasă din rândurile oamenilor. O prostituată cutezase să atace un burghez. Şi el, Javert, fusese de faţă.

Continua să scrie în tăcere. Când isprăvi, iscăli, îndoi hârtia şi, dând-o gardianului, spuse:

— Ia trei oameni şi du-o pe fata asta la răcoare! Apoi, întorcându-se spre Fantine: Te-ai învârtit de şase luni!

Nefericita tresări:

— Şase luni! Şase luni de închisoare! striga ea. Şase luni cu şapte gologani pe zi! Dar ce-o să se facă Cosette, fata mea... fata mea? Mai sunt datoare peste o sută de franci soţilor Thénardier, domnule inspector. Ştiţi dumneavoastră asta?

Fantine se târî pe lespezile ude de noroiul cizmelor, fară să se ridice, împreunându-şi mâinile, mergând în genunchi.

— Domnule Javert, zise, ea, fie-vă milă! Credeţi-mă că n-am nici o vină! Dac-aţi fi fost de faţă de la început, v-aţi fi dat seama de asta. Vă jur că nu-s vinovată. Domnul acela, burghezul acela pe care nu-l cunosc, mi-a băgat zăpadă în spinare, sub rochie. Are cineva dreptul să ne vâre zăpadă în spinare când trecem pe drum liniştite, fără să ne legăm de nimeni? Asta m-a scos din sărite. Vedeţi şi dumneavoastră că sunt puţin bolnavă. Şi-apoi, îmi spunea mereu vorbe urâte: „Eşti pocită! Eşti ştirbă!...” Ştiu şi eu că sunt ştirbă. Eu nu făceam nimic. Îmi spuneam: e un domn care se distrează. Îmi vedeam de drum şi nu-i spuneam nimic. La un moment dat, mi-a vârât zăpada. Domnule Javert, domnule inspector, nu e nimeni pe-aici care să fi văzut şi care să vă declare că tot ce spun este adevărat? Poate-am greşit că m-am supărat. Ştiţi bine că-n prima clipă nu te poţi stăpâni: eşti cam iute. Şi pe urmă, spuneţi şi dumneavoastră: să ţi se vâre aşa, pe neaşteptate, un bulgăre de zăpadă în spinare... Îmi pare rău că i-am stricat pălăria. De ce-a plecat? I-aş fi cerut iertare. O! Doamne! ce mare lucru era dacă-i ceream iertare?... Iertaţi-mă de rândul ăsta, domnule Javert. Dumneavoastră nu ştiţi că-n închisoare nu se câştigă decât treizeci şi cinci de centime, nu-i vina stăpânirii, dar atât se câştigă. Gândiţi-vă că am de dat o sută de franci, şi dacă nu-i plătesc, au s-o arunce în stradă pe fetiţa mea. Doamne-Dumnezeule! doar n-o pot ţine cu mine aici. E-aşa de groaznic ce fac! O! Cosette a mea, îngeraşul meu, ce-o să se facă ea? Puişorul meu drag!... Thénardierii sunt nişte hangii, nişte ţărani care nu ştiu multe. Lor le trebuie bani. Nu mă băgaţi la închisoare! E vorba şi de-o biată copilă pe care o azvârliţi în stradă, la voia întâmplării, în plină iarnă! Trebuie să vă fie milă, domnule Javert! Dac-ar fi mai mare şi-ar putea câştiga singură existenţa, dar aşa, la vârsta ei, nu poate face nimic. Şi, zău... nu-s o femeie rea. Nu din lene şi din lăcomie am ajuns în halul ăsta. Am băut şi eu din pricina necazurilor. Nu-mi place rachiul, dar te face să uiţi. Când eram şi eu mai mulţumită, dacă v-aţi fi uitat la dulapurile mele, aţi fi văzut că nu sunt o femeie uşuratică. Aveam rufărie... Fie-vă milă de mine, domnule Javert!...

Vorbea aşa, scuturată de sughiţuri, cu ochii înecaţi în lacrimi, cu pieptul gol, frângându-şi mâinile, tuşind sec şi scurt, îngăimând cuvintele domol, sfârşită...

O durere mare este o rază dumnezeiască ce transfigurează pe cei ce suferă. În clipa aceea Fantine se făcuse iarăşi frumoasă. Din când în când se oprea şi săruta poala redingotei agentului. Ar fi înduioşat şi o inimă de piatră, nu însă una de lemn...

— Hai! zise Javert. Te-am ascultat destul. Ai isprăvit? Cară-te acum. Ai şase luni. Nici Dumnezeu din cer n-ar mai putea să te scape!

Din cuvintele acestea rostite solemn: „Nici Dumnezeu din cer n-ar mai putea să te scape!” ea înţelese că sentinţa a fost pronunţată. Se prăbuşi, îngăimând:

— Îndurare!

Javert îi întoarse spatele.

Jandarmii o apucară de braţ.

De câteva minute intrase acolo un om, fără ca cineva să fi băgat de seamă. Închisese uşa, se aşezase cu spatele în dreptul ei şi auzise rugăminţile deznădăjduite ale Fantinei.

În momentul în care jandarmii puseră mâna pe nefericita femeie, care nu voia să se ridice, el făcu un pas, ieşi din umbră şi zise:

— O clipă, vă rog!

Javert ridică ochii şi-l recunoscu pe domnul Madeleine. Îşi scoase pălăria şi, salutând cu un fel de stângăcie înciudată, zise:

— Domnule primar...

Cuvintele „domnule primar” făcură asupra Fantinei un efect neaşteptat. Se ridică dintr-o dată ca o nălucă ce iese din pământ, îl îmbrânci pe jandarm cu amândouă mâinile, merse drept la Madeleine, mai înainte de-a putea fi oprită, şi privindu-l ţintă, cu o expresie rătăcită, strigă:

— A! va să zică tu eşti domnul primar?

Apoi izbucni în râs şi îl scuipă în obraz.

Domnul Madeleine se şterse liniştit pe obraz şi zise:

— Inspectare Javert, pune pe femeia asta în libertate!

O clipă, lui Javert i se păru că înnebuneşte. Simţea în momentul acela năpădindu-l, una după alta şi aproape toate laolaltă, emoţiile cele mai puternice pe care le încercase în viaţa lui. O femeie de stradă să-l scuipe în obraz pe primar, chiar în faţa lui, era un lucru atât de monstruos, încât, în cele mai grozave închipuiri ale lui, ar fi socotit că e un sacrilegiu însuşi faptul de a crede aceasta. Pe de altă parte, în mintea lui făcea în chip nelămurit o apropiere hidoasă între ceea ce era femeia şi ce-ar putea fi acest primar, întrezărind astfel cu spaimă ceva cât se poate de simplu în acest atentat uluitor. Când îl mai văzu însă pe primar, pe magistrat, ştergându-şi liniştit obrazul şi spunând: „Pune-o pe femeia asta în libertate!” simţi că-i vine ameţeală, că-i piere glasul, că nu se mai poate gândi la nimic, că nu mai era în stare să se mire de nimic; rămase încremenit.

Cuvintele primarului nu avură un efect mai puţin ciudat asupra Fantinei. Ea îşi ridică braţul gol şi se agăţă de cârligul sobei, întocmai ca cineva care ar fi gata să cadă. Privi în jurul ei şi începu să vorbească în şoaptă, ca şi cum ar fi vorbit singură:

— În libertate!... Să mă lase să plec? Şi să nu stau şase luni la închisoare? Cine-a spus asta? Nu se poate să fi rostit cineva cuvintele astea. Pesemne n-am auzit eu bine. E cu neputinţă să le fi rostit ticălosul de primar. Domnule Javert, domnule dragă, aţi spus dumneavoastră să fiu pusă în libertate? Ei bine, am să vă spun adevărul şi-apoi o să mă lăsaţi să plec, nu-i aşa? Bestia asta de primar, hodorogul ăsta ticălos, e pricina tuturor necazurilor mele. Închipuiţi-vă, domnule Javert, că m-a dat afară din pricina unor nepricopsite care umblau cu tot felul de vorbe prin atelier. Nu-i îngrozitor? Să dai afară o biată fată care-şi vede cinstit de munca ei? De-atunci n-am mai avut cu ce trăi şi de-aici mi se trage toată nenorocirea. Mai înainte de orice, domnii de la poliţie ar trebui să facă o îmbunătăţire, adică să-i împiedice pe antreprenorii muncilor din închisori de-a se purta rău cu oamenii săraci. Uite, să vă spun despre ce e vorba.

Să zicem că câştigi şaizeci de centime pe zi cosând cămăşi, şi pe urmă preţul scade la patruzeci şi cinci de centime şi nu mai ai cu ce trăi. Trebuie să te apuci de orice. Eu, de pildă, o aveam pe Cosette şi am fost silită să ajung o stricată. Aţi priceput acum că păcătosul ăsta de primar e vinovat de tot ce mi s-a întâmplat. Pe urmă, am călcat în picioare pălăria burghezului aceluia în faţa cafenelei ofiţerilor. El, însă, mi-a prăpădit toată rochia cu bulgărele lui de zăpadă. Noi, astea, nu avem decât o singură rochie de mătase pentru seara. Vedeţi, domnule Javert, eu n-am făcut rău dinadins, credeţi-mă, şi cu toate astea văd peste tot femei mult mai rele decât mine, care sunt foarte fericite. Nu-i aşa, domnule Javert, că dumneavoastră aţi dat ordin să fiu pusă în libertate? Luaţi informaţii, staţi de vorbă cu proprietarul, că tocmai trebuie să-i plătesc chiria. O să aflaţi că sunt o femeie de treabă. Vai de mine! Vă rog să mă iertaţi! Am pus mâna, fără să bag de seamă, pe mânerul sobei şi-a început să iasă fum.

Domnul Madeleine o asculta cu multă luare-aminte. În vreme ce Fantine vorbea, el vârâ mâna în buzunarul hainei, scoase punga şi o deschise. Era goală. O băgă din nou în buzunar şi se adresă Fantinei:

— Cât ai spus că eşti datoare?

Fantine, care nu se uita decât la Javert, se întoarse spre el:

— Am vorbit eu cu tine? Apoi adresându-se jandarmilor: Spuneţi şi voi, aţi văzut cum l-am scuipat în obraz? O! primar nemernic, ai venit aici ca să sperii, dar mie nu mi-e frică de tine. Nu mă tem decât de domnul Javert. Nu mă tem decât de bunul domn Javert! Şi, vorbind aşa, se întoarse din nou spre inspector: Vedeţi, domnule inspector, trebuie să fiţi drept. Îmi dau seama că sunteţi un om drept, domnule inspector. La urma urmei, e foarte simplu: unul se joacă băgând o mână de zăpadă în rochia unei femei şi ofiţerii fac haz; e foarte firesc ca lumea să se distreze cu ceva şi noi d-asta suntem acolo! Şi, iată că veniţi dumneavoastră, sunteţi silit să faceţi niţică ordine; puneţi mâna pe femeia vinovată, dar, gândindu-vă puţin şi, fiindcă sunteţi un om bun, îmi daţi drumul. Şi asta pentru fetiţa mea, pentru că, stând şase luni la închisoare, n-aş mai avea cu ce s-o hrănesc. „Dar să nu te mai prind pe-aici, păcătoaso!...” O! n-o să mă mai prindeţi, domnule Javert. Poate să mi se facă de-aici înainte orice, nici n-o să mă clintesc din loc. Astăzi, însă, vedeţi dumneavoastră, am făcut gălăgie pentru că nu mă aşteptam deloc la bulgărele ăla de zăpadă; şi-apoi, v-am mai spus că nu mă prea simt bine, tuşesc, am aici în piept un fel de greutate care mă arde; şi doctorul mi-a spus să mă îngrijesc. Uite-aici, puneţi mâna, nu vă fie frică!

Nu mai plângea, glasul ei era mângâietor; apăsa pe sânul ei alb şi delicat mâna vânjoasă şi aspră a lui Javert şi se uita la el surâzătoare.

Tresărind, începu să-şi potrivească rochia răvăşită, lăsând în jos poalele care se ridicaseră până aproape de genunchi când se târâse pe jos; se îndreptă apoi spre uşă, adresându-se cu jumătate de glas jandarmilor şi făcându-le din cap un semn prietenesc:

— Băieţi, domnul inspector a spus să-mi daţi drumul. Am plecat!

Puse mâna pe clanţă. Încă un pas şi ar fi ajuns in stradă.

Până-n momentul acela, Javert rămăsese în picioare, nemişcat, cu ochii în pământ, stând în mijlocul acestei scene ca o statuie luată de la locul ei şi care aşteaptă să fie aşezată undeva.

Zgomotul clanţei îl scoase din toropeală. Înălţă capul, cu o expresie de autoritate supremă, expresie cu atât mai înfricoşătoare cu cât puterea se găseşte mai jos, fioroasă la fiară, cumplită la omul de rând.

— Sergent! strigă el. Nu vezi că târâtura asta vrea să plece? Cine v-a spus să-i daţi drumul?

— Eu, zise Madeleine.

La auzul glasului lui Javert, Fantine se înfioră şi dădu drumul clanţei, aşa cum un hoţ ar fi azvârlit lucrul furat. Când îl auzi vorbind pe Madeleine, se întoarse şi, din clipa aceea, fără să scoată o vorbă, fără să mai răsufle, se uită când la Madeleine, când la Javert, după cum vorbea unul sau altul.

Se vedea bine că Javert trebuie să fi fost - cum se spune - „scos din sărite”, ca să-şi îngăduie să se răstească la sergent, după ce primarul îl poftise s-o pună pe Fantine în libertate. Uitase oare că se afla şi primarul de faţă? Sfârşise prin a-şi mărturisi sie însuşi că e cu neputinţă ca o „autoritate” să fi dat un asemenea ordin şi că, mai degrabă, domnul primar a spus una şi-a înţeles alta? Sau, poate, în faţa atâtor enormităţi, al căror martor fusese timp de două ceasuri, îşi spunea că se cuvine să revină la hotărârile tari, că e nevoie ca cel mic să devină mare, agentul să se transforme în magistrat, poliţistul să devină judecător şi că, în această situaţie extraordinară, ordinea, legea, morala, guvernul, întreaga societate, se întrupau în el, în Javert?

Totuşi, când domnul Madeleine rosti acel „eu”, inspectorul de poliţie Javert se întoarse spre el, galben la faţă, îngheţat, cu buzele vinete, cu privirea deznădăjduită, cu trupul scuturat de un tremur uşor şi, lucru nemaipomenit, cu ochii în pământ, dar cu glas hotărât, spuse:

— Domnule primar, asta nu se poate!

— Cum? zise Madeleine.

— Păcătoasa asta a insultat un burghez.

— Inspectore Javert, zise domnul Madeleine cu glas împăciuitor şi liniştit, ascultă! Eşti un om cumsecade şi nu mă sfiesc să stau de vorbă cu dumneata. Iată care-i adevărul. Treceam prin piaţă în momentul când ai ridicat-o pe femeia asta; mai fuseseră şi alţii de faţă; am cules informaţii şi ştiu totul. Burghezul e de vină şi el e acela care, pe bună dreptate, ar fi trebuit să fie arestat.

Javert ripostă:

— Mizerabila asta l-a insultat pe domnul primar.

— Asta mă priveşte pe mine! spuse domnul Madeleine. Şi cred că ofensa este numai a mea. Pot să fac ce vreau cu ea.

— Să mă ierte domnul primar. Injuria nu este a dumnealui, este a justiţiei.

— Inspectore Javert, răspunse domnul Madeleine, cea dintâi justiţie e conştiinţa. Am auzit-o pe femeie şi ştiu ce fac.

— Iar eu, domnule primar, nu mai înţeleg nimic.

— Atunci, mărgineşte-te să te supui.

— Nu mă supun decât în faţa datoriei mele. Şi datoria mea îmi porunceşte ca femeia asta să facă şase luni de închisoare.

Domnul Madeleine răspunse liniştit:

— Ascultă-mă pe mine, n-o să facă nici o zi!

Auzind aceste cuvinte hotărâte, Javert cuteză să-l privească pe primar drept în ochi, vorbindu-i totuşi pe un ton cât se poate de respectuos:

— Sunt foarte mâhnit că trebuie să mă opun domnului primar. E pentru prima dată în viaţa mea. Îmi îngădui, însă, să-i atrag atenţia că sunt în cadrul atribuţiunilor mele. Mă mărginesc, fiindcă aşa vrea domnul primar, numai la cazul burghezului. Eram acolo. Ea s-a năpustit asupra domnului Bamatabois, alegător şi proprietarul casei aceleia frumoase, cu balcon, din colţul străzii, o casă cu trei etaje, toată din piatră. În sfârşit, sunt fel de fel de lucruri pe lumea asta. Orice-aţi spune, domnule primar, asta e de competenţa poliţiei de stradă, şi mă priveşte pe mine; aşa că Fantine rămâne arestată.

Domnul Madeleine îşi încrucişă atunci braţele şi spuse cu un glas aspru, pe care nimeni nu-l mai auzise în oraş:

— Cazul despre care vorbiţi e un caz de poliţie municipală şi, conform articolelor 9, 11, 15 şi 66 din codul de procedură penală, este de competenţa mea. Ordon, deci, ca femeia să fie pusă în libertate.

Javert făcu o ultimă încercare:

— Dar, domnule primar...

— Vă atrag atenţia asupra dispoziţiunilor articolului 81 al legii din 13 decembrie 1799 cu privire la detenţiunea arbitrară.

— Daţi-mi voie, domnule primar...

— Nici un cuvânt!

— Cu toate astea...

— Afară! zise domnul Madeleine.

Javert primi lovitura drept în faţă, cu pieptul înainte, întocmai ca un soldat în toiul luptei. Îl salută pe primar până la pământ şi plecă.

Fantine se dădu la o parte din dreptul uşii şi-l privi uluită trecând pe lângă ea. Era totuşi şi ea în prada unei tulburări ciudate. Văzuse cum două puteri potrivnice aproape că se încăieraseră pentru ea. Văzuse luându-se la harţă în faţa ei doi bărbaţi care ţineau în mâinile lor libertatea ei, viaţa ei, sufletul ei şi copilul ei. Unul dintre ei o arunca în întuneric, celălalt o scotea la lumină. În lupta asta, întrezărită prin negura spaimei, cei doi oameni îi apăruseră ca doi uriaşi: unul vorbea ca un diavol, celălalt ca un înger salvator. Îngerul îl biruise pe diavol şi, ceea ce o înfiora din cap până-n picioare, era faptul că îngerul, eliberatorul, era tocmai omul pe care-l ura, primarul, pe care-l socotise totdeauna cauza tuturor nenorocirilor ei; era Madeleine! Şi el o scăpase chiar în clipa în care ea-l insultase atât de grozav. Să se fi înşelat oare? Era prin urmare nevoită să-şi schimbe cu totul sufletul? Nu-şi putea da seama. Tremura toată. Asculta, răscolită în toată fiinţa ei, privea buimăcită şi, la fiecare vorbă rostită de domnul Madeleine, simţea topindu-se, prăbuşindu-se într-însa toate groaznicele întunecimi ale urii şi născându-se în inima ei un simţământ cald şi binefăcător, care nu era altceva decât bucurie, încredere, iubire.

După plecarea lui Javert, domnul Madeleine se întoarse spre ea şi-i spuse potolit, silindu-se să vorbească ca un om în toată firea, care nu vrea să plângă:

- Am auzit ce-ai spus. Nu ştiam nimic din tot ce-ai povestit. Cred şi simt că este adevărat. Nu ştiam nici măcar c-ai plecat din atelierele mele. De ce n-ai venit la mine să-mi spui? Uite: o să-ţi plătesc datoriile, o să-ţi aduc fata aici, sau ai să te poţi duce să ţi-o iei. Rămâi oriunde vrei: fie aici, fie la Paris, fie altundeva... Voi avea grijă de copil şi de dumneata. Şi dacă vrei, n-ai să mai munceşti. Îţi voi da tot ce-ţi trebuie. Când vei fi fericită, vei deveni iarăşi o femeie cinstită. Ascultă-mă pe mine, ţi-o spun de pe acum: dacă tot ce-ai spus e adevărat - şi nu mă îndoiesc că este aşa - să ştii că în faţa lui Dumnezeu n-ai încetat nici o clipă să fii virtuoasă şi sfântă. O, biată femeie!

Era mai mult decât putea îndura sărmana Fantine. S-o aibă pe Cosette lângă ea! Să isprăvească o dată cu viaţa netrebnică pe care-o ducea! Să trăiască liberă, îndestulată, fericită, cinstită, împreună cu Cosette! Asta însemna să vadă înflorind pe neaşteptate în mijlocul mizeriei toate frumuseţile paradisului. Se uita năucită la omul care-i vorbea şi nu putu scoate decât două-trei suspine: „O! O! O!...” Picioarele i se muiară, căzu în genunchi în faţa domnului Madeleine, care, mai-nainte de a o putea opri, simţi că femeia i-a luat mâna şi i-a sărutat-o.

Apoi Fantine leşină.

CARTEA A ŞASEA
JAVERT

I
Începutul odihnei

Domnul Madeleine o transportă pe Fantine la infirmeria pe care o avea în propria casă. O dădu în seama surorilor, care o aşezară în pat. Începuse să aibă febră mare. Aiură şi vorbi tare mai toată noaptea. În cele din urmă adormi.

A doua zi, pe la amiază, Fantine se trezi şi auzi lângă patul ei o răsuflare. Dădu perdeaua la o parte şi îl văzu pe domnul Madeleine în picioare, uitându-se la ceva, deasupra capului ei. Avea o privire plină de milă, de îngrijorare, şi se ruga. Urmărindu-i privirea, văzu că se uita la un crucifix ţintuit în perete.

Domnul Madeleine fu cu totul altul în ochii Fantinei. Îi părea învăluit în lumină. Era ca adâncit în rugăciune. Îl privi îndelung, fără a îndrăzni să-l tulbure. În cele din urmă, îi spuse cu sfială:

— Ce faci acolo?

Domnul Madeleine se afla acolo de un ceas. Aştepta ca Fantine să se trezească. Îi luă mâna, îi pipăi pulsul şi zise:

— Cum te mai simţi?

— Bine! Am dormit, răspuns ea. Mi se pare că mi-e mai bine. N-o să am nimic.

Răspuzându-i întrebării de mai-nainte, ca şi cum abia acum o auzise, el spuse:

— Mă rugam martirului de-acolo!

Şi adăugă în gând: „Pentru martira de-aici!...”

În timpul nopţii şi al dimineţii, domnul Madeleine culesese informaţii. Acum ştia totul. Cunoştea povestea Fantinei în toate amănuntele ei sfâşietoare. Urmă:

— Ai suferit mult, biată mamă! Dar nu te plânge, ai dobândit partea celor aleşi. În felul ăsta oamenii pot deveni îngeri. Nu-s ei de vină. Aşa sunt făcuţi. Iadul din care te-ai smuls este prima treaptă a dumnezeirii. Trebuia să treci prin toate astea.

Oftă din adânc. Ea îi zâmbi cu zâmbetul unui copil căruia îi lipsesc dinţii.

În aceeaşi noapte Javert scrise o scrisoare, pe care o puse a doua zi la oficiul poştal din Montreuil-sur-mer. Era adresată *„Domnului Chabouillet, secretarul domnului prefect de poliţie din Paris”*. Deoarece întâmplarea de la comisariat făcuse vâlvă, dirigintele oficiului şi alte persoane care văzură scrisoarea, recunoscând scrisul lui Javert, îşi inchipuiră că-şi trimisese demisia.

Domnul Madeleine se grăbi să scrie familiei Thénardier. Fantine le datora o sută douăzeci de franci. El le trimise trei sute de franci, spunându-le să se socotească plătiţi cu această sumă şi s-o aducă numaidecât pe Cosette la Montreuil-sur-mer, unde era chemată de maică-sa care era bolnavă.

Faptul acesta îl ului pe Thénardier.

— Ei, drăcia dracului! îi spuse nevesti-si. Să nu ne scape fata din mână! Păsărică asta o să fie pentru noi o vacă de muls. Aşa cred eu. S-o fi amorezat vreun nătărău de mă-sa.

Trimise drept răspuns o socoteală foarte bine ticluită, care se ridica la peste cinci sute de franci. În socoteala asta intrau două note de plată de peste trei sute de franci, care nu puteau fi puse la îndoială: una a unui medic, alta a unui farmacist. Fuseseră plătite pentru Éponine şi Azelma, care zăcuseră mult timp bolnave. Cosette, precum am apus, nu fusese deloc bolnavă. Era o simplă substituire de nume. Thénardier menţiona la sfârşitul socotelii: *„Am primit un avans de trei sute de franci”*.

Domnul Madeleine expedie numaidecât alţi trei sute de franci, adăugând: *„Aduceţi-o cât mai grabnic pe Cosette!”*

— Pe toţi sfinţii! spuse Thénardier. Să nu ne scape fata din mână!

Fantine nu se îndrepta deloc. Continua să stea la infirmerie.

La început surorile o primiră şi o îngrijiră pe „această stricată” cu oarecare dezgust. Cine a văzut basoreliefurile din Reims îşi aduce aminte de dispreţul cu care fecioarele înţelepte se uită la fecioarele rătăcite. Anticul dispreţ al vestalelor pentru femeile necinstite este unul din cele mai profunde instincte ale demnităţii feminine, şi surorile îl încercaseră cu îndoita putere pe care o dă religia. În câteva zile, însă, Fantine le dezarmase. Avea tot felul de cuvinte umile şi blânde, iar faptul că era mamă înduioşa. Într-o zi surorile o auziră vorbind în timpul febrei:

— Am fost o păcătoasă; dar dacă fata va fi lângă mine, înseamnă că Dumnezeu m-a iertat! Atâta timp cât am fost în păcat, n-aş fi voit să am fata la mine, n-aş fi putut îndura privirea ei tristă şi mirată. Şi totuşi, pentru ea păcătuiam, şi de aceea Dumnezeu mă iartă. Voi simţi binecuvântarea lui când Cosette va fi aici. Mă voi uita mereu în ochii ei nevinovaţi, şi nevinovăţia ei o să-mi facă bine. Ea nu ştie nimic. E un înger!... La vârsta asta nu i-au căzut încă aripile!

Domnul Madeleine venea s-o vadă de două ori pe zi; de fiecare dată, ea îl întreba:

— Am s-o văd oare curând pe Cosette?

Îi răspundea:

— Poate mâine dimineaţă! o aştept să sosească dintr-un moment într-altul.

Şi chipul palid al mamei se lumina.

— O! spunea ea. Ce fericită voi fi!

Spuneam mai sus că ea nu se îndrepta. Dimpotrivă, starea ei părea că se înrăutăţeşte de la o săptămână la alta. Bulgărele de zăpadă lipit direct pe piele, între umeri, provocase încetarea subită a transpiraţiei, astfel încât boala care mocnea în ea de mai mulţi ani, izbucni cu violenţă. Pe vremea aceea începuseră să fie aplicate, pentru studierea şi

tratamentul bolilor de piept, frumoasele metode ale lui Laënnec. Medicul o examină pe Fantine şi dădu din cap. Domnul Madeleine îl întrebă:

— Ei, ce spuneţi?

— Nu cumva are un copil pe care ar vrea să-l vadă? zise medicul.

— Ba da!

— Atunci grăbiţi-vă să-l aduceţi.

Domnul Madeleine tresări.

Fantine îl întrebă:

— Ce-a spus doctorul?

— A spus să-ţi aducem copilul cât mai repede şi-o să te faci sănătoasă.

— O! facu ea. Are dreptate! Dar ce-o fi cu Thénardierii ăştia de mi-o ţin atâta pe Cosette? O s-o am lângă mine şi o să fiu iar fericită.

Thénardier nu dădea totuşi copila din mână, invocând tot felul de motive. Ba că fata era cam bolnavă şi nu putea porni în toiul iernii la drum; ba că mai rămăseseră nişte datorii mărunte prin partea locului şi-acum tocmai aduna facturile etc., etc.

— O să trimit pe cineva după Cosette, şi dacă va fi nevoie o să mă duc chiar eu, zise Madeleine.

Scrise apoi, aşa cum îi dicta Fantine, următoarea scrisoare, pe care o iscăli ea:

Montreuil-sur-mer, 25 martie 1823

Domnule Thénardier,

O veţi încredinţa pe Cosette aducătorului prezentei. Veţi fi plătit până la ultimul ban.

Am onoarea să vă salut cu toată stima.

Fantine

Între timp, se petrecu un fapt foarte grav. Zadarnic cioplim cum putem mai bine blocul de piatră misterios din care e făcută viaţa noastră. Vâna neagră a destinului, ascunsă în el, iese mereu la iveală.

II
Cum poate Jean să ajungă Champ

Într-o dimineaţă, domnul Madeleine se afla în cabinet, unde rezolva câteva lucrări urgente ale primăriei, în vederea plecării sale la Montfermeil, când fu anunţat că inspectorul de poliţie Javert doreşte să-i vorbească. La auzul acestui nume, domnul Madeleine simţi, fără voia lui, că lucrul îi este foarte neplăcut. De când cu întâmplarea de la comisariat, Javert îl ocolise mai mult decât oricând, iar domnul Madeleine nu-l mai văzuse deloc.

- Să poftească! zise el.

Javert intră.

Domnul Madeleine rămăsese lângă sobă, cu tocul în mână, cu capul într-un dosar pe care-l răsfoia luând note şi care conţinea procesele-

verbale de contravenţie ale serviciului de salubritate. Nu luă deloc seama la Javert. Se gândea fără voie la biata Fantine şi-i venea mai la îndemână să se poarte rece.

Javert îl salută respectuos pe domnul primar, care continua să stea cu spatele. Domnul primar nu se uită la el şi-şi văzu mai departe de treabă.

Javert înaintă câţiva paşi şi se opri, fără să scoată un cuvânt.

Cineva care ar fi cunoscut firea lui Javert şi care l-ar fi studiat mai demult pe acest sălbatic pus în slujba civilizaţiei, amestec ciudat de roman şi de spartan, de călugăr şi de soldat, acest spion incapabil să rostească un neadevăr, acest copoi candid, un fizionomist care i-ar fi cunoscut vechea şi tainica aversiune pentru domnul Madeleine, conflictul cu primarul din pricina Fantinei, şi-ar fi spus examinându-l pe Javert în momentul acela: „Ce s-o fi petrecut oare?” Pentru cine însă cunoştea bine această conştiinţă dreaptă, limpede, sinceră, cinstită, aspră şi sălbatică, era vădit că Javert se afla în prada unei mari frământări lăuntrice. Nu putea avea nimic în suflet, care să nu i se oglindească şi pe faţă. Ca orice om iute la mânie, era supus schimbărilor neaşteptate. Niciodată înfăţişarea lui nu fusese mai ciudată şi mai surprinzătoare. Intrând, se înclinase în faţa lui Madeleine, cu o privire în care nu se putea citi nici duşmănie, nici furie, nici neîncredere. Se oprise la câţiva paşi de fotoliul primarului, iar acum sta drept, într-o atitudine aproape milităerească, cu asprimea naivă şi rece a unui om care n-a fost niciodată blând, ci totdeauna răbdător. Aştepta acolo - fară să scoată un cuvânt, fără să facă vreo mişcare, într-o adevărată smerenie, într-o adâncă resemnare - ca domnul primar să binevoiască să se întoarcă spre el. Liniştit, serios, cu pălăria în mână, cu ochii în pământ, cu înfăţişarea unui soldat în faţa superiorului sau a unui vinovat în faţa judecătorului. Toate amintirile şi toate sentimentele de care l-ai fi putut crede însufleţit dispăruseră. Pe chipul lui de nepătruns, ca de piatră, nu mai rămăseseră decât urmele unei tristeţi întunecate. Toată făptura lui nu exprima decât umilinţă, hotărâre şi un fel de copleşeală stăpânită.

În cele din urmă, domnul primar lăsă condeiul din mână şi se întoarse.

— Ei bine? Ce e? Ce s-a mai întâmplat, Javert?

O clipă, Javert rămase tăcut, ca şi cum s-ar fi recules, apoi rosti cu un fel de solemnitate tristă, dar nu lipsită de firesc:

— Domnule primar, s-a săvârşit un fapt condamnabil.

— Ce anume?

— Un slujbaş inferior s-a abătut în chipul cel mai grav de la respectul datorat unui magistrat. Am socotit că sunt obligat să vă aduc acest lucru la cunoştinţă.

— Cine-i slujbaşul?

— Eu! zise Javert.

— Dumneata?

— Da, eu!

— Şi cine-i magistratul care s-ar putea plânge de el?

— Dumneavoastră, domnule primar.

Domnul Madeleine se ridică de pe scaun.

Javert urmă cu acelaşi aer sever şi mereu cu ochii în pământ:

— Domnule primar, am venit să vă rog să binevoiţi a interveni pe lângă autorităţile superioare să fiu destituit.

Domnul Madeleine, uimit, încercă să deschidă gura. Dar Javert îl întrerupse:

— Aţi putea spune că n-am decât să-mi dau demisia. Dar asta nu e de ajuns. A-mi da demisia e un lucru onorabil. Eu însă am greşit şi deci se cuvine să-mi primesc pedeapsa. Trebuie să fiu dat afară! După o scurtă pauză adăugă: Domnule primar, mai deunăzi aţi fost aspru cu mine, pe nedrept. Fiţi şi de data asta aspru, dar pe bună dreptate!

— Şi de ce, mă rog? strigă domnul Madeleine. Ce tot îndrugi acolo? Ce înseamnă asta? Cu ce te-ai făcut vinovat faţă de mine? Ce mi-ai făcut? Cu ce mi-ai greşit? Te învinovăţeşti mereu... Vrei să fii înlocuit...

— Nu! Dat afară! zise Javert.

— Dat afară? Fie! Prea bine! Dar tot nu înţeleg de ce.

— Veţi înţelege numaidecât, domnule primar. Javert oftă adânc şi răspunse cu aceeaşi răceală şi cu aceeaşi tristeţe: Domnule primar, acum şase săptămâni, în urma întâmplării cu femeia aceea, m-am înfuriat şi v-am denunţat.

— M-ai denunţat?

— Da! Prefecturii poliţiei din Paris.

Domnul Madeleine, care nu râdea mai des decât Javert, începu să râdă:

— Ca primar care a încălcat drepturile politiei?

— Nu! Ca fost ocnaş!

Primarul îngălbeni.

Javert, cu ochii mereu în pământ, continuă:

— Aşa am crezut eu. Aveam de multă vreme anumite bănuieli. Asemănarea, informaţiile pe care le-aţi cerut de la Faverolles, puterea dumneavoastră neobişnuită, întâmplarea cu bătrânul Fauchelevent, dibăcia cu care trageţi la ţintă, faptul că vă târâţi puţin piciorul, şi câte şi mai câte... Postii!... Fapt e că vă luasem drept un oarecare Jean Valjean.

— Un oarecare... cum zici că-i spune?

— Jean Valjean. Un ocnaş pe care l-am întâlnit acum douăzeci de ani, pe când eram ajutor de paznic la Toulon. Ieşind din ocnă, Jean Valjean ăsta jefuise, se pare, pe un episcop, apoi a săvârşit un alt furt, făcând uz de armă, la drumul mare, atacând un copilaş. De mai bine de opt ani i s-a pierdut urma, nu se ştie cum a dispărut şi e urmărit de poliţie. Ei bine, mi-am închipuit că... În sfârşit, am făcut-o! Împins de furie, v-am denunţat prefecturii.

Domnul Madeleine, care de câteva clipe luase din nou dosarul în mână, întrebă cu un ton de nepăsare desăvârşită:

— Şi ce ţi s-a răspuns?

— Că sunt nebun.

— Ş-apoi?

— Aveau dreptate.

— Bine că recunoşti.

— Nici nu puteam altfel, fiindcă adevăratul Jean Valjean a fost prins.

Domnul Madeleine scăpă din mână hârtia pe care o citea, ridică fruntea şi, privindu-l pe Javert drept în ochi, exclamă cu un accent care nu se poate reda:

— A!

Javert urmă:

— Iată cum stau lucrurile, domnule primar. Se pare că în regiunea Ailly-le-Haut-Clocher trăia un bătrânel căruia i se spunea moş Champmathieu. Era un prăpădit. Nimeni nu-l băga în seamă. Nu ştii niciodată din ce trăiesc oamenii ăştia. Nu de multă vreme, toamna trecută, moş Champmathieu a fost arestat pentru un furt de mere, săvârşit la... dar nu interesează unde. Un furt cu escaladare, cu crăci rupte... Şi mi l-au arestat pe individ. Mai avea încă în mână crăcile mpte. Acum e la răcoare, secătura! Până aici nimic mai mult decât o simplă afacere corecţională. Dar să vedeţi ce înseamnă norocul. Închisoarea fiind în stare proastă, judecătorul de instrucţie a găsit eu cale să dispună transferarea lui Champmathieu la închisoarea din Arras. În această închisoare se afla un oarecare Brevet, fost ocnaş, deţinut pentru nu ştiu ce vină şi care, purtându-se bine, fusese făcut şef de dormitor. Ei bine, domnule primar, abia a pus piciorul acolo Champmathieu, şi Brevet a strigat: „Nu zău! Dar eu îl cunosc pe ăsta! E un fost ocnaş! Ia uită-te încoace, nene! Eşti Jean Valjean!” „Jean Valjean? Care Jean Valjean?” face Champmathieu pe miratul. „Nu face pe prostul! zice Brevet. Eşti Jean Valjean! Ai fost în ocnă la Toulon acum douăzeci de ani. Eram împreună!” Champmathieu a tăgăduit cu încăpăţânare, cum era de prevăzut. Se fac noi cercetări, se răscoleşte tot trecutul şi iată ce se află: acum treizeci de ani, Champmathieu a fost grădinar în mai multe locuri şi mai cu seamă la Faverolles, unde i s-a pierdut urma. După câtăva vreme a fost văzut din nou în Auvergne, apoi la Paris, unde pretinde că ar fi fost rotar şi o fată de-a lui a fost spălătoreasă; dar lucrul acesta nu s-a putut dovedi. În cele din urmă, a ajuns în ţinutul ăsta. Mai înainte însă de-a fi fost în puşcărie pentru furt calificat, ce fusese Jean Valjean? Grădinar. Unde? La Faverolles. Şi încă ceva: numele de botez al lui Valjean era Jean, iar mamă-sa se numea, după numele de familie, Mathieu. E deci foarte firesc să presupunem că, ieşind din închisoare, a luat numele mamei ca să nu fie recunoscut şi a început să-şi spună Jean Mathieu. Plecă în Auvergne. *Jean* se rosteşte aici *Şan (Chan)*. I se spune deci acum *Chan Mathieu*. Omul nostru n-are de ce să se opună şi iată-l transformat în Champmathieu. Mă puteţi urmări, nu-i aşa? Se cer informaţii la Faverolles. Familia lui Jean Valjean a dispărut de mult. Nu se mai ştie nimic despre ea. Ştiţi şi dumneavoastră că între oameni de teapa asta se petrec adesea asemenea dispariţii. Îi cauţi şi nu le mai dai de urmă. Oamenii ăştia sunt ca noroiul sau ca pulberea. Şi-apoi, cum povestea asta începe acum treizeci de ani, nu mai e nimeni la Faverolles care să-l fi cunoscut pe Jean Valjean. Se fac cercetări la Toulon. În afară de Brevet, numai doi ocnaşi l-au mai cunoscut pe Jean Valjean. Cochepaille şi Chenildieu, amândoi osândiţi pe viaţă. Au fost scoşi din închisoare pentru a fi confruntaţi cu aşa-zisul Champmathieu. N-au avut nici cea mai mică îndoială. Ei, ca şi Brevet, l-au recunoscut pe Jean Valjean. Are aceeaşi vârstă, cincizeci şi

patru de ani, aceeaşi înălţime, aceeaşi înfăţişare. În sfârşit, omul nostru. Tocmai atunci trimiteam eu denunţul la Prefectura din Paris. Mi s-a răspuns că nu sunt în toate minţile şi că Jean Valjean se află la Arras în mâinile justiţiei. Vă închipuiţi mirarea mea, eu care credeam că l-am prins aici pe Jean Valjean! I-am scris domnului judecător de instrucţie, care m-a chemat şi m-a pus în faţa lui Champmathieu...

— Şi? întrerupse domnul Madeleine.

Javert răspunse neclintit şi mâhnit:

— Domnule primar, întâi de toate adevărul! îmi pare rău, dar omul ăsta e Jean Valjean şi nu altul... L-am recunoscut şi eu.

Domnul Madeleine zise cu glas scăzut:

— Eşti sigur?

Javert începu să râdă, cu acel râs dureros pe care-l dă o convingere nestrămutată:

— Nici că se poate mai sigur! O clipă rămase pe gânduri şi, luând distrat între degete praful de uscat cerneala din tăviţă, adăugă: Şi acum, după ce l-am văzut pe adevăratul Jean Valjean, nu-mi pot da seama cum am putut crede altceva. Vă cer iertare, domnule primar.

Adresând aceste cuvinte cu un ton rugător şi grav celui ce-l umilise cu şase săptămâni mai-nainte la comisariat şi-i spusese să iasă afară, Javert, omul ăsta atât de trufaş, era fară să vrea simplu şi demn. La această rugăminte, domnul Madeleine răspunse printr-o întrebare bruscă:

— Şi ce spune omul acela?

— O, domnule primar! Urâtă afacere! Dacă într-adevăr e Jean Valjean, atunci e în recidivă. Escaladarea unui zid, ruperea unor crăci, furtul câtorva mere, săvârşite de un copil, sunt un fleac; când le face însă un om în toată firea, sunt un delict; iar făcute de un ocnaş, sunt o crimă. Furt cu escaladare. Aici nu mai e vorba de poliţie, ci de curte cu juri. Nu mai faci câteva zile de închisoare, ci ocnă pe viaţă. Şi pe urmă, mai e şi întâmplarea cu băieţaşul acela, care nu-i încă lămurită. Nu-i aşa c-o să fie un proces interesant? Da, dar pentru oricine, afară de Jean Valjean. Ăsta-i un mare prefăcut. Îl recunosc şi după asta. Altul ar simţi că e încolţit; s-ar zbate, ar striga, ar simţi că oala dă în foc, ar tăgădui că este Jean Valjean, şi aşa mai departe. Ăsta se face că nu înţelege şi spune mereu: „Eu sunt Champmathieu. Atâta ştiu!” Face pe miratul, face pe tâmpitul şi i se pare că-i mai bine aşa. O, e un mare şmecher ticălosul ăsta! Dar n-are a face. Există toate dovezile. A fost recunoscut de patru persoane şi ticălosul ăsta bătrân va înfunda puşcăria. Cazul a fost trimis la curtea cu juri din Arras. Plec să depun şi eu ca martor. Am fost citat.

Domnul Madeleine se aşezase din nou la birou şi luând iarăşi dosarul în mână, îl răsfoi liniştit. Citea şi scria, pe rând, ca un om preocupat. Se întoarse apoi către Javert:

— Ajunge, Javert! În definitiv, toate astea nu mă prea interesează. Ne pierdem vremea şi avem lucrări urgente. Du-te, te rog, numaidecât la femeia Buseaupied, care vinde ierburi de leac în colţul străzii Saint-Saulve, şi spune-i să facă o plângere împotriva căruţaşului Pierre Chesnelong. Individul ăsta neomenos era cât pe-aci s-o strivească pe ea şi pe copilul ei. Trebuie să fie pedepsit. Pe urmă, te duci la domnul

Charcellay, pe strada Montre-de-Champigny, care se plânge că pe vreme de ploaie apa se scurge de pe streaşina vecinului la el în curte şi-i ameninţă temelia casei. Vei constata apoi contravenţiile care mi-au fost semnalate în strada Guibourg, la văduva Doris, şi în strada Garaud Blanc, la doamna Renée Le Bossé şi vei încheia cuvenitele procese-verbale. Îţi dau cam mult de lucru şi mi se pare că trebuie să pleci. Mi-ai spus c-ai să te duci pentru chestiunea aceea la Arras, peste opt sau zece zile...

— Ba chiar mai-nainte, domnule primar.

— Atunci când?

— Credeam că v-am spus, domnule primar, că procesul se judecă mâine şi că sunt obligat să plec chiar la noapte cu diligenţa.

Domnul Madeleine avu o tresărire abia vizibilă:

— Şi cât o să dureze afacerea asta?

— Cel mult o zi. Hotărârea va fi pronunţată cel mai târziu mâine seară. N-am să aştept însă darea sentinţei. Îndată ce-am depus ca martor, vin din nou aici.

— Prea bine! zise domnul Madeleine.

Şi-i făcu semn lui Javert că poate pleca.

Javert rămase pe loc.

— Mă iertaţi, domnule primar, zise el.

— Ei, ce mai este? întrebă domnul Madeleine.

— Vreau să vă amintesc ceva, domnule primar.

— Ce anume?

— Că urmează să fiu destituit.

Domnul Madeleine se ridică:

— Javert, eşti un om de onoare şi te stimez. Îţi exagerezi vina. De altminteri, e o ofensă care mă priveşte numai pe mine. Mai degrabă, Javert, meriţi să fii avansat, nu să fii dat afară. Socotesc că trebuie să-ţi păstrezi postul.

Javert îl privi pe domnul Madeleine cu ochii plini de o lumină curată, în adâncul căreia părea că se oglindeşte o conştiinţă nu destul de evoluată, însă dreaptă şi fără prihană. Spuse cu glas liniştit:

— Domnule primar, nu pot fi de părerea dumneavoastră.

— Îţi repet, spuse Madeleine, că această chestiune mă priveşte numai pe mine.

Dar Javert, preocupat numai de gândurile lui, continuă:

— Nu, de exagerat, nu exagerez deloc. Iată cum judec eu: v-am bănuit pe nedrept. Asta n-ar fi mare lucru. Este dreptul nostru să bănuim, cu toate că e un abuz să bănuieşti pe cineva mai mare decât tine. Faptul însă că - fără nici o probă, la mânie şi cu gând de răzbunare - am denunţat ca ocnaş pe un om de onoare ca dumneavoastră, pe un primar, pe un magistrat, asta e grav! E foarte grav! Am insultat în persoana dumneavoastră însăşi autoritatea; eu, agent al autorităţii. Dacă vreunul dintre subalternii mei ar fi făcut ceea ce am făcut eu, l-aş fi găsit nedemn de postul său şi l-aş fi dat-afară. Şi atunci? Şi încă ceva, domnule primar. Am fost de multe ori sever în viaţa mea. Faţă de alţii. Dar eram drept, şi bine făceam. De rândul ăsta, dacă n-aş fi sever cu mine însumi, tot ce-am crezut că a fost drept până acum ar fi nedrept. Sa mă cruţ oare pe mine

mai mult decât pe ceilalţi? Nu! Cum adică? Am fost bun să-i pedepsesc pe alţii, dar pe mine nu? Aş fi un mizerabil! Şi cei care spun ca Javert e-un ticălos ar avea dreptate. Domnule primar, nu doresc sa mă trataţi cu bunăvoinţă; bunătatea dumneavoastră mi-a făcut destul sânge rău când v-aţi arătat-o faţă de alţii. Nu primesc să fiţi bun şi cu mine. Bunătatea asta, care vă împinge să daţi dreptate femeii de stradă împotriva burghezului, agentului de poliţie împotriva primarului, celui de jos faţă de superior, este după mine o bunătate rău înţeleasă. Din cauza ei se destramă societatea. O! E-atât de uşor să fii bun! Greutatea e să fii drept. Ei! dac-aţi fi fost cel pe care-l bănuiam eu, n-aş fi fost deloc bun cu dumneavoastră. Aţi fi văzut dumneavoastră atunci... Domnule primar, sunt dator să mă port cu mine aşa cum m-aş purta cu oricare altul. Atunci când îi pedepseam pe răufăcători, când îi urmăream pe ticăloşi, îmi spuneam adesea: dacă greşeşti şi tu vreodată, dacă te prind cu vreo vină, atâta-ţi trebuie! Şi iată că am căzut şi eu în greşeală. Cu-atât mai rău! Hai, daţi-mă afară, nenorociţi-mă, goniţi-mă! Aşa mi se cuvine! Am două mâini zdravene, am să lucrez cu sapa. Totuna mi-e! Domnule primar, în interesul autorităţii trebuie să daţi un exemplu. Cer pur şi simplu destituirea inspectorului Javert!

Toate acestea, rostite cu un ton umil, mândru, deznădăjduit şi hotărât, îi împrumutau acestui ciudat om de treabă un aer de măreţie bizară.

— Vom vedea! zise domnul Madeleine.

Şi-i întinse mâna.

Javert se trase câţiva paşi înapoi şi spuse cu cruzime:

— Mă iertaţi, domnule primar, dar asta nu se poate. Un primar nu dă mâna cu un spion ca mine. Şi adăugă printre dinţi: Spion, într-adevăr. De vreme ce am abuzat de situaţia mea de poliţist, nu sunt decât un spion. Şi, salutând cu respect, se îndreptă spre uşă. Aici se întoarse şi, cu ochii mereu plecaţi, spuse: Domnule primar, îmi voi continua slujba, până voi fi înlocuit.

Şi plecă. Domnul Madeleine rămase pe gânduri, ascultând pasul lui apăsat şi sigur care se îndepărta pe coridor.

CARTEA A ŞAPTEA
AFACEREA CHAMPMATHIEU

I
Sora Simplice

Nu toate întâmplările pe care le veţi citi au fost cunoscute la Montreuil-sur-mer, dar cele câteva care au ajuns până în acest oraş au lăsat o amintire atât de vie, încât ar fi fost o mare lacună a cărţii de faţă dacă nu le-am istorisi cu de-amănuntul.

În aceste amănunte, cititorul va întâlni unele împrejurări de necrezut, pe care totuşi le menţionăm, din respect pentru adevăr.

În după-amiaza zilei în care fusese vizitat de Javert, domnul Madeleine se duse ca de obicei s-o vadă pe Fantine.

Dar, mai-nainte de a intra la Fantine, o chemă pe sora Simplice.

Cele două călugăriţe care erau de serviciu la infirmerie, ca toate surorile de caritate din ordinul lazaristelor, se numeau sora Perpétue şi sora Simplice.

Sora Perpétue era şi ea o ţărancă, ajunsă printre atâtea altele soră de caritate. Intrase în călugărie aşa cum ar fi intrat în orice altă meserie. Era călugăriţă cum ar fi putut să fie şi bucătăreasă. Asta nu-i atât de rar. Ordinele călugăreşti primesc cu plăcere acest aluat greoi de la ţară, care se preface cu uşurinţă în călugări capucini şi ursuline. Femeile de la ţară sunt bune pentru muncile grele ale mănăstirii. Trecerea de la starea de văcar la aceea de carmelit nu întâmpină nici o piedică. Transformarea asta se face fără bătaie de cap. Din capul locului, ignoranţa, pe care o întâlnim deopotrivă şi în sate şi în mănăstiri, îl pregăteşte pe ţăran să poată ajunge călugăr. Îşi lungeşte puţin sumanul şi gata anteriul. Sora Perpétue era o călugăriţă zdravănă din Marines, de lângă Pontoise; vorbea ca la ea la ţară, tărăgăna cuvintele, bombănea, îndulcea ceaiul după bigotismul sau făţărnicia fiecărui bolnav, purtându-se prost cu bolnavii, ursuză cu cei ce-şi dau sufletul, aproape dându-le cu icoana în cap, maltratându-le agonia cu rugăciuni rostite mânios, îndrăzneaţă, cinstită şi rumenă.

Sora Simplice era albă, de-o albeaţă de ceară. Pe lângă sora Perpétue, era ca o lumânare alături de-un opaiţ. Vincent de Paul a fixat dumnezeieşte figura surorii de caritate în aceste admirabile cuvinte, pline deopotrivă de libertate şi de smerenie: „Mănăstirea lor va fi casa celor bolnavi; chilia lor, o odăiţă închiriată; bisericuţa din parohie le va fi locaş de rugăciune; schitul lor va fi strada sau sala de spilal; supunerea va ţine locul zidului împrejmuitor; drept poartă zăbrelită voi avea teama de Dumnezeu, iar vălul lor va fi modestia”. Idealul acesta era mereu viu în sora Simplice. Nimeni n-ar fi putut spune ce vârstă avea, nu fusese niciodată tânără şi părea că nu va îmbătrâni niciodată. Era o făptură nu

îndrăznim să spunem femeie - blândă, austeră, simpatică, serioasă şi care nu minţise niciodată. Era atât de plăpândă, încât părea că se fărâmă la cea mai mică atingere; şi cu toate astea, era mai tare ca piatra. Ii mângâia pe suferinzi cu frumoasele ei degete subţiri şi neîntinate. Cuvintele ei erau pline de tăcere; nu vorbea decât atât cât era nevoie şi avea un glas atât de melodios, încât ar fi fost nespus de luminos într-un confesional şi de fermecător într-un salon. Delicateţea ei se împăca foarte bine cu rochia de aba, găsind în această atingere aspră prezenţa neîncetată a cerului şi a lui Dumnezeu. Să stăruim asupra unui amănunt: sora Simplice n-ar fi minţit niciodată; pentru nimic în lume n-ar fi spus vreun neadevăr. Era cea mai mare virtute a ei. Ajunsese cunoscută în congregaţie pentru neclintita ei curăţenie sufletească. Abatele Sicard pomeneşte de sora Simplice într-o scrisoare către surdomutul Massieu. Oricât de sinceri şi de curaţi am fi, păstrăm totuşi în această curăţenie urmele unei minciuni nevinovate. Ea, nici atât. Dar poate oare exista o minciună fară însemnătate, o minciună nevinovată? A minţi e cel mai greu păcat. A minţi puţin nu e cu putinţă. Cel care minte nu poate minţi pe jumătate. Minciuna este însuşi chipul diavolului. Satan are două nume: îl cheamă. Satan şi-l cheamă Minciuna. Aşa gândea ea şi se purta aşa cum gândea. De-aici îi veneau candoarea despre care am vorbit, candoarea care se oglindea în toată strălucirea pe buzele şi în ochii ei. Avea zâmbetul nevinovat. Nu exista nici un fir de păianjen, nici o urmă de praf pe cristalul acestei conştiinţe. Intrând în ordinul sfântului Vincent de Paul, primi în mod special numele de Simplice. Se ştie că Simplicia din Sicilia e sfânta care a preferat să i se smulgă sânii decât să declare că s-a născut la Segeste, când ea se născuse la Siracuza, minciună care ar fi salvat-o. Era sfânta care se potrivea sufletului ei.

Când a intrat în călugărie, sora Simplice avea două cusururi de care încetul cu încetul s-a dezbărat; îi plăceau mâncărurile alese şi-i plăcea să primească scrisori. Nu mai citea decât cartea de rugăciuni cu litere mari şi în latineşte. Nu ştia latineşte, dar cartea o înţelegea.

Călugăriţei începuse să-i fie dragă Fantine, ghicind pesemne virtutea latentă din ea şi se devotase aproape numai îngrijirii ei.

Domnul Madeleine o chemă deoparte pe sora Simplice şi i-o recomandă pe Fantine cu un glas ciudat, de care sora îşi aminti mai târziu.

Lăsând-o pe călugăriţă, el se apropie de patul Fantinei.

Fantine aştepta în fiecare zi venirea domnului Madeleine, cum aştepţi o rază de soare şi de bucurie. Le spunea surorilor:

— Nu simt că trăiesc decât atunci când îl ştiu pe domnul primar aici.

În ziua aceea avea febră mare. Cum îl văzu pe Madeleine, îl întrebă:

— Şi Cosette?

El răspunse zâmbind:

— O să vină şi ea.

Domnul Madeleine stătu de vorbă cu Fantine, ca de obicei. Numai că în loc de o jumătate de oră, rămase lângă ea un ceas, spre marea bucurie a Fantinei. Stărui pe lângă toţi să nu-i lipsească nimic bolnavei. S-a

observat că la un moment dat se întunecase la faţă. Dar explicaţia era că doctorul se plecase la urechea lui şi-i şoptise:

— Îi merge prost!

Pe urmă, se duse la primărie şi cameristul îl văzu cum cercetează cu atenţie o hartă a drumurilor din Franţa, atârnată în biroul lui. Scrise cu creionul câteva cifre pe o bucată de hârtie.

II
Meşterul Scaufflaire e un om pătrunzător

De la primărie, domnul Madeleine se duse la celălalt capăt al oraşului, la un flamand, meşterul Scaufflaer, al cărui nume franţuzit era Scaufflaire, şi care închiria cai şi cabriolete „la discreţie”.

Ca să ajungi la Scaufflaire drumul cel mai scurt dădea printr-o stradă foarte puţin frecventată, pe care se afla prezbiteriul parohiei unde locuia domnul Madeleine. Preotul avea reputaţia unui om cumsecade, vrednic de respect şi bun sfetnic. În clipa în care domnul Madeleine ajunse în faţa prezbiteriului, nu se afla pe stradă decât un singur trecător, care băgă de seamă următoarele: după ce trecu de casa parohială, domnul primar se opri, rămase pe gânduri, apoi se întoarse şi merse până la poarta prezbiteriului, o poartă joasă, cu un ciocan de fier. Puse repede mâna pe ciocan şi îl ridică; se opri însă din nou şi rămase iar o clipă pe gânduri; după alte câteva secunde, în loc să dea drumul ciocanului să cadă cu zgomot, îl aşeză cu grijă la locul lui şi plecă cu o grabă pe care n-o avusese mai înainte.

Domnul Madeleine îl găsi pe meşterul Scaufflaire acasă, dregând un ham.

— Meştere Scaufflaire, zise el, ai un cal bun?

— Domnule primar, răspunse flamandul, toţi caii mei sunt buni. Ce înţelegeţi dumneavoastră printr-un cal bun?

— Un cal care să poată face douzeci de leghe pe zi.

— Drace! zise Scaufflaire. Douăzeci de leghe?

— Da, da!

— Înhămat la o cabrioletă?

— Fireşte!

— Şi cât se va odihni după drumul ăsta?

— La nevoie trebuie să poată porni din nou a doua zi.

— Ca să facă acelaşi drum?

— Da!

— Ei, drăcia dracului! Şi sunt chiar douăzeci de leghe?

Domnul Madeleine scoase din buzunar bucata de hârtie pe care notase distanţele. O arătă flamandului. Cifrele erau: 5, 6, 8 1.

— Vezi? spuse el. În total nouăsprezece şi jumătate, adică aproape douăzeci de leghe.

— Domnule primar, zise flamandul, am ceea ce vă trebuie: căluţul meu bălan. Trebuie să-l fi văzut vreodată pe drum. E un căluţ bulonez, focos. La început au vrut să facă din el un cal de călărie, dar azvârlea şi trântea pe oricine. Toţi îl credeau nărăvaş, socotind că nu e bun de nimic. L-am cumpărat eu şi l-am pus la trăsură. Ei bine, domnule, asta dorea şi el. E blând ca un copil şi aleargă ca vântul. A, fireşte, nu dă voie să i se urce nimeni pe spinare. Nu-i place să fie cal de călărie. Fiecare cu ambiţia lui. Să tragă la ham, da. Să fie încălecat, nu. Aşa îmi închipui că s-a gândit şi el.

— Şi o să ţină la drum?

— O să facă aste douăzeci de leghe. Mergeţi la trap întins. O să le facă în mai puţin de opt ore. Dar uite ce condiţii pun.

— Spune!

— În primul rând, la jumătatea drumului, să-l lăsaţi să răsufle un ceas. Îi daţi nutreţ şi staţi lângă el cât mănâncă, pentru ca nu cumva rândaşul să-i fure ovăzul; fiindcă am băgat de seamă că, pe la hanuri, ovăzul este mai mult şterpelit de grăjdari decât mâncat de cai.

— O să am toată grija.

— În al doilea rând... trăsura este pentru domnul primar?

— Fireşte.

— Domnul primar ştie să mâne?

— Da.

— Atunci, domnul primar va pleca singur şi fără bagaj, ca să nu-i fie prea greu calului.

— Bine.

— Dar domnul primar neavând pe nimeni cu domnia-sa va fi nevoit să păzească singur ovăzul.

— Se-nţelege.

O să-mi daţi treizeci de franci pe zi şi pentru zilele de odihnă. Nici un gologan mai puţin. Şi domnul primar va plăti şi nutreţul.

Domnul Madeleine scoase trei napoleoni din pungă şi-i puse pe masă.

— Uite banii pe două zile înainte.

— În al patrulea rând, pentru un drum ca ăsta, o trăsură ar fi prea grea şi ar obosi calul. Domnul primar se va mulţumi să, meargă cu o cabrioletă mai uşoară.

— Bine!

— E uşoară şi e descoperită.

— N-are a face!

— S-a gândit domnul primar că suntem în plină iamă? Domnul Madeleine nu răspunse. Flamandul continuă: Că e foarte frig? Domnul Madeleine tăcea. Meşterul Scaufflaire adăugă: Că poate să-l apuce şi o ploaie?

Domnul Madeleine ridică ochii şi spuse:

— Cabrioleta şi calul să fie în faţa casei mele mâine dimineaţă la patru şi jumătate.

— Am înţeles, domnule primar, răspunse Scaufflaire. Apoi, zgâriind cu unghia o pată de pe scândura mesei, adăugă cu aerul nepăsător cu care flamanzii se pricep atât de bine să-şi ascundă şiretenia: A, dar bine că-mi

adusei aminte! Domnul primar nu mi-a spus unde se duce. În definitiv, unde vă duceţi, domnule primar?

De altminteri de la început nu se gândise decât la asta, dar nu-şi dădea seama de ce nu îndrăznise să-l întrebe.

— Calul dumitale are picioarele din faţă bune? întrebă domnul Madeleine.

— Da, domnule primar. Să-l ţineţi însă bine în frâu la vale. Sunt multe coborâşuri până unde vă duceţi?

— Nu uita să fii mâine dimineaţă la patru şi jumătate precis, răspunse domnul Madeleine şi plecă.

Flamandul rămase „prostit”, cum spunea el însuşi mai târziu.

Domnul primar plecase de câteva minute, când uşa se deschise din nou; era domnul primar.

— Domnule Scaufflaire, zise el, cât crezi c-ar face, una peste alta, calul şi trăsurica dumitale?

— Una peste alta, domnule primar? întrebă flamandul, pufnindu-l râsul.

— Da. Cât?

— Nu cumva domnul primar vrea să mi le cumpere?

— Nu, dar pentru orice eventualitate nu vreau să te păgubesc. Când mă întorc, îmi dai banii înapoi. Ei? Cât crezi că fac împreună calul şi trăsurica?

— Cinci sute de franci, domnule primar.

— Poftim banii.

Domnul Madeleine puse o hârtie de cinci sute de franci pe masă şi plecă, de data asta fără să se mai întoarcă.

Meşterul Scaufflaire se căi amarnic că nu ceruse o mie de franci. De altfel, calul şi trăsurica la un loc nu făceau mai mult de trei sute de franci.

Flamandul îşi chemă nevasta şi-i povesti cele întâmplate. Unde naiba s-o fi ducând domnul primar? Îşi da fiecare cu părerea.

— Se duce la Paris, zise femeia.

— Nu prea cred, spuse soţul.

Domnul Madeleine uitase pe cămin bileţelul pe care notase cifrele. Flamandul puse mâna pe el şi începu să-l studieze.

— Cinci, şase, opt şi jumătate? Astea trebuie să fie opririle. Se întoarse spre nevastă-sa: Am aflat.

— Cum?

— Sunt cinci leghe de aici până la Hesdin; şase de la Hesdin la Saint-Pol şi opt şi jumătate de la Saint-Pol la Arras. Se duce prin urmare la Arras.

Între timp, domnul Madeleine ajunsese acasă.

Plecând de la meşterul Scaufflaire, o luase pe drumul cel mai lung, ca şi cum poarta casei parohiale ar fi fost o ispită pe care ar fi vrut s-o ocolească. Se urcase în odaia lui, şi se încuiase acolo, ceea ce era cât se poate de firesc, întrucât avea obiceiul să se culce devreme. Cu toate astea, portăreasa fabricii, care era şi singura servitoare a domnului Madeleine, băgase de seamă că stinsese lampa la ora opt şi jumătate şi-i spuse asta casierului care tocmai venea acasă, adăugând:

— O fi oare bolnav domnul primar? Mi s-a părut cam schimbat.

Casierul locuia într-o cameră care se afla dedesubtul camerei domnului Madeleine. Nu dădu nici un fel de importanţă cuvintelor portăresei. Se culcă şi adormi. Pe la miezul nopţii se trezi dintr-o dată. Auzise prin somn un zgomot deasupra capului. Ascultă. Se auzeau paşi încoace şi încolo, ca şi cum cineva umbla în camera de sus. Ascultă mai cu luare-aminte şi recunoscu mersul domnului Madeleine. I se păru ciudat. De obicei nu se auzea nici un zgomot în odaia domnului Madeleine înainte de a se deştepta. Puţin mai târziu, casierul auzi ceva care aducea cu zgomotele unui dulap care se deschide şi închide. Pe urmă fu clintită din loc o mobilă; se făcu iar tăcere şi mersul începu din nou. Casierul se ridică în capul oaselor, se trezi de-a binelea şi, uitându-se prin ochiul geamului, zări pe zidul din faţă răsfrângerea roşiatică a unei ferestre luminate. După cum venea lumina, nu putea fi decât fereastra camerei domnului Madeleine. Licărirea aceea tremura, ca şi cum ar fi venit mai degrabă de la un foc aprins decât de la o lumânare. Umbrele cercevelelor nu se vedeau deloc, ceea ce însemna că fereastra era deschisă. Pe frigul ăsta o fereastră deschisă nu era ceva normal. Casierul adormi din nou. Peste un ceas sau două se trezi iar. Acelaşi pas rar şi apăsat mergea în lung şi-n lat, deasupra capului său. Licăririle jucau mereu pe zid, dar de data asta erau mai şterse şi mai potolite, ca reflexul unei lămpi sau al unei lumânări. Fereastra era şi-acum deschisă.

Iată ce se petrecea în odaia domnului Madeleine.

III
O furtună în capul unui om

Cititorul a ghicit desigur că domnul Madeleine nu e altcineva decât Jean Valjean.

Am mai privit în adâncimile acestei conştiinţe; a venit vremea să privim din nou. N-o facem fără să fim zguduiţi de emoţie. Nu există nimic mai înspăimântător decât acest fel de cercetare. Ochiul spiritului nu poate găsi nicăieri mai multă strălucire şi mai multă beznă decât în om; nu se poate opri asupra nici unui alt lucru mai de temut, mai complicat, mai misterios şi mai fără de margini. Există un spectacol mai mare decât întinsul mării: cerul. Există şi un spectacol mai mare decât cerul: sufletul omenesc.

A scrie poemul conştiinţei omeneşti, dac-ar fi vorba de un singur om, de cel mai neînsemnat dintre oameni, ar însemna să contopim toate epocile într-o singură epopee superioară şi definitivă. Conştiinţa este haosul nălucirilor, al poftelor şi al încercărilor; este focarul viselor, caverna gândurilor de care ţi-e ruşine; este gheena sofismelor şi câmpul de luptă al patimilor. Pătrundeţi în anumite ore dincolo de chipul livid al unei făpturi omeneşti care cugetă şi priviţi ce se ascunde acolo, priviţi înlăuntrul acestui suflet, priviţi în această întunecime. Sub liniştea de la

suprafaţă se dau lupte de uriaşi ca în Homer, sunt încăierări de balauri şi de scorpii, învălmăşeli de fantome ca în Milton, vârtejuri halucinante ca în Dante. Cât de întunecat e acest infinit pe care fiecare om îl poartă în el şi cu care îşi măsoară cu deznădejde voinţa, fiinţa lui şi faptele vieţii sale!

Alighieri a ajuns într-o zi în faţa unei porţi sinistre, înaintea căreia a şovăit. Iată acum şi în faţa noastră o astfel de poartă în pragul căreia şovăim. Să intrăm totuşi.

Nu avem decât foarte puţine lucruri de adăugat la ceea ce ştie cititorul că i s-a întâmplat lui Jean Valjean de la întâlnirea cu micul Gervais. Am văzut că din momentul acela el devenise alt om. Ceea ce voia să facă episcopul din el înfaptuise el însuşi. Era mai mult decât o transformare; era o adevărată transfigurare.

Izbuti să se facă nevăzut, vându argintăria episcopului, păstrând ca amintire numai sfeşnicele, se furişă dintr-un oraş într-altul, străbătu toată Franţa, veni la Montreuil-sur-mer, avu ideea despre care am pomenit, săvârşi faptele amintite, ajunse un om pe care nimeni nu-l putea prinde şi de care nimeni nu se putea apropia şi, de-acum încolo, stabilit la Montreuil-sur-mer, fericit că-şi simţea conştiinţa întristată de trecutul lui şi prima parte a vieţii lui dezminţită de cea de a doua, trăia liniştit, împăcat cu el însuşi şi plin de speranţă, nemaiavând decât două dorinţe: să-şi ascundă numele şi să-şi purifice viaţa, să fugă de oameni şi să se întoarcă la Dumnezeu.

Gândurile acestea erau atât de strâns legate între ele, încât nu alcătuiau decât, unul singur; fiecare în parte erau deopotrivă de adânci şi de apăsătoare, dominând cele mai neînsemnate fapte ale sale. De obicei, ele se împăcau între ele pentru a-i da o normă de conduită în viaţă. Îl îndreptau spre modestie, făcând din el un om cumsecade şi îngăduitor. Îi dădeau aceleaşi sfaturi. Câteodată, însă, se iveau dezbinări între ele. Atunci oricine îşi poate aduce aminte că omul pe care toţi cei din ţinutul Montreuil-sur-mer îl numeau domnul Madeleine nu sta deloc la îndoială să jertfească unul în paguba altuia, să-şi jertfească liniştea în folosul virtuţii. Astfel, dând la o parte orice rezervă şi orice simţ de prevedere, păstrase sfeşnicile episcopului, purtase şi doliu după el, se interesase de toţi micii coşari din Savoia care colindau pe-acolo, se infonnase asupra tuturor familiilor din Faverolles şi-l scăpase de la moarte pe bătrânul Fauchelevent, cu toate insinuările lui Javert, care ar fi trebuit să-i dea de gândit. Am mai spus şi altă dată că el ar fi vrut să urmeze pilda tuturor celor înţelepţi şi drepţi, socotind că întâi eşti dator faţă de ceilalţi şi apoi faţă de tine. Trebuie totuşi să recunoaştem că până azi nu se ivise un astfel de prilej. Niciodată cele două gânduri care-l călăuzeau pe bietul om ale cărui suferinţe le povestim nu dăduseră o luptă mai aprigă decât acum. Îşi dădu seama de acest lucru, pe cât de nelămurit pe atât de adânc, de la primele vorbe rostite de Javert în cabinetul său. De cum auzi rostindu-se aşa, dintr-o dată, numele pe care-l îngropase atât de adânc, rămase năuc şi parcă ameţit de ciudata grozăvie a sorţii sale; şi, în prada acestei ameţeli, încercă tresărirea care prevesteşte marile zguduiri. Se încovoie ca stejarul la apropierea furtunii, ca ostaşul în clipa asaltului. Simţea îngrămădindu-se deasupra capului său umbra ameninţătoare a

trăsnetelor şi fulgerelor. Pe când îl asculta pe Javert, se gândea să plece, să alerge, să se denunţe, să-l scoată pe Champmathieu din închisoare şi să intre el în locul lui. Era un lucru dureros şi sfâşietor, ca o tăietură în came vie. Dar asta trecu şi-şi spuse: „Lasă, lasă!...” îşi înăbuşi pornirea generoasă şi dete înapoi în faţa eroismului.

Fără îndoială că ar fi fost frumos ca, după sfintele îndemnuri ale episcopului, după atâţia ani de ispăşire şi renunţare, în mijlocul unei pocăinţe minunat începute, omul acesta, pus în faţa unor întâmplări atât de grozave, să nu stea nici o clipă la îndoială şi să meargă cu acelaşi pas mai departe, spre prăpastia deschisă în fundul căreia se deschidea cerul. Ar fi fost frumos, dar nu s-a întâmplat aşa. Se cuvine să istorisim tot ce se petrecea în sufletul lui şi nu putem spune altceva decât ceea ce a fost. La început fu mânat numai de instinctul de conservare. Îşi adună în grabă gândurile, îşi înăbuşi orice emoţie şi, ţinând seama de prezenţa lui Javert, această mare primejdie, amână orice hotărâre, cu tăria pe care ţi-o dă spaima; nu ştia ce să mai facă, dar îşi redobândi calmul ca un luptător care-şi ridică scutul de jos.

Restul zilei şi-l petrecu ca şi mai-nainte cu sufletul bântuit de furtună şi cu o linişte desăvârşită pe faţă; se mărgini să ia ceea ce s-ar putea numi „măsuri de prevedere”. Totul era încă în ceaţă; ideile i se ciocneau în minte; tulburarea lui era atât de mare, încât nu-şi putea aduna o clipă gândurile, şi doar atât ar fi putut spune: că primise o grea lovitură. Se duse, ca de obicei, la patul Fantinei, unde, din bunătate, stătu mai mult, gândindu-se că aşa trebuie să se poarte, şi le spuse surorilor să aibă grijă de dânsa dacă s-ar întâmpla să lipsească. Îşi dădu seama într-un chip nedesluşit că va trebui poate să plece la Arras, fără să fie însă câtuşi de puţin hotărât la călătoria asta, dar gândindu-se că, fiind la adăpost de orice bănuială, n-ar strica să fie de faţă la ceea ce se va petrece. Angajă deci trăsurica lui Scaufflaire, ca să fie gata pentru orice eventualitate.

Cină cu destulă poftă. Când se întoarse la el în odaie se reculese. Gândindu-se la situaţia în care se afla, o găsi nemaipomenită, atât de nemaipomenită, încât, în toiul frământării lui, într-o stare de nelinişte aproape de neînţeles, se duse şi închise uşa cu zăvorul. Se temea parcă să nu mai intre cineva. Se baricada împotriva a orice.

Puţin după aceea, stinse lumina. Îl stânjenea.

I se părea că putea fi văzut.

De cine?

Vai! Ceea ce ar fi vrut să alunge pătrunsese o dată cu el; pe cine ar fi vrut să orbească îl privea: propria lui conştiinţă.

Conştiinţa, adică Dumnezeu.

Cu toate acestea, la început îşi făcuse iluzii; încercă un simţământ de siguranţă şi de singurătate; trăgând zăvorul, se crezu la adăpost; stinse lumânarea, se crezu invizibil; puse coatele pe masă, îşi sprijini capul în mâini şi începu să mediteze pe întuneric.

„Unde am ajuns? Nu cumva visez? Ce s-a întâmplat? Să fie adevărat că m-am întâlnit cu Javert şi că mi-a vorbit aşa cum mi-a vorbit? Cine-o mai fi şi Champmathieu? O semăna cu mine? Mai ştii! Şi când mă gândesc

că ieri eram atât de liniştit şi n-aveam habar de nimic! Ce făceam ieri pe vremea asta?...

„Ce-o mai fi şi întâmplarea asta?... Cum se va sfârşi?... Ce e de făcut?...”

Iată vârtejul în care era cuprins. Nu mai izbutea să-şi adune gândurile care-i năpădeau mintea ca nişte unde, şi, luându-şi capul in mâini, încercă să le stăvilească.

Din furtuna care-i răvăşea voinţa şi puterea de judecată, şi din care se străduia să smulgă o limpezire şi o hotărâre, nu se desprindea decât spaimă. Fruntea îi ardea.

Se duse la fereastră şi o deschise. Nu era nici o stea pe cer. Se întoarse şi se aşeză din nou la masă.

Trecu un ceas.

Încet-încet, linii nedesluşite începură totuşi să se contureze în mintea lui şi putu să întrezărească limpede, nu întreaga situaţie, ci doar câteva amănunte.

Recunoscu mai întâi că, oricât de neaşteptată şi de grea era situaţia, era cu totul stăpân pe ea.

Dar groaza lui spori şi mai mult.

Oricare ar fi fost ţelul adevărat şi creştinesc al faptelor lui, tot ceea ce făcuse până atunci nu fusese altceva decât o groapă pe care o săpa pentru a-şi ascunde întruna numele. Ceea ce-l înspăimânta mai mult decât orice în ceasurile lui de reculegere, în nopţile lui de insomnie, era să audă vreodată rostindu-i-se numele; îşi dădea seama că atunci se va sfârşi cu el; în ziua când numele lui va fi descoperit, se va spulbera în juru-i viaţa cea nouă; şi - cine poate şti? - o dată cu asta, se va spulbera înlăuntru-i şi sufletul cel nou. Se înfiora numai la gândul că lucrul acesta ar fi cu putinţă. Desigur, ar fi clătinat din cap şi ar fi socotit absurd dacă cineva i-ar fi spus în clipele acelea că atunci când va sosi ceasul în care numele îi va fi rostit în gura mare, această hidoasă vorbă, Jean Valjean, - va ieşi deodată din noapte şi se va ridica în faţa lui, când lumina orbitoare, menită să împrăştie misterul în care se învăluia, va străluci pe neaşteptate deasupra capului său, că numele ăsta nu va fi totuşi o ameninţare, că lumina nu va face decât să sporească umbrele întunericului, că vălul sfâşiat va mări şi mai mult misterul, că acest cutremur de pământ îi va întări temeliile, că această întâmplare nemaipomenită nu va avea alt rezultat, oricare ar fi părerea lui, decât să-i facă viaţa mai limpede şi mai de nepătruns, şi că, din confruntarea sa cu fantoma lui Jean Valjean, bunul şi vrednicul burghez „domnul Madeleine” va ieşi mai onorat, mai mulţumit şi mai respectat decât oricând. Ei bine, toate astea se întâmplaseră întocmai, toată îngrămădirea asta de lucruri imposibile erau fapt împliniri, iar Dumnezeu îngăduise ca toate aceste năluciri să se prefacă în realităţi.

Gândurile i se limpezeau treptat, îşi dădea din ce în ce mai bine seama de situaţia lui.

I se părea că se trezise dintr-un somn greu şi că, în toiul nopţii, luneca pe un povârniş, în picioare, înfiorat, încercând zadarnic să se dea înapoi de pe marginea unei prăpăstii. Întrezărea lămurit, în întuneric, un

necunoscut, un străin, pe care soarta îl luase drept el şi-l împingea în locul lui în gol. Pentru ca prăpastia să se închidă, trebuia să cadă cineva întrînsa; el sau celălalt.

N-avea altceva de făcut decât să lase lucrurile în voia lor.

Se făcuse deplină lumină. Îşi spuse că locul lui era liber la ocnă; că orice ar face, îl va aştepta oricând; că jefuirea micului Gervais îl va aduce înapoi acolo; că acest loc îl va aştepta mereu, îl va atrage până ce lucrul va deveni de neînlăturat şi fatal. Pe urmă îşi spuse că acum îi ţinea cineva locul; se pare că un anume Champmathieu avea nenorocul ăsta şi că, în ceea ce-l priveşte, fiind de aici înainte prezent la ocnă în persoana lui Champmathieu şi prezent în societate sub numele de domnul Madeleine, n-avea să se mai teamă de nimic, cu singura condiţie, de a nu-i împiedica pe oameni să pună pe fruntea lui Champmathieu pecetea infamiei, care, ca şi lespedea de pe mormânt, o dată aşezată, nu se mai ridică niciodată.

Totul era atât de zguduitor şi de neaşteptat, încât se produse în el acea tresărire de nedescris, pe care nici un om n-o încearcă mai mult de două-trei ori în viaţă, acea zvârcolire a conştiinţei care dă la o parte toate îndoielile inimii, tot ce este ironie, bucurie, deznădejde, şi care s-ar putea numi un hohot de râs lăuntric.

Aprinse din nou lumânarea.

„Ei bine! se gândi el, de ce mi-ar fi frică? De ce-mi fac atâtea gânduri? Am scăpat. Totul s-a sfârşit. Nu mai era decât o singură uşă întredeschisă prin care trecutul putea pătrunde în viaţa mea, şi uşa asta a fost zidită pentru totdeauna. Pe Javert, care nu mă lăsa în pace de atâta vreme, al cărui instinct de temut părea că mă descoperise, care mă descoperise în adevăr şi care mă urmărea pretutindeni, ca un fioros câine de vânătoare mereu asmuţit asupra mea, iată-l acum zăpăcit, având de lucru în altă parte, pus cu totul pe alte urme. De-acum încolo e mulţumit, mă va lăsa în pace, a pus mâna pe Jean Valjean al lui. Cine ştie? Poate are de gând să plece din oraş. Şi totul s-a făcut fără amestecul meu. Şi eu n-am nici o vină! La urma urmei, ce nenorocire s-a întâmplat? Nu zău, cine m-ar vedea ar crede că mi s-a întâmplat o catastrofă! Dacă, din toate astea, cineva ar avea de suferit eu nu-s cu nimic vinovat. Soarta a vrut aşa. Nu încape nici o îndoială! Am eu dreptul să stric ceea ce pune ea la cale? Ce mai vreau acum? De ce mă amestec? Nu mă priveşte pe mine. Cum? Nu-s mulţumit? Dar ce mai vreau? Mi-am atins scopul pe care-l urmăresc deatâţia ani, visul nopţilor mele de veghe, ţinta rugăciunilor pe care le-am îndreptat spre Dumnezeu, siguranţa mea. Aşa vrea Dumnezeu. Nu mă pot împotrivi voinţei sale. Şi de ce vrea Domnul aşa? Pentru ca să duc până la capăt ceea ce am început, ca să fac mai departe binele, ca să ajung cândva un mare şi frumos exemplu, ca să se poată spune, în sfârşit, că a existat un drum de fericire în chinurile pe care le-am îndurat, în virtuţile la care m-am întors. Nu-mi pot da seama, la urma urmei, de ce m-am temut adineauri să intru la cinstitul paroh, să-i istorisesc totul ca unui duhovnic şi să-i cer un sfat. Fără îndoială că tot aşa mi-ar fi vorbit şi el. Nu-i nimic de făcut: să lăsăm lucrurile în voia lor. Aşa vrea Cel-de-sus!...”

Astfel îşi vorbea în adâncurile conştiinţei, aplecat peste ceea ce am putea numi propriul său abis.

Se ridică de pe scaun şi începu să umble prin odaie.
„Hai! exclamă el. Să punem capăt gândurilor! Doar am luat o hotărâre!...”
Dar nu se linişti deloc.
Dimpotrivă.
Nu poţi împiedica drumul gândurilor, întocmai cum nu poţi opri valurile mării să se întoarcă la ţărm. Marinarii numesc asta reflux; vinovatul o numeşte remuşcare. Dumnezeu răscoleşte deopotrivă sufletul omului şi apele oceanului.
Oricât se împotrivi, după câteva clipe îşi începu iar întunecatul diagol, în care el vorbea şi tot el asculta, spunând ceea ce n-ar fi vrut să spună, ascultând ceea ce n-ar fi vrut să audă, supunându-se puterii misterioase care-i şoptea: „Gândeşte!” aşa cum îi spusese acum două mii de ani altui osândit: „Mergi!”
Înainte de a trece mai departe şi pentru a fi pe deplin înţeleşi, vom stărui asupra unei observaţii absolut necesare.
Nu încape îndoială că noi stăm de vorbă cu noi înşine. Nu există făptură cugetătoare care să nu fi trecut prin asta. S-ar putea spune chiar că vorba nu constituie niciodată un mister mai măreţ decât atunci când pătrunde înlăuntrul unui om, trecând din gândire în conştiinţă şi întorcându-se din conştiinţă în gândire. Numai în felul ăsta trebuie înţelese cuvintele „spuse”, „exclamă”, întâlnite atât de des în capitolul de faţă. Spunem, vorbim, exclamăm în noi înşine, fară ca tăcerea din afară să fie ruptă. E un fel de tumult nestăvilit; totul vorbeşte în noi, afară de buzele noastre. Deşi nu se pot vedea şi pipăi, realităţile sufletului sunt totuşi realităţi.
Se întreba deci: unde ajunsese? Ce era cu *hotărârea pe care o luase?* Îşi mărturisi că tot ce pusese la cale în mintea lui era monstruos, că „a lăsa lucrurile în voia lor, în voia Celui-de-sus” e pur şi simplu îngrozitor. A lăsa să se împlinească o greşeală a destinului şi a oamenilor fără s-o împiedici, facându-te complice prin tăcerea ta, a sta cu mâinile încrucişate, ar fi prea mult, ar fi ultima treaptă a nevredniciei făţarnice! Ar fi o crimă josnică, laşă, vicleană, abjectă, hidoasă!
Pentru întâia oară în opt ani, nefericitul simţise gustul amar al unui gând rău, al unei fapte urâte.
Îl azvârli cu dezgust.
Continuă să se frământe. Se întrebă cu asprime ce-a înţeles prin cuvintele: „Mi-am atins scopul!...” şi-şi spuse că viaţa lui avea în adevăr un scop. Dar care anume? Să-şi ascundă numele? Să înşele poliţia? Pentru atâta lucru făcuse el oare tot ce făcuse? Nu avea cumva vreun alt scop, mai mare, mai adevărat? Nu trebuie să-şi salveze fiinţa fizică, ci sufletul. Trebuia să fie iarăşi bun şi cinstit. Un om drept. Oare nu urmărise el totdeauna lucrul acesta, numai lucrul acesta? Nu era asta porunca episcopului? Să astupe uşa prin care putea pătrunde trecutul? Dar, Doamne, el n-o astupa! Dimpotrivă, o deschidea de perete săvârşind o ticăloşie! Devenea iarăşi un hoţ, cel mai odios hoţ! Îi răpea altuia viaţa, liniştea, locul sub soare! Ajungea un asasin! Ucidea, ucidea din punct de vedere moral un biet om. Îl osândea la groaznica moarte vie, la moartea

sub cerul deschis, care se cheamă ocnă. Dacă, dimpotrivă, se predă, salvându-l pe omul lovit de-o atât de cumplită greşeală, luându-şi iarăşi numele adevărat, devenind din nou din datorie ocnaşul Jean Valjean, însemna să-şi desăvârşească în adevăr reînvierea şi să astupe pentru totdeauna uşa iadului din care ieşise. Prăbuşindu-se în aparenţă, însemna în realitate să se înalţe. Trebuia să facă lucrul ăsta! Nu făcuse nimic, dacă nu făcea asta. Toată viaţa lui n-ar mai avea nici un rost. Tot ce-a ispăşit ar fi de prisos. Nu i-ar mai rămâne decât să-şi spună: „La ce bun?"

Simţea că episcopul era de faţă, că, deşi murise, episcopul era totuşi prezent şi-l privea drept în ochi, că de-aici înainte primarul Madeleine, cu toate însuşirile sale alese, îi va fi nesuferit şi că ocnaşul Jean Valjean va putea sta senin şi neprihănit în faţa lui. Oamenii îi vedeau masca, dar episcopul îi vedea adevăratul chip. Oamenii îi cunoşteau viaţa, dar episcopul îi cunoştea sufletul. Trebuia, prin urmare, să se ducă la Arras, să-l pună în libertate pe falsul Jean Valjean şi să-l denunţe pe cel adevărat! O, era cea mai mare jertfă, cea mai dureroasă victorie, cea mai cumplită încercare! Trebuia totuşi s-o facă. Ce tristă soartă! Nu se putea purifica în faţa lui Dumnezeu decât dacă devenea un nemernic în ochii oamenilor!

— Ei bine, zise el, m-am hotărât! îmi voi face datoria! Voi salva viaţa acestui om!

Rostise cuvintele cu glas tare, fară să-şi dea seama că vorbeşte tare.

Luă condicile, le verifică şi le puse în ordine. Zvârli în loc cu teanc de creanţe, pe care le avea asupra unor negustoraşi strâmtaărăţi. Scrise o scrisoare pe care o lipi şi pe plicul căreia se putea citi, dacă ar mai fi fost cineva în cameră în momentul acela: *„Domnului Laffitte, bancher, strada d'Artois, Paris"*.

Scoase dintr-un sertar un portofel în care se aflau câteva bilele de bancă şi buletinul de identitate de care se slujise anul acesta ca sa meargă la vot.

Cine l-ar fi văzut făcând toate acestea, atât de adânc preocupat, n-ar fi bănuit ce se petrece într-însul. Din când în când, buzele i se mişcau; alteori ridica fruntea şi-şi aţintea privirea asupra unui punct oarecare din perete, ca şi cum ar fi găsit acolo ceva pe care ar fi vrut să-l lămurească sau să-l cerceteze.

După ce isprăvi scrisoarea pentru domnul Laffitte, o băgă în buzunar împreună cu portofelul şi începu iarăşi să umble prin odaie.

Firul gândurilor lui nu se rupsese. Continua să vadă limpede datoria pe care o avea, scrisă cu litere luminoase ce-i pâlpâiau în faţa ochilor şi se mişcau o dată cu privirea lui: *„Hai, du-te! Spune-le cine eşti! Denunţă-te!"*

Vedea totodată, ca şi cum s-ar fi întrupat în faţa lui în forme pipăibile, cele două lucruri care fuseseră până atunci ţelurile vieţii sale: tăinuirea numelui şi mântuirea sufletului. Pentru întâia oară ele i se arătau cu totul deosebite, şi-şi dădea seama ce anume le deosebea. Recunoştea că de o parte era neapărat binele, pe câtă vreme de partea cealaltă se putea afla răul; de o parte era devotamentul, de cealaltă, personalitatea; una spunea: *aproapele*, cealaltă: *eu* mai presus de toate; una ţâşnea din lumină, cealaltă din întunericul nopţii.

Se hărţuiau între ele şi le vedea cum se încaieră. Pe măsură ce se adâncise în gânduri, crescuseră şi ele în mintea lui, având acum staturi colosale. I se părea că zăreşte luptându-se înlăuntrul lui, în acest infinit despre care vorbeam adineauri printre umbre şi lumini, o zeiţă şi-o namilă înspăimântătoare.

Era cuprins de spaimă, dar i se părea că gândul cel bun e gata să învingă.

Îşi dădea seama că se apropie de celălalt moment hotărâtor al conştiinţei şi al ursitei sale; episcopul însemnase prima fază a noii sale vieţi, iar Champmathieu o însemna pe cea de-a doua. După criza cea mare, încercarea cea mare.

Acum, febra, potolită o clipă, îl cuprindea iar, puţin câte puţin. Mii de gânduri îi treceau prin minte, dar ele îl întăreau din ce în ce mai mult în hotărârea sa.

La un moment dat, îşi spuse că poate ia lucrurile prea în pripă; că, la urma urmei, acest Champmathieu nu era prea interesant, fiindcă de furat, furase.

Îşi răspunse: „Dacă a furat într-adevăr câteva mere, asta înseamnă o lună de închisoare. Cu totul altceva decât ocna. Şi-apoi, cine ştie: a furat, s-a putut dovedi? Numele de Jean Valjean îl copleşeşte şi se pare că nu mai e nevoie de alte dovezi. Nu procedează toţi procurorii la fel? Îl cred hoţ, pentru că a fost ocnaş."

În clipa următoare se gândi că, dacă se va denunţa, poate se va ţine seama de curajul faptei sale, de viaţa cinstită pe care o ducea de şapte ani, de ceea ce făcuse pentru tot ţinutul, şi va fi iertat.

Dar gândul ăsta se risipi repede şi zâmbi cu amărăciune, când îşi aminti că fortul banilor micului Gervais îl făcea recidivist, că întâmplarea asta va ieşi desigur iarăşi ia iveală şi că, potrivit dispoziţiunilor precise ale legii, va putea fi pedepsit cu munca silnică pe viaţă.

Nu-şi mai făcu nici un fel de iluzii, se desprinse din ce în ce mai mult de cele pământeşti şi căută într-altă parte mângâierea şi tăria sufletească.

Se gândi că trebuie să-şi facă datoria; că, poate, nu va fi mai puţin fericit după ce şi-o va face decât dacă şi-ar călca-o; că, dacă „lasă lucrurile în voia lor" şi rămâne la Montreuil-sur-mer, consideraţia de care se bucură, bunul său renume, faptele bune pe care le făcuse, respectul, veneraţia, milostenia lui, bogăţia, popularitatea şi toate însuşirile alese ar fi întinate de-o crimă; şi ce mireasmă ar putea să aibă toate aceste lucruri neprihănite, legate de-o faptă odioasă? Pe când, dacă şi-ar împlini jertfa, stând în ocnă, la stâlp, în cătuşe, în haine vărgate, la munca fără de odihnă, expus fără nici o îndurare ruşinii, peste toate acestea ar coborî o lumină dumnezeiască.

În cele din urmă îşi spuse că aşa trebuia să fie, că ursita lui era astfel croită încât nu era în stare să strice orânduielile Celui-de-sus şi că, în orice caz, trebuia să aleagă: ori respectai lumii şi grozăvia din sufletul său, ori puritatea lăuntrică şi ocara lumii.

Frământând atâtea idei întunecate, curajul nu-l părăsea, dar mintea îi obosea. Vrând-nevrând, începu să se gândească la altceva, la lucruri indiferente.

Îşi simţea vinele zvâcnindu-i puternic în tâmple. Se plimba mereu de la un capăt la altul al odăii. Bătu miezul nopţii, mai întâi la biserică, pe urmă la primărie. Numără cele douăsprezece lovituri ale celor două orologii şi compară sunetele clopotelor. Îşi aduse aminte cu acest prilej că, mai-nainte cu câteva zile, văzuse la un negustor de fiare vechi un clopot de vânzare, pe care se afla scris un nume: *Antoine Albin din Romainville*.

Îi era frig. Făcu puţin foc în sobă. Nu-i trecu prin gând să închidă fereastra.

Căzu iarăşi într-o stare de toropeală. Trebui să facă o sforţare grea ca să-şi aducă aminte la ce se gândise mai înainte de-a bate miezul nopţii, în cele din urmă, izbuti:

„A, da, îşi spuse el, luasem hotărârea să mă denunţ”. Şi deodată îşi aduse aminte de Fantine.

„A, şi nefericita asta!”

Şi aici începu o nouă criză.

Fantine, ivindu-se brusc în mintea lui, apăru ca o raza neaşteptată de lumină. I se păru că totul se schimbă în jurul lui. Exclama:

„O, dar până acum nu m-am gândit decât la mine. N-am ţinut seama decât de situaţia mea. Îmi convine să tac ori să mă denunţ, să-mi apăr pielea ori să-mi mântuiesc sufletul, să fiu un funcţionar nemernic dar respectat, sau un ocnaş ticălos dar vrednic de stimă. Nu mă gândesc decât la mine, la mine şi numai la mine! Dar, Doamne-Dumnezeule, asta nu-i altceva decât egoism! Sunt forme diferite de egoism, dar tot egoism rămâne. Dacă m-aş gândi puţin şi la alţii? Cea dintâi datorie creştinească este să te gândeşti la aproapele tău, Ia să vedem: lăsându-mă pe mine la o parte, uitând de mine, ce s-ar putea întâmpla? Dacă mă denunţ? Pun mâna pe mine, îi dau drumul lui Champmathieu, mă bagă din nou la ocnă. Bun. Şi pe urmă? Ce se întâmplă pe-aici? Aici este un ţinut întreg, un oraş, sunt fabrici, o industrie, lucrători, bărbaţi, femei, oameni bătrâni, copii, lume săracă. Eu le-am creat toate astea, prin mine trăiesc toate; oriunde se află o vatră din care iese fum, eu i-am pus lemnele în foc şi carnea în cratiţă; am adus bunăstarea pretutindeni, am făcut să circule banul, am dat credite; înaintea mea nu era nimic din toate astea; am pus în valoare, am înviorat, am însufleţit, am făcut să prospere întreaga regiune. Dacă nu mai sunt eu, nu mai e nici o viaţă aici. Mă duc eu, toate se duc. Dar femeia asta care-a suferit atâta, care în mizeria ei are atâtea calităţi şi căreia, fără să vreau, i-am pricinuit toată nenorocirea? Dar copilul pe care voiam să-l aduc şi pe care l-am făgăduit mamei? Nu-i sunt oare dator nimic acestei femei pentru răul pe care i l-am făcut? Ce se întâmplă dacă plec? Mama moare. Copilul ajunge ce-o vrea întâmplarea. Iată ce se întâmplă dacă mă denunţ. Dar dacă nu mă denunţ? Să vedem ce se poate întâmpla atunci...”

După ce-şi puse această întrebare, se opri. Avu parcă o clipă de îndoială şi de înfiorare; dar clipa asta dură puţin; îşi răspunde liniştit:

„Prin urmare, omul se duce la ocnă; e-adevărat; dar ce dracu! a furat doar. Oricât aş spune eu că n-a furat, a furat! Eu rămân pe loc şi-mi văd de treburi. În zece ani câştig milioane, îi răspândesc în tot ţinutul şi nu păstrez nici un ban pentru mine! Ce să fac cu ei? Ceea ce fac nu e pentru mine! Prosperitatea tuturor este din ce în ce mai mare, întreprinderile ies ca din pământ şi se iau la întrecere, manufacturile şi uzinele se înmulţesc, sute şi mii de familii sunt fericite, populaţia sporeşte, se nasc sate acolo unde nu erau decât nişte gospodării, se nasc gospodării acolo unde nu era nimic; mizeria dispare şi, o dată cu ea, dispar şi desfrâul, prostituţia, furtul, omorul, toate viciile, toate crimele! Iar biata mamă îşi creşte copilul. Iată un întreg ţinut bogat şi plin de cinste. O! eram nebun, eram absurd; ce ziceam eu să mă denunţ? Trebuie să iau bine seama şi să nu mă grăbesc. Cum? Pentru că mi-ar fi convenit să fac pe grozavul şi pe generosul - adică, la urma urmei, curată melodramă! - pentru că nu m-am gândit decât la mine, numai la mine, voind să scap poate de la o pedeapsă prea mare, dar dreaptă, pe mai ştiu eu cine, pe un hoţ, pe un om de nimic fără îndoială, trebuie să piară o întreagă regiune, trebuie ca o biată femeie să moară în spital, o biată fetiţă să moară pe drumuri, ca nişte câini! E-ngrozitor! Şi mama nici măcar nu şi-a revăzut copilul! Şi copilul aproape nu-şi cunoaşte mama! Toate astea, pentru bătrânul acela ticălos, pentru un hoţ de mere, care, fără nici o îndoială, a meritat să înfunde ocna, dacă nu pentru asta, pentru vreo altă mârşăvie! Frumoase mustrări de conştiinţă, care salvează un derbedeu bătrân ce nu mai are, la urma urmei, decât foarte puţin de trăit şi nu va fi mai nenorocit la ocnă decât în cocioaba lui, şi care sacrifică o populaţie întreagă, mame, femei, copii... pe biata Cosette, care nu mă are decât pe mine în lume şi care, desigur, zace acum învineţită de frig în cocina familiei Thénardier. Ce mai canalii sunt şi ăştia! Şi eu să mă abat de la îndatoririle mele faţă de toate aceste sărmane făpturi! Să mă duc să mă denunţ? Să fac prostia asta nemaipomenită? Dar ia să admitem cazul cel mai rău, să presupun că asta e o faptă rea şi că odată şi odată mă va mustra conştiinţa dacă primesc, spre binele altora, această mustrare care nu mă priveşte decât pe mine. Dacă săvârşesc această faptă care nu pune în primejdie decât sufletul meu - înseamnă că ştiu ce se numeşte devotament şi ce se numeşte tărie sufletească.”

Se ridică şi începu din nou să umble prin odaie. De data asta i se părea că este mulţumit.

Diamantele nu se găsesc decât în văgăunile întunecate ale pământului, iar adevărurile nu se găsesc decât în adâncurile cugetării. I se părea că, după ce coborâse în aceste adâncuri, după ce bâjbâise atâta vreme în bezna cea mai deasă, găsise în cele din urmă un diamant, un adevăr, şi că-l ţinea în mână, uluit de vederea lui.

„Da, gândi el, aşa e! Ăsta e adevărul! Asta e soluţia! Trebuie să te hotărăşti în cele din urmă la ceva. Şi hotărârea mea e justă. Ce-o să fie! Să nu mai stăm la îndoială; să nu mai dăm înapoi! E-n interesul tuturor, nu în interesul meu. Sunt şi rămân Madeleine. Vai de cel care e Jean Valjean! Nu mai sunt eu. Nu-l cunosc şi nici nu ştiu cine e. Iar dacă o fi vreunul Jean Valjean, treaba lui! Nu mă priveşte! Este un nume fatal care

plutește în noapte şi dacă se abate asupra cuiva, cu-atât mai rău pentru el. Se privi într-o oglinjoară de pe cămin şi spuse: Uite, după ce-am luat o hotărâre, mă simt mai uşurat. Acum parcă sunt cu totul altul. Mai făcu câţiva paşi, şi se opri deodată. Haide! Nu trebuie să preget să duc până la capăt hotărârea luată. Încă mă mai ţin câteva fire de acest Jean Valjean. Trebuie rupte. Se mai găsesc chiar în odaia asta lucruri care m-ar da de gol, lucruri fară glas care-ar putea fi mărturii; ele trebuie sa disparã."

Se căută în buzunar, scoase punga, o deschise şi luă din ea o cheiţă. Băgă cheiţa într-o broască, a cărei gaură abia se zărea printre florile întunecate ale tapetului de pe perete. Deschise o ascunzătoare, un fel de dulap secret, aşezat între perete şi sobă. Nu se aflau în ascunzătoarea aceasta decât câteva zdrenţe, o haină de lână albastră, nişte pantaloni vechi, o traistă veche şi un ciomag gros, ghintuit la cele două capete. Cei care-l văzuseră pe Jean Valjean trecând prin Digne, în octombrie 1815, ar fi recunoscut cu uşurinţă, bucată cu bucată, ţoalele astea prăpădite.

Le păstrase pe toate, aşa cum păstrase şi sfeşnicele de argint, ca să-şi aducă întotdeauna aminte de unde plecase. Numai că pe cele de la ocnă le ţinea ascunse, pe când pe cele de la episcop le lăsa să se vadă.

Se uită pe furiş spre uşă, ca şi cum s-ar fi temut să nu se deschidă, cu tot zăvorul care o închidea; pe urmă, dintr-o singură mişcare, înşfăcându-le pe toate la un loc, fără să mai arunce măcar o privire asupra lucrurilor pe care le păstrase cu sfinţenie şi cu atâtea riscuri, timp de atâţia ani, apucă zdrenţele, ciomagul, traista şi le azvârli pe toate în foc.

închise din nou dulapul secret şi, luând mai multe măsuri de pază decât de obicei, de astă dată fără nici un rost, întrucât nu mai era nimic acolo, ascunse uşa, împingând o mobilă în faţa ei. După câteva ore, odaia şi zidul din faţă fură cuprinse de o lumină roşie pâlpâitoare. Ardea totul. Ciomagul uscat pocnea şi zvârlea scântei până-n mijlocul odăii. Traista, arzând împreună cu zdrenţele oribile din ea, scoase la iveală ceva care sclipea în cenuşă. Dacă te-ai fi aplecat, ai fi văzut foarte uşor că e o monedă de argint. Era fără îndoială moneda de doi franci furată micului savoiard.

Domnul Madeleine nu se uita la foc, ci se plimba mereu, cu acelaşi pas, de la un capăt la altul al odăii.

Deodată, ochii îi căzură asupra celor două sfeşnice de argint, pe care jocul luminii le făcea să sclipească pe cămin.

„A, zise el, Jean Valjean în întregime a rămas aici. Trebuie să le distrug şi pe astea!"

Apucă amândouă sfeşnicele.

Mai era destul foc pentru a le putea deforma numaidecât, a le preface într-o vergea de nerecunoscut.

Se duse lângă sobă şi se încălzi puţin. Se simţi foarte bine.

„Ce bună e căldura!" zise el.

Scurmă jarul cu unul dintre sfeşnice.

I se păru atunci că aude un glas strigând înăuntrul lui:

„Jean Valjean! Jean Valjean!"

I se făcu părul măciucă. Semăna cu un om care ascultă ceva îngrozitor.

„Da! Aşa! Mergi până la capăt! striga acel glas. Desăvârşeşte-ţi opera! Distruge sfeşnicele! Ucide-ţi amintirile! Uită-l pe episcop! Uită totul! Nenoroceşte-l pe Champmathieu! Dă-i înainte! E foarte bine! Felicită-te! S-a hotărât! S-a făcut! Un om, un bătrân care nu ştie ce au oamenii cu el, care poate n-a făcut nimic, un nevinovat pe care a căzut năpasta de pe urma numelui tău şi pe capul căruia numele tău apasă ca o crimă, va fi luat drept Jean Valjean, va fi condamnat şi-şi va sfârşi zilele în jale şi ticăloşie. Foarte frumos! Tu rămâi cinstit, rămâi domnul primar, rămâi un om de onoare, respectat. Adu belşugul în oraş, îndestulează pe nevoiaşi, trăieşte fericit, virtuos şi admirat şi, în vremea asta, pe când tu vei trăi aici în bucurie şi lumină, cineva va îmbrăca bluza ta roşie, va purta numele tău de ocară şi va târî la ocnă lanţurile tale. Da! Foarte bine le-ai ticluit! Ticălosule!”

Sudoarea îi curgea de pe frunte. Rămase cu privirea rătăcită pe sfeşnice. Dar cel care vorbea în el nu isprăvise. Glasul continuă:

„Jean Valjean! Vor fi în jurul tău multe voci care vor face zarvă, care vor striga în gura mare şi care te vor binecuvânta. Una singură nu va fi auzită de nimeni şi te va blestema în întuneric. Ei bine, ascultă, păcătosule! Toate aceste binecuvântări se vor nărui înainte de-a se înălţa la cer şi numai blestemul va ajunge până la Dumnezeu.”

Glasul, la început foarte slab, ridicat din adâncurile conştiinţei, devenise din ce în ce mai puternic şi mai necruţător şi-i răsuna acuma în auz. Parcă ieşise dinlăuntrul lui şi vorbea acuma de afară. I se păru că aude atât de lămurit ultimele cuvinte, încât se uită împrejur cu un fel de spaimă.

„E cineva pe-aici? întrebă el cu glas tare, rătăcit. Pe urmă, cu un râs de idiot, rosti: Că prost mai sunt! Nu poate fi nimeni!”

Era totuşi cineva; dar cel care era de faţă nu făcea parte dintre cei ce pot fi văzuţi de vreun ochi omenesc.

Puse sfeşnicele la loc pe cămin.

Începu apoi, din nou, mersul monoton şi apăsător, care tulbura în somn şi trezea brusc pe omul care dormea la etajul de dedesubt.

Mersul îl uşura şi-l ameţea în acelaşi timp. Se pare că uneori, în împrejurări foarte grele, te mişti ca să ceri sfaturi de la oricine ţi-ar putea ieşi în cale. După câteva clipe nu-şi mai dădea seama ce se petrece cu el.

Se retrăgea acum cu aceeaşi spaimă dinaintea celor două hotărâri pe care le luase rând pe rând. Amândouă soluţiile i se păreau tot atât de rele.

„Ce fatalitate! Ce întâmplare, ca Champmathieu ăsta să fie luat drept eu! Să cazi tocmai prin mijlocul pe care soarta părea că-l hrăzise la început ca să te scape!”

Se gândi puţin la ce avea să se întâmple. Dumnezeule mare, să se denunţe? Să se predea? Şi cuprins de-o sfâşietoare deznădejde, se gândi la tot ce trebuie să părăsească şi la ceea ce avea să reînceapă. Va trebui, prin urmare, să-şi ia rămas bun de la această viaţă atât de bună, de curată, de strălucită, să-şi ia rămas bun de la respectul pe care i-l arăta toată lumea, de la onoare şi de la libertate. N-o să se mai plimbe pe câmpie, n-o să mai audă păsările cântând în luna mai, n-o să mai dea de pomană copilaşilor săraci. Nu va mai simţi căldura privirilor de

recunoştinţă şi de dragoste aţintindu-se asupra lui. Va părăsi casa pe care şi-o zidise şi odăiţa asta. Toate îi păreau acum încântătoare. N-o să mai citească din cărţile astea şi n-o să mai scrie pe mescioara asta albă de lemn. Bătrâna portăreasă, singura servitoare pe care o avea, n-o să-i mai aducă dimineaţa cafeaua. Dumnezeule, în loc de toate astea, în jurul lui ceata ocnaşilor, cătuşele, hainele vărgate, lanţurile la picioare, oboseala, celula, patul de scânduri, toate grozăviile astea cunoscute! La vârsta lui, după ce fusese ceea ce-a fost! Dacă măcar ar fi mai tânăr! Dar aşa, bătrân, să fie tutuit de oricine, să fie scotocit de gardian, să fie lovit cu bastonul de paznici, să umble cu picioarele goale în bocancii cu ţinte, să întindă dimineaţa şi seara piciorul sub ciocanul fierarului care inspectează inelele, să îndure curiozitatea vizitatorilor, cărora li se va spune: „Acesta e vestitul Jean Valjean, care a fost primar la Montreuil-sur-mer!” Seara, leaorcă de sudoare, rupt de oboseală, cu tichia de ocnaş pe ochi, să urce doi câte doi, sub gârbaciul gardianului, scara îngustă a galeriei. O, ce mizerie! Soarta poate fi oare tot atât de rea ca orice făptură omenească şi deveni tot atât de monstruoasă ca şi inima omului?

Şi, orice-ar fi făcut, cădea iarăşi în îndoiala sfâşietoare din adâncul gândurilor lui: să rămână în paradis şi să devină demon, sau să intre în iad şi să ajungă înger.

Ce să facă, Dumnezeule mare? Ce să facă?

Furtuna din care se smulsese cu atâta trudă se dezlănţui din nou într-însul. Gândurile începură iarăşi să se amestece unele cu altele, luând acel aspect încremenit şi automat pe care-l întâlnim la oamenii disperaţi. Numele de Romainvilie îi revenea mereu în minte, împreună cu nişte versuri dintr-un cântec pe care-l auzise altădată. Îşi aminti că Romainvilie e o pădure de lângă Paris, unde tinerii îndrăgostiţi se duc să culeagă flori de liliac în luna aprilie.

Şovăia în mers, ca şi înlăuntrul lui. Mergea ca un copilaş lăsat să meargă singur.

Din când în când, luptând cu oboseala, făcea sforţări să-şi adune gândurile. Se strădui să-şi pună pentru ultima oară şi definitiv problema din pricina căreia căzuse istovit. Să se denunţe? Să tacă? Nu izbutea să vadă nimic limpede. Aspectele nedesluşite ale tuturor raţionamentelor schiţate în mintea lui se clătinau şi se risipeau ca un fum, unul câte unul. Îşi dădea seama numai că, la orice hotărâre s-ar fi oprit, fără să existe vreo scăpare, ceva dintr-însul ar fi murit; că, oriîncotro ar lua-o, intra într-un mormânt; că pregătea o agonie; agonia fericirii lui sau agonia virtuţilor sale.

Vai! Toate nehotărârile îl cuprinseseră din nou. Nu ajunsese mai departe decât fusese la început.

Aşa se zbătea cu spaimă acest suflet încercat. Tot astfel, cu o mie opt sute de ani înaintea acestui om nenorocit, fiinţa misterioasă în care se cuprind toată sfinţenia şi toată suferinţa omenirii, pe când măslinii fremătau în vântul sălbatic al infinitului, îndepărtase de la ea multă vreme groaznicul potir care-i apărea scăldat în umbră şi plin de întunericul adâncurilor înstelate.

IV
Forme pe care le ia suferinţa în timpul somnului

Se făcuse ora trei dimineaţa şi el umblase mai bine de cinci ceasuri prin odaie, aproape fără întrerupere, când se lăsă să cadă pe un scaun.

Adormi acolo şi avu un vis.

Visul ăsta, ca mai toate visele, nu avea legătură cu siutaţia decât prin ceva funest şi sfâşietor, dar îl impresionă adânc. Îl impresionă atât de mult, încât mai târziu îl şi scrise. E una dintre hârtiile scrise de mâna lui. Socotim de datoria noastră s-o transcriem aici întocmai.

Oricare ar fi fost visul, povestea acestei nopţi n-ar fi întreagă, dacă l-am trece cu vederea. E aventura întunecată a unui suflet bolnav.

Iat-o. Pe plic am găsit scrise cuvintele acestea:

Visul pe care l-am avut în noaptea aceea.

„Mă aflam pe o câmpie. O câmpie întinsă, tristă, unde nu creştea nici un fir de iarbă. Mi se părea că nu era nici zi, nici noapte. Mă plimbam cu fratele meu, fratele meu din copilărie, un frate la care trebuie să mărturisesc că nu mă gândesc niciodată şi de care aproape că nu-mi aduc aminte.

Vorbeam între noi şi întâlneam alţi trecători. Vorbeam despre o vecină pe care o avusesem altădată şi care, de când avea odaia spre stradă, lucra cu ferestrele mereu deschise. Tot stând de vorbă, din pricina acelei ferestre deschise, ne-a luat cu frig.

Nici un arbore nu se vedea pe câmpie.

Cineva a trecut pe lângă noi. Era un om în pielea goală, cenuşiu la culoare, călare pe un cal pământiu. Omul n-avea păr pe cap; i se vedea ţeasta, iar pe ţeastă i se vedeau vinele. Ţinea în mână o vergea care se îndoia ca o coardă de viţă, dar era grea ca un drug de fier. Călăreţul trecu fără să scoată un cuvânt.

Fratele meu îmi spuse: «S-o luăm pe drumul desfundat».

Era un drum desfundat, unde nu se zărea nici un mărăcine şi nici un fir de iarbă. Totul era pământiu, pănă şi cerul. După câțiva paşi, nu mi se mai răspunse când vorbeam. Băgai de seamă că fratele meu nu mai era cu mine.

Intrai într-un sat care-mi ieşi înainte. Mă gândii că trebuie sa fie Romainville. (De ce tocmai Romainville?)[179]

Cea dintâi uliţă, pe care intrai, era pustie. Dădui în a doua. La colţul unde se întâlneau cele două străzi, se afla un om în picioare lângă un zid. Îl întrebai: «Ce locuri sunt astea? Unde mă aflu?» Omul nu răspunse. Văzui deschisă uşa unei case. Intrai.

Casa avea o grădină. Ieşii din casă şi intrai în grădină. Şi grădina era pustie. Lângă cel dintâi copac, un om stătea în picioare. Îl întrebai: «Ce grădină e asta? Unde mă aflu?» Omul nu răspunse.

---

[179] Paranteza îi aparţine lui Jean Valjean (n.a.).

Rătăcii prin sat şi băgai de seamă că era un oraş. Toate străzile erau pustii, toate porţile erau deschise. Nici ţipenie de om nu trecea pe străzi, nu umbla prin odăi, nu se plimba prin grădini. Dar la fiecare colţ de stradă, îndărătul fiecărei uşi, sta în picioare câte un om care tăcea. Nu se vedea niciodată mai mult decăt unul. Şi oamenii ăştia se uitau la mine cănd treceam.

Ieşii din oraş şi o luai pe câmp.

Nu trecu mult şi, întorcăndu-mă, văzui o mulţime de oameni venind spre mine. Recunoscui pe toţi cei pe care-i întâlnisem în oraş. Aveau nişte chipuri neobişnuite. Nu păreau că se grăbesc şi totuşi mergeau mai repede decăt mine. Cănd mergeau, nu făceau nici un zgomot. Dintr-o dată mulţimea mă ajunse şi mă înconjură. Feţele acestor oameni erau pământii.

Cel dintâi pe care-l întâlnisem şi-l întrebasem cănd am intrat în oraş îmi spuse: «Unde te duci? Oare nu ştii că eşti mort de mult?»

Deschisei gura să răspund, dar băgai de seamă că nu era nimeni lângă mine... „

Se deşteptă. Era îngheţat. Un vânt rece, ca orice vânt de dimineaţă, clătina cercevelele ferestrei rămasă deschisă. Focul se stinsese. Lumânarea era pe sfârşite. Era încă întuneric.

Se sculă şi se duse la fereastră. Cerul era tot fară nici o stea.

De la fereastra lui se vedeau curtea şi strada. Un zgomot sec şi tare răsună deodată pe pământ şi-l făcu să se uite în jos. Văzu jos două steluţe roşii, care apăreau şi dispăreau în umbră într-un chip ciudat.

Deoarece gândurile lui pluteau încă în negura viselor, gândi: „Uite! Stelele nu sunt pe cer. Sunt pe pământ acum.” Dar tulburarea se risipi; un alt zgomot, la fel cu cel dintâi, îl trezi de-a binelea; se uită şi băgă de seamă că cele două stele erau felinarele unei trăsuri. La lumina pe care o împrăştiau, putu să distingă forma unei trăsuri. Era o cabrioletă mică trasă de un căluţ alb. Zgomotul pe care-l auzise era pricinuit de copitele calului pe caldarâm.

„Ce mai e şi cu trăsura asta? Cine-o fi venit atât de devreme?”

Chiar atunci se auzi o ciocănitură în uşa odăii.

Se înfioră din cap până-n picioare şi strigă cu glas puternic:

— Cine-i acolo?

Cineva îi răspunse:

— Eu, domnule primar.

Recunoscu vocea bătrânei portărese.

— Ei, zise el. Ce s-a întâmplat?

— Domnule primar, e aproape cinci dimineaţa.

— Ei, şi? Ce e cu asta?

— Trăsura, domnule primar.

— Care trăsură?

— Cabrioleta.

— Care cabrioletă?

— N-a spus domnul primar să-i vină o cabrioletă uşoară?

— Nici gând! zise el.

— Vizitiul spune c-a venit să-l ia pe domnul primar.

— Care vizitiu?
— Vizitiul de la domnul Scaufflaire.
— Scaufflaire?
Numele acesta îl făcu să tresară, ca şi cum un fulger i-ar fi trecut pe dinaintea ochilor.
— A, da! Domnule Scaufflaire, zise el.
Dacă bătrâna l-ar fi putut vedea în momentul acela ar fi rămas înmărmurită.
Urmă o tăcere destul de lungă. Se uită năuc la flacăra lumânării, culese din jurul feştilei ceara fierbinte şi o frământă între degete. Bătrâna aştepta. Se încumetă totuşi să mai spună:
— Domnule primar, ce răspuns să dau?
— Spune-i că vin numaidecât.

V
Beţe-n roate

Serviciul poştal între Arras şi Montreuil-sur-mer se mai făcea pe vremea aceea cu nişte carete rămase de pe timpul imperiului. Aceste carete erau un fel de cabriolete pe două roţi, căptuşite pe dinăuntru cu piele roşcată, aşezate pe nişte arcuri speciale, având numai două locuri, unul pentru curier şi unul pentru un călător. Roţile erau întărite cu butuci lungi, care ţineau ia distanţă celelalte trăsuri, cum se mai văd şi azi pe drumurile din Germania. Lada cu scrisori, o ladă mare lunguiaţă, era aşezată în spatele cabrioletei, făcând corp comun cu ea. Lada era vopsită în negru, iar careta era galbenă.
Trăsurile acestea, care nu seamănă cu nici una de astăzi, aveau ceva diform şi ghebos, iar când le zăreai de departe, trecând şi cocoţându-se pe un drum, semănau cu acele insecte care mi se pare că se numesc termite şi care, deşi au mijlocul foarte subţire, au partea din spate foarte dezvoltată. De altminteri, mergeau foarte repede. Plecând din Arras în fiecare noapte la ora unu, după trecerea curierului de la Paris, careta ajungea la Montreuil-sur-mer ceva mai înainte de cinci dimineaţa.
În noaptea aceea, careta poştală care venea la Montreuil-sur-mer dinspre Hesdin s-a ciocnit la cotitura unei străzi, în momentul când intra în oraş cu o cabrioletă trasă de un cal alb, care venea din partea opusă şi în care nu se afla decât o singură persoană, un om înfăşurat într-o manta. Roata trăsurii fusese lovită destul de serios. Poştaşul îi strigă omului să oprească, dar călătorul nu-l luă în seamă şi-şi văzu de drum, gonind calul înainte.
— Al dracului de grăbit mai e şi ăsta! zise poştaşul.
Cel ce se grăbea aşa era tocmai omul pe care l-am văzut zvârcolindu-se în chinuri cu-adevărat vrednice de milă.
Unde se ducea? N-ar fi putut s-o spună. De ce s-o fi zorit? Nici el nu ştia. Mergea la întâmplare mai departe. Încotro? La Arras, fără îndoială;

dar putea foarte bine să se ducă şi-ntr-altă parte. Din când în când, îşi dădea seama de asta şi tresărea.

Se înfunda în noapte ca într-o genună. Ceva îl împingea şi-l atrăgea acolo. Nimeni n-ar putea spune ce se petrecea într-însul, dar toată lumea îl va înţelege. Care dintre noi n-a intrat măcar o singură dată în viaţă în această peşteră întunecată a necunoscutului?

De altfel, nu rezolvase nimic, nu hotărâse nimic, nu se oprise la nimic şi nu făcuse nimic. Nici unul din actele conştiinţei sale nu fusese definitiv. Acum, mai mult ca oricând, se găsea ca la început.

De ce se ducea la Arras?

Îşi repeta ceea ce-şi mai spusese, atunci când reţinuse cabrioleta lui Scaufflaire - că, oricare ar fi rezultatul, nu era nici un neajuns să vadă cu ochii lui şi să judece singur. De departe, ne facem singuri, din orice, obstacole de netrecut. La urma urmei, după ce l-o vedea pe acest Champmathieu, un ticălos oarecare, conştiinţa lui va fi de bună seamă mai uşurată, lăsându-l să se ducă la ocnă în locul lui. Vor fi acolo Javert şi apoi Brevet, Chenildieu şi Cochepaille, toţi ocnaşii care-l recunoscuseră. Şi, fără îndoială, n-au să-l recunoască. Straşnică idee! Javert era departe de realitate. Toate bănuielile cădeau pe Champmathieu şi nimic nu este mai anevoie de înlăturat decât bănuiala şi presupunerile. Nu era, prin urmare, nici un fel de primejdie.

Trecea, desigur, printr-un moment greu, dar avea să scape. La urma urmei, îşi ţinea în mână soarta, oricât de rea ar vrea ea să fie. Era stăpân pe soarta lui. Se agăţă de gândul ăsta.

La drept vorbind, i-ar fi plăcut mai mult să nu se ducă la Arras.

Se ducea totuşi.

Tot gândindu-se aşa, dădea bice calului, care gonea în trapul lui regulat şi sigur, făcând două leghe şi jumătate pe oră.

Pe măsură ce cabrioleta înainta, simţea în el ceva care da înapoi.

în zorii zilei se afla în plină câmpie; oraşul Montreuil-sur-mer rămăsese mult în urmă. În depărtare, zarea se lumina. Privea, fără să vadă, cum se perindă prin faţa lui toate chipurile îngheţate ale unei dimineţi de iamă. Ca şi seara, dimineaţa îşi are nălucirile ei. Nu le vedea, dar. fără să-şi dea seama, printr-un fel de atingere aproape fizică, siluetele negre ale arborilor şi ale dealurile îi sporeau încordarea sufletească cu nu ştiu ce adaos nehotărât şi sinistru.

Ori de câte ori trecea prin faţa vreuneia dintre căsuţele acelea singuratice care se află de-a lungul drumurilor, se gândea: „Şi cu toate astea, sunt aici oameni care dorm!”

Tropotul calului, clopoţeii de la gât, roţile pe caldarâm făceau un zgomot domol şi monoton. Lucrurile astea sunt plăcute când eşti vesel, dar jalnice când eşti amărât.

Se făcuse ziuă de-a binelea când ajunse la Hesdin. Se oprise în dreptul unui han ca să lase calul să răsufle şi să-i dea puţin ovăz.

Calul, după cum spusese Scaufflaire, era de rasă buloneză, cu capul şi burta mare, dar cu gâtul cam scurt, în schimb cu pieptul larg, crupa lată, chişiţa costelivă şi subţire şi piciorul solid. Rasă urâtă, dar voinică şi

sănătoasă. Un animal minunat, care făcuse cinci leghe în două ceasuri şi n-avea nici un strop de sudoare pe el.

Nu se dădu jos din trăsurică. Băiatul de la grajd, care-i aduse calului ovăz, se aplecă dintr-o dată şi se uită la roata din stânga.

— O să mergeţi mult aşa? întrebă el.

Domnul Madeleine răspunse, aproape fără să se trezească din gândurile lui:

— De ce?

— Veniţi de departe? întrebă iar băiatul.

— De la vreo cinci leghe de-aici.

— O!

— Ce te miri aşa?

Rândaşul se aplecă din nou, rămase o clipă tăcut, cu privirea aţintită asupra roţii, apoi se ridică, spunând:

— O fi făcut roata asta cinci leghe pân-aici. Se prea poate! Dar de-aici înainte vă spun că nu mai face nici un sfert de leghe.

Călătorul sări jos din trăsură.

— Ce tot îndrugi acolo, măi băiete?

— Zic că-i o mare minune c-aţi făcut cinci leghe fără să vă rostogoliţi cu cal cu tot în vreun şanţ al şoselei. Ia uitaţi-vă aici!

Roata era într-adevăr lovită rău. Când se ciocnise cu careta poştală, i se rupseseră două spiţe, i se sfărâmase butucul şi piuliţa stătea să cadă.

— Prietene, îi zise el băiatului, e vreun rotar pe-aici?

— Desigur, domnule.

— Fii bun şi cheamă-l încoace!

— Stă colea, la doi paşi. Hei, meştere Bourgaillard!

Meşterul Bourgaillard, rotarul, era tocmai în pragul uşii. Veni să vadă ce are roata şi strâmbă din nas ca un chirurg în faţa unui picior rupt.

— Poţi să dregi numaidecât roata asta?

— Da, domnule.

— Şi când pot pleca mai departe?

— Mâine.

— Mâine?

— Am de lucru o zi întreagă. Domnul este grăbit?

— Foarte grăbit. Trebuie să plec cel mult într-un ceas.

— Nu se poate, domnule.

— Îţi dau oricât îmi ceri.

— Cu neputinţă.

— Atunci în două ceasuri.

— Astăzi nu se poate. Am de dres două spiţe şi butucul. Nu puteţi pleca decât mâine dimineaţă.

— Treburile mele n-aşteaptă până mâine. Dar dacă, în loc s-o dregem, am pune alta?

— Adică cum?

— Eşti sau nu eşti rotar?

— Sigur că sunt, domnule.

— N-ai cumva o roată de vânzare? Aş putea pleca numaidecât.

— O roată de schimb?

— Da.
— N-am nici o roată gata pentru cabrioleta asta. Două roţi trebuie să fie pereche, două roţi nu se potrivesc, aşa, la întâmplare.
— Atunci, vinde-mi o pereche.
— Domnule, nu orice roată merge la o osie,
— Eu zic să-ncercăm!
— E de prisos, domnule. N-am decât două roţi de căruţă. Satul nostru-i mic.
— Dar n-ai putea cumva să-mi închiriezi o cabrioletă?
Meşterul băgase de seamă de la început că trăsurica fusese luată cu chirie. Dădu din umeri:
— Bine mai ţineţi trăsurile pe care le luaţi cu chirie! Chiar dacă aş avea una, tot nu v-aş închiria-o.
— Dar de vândut, mi-ai vinde-o?
— N-am nici una.
— Cum? Nici măcar o căruţă? Nu cer mare lucru.
— Cum vă spuneam: satul nostru-i mic. Am în şopron, spuse rotarul, o caleaşcă veche a unui burghez de la oraş, care mi-a lăsat-o în păstrare şi care n-o foloseşte niciodată. V-aş închiria-o cu plăcere; ce-aş avea de pierdut? Dar n-ar trebui să vă vadă burghezul cu ea. Şi pe urmă, e o caleaşcă la care v-ar trebui doi cai.
— Iau doi cai de poştă.
— Unde mergeţi dumneavoastră?
— La Arras.
— Şi vreţi s-ajungeţi astăzi?
— Sigur!
— Cu doi cai de poştă?
— De ce nu?
— Nu v-ar fi totuna dacă aţi ajunge la patru dimineaţa?
— Nu, fireşte.
— Fiindcă, vedeţi... trebuie să vă spun un lucru... dacă luaţi cai de poştă... Aveţi act de identitate?
— Da.
— Ei bine, dacă luaţi cai de poştă, n-o să ajungeţi la Arras mai devreme decât mâine. Suntem pe un drum lăturalnic. Schimburile se fac anevoie. Caii sunt la câmp. Au început arăturile. E nevoie de cai voinici, care sunt luaţi de peste tot, de la poştă şi de oriunde se găsesc. Veţi aştepta cel puţin trei-patru ceasuri la fiecare popas. Şi, pe urmă, nu uitaţi că mergeţi la pas. Sunt multe coaste de urcat.
— Atunci o să mă duc călare. Deshamă calul de la trăsurică! Găsesc eu în sat o şa de vânzare.
— Desigur! Dar calul ăsta rabdă şaua pe el?
— Adevărat. Bine că mi-ai spus!... N-o rabdă.
— Atunci...
— Dar în sat nu se găseşte vreun cal cu chirie?
— Un cal care să meargă la Arras fără nici o oprire?
— Da.

— Ar fi nevoie de un cal cum nu prea se găsesc prin partea locului, întâi de toate, ar trebui să-l cumpăraţi, fiindcă nu vă cunoaşte nimeni pe-aici. Dar n-o să-l găsiţi nici de vânzare, nici de închiriat, să daţi oricât: şi cinci sute, şi o mie de franci.

— Atunci, ce e de făcut?

— Cel mai bun lucru, vă spun cinstit, e să dreg roata să plecaţi mâine dimineaţă.

— Mâine e prea târziu.

— De!

— Careta poştală nu merge la Arras? Când trece pe-aici?

— La noapte. Amândouă caretele fac serviciu de noapte şi cea care se duce şi cea care se întoarce.

— Şi... ai nevoie de-o zi întreagă ca să dregi roata?

— O zi întreagă. Nici un ceas mai puţin.

— Chiar dacă pui doi lucrători?

— Chiar dacă pun zece.

— Dac-am lega spiţele cu o frânghie?

— Spiţele da; dar butucul roţii, nu. Şi pe urmă, şi obada e ca vai de ea.

— Pe-aici nu e nimeni care închiriază trăsuri?

— Nu.

— Nici alt rotar nu mai e?

Servitorul şi rotarul răspunseră amândoi o dată, clătinând din cap:

— Nu.

Simţi o mare bucurie.

În mod vădit, aici era mâna providenţei. Ea rupsese roata trăsurii şi îl oprea din drum. Nu se dăduse bătut la această primă somaţie; făcuse tot ce i-a stat în putinţă ca să-şi urmeze călătoria; întrebuinţase cinstit şi cu cea mai mare grijă toate mijloacele; nu dăduse înapoi nici în faţa frigului, nici în faţa oboselii, nici în faţa cheltuielilor; nu-şi putea face nici un fel de mustrare. Dacă nu pleca mai departe, asta nu mai depindea de el. Nu era vina lui; nu voise el să fie aşa; aşa voia providenţa.

Respiră. Respiră liber şi din adâncul pieptului, pentru întâia oară de la vizita lui Javert. Pumnul de fier care-i strângea inima de douăzeci de ore începuse parcă să slăbească.

I se părea că Dumnezeu trecuse de partea lui, pe faţă.

Se gândi că făcuse tot ce trebuia să facă şi că acum nu-i mai rămânea altceva decât să se întoarcă liniştit acasă.

Dacă tot ce vorbise cu rotarul s-ar fi petrecut într-o odaie a hanului, dacă n-ar mai fi fost nimeni acolo, dacă n-ar mai fi auzit nimeni, totul s-ar fi oprit aici şi probabil că noi n-am mai fi avut de istorisit nici una din întâmplările pe care le veţi citi; dar convorbirea avusese loc în mijlocul drumului. Orice discuţie de pe stradă adună neapărat un grup de oameni. Se găsesc întotdeauna trecători cărora le place să stea gură-cască. Pe când călătorul vorbea cu rotarul, câţiva drumeţi se opriseră în jurul lor. După ce ascultase câteva minute, un bărbat pe care nu-l luase nimeni în seamă ieşise din grup şi o rupsese la fugă.

În clipa în care călătorul, după frământarea lăuntrică de care am pomenit, hotărî să se întoarcă din drum, băiatul tocmai venea înapoi. Era însoţit de-o bătrână.

— Domnule, zise femeia, băiatul meu îmi spune că vreţi să închiriaţi o cabrioletă.

La auzul acestor cuvinte simple, rostite de-o bătrână însoţită de-un copil, îl trecură sudori reci pe şira spinării. I se păru că vede cum gheara din care scăpase se ivea iarăşi în umbra dinapoia lui, gata să-l înşface din nou. Răspunse:

— Da, mătuşică. Vreau să închiriez o cabrioletă. Şi se grăbi să adauge: Dar nu se găseşte nici una prin partea locului.

— Ba se găseşte, spuse bătrâna.

— Unde, mă rog? întrebă rotarul.

— La mine, răspunse bătrâna.

Domnul Madeleine tresări. Gheara nemiloasă îl înşfăcase iarăşi.

Bătrâna avea în adevăr, într-un şopron, un fel de brişcă de nuiele. Rotarul şi servitorul hanului, supăraţi că le scăpa călătorul, se amestecară în vorbă:

— O droagă îngrozitoare, pusă de-a dreptul pe osie. E drept că banchetele sunt atârnate de nişte curele de piele, dar plouă înăuntru, roţile sunt ruginite şi mâncate de umezeală. N-o să meargă mult mai departe decât trăsura cu care aţi venit. O rablă hodorogită! Domnul ar face o mare greşeală dacă ar lua-o!... Etc., etc.

Toate astea erau foarte adevărate, dar rabla hodorogită, droaga asta, oricum ar fi fost, avea două roţi şi putea să-l ducă la Arras.

Plăti cât i se ceru, lăsă cabrioleta în reparaţie la rotar, ca s-o găsească la înapoiere, puse să i se înhame calul alb la brişcă, se urcă şi porni mai departe pe drumul pe care îl apucase în zorii zilei.

Când brişca se urni din loc, îşi spuse că o clipă mai-nainte se gândise cu bucurie că n-o să se mai ducă acolo unde pornise. Îi fu necaz de bucuria pe care-o avusese şi o găsi absurdă. De ce s-ar bucura că se întoarce din drum? La unna urmei, făcea drumul ăsta de bunăvoie. Nu-l silea nimeni. Şi, cu siguranţă, totul se va petrece aşa cum voia el.

Ieşind din Hesdin, auzi pe cineva strigând: „Opreşte! Opreşte!” Opri trăsura cu o smucitură puternică în care se amesteca nu ştiu ce pornire înfrigurată şi tulburător de asemănătoare cu speranţa.

Era băiatul bătrânei.

— Domnule, zise el, eu v-am făcut rost de brişcă.

— Ei, şi?

— Nu mi-aţi dat nimic.

El, care dădea bucuros tuturor, găsi de astă dată că pretenţia depăşea orice măsură şi că era aproape odioasă.

— A! tu eşti, măi secătură? zise el. Nu-ţi dau nimic.

Dădu bici calului şi porni mai departe în trap săltat.

Pierduse multă vreme la Hesdin şi ar fi vrut s-o recâştige. Căluţul era sprinten şi trăgea cât doi. Dar era în februarie, plouase, drumurile erau desfundate. Şi, pe urmă, nu mai era cu cabrioleta. Brişcă n-avea arcuri şi

era foarte greoaie. Iar, pe deasupra, avea de luptat cu o mulţime de urcuşuri.

Făcu aproape patru ceasuri de la Hesdin la Saint-Pol. Cinci leghe în patru ceasuri.

La Saint-Pol trase la cel dintâi han care-i ieşi în cale, duse calul la grajd, aşa cum îi făgăduise lui Scaufflaire şi stătu lângă iesle tot timpul cât mâncă. Se gândea la fel de fel de lucruri triste şi încurcate.

Nevasta hangiului intră în grajd:

— Domnul nu vrea să mănânce ceva?

— A! da! cum să nu! spuse el. Mi-e o foame de lup.

Merse după hangiţă, care avea o faţă rumenă şi veselă. Îl conduse într-o încăpere scundă, unde se aflau câteva mese acoperite cu muşama.

— Dă-i zor! spuse el. Trebuie să plec mai departe şi sunt grăbit.

O servitoare flamandă, voinică, îi puse la iuţeală tacâmul. Se uita la ea cu un sentiment de mulţumire.

„Asta e! se gândi el. Mi-era foame!”

I se aduse mâncarea. Se repezi la pâine, muşcă o bucată, apoi o puse încetişor pe masă şi nu se mai atinse de ea. La masa vecină mânca un căruţaş. Îl întrebă:

— De ce-o fi aşa de amară pâinea asta?

Căruţaşul era neamţ şi nu înţelese.

Se duse iar în grajd, la cal.

Peste un ceas, pleca din Saint-Pol şi se îndrepta spre Tinques, care nu se afla decât la cinci leghe de Arras.

Ce făcea tot timpul drumului? La ce se gândea? Ca şi dimineaţa, se uita la şirurile de copaci, la acoperişurile de stuf, la câmpiile arate şi la priveliștile care se destrămau şi dispăreau la fiecare cotitură a drumului. Spectacolul ăsta mulţumeşte uneori sufletul şi ne scuteşte oarecum de-a mai cugeta. Ce poate fi mai trist şi de neînţeles decât să priveşti o mulţime de lucruri pentru prima şi ultima oară? Să călătoreşti înseamnă să te naşti şi să mori în fiecare clipă. În adâncul cel mai nepătruns al sufletului, poate că făcea o apropiere între priveliştile acestea nestatornice şi existenţa omenească. Toate întâmplările vieţii se desfăşoară într-o nepotolită goană în faţa noastră. Întunericul şi lumina se înlănţuie. După o clipă de strălucire, o eclipsă. Privim în jurul nostru, ne grăbim, întindem mâna să apucăm ceva din ceea ce trece. Fiecare întâmplare este o cotitură. Şi, dintr-o dată, ne pomenim bătrâni. Simţim un fel de zguduitură, totul e negru în jurul nostru, zărim o poartă întunecoasă; telegarul sumbru care ne târa prin viaţă se opreşte; şi vedem cum o umbră necunoscută îl deshamă în beznă.

Se înserase când copiii care ieşeau de la şcoală îl văzură pe călătorul nostru intrând la Tinques. E drept că era o zi dintre cele mai scurte ale anului. Nu se opri deloc la Tinques. Ieşind din sat, un cantonier care pietraia drumul se uită la el şi-i spuse:

— Tare-i ostenit calul!

Într-adevăr, bietul animal nu mai mergea decât la pas.

— Vă duceţi la Arras? întrebă cantonierul.

— Da.

— Dacă mergeţi tot aşa, n-o s-ajungeţi prea devreme.

Opri calul şi-l întrebă pe cantonier:

— Cât mai e până la Arras?

— Aproape şapte leghe.

— Cum se poate? Pe hartă sunt numai cinci leghe şi ceva.

— A, spuse cantonierul, dumneavoastră nu ştiţi că se repară şoseaua? O să vedeţi că se întrerupe la un sfert de ceas de-aici. Nu e chip să mergeţi mai departe.

— Adevărat?

— Luaţi-o la stânga, pe drumul care duce la Carency şi treceţi râul! Când ajungeţi la Camblin, o apucaţi la dreapta; e dramul de la Mont-Saint-Eloy spre Arras.

— Dar a început să se întunece. O să mă rătăcesc.

— Nu sunteţi de prin partea locului?

— Nu.

— Mai cu seamă că sunt numai drumuri ocolite. Dar, adăugă cantonierul, ştiţi ceva, domnule? Vreţi să vă dau un sfat? Calul dumneavoastră e mort de oboseală. Întoarceţi-vă la Tinques! E un han bun acolo. Vă culcaţi şi porniţi spre Arras mâine dimineaţă.

— Trebuie să ajung astă seară.

Asta-i altceva. Duceţi-vă totuşi la han şi luaţi de-acolo încă un cal. Rândaşul o să vă spună pe unde s-o apucaţi.

Ascultă sfatul cantonierului, se întoarse din drum şi peste o jumătate de ceas trecea din nou prin acelaşi loc, de astă dată însă în trap mare, cu un cal lăturaş. Un rândaş, în chip de surugiu, şedea lângă el pe capră.

îşi dădea totuşi seama că întârzie.

Se înnoptase de-a binelea.

Intrară pe un drumeag mărginaş. Drumul era îngrozitor. Brişcă dădea dintr-o groapă într-alta. Îi spuse surugiului:

— Mergi tot aşa, la trap, şi-ţi dau un bacşiş bun.

La un hop, crucea se rupse.

— Domnule, zise surugiul, s-a rupt crucea; nu mai ştiu cum să înham calul; e tare greu de mers noaptea pe drumul ăsta; dac-aţi vrea să rămâneţi peste noapte la Tinques, mâine în zorii zilei am putea fi la Arras.

— Ai un capăt de funie şi un cuţit? întrebă călătorul.

— Da, domnule.

Tăie o cracă dintr-un pom şi făcu altă cruce.

Pierduseră încă douăzeci de minute, dar acum porniră în galop.

Câmpia era neagră. Neguri joase, negre şi peticite, pluteau printre dealuri, destrămându-se ca fumul. Printre nori se vedeau lumini albicioase. Un vânt puternic, venind dinspre mare, isca în toate unghiurile zării un zgomot pătrunzător, ca un urnit de mobile urnite din loc. Tot ce se zărea stârnea groază. Câte nu se înfioară sub răsuflarea nesfârşită a nopţii!

Tremura de frig. Nu mâncase nimic din ajun. Îşi aducea vag aminte de-o altă goană în noapte, pe câmpia de lângă Digne. Trecuseră opt ani de-atunci şi parcă fusese ieri.

Se auzi sunând ceasul la o turlă în depărtare. Întrebă:

— Cât e ceasul?

— Şapte, domnule. Ajungem la Arras pe la opt. Nu mai avem decât trei leghe.

Se gândi atunci pentru întâia oară - mirându-se cum de nu i-a trecut mai de mult prin minte - că toată truda lui putea să fie de prisos, că nu ştia nici măcar ora procesului, că ar fi trebuit cel puţin să se informeze, că n-avea nici un rost s-o ia aşa, razna, fără să ştie dacă ceea ce făcea putea să fie de folos. Pe urmă, începu să facă tot felul de socoteli în minte: de obicei şedinţele curţii cu juri încep la nouă dimineaţa; dezbaterile nu pot dura prea mult; furtul merelor se va dovedi repede; totul se va mărgini la stabilirea identităţii; patru sau cinci mărturii, iar avocaţii nu vor avea mare lucru de spus; o să ajungă, desigur, când totul se va fi sfârşit.

Surugiul dădu bice cailor. Trecuseră râul şi Mont-Saint-Eloy rămăsese în urma lor.

Noaptea se făcea din ce în ce mai neagră.

VI
Sora Simplice pusă la încercare

Tocmai în acest răstimp, Fantine avu o mare bucurie.

Avusese o noapte foarte rea. Tuşea îngrozitor, febra îi crescuse, visase tot timpul. Dimineaţa, la sosirea doctorului, aiura. Îngrijorat, doctorul ceruse să i se dea de veste cum va veni domnul Madeleine.

Toată dimineaţa stătu posacă, nu scoase aproape nici o vorbă, mototolindu-şi aşternutul şi îngăimând în şoaptă tot felul de socoteli, cu care părea că măsoară anumite distanţe. Ochii ei, înfundaţi în orbite, aţintiţi în gol, păreau aproape stinşi, dar, din când în când, se aprindeau şi străluceau ca stelele. Se pare că atunci când un anumit ceas se apropie, luminile cerului îi învăluie pe cei părăsiţi de lumina pământului.

Ori de câte ori sora Simplice o întreba cum se simte, ea răspundea neschimbat:

— Bine. Aş vrea să-l văd pe domnul Madeleine.

Cu câteva luni mai-nainte, când Fantine îşi pierduse orice urmă de sfială, de ruşine şi de bucurie, ajunsese ca o umbră; iar acum părea că e propria ei stafie. Suferinţa fizică desăvârşise opera suferinţei morale. Făptura asta, care n-avea decât douăzeci şi cinci de ani, avea fruntea brăzdată, obrajii ofiliţi, nasul subţiat, dinţii descărnaţi, faţa vânătă, gâtul scheletic, claviculele ieşite, braţele uscate, pielea pământie, iar printre şuviţele ei blonde creşteau fire de păr alb. O, cât de mult ne apropie boala de bătrâneţe!

La amiază doctorul veni din nou, dădu câteva sfaturi, întrebă dacă domnul primar a dat pe la infirmerie şi clătină din cap.

De obicei, domnul Madeleine venea pe la ora trei s-o vadă pe bolnavă. Punctualitatea fiind şi ea o dovadă de bunătate, el era totdeauna punctual.

Pe la două şi jumătate, Fantine începu să se zbuciume. În douăzeci de minte o întrebase de zece ori pe călugăriţă:

— Cât e ceasul, soră?

— Sună ora trei.

La cea de-a treia bătaie, Fantine se ridică în capul oaselor, deşi până atunci abia putuse să se mişte. Îşi împreună într-un fel de strânsoare mâinile galbene şi slabe, şi călugăriţa o auzi scoţând din piept unul din acele suspine adânci, care par că înlătură o povară. Pe urmă, Fantine se întoarse şi privi spre uşă.

Dar nu intră nimeni; uşa nu se deschise.

Stătu astfel un sfert de oră, cu ochii aţintiţi spre uşă, nemişcată, oprindu-şi parcă răsuflarea. Sora nu îndrăzni să-i spună nici o vorbă.

Orologiul din turla bisericii sună ora trei şi un sfert. Fantine căzu din nou cu capul pe pernă.

Nu spuse nimic şi începu să mototolească iarăşi aşternutul. Trecu o jumătate de ceas. Un ceas. Nu veni nimeni. Ori de câte ori suna orologiul, Fantine se ridica şi se uita spre uşă, pe urmă cădea la loc.

Îi ghiceai limpede gândul, dar nu rostea nici un nume, nu se tânguia, nu învinuia pe nimeni. Numai că tuşea îngrozitor. Ceva întunecat parcă se lăsa asupră-i. Se făcuse pământie la faţă şi avea buzele vinete. Din când în când zâmbea.

Bătu ora cinci. Sora o auzi atunci spunând încet, cu glas stins:

— De vreme ce mâine plec, rău face că nu vine azi! Sora Simplice era şi ea foarte mirată de întârzierea domnului Madeleine. Fantine se uita în sus, la pologul patului. Căuta parcă să-şi aducă aminte de ceva. Începu deodată să cânte, cu glas stins, ca o adiere. Călugăriţa ascultă. Iată ce cânta Fantine:

Pe uliţi bătrâne mergem la plimbare,
Cumpărând de-aeolo lucruri mici şi rare.
Florile-s albastre, rozele-nfloresc,
Florile-s albastre, drag mi-e să iubesc.

Fecioara Maria, maica preacurată,

A venit la mine în haină-nflorată
Şi mi-a spus: — În vălul înadins ţesut,
Port cu mine pruncul ce mi l-ai cerut.

Du-te-n târg îndată şi cumpără dar
Pânză albă, aţă, ac şi degetar.

Pe uliţi bătrâne mergem la plimbare,
Cumpărând de-acolo lucruri mici şi rare.

Am făcut, preasfânto, lângă sobă eu,
Leagăn plin de panglici pentru pruncul meu.
De mi-ar da acuma
Domnul chiar o stea,
Mi-e mai drag copilul dat de mâna ta.

— Dar cu pânza, maică, ce-am eu de făcut?
— Scutece curate, pentru cel născut.

Florile-s albastre, rozele-nfloresc,
Florile-s albastre, drag mi-e să iubesc.

— Spală pânza. — Unde? — Intr-un rău, aproape.
Dar ia seama: dacă schimbi mai multe ape,
Să nu rupi rochiţa cu pieptar uşor,
De mine brodată toată numai flori.

— Nu mai e copilul! Maică, ce fac oare?
— Fă din pânză giulgiu ca să mă-nfaşoare...

Pe uliţi bătrâne mergem la plimbare,
Cumpărând de-acolo lucruri mici şi rare.
Florile-s albastre, rozele-nfloresc,
Florile-s albastre, drag mi-e să iubesc...

Era un vechi cântec de leagăn cu care o adormea altădată pe Cosette şi care nu-i mai venise în minte de aproape cinci ani de când fetiţa nu mai era lângă ea. Cânta cu glas atât de trist şi pe-o melodie atât de duioasă, încât era în stare să înduioşeze şi pe-o călugăriţă. Deprinsă cu suferinţa, sora simţi totuşi o lacrimă în colţul ochilor. Orologiul bătu ora şase. Fantine parcă nu mai auzea. Părea că nu-i mai pasă de ce se întâmplă în jurul ei.

Sora Simplice trimise o servitoare să întrebe pe portăreasa fabricii dacă s-a întors domnul primar şi dacă mai trece azi pe la infirmerie. Fata veni înapoi peste câteva minute.

Fantine stătuse tot timpul nemişcată, urmându-şi firul gândurilor.

Servitoarea îi spuse în şoaptă sorei Simplice că domnul primar plecase dis-de-dimineaţă, înainte de ora şase, într-o trăsurică trasă de un cal alb, cu tot frigul care se lăsase.

Plecase singur, fară vizitiu, şi nu se ştia pe ce drum apucase. Unii spuneau că l-ar fi văzut luând-o spre Arras; alţii că l-au întâlnit în drum spre Paris. La plecare, ca de obicei, fusese foarte liniştit şi-i spusese portăresei să nu-l aştepte la noapte.

Pe când femeile vorbeau în şoaptă, cu spatele spre patul Fantinei, sora punând întrebări, iar servitoarea făcând tot felul de presupuneri, Fantine - cu vioiciunea înfrigurată a anumitor boli organice, care îmbină mişcările obişnuite ale omului sănătos cu slăbiciunea îngrozitoare a ultimelor clipe - se aşezase în genunchi pe pat şi, cu pumnii încleştaţi în pernă, asculta, scoţând capul printre perdele. Deodată începu să strige:

— Vorbiţi despre domnul Madeleine? Ce tot şoptiţi acolo? Ce e cu el? De ce nu mai vine?

Glasul ei era atât de răstit şi de răguşit, încât femeilor li se păru că e o voce bărbătească. Se întoarseră speriate.

— Hai, răspundeţi o dată! strigă Fantine.

Servitoarea îngăimă:

— Mi-a spus portăreasa că astăzi n-o să poată veni.

— Copila mea, spuse sora, linişteşte-te... culcă-te la loc!

Fără să se clintească, Fantine continuă cu glas tare şi pe un ton în acelaşi timp poruncitor şi plin de suferinţă:

— N-o să poată veni... De ce? Voi ştiţi de ce n-o să vină. Şoptiţi între voi. Vreau să ştiu şi eu.

Servitoarea îi spuse repede, la ureche, călugăriţei:

— Răspundeţi-i că are de lucru la consiliul municipal.

Sora Simplice se îmbujoră la faţă. Servitoarea voia s-o facă să spună o minciună. Pe de altă parte, îşi dădea seama că, spunând bolnavei adevărul, ar fi însemnat să-i dea o lovitură cumplită, ceea ce ar fi fost foarte grav pentru starea în care se afla Fantine. Roşeaţa din obrajii călugăriţei se risipi repede. Înălţând spre Fantine ochii ei senini şi trişti, îi spuse:

— Domnul primar a plecat.

Fantine sări în picioare. Ochii îi scânteiau. O bucurie neţărmurită îi lumină faţa brăzdată de suferinţă.

— A plecat! strigă ea. S-a dus s-o aducă pe Cosette!

Întinse braţele spre cer şi toată faţa i se lumină; buzele îi tremurau; se ruga în şoaptă. După ce sfârşi rugăciunea spuse:

— Soră, uite, mă culc la loc; fac tot ce mi se cere; adineauri am fost rea; iartă-mă c-am ţipat la dumneata; nu-i frumos să ţipi; ştiu şi eu asta, soră dragă; dar sunt atât de fericită... Dumnezeu e bun cu mine; şi domnul Madeleine e un om bun; închipuie-ţi că s-a dus s-o aducă pe Cosette de la Montfermeil.

Se culcă, o ajută pe călugăriţă să-i aşeze perna şi sărută cruciuliţa de argint de la gât, pe care i-o dăruise sora Simplice.

— Copila mea, spuse sora, acum încearcă să te odihneşti şi să nu mai vorbeşti!

Fantine strâns în mâinile-i umede mâna sorei, care fu îngrijorată de această transpiraţie.

— A plecat azi-dimineaţă la Paris. Dar nici n-are nevoie să treacă prin Paris. Montfermeil e puţin mai încoace, pe stânga. Ţi-aduci aminte ce mi-a spus ieri când îi vorbeam despre Cosette? „În curând.” Vrea să-mi facă o surpriză. Ştii? Mi-a dat să iscălesc o scrisoare ca s-o ia de la Thenardieri. N-au de ce să se opună, nu-i aşa? Au s-o dea pe Cosette... de vreme ce li se plăteşte tot. Autorităţile n-au să le dea voie s-o mai oprească la ei dacă li s-a plătit datoria. Soră dragă, degeaba-mi faci semn să tac. Sunt foarte fericită, mi-e mult mai bine, nu mă mai doare nimic; am s-o văd iar pe Cosette... Uite: mi s-a făcut şi foame. N-am mai văzut-o de aproape cinci ani. Dumneata nu-ţi poţi închipui ce înseamnă un copil. Şi pe urmă, e-atât de drăguţă! O să vezi! Ştii? Are degete mici, trandafirii! O să aibă mâini

foarte frumoase. Când era numai de-un an avea nişte mânuţe atât de caraghioase... Acum trebuie să fi crescut... Are şapte ani. E o domnişoară. Eu îi spun Cosette, dar o cheamă Euphrasie. Azi-dimineaţă mă uitam la praful de pe sobă şi mă gândeam c-am s-o revăd în curând pe Cosette. Doamne, ce rău e să nu-ţi poţi vedea ani de zile copilul! Ar trebui să ne gândim că viaţa e veşnică! O, ce bine c-a plecat domnul primar! E într-adevăr atât de frig? Şi-a luat cel puţin mantaua? O să se întoarcă mâine; nu-i aşa? O să fie zi de sărbătoare. Mâine dimineaţă, soră dragă, să-mi aduci aminte să-mi pun boneta cu dantelă... Montfermeil e un sat. Pe vremuri am făcut drumul ăsta pe jos. A fost destul de departe pentru mine. Dar diligenţele merg repede. Mâine o să fie aici împreună cu Cosette. Cât e de-aici până la Montfermeil?

Sora, care habar n-avea de distanţe, răspunse:

— O! sunt sigură că mâine au să fie aici.

— Mâine! mâine! zise Fantine am s-o văd pe Cosette. Uite, scumpă soră întru Domnul, nu mai sunt bolnavă! Sunt nebună de fericire. Aş putea să şi joc dacă mi s-ar cere.

Cine-ar fi văzut-o cu un sfert de ceas mai înainte n-ar mai fi înţeles nimic. Era acum îmbujorată la faţă şi vorbea cu multă însufleţire; chipul ei era numai zâmbet. Din când în când începea să râdă, vorbindu-şi în şoaptă. Bucuria unei mame seamănă mult cu bucuria copilului.

— Ei bine, spuse călugăriţa, acum eşti fericită; fii cuminte şi nu mai vorbi!

Fantine puse capul pe pernă şi spuse încet:

— Da, culcă-te la loc şi fii cuminte; copilul o să fie iarăşi lângă tine. Are dreptate sora Simplice. Toată lumea de-aici are dreptate.

Pe urmă, fără să se mai clintească din loc, fără să întoarcă măcar capul, începu să se uite de jur împrejur cu ochi mari, cu un aer voios şi nu mai spuse nimic.

Sora trase perdelele, nădăjduind că o să aţipească.

Intre şapte şi opt veni doctorul. Neauzind nici un zgomot şi crezând că Fantine doarme, intră încet şi se apropie de pat în vârful picioarelor, întredeschise perdelele şi, în lumina lămpii, văzu ochii mari liniştiţi, ai Fantinei, privindu-l.

Bolnava îl întrebă:

— Domnule, o să am voie s-o culc lângă mine într-un pătuc, nu-i aşa?

Doctorul crezu că aiurează. Ea continuă.

— Uitaţi-vă, e loc destul!

Medicul o luă deoparte pe sora Simplice, care îi explică totul, spunându-i că domnul Madeleine plecase pentru o zi sau două şi că, neştiind unde s-a dus, a socotit că nu-i bine s-o neliniştească pe bolnavă, care-şi închipuie că domnul primar a plecat la Montfermeil; mai ales că putea să fie adevărat. Medicul aprobă.

Se apropie din nou de patul Fantinei, care continuă:

— Pentru că, ştiţi, dimineaţa când se va trezi, am să-i spun puişorului meu bună dimineaţa, iar noaptea, eu, care nu prea dorm, am s-o aud pe ea cum doarme. Răsuflarea ei uşoară şi călduţă o să-mi facă bine.

— Dă-mi puţin mâna, zise doctorul.

Ea întinse braţul şi începu să râdă:

— A, da! aşa e! e drept! Dumneavoastră nu ştiţi că m-am vindecat. Cosette vine mâine...

Medicul rămase uluit. Era, în adevăr, mai bine. Nu se mai înăbuşea. Pulsul devenise mai puternic. O viaţă nouă, venită din senin, o însufleţise dintr-o dată pe-această sărmană făptură istovită.

— Domnule doctor, zise ea, v-a spus sora că domnul primar s-a dus s-o aducă pe fetiţă?

Medicul recomandă ca bolnava să stea liniştită şi să fie ferită de orice emoţii. Prescrise o infuzie de chinchină, iar în cazul în care febra ar reveni peste noapte, să i se dea un calmant. La plecare, îi spuse sorei:

— E mai bine. Dac-o avea norocul ca domnul primar să vie mâine cu fetiţa - cine ştie? Unele crize sunt surprinzătoare; s-au văzut cazuri când o mare bucurie a pus capăt unei boli; ştiu că aici e vorba de o boală organică, destul de înaintată, dar sunt atâtea taine nepătrunse!... S-ar putea să scape...

VII
Călătorul, o dată ajuns, îşi ia măsuri de plecare

Era aproape opt seara când brişca pe care am lăsat-o în drum intră pe poarta cea mare a hanului poştei din Arras. Omul pe care l-am urmărit până acum coborî, răspunse distrat celor de la han, care se întreceau să-l servească, trimise înapoi calul luat cu împrumut şi duse el singur căluţul alb la grajd. Pe urmă, intră în sala de biliard care se afla la parter şi se aşeză la o masă. Îi trebuiseră paisprezece ceasuri pentru un drum pe care socotea c-o să-l facă în şase ore. Recunoştea singur că nu era vina lui; şi, gândindu-se bine, nu-i părea rău că se întâmplase aşa.

Hangiţa intră:

— Domnul doreşte să se culce? Domnul doreşte să ia masa?

Făcu semn din cap că nu.

— Calul e foarte obosit, spuse rândaşul.

De data asta rupse tăcerea:

— O putea calul să pornească din nou mâine dimineaţă?

— O! domnule, are nevoie de cel puţin două zile de odihnă.

— Nu e aici serviciul diligenţelor? întrebă el.

— Ba da, domnule.

Hangiţa îl duse la birou. Îşi arătă hârtiile şi se interesă dacă poate să se întoarcă chiar în noaptea aceea la Montreuil-sur-mer cu poştalionul. Tocmai se afla liber locul de lângă poştaş. Îl opri şi-l plăti.

— Domnule, îi spuse funcţionarul, să fiţi negreşit aici pentru plecare, la ora unu noaptea fix.

Pe urmă ieşi şi porni prin oraş.

Nu cunoştea Arrasul; străzile erau întunecoase; mergea la întâmplare. Părea că se încăpăţânează să nu întrebe nimic pe trecători. Trecu pârâul Crinchon şi se pomeni într-un labirint de uliţi înguste, unde se rătăci. Un om mergea pe drum cu un felinar în mână. După ce stătu puţin la îndoială, se hotărî să intre în vorbă cu el, dar numai după ce privi mai întâi înaintea şi în urma lui, ca şi cum s-ar fi temut să nu audă cineva întrebarea pe care voia s-o pună.

— Domnule, vă rog, zise el, unde e palatul de justiţie?

— Nu sunteţi de-aici! răspunse cel întrebat, care era un om în vârstă. Veniţi cu mine! Şi eu merg spre palatul de justiţie, adică spre palatul prefecturii, deoarece palatul de justiţie se află acum în reparaţie şi deocamdată instanţele îşi ţin şedinţele la prefectură.

— Tot acolo îşi ţine şedinţele şi curtea cu juri?

— Da, domnule. Ştiţi, acolo unde e acum prefectura a fost pe vremuri, înainte de revoluţie, palatul episcopal. Domnul de Conzie, care a fost episcop pe la 1782, a construit acolo o sală mare. În sala asta se ţin şedinţele curţii. Pe drum, omul îi mai spuse: Dacă domnul vrea să asiste la vreun proces, e cam târziu. De obicei, şedinţele se ridică la ora şase.

Totuşi, când ajunseră în piaţa principală, îi arătă patru ferestre mari luminate pe faţada întunecată a unei clădiri înalte.

— Ia te uită! Aţi sosit la vreme, domnule. Aveţi noroc. Vedeţi cele patru ferestre? Acolo e curtea cu juri. E lumină. Prin urmare, nu s-a terminat. Să ştiţi că dezbaterile s-au prelungit şi se ţine şedinţă de noapte. Vă interesează cazul? E vorba de vreo crimă? Sunteţi martor?

Răspunse:

— Nu vin pentru nici un proces; vreau numai să vorbesc cu un avocat.

— A! asta-i altceva! zise omul. Iată, domnule, acolo-i poarta, unde e sentinela. Urcaţi pe scara principală.

Urmă indicaţia ce i se dăduse şi în câteva minute ajunse într-o sală cu multă lume şi în care, din loc în loc, grupuri de avocaţi în robă vorbeau în şoaptă.

Ţi se strânge inima ori de câte ori vezi pâlcurile astea de oameni în haine negre vorbind tainic între ei, în pragul instanţelor de judecată.

Rareori se întâmplă ca bunătatea şi mila să-i preocupe. Rezultatul acestor discuţii e de cele mai multe ori o condamnare ticluită mai dinainte. Toate grupurile astea îi apar celui ce trece visător pe aici ca nişte roiuri negre de spirite bâzâitoare, construind laolaltă tot felul de edificii întunecate.

Sala asta mare, luminată de-o singură lampă, era o veche anticameră a episcopiei şi servea acum ca sală a paşilor pierduţi. O uşă cu două canaturi, închisă în momentul acesta, o despărţea de încăperea cea mare unde-şi ţinea şedinţele curtea cu juri.

Era atât de întuneric, încât nu se sfii să se adreseze primului avocat care-i ieşi în cale:

— Domnule, zise el, în ce fază e procesul?

— S-a terminat! răspunse avocatul.

— S-a terminat?

Felul cum rostise aceste cuvinte îl facu pe avocat să se întoarcă:

— Iertaţi-mă!... Sunteţi cumva vreo rudă?
— Nu. Nu cunosc pe nimeni de-aici. S-a pronunţat vreo condamnare?
— Fireşte. Nici nu se putea altfel...
— Muncă silnică?
— Pe viaţă.
Domnul Madeleine întrebă din nou cu un glas atât de slab, încât abia se auzea:
— Identitatea a fost constatată?
— Ce identitate? răspunse avocatul. Nu trebuia constatată nici o identitate. Cazul era foarte simplu. Femeia şi-a ucis copilul; infanticidul a fost dovedit; juraţii au înlăturat premeditarea; a fost condamnată pe viaţă.
— A! e vorba de-o femeie! spuse el.
— Bineînţeles. Femeia Limosin. Dumneavoastră despre cine vorbeaţi?
— Despre nimeni. Dar de vreme ce s-a terminat, cum se face că mai e lumină în sală?
— Pentru celălalt proces, care a început de aproape două ceasuri.
— Care proces?
— A! şi cazul ăsta e limpede. O haimana, un recidivist, un ocnaş, care a fost prins furând. Nu-mi mai aduc aminte cum îl cheamă. Unul cu o mutră de tâlhar. Numai pentru mutra asta l-aş trimite la ocnă.
— Domnule, întrebă el, se poate intra în sală?
— Nu prea cred. E lume multă. Dar şedinţa a fost suspendată. Au plecat câteva persoane, aşa că, la redeschiderea şedinţei, aţi putea încerca.
— Pe unde se intră?
— Pe uşa cea mare.
Avocatul se îndepărtă. În cele câteva clipe cât stătuse de vorbă cu el, domnul Madeleine încercase, amestecate laolaltă, toate emoţiile cu putinţă. Cuvintele acestui om nepăsător îi străbătură pe rând inima, când ca nişte ace de gheaţă, când ca nişte limbi de foc. După ce înţelese că nu se isprăvise încă, respiră adânc, deşi n-ar fi putut spune dacă ceea ce simţea era mulţumire sau durere.
Se apropie de mai multe grupuri şi trase cu urechea. Condica de termene fiind foarte încărcată, preşedintele fixase pentru aceeaşi zi două procese simple şi scurte. Se începuse cu infanticidul, iar acum venise rândul ocnaşului, recidivistul, „calului nărăvaş”. Omul furase nişte mere, dar faptul nu prea părea dovedit; se dovedise însă că mai fusese la ocnă, la Toulon, ceea ce îi agrava situaţia. Interogatoriul inculpatului fusese luat şi martorii fuseseră ascultaţi. Rămăseseră pledoariile apărării şi rechizitoriul ministerului public. N-avea să se poată sfârşi înainte de miezul nopţii. Acuzatul avea să fie probabil condamnat; procurorul general era foarte dibaci şi nu prea lăsa să-i scape acuzaţii. Era un băiat de spirit care făcea versuri.
Un aprod stătea în faţa uşii care dădea în sala de şedinţe. Noul-venit îl întrebă:
— Domnule, nu se mai deschise odată uşa asta?
— Nu se deschide, răspunse aprodul.

— Cum? Nu se deschide la reînceperea şedinţei? Nu s-a suspendat şedinţa?

— Şedinţa a început, spuse aprodul, dar nu se mai dă voie înăuntru.

— De ce?

— Pentru că sala e plină.

— Cum? Nu mai e nici un loc?

— Nici unul. Uşa e încuiată. Nu mai poate intra nimeni. După o pauză, uşierul adăugă: Mai sunt totuşi câteva locuri în spatele domnului preşedinte, dar domnul preşedinte nu dă voie acolo decât funcţionarilor publici.

Şi spunând acestea, uşierul îi întoarse spatele.

Domnul Madeleine plecă îngândurat, străbătu sala de aşteptare şi coborî scara încet, şovăind parcă la fiecare treaptă. De bună seamă, se sfătuia cu el însuşi. Zbuciumul sufletesc care-l chinuia încă din ajun nu încetase. Când ajunse la capătul scării, se rezemă de balustradă şi-şi încrucişă braţele. Dintr-o dată se descheie la haină, luă portofelul, scoase din el un creion, rupse o foaie de hârtie şi scrise repede pe ea, la lumina felinarului: *„Dl Madeleine, primarul oraşului Montreuil-sur-mer”.* Pe urmă, urcă din nou scara în grabă, îşi făcu loc prin mulţime, merse drept la aprod, îi dădu biletul şi-i spuse cu autoritate:

— Du asta domnului preşedinte!

Aprodul luă biletul, aruncă o privire asupra lui şi se supuse.

VIII
Intrare de favoare

Fără să bănuiască, primarul din Montreuil-sur-mer se bucura de un fel de celebritate. De şapte ani de zile, de când faima calităţilor lui se răspândise în toată regiunea buloneză, ea trecuse de mult marginile unui singur ţinut şi ajunsese până-n judeţele învecinate. În afară de serviciul nepreţuit pe care-l făcuse capitalei districtului, reorganizând industria mărgelelor de sticlă, toate cele o sută patruzeci şi una de comune ale plăşii Montreuil-sur-mer îi cunoşteau binefacerile. Ştiuse, la nevoie, să ajute şi să încurajeze chiar industriile altor plăşi. Astfel, când s-a ivit prilejul, a susţinut cu creditele şi cu fondurile lui fabrica de dantelă din Boulogne, ţesătoria mecanică din Frevent şi manufactura hidraulică de pânzeturi din Boubers-sur-Canche. Peste tot numele domnului Madeleine era rostit cu respect. Oraşele Arras şi Douai invidiau orăşelul Montreuil-sur-mer pentru norocul de a-l avea primar.

Consilierul curţii din Douai, care prezida sesiunea aceasta a curţii cu juri din Arras, cunoştea ca toată lumea acest nume atât de adânc şi de unanim onorat. Când aprodul, deschizând încet uşa care dădea din sala de consiliu în sala de şedinţe, se plecă în spatele fotoliului preşedintelui şi-i înmână biletul pe care stau scrise cuvintele pe care le-aţi citit, adăugând: „Domnul acesta doreşte să asiste la şedinţă!” preşedintele

făcu numaidecât un gest de respect, luă un condei, scrise câteva cuvinte pe aceeaşi hârtie şi-o dădu aprodului, spunându-i:

— Să poftească!

Nefericitul despre care vorbim rămăsese pe loc, lângă uşa sălii, în poziţia în care-l lăsase aprodul. Auzi ca prin vis pe cineva spunându-i:

— Domnul binevoieşte să-mi facă cinstea de-a mă urma?

Era aprodul care-i întorsese spatele mai-nainte şi care acum se pleca până la pământ. Totodată, aprodul îi dădu biletul. Îl desfăcu şi, deoarece se afla în dreptul lămpii, putu să citească*: „Preşedintele curţii cu juri prezintă domnului Madeleine omagiile sale”.* Mototoli biletul, ca şi cum cele câteva cuvinte l-ar fi făcut să simtă un gust neobişnuit, amar.

Domnul Madeleine porni după aprod. Peste câteva clipe se afla într-un soi de cabinet sever, căpuşit cu tăblii de lemn, luminat de două lumânări aşezate pe o masă cu postav verde. Îi mai sunau încă în urechi ultimele cuvinte ale aprodului care plecase: „Domnule, sunteţi în camera de consiliu. E de ajuns să apăsaţi pe clanţa de alamă a uşii şi veţi fi în sala de şedinţe, în spatele fotoliului domnului prezident...” Cuvintele se amestecau în mintea lui cu amintirea nedesluşită a coridoarelor înguste şi a scărilor întunecoase pe care le străbătuse.

Aprodul îl lăsase singur. Clipa hotărâtoare sosise. Încercă zadarnic să-şi adune gândurile. Firele cugetării se destramă în mintea noastră mai cu seamă atunci când avem nevoie, mai mult decât oricând, să le legăm de realităţile chinuitoare ale vieţii. Se afla tocmai în locul unde judecătorii deliberează şi condamnă. Se uita cu o linişte prostească la această încăpere tăcută şi de temut, în care fuseseră zdrobite atâtea vieţi, în care peste puţin va răsuna şi numele lui şi prin care trecea în momentul acela destinul său. Se uită la pereţi, pe urmă se cercetă pe el însuşi, neînţelegând ce e cu odaia asta şi ce căuta el acolo.

Nu mâncase nimic de peste douăzeci şi patra de ore, era frânt de oboseală din pricina zdruncinăturilor trăsurii şi totuşi nu se simţea ostenit, i se părea că nu mai simte nimic. Se apropie de un tablou cu rama neagră, în care se afla încadrată o veche scrisoare autografa a lui Jean Nicolas Pache, fost ministru şi primar al Parisului, datată desigur din greşeală *9 iunie anul al II-lea*, şi prin care Pache trimitea comunei lista miniştrilor şi a deputaţilor ţinuţi în arest la domiciliu.

Cine l-ar fi putut vedea şi urmări în momentul acela şi-ar fi închipuit, fară îndoială, că scrisoarea îl interesa foarte mult, deoarece nu-şi mai lua ochii de la ea. O citii de câteva ori. O citea însă fără să fie atent şi fără să-şi dea seama. Se gândea la Fantine şi la Cosette.

Tot gândindu-se, se întoarse, şi ochii lui întâlniră iar clanţa de alamă a uşii care-l despărţea de sala de şedinţă. Aproape că uitase de uşă. Privirea sa, la început foarte liniştită, se opri la ea, rămase aţintită asupra mânerului de alamă, pe urmă deveni tulbure, fixă, şi se umplu treptat de spaimă.

Broboane de sudoare îi alunecau din păr şi i se prelingeau pe tâmple.

La un moment dat, cu o stăpânire amestecată cu revoltă, făcu gestul ce nu se poate descrie şi care vrea să spună, care spunea atât de limpede: „La naiba, cine mă poate sili?” Se întoarse repede, văzu în faţa

lui uşa prin care intrase, porni spre ea, o deschise şi ieşi. Nu se mai afla în încăperea aceea. Era afară, într-un coridor lung, îngust şi întortocheat, întrerupt de tot felul de trepte şi de ghişeuri, luminat din loc în loc de nişte lămpi ce semănau cu luminile de la capul bolnavilor. Era coridorul pe unde venise. Respiră, trase cu urechea; nici un zgomot în urmă-i, nici un zgomot în faţa lui; o luă la fugă, parc-ar fi fost urmărit. După ce străbătu mai multe cotituri ale coridorului, se opri şi ascultă din nou. Aceeaşi tăcere şi aceeaşi întunecime împrejurul său. Gâfâia, se clătina. Se rezemă de perete. Zidul era rece, sudoarea îi îngheţase pe frunte; se îndreptă înfrigurat. Atunci, singur acolo, în întuneric, tremurând de frig şi poate şi din altă pricină, începu din nou să cugete. Cugetase toată noaptea; cugetase toată ziua; nu mai auzea într-însul decât un glas strigând: „Vai!”

Trecu astfel un sfert de ceas. În cele din urmă, plecă fruntea, oftă adânc, lăsă braţele în jos şi se întoarse de unde plecase. Mergea încet, ca un om copleşit, ca şi cum îl ajunsese cineva din urmă şi-l aducea înapoi.

Intră din nou în camera de consiliu. Primul lucru pe care-l zări fu mânerul uşii. Rotund şi lustruit, mânerul de alamă i se părea că străluceşte ca o stea înspăimântătoare. Se uita la el cum s-ar uita o oaie în ochii unui tigru.

Privirea nu i se putea dezlipi de mâner.

Din când în când, făcea câte un pas şi se apropia de uşă.

Dacă ar fi fost atent, ar fi putut auzi, ca un murmur nedesluşit, zgomotul din sala de-alături. Dar nu asculta, nu auzea nimic.

Dintr-o dată, fără să-şi dea seama, ajunse lângă uşă, puse brusc mâna pe mâner şi uşa se deschise.

Se afla în sala de şedinţe.

IX
Un loc unde se formează convingerile

Făcu un pas, închise automat uşa în urma lui şi rămase în picioare, uitându-se în jurul său.

Era o încăpere destul de mare, slab luminată, când plină de larmă, când plină de tăcere, în care toată procedura judecării unei crime se desfăşura, cu toată gravitatea ei meschină şi înfiorătoare, în mijlocul mulţimii.

Într-un capăt al sălii, acolo unde se afla el, şedeau judecătorii, duşi pe gânduri, în robe vechi, rozându-şi unghiile sau moţăind; de partea cealaltă, mulţimea în zdrenţe, avocaţi în diferite atitudini, jandarmi cu feţe cinstite şi aspre. Pe pereţi, tăblii de lemn, vechi şi pătate, un tavan murdar, mese acoperite cu un postav mai mult gălbui decât verde, uşi înnegrite de-atâtea mâini. În cuiele înfipte în tăbliile de lemn - lămpi de cafenea, care mai mult afumă decât luminează. Pe mese, lumânări în sfeşnice de alamă. Întuneric, urât, tristeţe. Din toate astea se desprindea o impresie de severitate şi de măreţie, deoarece se simţea deopotrivă

prezenţa acelei mari realităţi omeneşti care e legea şi a acelei mari realităţi dumnezeieşti care e justiţia.

Nimeni din mulţime nu-l băgă în seamă. Toate privirile se îndreptau asupra unui singur punct: o bancă de lemn de-a lungul peretelui din faţa unei uşi mici, în stânga preşedintelui. Pe banca luminată de mai multe lumânări stătea un om între doi jandarmi.

Omul acesta era „omul”.

Nu-l căută. Îl văzu. Privirea lui se îndreptase într-acolo în chip firesc, ca şi cum ar fi ştiut dinainte unde e.

Se vedea parcă pe el însuşi, îmbătrânit; desigur, nu în totul asemănător la chip, dar în totul asemănător ca atitudine şi înfăţişare, cu părul zbârlit, cu privirea sălbatică şi neliniştită, cu acea haină, aşa cum fusese el însuşi atunci când intrase în Digne, plin de ură şi ascunzând în fundul sufletului acel oribil tezaur de gânduri cumplite pe care le adunase vreme de nouăsprezece ani pe lespezile ocnei.

Omul părea să aibă cel puţin şaizeci de ani. Avea în el ceva aspru, năuc, înfricoşat.

Când se auzi zgomotul uşii, lumea se dete la o parte, ca să-i facă loc; preşedintele întoarse capul şi înţelegând că persoana care intrase era domnul primar din Montreuil-sur-mer, îl salută. Procurorul general, care-l întâlnise pe domnul Madeleine la Montreuil-sur-mer, unde se dusese de mai multe ori în interese profesionale, îl recunoscu şi îl salută şi el.

El abia observă. Era în prada unei halucinaţii. Privea.

Judecători, un grefier, jandarmi, o mulţime de capete cumplit de curioase; le mai văzuse o dată, demult, acum douăzeci şi şapte de ani. Găsea acum din nou toate aceste lucruri cumplite. Erau acolo, se mişcau, existau. Nu mai era o sforţare a memoriei lui, nu mai era o amăgire a minţii lui, erau jandarmi adevăraţi, judecători adevăraţi, o mulţime adevărată, oameni adevăraţi, în came şi oase. Era limpede; vedea ivindu-se şi retrăind în jurul lui, cu tot ceea ce realitatea avea aievea mai de neîndurat, aspectele monstruoase ale trecutului său.

Toate se căscau ca o prăpastie în faţa lui.

Se îngrozi, închise ochii şi strigă din adâncul sufletului său: „Niciodată!”

Şi printr-un joc tragic al ursitei, care-i cutremura toate gândurile şi aproape îl înnebunea, un alt „el însuşi” era acolo. Pe omul acesta, pe care-l judecau acum, toţi îl numeau Jean Valjean. Avea înaintea ochilor - viziune de neînchipuit! - un fel de reprezentaţie a celui mai groaznic moment din viaţa lui, jucat de propria lui fantomă. Toate erau întocmai: acelaşi aparat judiciar, acelaşi ceas de noapte, aproape aceleaşi feţe de judecători, de jandarmi şi de spectatori. Numai deasupra capului preşedintelui se afla acum un crucifix, obiect care lipsea din tribunalele de pe vremea condamnării sale. La judecata lui, Dumnezeu nu fusese de faţă.

Un scaun se afla în spatele lui; se aşeză, înspăimântat la gândul că ar putea fi recunoscut. După ce luă loc, se folosi de un teanc de dosare de pe biroul judecătorilor ca să-şi ascundă faţa. Putea acum să vadă fară să

fie văzut. Încet-încet, îşi veni în fire. Începu să-şi dea seama de ceea ce se petrece; se liniştise de ajuns ca să poată asculta.

Domnul Bamatabois făcea parte din juraţi.

Îl căută pe Javert, dar nu dădu cu ochii de el. Banca martorilor nu se putea vedea din pricina mesei grefierului. Şi pe urmă, cum am mai spus, sala era foarte slab luminată.

În clipa când intrase el, avocatul apărării tocmai îşi sfârşea pledoaria. Atenţia tuturor era extrem de încordată. Dezbaterile durau de trei ceasuri. De trei ceasuri mulţimea privea cum un om, un necunoscut, o făptură vrednică de plâns, foarte stupidă, sau foarte isteaţă se încovoaie din ce în ce mai mult sub povara unei cumplite potriviri de situaţie. Omul ăsta, după cum se ştie, era un vagabond care fusese găsit pe câmp cu o creangă plină de mere, ruptă dintr-un pom din împrejurimea vecină, cunoscută sub numele de livada lui Pierron. Cine era omul ăsta? Se făcuseră cercetări, fuseseră ascultaţi diferiţi martori şi toţi fuseseră de aceeaşi părere. Şi din toate dezbaterile ieşise o lumină deplină. Acuzarea susţinea: „N-am pus mâna numai pe un hoţ de poame, pe un găinar; am pus mâna pe un tâlhar, pe un recidivist evadat, un fost ocnaş, un ticălos dintre cei mai primejdioşi, un răufăcător numit Jean Valjean, pe care justiţia îl caută de multă vreme şi care acum opt ani, ieşind din ocna de la Toulon, a săvârşit - ameninţând cu arma - un furt la drumul mare asupra unui băieţaş din Savoya, pe nume Gervais; crimă prevăzută şi pedepsită de articolul 383 din codul penal şi pentru care ne rezervăm dreptul să-l urmărim ulterior, când identitatea va fi pe deplin stabilită din punct de vedere juridic. Acum a săvârşit un nou furt. E un caz de recidivă. Condamnaţi-l pentru fapta cea nouă. Va fi judecat mai târziu pentru cea veche.”

În faţa acestei acuzaţii, în faţa declaraţiilor unanime ale matorilor, acuzatul părea mai degrabă mirat. Făcea gesturi şi semne care voiau să spună „nu” sau rămânea cu ochii în tavan. Vorbea cu mare greutate, răspundea încurcat, dar, din creştet până-n tălpi, întreaga lui făptură tăgăduia. Părea idiot faţă de toate inteligenţele astea răspândite, în linie de bătaie în jurul lui şi cu totul străin în mijlocul societăţii care-l înşfăca, îl aştepta însă un viitor plin de ameninţări, aparenţele de vinovăţie sporeau în fiecare clipă şi toată mulţimea asta urmărea cu mai multă nelinişte decât el însuşi sentinţa plină de nenorociri care plutea deasupra capului său. Se lăsa chiar să se întrevadă, în afară de ocnă, şi pedeapsa cu moartea, dacă identitatea ar fi stabilită şi dacă afacerea Gervais s-ar termina mai târziu tot cu o condamnare. Cine era omul ăsta? Ce ascundea nepăsarea lui? Prostie sau şiretenie? înţelegea prea bine totul, sau nu înţelegea nimic? Astea erau întrebările care despărţeau mulţimea în mai multe tabere şi care păreau că despart şi pe juraţi. În acest proces se găsea adunat laolaltă tot ce poate să înspăimânte şi să dea de gândit; drama nu era numai întunecată, dar şi de neînţeles.

Apărătorul pledase destul de bine, în graiul acela provincial, multă vreme caracteristic pentru elocinţa baroului şi pe care îl întrebuinţau odinioară toţi avocaţii, la Paris ca şi la Romorantin sau la Montbrison, şi care astăzi, ajuns clasic, nu mai e întrebuinţat decât de oratorii oficiali ai

parchetului, cărora îi se potriveşte prin sonoritatea-i gravă şi impunătoare. În graiul acesta bărbatului i se spune „soţ”, nevestei - „soţie”, Parisul e „centrul artelor şi al civilizaţiei”, regele e „monarhul”, monseniorul episcop - „un sfânt pontif, procurorul general - „elocintele interpret al vindictei”, pledoaria - „accentele care s-au auzit”, secolul lui Ludovic al XIV-lea - „secolul cei mare”, un teatru - „templul Melpomenei”, familia domnitoare - „augustul sânge al regilor noştri”, un concert - „o solemnitate muzicală”, domnul general comandant al garnizoanei - „ilustrul luptător care...” etc., elevii seminarului - „aceşti gingaşi leviţi”, erorile strecurate în ziare - „impostura care-şi distilează veninul în coloanele acestor organe” etc., etc.

Avocatul începuse, aşadar, să lămurească furtul merelor - lucru nu prea uşor în stilul ăsta pompos, dar şi „Benigne Bossuet fusese silit să facă aluzie, în mijlocul unei cuvântări funebre, la o găină, şi a ştiut să iasă strălucit din încurcătură. Avocatul stabilise că furtul merelor nu fusese dovedit în mod concret. Clientul său, pe care — în calitate de apărător - stăruia să-l numească Champmathieu, n-a fost văzut de nimeni sărind zidul sau rupând craca din pom. Când îl arestaseră găsiseră asupra lui craca (pe care avocatul ţinea s-o numească „ramură”); dar el susţinea că o găsise şi o ridicase de jos. Unde era dovada contrarie? Nici vorbă, craca fusese ruptă şi furată după ce se sărise zidul şi apoi aruncată acolo de către hoţul înspăimântat. Era vorba de un hoţ, fără îndoială. Dar ce dovedea că hoţul era Champmathieu? Un singur lucru: faptul că fusese ocnaş. Avocatul nu tăgăduia că, din nefericire, acest fapt fusese pe deplin constatat, acuzatul locuise Ia Faverolles; acuzatul fusese ajutor la grădinar; numele de Champmathieu putea foarte bine să fi fost la origine Jean Mathieu; toate astea erau adevărate; în sfârşit, patru martori recunoşteau, fără să stea pe gânduri şi hotărât, în Champmathieu pe ocnaşul Jean Valjean. La aceste afirmaţii şi la aceste dovezi, avocatul nu putea opune decât tăgada clientului său, o tăgadă interesată. Dar, presupunând că el e într-adevăr ocnaşul Jean Valjean, dovedea asta că tot el e şi hoţul merelor? Putea fi cel mult o prezumpţie, nu o dovadă. Acuzatul, e drept, - şi în „buna sa credinţă” apărătorul trebuia s-o recunoască - adoptase „un sistem rău de apărare”. Se încăpăţâna să tăgăduiască totul, şi furtul, şi faptul că a fost ocnaş.

O mărturisire asupra punctului acestuia din urmă ar fi fost desigur mai bună pentru el şi i-ar fi câştigat indulgenţa judecătorilor. Avocatul îl sfătuise în această privinţă, dar acuzatul refuzase cu îndărătnicie, închipuindu-şi fără îndoială că nemărturisind nimic salvează totul. Era o greşeală, dar nu se cuvenea să se ţină seamă de lipsa lui de inteligenţă? E, fără îndoială, un om greoi la minte. Nenorocirea de a fi stat atâta vreme la ocnă, viaţa de mizerie după ieşirea din ocnă îl îndobitociseră... şi aşa mai departe... Se apără prost, dar e ăsta un motiv ca să fie condamnat? Cât despre afacerea Gervais, avocatul nu avea căderea s-o discute, nefiind în cauză. Apărătorul încheie rugând juriul şi curtea, în cazul când li s-ar părea că identitatea lui Jean Valjean nu mai poate fi pusă la îndoială, să-i aplice pedeapsa poliţienească ce se cuvine celor care contravin legii

domiciliului forţat, iar nu osânda îngrozitoare care li se dă ocnaşilor recidivişti.

Procurorul general luă cuvântul în replică. Fu violent şi înzorzonat, cum sunt de obicei procurorii generali. Felicită pe apărător pentru „sinceritatea” sa şi se folosi cu dibăcie de această sinceritate. Îl încolţi pe acuzat prin toate concesiile făcute de avocat. Apărătorul înclina să admită că inculpatul era chiar Jean Valjean. Luă act. Omul acesta era prin urmare Jean Valjean. Un punct câştigat pentru acuzare şi care nu mai putea fi tăgăduit. Printr-o isteaţă figură retorică, urcând până la izvoarele şi la cauzele criminalităţii, procurorul general tună împotriva imoralităţii şcolii romantice, pe atunci la începuturile ei, cunoscută sub numele de „şcoala satanică”, aşa cum o botezaseră criticii de la *Quotidienne şi Oriflamme*. Nu fără oarecare îndreptăţire, aribui influenţei acestei literaturi perverse delictul lui Champmathieu, sau, mai bine zis, al lui Jean Valjean. După aceste consideraţii, trecu direct la Jean Valjean. Cine era acest Jean Valjean? Urmă portretul lui Jean Valjean. Un monstru etc... modelul acestui soi de descriere se găseşte în tirada lui Theramene[180], care nu e de nici un folos tragediei, dar care aduce zilnic mari servicii elocinţei judiciare. Auditoriul şi juraţii „se înfiorară”.

După ce termină portretul acuzatului, procurorul general spuse, cu o însufleţire oratorică, menită să aţâţe în cel mai înalt grad, a doua zi, entuziasmul *Jurnalului Prefecturii:* „Şi un om ca ăsta... etc., etc., un vagabond, un cerşetor, fără mijloace de existenţă etc., etc., deprins, prin viaţa pe care a dus-o, să săvârşească fapte vinovate, fiind prea puţin îndreptat prin şederea la ocnă, aşa cum dovedeşte crima săvârşită asupra lui Gervais etc., etc. - un om ca ăsta, prins pe şosea în flagrant delict de furt, la câţiva paşi de zidul pe care-l sărise, ţinând încă în mână lucrul furat, tăgăduieşte flagrantul delict, furtul, escaladarea, tăgăduieşte totul, îşi tăgăduieşte până şi numele pe care-l poartă, îşi tăgăduieşte până şi identitatea. În afară de o sută de alte dovezi, asupra cărora nu mai stăruim, patru martori l-au recunoscut: Javert, integrul inspector de poliţie Javert, şi trei dintre foştii săi tovarăşi de ticăloşii, ocnaşii Brevet, Chenildieu şi Cochepaille. Ce opune el acestei umanităţi zdrobitoare? Tăgada. Câtă încăpăţânare! Sunteţi aici ca să faceţi dreptate, domnilor juraţi!” etc., etc.

În timp ce vorbea procurorul general, acuzatul asculta cu gura căscată, cu un fel de uimire în care se vădea şi oarecare admiraţie. Era de bună seamă mirat că cineva poate vorbi aşa. Din când în când, în momentele cele mai „energice” ale rechizitoriului, atunci când elocinţa nu se mai poate stăpâni şi izbucneşte într-o năvală de dojeni biciuitoare, învăluindu-l pe acuzat ca o furtună, el clătină încet capul de la dreapta la stânga şi de la stânga la dreapta, într-un fel de protest trist şi mut, cu care se mulţumise încă de la începutul dezbaterilor. De câteva ori spectatorii de lângă el l-au auzit spunând cu jumătate de glas: „De! dacă nu l-au chemat pe domnul Baloup!...”

Procurorul general atrase atenţia juraţilor asupra acestei atitudini de om năucit, vădit calculată, care dovedea mai degrabă isteţime, şiretenie,

---

[180] *Tirada lui Theramene*, din actul V al *Fedrei* lui Racine.

deprinderea de-a înşela justiţia, decât imbecilitatea, şi care punea în adevărata ei lumină „marea perversitate” a acestui individ.

Procurorul încheie făcând toate rezervele în ceea ce priveşte afacerea Gervais şi cerând o condamnare aspră.

Deocamdată, vă amintiţi, era vorba de muncă silnică pe viaţă.

Apărătorul se ridică, începu prin a-l felicita pe „domnul procuror general” pentru „admirabila sa elocuţiune”, pe urmă, răspunse aşa cum putu, destul de slab, simţind că terenul îi alunecă de sub picioare.

X
Sistemul tăgăduielilor

Momentul închiderii dezbaterilor sosise. Preşedintele făcu semn acuzatului să se ridice şi-i adresă obişnuita întrebare:

— Mai ai ceva de adăugat în apărarea dumitale?

În picioare, mototolind în mâini o tichie slinoasă, omul părea că n-aude.

Preşedintele repetă întrebarea.

De data asta omul auzi. Începuse parcă să înţeleagă, făcu un gest ca şi cum atunci s-ar fi trezit, se uită de jur-împrejur, se uită la public, la jandarmi, la avocat, la juraţi, la curte, îşi puse pumnul uriaş pe marginea balustradei din faţa lui şi, dintr-o dată, pironindu-şi privirea asupra procurorului general, începu să vorbească. Fu ca o adevărată erupţie. Cuvintele ţâşneau din gura lui fără şir, nestăpânite, ciocnindu-se de-a valma, îmbulzindu-se parcă să năvălească toate deodată.

— Am de spus atâta, zise el, că am fost rotar la Paris, la domnul Baloup. E o meserie grea. În rotărie trebuie să munceşti totdeauna pe-afară, în curţi sau, dacă eşti la stăpâni mai de treabă, în şoproane, dar niciodată într-un atelier închis, pentru că, ştiţi, e nevoie de loc. Iarna ţi-e atât de frig, încât trebuie să dai din mâini ca să te încălzeşti; dar stăpânii nu-ţi dau voie; spun că asta e pierdere de vreme. Să umbli cu fier în braţe când e gheaţă pe jos, e treabă grea. Te dă gata repede. Îmbătrâneşti de tânăr în meseria asta. La patruzeci de ani s-a isprăvit cu tine. Mie, la cincizeci şi trei, îmi venea destul de greu. Şi pe urmă, oamenii-s atât de răi! Când ai îmbătrânit, ţi se spune numai dobitoc bătrân, moşneag tâmpit. Nu mai câştigam decât un franc şi jumătate pe zi; mi se plătea tot mai puţin; stăpânii profitau de vârsta mea. O mai aveam şi pe fiică-mea, care era spălătoreasă la râu. Câştiga şi ea ceva. Împreună o scoteam la capăt. Şi meseria ei era grea. Stătea toată ziulica lângă un hârdău, udă până la brâu; pe ploaie, pe ninsoare, când vântul îţi şfichiuie obrajii; trebuie să speli acolo, la râu, şi când apa e îngheţată; sunt oameni care nu au rufe prea multe şi care nu pot să aştepte; dacă nu speli, pierzi muşteriii. Doagele hârdăului sunt rău încheiate şi te stropeşti cu apă

peste tot. Ţi se udă fustele, şi pe deasupra şi pe dedesubt. Te pătrunde până la piele. A lucrat şi la spălătorie, unde apa vine prin robinete. Acolo nu mai stai la hârdău. Speli rufele în faţă, la robinet şi le clăteşti îndărăt într-un fel de albie. Fiindcă e închis, nu mai ţi-e tare frig. Dar sunt atâţia aburi acolo de la apa fierbinte că-ţi strică ochii. Se întorcea trudită. Bărbatu-său o bătea. A murit. N-am prea fost fericiţi. Era o fată de treabă, liniştită, nu se ducea la dans. Mi-aduc aminte că într-o zi, de lăsata-secului, s-a culcat la opt. Asta e! Spun adevărat. N-aveţi decât să întrebaţi. Hm! Să întrebaţi!... Că prost mai sunt. Parisul e o vâltoare. Cine poate să-l cunoască acolo pe moş Champmathieu? Cu toate astea, v-am mai spus: mă cunoaşte domnul Baloup. Întrebaţi pe domnul Baloup. Şi, pe urmă, nu ştiu ce aveţi cu mine.

Omul tăcu şi rămase în picioare. Vorbise cu glas tare, repede, răguşit, aspru, cu o naivitate mânioasă şi sălbatică. Se oprise la un moment dat, ca să salute pe cineva din mulţime. Afirmaţiile pe care le zvârlea parcă la voia întâmplării izbucneau ca nişte sughiţuri; şi fiecăruia îi adăuga gestul unui tăietor care despică lemne. Când isprăvi, toţi cei de faţă începură să râdă. Se uită în sală şi, văzând că publicul râde, fără să înţeleagă nimic, începu să râdă şi el.

Spectacolul era sinistru.

Preşedintele, un om atent şi binevoitor, începu să vorbească.

Aminti „domnilor juraţi” că numitul Baloup, fost meşter rotar, în slujba căruia pretinde că ar fi fost acuzatul, fusese citat în zadar. Dăduse faliment şi n-a mai putut fi găsit. Întorcându-se apoi spre acuzat, îi ceru să asculte ceea ce-i va spune şi adăugă:

— Te afli într-o situaţie în care trebuie să te gândeşti bine. Bănuielile cele mai grave planează asupra dumitale şi pot avea urmări foarte serioase. Acuzat, în interesul dumitale, îşi cer pentru ultima oară să ne lămureşti asupra acestor două fapte: în primul rând, ai sărit, dau sau nu, zidul care împrejmuieşte livada lui Pierron, ai rupt craca şi ai furat merele, adică ai săvârşit crima de furt cu escaladare? În al doilea rând, eşti dumneata ocnaşul eliberat Jean Valjean, da sau nu?

Acuzatul dădu din cap în chip isteţ, ca unul care a înţeles foarte bine şi ştie ce are de răspuns. Deschise gura, se întoarse spre preşedinte şi spuse:

— Mai întâi...

Pe urmă se uită la tichia lui, se uită în tavan şi tăcu.

— Acuzat, zise procurorul general cu glas aspru, ia seama! Nu dai nici un răspuns la ceea ce eşti întrebat. Neliniştea dumitale te acuză. Nu încape nici o îndoială că nu te numeşti Champmathieu, că eşti ocnaşul Jean Valjean, ascuns la început sub numele de Jean Mathieu, care era numele mamei dumitale, că ai fost în Auvergne, că te-ai născut la Faverolles, unde ai fost curăţitor de pomi. Nu încape nici o îndoială că ai furat prin escaladare nişte mere din livada lui Pierron. Domnii juraţi vor aprecia.

Acuzatul, care între timp se aşezase, se ridică brusc de la locul său, în momentul când procurorul general termina, şi strigă:

— Dumneata eşti un om tare rău! Asta voiam să spun. Şi nu nimeream. N-am făcut nimic. Eu sunt dintre ăia care nu mănâncă în fiecare zi. Veneam din Ailly, mergeam pe câmp după o răpăială de ploaie de se îngălbenise tot pământul; chiar şi bălţile se revărsaseră şi nu mai răsărea din nisip decât ici şi colo câte un fir de iarbă pe marginea drumului; am găsit pe jos o cracă ruptă cu câteva mere pe ea, am ridicat craca, fără să ştiu că o să-mi aducă atâta necaz. De trei luni de zile sunt închis şi purtat de colo până colo. Pe lângă asta, ce să zic? Se dau toţi la mine şi spun: „Răspunde!” Jandarmul, care-i băiat de treabă, îmi dă cu cotul şi-mi zice încet: „Haide, răspunde!” Eu nu ştiu să vorbesc, n-am învăţat carte, sunt un om prost. Păcat că nu se ia în seamă lucrul ăsta. N-am furat nimic; am ridicat de pe jos ce-am găsit. Îi daţi zor cu Jean Valjean şi cu Jean Mathieu! Nu ştiu cine sunt ăştia. Nişte ţărani. Eu am lucrat la domnul Baloup, pe bulevardul Spitalului. Mă cheamă Champmathieu. Sunteţi deştepţi nevoie mare că-mi spuneţi unde m-am născut. Eu habar n-am. Nu toată lumea are casă când vine pe lume. Prea ar fi bine! Cred că mama şi tata erau oameni care n-aveau rostul lor şi băteau drumurile. De altfel, nici eu nu ştiu. Când eram mic, mi se spunea Piciul; acum mi se spune Moşul. Astea-s numele mele de botez. Faceţi ce vreţi. Am fost în Auvergne, am fost la Faverolles, pe legea mea... Ei şi? Ce-i cu asta? Nu se poate să fi fost şi în Auvergne şi la Faverolles fără să fi fost la ocnă? Vă spun că n-am furat nimic şi că sunt moş Champmathieu. Am lucrat la domnul Baloup; am şi locuit acolo. Până la urmă mă scoateţi din fire cu prostiile astea! Ce vă năpustiţi la mine ca turbaţii?

Procurorul general, care rămăsese în picioare, se adresă preşedintelui:

— Domnule preşedinte, faţă de tăgăduielile confuze, dar foarte iscusite ale acuzatului, care ar vrea să treacă drept idiot şi căruia îi spunem dinainte că nu va izbuti, vă cerem, domniei-voastre şi curţii, să binevoiţi a dispune să fie aduşi în această incintă condamnaţii Brevet, Cochepaille şi Chenildieu, precum şi inspectorul de poliţie Javert, spre a fi audiaţi pentru ultima oară în privinţa identităţii acuzatului cu ocnaşul Jean Valjean.

— Atrag atenţiunea domnului procuror general, spuse preşedintele, că inspectorul de poliţie Javert, chemat de îndatoririle sale în capitala unui district vecin, a părăsit şedinţa şi chiar oraşul îndată ce-a depus ca martor. I-am dat autorizaţia, cu încuviinţarea domnului procuror general şi a apărătorului acuzatului.

— Aveţi dreptate, domnule preşedinte, zise procurorul general. În lipsa domnului Javert, socotesc, de datoria mea să amintesc domnilor juraţi ceea ce a declarat el aici acum câteva ceasuri. Javert e un om vrednic de stimă, care cinsteşte, prin seriozitatea şi reputaţia sa nepătată, o funcţiune inferioară, dar destul de importantă. Iată ce-a spus el: „Nu am nevoie de prezumţii morale şi de dovezi materiale care să dezmintă tăgăduielile acuzatului. Îl recunosc perfect. Omul acesta nu se numeşte Champmathieu; este un fost ocnaş, foarte rău şi primejdios, numit Jean Valjean. N-a fost eliberat, la expirarea pedepsei, decât cu foarte multă părere de rău. A făcut nouăsprezece ani de muncă silnică pentru furt

calificat. Încercase în cinci sau şase rânduri să evadeze. În afară de jefuirea lui Gervais şi de furtul merelor, îl mai bănuiesc şi ca autor al unui furt săvârşit la înălţimea-sa defunctul episcop din Digne. L-am văzut de nenumărate ori pe vremea când eram ajutor de temnicer la ocna din Toulon. Repet: îl recunosc perfect...”

Declaraţia aceasta atât de categorică făcu, se pare, o impresie puternică asupra publicului şi ajuraţilor. Procurorul general încheie, stăruind că, în lipsa lui Javert, cei trei martori - Brevet, Chenildieu şi Cochepaille - să fie ascultaţi din nou, conform procedurii.

Preşedintele dădu ordin aprodului, iar în clipa următoare uşa camerei martorilor se deschise. Aprodul, însoţit de un jandarm gata să-i vină în ajutor, introduse pe condamnatul Brevet. Publicul abia-şi ţinea răsuflarea şi toate piepturile fremătau ca şi cum n-ar fi avut decât o singură inimă.

Fostul ocnaş Brevet purta costumul vărgat al închisorii centrale. Era un individ de vreo şaizeci de ani, cu mutra unui om de afaceri şi cu aerul unui ticălos. Trăsăturile astea se întâlnesc uneori laolaltă. În închisoare, unde alte fărădelegi îl aduseseră din nou, ajunsese un fel de gardian. Şefii spuneau despre el: „Îşi dă toată osteneala să se facă folositor”. Duhovnicii stăteau mărturie în privinţa credinţei lui în Dumnezeu. Să nu uităm că acestea se petreceau sub restauraţie.

— Brevet, spuse preşedintele, ai suferit o pedeapsă infamantă, aşa că nu poţi depune jurământ.

Brevet lăsă ochii în pământ.

— Cu toate acestea, continuă preşedintele, chiar în sufletul omului pe care legea l-a degradat, poate să mai rămână, când se îndură Cel-de-sus, un simţământ de onoare şi de dreptate. La acest simţământ fac eu apel acum, în momentul acesta hotărâtor. Dacă el există încă în dumneata, şi nădăjduiesc că mai există, gândeşte-te bine înainte de a răspunde; ţine seama pe de o parte de omul acesta, pe care un cuvânt al dumitale poate să-l nenorocească, iar pe de altă parte de justiţia care aşteaptă să fie luminată de acel cuvânt al dumitale. E o clipă solemnă şi mai ai vreme să revii dacă socoteşti că te-ai înşelat. Acuzat, ridică-te! Brevet, uită-te bine la acuzat, adună-ţi amintirile şi spune, cu mâna pe conştiinţă, dacă stăruieşti a recunoaşte în omul acesta pe fostul dumitale tovarăş de ocnă Jean Valjean.

Brevet se uită la acuzat, apoi se întoarse spre curte:

— Da, domnule prezident. Eu l-am recunoscut cel dintâi şi-mi menţin declaraţia. Omul ăsta e Jean Valjean. A intrat la Toulon în 1796 şi a ieşit în 1815. Eu am fost eliberat anul următor. Pare o brută acum; poate vârsta să-l fi prostit; la ocnă era un vulpoi şi jumătate. Îl recunosc cu toată siguranţa.

— Stai jos, îi spuse preşedintele. Acuzat, rămâi în picioare.

Fu introdus Chenildieu, ocnaş pe viaţă, cum îl arătau bluza roşie şi tichia verde. Ispăşea pedeapsa la ocna din Toulon, de unde fusese adus pentru procesul acesta. Era un omuleţ de vreo cincizeci de ani, vioi, zbârcit, slăbănog, galben la faţă, obraznic şi înfrigurat, care avea în ţinuta

şi în toată fiinţa lui un fel de slăbiciune bolnăvicioasă, iar în privire o forţă uriaşă. Tovarăşii de ocnă îl porecliseră *„Je-nie-dieu*[181]*”*.

Preşedintele îi adresă aproape aceleaşi cuvinte ca şi lui Brevet. În clipa când îi aminti că situaţia sa îi răpea dreptul de a depune jurământ, Chenildieu înălţă capul şi privi mulţimea drept în faţă. Preşedintele îl invită să se concentreze şi-l întrebă, ca şi pe Brevet, dacă-şi menţine declaraţia că-l recunoaşte pe acuzat.

Chenildieu începu să râdă.

— Ei, asta-i! Cum să nu-l recunosc? Că doar am fost cinci ani legaţi de acelaşi lanţ! Te-ai îmbufnat, moşule?

— Stai jos! spuse preşedintele.

Aprodul îl aduse pe Cochepaille, alt condamnat pe viaţă, venit de la ocnă tot în haină roşie ca şi Chenildieu. Era ţăran din Lourdes, un fel de urs al Pirineilor. Păzise turmele acolo sus, pe munte, şi din cioban devenise tâlhar. Cochepaille nu era mai puţin sălbatic, ba părea chiar mai îndobitocit decât acuzatul. Era unul dintre nenorociţii pe care natura a vrut să-i facă fiare şi pe care societatea sfârşeşte prin a-i face ocnaşi.

Preşedintele încercă să-l zguduie prin câteva cuvinte patetice şi grave, întrebându-l, ca şi pe ceilalţi, dacă stăruie, fără îndoieli şi fără tulburare, în declaraţia că-l recunoaşte pe omul care stătea în faţa lui.

— E Jean Valjean, spuse Cochepaille. Acela pe care-l numeam noi Jean-le-Cric[182] pentru puterea pe care-o avea.

Afirmaţiile celor trei oameni, vădit sincere şi de bună credinţă, stârniră în auditoriu un murmur rău prevestitor pentru acuzat, murmur care creştea şi se prelungea şi mai mult, ori de câte ori o nouă declaraţie se adăuga celei dinainte. Acuzatul le ascultase cu mutra aceea uluită, care, după părerea acuzării, era principalul său mijloc de apărare. După prima declaraţie, jandarmul de lângă el îl auzi mormăind printre dinţi: „Ei, uite-l p-ăsta!” După cea de-a doua declaraţie, spuse ceva mai tare: „Bună şi asta!” Iar la a treia strigă: „Nemaipomenit!”

Preşedintele întrebă:

— Acuzat, ai auzit ce declară martorii. Ce ai de spus?

Acuzatul răspunse:

— Am spus: „Nemaipomenit!”

Un murmur de nemulţumire se răspândi în public şi cuprinse aproape întreg juriul. Nu mai încăpea nici o îndoială că omul era pierdut.

— Aprozi, spuse preşedintele, faceţi linişte! Închid dezbaterile.

În clipa aceea se făcu o mişcare în imediata apropiere a preşedintelui. Se auzi un glas, strigând.

— Brevet, Chenildieu, Cochepaille! Uitaţi-vă încoace!

Toţi cei care auziră glasul acela simţiră că îngheaţă, atât era de jalnic şi de grozav. Privirile se întoarseră spre punctul de unde fusese auzit. Un bărbat, care-şi avea locul printre spectatorii privilegiaţi din spatele curţii, se ridicase, împinsese portiţa joasă care despărţea curtea de incintă şi stătea acum în picioare în mijlocul sălii. Preşedintele, procurorul general,

---

[181] Îl neg pe Dumnezeu (fr.).

[182] Jean cricul (fr.).

domnul Bamatabois, douăzeci de inşi îl recunoscură şi strigară dintr-o dată:

— Domnul Madeleine!

VI
Champmathieu din ce în ce mai mirat

Era el, într-adevăr. Lampa de pe masa grefierului îi lumina faţa. Îşi ţinea pălăria în mână, hainele nu-i erau în dezordine, redingota îi era încheiată cu grijă. Era galben şi tremura puţin. Părul, abia încărunţit la sosirea în Arras, îi albise de tot. Albise de un ceas, de când se afla acolo.

Toate capetele se ridicară. Senzaţia fu de nedescris. În auditoriu se simţi o ezitare. Glasul fusese atât de sfâşietor, iar omul părea atât de liniştit, încât, la început, lumea nu înţelese nimic. Se întrebau toţi cine a strigat. Nu puteau crede că strigătul care îi înfiorase fusese scos de omul acesta liniştit.

Nedumerirea dură numai câteva clipe. Mai înainte ca preşedintele şi procurorul general să fi putut rosti un cuvânt, mai-nainte ca jandarmii şi aprozii să fi putut face vreun gest, omul pe care toţi îl mai numeau în momental acela domnul Madeleine se apropiase de martorii Coche- paille, Brevet şi Chenildieu.

— Nu mă recunoaşteţi? zise el.

Tustrei rămăseseră uluiţi şi răspunseră printr-un semn cu capul că nu-l cunoşteau. Cochepaille, intimidat, salută milităreşte. Domnul Madeleine se întoarse spre juraţi şi spre curte şi rosti cu glas potolit:

— Domnilor juraţi, puneţi-l în libertate pe acuzat! Domnule preşedinte, arestaţi-mă! Omul pe care-l căutaţi nu e el; sunt eu. Eu sunt Jean Valjean.

Toţi îşi ţineau respiraţia. După ce trecu prima emoţie, se făcu o tăcere de mormânt. În sală se simţea acea spaimă religioasă care cuprinde mulţimea atunci când se săvârşeşte ceva măreţ.

Pe chipul preşedintelui se întipărise totuşi o umbră de simpatie şi de tristeţe; făcu un semn grăbit procurorului general şi schimbă câteva cuvinte, în şoaptă cu consilierii asesori. Se adresă publicului şi întrebă cu un accent care fu înţeles de toată lumea:

— Se află vreun medic aici?

Procurorul general luă cuvântul:

— Domnilor juraţi, incidentul atât de ciudat şi de neaşteptat care tulbură şedinţa nu ne inspiră nouă, ca şi domniilor-voastre, decât un sentiment pe care nu mai e nevoie să-l mărturisim. Cunoaşteţi cu toţii, cel puţin din reputaţie, pe onorabilul domn Madeleine, primarul oraşului Montreuil-sur-mer. Dacă se găseşte vreun medic în sală, ne alăturăm domnului preşedinte, rugându-l să binevoiască să-l examineze pe domnul Madeleine şi să-l conducă la locuinţa sa.

Domnul Madeleine nu dădu răgaz procurorului general să sfârşească. Îl întrerupse cu un accent plin de blândeţe şi de autoritate. Iată cuvintele pe care le rosti: iată-le întocmai, aşa cum au fost scrise imediat după şedinţă de către unul dintre martorii acestei scene, aşa cum stăruie şi azi în urechile celor care le-au auzit acum aproape patruzeci de ani:

— Vă mulţumesc, domnule procuror general, dar nu sunt nebun. Veţi vedea. Eraţi gata să săvârşiţi o mare eroare; daţi drumul acestui om; îmi fac datoria; eu sunt acel biet ocnaş. Eu singur văd limpede aici şi vă spun adevărul. Dumnezeu din ceruri vede ce fac eu în momentul acesta - şi e de ajuns. Puteţi să mă arestaţi; de aceea am venit aici. Cu toate astea, am făcut tot ce mi-a stat în putinţă. M-am ascuns sub alt nume, m-am îmbogăţit, am ajuns primar, am vrut să intru iar în rândul oamenilor de treabă. Se pare că asta nu se poate. În sfârşit, sunt multe lucruri care nu se pot spune; n-am de gând să vă povestesc viaţa mea; într-o zi o veţi cunoaşte. L-am jefuit pe monseniorul episcop; este adevărat. L-am jefuit pe Gervais; este adevărat. Cu drept cuvânt vi s-a spus că Jean Valjean e un om rău şi păcătos. Poate că nu-i numai el vinovat. Da, domnilor judecători, un declasat ca mine nu are dreptul să facă mustrări providenţei şi să dea sfaturi societăţii. Vedeţi dumneavoastră, mocirla din care am încercat să ies e un lucru vătămător... Ocnele îl fac pe ocnaş. Meditaţi asupra acestui lucru, dacă vreţi. Înainte de a fi la ocnă, eram un biet ţăran nu prea deştept, un fel de idiot; ocna m-a transformat. Eram nerod; am devenit rău; eram ca un butuc şi am devenit tăciune aprins. Mai târziu, mila şi bunătatea m-au salvat, aşa cum severitatea mă pierduse. Dar, iertaţi-mă, dumneavoastră nu mă puteţi înţelege. Veţi găsi acasă la mine, în scrumul din sobă, moneda pe care am furat-o acum şapte ani de la Gervais. Nu mai am nimic de adăugat. Arestaţi-mă! Doamne, domnule procuror general, clătinaţi din cap. Vă spuneţi: domnul Madeleine a înnebunit. Nu-mi daţi crezare. Ce dureros lucru! Dar, cel puţin, nu-l condamnaţi pe omul acesta. Cum? Nu mă recunoaşte nimeni? Aş fi vrut să fie Javert aici. El m-ar recunoaşte.

Ar fi foarte greu să redăm tristeţea blândă şi gravă a tonului cu care vorbea.

— Ei bine, eu vă recunosc! Brevet, îţi mai aduci aminte? Se opri, şovăi o clipă, pe urmă adăugă: Ţi-aduci aminte de bretelele împletite şi cu pătrăţele pe care le aveai la ocnă?

Brevet tresări mirat şi-l măsură din cap până-n picioare, cuprins de spaimă.

Domnul Madeleine continuă:

— Chenildieu, tu, care te porecliseşi singur Je-nie-dieu, ai tot umărul drept ars până la os, pentru că te-ai culcat într-o zi cu el peste un maldăr de jăratec, ca să ştergi cele trei litere: T.F.P.[183], care totuşi se mai văd şi azi? Spune: e-adevărat?

— E adevărat, spuse Chenildieu.

Se adresă apoi lui Cochepaille:

---

[183] Travaux forcés publics - muncă forţată de utilitate publică.

— Cochepaille, tu ai, la încheietura braţului stâng, săpată în piele, cu litere albastre, o dată. E data debarcării împăratului la Cannes: *1 martie 1815*. Suflecă-ţi mâneca!

Cochepaille îşi suflecă mâneca şi toate privirile se plecară asupra braţului gol. Un jandarm veni cu o lampă: data era acolo, întocmai.

Nefericitul se întoarse spre auditoriu şi spre judecători cu un zâmbet care-i înfioară şi astăzi pe cei care au fost acolo şi-şi mai amintesc. Era zâmbetul triumfului, dar şi zâmbetul deznădejdii.

— Vedeţi, aşadar, zise el, că eu sunt Jean Valjean.

Nu mai erau acum în sală nici judecători, nici acuzatori, nici jandarmi; nu mai erau decât priviri uimite şi inimi tulburate.

Nimeni nu-şi mai aducea aminte de rolul pe care-l avea dejucat; procurorul general uitase că era acolo ca să acuze; preşedintele, că trebuie să prezideze; apărătorul uitase şi el că trebuie să apere. Şi, fapt extraordinar, nimeni nu puse nici o întrebare, nici o autoritate nu interveni. Însuşirea caracteristică a spectacolelor sublime e că pune stăpânire pe toate inimile şi că face spectatori din toţi martorii. Nici unul, poate, nu-şi dădea seama ce sentiment încerca; nici unul, fără îndoială, nu-şi dădea seama că vede strălucind o lumină copleşitoare; toţi se simţeau orbiţi de această lumină în sufletele lor.

De bună seamă, în faţa lor se afla Jean Valjean. Era limpede ca lumina zilei. Apariţia acestui om fusese de ajuns ca să umple de lumină întâmplarea până aici atât de întunecată. Fără să mai fie nevoie de-acum încolo de vreo altă explicaţie, ca printr-o revelaţie spontană, toată lumea înţelese îndată şi dintr-o singură ochire, povestea simplă şi măreaţă a omului acestuia, care se preda pentru ca să nu fie osândit altul în locul lui. Amănuntele, şovăirile, îndoielile mărunte se risipiră în faţa acestei fapte pline de strălucire.

Impresie de scurtă durată, dar care, din clipa aceea, fu irezistibilă.

— Nu vreau să mai tulbur şedinţa, spuse Jean Valjean. Plec, deoarece nu sunt arestat. Mai am de pus la punct unele lucruri. Domnul procuror general ştie cine sunt, ştie unde mă duc; mă va aresta când va găsi de cuviinţă.

Porni spre ieşire. Nici un glas nu se ridică, nici un braţ nu se întinse ca să-l oprească. Toţi se dădură în lături. Avea în momentul acela ceva supraomenesc, ceva ce îndeamnă mulţimile să se dea înapoi cu respect din faţa unui om. Trecu prin mulţime cu paşi rari. Nu s-a aflat niciodată cine a deschis uşa, dar e sigur că uşa era deschisă când el ajunse în dreptul ei. De-acolo se întoarse şi spuse:

— Domnule procuror general, rămân la dispoziţia dumneavoastră. Pe urmă, se adresă publicului: Voi toţi cei de-aici mă găsiţi vrednic de milă, nu-i aşa? Doamne, când mă gândesc la ce era să fac, mă socotesc vrednic de invidie. Ce bine-ar fi fost totuşi să nu se fi întâmplat nimic din toate astea!

Ieşi. Uşa se închise la loc, aşa cum fusese deschisă; pentru că cei care săvârşesc anumite fapte măreţe sunt siguri totdeauna că cineva din mulţime îi slujeşte.

În mai puţin de-o oră verdictul juraţilor scoase de sub orice acuzare pe numitul Champmathieu; iar Champmathieu, pus numaidecât în libertate, plecă buimăcit, socotindu-i pe toţi oamenii nebuni şi fără să fi înţeles nimic din toată nălucirea asta.

CARTEA A OPTA
URMĂRILE

I
În ce oglindă îşi priveşte părul domnul Madeleine

Începea să mijească de ziuă. Fantine avusese o noapte de febră şi de insomnie, plină însă de gânduri fericite; spre ziuă adormi. Sora Simplice, care veghease lângă ea, se folosi de acest somn ca să se ducă să-i facă o nouă,infuzie de chinchină. Vrednica soră se afla de câteva clipe în laboratorul infirmeriei, aplecată asupra mesei cu droguri şi fiole, uitându-se foarte de aproape la ele din cauza întunericului ce nu se risipise încă. Deodată, întoarse capul şi scoase un ţipăt uşor. Domnul Madeleine se afla în faţa ei. Intrase pe nesimţite.

— Dumneavoastră, domnule primar? strigă ea.

Răspunse în şoaptă:

— Cum se mai simte biata femeie?

— Acum e mai bine, dar am fost foarte îngrijoraţi.

Îi povesti tot ce se întâmplase, îi spuse că Fantinei îi fusese foarte rău în ajun, dar că acum îi era mai bine, deoarece credea că domnul primar s-a dus la Montfermeil să-i aducă fetiţa. Sora nu îndrăzni să-l întrebe pe domnul primar, dar îşi dădu seama după înfăţişarea lui că nu venea de-acolo.

— Foarte bine, zise el. Ai făcut foarte bine c-ai lăsat-o să creadă aşa.

— Da, spuse sora, dar acum, domnule primar, când o să vă vadă fără copil, ce-o să-i mai spunem?

Domnul Madeleine rămase o clipă pe gânduri.

— Dumnezeu ne va lumina! zise el.

— Totuşi n-o putem minţi, şopti sora.

Se făcuse ziuă de-a binelea. Lumina cădea pe faţa domnului Madeleine. Sora ridică ochii.

— Vai, domnule! exclamă ea. Ce vi s-a întâmplat? Aţi albit de tot!

— Am albit, zise el.

Sora Simplice n-avea oglindă; scotoci într-o trusă şi scoase o oglinjoară de care se servea medicul infirmeriei ca să constate dacă un bolnav a murit şi nu mai respiră. Domnul Madeleine luă oglinda, îşi privi părul şi spuse:

— Ia te uită!

Rosti cuvintele astea cu nepăsare, ca şi cum s-ar fi gândit la altceva. Sora simţi că îngheaţă, întrevăzând ceva neobişnuit în toate astea.

El întrebă:

— Pot s-o văd?

— Domnul primar n-ar vrea să-i aducă şi copilul? cuteză sora să întrebe.

— Fără îndoială, dar e nevoie de cel puţin două-trei zile.

— Dacă nu l-ar vedea pe domnul primar până atunci, spuse sora cu sfială, ea n-ar şti că domnul primar s-a întors; ar fi uşor s-o facem să aibă răbdare; iar când va sosi fetiţa, femeia îşi va închipui, fireşte, că domnul primar a adus-o. N-am avea de spus nici o minciună.

Domnul Madeleine păru că stă pe gânduri câteva clipe, apoi spuse cu seriozitatea lui liniştită:

— Nu, soră; vreau s-o văd. Poate că sunt grăbit.

Călugăriţa păru că nu auzise cuvântul „poate”, care dădea un înţeles obscur şi ciudat vorbelor domnului primar. Răspunse coborând ochii şi glasul cu respect:

— Dacă este aşa... Fantine doarme, dar domnul primar poate să intre.

Domnul Madeleine făcu unele observaţii cu privire la o uşă care nu se închidea bine şi al cărei scârţâit putea s-o trezească pe bolnavă, pe urmă intră în odaia Fantinei, se apropie de pat şi dădu la o parte perdelele. Dormea. Răsuflarea îi ieşea din piept cu hârâitnl acela tragic, caracteristic acestor boli şi care înfioară pe bietele mame când veghează noaptea la căpătâiul copilului lor condamnat şi adormit. Dar această respiraţie apăsătoare nu izbutea să-i tulbure seninătatea de nedescris aşternută pe faţă, care o transfigura în somn. Din palidă se făcuse albă ca varul; numai obrajii îi erau îmbujoraţi. Genele-i lungi, blonde, singura urmă de frumuseţe care-i mai rămăsese din inocenţa şi din tinereţea ei, tremurau, rămânând totuşi închise şi plecate. Întreaga ei făptură se cutremura ca de un fâlfâit de aripi gata să se întredeschidă şi s-o ridice în văzduh; li se auzea freamătul, dar nu se vedea nimic. Văzând-o astfel, n-ai fi putut crede că e vorba de o bolnavă în stare aproape disperată. Părea mai degrabă că e gata să-şi ia zborul, decât că va muri.

Când mâna se apropie să rupă floarea, creanga care o poartă se înfioară, părând totodată că se fereşte şi se oferă. Trupul omenesc are ceva din tresărirea aceasta în clipa în care degetele tainice ale morţii se apropie să culeagă sufletul.

Domnul Madeleine rămase câtva timp nemişcat lângă pat, uitându-se pe rând la bolnavă şi la crucifix, aşa cum făcuse cu două luni mai înainte, în ziua când venise pentru întâia oară s-o vadă în acest azil. Se aflau tot aici, amândoi, la fel ca şi atunci, ea dormind, el rugându-se; numai că acum, după două luni, părul ei era cărunt, iar părul lui albise.

Sora nu intrase o dată cu el. Domnul Madeleine stătea lângă pat, în picioare, cu degetul la gură, ca şi cum se mai afla cineva în odaie, căruia îi făcea semn să tacă.

Fantine deschise ochii, îl zări şi-l întrebă domol, cu zâmbetul pe buze:

— Dar Cosette?

II
Fantine fericită

Nu făcu vreun gest de surpriză şi nici vreunul de bucurie; era însăşi întruchiparea bucuriei. Pusese această simplă întrebare: „Dar Cosette?” cu o încredere atât de adâncă, cu atâta siguranţă, cu atâta lipsă de îngrijorare şi de îndoială, încât el nu mai putu scoate nici o vorbă. Ea continuă:

— Ştiam că sunteţi aici. Dormeam, dar vă vedeam. Vă văd de multă vreme. V-am urmărit toată noaptea cu ochii. Eraţi parcă într-un nimb, înconjurat numai de chipuri îngereşti.

El ridică privirea spre crucifix.

— Dar, zise ea, spuneţi-mi, unde-i Cosette? De ce n-a fost adusă aici, pe patul meu, ca s-o văd când mă voi trezi?

El răspunse în mod automat ceva de care nu şi-a mai putut aduce aminte mai târziu.

Din nefericire, tocmai intrase medicul, care fusese înştiinţat şi care încercă să vină în ajutorul domnului Madeleine.

— Copila mea, spuse medicul, linişteşte-te! Fetiţa dumitale este aici!

Ochii Fantinei începură să strălucească, scăldându-i toată faţa în lumina lor. Îşi împreună mâinile cu o expresie care cuprindea, în acelaşi timp, tot ce poate fi mai violent şi mai duios într-o rugăminte.

— O! strigă ea. Aduceţi-mi-o!

Ce mişcătoare e această iluzie de mamă! Cosette era şi-acum pentru ea copilaşul care trebuie adus în braţe.

— Încă nu! spuse doctorul. Acum nu se poate. Mai ai puţină febră. Vederea copilului te-ar tulbura, ţi-ar face rău. Trebuie mai întâi să te faci bine.

Ea-l întrerupse mânioasă:

— Dar nu mai am nimic; v-am spus; m-am vindecat. Doctorul ăsta e un neghiob. Ah!... Vreau să-mi văd copilul!

— Ei, vezi cum te tulburi? spuse medicul. Câtă vreme vei fi în starea asta, nu dau voie să ţi se aducă fetiţa. Nu-i de ajuns s-o vezi; trebuie să şi trăieşti pentru ea. Când o să te linişteşti, o să ţi-o aduc chiar eu.

Biata mamă lăsă capul în jos:

— Domnule doctor, vă rog să mă iertaţi, vă rog din toată inima să mă iertaţi! Altădată n-aş fi vorbit aşa; mi s-au întâmplat atâtea nenorociri, încât uneori nici nu mai ştiu ce spun. Vă înţeleg; vă temeţi de emoţie; o să aştept cât o să vreţi; dar vă jur că nu mi-ar fi făcut râu să-mi vad fetiţa. De-aseară o văd mereu în faţa ochilor mei. Ştiţi? dacă mi-ar fi fost adusă acum, aş începe să-i vorbesc încetişor. Atâta tot! Nu-i oare firesc să vreau să-mi văd copila care mi-a fost adusă anume de la Montfermeil? Nu sunt mânioasă. Ştiu c-o să fiu fericită. Toată noaptea am văzut flori albe şi oameni care-mi zâmbeau. Când vrea domnul doctor o să mi-o aducă pe Cosette. Nu mai am febră, pentru că m-am vindecat. Simt că nu mai am absolut nimic; dar am să mă prefac că sunt bolnavă, ca să le fac plăcere maicilor de-aici. Când or vedea şi ele că m-am liniştit de tot, or să spună: „Acum trebuie să-i dăm copilul”.

Domnul Madeleine se aşezase pe un scaun de lângă pat. Fantine se întoarse spre el; se vedea că-şi dă toată silinţa să pară calmă şi „cuminte” - cum spunea ea în acea stare de slăbiciune pe care-o dă boala şi care

aduce cu copilăria - pentru ca, fiind văzută atât de liniştită, să nu se mai împotrivească nimeni la aducerea Cosettei. Stăpânindu-se, nu se putea opri totuşi să-i pună domnului Madeleine tot felul de întrebări.

— Aţi călătorit bine, domnule primar? O! Ce bun aţi fost că v-aţi dus la ea. Spuneţi-mi măcar cum arată. A suportat bine drumul? Vai, o să mă mai recunoască! După atâta vreme m-a uitat, mititica! Copiii n-au memorie. Sunt ca păsărelele. Azi văd ceva, mâine altceva şi nu se mai gândesc la nimic. Avea, cel puţin, rufărie curată pe ea? O îngrijeau bine soţii Thénardier? Ce-i dădeau să mănânce? O! dac-aţi şti cât am suferit punându-mi toate întrebările astea pe când o duceam ca vai de mine. Acum au trecut toate. Sunt veselă. Ah! abia aştept s-o văd! Vi s-a părut drăguţă, domnule primar? Nu-i aşa că fata mea e frumoasă? Trebuie să vă fi fost tare frig în diligenţă! Nu s-ar putea s-o văd măcar o secundă? Îndată după aceea ar lua-o înapoi. Dumneavoastră, ca stăpân, aţi putea face asta, numai să vreţi.

El îi luă mâna:

— Cosette e frumoasă, zise el. Cosette e sănătoasă şi o s-o vezi în curând, dar linişteşte-te. Vorbeşti prea mult şi scoţi mereu mâinile de sub pătură; din cauza asta tuşeşti.

În adevăr, accesele de tuse o întrerupeau pe Fantine aproape la fiecare cuvânt.

Fantine nu mai spuse nimic. Se temea să nu fi compromis cu tânguirile ei prea pătimaşe încrederea ce voia să inspire. Începu să vorbească despre lucruri indiferente.

— E frumos la Montfermeil, nu-i aşa? Vara se fac excursii acolo. Le merge bine soţilor Thénardier? Nu prea trece multă lume pe la ei. Hanul lor e un fel de cârciumă ordinară.

Domnul Madeleine continua s-o ţină de mână şi se uita la ea cu mare îngrijorare. Venise să-i spună unele lucruri pe care acum nu mai avea curajul să i le spună. Doctorul, după ce-şi făcu vizita, se retrase. Rămăsese cu ei numai sora Simplice.

Deodată, după o scurtă tăcere, Fantine exclamă:

— O aud! Dumnezeule! Îi aud glasul!

Întinse braţul, ca să facă linişte în jurul ei. Îşi opri răsuflarea şi începu să asculte extaziată.

În curte se juca un copil; copilul portăresei sau al vreunei lucrătoare. O întâmplare cum se întâlnesc adesea şi care par a face parte din misterioasa punere în scenă a soartei. Copilul, o fetiţă, umbla de colo până colo, alerga ca să se încălzească, râdea şi cânta cu glas tare. Jocurile copiilor se amestecă - vai! - în toate. Pe fetiţa aceasta o auzise Fantine cântând.

— O! zise ca. E Cosette a mea. Îi recunosc glasul.

Copila se depărtă, aşa cum venise; glasul se stinse; Fantine mai ascultă câtva timp; apoi se întunecă la faţă. Domnul Madeleine o auzi spunând încet:

— Ce rău e doctorul că nu-mi dă voie să-mi văd fata! Are şi mutră de om rău. Totuşi, buna dispoziţie îi reveni. Continuă să-şi vorbească singură, cu capul pe pernă: Ce fericite o să fim! În primul rând o să avem o

grădiniţă. Mi-a făgăduit-o domnul Madeleine. Fata mea se va juca în grădină. Trebuie să cunoască alfabetul acum. Am s-o pun să silabisească. O să alerge după fluturi. Eu am s-o privesc. Şi pe urmă, o să primească prima împărtăşanie. A, da... când o să primească prima împărtăşanie? Începu să numere pe degete:...Unu, doi, trei, patru... are şapte ani. Peste cinci ani. O să poarte un voal alb, ciorapi cu găurele, o să pară o fată mare. O, dragă soră, habar n-ai ce proastă sunt; uite, am început să mă gândesc de pe acum la prima împărtăşanie a fiicei mele.

Şi începu să râdă.

Domnul Madeleine dăduse drumul mâinii Fantinei. Îi asculta cuvintele, aşa cum asculţi bătaia vântului, cu ochii în pământ, cufundat în gânduri adânci. Deodată, ea tăcu. El ridică repede capul. Fantine devenise înspăimântătoare.

„Nu mai vorbea, nu mai respira, se săltase pe jumătate în pat, lăsând să-i iasă umărul firav din cămaşă; faţa ei, radioasă o clipă mai-nainte, era acum lividă; ochii măriţi de groază păreau că fixează ceva nemaipomenit în faţa ei, în căpătai celălalt al odăii.

— Dumnezeule! strigă el. Ce-i cu tine, Fantine?

Ea nu răspunse, nu slăbi din ochi obiectul pe care părea că-l vede; îi atinse braţul cu o mână, iar cu cealaltă îi făcu semn să se uite în spatele lui.

Domnul Madeleine se întoarse şi dădu cu ochii de Javert.

VIII
Javert e mulţumit

Iată ce se petrecuse.

Cu o jumătate de oră după mijlocul nopţii, domnul Madeleine ieşise din sala curţii cu juri din Arras. Ajunsese la han chiar în clipa când trebuia să pornească înapoi cu diligenţa, la care, precum se ştie, îşi oprise un loc. Puţin înainte de ora şase dimineaţa sosise la Montreuil-sur-mer şi prima lui grijă fusese să pună la poştă scrisoarea către domnul Laffitte, apoi să intre la infirmerie ca s-o vadă pe Fantine.

Dar abia părăsise sala de şedinţe a curţii cu juri, şi procurorul general, revenindu-şi din prima emoţie, luase cuvântul pentru a deplânge actul de nebunie al onorabilului primar din Montreuil-sur-mer, declarând că acest incident neobişnuit, care va fi lămurit mai târziu, nu-i schimbase întru nimic convingerile, şi cerând, deocamdată, condamnarea lui Champmathieu, care era desigur adevăratul Jean Valjean. Stăruinţa procurorului general era vădit în contradicţie cu părerea tuturor, cu părerea publicului, a curţii, a juraţilor. Apărătorului nu-i fu greu să respingă această declaraţie şi să dovedească, pe temeiul destăinuirilor domnului Madeleine, adică ale adevăratului Jean Valjean, că procesul luase cu total altă întorsătură şi că juraţii nu mai aveau în faţa lor decât un nevinovat. Avocatul trăsese de-aici câteva concluzii, din nefericire prea

banale, pe tema erorilor judiciare etc., etc.; preşedintele, rezumând dezbaterile, se unise cu concluzia apărării, iar juraţii, în câteva minute, îl scoaseră din cauză pe Champmathieu.

Procurorului general îi trebuia totuşi un Jean Valjean şi, nemaiavându-l pe Champmathieu, îl luă pe Madeleine.

îndată după punerea în libertate a lui Champmathieu, procurorul general se închise împreună cu preşedintele. Discutară despre „nevoia de a pune mâna pe primarul din Montreuil-sur-mer”. Fraza aceasta este a domnului procuror general şi e scrisă în întregime de mâna sa pe ciorna raportului către şeful parchetului. După ce prima emoţie se risipi, preşedintele ridică foarte puţine obiecţiuni. Justiţia trebuia să-şi urmeze cursul. Şi pe urmă, ca să n-ascundem nimic, cu toate că era un om bun şi destul de inteligent, preşedintele, în acelaşi timp un mare şi înflăcărat regalist, fusese izbit de faptul că primarul din Montreuil-sur-mer, vorbind despre debarcarea de la Cannes, spusese împăratul, iar nu Buonaparte.

Ordinul de arestare fu deci expediat. Procurorul general îl trimise la Montreuil-sur-mer, printr-un curier în goana calului, însărcinându-l cu executarea pe inspectorul de poliţie Javert.

Se ştie că Javert se întorsese la Montreuil-sur-mer îndată ce-şi terminase depoziţia.

Javert tocmai se scula în clipa în care curierul îi înmână ordinul de arestare şi mandatul de aducere.

Curierul era şi el poliţist foarte priceput, care, în câteva cuvinte, îl puse pe Javert în curent cu cele ce se petrecuseră la Arras. Ordinul de arestare semnat de procurorul general avea următorul cuprins:
„Inspectorul Javert va aresta pe numitul Madeleine, primarul din Montreuil-sur-mer, care, în şedinţa de astăzi, a fost recunoscut drept ocnaşul eliberat Jean Valjean„.

Cineva care nu l-ar fi cunoscut pe Javert şi care l-ar fi văzut în clipa când intra în anticamera infirmeriei n-ar fi putut bănui nimic din ceea ce se petrecea şi i s-ar fi părut că are aerul cel mai obişnuit din lume. Era rece, calm, grav, cu părul lui sur perfect netezit pe tâmple; urcase scara cu încetineala lui obişnuită. Cine însă l-ar fi cunoscut bine şi l-ar fi privit mai atent, s-ar fi înfiorat. Catarama gulerului său de piele, în loc să-i stea pe ceafa, era pe urechea stângă. Asta dovedea o frământare cu totul neobişnuită.

Javert era un om dintr-o bucată, care nu-şi îngăduia nici un fel de neorânduială nici în împlinirea datoriei, nici în felul cum se îmbrăca. Era metodic cu criminalii şi neînduplecat cu nasturii uniformei sale.

Ca să-şi pună anapoda catarama gulerului trebuie să fi trecut printr-una din acele emoţii care s-ar putea numi cutremurări lăuntrice.

Venise liniştit, ceruse un caporal şi patru soldaţi de la postul din apropiere, îi lăsase pe soldaţi în curte şi aflase unde e camera Fantinei de la portăreasa care nu avusese nici o bănuială, obişnuită cum era să vadă oameni înarmaţi întrebând de domnul primar. Ajuns în faţa camerei Fatinei, Javert răsuci mânerul, împinse uşa cu grija unei surori de caritate sau a unui spion, şi intră. La drept vorbind, nu intră. Rămase în pragul uşii întredeschise, cu chipiul pe cap, cu mâna stângă în redingota lui încheiată

până la bărbie. Printre cutele mânecii se putea vedea mânerul de plumb al bastonului său enorm, care-i dispărea la spate.

Stătu aşa aproape un minut, fără să fie zărit. Deodată, Fantine ridică ochii, îl văzu şi-l făcu pe domnul Madeleine să se întoarcă..

În clipa în care privirea lui Madeleine întâlni privirea lui Javert, fără să se mişte, fară să clipească, fară să se apropie, deveni înspăimântător. Nici un alt sentiment omenesc nu izbuteşte să fie mai groaznic decât bucuria. Era chipul unui demon care-şi regăsise pe cel dăruit lui. Certitudinea că pusese, în sfârşit, mâna pe Jean Valjean făcu să i se citească pe faţă tot ce avea în suflet. Adâncul lui răscolit ieşi la suprafaţă. Umilinţa de a-i fi pierdut pentru câtva timp urma şi de-a se fi înşelat o clipă asupra lui Champmathieu dispărea sub orgoliul de-a lî ghicit atât de bine din capul locului şi de-a fi avut atâta vreme un instinct just.

Mulţumirea lui Javert izbucni în atitudinea lui suverană. Triumful lui hidos înflori pe fruntea lui îngustă. Era toată desfăşurarea înfricoşătoare pe care-o poate avea o figură satisfăcută.

În clipa aceea, Javert era în al şaptelea cer. Fără să-şi dea limpede seama, dar având totuşi intuiţia nedesluşită a rolului şi a izbânzii sale, întruchipa în el justiţia, lumina şi adevărul, în rostul lor dumnezeiesc de a distruge răul. Avea în urma şi înjurul lui, la adâncimi fără fund, autoritatea, raţiunea, lucrul judecat, conştiinţa legală, pedepsirea crimei în numele societăţii, toate măreţiile lumii. Apăra ordinea; făcea să ţâşnească fulgerul din lege; răzbuna societatea; dădea o mână de ajutor absolutului; se înălţa în slavă; în victoria lui păstra un rest de sfidare şi de luptă. În picioare, semeţ, triumfător, desfăşura în plin azur bestialitatea supraomenească a unui arhanghel neîndurător; umbra temută a faptei pe care-o îndeplinea lăsa să se vadă în pumnul său încordat scânteierea nedesluşită a spadei sociale; fericit şi mânios, ţinea sub călcâi crima, stricăciunea, răzvrătirea, pierzania, iadul; strălucea de bucurie, nimicea, zâmbea şi avea, în înfăţişarea lui de arhanghel îngrozitor, o măreţie de netăgăduit.

Spăimântător, Javert n-avea nimic mârşav într-însul.

Cinstea, sinceritatea, nevinovăţia, convingerea, simţul datoriei sunt lucruri care, când se înşeală, pot deveni hidoase, dar care, deşi hidoase, rămân mari. Măreţia lor, proprie conştiinţei omeneşti, stăruie până şi în onoare. Simt virtuţi care au un viciu: greşeala. Bucuria nemiloasă şi curată a unui fanatic stăpânit de cruzime păstrează nu ştiu ce strălucire cernită, vrednică de respect. Fără să-şi dea seama, Javert, în bucuria sa nemăsurată, era de plâns, ca orice ignorant care triumfă. Nimic mai sfâşietor şi mai groaznic decât această figură pe care se oglindea ceea ce s-ar putea numi toată partea rea a binelui.

IV
Autoritatea reintră în drepturi

Fantine nu-l mai văzuse pe Javert din ziua în care domnul primar o smulsese din mâinile lui. Mintea ei bolnavă nu-şi dădu seama de nimic, dar nu se îndoi o clipă că venise din nou s-o ia. Nu putu să îndure această figură îngrozitoare, simţi că-şi dă sufletul şi, ascunzându-şi faţa cu mâinile, strigă înspăimântată:

— Domnule Madeleine, scăpaţi-mă!

Jean Valjean - de-acum încolo nu-l vom mai numi decât aşa - se ridică şi-i spuse Fantinei cu glasul cel mai blând şi mai liniştit din lume:

— Linişteşte-te! N-a venit pentru dumneata. Apoi i se adresă lui Javert: Ştiu ce vrei!

Javert răspunse:

— Haide! Repede!

Avu în tonul cu care rostise aceste două cuvinte ceva sălbatic şi delirant. Javert nu spusese „Haide! repede!”, ci „Hai-repe!”... Nici o ortografie n-ar fi în stare să redea accentul cu care rostise asta. Nu mai era vorbă omenească, ci un fel de muget.

Nu procedă ca de obicei; nu dădu lămuriri; nu arătă mandatul de arestare. Pentru el Jean Valjean era un adversar misterios şi greu de apucat, un luptător afurisit pe care-l strângea în cleşte de cinci ani de zile, fără să izbutească să-l doboare. Arestarea aceasta nu era un început, ci sfârşitul. Se mărgini să spună: „Haide! Repede!”

Spunând aceste cuvinte, nu făcu nici un pas. Zvârli asupra lui Jean Valjean acea privire pe care o zvârlea ca un laţ şi cu care obişnuia să-i tragă cu violenţă pe ticăloşi până spre el.

Era privirea pe care Fantine o simţise pătrunzând-o până în măduva oaselor acum două luni.

Auzind strigătul lui Javert, Fantine deschise din nou ochii. Domnul Madeleine mai era acolo. De ce-ar fi putut să-i fie frică?

Javert înaintă până în mijlocul odăii şi strigă:

— Ei, vii sau nu vii?

Nenorocita privi în jurul ei. În odaie nu se aflau decât călugăriţa şi domnul primar. Cui i se putea adresa tutuiala asta neruşinată? Numai ei. Se cutremură.

În clipa aceea văzu ceva nemaipomenit, atât de uluitor, încât nici când aiura nu se năzărise un asemenea lucra.

Îl văzu pe spionul Javert apucându-l de guler pe domnul primar; îl văzu pe domnul primar plecând fruntea. I se păru că se năruie lumea.

În adevăr, Javert îl luase de guler pe Jean Valjean.

— Domnule primar! strigă Fantine.

Javert izbucni în râs, un fel de rânjet înfiorător, care-i descoperi colţii.

— Nu mai e aici nici un domn primar.

Jean Valjean nu încercă să înlăture mâna care-l apucase de gulerul redingotei. Rosti:

— Javert...

Javert îl întrerupse:

— Spune-mi „domnule inspector”.

— Domnule, urmă Jean Valjean, aş vrea să-ţi spun un cuvânt între patru ochi.

— Tare! Vorbeşte tare! răspunse Javert. Cu mine oamenii vorbesc tare.

Jean Valjean scăzu glasul:

— Vreau să te rog ceva...

— Ţi-am spus să vorbeşti tare...

— E un lucru pe care trebuie să-l auzi numai dumneata...

— Ce-mi pasă mie! Nici nu te ascult!

Jean Valjean se întoarse către el şi-i spuse repede, pe şoptite:

— Îngăduie-mi trei zile! Trei zile ca să aduc copilul femeii ăsteia nenorocite! Am să plătesc oricât. Dacă vrei, vino cu mine.

— Glumeşti! strigă Javert. Ia te uită! Nu te credeam atât de prost. Îmi ceri trei zile ca s-o ştergi! Şi zici că vrei să te duci să-i aduci copilul târâturii ăsteia? Ei, poftim! Ştii că-mi placi?

Fantine tresări.

— Copilul meu! strigă ea. Vrea să se ducă să-mi aducă copilul. Va să zică nu e aici. Soră, spune-mi unde e Cosette? Vreau copilul meu! Domnule Madeleine! Domnule primar!

Javert bătu din picior.

— Ia te uită şi la asta! Tu să taci, paţachină! Halal de ţara în care ocnaşii sunt magistraţi şi târfele sunt îngrijite ca nişte contese! Ei, o să se isprăvească acum. Era şi timpul! Se uită ţintă la Fantine şi-l înşfăcă iar de guler, de cravată şi de cămaşă pe Jean Valjean: Ţi-am spus că s-a isprăvit cu domnul Madeleine şi cu domnul primar. Acum e vorba de un pungaş, de un ticălos, de un ocnaş pe care-l cheamă Jean Valjean şi care e în mâna mea. Asta e!

Fantine se ridică brusc, se rezemă în mâini, braţele îi erau ţepene. Se uită la Jean Valjean, se uită la Javert, se uită la călugăriţă, deschise gura ca şi cum ar fi vrut să spună ceva: din fundul pieptului îi ieşi un horcăit, dinţii îl clănţăniră, întinse înspăimântată braţele, deschise convulsiv mâinile, privi în jurul ei ca un om care se îneacă, apoi se prăbuşi în perne. Capul i se lovi de tăblia patului, apoi îi căzu în piept, cu gura căscată, cu ochii deschişi şi stinşi.

Murise.

Jean Valjean îşi puse mâna pe mâna lui Javert, care îl ţinea de guler, i-o desfăcu uşor ca pe mâna unui copil şi-i spuse:

— Ai ucis-o pe femeia asta.

— Haide, să isprăvim odată! strigă Javert furios. N-am venit să aud palavre. S-o scurtăm! Garda e jos. Ori vii acum ori îţi pun cătuşele.

Într-un colţ al odăii se afla un pat vechi de fier, cam stricat, pe care se culcau surorile când erau de veghe noaptea. Jean Valjean se îndreptă spre patul acela, îi smulse cât ai clipi din ochi stinghia de la căpătâi, care şi aşa era cam şubredă, lucru uşor pentru puterea lui, înşfacă drugul şi se uită la Javert. Javert dădu înapoi, spre uşă.

Jean Valjean, cu drugul în mână, se îndreptă încet spre patul Fantinei. Când ajunse lângă el, se întoarse şi-i spuse lui Javert în şoaptă:

— Nu te sfătuiesc să mă sâcâi în clipa asta.

Javert tremura, nu mai încape nici o îndoială.

Îi veni în minte să cheme garda, dar Jean Valjean ar fi putut să se folosească de clipa aceasta şi să evadeze. Rămase pe loc, îşi apucă bastonul de capătul de jos şi se rezemă de uşă, cu ochii aţintiţi asupra lui Jean Valjean.

Jean Valjean îşi sprijini cotul pe tăblia de la căpătâiul patului şi, cu fruntea în palmă, începu s-o privească pe Fantine, care zăcea întinsă şi neclintită. Rămase aşa, adâncit în gânduri, mut, vădit înstrăinat de orice lume. Chipul şi ţinuta lui întreagă exprimau o milă nesfârşită. După câteva clipe de visare, se aplecă asupra Fantinei şi-i vorbi în şoaptă.

Ce i-a spus? Ce-i putea spune omul acesta, scos din rândul oamenilor, femeii care murise? Ce cuvinte i-a şoptit? Nimeni nu le-a auzit. Oare moarta le auzise?

Există unele iluzii emoţionante, care sunt poate realităţi sublime. Un singur lucru e neîndoios. Sora Simplice, singurul martor al lucrurilor petrecute acolo, a povestit adesea că în clipa în care Jean Valjean i-a vorbit Fantinei la ureche, ea, sora, a văzut limpede cum un zâmbet ce nu se poate descrie a înflorit pe buzele vinete şi în ochii sticloşi ai Fantinei, plini de uimirea morţii.

Jean Valjean luă cu amândouă mâinile capul Fantinei, îl aşeză bine pe perne, ca o mamă care şi-ar aşeza copilul, îi legă la loc cordonul cămăşii, îi vârî părul sub bonetă, apoi îi închise ochii.

În clipa aceea pe chipul Fantinei păru că pluteşte o lumină ciudată.

Moartea e intrarea în marea lumină.

Mâna Fantinei atârna pe marginea patului. Jean Valjean îngenunche în faţa acestei mâini, o ridică încet şi o sărută.

Apoi se sculă în picioare şi, îndreptându-se spre Javert, rosti:

— Acum îţi stau la dispoziţie.

V
Un mormânt potrivit

Javert îl duse pe Jean Valjean la închisoarea oraşului.

Arestarea domnului Madeleine pricinui la Montreuil-sur-mer o vâlvă, sau mai bine zis o zguduire nemaipomenită. Ne pare rău că nu putem trece sub tăcere faptul că, la auzul acestor simple cuvinte: „era un ocnaş”, aproape toată lumea îl părăsi. În mai puţin de două ceasuri, tot binele pe care îl făcuse fu dat uitării şi nu rămase din domnul Madeleine decât „un ocnaş”. Ca să fim drepţi, trebuie să spunem că lumea nu cunoştea încă întâmplarea de la Arras în toate amănuntele ei. Ziua întreagă, în toate unghiurile oraşului, nu se auzeau decât convorbiri de felul acesta:

— N-aţi auzit? Era un ocnaş liberat.

— Cine anume?

— Primarul.

— Da de unde! Domnul Madeleine!

— Da.

— Adevărat? Nu-l chema Madeleine, are un nume groaznic de urât! Bejean, Bojean, Boujean.

— Ah, Doamne!

— E arestat!

— Arestat!

— E închis în temniţa oraşului până la transferare.

— Transferare? Va fi transferat? Unde va fi transferat?

— Va fi trimis la juraţi pentru un furt la drumul mare pe care l-a săvârşit altădată.

— Ei bine, bănuiam eu. Omul ăsta era prea bun, prea perfect, prea dulce. Refuza Legiunea de onoare. Dădea parale tuturor haimanalelor pe care le întâlnea. Totdeauna m-am gândit că nu e lucru curat cu el.

Îndeosebi „saloanele” se dădură în toată voia acestui fel de comentarii.

O doamnă bătrână, abonată la *Drapelul Alb*[184], rosti aceste cuvinte, a căror adâncime e aproape cu neputinţă de măsurat:

— Nu-mi pare rău deloc. Să se înveţe minte bonapartiştii!

Aşa s-a topit la Montreuil-sur-mer năluca numită cândva domnul Madeleine. În tot oraşul numai două sau trei persoane au rămas credincioase amintirii lui. Printre ele se numără şi bătrâna portăreasă care-i slujise.

În seara aceleiaşi zile, această cumsecade bătrână stătea singură în cămăruţa ei; era încă speriată şi frământată de gânduri triste. Fabrica fusese închisă toată ziua şi poarta era zăvorâtă. În casă nu se aflau decât cele două călugăriţe, sora Perpétue şi sora Simplice, care vegheau lângă trupul Fantinei.

Către ora la care domnul Madeleine obişnuia să se întoarcă acasă, portăreasa se ridică maşinal, luă cheia odăii lui dintr-un sertar şi sfeşnicul cu care suia întotdeauna scara, agăţă cheia în cuiul de unde o lua el de obicei şi puse sfeşnicul alături, ca şi cum l-ar fi aşteptat. Apoi se aşeză iar pe scaun şi căzu pe gânduri.

Biata bătrână făcuse toate lucrurile astea fără să-şi dea seama.

Abia peste vreo două ceasuri se dezmetici şi strigă: „O! Doamne-Dumnezeule! Şi eu care i-am pus cheia la îndemână!”

În clipa aceea gemuleţul cămăruţei se deschise, o mână trecu prin deschizătură, apucă sfeşnicul şi cheia şi aprinse lumânarea la opaiţul care ardea alături de ea.

Portăreasa ridică ochii şi rămase împietrită. Îşi înăbuşi ţipătul care i se suia în gâtlej.

Cunoştea mâna, braţul, mâneca redingotei.

Era domnul Madeleine.

Timp de câteva minute nu putu scoate o vorbă, rămase ca „trăsnită”, cum spunea ea mai târziu, când îşi povestea întâmplarea.

— Dumnezeule, domnule primar, eu vă credeam... strigă ea în sfârşit, dar se opri, pentru că sfârşitul frazei ar fi fost prea nerespectuos faţă de început.

---

[184] Ziar ultraregalist din vremea restauraţiei.

Pentru ea, Jean Valjean era tot domnul primar.

El îi sfârşi vorba:

— La închisoare, spuse el. Am fost. Am rupt o gratie de la fereastră, mi-am dat drumul pe acoperiş în jos, şi iată-mă! Mă urc în odaia mea! Du-te de o caută pe sora Simplice. O vei găsi, fără îndoială, la căpătâiul moartei.

Bătrâna îl ascultă cu grabă.

Jean Valjean nu-i dădu nici un sfat; era sigur că bătrâna avea să-l păzească mai bine decât s-ar fi păzit el însuşi.

Niciodată nu s-a ştiut cum izbutise să pătrundă în curte fără să deschidă poarta. Avea întotdeauna la el o cheie cu care deschidea o portiţă laterală; la închisoare trebuie însă să fi fost scotocit peste tot şi să i se fi luat cheia. Punctul acesta n-a fost lămurit.

Urcă scara care ducea la odaia lui.

Când ajunse sus, puse sfeşnicul pe ultimele trepte, deschise uşa fără zgomot şi se duse să închidă, pe dibuite, fereastra şi oblonul. Era o precauţie necesară; cititorul îşi aminteşte că fereastra dădea în stradă. Apoi se întoarse, luă lumânarea şi intră iar în odaie. Aruncă o privirie în jurul lui, pe masă, pe scaun, pe patul în care nu mai dormise de trei zile. Nu mai rămăsese acolo nici o urmă din dezordinea de alaltăieri noaptea. Portăreasa curăţise odaia. Culesese din cenuşă şi pusese pe masă cele două capete de fier ale bastonului şi moneda de doi franci, înnegrită de foc. Luă o bucată de hârtie şi scrise pe ea: *„Iată vârfurile de fier ale bastonului meu şi moneda de doi franci furată de la copilul Gervais, despre care am vorbit la curtea cu juri*”. Puse banul şi vârfurile de fier pe hârtie, ca să fie văzute numaidecât de cel care ar intra în odaie. Scoase din dulap o cămaşă veche şi o rupse în fâşii. Îşi făcu rost astfel de câteva bucăţi de pânză în care îşi împachetă sfeşnicele de argint. Nu era nici grăbit, nici tulburat; pe când înfăşură sfeşnicele episcopului, muşca dintr-o bucată de pâine neagră. Pesemne că era pâinea de la închisoare, pe care, fugind, o luase cu el.

Lucrul acesta a fost constatat mai târziu, după firimiturile de pâine găsite pe podea, când poliţia a făcut o percheziţie.

Se auziră două bătăi uşoare în uşă.

— Intră! spuse el.

Era sora Simplice.

Era palidă, avea ochii roşii. Ţinea în mână o lumânare care tremura. Aşa sunt marile lovituri ale soartei; oricât de desăvârşiţi sau de împietriţi am fi, ele ne smulg din fundul măruntaielor natura omenească şi o silesc să iasă la iveală. Călugăriţa, în ziua aceea plină de emoţii, devenise din nou femeie. Plângea şi tremura.

Jean Valjean scrise câteva rânduri pe o hârtie pe care o întinse călugăriţei.

— Soră, te rog să-i dai asta preotului.

Era o foaie neîndoită. Sora îşi aruncă ochii pe ea.

— Poţi să citeşti, spuse el.

— Ea citi: *„Îl rog pe preot să vegheze asupra a tot ce las aici. Să plătească cheltuielile procesului meu şi înmormântarea femeii care a murit azi. Restul va fi pentru săraci.”*

Sora voi să vorbească, dar nu putu scoate decât câteva sunete nelegate între ele. Izbuti să spună doar:

— Domnul primar n-ar vrea s-o mai vadă o dată pe biata femeie?

— Nu, spuse el, sunt pe urmele mele, ar putea să mă aresteze în odaia ei şi asta ar tulbura-o.

De-abia rostise aceste cuvinte, când se iscă un zgomot grozav pe scări. Amândoi auziră un vuiet de paşi care suiau şi pe bătrâna portăreasă strigând cât putea mai tare şi mai ascuţit:

— Domnule, vă jur pe bunul Dumnezeu că nici ziua, nici seara n-a intrat nimeni aici şi că eu nu m-am mişcat de lângă uşă!

Un bărbat îi răspunse:

— Şi cu toate astea e lumină în odaie.

Jean Valjean recunoscu vocea lui Javert.

Odaia era făcută în aşa fel, încât uşa, deschizându-se, acoperea colţul din dreapta. Jean Valjean suflă în lumânare şi se aşeză în colţul acela.

Sora Simplice îngenunche lângă masă.

Uşa se deschise.

Javert intră.

Se auzeau mai multe voci bărbăteşti vorbind în şoapta pe coridor şi glasul portăresei care tăgăduia.

Călugăriţa nu ridică ochii. Se ruga.

Lumânarea de pe cămin răspândea o lumină foarte slabă.

Javert o văzu pe soră şi se opri uimit.

Se ştie că substanţa fiinţei lui Javert, elementul lui, aerul care îi trebuia ca să poată trăi, era veneraţia faţă de orice autoritate. Era făcut dintr-o bucată şi nu înţelegea nici obiecţiunea, nici restricţiunea. Bineînţeles, autoritatea eclesiastică era pentru el cea mai de frunte. Era religios în chip superficial şi corect, aşa cum era în toate. Pentru el, un preot era un spirit care nu se înşeală, o călugăriţă o făptură care nu păcătuieşte. Le vedea ca pe nişte suflete care înălţaseră un zid între ele şi lume, un zid cu o singură uşă, care se deschidea numai ca să lase să iasă adevărul.

Când o văzu pe soră, vru mai întâi să plece.

Dar mai avea o datorie care îl împingea puternic înainte. Rămase şi se hotărî să pună cel puţin o întrebare.

În faţa lui era sora Simplice, care nu minţise în viaţa ei. Javert o ştia şi o respecta şi mai mult din pricina asta.

— Soră, spuse el, eşti singură în odaia asta?

Trecu o clipă grozavă, în timpul căreia biata portăreasă crezu că-i vine rău.

Sora ridică ochii şi răspunse:

— Da.

— Iartă-mă că stărui, rosti Javert, dar e datoria mea. N-ai văzut în seara asta pe cineva, un bărbat? Numitul Jean Valjean a evadat. Îl căutăm. Nu l-ai văzut?

Sora răspunse:
— Nu.
Minţea. Minţise de două ori, una după alta, fără să şovăie, repede, ca şi cum s-ar fi jertfit pe sine.
— Iertaţi-mă! spuse Javert şi, salutând-o adânc, plecă.
O, sfântă făptură, nu mai eşti de mult pe lumea asta! Te-ai întâlnit în lumină cu surorile tale, fecioarele, şi cu fraţii tăi, îngerii. Deie Domnul ca în rai să-ţi fie socotită minciuna asta!.
Cuvântul surorii fu atât de hotărâtor pentm Javert, încât nici nu mai băgă de seamă faptul curios că pe masă fumega o lumânare abia stinsă.
Peste un ceas, un om trece prin ceaţă, printre pomi, către Paris, depărtându-se cu repeziciune de Montreuil-sur-mer.
Era Jean Valjean. Doi sau trei cărăuşi au depus mărturie mai târziu că îl întâlniseră, că ducea un pachet şi era îmbrăcat cu o cămaşă de lucrător. De unde luase cămaşa aceea? Nu s-a ştiut niciodată. E drept că, cu câteva zile înainte, un lucrător bătrân murise la infirmeria fabricii şi nu lăsase decât o cămaşă de lucru. Poate că era aceea.
Încă un cuvânt despre Fantine.
Toţi avem o singură mamă: pământul. Fantine fu redată acestei mame.
Preotul crezu că face bine, şi poate în adevăr făcea bine, oprind pentru săraci cea mai mare parte din suma pe care o lăsase Jean Valjean. La urma urmei, despre cine era vorba? Despre un ocnaş şi o femeie de stradă. Din pricina asta, preotul simplifică înmormântarea Fantinei, o reduse la strictul necesar, adică la groapa comună.
Fantine fu deci îngropată în acel colţ al cimitirului unde nu se plăteşte, care e al tuturor şi al nimănui, şi în care săracilor li se pierde urma. Din fericire, Dumnezeu ştie unde să găsească sufletele. Fantine fu culcată în întuneric, printre osemintele care se mai aflau acolo. Rămăşiţele ei pământeşti zăcură în promiscuitate. Fu aruncată în groapa comună. Cum îi fusese patul, aşa şi mormântul.

PARTEA A DOUA

COSETTE

CARTEA ÎNTÂI
WATERLOO

I
Ce se poate vedea venind de la Nivelles

Acum un an (1861), într-o frumoasă dimineaţă de mai, un drumeţ, cel ce povesteşte întâmplarea de faţă, venea de la Nivelles şi se îndrepta spre La Hulpe. Mergea pe jos. O luase printre două rânduri de copaci, pe o şosea lată, pietruită, care şerpuia pe nişte dealuri înşirate unul după altul, înălţând drumul şi scoborându-l, întocmai ca nişte valuri uriaşe. Trecuse de Lillois şi de Bois Seigneur Isaac. Spre apus se zărea clopotniţa acoperită cu ţiglă din Braine-l'Alleud, care seamănă cu o oală întoarsă. Lăsase în urmă o pădure pe un dâmb, iar la o cotitură de dram lăturalnic, lângă un fel de spânzurătoare putredă, pe care sta scris*: Vechea barieră nr. 4*, o cârciumă, pe faţada căreia se putea citi: *La răscruce de vânturi*. *Echabeau. Cafenea particulară.*

După vreo mie de paşi de la cârciumă, se pomeni în mijlocul unei vâlcele, unde se afla o apă care trece pe sub arcul unui podeţ din marginea drumului. Grupul de arbori răzleţi şi foarte verzi, care năpădesc valea pe o parte a drumului, se împrăştie de partea cealaltă prin livezi şi se îndreaptă cu gingăşie şi fară nici o rânduială înspre Braine-l'Alleud.

Acolo, în dreapta, la marginea drumului, se afla un han; o trăsurică pe patru roţi stătea în faţa uşii, în jurul lui un morman de araci pentru hamei, un plug, o movilă de mărăcini uscaţi lângă un gard viu, nişte var care fumega într-o groapă pătrată, o scară în dreptul unui şopron vechi, cu pereţii de nuiele. O fetişcană plivea într-o holdă pe deasupra căreia zbura, adus de vânt, un afiş mare, galben, pesemne ai unei reprezentaţii dintr-altă parte, de la vreo serbare câmpenească. Pe după colţul hanului, în dreptul unei bălţi, în care se bălăcea un cârd de raţe, se pierdea în mărăciniş o potecuţă prost pietruită. Drumeţul o luă pe acolo.

După vreo sută de paşi făcuţi pe lângă un zid din veacul al XV-lea, acoperit de o streaşină de olane puse în muchie, ajunse în faţa unei porţi de piatră boltite, aşezate pe o temelie dreaptă, în stilul sever Ludovic al

XIV-lea, încadrată de alte două basoreliefuri. O faţadă fară podoabe domina această poartă; un perete perpendicular pe faţadă ajungea aproape până la poartă, făcând cu ea, dintr-o dată, un unghi drept. Pe pajiştea dinaintea porţii zăceau trei grape, printre care creşteau de-a valma toate florile. de mai. Poarta era închisă. Avea două obloane hodorogite, împodobite cu un ciocan vechi şi ruginit.

Era o zi însorită; prin crengile copacilor trecea un freamăt molcom de primăvară care părea că vine mai degrabă de prin cuiburi decât din văzduh. O păsărică sprintenă, pesemne îndrăgostită, cânta în neştire în vârful unui copac.

Drumeţul se aplecă şi se uită cu băgare de seamă la piatra din stânga, unde văzu, în partea de jos a porţii, o spărtură rotundă, destul de mare, care semăna cu golul unei sfere. În clipa aceea, canaturile se dădură la o parte şi ieşi o ţărancă.

Îl văzu pe călător şi îşi dădu seama la ce se uită.

— O ghiulea franţuzească a făcut asta! zise ea. Şi adăugă: Şi ce vezi acolo, mai sus, în poartă, lângă pironul ăla, e gaura făcută de una mai mare. Asta n-a străpuns lemnul.

— Cum îi spune locului ăstuia? întrebă drumeţul.

— Hougomont, spuse ţăranca.

Drumeţul se ridică. Făcu câţiva paşi şi se uită peste gard. În zarea depărtată, printre copaci, zări un fel de colnic şi pe colnicul ăsta ceva care, din depărtare, părea un leu.

Se afla pe câmpul de luptă de la Waterloo.

II
Hougomont

Hougomont a fost un loc al morţii, cea dintâi piedică, cea dintâi împotrivire întâlnită la Waterloo de acest mare pădurar al Europei care se numea Napoleon; cel dintâi nod sub lovitura securii.

Era un castel şi nu mai e decât o fermă. Pentru un cercetător al trecutului, Hougomont este Hugomons. Castelul fusese clădit de Hugo, sire de Somerel, care înzestrase şi al şaselea paraclis al mănăstirii din Villiers.

Drumeţul împinse poarta, trecu pe lângă o caleaşcă veche de sub un portic şi intră în curte.

Cel dintâi lucru care-i atrase atenţia în curtea asta fu o poartă din veacul al XVI-lea, care închipuia o boltă; în jurul ei totul era năruit. Aspectul monumental se naşte adesea din ruină. Lângă huila se deschide într-un zid o altă poartă unghiulară, din timpul lui Henric al IV-lea, şi prin care se vedeau pomii unei livezi. Lângă poarta asta, o groapă de gunoi, nişte hârleţe şi nişte lopeţi, câteva căruţe, o fântână veche cu lespedea ei şi cu scripetele de fier, un mânz care zburda, un curcan înfoiat, o capelă cu o clopotniţă mică, un păr înflorit cu ramurile întinse peste zidul capelei

- iată cum arăta curtea pe care a visat s-o cucerească Napoleon. Această bucată de pământ, dacă ar fi putut pune mâna pe ea, i-ar fi dat, poate, stăpânirea lumii. Nişte găini scormonesc cu ciocul în ţărână. Se aude un mârâit: un dulău îşi arată colţii, ţinând locul englezilor.

Aici, englezii au fost vrednici de admiraţie. Cele patru companii de infanterie de gardă ale lui Cooke au ţinut piept timp de şapte ceasuri unei armate îndârjite.

Privit pe hartă, în plan geometric, cu clădirile şi cu zidul împrejmuitor, Hougomont se prezintă ca un fel de dreptunghi neregulat, cu un unghi retezat. E tocmai locul în care se află poarta dinspre miazăzi, păzită de zidul acesta de pe care se poate trage de-a dreptul în ea. Hougomont are două porţi; poarta dinspre miazăzi, a castelului, şi poarta dinspre miazănoapte, a fermei. Napoleon trimisese împotriva Hougomontului pe fratele său Jerome; diviziile Guillemniot, Foy şi Bachelu se opriră aici; aproape întreg corpul de armată al lui Reille intră în luptă şi fu sfărâmat; ghiulelele lui Kellermann se irosiră toate în faţa acestui eroic colţ de zid. Brigada Bauduin izbuti să străpungă Hougomontul pe la nord, în vreme ce brigada Soye abia putu pătrunde niţel pe la sud, dar fară să-l poată lua.

Clădirile fermei sunt aşezate în marginea de sud a curţii. O parte din poarta dinspre nord, sfărâmată de francezi, stă atârnată pe zid. Sunt patra scânduri bătute în două grinzi, pe care se mai văd urmele atacului. Poaita dinspre miazănoapte, spartă de către francezi, şi căreia i s-a pus altă bucată în locul tăbliei atârnate pe zid, dă spre fundul ogrăzii; e tăiată patrat într-un zid a cărui temelie e de piatră, iar partea de sus din cărămidă, şi care mărgineşte ograda înspre nord. Este o poartă obişnuită, pentru căruţe, ca la toate fermele, cu două canaturi late, făcute din scânduri grosolane; dincolo, nişte păşuni. Încăierarea pentru această intrare a fost înverşunată. Pe uşorul porţii au rămas vreme îndelungată tot soiul de urme de mâini însângerate. Acolo a fost ucis Bauduin.

Viforul bătăliei stăruia încă în această ogradă; grozăvia ei se vedea bine; vălmăşagul adânc al încăierării s-a întipărit aici; viaţă şi moarte; parc-a fost ieri. Zidurile sunt în paragină, pietrele se năruie, spărturile ţipă, găurile sunt”ca nişte răni, copacii, aplecaţi, scuturaţi de fiori, parcă se căznesc s-o ia la fugă.

În 1815 curtea asta avea mai multe clădiri decât astăzi. Unele dintre ele, care între timp au fost date jos, alcătuiau un fel de întărituri, unghiuri şi colţuri de echer.

Aici se baricadaseră englezii. Francezii au pătruns înăuntru, dar n-au izbutit să se menţină. Lângă capelă se înalţă, prăbuşită, mai bine zis spintecată, o aripă a castelului, singura urmă ce mai dăinuieşte din castelul de la Hougomont. Castelul a slujit ca un fel de foişor, iar capela ca citadelă. S-au nimicit unii pe alţii. Împuşcaţi din toate părţile, din dosul zidurilor, din podurile hambarelor, din fundul pivniţelor, prin toate ochiurile ferestrelor, prin toate gârliciurile, prin toate crăpăturile dintre pietre, francezii aduseseră snopi de nuiele şi dăduseră foc zidurilor şi oamenilor; gloanţelor le-au răspuns prin foc.

În aripa surpată, prin ferestrele zăbrelite, se văd încăperile dărăpănate ale unui grup de locuinţe din cărămidă; infanteriştii englezi

stătuseră la pândă în aceste încăperi; scara în chip de spirală, crăpată de sus până jos, seamănă cu interiorul unei scoici sfărâmate. Ea are două caturi; asediaţi pe această scară, înghesuiţi pe treptele de sus, englezii le tăiaseră pe cele de jos. Sunt lespezile mari, albastre, aruncate morman în nişte urzici. Vreo zece trepte sunt încă prinse în zid; pe cea dintâi se află săpată forma unui trident. Treptele astea, la care nu se poate ajunge, se ţin bine la locul lor. Restul pare o falcă fără dinţi. Mai sunt acolo şi doi copaci bătrâni; unul e uscat, celălalt, cu trunchiul ciuruit, înverzeşte în aprilie. De prin 1815a început să crească străbătând mijlocul scării.

S-au măcelărit în capelă. Interiorul, în care domneşte iarăşi liniştea, e ciudat. Nu s-a mai slujit aici de la măcel. Cu toate astea, altarul a rămas în picioare, un altar de lemn grosolan, pus pe-o temelie de piatră necioplită. Patra pereţi văruiţi, o uşă în faţa altarului, două ferestre arcuite; pe uşă, un crucifix mare de lemn; deasupra crucifixului, o ferestruică pătrată, astupată cu un braţ de fân; jos, într-un colţ, o veche cercevea cu toate geamurile sparte: aşa e capela. Lângă altar se află pironită

O statuie de lemn a sfintei Ana, din veacul al XV-lea; capul pruncului Isus a fost retezat de o schijă. Stăpâni o clipă pe capelă, pe urmă izgoniţi, francezii i-au dat foc. Flăcările s-au întins peste tot în această dărâmătură; a fost un adevărat cuptor; uşa a ars, podelele au ars, dar Hristosul de lemn n-a fost mistuit de flăcări. Focul i-a ars picioarele, din care nu i se mai pot vedea decât nişte cioturi înnegrite; pe urmă s-a stins. O minune, spun cei de prin partea locului. Copilul Isus cu capul retezat n-a avut norocul Hristosului de lemn.

Pereţii sunt plini de iscălituri. Lângă picioarele lui Hristos se poate citi acest nume: *Henquinez*. Pe urmă, altele: *Conde de Rio Maior*, *Marques y Marquesa de Almagro (Habana).* Se găsesc şi câteva nume franțuzeşti cu semne de exclamare; semne de mânie. Peretele a fost văruit din nou în 1849. Naţiunile se batjocoreau aici unele pe altele.

Chiar de la uşa acestei capele a fost ridicat un cadavru care ţinea în mână o secure. Acest cadavru era sublocotenentul Legros.

La ieşirea din capelă, se vede în stânga o fântână. În curte sunt două. Te întrebi: de ce nu mai are fântâna asta găleată şi lanţ? Pentru că nu se mai scoate apă din ea. Dar din ce pricină nu se mai scoate apă din ea? Pentru că e plină de schelete.

Ultimul om care a scos apă din această fântână a fost Guillaume van Kylsom, ţăran din Hougomont, care era grădinar acolo. La 18 iunie 1815 familia lui a fugit şi s-a adăpostit în pădure.

Pădurea din jurul mănăstirii Villiers a ascuns timp de câteva zile şi nopţi pe aceşti nefericiţi fugiţi de la casele lor. Şi astăzi încă anumite urme, uşor de recunoscut, cum sunt trunchiurile bătrâne ale arborilor arşi, ne arată locul unde au fost acele biete tabere pline de groază, pierdute în fundul hăţişurilor.

Guillaume van Kylsom rămăsese la Hougomont „să păzească castelul” şi se pitulase într-o pivniţă. Englezii dădură peste el. Îl scoaseră din ascunzătoare şi lovindu-l cu latul săbiei, luptătorii îl siliră pe omul ăsta înspăimântat să-i servească. Li se făcuse sete. Guillaume le dădu să bea. Din această fântână scotea el apă. Mulţi au băut acolo înghiţitura lor cea

din urmă. Fântâna din care s-au adăpat atâţia morţi trebuia să moară şi ea.

După bătălie lumea se grăbea să îngroape cadavrele. Moartea are felul ei de a întuneca biruinţa şi după glorie, aduce ciuma. Tifosul e un adaos al triumfului. Fântâna era adâncă: au făcut dintr-însa un mormânt. Au fost aruncaţi acolo trei sute de morţi. Cam cu prea multă grabă. Erau oare morţi cu toţii? Legenda spune că nu. Se zice că în noaptea următoare s-au auzit din fântână glasuri stinse cerând ajutor.

Fântâna a rămas stingheră în mijlocul ogrăzii. Trei ziduri, jumătate din piatră, jumătate din cărămidă, îndoite ca laturile unui paravan şi închipuind un turnuleţ pătrat o înconjoară din trei părţi. Cea de-a patra latură e deschisă. Pe-acolo se scotea apa. Zidul din fund are un fel de spărtură, aproape rotundă, pesemne o gaură de obuz. Turnuleţul avea un tavan din care n-au mai rămas decât bârnele. Fierăria, care sprijină zidul din dreapta, are forma unei cruci. Când te apleci, privirea ţi se pierde într-un cilindru adânc de cărămidă, năpădit de întunecime. De jur împrejurul fântânii, toată partea de jos a zidurilor e acoperită de urzici.

Fântâna nu are în faţă lespedea lată, albastră, care slujeşte ca un fel de margine tuturor fântânilor din Belgia. În locul lespezii albastre e o grindă de care se sprijină cinci sau şase butuci de lemn, noduroşi şi ţepeni, care par nişte oase mari. Nu mai există nici găleată, nici lanţ, nici scripete; dar mai există jgheabul de piatră care slujea pentru scurgerea apei. Apa de ploaie se strânge aici şi din când în când câte o pasăre din pădurea din apropiere coboară să bea, pe urmă îşi ia din nou zborul.

O casă, între ruinele acestea, casa fermei, e încă locuită. Uşa ei dă spre curte. Lângă tăbliţa frumoasă a unei broaşte gotice, uşa are un mâner de fier în chip de trifoi, aşezat de-a curmezişul. În clipa în care locotenentul hanovrez Wilda a apăsat pe mâner ca să se adăpostească în fermă, un soldat francez din geniu i-a retezat mâna cu o lovitură de secure.

Bunicul familiei care locuieşte aici era fostul grădinar van Kylsom, mort de multă vreme. O femeie cu părul cărunt ne spune:

— Eram aici. Aveam trei ani. Surorii mele mai mari îi era frică şi plângea. Ne-au dus în pădure. Pe mine mă ţinea mama în braţe. Toţi puneau urechea la pământ ca să asculte. Eu făceam ca tunul şi ziceam: „Bum; bum!”

O poartă a ogrăzii, cum am mai spus, dă în livadă.

Livada e grozavă.

E alcătuită din trei părţi; am putea spune chiar din trei acte. Partea întâi e o grădină; partea a doua e livada, iar a treia, o pădure. Toate aceste trei părţi au o împrejmuire comună; spre intrare, clădirile castelului şi ale fermei; în stânga, un gard viu; în dreapta, un zid; în fund, un alt zid. Zidul din dreapta e din cărămidă; cel din fund e din piatră. Întâi intri în grădină. E în pantă, plantată cu coacăze, e plină de buruieni şi se sfârşeşte cu o terasă monumentală de piatră, mărginită, de stâlpi învoiţi. O grădină seniorială, în stilul franţuzesc dinaintea lui Lenôtre[185]; astăzi, numai dărâmături şi bălării. În partea de sus a stâlpilor sunt nişte globuri

---

[185] Arhitect-peisagst din sccolul al XVII-lea.

care par ghiulele de piatră. Au mai rămas în picioare patruzeci şi trei de stâlpi; ceilalţi sunt trântiţi în iarbă. Aproape toţi sunt ciuruiţi de rafale. Un stâlp sfărâmat zace pe parapet întocmai ca un picior rupt.

În grădina asta dincolo de livadă, pătrunseră şase voltijori[186] din I-iul regiment de infanterie şi, nemaiputând să scape, încolţiţi şi alungaţi ca nişte urşi în vizuină, primiră lupta cu două companii hanovreze, dintre care una înarmată cu carabine. Hanovrezii se urcaseră pe balustradă şi trăgeau de sus. Voltijorii, răspunzând de jos, şase contra două sute, curajoşi, neavând alt adăpost decât tufele de coacăze, ţinură piept un sfert de ceas până să fie răpuşi.

Urci vreo câteva trepte, şi din grădină, ajungi în livada propriu-zisă. Acolo, pe locul ăsta de câţiva stânjeni pătraţi, o mie cinci sute de oameni au fost seceraţi în mai puţin de un ceas. Zidul pare gata să reînceapă lupta. Cele treizeci şi opt de metereze făcute de englezi la înălţimi deosebite se văd şi azi. În dreptul celui de-al şaisprezecelea se afla două morminte engleze de piatră. Numai zidul dinspre miazăzi are metereze pe acolo se dădea atacul principal. Zidul ăsta era acoperit în afară de un gard viu, foarte înalt; francezii ajunseră în faţa lui, crezură că nu e vorba decât de un gard viu, îl trecură şi dădură peste zid, obstacol şi capcană, cu infanteria engleză în spatele lui, cu cele treizeci de metereze vărsând foc toate deodată, un potop de şrapnele şi de gloanţe; brigada Soye fu nimicită aici. Aşa a-nceput Waterloo.

Cu toate acestea, livada a fost cucerită. Neavând scări, francezii s-au căţărat cu unghiile. S-au dat lupte corp la corp pe sub copaci. Toată pajiştea de-aici a fost scăldată în sânge. Un batalion din Nassau, alcătuit din şapte sute de oameni, a fost nimicit. Partea din afară a zidului, asupra căruia fuseseră concentrate cele două baterii ale lui Kellermann, e ciuruită de gloanţe.

În mai, livada se înviorează ca oricare alta. Cresc aici gălbenele şi părăluţe; iarba e înaltă; o pasc caii de plug; deasupra aleilor atârnă nişte frânghii din păr de cal, pe care se usucă rufele, silindu-i pe trecători să plece capul; umbli prin paragină, iar piciorul ţi se înfundă în muşuroaie de cârtiţă. Printre bălării se vede un trunchi de copac scos din rădăcină, culcat la pământ şi care înverzeşte. Maiorul Blackmann s-a rezemat de el când şi-a dat sufletul. Alături, sub un arbore înalt, s-a prăbuşit generalul german Duplat, scoborâtor al unei familii franceze care s-a refugiat după revocarea edictului de la Nantes. Lângă el se încovoaie un măr bătrân, bolnav, legat cu un bandaj de paie şi de humă. Aproape toţi merii sunt gârboviţi de bătrâneţe. N-a rămas unul să nu fi fost lovit de-un glonţ sau de-un şrapnel. Livada e plină de scheletele pomilor morţi.

Corbii se rotesc printre crengi. În fund se află o pădure plină de viorele.

Bauduin mort, Foy rănit, focul, măcelul, carnajul, un râu de sânge englez, de sânge german şi de sânge francez, amestecate cu îndârjire, o fântână plină de cadavre, regimentul din Nassau şi regimentul din Brunswick nimicite. Duplat ucis, Blackmann ucis, infanteria engleză mutilată, douăzeci de batalioane franceze din cele patruzeci ale corpului

---

[186] Infanterişti de elită (în armata franceză dinainte de 1870).

lui Reille decimate, trei mii de oameni trecuţi prin foc şi sabie, ciopârţiţi, măcelăriţi, împuşcaţi - numai în dărâmătura asta din Hougomont; şi toate astea, pentru ca un ţăran să-i poată spune astăzi unui trecător: „Domnule, dacă doriţi, daţi-mi trei franci şi vă povestesc ce-a fost la Waterloo!”

III
18 iunie 1815

Să ne întoarcem în urmă (e un drept al povestitorului) şi să ne oprim iarăşi asupra anului 1815, şi chiar puţin mai înainte de epoca în care începe acţiunea povestită în partea întâi a acestei lucrări.

Dacă n-ar fi plouat în noaptea de 17 spre 18 iunie 1815, viitorul Europei ar fi fost altul. Câteva picături de apă mai mult sau mai puţin au adus declinul lui Napoleon. Pentru ca Waterloo să fie sfârşitul Austerlitzului, providenţa n-a avut nevoie decât de un pic de ploaie; un nor care s-a ivit atunci pe cer, fară nici un rost în acel anotimp, a fost de ajuns ca să năruie o lume.

Bătălia de la Waterloo şi asta i-a dat lui Blücher timpul necesar să sosească), n-a putut începe decât la ceasurile unsprezece şi jumătate. De ce? Pentru că pământul era moale. A fost nevoie să se aştepte până se va usca puţin, pentru ca artileria să poată manevra.

Napoleon era ofiţer de artilerie şi vedea totul sub acest unghi. În esenţă, acest strălucit căpitan era acelaşi om care, în raportul către directorat asupra Abukirului, spunea: *„Una dintre ghiulelele noastre a ucis şase oameni”.* Toate planurile sale de luptă sunt făurite numai în funcţie de proiectil. Cheia biruinţelor sale: a concentra toată artileria asupra unui singur punct. Socotea strategia generalului duşman drept o cetăţuie şi o bătea cu tunul. Hărţuia fără încetare punctul slab cu şrapnele; începea şi sfârşea bătăliile cu tunul. Tirul făcea parte din geniul său. Străpungerea careurilor, spulberarea regimentelor, spargerea fronturilor, zdrobirea şi împrăştierea maselor, totul se reducea pentru el la a lovi, a lovi, a lovi fără încetare - şi sarcina asta i-o încredinţa ghiulelei. Metodă de temut şi care, unită cu geniul, l-a făcut de neînvins, vreme de cincisprezece ani, pe acest încruntat atlet al încăierării războinice.

La 18 iulie 1815 el se bizuia cu atât mai mult pe artilerie, cu cât se bucura şi de superioritatea numerică. Wellington nu avea decât o sută cincizeci de guri de foc, pe când Napoleon avea două sute patruzeci.

Închipuiţi-vă un teren uscat, artileria putând să se mişte, acţiunea începută la şase dimineaţa. Bătălia ar fi fost câştigată şi sfârşită la ora două, deci cu trei ceasuri înainte de atacul prusac.

Care-i partea de vină a lui Napoleon în pierderea acestei bătălii? Poate fi oare învinovăţit cârmaciul de naufragiu?

Nu cumva neîndoiosul declin fizic al lui Napoleon se agrava, în vremea aceea, prin vreo zdruncinare lăuntrică? Cei douăzeci de ani de războaie sleiseră oare deopotrivă tăişul ca şi teaca, sufletul ca şi trupul? începuse oare să-l stingherească pe căpitan veteranul? Într-un cuvânt, aşa cum au socotit mulţi istorici de seamă, geniul acesta se întuneca? Se lăsa oare cuprins de mânie, ca să-şi ascundă sie însuşi propria sa slăbiciune? Începea să se clatine sub amăgirea unui îndemn spre aventură? Ajungea, lucru grav pentru un general, să nu-şi mai dea seama de primejdie? Există oare la categoria asta a oamenilor mari, realişti, pe care i-am putea numi uriaşi ai acţiunii, o vârstă de miopie a geniului? Bătrâneţea nu are nici o înrâurire asupra geniilor idealiste; pentru oameni ca Dante şi ca Michelangelo, a îmbătrâni înseamnă a creşte; pentru cei ca Hannibal şi ca Bonaparte - înseamnă oare a descreşte? Să fi pierdut Napoleon adevăratul simţ al biruinţei? Să fi ajuns a nu mai fi în stare să-şi dea seama de primejdie, a nu mai presimţi când i se întinde o cursă, a nu mai deosebi marginea şubredă a prăpăstiilor? Nu mai simţea apropierea catastrofelor? El, care altădată cunoştea toate căile izbânzii, şi care, de la înălţimea carului său cu fulgere, ţi le arăta cu un gest suveran, era oare atât de buimăcit încât să ducă în prăpastie furtunoasele sale legiuni? La patruzeci şi şase de ani să fi fost el cuprins de o supremă nebunie? Acest conducător titanic al destinului nu mai era decât un mare nechibzuit?

Nu suntem de această părere.

Planul său de luptă era, după mărturia tuturor, o capodoperă. Să pornească de-a dreptul asupra centrului liniei aliate, să facă o spărtură în duşman, să-l frângă în două, să împingă aripa britanică spre Hal, iar aripa prusacă spre Tongres, să reducă pe Wellington şi pe Blücher la două frânturi să pună mâna pe Mont-Saint-Jean, să cucerească Bruxellesul, să-l arunce pe german în Rin şi pe englez în mare. Asta urmărea Napoleon în această bătălie. Pe urmă se va mai vedea.

Se înţelege de la sine că nu avem pretenţia să facem aici istoria bătăliei de la Waterloo. Una dintre întâmplările care au dat naştere dramei pe care o istorisim se leagă de această bătălie, dar scopul nostru nu este descrierea ei, care, de altminteri, a fost făcută - şi făcută în chip magistral! - dintr-un punct de vedere de către Napoleon însuşi, iar din alt punct de vedere de către o pleiadă întreagă de istorici.

Cât despre noi, îi lăsăm pe istorici să se certe; noi nu suntem decât un martor de la distanţă, un trecător pe aceste meleaguri, un cercetător aplecat pe-acest pământ frământat cu sânge omenesc, socotind poate aparenţele drept realităţi; nu avem dreptul de a înfrunta în numele ştiinţei o întreagă înlănţuire de fapte în care se găseşte fără îndoială şi un element amăgitor; nu avem nici experienţă militară, nici priceperea în materie de strategie, care ar putea să justifice un sistem; după părerea noastră, la Waterloo, un lanţ de întâmplări neprevăzute îi covârşeşte pe cei doi mari căpitani; iar dacă-i vorba de soartă, acest acuzat misterios, noi judecăm cum judecă poporul, judecător naiv.

IV
A

Cei care doresc să-şi închipuie exact bătălia de la Waterloo n-au decât să facă, în gând, pe pământ, un A mare. Piciorul din stânga al literei A e drumul spre Nivelles; piciorul din dreapta e drumul spre Genappe; liniuţa dintre ele e drumul desfundat de la Ohain la Braine-l'Alleud. Vârful literei A este Mont-Saint-Jean; acolo e Wellington; punctul din stânga de jos e Hougomont; acolo se află Reille împreună cu Jerome Bonaparte; punctul din dreapta de jos este Belle-Alliance; acolo se află Napoleon. Puţin mai jos de punctul unde liniuţa lui A întâlneşte şi taie piciorul din dreapta e Haie-Sainte. Exact în mijlocul liniuţei se află punctul unde s-a spus cuvântul hotărâtor al bătăliei. Acolo a fost aşezat leul, simbolul involuntar al eroismului suprem al gărzii imperiale.

Triunghiul din vârful literei A, cuprins între cele două picioare şi liniuţă, e podişul Mont-Saint-Jean. Toată bătălia s-a desfăşurat pentru el.

Aripile celor două armate se întindeau spre dreapta şi spre stânga drumurilor dinspre Genappe şi Nivelles; d'Erlon - ţinându-i piept lui Pieton, iar Reille - ţinându-i piept lui Hill.

Mai sus de vârful lui A, în spatele podişului Mont-Saint-Jean, se află pădurea Soignes.

Cât despre câmpia propriu-zisă, închipuiţi-vă o bucată întinsă de pământ, foarte accidentată; fiecare cută domină cuta următoare, iar toată laolaltă urcă spre Mont-Saint-Jean şi se înfundă în pădure.

Două oştiri duşmane pe un câmp de bătaie sunt doi luptători. E ca o luptă corp la corp. Unul vrea să-l doboare pe celălalt. Se folosesc de tot ce le iese înainte; un tufiş devine un punct de sprijin; colţul unui zid este un meterez; în lipsa unei cocioabe care să-i acopere spatele, un regiment o ia la fugă; o surpătură de pământ, o diferenţă de nivel, o potecă aşezată de-a curmezişul, o râpă, o pădure pot opri pe loc călcâiul acestui uriaş care se numeşte o armată şi-l pot împiedica să dea înapoi. Cel ce iese din câmpul de luptă pierde bătălia. De aceea, comandantul care poartă răspunderea e nevoit să cerceteze cel mai mic pâlc de copaci şi să cunoască bine cea mai neînsemnată cută de teren.

Cei doi generali cercetaseră cu luare-aminte câmpia de la Mont-Saint-Jean, cunoscută astăzi sub numele de Câmpia de la Waterloo. Cu un an mai înainte, Wellington o examinase cu prevăzătoare agerime pentru eventualitatea unei mari bătălii. Pe locul acesta, pentru duelul din ziua de 18 iunie, Wellington se simţea la largul său, pe când Napoleon se afla la strâmtoare. Armata engleză era pe înălţime, iar cea franceză era în vale.

Ar fi de prisos să-l descriem aici pe Napoleon călare, cu ocheanul în mână, pe colina de la Rossomme, în zorii zilei de 18 iunie 1815.

Înainte de a-l descrie noi, l-a văzut toată lumea. Cu profilul sau liniştit sub chipiul şcolii din Brienne, în uniforma verde, cu reverul alb acoperind decoraţia, cu haina-i lungă ascunzând epoleţii, cu cordonul roşu îndoit sub vestă, cu pantaloni de piele, pe calul alb cu valtrapuri de catifea purpurie, purtând în colţuri litera N cu coroană şi cu vulturi, cu cizmele de călărie

trase peste ciorapii de mătase, cu pinteni de argint, spadă de la Marengo - toată figura asta a celui din urmă Cezar e vie în mintea tuturor, aclamată de unii, osândită de alţii. Multă vreme figura aceasta a stat în plină lumină; din pricină că cei mai mulţi dintre eroi răspândesc o anumită negură de legendă care întunecă adevărul, pe un timp mai mult sau mai puţin îndelungat. Dar acum se face ziuă şi istoria îşi spune cuvântul.

Lumina aceasta care se numeşte istorie e nemiloasă; ea are acea caracteristică dumnezeiască şi ciudată că, fiind lumină şi tocmai pentru că e lumină, aşterne adeseori umbră acolo unde mai înainte străluceau raze; din acelaşi om ea face două năluci deosebite, o asmute pe una împotriva celeilalte şi o nimiceşte; adâncurile întunecate ale despotului se războiesc cu strălucirea orbitoare în preţuirea definitivă a popoarelor. Pângărirea Babilonului îl micşorează pe Alexandru. Încătuşarea Romei îl micşorează pe Cezar. Nimicirea Ierusalimului îl micşorează pe Titus. Tirania îl urmăreşte pe tiran. E o nenorocire pentru om să lase pe urma lui o pată de întuneric care-i seamănă.

V
Quid obscurum[187] al bătăliilor

Cunoaştem cu toţii partea întâi a acestei lupte; la început tulbure, îndoielnică, şovăitoare, plină de ameninţare pentru amândouă armatele, dar pentru englezi mai mult decât pentru francezi.

Plouase toată noaptea; pământul fusese desfundat de atâta ploaie; apa se strânsese ici şi colo în gropile câmpului ca în nişte căldări; pe alocuri convoaiele de căruţe se înfundaseră până la osie; de pe chingile cailor noroiul picura în stropi; dacă grâul şi secara, culcate la pământ de această gloată de căruţe în marş, n-ar fi acoperit urmele, făcând aşternut sub roţi, nici o mişcare - mai ales în văile dinspre Papelotte - n-ar fi fost cu putinţă.

1

269

Lupta începu târziu; Napoleon, cum am mai spus, avea obiceiul sil ţină toată artileria în mâna lui, ca pe un pistol, ţintindu-l când într-un punct, când într-altul al bătăliei; hotărâse să aştepte până ce bateriile înhămate vor putea să se mişte şi să galopeze în voie; pentru asta trebuia să răsară soarele şi să usuce pământul. Dar soarele nu răsări. Nu mai era întâlnirea de la Austerlitz. În clipa când se auzi cea dintâi lovitură de tun, generalul englez Colville se uită la ceas şi văzu că era ora unsprezece şi treizeci şi cinci de minute.

Bătălia fu începută cu înverşunare, poate chiar cu mai multă înverşunare decât ar fi vrut împăratul, de către aripa stângă franceză, împotriva Hougomontului. Napoleon atacă în acelaşi timp centrul, împingând brigada Quiot înspre Haie-Sainte, iar Ney împinse aripa

[187] Acel ceva obscur (lat.).

dreaptă franceză împotriva aripii stângi engleze, care se sprijinea pe Papelotte.

Atacul dezlănţuit împotriva Hougomontului era oarecum stimulat. Planul era de a-l atrage acolo pe Wellington, de a-l face să se abată spre stânga. Şi planul ar fi izbutit, dacă cele patru companii de gardă engleze şi vitejii belgieni din divizia Perponcher nu şi-ar fi păstrat cu tărie poziţia, aşa încât Wellington, în loc să-şi îngrămădească trupele acolo, se putu mărgini să trimită pentru întărire doar patru companii de gardă şi un batalion din Brunswick.

Atacul aripei drepte franceze, îndreptat asupra punctului Papelotte, era serios; să dea peste cap stânga engleză, să taie drumul spre Bruxelles, să stăvilească trecerea prusacilor, care puteau sosi dintr-un moment într-altul, să ia cu asalt Mont-Saint-Jean, să-l împingă pe Wellington spre Hougomont, de-acolo spre Braine-l'Alleud, apoi spre Hal - nimic mai limpede. Cu excepţia câtorva incidente, atacul acesta reuşi. Papelotte fu luat; Haie-Sainte căzu.

Un amănunt ce trebuie reţinut. Infanteria engleză, şi în special brigada lui Kernpt, erau alcătuite în mare parte din recruţi. Aceşti soldaţi tineri s-au purtat eroic în faţa temutei noastre infanterii; cu toată lipsa lor de experienţă, au ştiut să iasă vitejeşte din încurcătură; s-au dovedit mai ales foarte buni trăgători; ca puşcaş, lăsat întrucâtva de capul lui, soldatul se simte, ca să spunem aşa, propriul său general; recruţii aceştia au arătat că au ceva din spiritul inventiv şi din înverşunarea soldatului francez. Infanteria aceasta de ucenici a luptat cu însufleţire, lucru ce l-a nemulţumit pe Wellington.

După ce Haie-Sainte căzu, bătălia începu să şovăie.

În această zi, între amiază şi ceasurile patru după-masă, există un interval întunecat; mijlocul bătăliei e întrucâtva nelămurit, e punctul încâlcit al încăierării. Se întuneca. În negură se desluşeau tălăzuiri uriaşe, un miraj ameţitor; echipamentul de campanie de pe vremea aceea, astăzi aproape necunoscut, căciulile cu pampoane, săculeţele de la centură fluturând cu curelele încrucişate, leduncile cu cartuşe, dolmanele husarilor, cizmele roşii cu zeci de cute, chipiurile grele împodobite cu gaitane, infanteria aproape neagră din Brunswick amestecată cu infanteria stacojie din Anglia, soldaţii englezi, având în locul epoleţilor nişte colaci mari, albi şi rotunzi, cavaleria uşoară hanovreză cu căşti lunguieţe de piele, cu benzi de aramă şi cu penaj roşu, scoţieni cu genunchii goi şi cu pleduri cadrilate, ghetele mari, albe, ale grenadirilor noştri - toate alcătuiau tablouri vrednice de Salvador Rosa[188], iar nu linii strategice bune pentru Gribeauval[189].

O bătălie amestecată totdeauna cu ceva dintr-o furtună. *Quid obscurum, quid divinum.*[190] Fiecare istoric scoate oarecum ceea ce-i convine din acest vălmăşag. Oricare ar fi socotelile generalilor, ciocnirea maselor înarmate aduce unele răsturnări ce nu se pot prevedea; când se

---

[188] Pictor italian (1615-1673), renumit prin coloritul intens şi variat a! pânzelor sale.

[189] General francez, creatorul unor tipuri perfecţionate de tunuri de care s-a servit Napoleon.

[190] Acel ceva obscur, acel ceva divin (lat.).

trece la acţiune, cele două planuri ale celor doi conducători intră unul într-altul şi se defomnează unul pe altul. Un anumit punct al câmpului de luptă înghite mai mulţi luptători decât altul, întocmai ca acele terenuri, mai mult sau mai puţin spongioase, care sug mai repede sau mai încet apa cu care sunt stropite. Eşti silit să arunci acolo mai mulţi soldaţi decât aveai de gând. Cheltuieli neprevăzute. Linia de luptă pluteşte şi şerpuieşte ca un fir, valuri de sânge curg fără socoteală, fronturile armatelor unduiesc regimentele - înaintând sau dând înapoi - alcătuiesc capuri sau golfuri, toate aceste stânci se mişcă fară încetare unele în faţa altora; în locul infanteriei soseşte artileria; în locul artileriei vine cavaleria; batalioanele sunt un fel de dâre de fum. Parcă era ceva acolo; te uiţi bine - nu mai e nimic; luminişurile îşi schimbă locul; cutele întunecoase înaintează şi se retrag; suflă un vânt ca de mormânt, care împinge, goneşte, umflă şi risipeşte aceste mulţimi tragice. Ce este o încăierare? O oscilaţie. Nemişcarea unui plan geometric exprimă un moment, nu o zi. Pentru zugrăvirea unei bătălii e nevoie de pictori viguroşi, care să cuprindă haosul în pensula lor; Rembrandt e mai nimerit ca stil decât Van der Meulen[191]. Van der Meulen, veridic la amiază, minte la orele trei. Geometria înşeală; numai uraganul este adevărat. Asta-i îndreptăţeşte pe Folard[192] să-l contrazică pe Polibiu. Trebuie să adăugăm că vine întotdeauna o anumită clipă în care bătălia se schimbă în luptă corp la corp,se restrânge, se fărâmiţează într-o mulţime de fapte mărunte, care, ca să împrumutăm chiar expresia lui Napoleon, „ţin mai mult de biografia regimentelor decât de istoria unei armate”. În cazul acesta, istoricul are dreptul netăgăduit de a spune pe scurt. El nu e în măsură să redea decât liniile principale ale luptei; şi, oricât de conştiincios ar fi, nici un povestitor nu va fi în stare să contureze în chip desăvârşit forma acelui nor îngrozitor care se numeşte o bătălie.

Adevărul acesta, valabil pentru toate marile ciocniri militare, se aplică mai cu osebire luptei de la Waterloo.

Cu toate acestea, după-amiază, la un anumit moment, bătălia se preciză.

VI
Orele patru după-amiază

Pe la orele patru, situaţia armatei engleze era gravă. Prinţul de Orange comanda centrul, Hill aripa dreaptă. Pieton aripa stângă. Bătăios şi ca scos din fire, prinţul de Orange le striga olando-belgienilor: „Nassau, Brunswick, nici un pas înapoi!” Hill, slăbit, ceruse întăriri lui Wellington; Picton murise. In aceeaşi clipă în care englezii le smulseseră francezilor

---

[191] Pictor flamand (1634-1690).

[192] Scriitor militar francez din secolul al XVIII-lca. A scris între altele, un comentariu la *Istoria universală* a istoricului grec Polibiu (secolul al II-lea î.e.n.).

drapelul regimentului 105 de linie, francezii omorâseră în tabăra engleză pe generalul Picton cu un glonţ în cap. Pentru Wellington bătălia avea două puncte de sprijin: Hougomont şi Haie-Sainte. Hougomont rezista încă, dar era în flăcări; Haie-Sainte căzuse. Din batalionul german care-l apăra nu mai supravieţuiau decât patruzeci şi doi de oameni; toţi ofiţerii - afară de cinci - muriseră sau fuseseră prinşi.

Trei mii de luptători se măcelăriseră în această şură. Un sergent din infanteria engleză, cel mai bun boxer al Angliei, pe care tovarăşii săi îl socoteau invulnerabil, fusese omorât aici de un mic toboşar francez. Baring fusese scos din poziţie şi dat înapoi; Alten - trecut prin sabie. Se pierduseră câteva drapele, printre care unul al diviziei Alten şi unul al batalionului din Lunebourg, purtat de un principe din familia Deux Pont. Scoţienii cenuşii nu mai existau; dragonii cei mari ai lui Ponsomby fuseseră sfârtecaţi. Viteaza cavalerie dăduse îndărât în faţa lăncierilor lui Bro şi a cuirasierilor lui Travers; din o mie două sute de cai nu mai rămăseseră decât şase sute; din trei locotenenţi-colonei, doi erau la pământ; Hamilton rănit, Mater ucis. Ponsomby căzuse străpuns de şapte lovituri de suliţă. Gordon murise, Marsh murise. Două divizii, a cincea şi a şasea, fuseseră nimicite.

Hougomont fiind aproape cucerit, Haie-Sainte luat, nu mai rămăsese decât un nod: centrul. Şi nodul ăsta rezista mereu. Wellington îl întări, trimiţându-i acolo pe Hill, care se afla la Marbe-Braine, şi pe Chassé, care se afla la Braine-l’Alleud.

Centrul armatei engleze, de o formă puţin concavă foarte înţesat şi foarte compact - avea o poziţie bine întărită. Ocupa podişul de la Mont-Saint-Jean, având în spate satul, iar în faţă povârnişul, pe vremea aceea foarte anevoios. Era apărat de locuinţa asta puternică de piatră, care pe atunci făcea parte din domeniile comunei Nivelles şi care se afla la întretăierea drumurilor; o clădire din secolul al XVI-lea atât de solidă, încât ghiulelele ricoşau pe ea fără s-o clintească. De jur împrejurul podişului englezii tăiaseră ici şi colo gardurile vii, croiseră ferestre prin mărăciniş, aşezaseră o gură de tun între două crengi, crenelaseră tufişurile. Artileria lor stătea la pândă printre buruieni. Această stratagemă, fără îndoială îngăduită în război, care admite asemenea şiretlicuri, era atât de bine pusă la cale, încât Haxo, trimis de împărat pe la ceasurile nouă dimineaţa să recunoască poziţiile bateriilor duşmane, nu observase nimic şi se întoarse să-i spună lui Napoleon că nu se zărea nici o piedică, în afară de două baricade care închideau drumul spre Nivelles şi Genap- pe. Era tocmai vremea când lanurile sunt înalte; la marginea podişului, un batalion din brigada Kempt, al 95-lea, înarmat cu carabine, se pitulase în grâul mare.

Pus astfel la adăpost şi bine susţinut, central armatei anglo-olandeze se afla într-o situaţie foarte bună.

Poziţia aceasta nu era ameninţată decât dinspre pădurea Soignes, pe atunci învecinată cu câmpul de luptă şi străbătută de Groenendael şi Boitsfort. O armată n-ar fi putut să se retragă pe acolo fără să se destrame; regimentele s-ar fi fărâmiţat îndată. Artileria s-ar fi împotmolit

în mlaştini. Retragerea, după părerea multor oameni competenţi - ce-i drept, combătută de alţii -, ar fi fost o fugă în dezordine.

Wellington întări central cu o brigadă a lui Chassé, adusă de la aripa dreaptă, şi cu o brigadă a lui Wincke, scoasă de la aripa stângă, precum şi cu divizia Clinton. Trimise drept întărire englezilor săi regimentelor lui Halkett, brigăzii lui Mitchell, infanteriei lui Maitland, ca unităţi de sprijin, infanteria din Brunswick, contingentul din Nassau, pe hanovre- zii din Kielmansegge şi pe germanii din Ompteda. Avea prin urmare la îndemână douăzeci şi şase de batalioane. „Aripa dreaptă, cum spunea Charras[193], fu răsfrântă înapoia centrului”. O baterie puternică fusese ascunsă după nişte saci de pământ în punctul unde se află astăzi ceea ce se numeşte Muzeul Waterloo. Wellington mai avea într-o vale dragonii de gardă ai lui Somerset, cu o mie patru sute de cai. Era cealaltă jumătate a acelei cavalerii engleze, pe drept cuvânt vestită. Ponsomby distrus, rămânea Somerset.

Bateria de care am amintit şi care, o dată lucrarea terminată, ar fi aproape o redută, se afla aşezată îndărătul unui zid de grădină, foarte scund, căptuşit în grabă cu un strat de saci de nisip şi cu un parapet lat de pământ. Lucrarea nu fusese isprăvită; n-a fost vreme să fie întărită de jur împrejur.

Neliniştit, dar stăpân pe sine, Wellington era călare şi rămase acolo toată ziua, în aceeaşi atitudine, puţin mai sus de vechea moară de la Mont-Saint-Jean, care există şi azi, sub un ulm pe care, mai târziu, un englez, vandal plin de entuziasm, l-a cumpărat cu două sute de franci, l-a retezat şi l-a luat cu el. Wellington a fost acolo de un eroism rece. Ploua cu ghiulele. Aghiotantul Gordon căzuse la picioarele lui. Lordul Hill. arătându-i un obuz care tocmai exploda, îi spuse: „Milord, ce instrucţiuni şi ce ordine ne lăsaţi dacă veţi fi ucis?” „Să faceţi ca mine!” îi răspunse Wellington. Lui Clinton îi spuse laconic „Să vă menţineţi aici până la ultimul om!”

De bună seamă, ziua se sfârşea rău. Wellington le striga foştilor camarazi de la Talavera, de la Vittoria şi de la Salamanca: „*Boys* (băieţi), puteţi da oare înapoi? Gândiţi-vă la bătrâna Anglie!”

Pe la ora patru, frontul englez începu să dea puţin înapoi. Deodată, pe coama podişului, nu se mai văzură decât puşcaşii şi artileria; restul pierise; puse pe fugă de obuzele şi ghiulelele franceze, regimentele se repliaseră în valea care se încrucişează şi astăzi cu poteca din dos a fermei de la Mont-Saint-Jean; se făcu o mişcare îndărăt; frontul englez de luptă se ferea; Wellington dădea înapoi: „început de retragere!” strigă Napoleon.

VII
Napoleon bine dispus

[193] Scriitor militar francez (1810-1865).

Împăratul, cu toate că era bolnav şi stingherit pe cal de o anumită durere trecătoare, nu fusese niciodată în toane mai bune decât în ziua aceea. De dimineaţă figura lui de nepătruns zâmbea. În ziua de 18 iunie 1815, sufletul acesta adânc, cu mască de marmură, era de o strălucire orbitoare. Omul care fusese posomorât la Austerlitz fu vesel la Waterloo. Oamenii cu cele mai mari ursite au asemenea ciudăţenii. Bucuriile noastre sunt umbră. Zâmbetul suprem e al lui Dumnezeu.

Ridet Caesar, Pompeius flebit[194], spuneau ostaşii din legiunea Fulminatrix[195]. Pompei de data asta poate că nu plângea, dar nu încape îndoială că Cezar râdea.

Încă din ajun, la ceasurile unu noaptea, cercetând călare, prin furtună şi ploaie, împreună cu Bertrand, dealurile din apropiere de Rossomme, şi satisfăcut că poate vedea şirul lung al focurilor engleze luminând întreaga zare, de la Frischemont la Braine-l'Alleud, i se păru că destinul, căruia îi dăduse întâlnire într-o anumită zi pe câmpia de la Waterloo, era punctual; oprise calul şi rămăsese câtva timp nemişcat, urmărind fulgerele, ascultând bubuitul tunetului; şi fatalistul acesta a fost auzit atunci zvârlind în întuneric nişte cuvinte ciudate: „Suntem de aceeaşi părere!” Napoleon se înşela. Nu mai erau de aceeaşi părere.

Nu dormise nici măcar un minut; toate clipele acelei nopţi fuseseră dominate în sufletul lui de o bucurie. Cercetase întreaga linie a avanposturilor, oprindu-se din când în când să stea de vorbă cu sentinelele. La ora două şi jumătate, lângă pădurea din Hougomont, auzise tropăitul unei coloane în marş; o clipă crezuse că Wellington se retrăgea. Îi spuse lui Bertrand: „Asta e ariergarda engleză care e gata s-o ia din loc. Am să-i fac prizonieri pe cei şase mii de englezi care au sosit acum la Ostanda!” Vorbea cu aprindere; îşi regăsise însufleţirea de la debarcarea din ziua de 1 martie, când îi arătase marelui-mareşal pe ţăranul înflăcărat din golful Juan, exclamând: „Ai văzut, Bertrand, iată, ne-au sosit întăriri!” În noaptea de 17 spre 18 iunie îşi bătea joc de Wellington: „Nenorocitul ăsta de englez are nevoie de-o lecţie!” spunea Napoleon. Ploua cu găleata; în timp ce împăratul vorbea, se auzea tunetul.

La trei şi jumătate dimineaţa i se risipise o iluzie; nişte ofiţeri trimişi în recunoaştere îi vestiră că duşmanul nu făcea nici o mişcare. Nimic nu se clintea. Nici un foc nu se stinsese în tabăra vrăjmaşă. Armata engleză dormea. Pe pământ era tăcere adâncă; zgomot nu era decât în văzduh. Pe la ceasurile patru, cercetaşii îi aduseră un ţăran; ţăranul slujise drept călăuză uiţei brigăzi de cavalerie engleză, probabil brigada Vivian, care se ducea să ocupe poziţia în satul Ohain, la extrema stângă.

La cinci, doi dezertori belgieni îi raportară că au fugit de la unităţile lor şi că armata engleză e gata de luptă. „Cu atât mai bine! exclamase Napoleon. Sunt mai bucuros să-i dau peste cap, decât să-i gonesc din unnă!”

Dimineaţa, pe malul care face un unghi cu drumul din Plancenoit, descălecase în noroi, poruncise să i se aducă o masă de bucătărie şi un

---

[194] Râde Cezar, va plânge Pompeius (lat.).
[195] Aruncător de fulgere (lat.).

scaun ţărănesc de la ferma din Rossomme, se aşezase peste un maldăr de paie drept covor şi desfăcuse pe masă harta câmpului de luptă, spunându-i lui Soult: „Straşnică tablă de şah!”

Carele cu merinde, împotmolite pe drumuri desfundate din pricina ploilor de peste noapte, nu putuseră să ajungă de dimineaţă; ostaşul nu dormise, era ud şi flămând; ceea ce nu l-a împiedicat pe Napoleon să-i spună vesel lui Ney: „Avem nouăzeci la sută sorţi de izbândă!” La ora opt, i se aduse împăratului dejunul la care invitase mai mulţi generali, în timp ce mânca i se aduse la cunoştinţă că Wellington fusese cu două seri înainte la un bal dat de ducesa de Richmond la Bruxelles, iar Soult, războinic aspru cu chip de arhiepiscop, spuse: „Balul are loc astăzi!” Împăratul îl luase peste picior pe Ney, care spusese: „Wellington n-o să fie atât de prost să vă aştepte pe maiestatea-voastră!” „Acesta era, de altminteri, felul său de a fi. Îi plăcea să glumească”, spune Fleury de Chaboulon[196]. „Fondul caracterului său era foarte vesel”, spune Gourgaud[197]. „Făcea tot felul de glume, mai degrabă ciudate decât spirituale”, spune Benjamin Constant[198]. Merită să ne oprim puţin asupra acestei voioşii de uriaş. Grenadirilor săi le spunea „deşcă”; îi trăgea de urechi, îi apuca de mustăţi. „Împăratul se ţinea numai de pozne cu noi!” spunea unul dintre ei. În timpul misterioasei călătorii din insula Elba spre Franţa, la 27 februarie, în largul mării, bricul francez de război Zephir, întâlnind bricul Inconstant, pe care se afla ascuns Napoleon, şi cerându-le celor de pe Inconstant veşti despre Napoleon, împăratul, care atunci mai avea încă la pălărie cocarda din alb şi roşu presărată cu albine, pe care o purtase pe insula Elba, luă râzând pâlnia şi răspunse el însuşi: „Împăratul e sănătos!” Cel ce ştie să râdă astfel înseamnă că e obişnuit cu neprevăzutul. Napoleon avusese mai multe asemenea izbucniri de veselie în timpul dejunului de la Waterloo. După dejun, se odihni un sfert de oră; pe urmă, doi generali se aşezară pe maldărul de paie, cu condeiul în mână, cu o foaie de hârtie pe genunchi, şi împăratul le dictase ordinea de bătaie.

La ora nouă, în clipa când armata franceză eşalonată, în mişcare, pe cinci coloane, se desfâşurase, cu diviziile pe două linii, cu artileria între brigăzi, cu muzica în frunte, dând onorul în răpăit de tobe şi-n sunet de trompete, puternică, vastă, plină de bucurie, o mare de căşti, de săbii şi de baionete profilate în zare, împăratul tulburat exclamase de două ori: „Măreţ! Măreţ!”

De la ora nouă până la zece şi jumătate, toată armata lucru ce pare de necrezut - luase poziţie, desfaşurându-se pe şase linii şi alcătuind, ca să folosim chiar expresia împăratului, „figura de şase V”. După câteva clipe de la alcătuirea frontului de luptă, sub apăsarea acelei linişti adânci care premerge oricărei încăierări, văzând cum defilează cele trei baterii de doisprezece, detaşate în urma ordinului său din cele trei corpuri al lui d’Erlon, al lui Reille şi-al lui Lobau - care erau sortite să înceapă acţiunea, atacând Mont-Saint-Jean, unde se întretaie drumurile dinspre Nivelles şi

---

[196] Secretar al lui Napoleon în exilul de pe insula Elena.
[197] Ofiţer în armata imperială şi aghiotant al lui Napoleon între 1811-1814.
[198] Scriitor şi om politic francez.

Genappe, împăratul îl bătu pe urmăr pe Haxo şi-i spuse: „Iată douăzeci şi patru de fete frumoase, generale!”

Sigur de izbândă, încurajă cu un zâmbet o companie de geniu din corpul I, care trecu prin faţa sa şi pe care o alesese ca să se baricadeze la Mont-Saint-Jean, după cucerirea satului. N-a avut în toată seninătatea lui decât un singur cuvânt de compătimire semeaţă; văzând că la stânga sa, într-un loc unde astăzi se află un mormânt măreţ, se îngrămădesc admirabilii scoţieni cenuşii cu caii lor superbi, a spus: „Păcat!”

Apoi a încălecat, a trecut dincolo de Rossomme şi şi-a ales ca post de observaţie un dâmb îngust, acoperit cu iarbă, aşezat la dreapta drumului ce duce de la Genappe spre Bruxelles şi care a fost a doua sa oprire în timpul bătăliei. A treia oprire, cea de la ceasurile şapte seara, dintre Belle-Alliance şi Haie-Sainte, era primejdioasă; e o movilă destul de înaltă, care există şi astăzi, şi îndărătul căreia se îngrămădea garda, într- un povârniş al câmpiei. În jurul acestei movile ghiulelele ricoşau pe caldarâmul şoselei până la Napoleon.

Ca şi la Brienne, îi şuierau pe deasupra capului gloanţele şi ghiulelele. S-au cules, aproape de pe locul pe care au stat picioarele calului său, ghiulele fărâmate, lame vechi de săbii şi proiectile strâmbe, mâncate de rugină. *Scabra rubigine*[199]*!* Acum câţiva ani a fost dezgropat un obuz de şaizeci, care mai era încărcat şi al cărui focos fusese turtit pe suprafaţa bombei. Aici, în acest din urmă popas, împăratul i-a spus călăuzei sale Lacoste, un ţăran duşmănos, speriat, legat de şaua unui husar şi care se întorcea la fiecare val de şrapnele, căutând să se ascundă în spatele lui: „Nătărăule, e o ruşine; ai să mori lovit în spate!” Cel ce scrie rândurile de faţă a găsit el însuşi pe povârnişul farâmicios al acestei movile, scormonind în ţărână, rămăşiţele unui gât de bombă, mâncată de oxidul celor patruzeci şi şase de ani, precum şi nişte cioturi vechi de fier, care se rupeau între degete ca nişte beţe de soc.

Toată lumea ştie că ondulaţiile terenului felurit înclinat, pe care a avut loc ciocnirea dintre Napoleon şi Wellington, nu mai sunt aşa cum erau la 18 iunie 1815. Luându-se din acest câmp al morţii ceea ce trebuia spre a i se ridica un monument, i s-a răpit adevărata înfăţişare, iar istoria, nedumerită, nu ştie cum să iasă din încurcătură. Ca să-l glorifice, l-au desfigurat. După doi ani, revăzând câmpia de la Waterloo, Wellington a exclamat: „Mi s-a schimbat câmpul de luptă!” Acolo unde se află azi piramida cea mare de pământ, culminată de un leu, era o creastă care se pleca într-un povârniş uşor spre drumul dinspre Nivelles şi pe care se putea merge, dar dincolo, în partea drumului dinspre Genappe, era aproape o râpă. Înălţimea acestei râpe poate fi măsurată şi astăzi după înălţimea movilelor celor două morminte mari, care stăvilesc drumul de la Genappe la Bruxelles; unul, la stânga, mormântul englez; celălalt, în dreapta, mormântul german. Mormânt francez nu există. Pentru Franţa câmpul acesta e în întregime un mormânt. Mulţumită miilor şi miilor de căruţe de pământ, folosite pentru ridicarea colinei înalte de o sută cincizeci de picioare şi cu o circumferinţă de-o jumătate de milă, podişul Mont- Saint-Jean e astăzi în pantă lină şi lesne de urcat; în ziua bătăliei,

[199] Cu rugină ca o râie (lat.).

mai ales partea dinspre Haie-Sainte, era un urcuş abrupt. Povârnişul era acolo atât de înclinat, încât tunurile engleze nu vedeau sub ele ferma din fundul văii, care era centrul bătăliei. La 18 iunie 1815, ploile surpaseră şi mai mult malul, noroiul făcea şi mai anevoios urcuşul, şi nu numai că te poticneai, dar te şi împotmoleai. De-a lungul crestei platoului se afla un fel de şanţ cu neputinţă de ghicit de către cineva care s-ar fi uitat de departe.

Ce fel de şanţ era acesta? S-o spunem. Braine-l'Alleud este un sat din Belgia; Ohain este altul. Ascunse amândouă în nişte vâlcele, satele acestea sunt unite printr-un singur drum de vreo leghe şi jumătate, care trece printr-o câmpie cu terenul accidentat, intrând şi înfundându-se adesea, ca o brazdă, printre coline, ceea ce face ca, în anumite locuri, drumul să fie o adevărată râpă. În 1815, ca şi astăzi, drumul trecea peste creasta platoului Mont-Saint-Jean, între cele două şosele dinspre Genappe şi dinspre Nivelles; numai că astăzi e la nivelul câmpiei; pe atunci era un drum adăpostit. I s-au luat cele două maluri, pentru colnicul monumentului. Drumul acesta a fost şi este şi azi, pe cea mai mare parte a lungirii sale, o tranşee; o tranşee adâncă uneori de douăsprezece picioare, ale cărei parapete foarte abrupte se năruiau pe alocuri, mai cu seamă iarna, din pricina ploilor. Se întâmplau şi accidente. Drumul era atât de îngust când intra în Braine-l'Alleud, încât un trecător fusese strivit de o căruţă, aşa cum arăta crucea de piatră rămasă în picioare lângă cimitir şi pe care se află şi numele mortului: *Domnul Bernard Debiye*, negustor din Bruxelles, precum şi data accidentului: Februarie 1637. Drumul era atât de adânc pe podişul de la Mont-Saint-Jean, încât un ţăran, Mathieu Nicaise, fusese strivit aici în 1783 de o surpătură a malului, cum arată o altă crace de piatră, al cărei vârf s-a pierdut în pământul desţelenit, dar al cărei piedestal răsturnat poate fi văzut şi astăzi pe povârnişul cu iarbă din stânga şoselei dintre Haie-Sainte şi ferma din Mont-Saint-Jean.

Într-o zi de bătălie, acest drum adăpostit, ce nu putea fi bănuit de nimeni mărginind creasta de la Mont-Saint-Jean, şanţ în vârful coastei şi groapă ascunsă în pământuri, era de nevăzut şi, din pricina asta, groaznic.

VIII
Împăratul pune o întrebare călăuzei Lacoste

Deci, în dimineaţa luptei de la Waterloo, Napoleon era mulţumit.

Avea dreptate: am văzut şi noi că planul de bătaie pe care îl alcătuise era, într-adevăr, minunat.

Peripeţiile bătăliei care abia începuse fură dintre cele mai felurite: rezistenţa Hougomontului, cerbicia apărării Haie-Saintei, uciderea lui Bauduin, scoaterea din luptă a lui Foy, zidul de neaşteptat de care se zdrobise brigada Soye, zăpăceala fatală a lui Guilleminot care nu avusese nici petarde, nici saci de pulbere, înnămolirea bateriilor, cele

cincisprezece piese fară escortă, răsturnate de Uxbridge într-un şanţ, efectul slab al bombelor ce cădeau în liniile englezilor, care se înfundau în pământul desfundat de ploi, neizbutind decât să provoace vulcani de noroi, aşa încât încărcătura se preschimba în stropi, zădărnicia demonstraţiei lui Pire asupra localităţii Braine-l’Alleud, toată cavaleria, cincisprezece escadroane, aproape desfiinţată, aripa dreaptă engleză prost hărţuită, aripa stângă prost atacată, neînţelegerea ciudată care-l făcu pe Ney să îngrămădească cele patru divizii ale primului corp, în loc să le împartă, aşa încât grosimi de douăzeci şi şapte de rânduri şi flancuri de câte două sute de oameni fură date pradă obuzelor, înfiorătoare spărtură pe care ghiulelele o făcură în aceste grămezi de trupe, coloanele de atac dezbinate, bateria mărginaşă descoperită dintr-o dată pe flanc, compromiterea lui Bourgeois, lui Douzelot şi Durutte, respingerea lui Quiot, rănirea acelui Hercule ieşit din şcoala politehnică, locotenentul Vieux, în clipa în care spărgea cu lovituri de secure poarta Haie-Sainte, sub focul prelungit al baricadei engleze care tăia cotitura drumului de la Genappe spre Bruxelles, divizia Marcognet prinsă între cavalerie şi infanterie, secerată de gloanţele lui Best şi Pack în mijlocul holdelor, spintecată de Posomby, bateria ei de şapte piese ţintuită locului, prinţul de Saxa-Weimar, care, în ciuda contelui d’Erlon, ţinea şi poziţia Frischemontului şi Smohainul, drapelele regimentelor 105 şi 45 luate, prinderea acestui husar negru prusac de către înaintaşii coloanei volante de trei sute de vânători, care supraveghea distanţa dintre Wavre şi Plancenoit, declaraţiile neliniştitoare pe care le făcuse prizonierul acesta, întârzierea lui Grouchy, cei o mie cinci sute de oameni ucişi în mai puţin de o oră în livada de la Hougomont şi cei o mie opt sute de oameni răpuşi în şi mai puţin timp în jurul Haie-Saintei - toate aceste întâmplări furtunoase, care treceau ca nişte nori întunecaţi prin faţa lui Napoleon, abia de-i tulburaseră privirea, dar nu întunecaseră defel chipul împărătesc al încrederii. Napoleon era obişnuit să privească războiul în faţă, fară să adune cifră cu cifră, amănuntele dureroase; cifrele îl interesau puţin, numai în măsura în care totalul era victoria; el nu se îngrijora deloc că începuturile erau şovăielnice, pentru că se credea stăpân şi posesor al sfârşitului; ştia să aştepte, se credea în afară de orice discuţie şi trata soarta de la egal la egal. Părea că-i spune sorţii: „N-ai să îndrăzneşti!”

Făcut deopotrivă din lumină şi din umbră, Napoleon se simţea ocrotit la bine şi îngăduit la rău. Avea sau credea că are de partea lui un fel de înţelegere, am putea spune o complicitate a evenimentelor, asemănătoare cu invulnerabilitatea eroilor antici.

Dar cel ce avea în urma lui Berezina, Leipzig şi Fontainebleau ar fi putut să se îndoiască la Waterloo. Se vedea cum în adâncul cerului cineva se încruntă tainic.

În clipa în care Wellington dădu înapoi, Napoleon tresări. Văzu deodată cum se goli podişul Mont-Saint-Jean şi cum dispărură primele rânduri ale armatei engleze. Aceasta se strângea la un loc, dar se ferea. Împăratul se ridică pe jumătate în scări. În ochi îi străluci fulgerul victoriei.

Odată Wellington încolţit şi distras în pădurea de la Soignes, însemna că Anglia era pusă definitiv la pământ de către Franţa; erau răzbunate

Crecy, Poitiers, Malplaquet şi Ramillies. Omul de la Marengo anula înfrângerea de la Azincourt.

Cugetând asupra cumplitei întâmplări, împăratul îşi mai plimbă pentru o ultimă oară luneta pe deasupra tuturor punctelor de pe câmpul de bătaie. Garda lui, care stătea cu arma la picior, îl privea de jos cu un fel de evlavie. Napoleon, dus pe gânduri, cerceta costişele, îşi însemna povârnişurile, scormonea cu privirile pâlcul de arbori, lanurile de secară, poteca; părea că numără fiecare tufa. Îşi aţinti ochii asupra baricadelor engleze de pe cele două şosele, făcute din două mari grămezi de pomi tăiaţi, cea de pe şoseaua spre Genappe de deasupra Haie-Saintei, care era înzestrată cu două tunuri, singurele tunuri ale artileriei engleze care vedeau câmpul de bătaie până în fund, şi cea de pe şoseaua spre Nivelles, unde sclipeau baionetele olandeze, ale brigăzii Chassé. Văzu, alături de brigada asta, vechea biserică Sfântul Nicolae, zugrăvită în alb, de la cotitura drumului ce duce spre Braine-l’Alleud. Se aplecă şi şopti ceva călăuzei Lacoste. Acesta tăgădui printr-un semn din cap. Era pesemne nesincer.

Împăratul se trase înapoi şi-şi adună gândurile. Wellinglon se retrăsese. Nu rămânea decât să desăvârşească această retragere, zdrobind-o. Napoleon, întorcându-se deodată, trimise o ştafetă în goana calului la Paris, pentru a da de ştire că bătălia era câştigată.

Napoleon era unul dintre acele genii din care ţâşneşte fulgerul!

În clipa aceea găsise unde anume să trăsnească.

Dădu ordin cavaleriştilor lui Milhaud să ia cu asalt podişul Mont- Saint-Jean.

IX
Neprevăzutul

Erau trei mii cinci sute. Alcătuiau un front de un sfert de leghe. Oameni uriaşi, pe cai năprasnici. Erau douăzeci şi şase de escadroane şi aveau în urma lor, drept sprijin, divizia lui Lefebvre-Desnouettes, cei o sută şase jandarmi de elită, vânătorii de gardă, o mie o sută oameni, şi pe lăncierii gărzii, opt sute optzeci de suliţe. Purtau căşti fără penaj şi pieptare de fier bătut, pistoalele la şa şi săbii lungi. Întreaga armată îi admirase, dimineaţa la ceasurile nouă, pe când goarna suna şi toate muzicile intonau: *Să veghem la mântuirea imperiului.* Veniseră, în coloană deasă, cu o baterie în flanc, cu cealaltă la mijloc, se desfăşuraseră pe două rânduri între şoseaua Genappe şi Frischemont şi-şi luaseră poziţia de luptă în acea puternică linie a doua, atât de iscusit alcătuită de Napoleon, şi care, sprijinindu-se la extrema stângă pe cuirasierii lui Kellermann şi la cea dreaptă pe ai lui Milhaud, avea, putem spune, două aripi de fier. Aghiotantul Bernard le aduse ordinul împăratului. Ney îşi trase sabia din teacă şi luă comanda. Uriaşele escadroane fremătară.

Atunci se petrecu un spectacol nemaipomenit.

Toată cavaleria, cu săbiile ridicate, cu stindardele şi trompetele în vânt, împărţită în coloane pe divizion, dintr-o singură mişcare, ca şi cum ar fi fost un singur om, cu precizia unui berbece de bronz care deschide o spărtură, coborî dealul Belle-Alliance, se înfundă în valea primejdioasă, unde căzuseră până atunci atâţia oameni. Dispăru în fum, apoi, ieşind din umbră, se ivi din nou de cealaltă parte a văii, la fel de deasă şi strânsă, urcând la trap, printr-un nor de ghiulele ce surpa asupră-i cumplita coastă de glod a podişului Mont-Saint-Jean. Urcau ameninţători, gravi, netulburaţi; în răstimpul dintre tirul flintelor şi al artileriei se auzea un tropot puternic. Pentru că erau două divizii, formau două coloane: în dreapta era divizia Wathier, în stânga divizia Delord. De departe ţi se părea că vezi doi şerpi uriaşi de oţel îndreptându-se spre creasta podişului. Străbătu câmpul de bătaie ca un miracol.

De la luarea marii redute Moscova de către cavaleria grea, nu se mai văzuse ceva asemănător; lipsea Murat, dar Ney era aici. S-ar fi spus că mulţimea se preschimbase într-o dihanie cu un singur suflet. Fiecare escadron şerpuia şi se umfla ca inelul unui polip. Se zăreau ici-colo, printr-o perdea de fum sfârtecată, un vălmăşag de coifuri, strigăte, săbii, sărituri sălbatice de crupe de cal printre tunuri şi fanfare, un tumult disciplinat şi înfiorător; iar deasupra, cuirasele ca solzii unui balaur.

Astfel de istorisiri par din alte vremuri. Ceva asemănător acestei vedenii apărea fară îndoială în vechile epopei păgâne, unde se povestea despre oamenii-cai, străvechii centauri, titani cu faţă omenească şi cu piept de cal, care asaltaseră în galop Olimpul, groaznici, invulnerabili, sublimi: zei şi fiare.

Printr-o ciudată coincidenţă numerică, douăzeci şi şase de batalioane mergeau să întâmpine douăzeci şi şase de escadroane.

Îndărătul crestei podişului, în umbra unei baterii camuflate, aştepta infanteria engleză formată din treisprezece careuri cu câte două batalioane de fiecare careu, şi puse pe două rânduri, şapte pe primul, şase pe al doilea, cu puşca la ochi, ţintind spre ce avea să vină, liniştită, mută, nemişcată. Nu-i vedea pe cuirasieri şi cuirasierii nu o vedeau. Asculta cum urcă acel puhoi de oameni. Auzea cum creşte zgomotul pe care-l făceau trei mii de cai, ropotul alternativ şi simetric al copitelor la trap, frecătura cuiraselor, zăngănitul săbiilor şi un fel de suflu uriaş şi sălbatic. Se făcu o tăcere ameninţătoare, apoi, deodată, apăra deasupra crestei un şir lung de braţe ridicate care-şi roteau săbiile prin aer, şi coifuri, şi trompete, şi stindarde, şi trei mii de capete cu mustăţi cenuşii care strigau: „Trăiască împăratul!” Toată cavaleria se ivi pe podiş şi în clipa aceea păru că începe să se cutremure pământul.

Dar deodată se întâmplă un lucru tragic; la stânga englezilor, la dreapta noastră, capul coloanei de cuirasieri se opri, şi caii se cabrară cu un zgomot asurzitor. Ajunşi în vârful crestei, dezlănţuiţi, pradă furiei şi grabei de a nimici careurile şi tunurile, cuirasierii văzură deodată că între ei şi englezi era un şanţ, o râpă. Era drumul prăpăstios spre Chain.

Clipa fu înfricoşătoare. Şanţul era acolo, neaşteptat, abrupt, căscat la picioarele cailor, între două maluri ridicate, adânc de doi stânjeni. Şirul al doilea îl împinse pe cel dintâi înăuntru, şi cel de-al treilea pe al doilea; caii

se ridicau în două picioare, se trăgeau îndărăt, cădeau pe crupă, alunecau cu picioarele în aer, înghesuindu-se şi răsturnându-se pe călăreţi; nici un mijloc de a da înapoi.

Întreaga coloană nu mai era decât un proiectil. Forţa dobândită pentru a-i zdrobi pe englezi îi zdrobi pe francezi. Şanţul cel neînduplecat nu putea fi luat decât atunci când se umplea. Călăreţi şi cai se rostogoliră într-însul unii peste alţii, strivindu-se între ei, nemaifiind în abisul acela decât o masă de carne, şi când prăpastia se umplu cu oameni vii, cei din urma lor călcară peste ei şi merseră mai departe. Aproape o treime din brigada Dubois se prăvăli în hăul acela.

Aşa începu înfrângerea.

O tradiţie locală, care exagerează desigur, spune că în drumul spre Chain şi-au găsit moartea două mii de cai şi o mie cinci sute de oameni. Cifra asta pare să cuprindă şi toate celelalte cadavre amncate în şanţ a doua zi după bătălie.

Să spunem în treacăt că acea brigadă Dubois, atât de dramatic încercată, luase cu un ceas înainte, şarjând singură, drapelul batalionului de la Lunebourg.

Mai înainte de a trimite la atac pe cuirasierii lui Milhaud, Napoleon cercetase cu atenţie terenul, dar nu putuse vedea acel drum scobit, care nu făcea nici măcar o cută pe suprafaţa podişului.

Prevenit totuşi şi nedumerit de acea bisericuţă albă care sta ca un semn la cotitura şoselei spre Nivelles, pusese o întrebare călăuzei Lacoste, gândindu-se la eventualitatea unui obstacol. Călăuza răspunsese negativ. Aproape s-ar putea spune că toată nenorocirea i s-a tras lui Napoleon dintr-un semn făcut cu capul de un ţăran.

Dar aveau să se mai ivească şi alte nenorociri.

Era oare cu putinţă ca Napoleon să câştige bătălia? Noi răspundem că nu. De ce? Din pricina lui Wellington? Din pricina lui Blücher? Nu. Legea veacului al XIX-lea nu mai îngăduia ca Napoleon să fie învingător la Waterloo. Se pregătea o altă serie de fapte printre care Napoleon nu mai avea loc. Reaua voinţă a întâmplărilor se anunţase mai demult.

X
Podişul Mont-Saint-Jean

Odată cu râpa, ieşise la iveală şi bateria. Şaizeci de tunuri şi cele treisprezece careuri îi ochiră de aproape pe cuirasieri. Cutezătorul general Delord salută milităreşte bateria engleză.

Artileria volantă a englezilor intrase în galop înapoi, în careuri. Cuirasierii nici nu avuseseră timp să se oprească. Nenorocirea întâmplată îi decimase, dar nu-i descurajase. Erau dintre aceia care, cu cât scad în număr, cu atât devin mai inimoşi.

Singură coloana Wathier suferise din pricina nenorocirii, coloana Delord, pe care Ney o îndreptase spre stânga în linie oblică, ca şi cum ar fi presimţit cursa, sosise nevătămată.

Cuirasierii se năpustiră asupra careurilor engleze. Atacul se dezlănţui; în galop, cu hăţurile în voie, cu sabia în dinţi, cu pistoalele în mână.

Sunt unele momente în luptă când sufletul se înăspreşte în om, soldatul se preschimbă în stană de piatră şi toată fiinţa lui în granit. Batalioanele engleze, atacate cu înverşunare, nu se clintiră.

Ceea ce se petrecu atunci fu înfricoşător.

Careul englez fu atacat deodată pe toate laturile. Un vârtej sălbatic le învălui. Infanteria asta rece rămase nepăsătoare. Rândul întâi, cu un genunchi în pământ, primea cuirasierii în vârful baionetei; rândul al doilea îi împuşca; în spatele celui de-al doilea rând, tunarii îşi încărcau tunurile. Faţa careului se deschidea, lăsa să treacă salva unei încărcături şi se închidea la loc. Cuirasierii răspundeau năpustindu-se asupra ei. Caii lor mari se cabrau, călcau rândurile în copite, săreau peste baionete şi cădeau uriaşi în mijlocul acelor patru ziduri omeneşti.

Ghiulelele lăsau goluri printre cuirasieri, cuirasierii făceau spărturi în careuri. Şirurile de oameni dispăreau, sfărâmate, sub cai. Baionetele se înfigeau în burţile centaurilor. Poate că nici nu s-au mai văzut într- altă parte răni mai monstruoase. Careurile sfârtecate de cavaleria înverşunată se strângeau fără să şovăie. Bogaţi în muniţie, o făceau să explodeze în mijlocul năvălitorilor. Faţa acestei bătălii era monstruoasă. Careurile nu mai erau batalioane, erau cratere; cuirasierii nu mai erau o cavalerie, ci o furtună. Fiecare careu în parte era un vulcan atacat de un nor; lava se lupta cu fulgerul. I

Careul de la extrema dreaptă, cel mai expus dintre toate, fiind fară acoperire, fu de la primele ciocniri aproape desfiinţat. Era format din regimentul 75 de *highlanderi*[200]. În mijloc, pe o tobă, cu cimpoiul sub braţ, cimpoierul cânta cântece de munte, lăsându-şi în jos, cu o adâncă nepăsare, privirea melancolică, în care se răsfrângeau păduri şi lacuri, pe când cei din jurul lui se nimiceau unii pe alţii. Scoţienii aceştia mureau cu gândul la Ben Lothian[201], aşa cum grecii îşi aduceau aminte de Argos[202]. Sabia unui cuirasier, lovind cimpoiul şi braţul care-l susţinea, curmă cântecul, ucigându-l pe cântăreţ. Cântecul amuţi. Nu prea numeroşi şi împuţinaţi de nenorocirea din râpă, cuirasierii aveau împotriva lor toată armata engleză, dar fiecare dintre ei făcea cât zece. Câteva batalioane de hanovrezi[203] dădură înapoi.

Wellington văzu lucrul acesta şi se gândi la cavalerie. Dacă în aceieaşi clipă Napoleon s-ar fi gândit la infanterie, ar fi câştigat bătălia. Această uitare a fost marea şi fatala lui greşeală.

Cuirasierii care atacau se simţiră deodată atacaţi. Cavaleria engleză le căzu în spate. În faţa lor erau careurile; îndărătul lor, Somerset; Somerset însemna o mie patru sute de dragoni de gardă. Somerset îl avea

---

[200] Scoţieni.
[201] Ţinut din centrul Scoţiei simbolizând pentru scoţieni întreaga patrie.
[202] Cetate din Peloponez, simbol al patriei prin vechimea ei.
[203] Mercenari germani din armata engleză, originari din Hanovra.

la dreapta pe Dormberg cu cavaleria uşoară germană şi la stânga pe Trip cu carabinierii belgieni; cuirasierii atacaţi din flanc şi din front, dinainte şi din urmă, de către infanterie şi cavalerie, trebuiră să facă faţă inamicului pretutindeni. Ce le păsa? Erau în vârtej. Vitejia lor nu se poate descrie.

În afară de asta, aveau înapoia lor bateria care bubuia necontenit. Era destul, pentru ca oamenii să fie răniţi din spate. Una din cuirasele lor, găurită la omoplatul stâng de un poiectil, se află în colecţia numită Muzeul Waterloo.

Unor asemenea francezi nu le trebuiau decât astfel de englezi.

N-a mai fost o încăierare, ci o negură, o furie, un iureş ameţitor de suflete şi vitejii, un uragan de săbii-fulgere. Dintr-o mie patru sute de dragoni de gardă nu mai rămaseră într-o clipă decât opt sute; Fuller, locotenent-colonelul lor, căzu mort. Ney sosi în goană cu lăncierii şi cu vânătorii lui Lefebvre-Desnouettes. Podişul Mont-Saint-Jean fu luat o dată, apoi luat din nou şi iar mai fu luat o dată. Cuirasierii lăsau cavaleria să se întoarcă la infanterie sau, ca să spunem mai bine, în toată această învălmăşeală uriaşă, oamenii se gâtuiau fără ca unul să-l scape din mână pe celălalt. Careurile rezistau mereu. Se dădură douăsprezece asalturi. Sub Ney fură omorâţi patru cai. Jumătate din cuirasieri rămaseră pe podiş. Lupta ţinu două ceasuri.

Armata engleză fu adânc zguduită. Fără îndoială că, de n-ar fi fost slăbiţi în prima ciocnire prin dezastrul de la dramul râpos, cuirasierii ar fi dat peste cap centrul şi ar fi câştigat victoria. Cavaleria asta nemaipomenită îl încremeni de uimire pe Clinton, care luase parte la luptele de la Talavera şi Bajados. Pe trei sferturi înfrânt, Wellington admira cu eroism. Spunea încet: *Sublim*[204]*!*

Cuirasierii zdrobiră şapte careuri din treisprezece, luară sau imobilizară şaizeci de tunuri şi răpiră regimentelor engleze şase drapele, pe care trei cuirasieri şi trei vânători de gardă le aduseră împăratului înaintea fermei Belle-Alliance.

Situaţia lui Wellington se înrăutăţise. Bătălia asta ciudată era un duel dintre doi răniţi înverşunaţi, care îşi pierd tot sângele, luptând şi rezistând mereu. Care din doi va cădea cel dintâi?

Lupta de pe podiş continua.

Până unde au înaintat cuirasierii? Nimeni n-ar putea-o spune. Sigur e că, a doua zi după luptă, un cuirasier împreună cu calul său fură găsiţi morţi sub şopronul unde se cântăreau căruţele de la Mont-Saint-Jean, chiar pe locul unde se întretaie şi se întâlnesc cele patru drumuri spre Nivelles, Genappe, La Hulpe şi Bruxelles. Călăreţul acela străpunsese liniile engleze. Unul dintre oamenii care i-au ridicat cadavrul mai trăieşte încă la Mont-Saint-Jean. Îl cheamă Dehaze. Avea pe atunci optsprezece ani.

Wellington simţea că se clatină. Criza se apropia.

Cuirasierii nu izbutiră, în înţelesul că centrul nu era zdrobit. Pentru că podişul era al tuturor, nu era al nimănui, dar, la urma urmei în cea mai mare parte, era al englezilor. Wellington stăpânea satul şi câmpia pe

[204] Textual: *Splendid! (n.a.).*

porţiunea cea mai ridicată. Ney nu avea decât culmea şi coborâşul. Ambele părţi păreau înrădăcinate în acest pământ al morţii.

Dar lovitura dată englezilor părea definitivă. Hemoragia armatei lor era groaznică. Kempt, la aripa stângă, „cerea întăriri”. „Nu mai sunt, răspundea Wellington. Să moară până la ultimul!” Aproape în aceeaşi clipă (apropiere ciudată, care zugrăveşte halul în care ajunseseră cele două armate) Ney cerea lui Napoleon să-i dea infanterie, iar Napoleon striga: „Infanterie! De unde s-o iau? O fi vrând s-o fac eu?”

Armata engleză totuşi era mai bolnavă. Atacurile furioase ale escadroanelor mari, cu cuirasierii de fier cu piepturi de oţel, zdrobiseră infanteria. Câţiva oameni în jurul unui drapel arătau locul unde fusese regimentul, cutare batalion era comandat de câte un căpitan sau locotenent; divizia Alten, care fusese destul de încercată la Haie-Sainte, era aproape nimicită; belgienii cutezători din brigada Van Kluze zăceau în secară de-a lungul şoselei spre Nivelles; nimic nu mai rămânea din grenadirii olandezi, care în 1811 luptaseră împreună cu ai noştri în Spania, împotriva lui Wellington, şi care, în 1815, aliaţi cu englezii, luptau contra lui Napoleon. Căzuseră mai ales foarte mulţi ofiţeri.

Lordul Uxbridge, care avea să-şi piardă a doua zi piciorul, era cu un genunchi zdrobit. Dacă în bătălia asta de cuirasieri fuseseră scoşi din luptă dintre francezi Delord, Lheritier, Colbert, Dnop, Travers şi Blancard, din partea englezilor Alten era rănit, Barne rănit, Delancey ucis, Van Merlen ucis, Ompteda ucis, întreg statul-major al lui Wellington decimat şi, în echilibrul acesta sângeros, Anglia stătea cel mai prost. Cel de-al 2-lea regiment de gardă pedestră pierduse cinci locotenenţi-colonei, patru căpitani şi trei stegari; primul batalion al regimentului 30 infanterie pierduse douăzeci şi patru de ofiţeri şi o sută doisprezece soldaţi; regimentul 79 vânători de munte avea douăzeci şi patru de ofiţeri răniţi, optsprezece ofiţeri morţi şi patru sute cincizeci de soldaţi ucişi. Un regiment întreg de husari hanovrieni din Cumberland, în frunte cu colonelul Hacke (care avea să fie mai târziu judecat şi degradat), văzând măcelul, se întorsese din drum şi pornise în goană spre pădurea Soignes, semănând deruta până la Bruxelles. Convoaiele militare, carele, bagajele, furgoanele pline cu răniţi se repezeau într-acolo, văzând că francezii câştigă teren şi că se apropie de pădure; olandezii, loviţi de săbiile cavaleriei franceze, dădeau alarma. După spusele martorilor care mai trăiesc încă, fugarii se înghesuiseră de la Vert-Coucou până la Groenendael, pe o lungime de aproape două leghe, înspre Bruxelles. Panica fu atât de mare încât îl cuprinse şi pe prinţul de Conde, care se afla la Malines, şi pe Ludovic al XVIII-lea, tocmai la Gand. Cu excepţia neînsemnatei rezerve eşalonate în spatele ambulanţei din ferma de la Mont-Saint-Jean şi de brigăzile Vivian şi Vandeleur, care flancau aripa stângă, Wellington nu mai avea cavalerie. Numeroase baterii zăceau demontate. Toate astea le mărturiseşte Siborne; iar Pringle, exagerând dezastrul, merge mai departe şi spune că armata anglo-olandeză fusese redusă la treizeci şi patru de mii. Ducele-de-fier era liniştit, dar buzele îi păliseră. Comisarul austriac Vincent, comisarul spaniol Alava, de faţă la bătălie în statul-major englez, credeau că ducele e pierdut. La ora cinci,

Wellington se uită la ceas şi fu auzit murmurând cuvintele astea îngrijorătoare: „Blücher sau noaptea!”

Cam în acelaşi timp un şir de baionete, îndepărtat, sclipi pe înălţimile dinspre Frischemont.

E momentul culminant al acestei drame uriaşe.

XI
Călăuză rea pentru Napoleon, călăuză bună pentru Bülow

Se ştie în ce chip dureros s-a înşelat atunci Napoleon; îl aştepta pe Grouchy, dar sosi Blücher; moartea în locul vieţii.

Soarta îşi are cotiturile ei: aştepta tronul lumii şi Sfânta Elena începuse să se zărească. Dacă micul păstor, călăuza lui Bülow (locotenentul lui Blücher), l-ar fi sfătuit să pornească atacul din pădurea de mai sus de Frischemont, în loc să-l înceapă de mai jos de Plancenoit, chipul veacului al XIX-lea ar fi fost poate cu totul altul. Napoleon ar fi câştigat bătălia de la Waterloo. Pe oricare alt drum în afară de acel de mai jos de Plancenoit, armata prusacă ar fi dat peste un şanţ de netrecut pentru artilerie, iar Bülow n-ar mai fi ajuns. Dacă ar mai fi întârziat o oră, o spune însuşi generalul prusac Muffling, Blücher nu l-ar mai fi găsit pe Wellington în picioare, iar bătălia ar fi fost pierdută.

Aşadar, era şi timpul ca Bülow să sosească. Întârziase, de altfel, destal de mult. Poposise la Dion-le-Mont şi plecase de acolo odată cu zorile. Dar drumurile erau desfundate şi diviziile i se împotmoliseră. Tunurile se înnămoleau până la osie. Afară de asta, trebuiseră să treacă râul Dyle pe podul îngust de la Wavre; uliţa care ducea spre pod fusese incendiată de francezi; chesoanele şi furgoanele artileriei nu putuseră trece prin cele două şiruri de case în flăcări şi fuseseră silite să aştepte stingerea focului. Avangarda lui Bülow nu putuse ajunge la Chapelle-Saint-Lambert nici la venirea prânzului.

Dacă acţiunea ar fi fost începută cu două ceasuri mai devreme, ar fi putut să fie sfârşită la orele patru, şi Blücher s-ar fi aflat în faţa unei bătălii câştigate de Napoleon. Aşa sunt întâmplările astea uriaşe, pe măsura unui infinit care ne scapă. Chiar la amiază, împăratul zărise prin ochean ceva pe linia îndepărtată a zării şi care-i atrăsese luarea-aminte. Spusese: „Văd acolo un nor; mi se pare că sunt trupe.” Îl întrebase apoi pe ducele de Dalmaţia: „Soult, ce vezi înspre Chapelle-Saint-Lambert?” Mareşalul îşi îndreptase luneta într-acolo şi răspunsese: „Patru sau cinci mii de oameni, sire. Fără îndoială, e Grouchy.” Cu toate astea, ceea ce vedeau ei rămânea nemişcat în ceaţă. Toate ocheanele statului-major studiaseră „norul” semnalat de împărat. „Sunt coloane care fac haltă”, spuseră unii. „Sunt pomi”, spuseră cei mai mulţi. Adevărul era că norul nu se mişca din loc. Împăratul trimisese în recunoaştere, spre acel punct nelămurit, divizia de cavalerie uşoară a lui Domon.

Aşa şi era: Bülow nu se clintise. Avea o avangardă foarte slabă şi nu putea face nimic. Trebuia să aştepte grosul corpului de armată şi primise ordinul ca mai înainte de-a intra în linie să se concentreze; dar la ceasurile cinci, Blücher, văzând primejdia în care se găsea Wellington, dădu ordin lui Bülow să atace şi spuse această frază de pomină: „Trebuie să dăm oxigen armatei engleze”.

Puţin după aceea, diviziile Losthin, Hiller, Hacke şi Ryssel se desfăşurau în faţa corpului de armată al lui Lobau, cavaleria prinţului Wilhelm de Prusia ieşea din pădurea Paris, Plancenoit era în flăcări, iar ghiulele prusace plouau până în rândurile gărzii de rezervă din spatele lui Napoleon.

XII
Garda

Restul se ştie; o a treia armată dădea năvală, bătălia era răzleţită, optzeci şi şase de guri de foc bubuiau deodată, Pirch I-ul apărea împreună cu Bülow, cavaleria lui Zieten era condusă de însuşi Blücher, francezii erau respinşi, Marcognet era măturat de pe podişul Ohain, Duratte scos de la Papelotte, Donzelot şi Quiot se retrăgeau, Lobau era luat dintr-o parte, o nouă bătălie se dezlănţuia, o dată cu căderea nopţii, asupra regimentelor noastre zdruncinate, toată linia englezii relua ofensiva şi pornea înainte, se făcuse o uriaşă spărtură în rândurile armatei franceze, artileria engleză şi cea prusacă se ajutau una pe alta, frontul era nimicit, flancul era distrus, iar garda intra în linie sub această rostogolire înfricoşătoare. Ea striga în vreme ce simţea că moare: „Trăiască împăratul!” Istoria nu cunoaşte nimic mai mişcător decât această agonie care izbucneşte în urale.

Cerul fusese înnourat toată ziua. Deodată, chiar în clipa aceea, era pe la ceasurile opt seara, norii de la orizont se dădură la o parte şi lăsară să treacă printre ulmii de pe drumul dinspre Nivelles acel incendiu sinistru al soarelui care apune. La Austerlitz îl văzuseră răsărind.

Pentru un asemenea deznodământ, fiecare batalion al gărzii era comandat de un general. Erau acolo Friant, Michel, Roguet, Harlet, Mallet, Poret de Morvan. Când căciulile înalte ale grenadierilor din gardă, cu placa mare pe care era vulturul, se iviră simetrice, aliniate, liniştite, minunate, în ceaţa încăierării, duşmanul fu pătruns de respect pentru Franţa; ai fi crezut că vezi douăzeci de victorii intrând pe câmpul de luptă cu aripile întinse, iar învingătorii, socotindu-se învinşi, dădură înapoi; dar Wellington strigă: „Gărzi, în picioare şi ţintiţi bine!” Regimentul roşu al gărzilor engleze, culcat îndărătul tufişelor, se ridică, un nor de proiectile ciurui drapelul tricolor care tremura împrejurul vulturilor noştri, se năpustiră cu toţii, şi măcelul suprem începu. Garda imperială simţi din umbră cum împrejurul ei armata începea să se dea înapoi, marea zguduitură a trupelor puse pe fugă, auzi acel: „Scape cine poate!” care înlocuise pe

„Trăiască împăratal!” Şi, cu fuga în urma ei, continua să înainteze, din ce în ce mai lovită de trăsnet şi cu atât mai nimicită cu cât păşea mai departe. Nu se găsiră nici şovăitori, nici sfioşi. În trupa aceea, soldaţii şi generalii erau la fel de viteji. Nici un om nu fu dat lipsă de la sinucidere.

Ney, tulburat, mare prin toată măreţia morţii primite de bunăvoie, se dăruia în fiecare clipă acelui prăpăd. Acolo îi fu ucis, sub el, al cincilea cal. Năduşit, cu ochii înflăcăraţi, cu spumă la gură, cu uniforma descheiată, cu unul dintre epoleţi tăiat pe jumătate de lovitura de sabie a unui guard călare, cu placa de mare-vultur strivită de un glonte, însângerat, plin de noroi, măreţ, în mână cu o sabie ruptă, spunea: „Priviţi cum moare în luptă un mareşal al Franţei!” Dar degeaba, nu muri. Era răvăşit şi furios, îi arunca întrebarea asta lui Drouet d’Erlon: „Tu nu te laşi ucis?” Striga în mijlocul artileriei aceleia care zdrobea un pumn de oameni: „Aşadar, pentru mine nimic! Ah! Aş vrea să-mi intre în burtă toate ghiulelele astea ale englezilor!” Nenorocitule, erai sortit gloanţelor franceze!

XIII
Prăpădul

Deruta din spatele gărzii fu lugubră.

Armata se frânse deodată, din toate părţile în acelaşi timp: la Hougomont, la Haie-Sainte, la Papelotte, la Plancenoit. Strigătul de „Trădare!” fu urmat de strigătul „Scape cine poate!” O armată care se destramă e ca un dezgheţ. Totul se încovoaie, se sparge, trosneşte, pluteşte, se rostogoleşte, cade, se izbeşte, se grăbeşte, dă năvală. O nemaipomenită dezagregare. Ney sare pe un cal de împrumut şi, cu capul gol, fără cravată, fără sabie, se aşează de-a latul şoselei spre Bruxelles, oprind în acelaşi timp pe englezi şi pe francezi.

Încearcă să ţină armata în loc, o cheamă înapoi, o suduie, se împotriveşte fugii. E depăşit. Soldaţii fug strigând: „Trăiască mareşalul Ney!” Două regimente ale lui Durutte se duc şi se întorc înfricoşate, ca şi cum ar fi purtate de colo-colo între săbiile ulanilor şi împuşcăturile brigăzilor lui Kempt, Best, Pack şi Rylandt. Cea mai rea învălmăşeală e deruta; prietenii se ucid între ei ca să fugă; escadroanele şi batalioanele se sfarmă şi se împrăştie, lovindu-se unele de altele, uriaşă spumă a bătăliei. Lobau de-o parte, Reille de cealaltă, sunt luaţi de valuri. Napoleon încearcă zadarnic să ridice ziduri cu ce-i mai rămăsese din gardă; zadarnic îşi prăpădeşte escadroanele de serviciu într-o ultimă sforţare. Quiot se dă înapoi în faţa lui Vivian, Kellermann în faţa lui Vandeleur, Lobau în faţa lui Bülow, Morand în faţa lui Pirch, Domont şi Subervig în faţa prinţului Wilhelm de Prusia, Guyot, care a condus şarja escadroanelor împăratului, cade sub picioarele dragonilor englezi. Napoleon aleargă în galop de-a lungul coloanelor de fugari, le vorbeşte, îi sileşte, îi ameninţă, îi roagă stăruitor. Toate gurile care strigaseră de dimineaţă „Trăiască împăratul” rămân căscate; abia dacă-l mai cunosc.

Cavaleria prusacă, proaspăt sosită, se aruncă, zboară, loveşte cu sabia, taie, dă cu securea, ucide, nimiceşte. Caii înhămaţi dau năvală, tunurile o iau razna, soldaţii deshamă caii de la chesoane şi pun mâna pe ei ca să fugă; furgoanele, date peste cap, cu roţile în sus, împiedică drumul şi prilejuiesc măceluri. Oamenii se zdrobesc, se calcă în picioare, merg peste morţi şi peste vii. Braţele sunt deznădăjduite. O mulţime ameninţătoare umple drumurile, înţesate de aceşti patruzeci de mii de oameni care evadează.

Strigăte, disperare, saci şi puşti aruncate în lanurile cu secară, cărări croite cu lovituri de spadă; s-a sfârşit cu camarazii, cu ofiţerii, cu generalii; nu mai e decât o spaimă de negrăit. Zieten loveşte în voie Franţa cu sabia. Leii s-au preschimbat în căprioare. Aşa s-a petrecut această fugă.

La Genappe, încearcă să se întoarcă, să facă front, să se împotrivească. Lobau strânse trei sute de oameni. Baricadară intrarea în oraş; dar după prima salvă prusacă o luară cu toţi la fugă, iar Lobau fu prins. Se văd şi azi urmele salvei pe faţa veche de cărămizi a unei case dărăpănate, la dreapta drumului, la câteva minute înainte de a intra în Genappe. Prusacii se aruncară asupra localităţii Genappe, mânioşi desigur că erau atât de puţin victorioşi. Urmărirea fu groaznică. Blücher porunci uciderea tuturor. Roguet dăduse pildă lugubră de a ameninţa cu moartea pe orice grenadier francez care i-ar aduce un prizonier prusac. Blücher îl întrecu pe Roguet. Duchesne, generalul tinerei gărzi, înghesuit în uşa unui han din Genappe, îşi predă sabia unui husar al morţii, care i-o luă şi-l ucise pe prizonier. Victoria se încheie cu asasinarea învinşilor. Să pedepsim, pentru că noi suntem istoria: bătrânul Blücher s-a dezonorat. Cruzimea asta puse vârf dezastrului. Retragerea disperată străbătu Genappe, străbătu Quatre-Bras, străbătu Gosselies, străbătu Frasnes, străbătu Charleroi, străbătu Thuin şi nu se opri decât la graniţă. Vai! Şi cine fugea în felul acesta? Armata cea mare.

Ameţeala, teroarea, ruina celei mai înalte vitejii din câte au uimit vreodată istoria, să fie oare fară pricină? Nu. Asupra bătăliei de la Waterloo se proiectează umbra unei mâini uriaşe. E ziua destinului. Ziua aceea a fost hărăzită de o forţă care e mai presus de om. Iată de ce au fost încovoiate de spaimă atâtea capete; iată de ce atâtea inimi mari şi-au predat spada. Cei care învinseseră Europa au căzut, zdrobiţi, nemaiavând nici ce să mai spună, nici ce să mai facă, simţindu-se la umbra unei prezenţe cumplite. *Hoc erat fa tis.*[205] In ziua aceea, perspectiva neamului omenesc s-a schimbat. Waterloo e ţâţâna veacului al XIX-lea. Dispariţia acelui mare om era necesară pentru ca să înceapă un mare secol. S-a însărcinat cu asta cineva căruia nu i se poate împotrivi nimeni. Panica eroilor se explică. În bătălia de la Waterloo a fost mai mult decât un nor, a fost un meteor. A trecut pe acolo Dumnezeu.

La căderea nopţii, pe o câmpie de lângă Genappe, Bernard şi Bertrand[206] apucară de o pulpană a redingotei şi opriră în loc un om buimac dus pe gânduri, sinistru, care, după ce fusese târât până acolo de curentul retragerii, descălecase, îşi trecuse pe sub braţ căpăstrul calului

---

[205] Aşa a fost scris (lat.).
[206] Generali din statul-major al lui Napoleon la Waterloo.

şi, cu privirea rătăcită, se întorcea singur la Waterloo. Era Napoleon, care încă mai încerca să meargă înainte, somnambul uriaş al visului său zdrobit.

XIV
Cel din urmă careu

Câteva careuri din gardă, nemişcate în scurgerea retragerii, ca nişte stânci în apa care curge, rezistară până noaptea. O dată cu noaptea venea şi moartea. Careurile aşteptară această umbră dublă şi, neclintite, se lăsară învelite de ea. Fiecare regiment, izolat de celelalte şi nemaiavând nici o legătură cu armata ciopârţită din toate părţile, murea pe socoteala lui. Pentru a săvârşi această ultimă faptă, unii ocupaseră poziţii pe înălţimile de la Rossomme, alţii pe câmpia de la Mont-Saint-Jean. Aici, careurile astea întunecate agonizau măreţ, părăsite, învinse, înfricoşătoare. Ulm, Wagram, Jena, Friedland mureau în ele.

În amurg, pe la ceasurile nouă seara, la poalele podişului Mont-Saint-Jean mai rămăsese unul. În valea asta a morţii, la picioarele povârnişului pe care-l urcaseră cuirasierii şi năpădit acum de masele engleze sub focul convergent al artileriei duşmane, victorioase, sub un potop spăimântător de proiectile, careul mai lupta încă. Era comandat de un ofiţer necunoscut pe care-l chema Cambronne. După fiecare explozie, careul se împuţina şi răspundea. Răspundea obuzelor prin gloanţe şi-şi restrângea tot mai mult cele patru laturi. De departe, oprindu-se când şi când să răsufle, fugarii ascultau în întuneric acel sunet înfundat, care descreştea.

Când legiunea aceea nu mai fu decât un pumn de oameni, când steagul lor nu mai fu decât o zdreanţă, când puştile lor lipsite de gloanţe nu mai fură decât ciomege, când mormanul de cadavre fu mai mare decât grupul celor în viaţă, învingătorii fură străbătuţi de un fel de spaimă sfântă în faţa acestor muribunzi sublimi, şi tunurile engleze, oprindu-se să se odihnească, făcură tăcere. Fu o clipă de răgaz. În jurul celor care luptau era un fel de furnicar de năluci, umbre de oameni călare, profilurile negre ale tunurilor, cerul alb ivit printre roţi şi afete. Uriaşul cap de mort, pe care eroii îl întrezăresc întotdeauna în fumul din fundul luptei, înainta spre ei şi îi privea. Putură să audă în umbra asfinţintului cum încărcau tunurile; fitilurile aprinse, ca nişte ochi de tigru în noapte, le încercuiau capetele, trăgătorii bateriilor engleze se apropiau de tunuri. Atunci, tulburat, un general englez, după unii Colville, iar după alţii Maitland, le strigă „Bravi francezi, predati-vă!” Cambronne le răspunse: „C...t”.

XV
Cambronne

În dorinţa lui de a fi respectat, cititorul francez nu îngăduie să i se repete poate cel mai frumos cuvânt pe care un francez l-a rostit vreodată. E oprit să stai mărturie pentru sublim în faţa istoriei.

Vom trece pentra această regulă pe riscul nostru.

Aşadar, printre toţi acei giganţi, exista un titan: Cambronne.

Să spui acest cuvânt şi apoi să mori. Ce poate fi mai mare! Fiindcă a-ţi dori moartea înseamnă a muri într-adevăr şi nu e vina acelui om că, deşi împuşcat, a supravieţuit.

Omul care a câştigat bătălia de la Waterloo nu e Napoleon cel pus pe fugă, nu e Wellington care ceda în ceasurile patru şi era disperat la cinci, nu e Blücher care nici nu s-a luptat: omul care a câştigat bătălia de la Waterloo e Cambronne.

Să trăsneşti cu un astfel de cuvânt tunetul care te ucide înseamnă să învingi.

Să dai catastrofei răspunsul acesta, să spui asta destinului, să pui temelia asta leului care avea să fie ridicat pe acel loc, să arunci replica asta ploii nopţii, zidului trădător de la Hougomont, dramului râpos de la Ohain, întârzierii lui Grouchy, sosirii lui Blücher, să fii ironia însăşi în mormânt, să faci în aşa fel încât să rămâi în picioare după ce vei fi căzut, să îneci în două silabe coaliţia europeană, să oferi regilor haznalele binecunoscute cezarilor, să faci din cel din urmă cuvânt cel dintâi, amestecând în el strălucirea Franţei, să închei cu semeţie Waterloo-ul ca pe ultima zi a carnavalului, să-l completezi pe Leonida cu Rabelais, să rezumi o victorie printr-un cuvânt suprem, cu neputinţă de rostit, să pierzi terenul şi să păstrezi istoria, să ai de partea ta după măcel pe cei ce râd, e nespus de mult.

E o insultă adusă trăsnetului. E de o măreţie demnă de Eschyl.

Cuvântul lui Cambronne face efectul unei fracturi. E un piept fracturat de dispreţ; e preaplinul agoniei care face explozie.

Cine a învins? Wellington? Nu. Fără Blücher ar fi fost pierdut. Să fie Blücher? Nu. Dacă Wellington n-ar fi început, Blücher n-ar fi putut să isprăvească. Cambronne, acest trecător de ultimă oră, acest soldat necunoscut, acest nimic al războiului, simte că acolo e o minciună, o minciună într-o catastrofă cumplit de dureroasă, în clipa în care izbucneşte de furie, i se oferă această batjocură, viaţa! Cum să nu izbucnească?

Sunt acolo toţi regii Europei, generalii cei fericiţi, jupiterii stăpâni peste fulgere, o sută de mii de soldaţi victorioşi şi, în urma celor o sută de mii, un milion; tunurile lor, cu fitiluri aprinse, stau căscate; au sub călcâiul lor garda imperială şi armata cea mare; l-au zdrobit pe Napoleon şi n-a mai rămas decât Cambronne, nu mai protestează decât acest vierme de ţărână. El va protesta. Atunci el caută un cuvânt, aşa cum ai căuta o sabie. Simte cum suie în el o spumă şi acea spumă e cuvântul, în faţa acestei biruinţe minunate şi mediocre, în faţa acestei biruinţe fără biruitori, se ridică acest disperat; o îndură în toată măreţia ei covârşitoare, dar îşi dă seama de nimicnicia ei şi face mai mult decât s-o scuipe în obraz. Sub numărul, forţa şi materia care îl copleşesc, găseşte o expresie

pentru suflet: excrementul. O spune din nou. Să spui asta, să faci asta, să găseşti asta, înseamnă să fii învingător.

În minutul fatal, duhul zilelor măreţe a pătruns în omul acesta necunoscut. Cambronne găseşte cuvântul de la Waterloo, după cum Rouget de l'Isle găseşte *Marseieza* datorită harului de sus care pogoară asupra-i. Se desprinde o suflare din uraganul divin şi trece prin aceşti oameni; ei tresar; unul cântă cântecul suprem, iar celălalt scoate strigătul teribil. Acest cuvânt al dispreţului titanic nu e azvârlit de Cambronne numai Europei, în numele imperiului. Asta ar fi puţin. El îl azvârle trecutului, în numele revoluţiei. Auzi şi recunoşti în Cambronne vechiul suflet al uriaşilor. Parcă ar fi Danton care vorbeşte, sau Kléber[207] care urlă.

La cuvântul lui Cambronne, vocea engleză răspunse: „Foc!” Bateriile fură luminate de flăcări, dealul se cutremură, din toate acele guri de aramă ieşi o ultimă şi înfricoşătoare vărsătură de proiectile, se rostogoli un fum nesfârşit, uşor albicios datorită lunii care se ridicase, iar când se risipi fumul, nu mai era nimic. Acea rămăşiţă măreaţă era nimicită; garda murise. Cele patru laturi ale cetăţii vii zăceau la pământ; cu greu puteai desluşi ici-colo o tresărire printre cadavre. În felul acesta, legiunile franceze, mai măreţe decât cele romane, îşi dădură sufletul la Mont-Saint-Jean, pe pământul muiat de ploaie şi sânge, în grânele întunecate, în locul pe unde trece acum, la ceasurile patru dimineaţa, fluierând şi dând vesel bici calului, Joseph, băiatul care duce poşta la Nivelles.

XVI
Quot libras in duce?[208]

Bătălia de la Waterloo este o enigmă. Ea e la fel de nelămurită şi pentru cei ce-au câştigat-o, ca şi pentru cel care-a pierdut-o. Napoleon vedea în ea panică[209]. Blücher nu vedea în ea decât foc. Wellington nu înţelegea nimic. Citiţi rapoartele. Comunicatele sunt confuze. Comentariile sunt încurcate. Unii bâiguie, alţii se bâlbâie. Jomini împarte bătălia de la Waterloo în patru momente; Müffling o desparte în trei peripeţii; numai Charras, deşi în unele privinţe suntem de altă părere, a prins cu ochiul său ager trăsăturile caracteristice ale acestei cumplite prăbuşiri a geniului omenesc în luptă cu divinul hazard. Toţi ceilalţi istorici sunt oarecum orbiţi şi, în orbirea lor, bâjbâie. Zi cu adevărat năprasnică, de năruire a monarhiei militare - care, înmărmurindu-i pe regi, a tras după ea toate regatele - şi de prăbuşire a forţei, de răsturnare a legilor războiului.

În evenimentul acesta, care poartă semnul unei necesităţi supraomeneşti, oamenii n-au însemnat nimic.

---

[207] General francez din timpul revoluţiei de la 1789.

[208] Cât preţuieşte ducele? (lat.)

[209] *„O bătălie terminată, o zi sfârşită, măsuri greşite care au fost îndreptate, izbânzi mai mari asigurate pentru a doua zi, totul fu pierdut din pricina unei clipe de panică năprasnică”.* (Napoleon: *Însemnări de la Sfânta Elena.*) (n.a.).

Luându-le lui Wellington şi lui Blücher victoria de la Waterloo, înseamnă oare a ştirbi cu ceva Anglia şi Germania? Nu. În problema de la Waterloo nu e vorba nici de vestita Anglie, nici de augusta Germanie. Popoarele sunt mari, slavă Domnului, şi fără jalnicele isprăvi ale spadei. Nici Germania, nici Anglia, nici Franţa nu încap într-o teacă. În epoca asta, când Waterloo nu era decât un zăngănit de săbii, Germania îl are pe Goethe mai presus de Blücher, iar Anglia pe Byron mai presus de Wellington. Zorile nemăsurate ale unor idei noi sunt proprii secolului nostru, şi în zorile acestea Anglia şi Germania îşi au strălucirea lor minunată. Ele sunt măreţe, deoarece cugetă. Sporul pe care-l aduc civilizaţiei e real, izvorăşte din ele însele, nu dintr-o întâmplare. Ceea ce alcătuieşte măreţia lor în veacul al XIX-lea nu-şi are obârşia la Waterloo. Numai popoarele barbare se dezvoltă pe neaşteptate după o biruinţă. E mândria deşartă, trecătoare, a puhoaielor de apă umflate de furtună. Popoarele civilizate, mai ales în vremea noastră, nu se înalţă şi nici nu se prăbuşesc după norocul sau nenorocul unui comandant. Ceea ce-l deosebeşte pe fiecare dintre ele între neamurile pământului e ceva mai mult decât o luptă. Onoarea lor, demnitatea, inteligenţa, geniul lor nu sunt, slavă Domnului, simple numere pe care eroii şi cuceritorii le pot pune ca nişte jucători la loteria bătăliilor. Adesea, o bătălie pierdută înseamnă dobândirea unui progres. Mai puţină glorie, mai multă libertate. Când încetează bătaia tobei, are cuvântul raţiunea. E jocul de-a cine pierde câştigă. Aşadar, să vorbim despre Waterloo privind fără părtinire din amândouă taberele. Să-i dăm întâmplării ce este al întâmplării, şi Domnului ce este al Domnului. Ce este Waterloo? O victorie? Nu. Un joc de noroc.

Un joc câştigat de Europa şi plătit de Franţa.

Nu merita să se toarne acolo un leu pentru atâta lucru.

Waterloo este, de altfel, cea mai ciudată întâlnire din toată istoria. Napoleon şi Wellington. Nu sunt doi duşmani, ci două fiinţe cu totul opuse. Dumnezeu, care foloseşte antitezele, n-a hărăzit niciodată un contrast mai izbitor şi o confruntare mai neobişnuită. De-o parte precizia, prevederea, geometria, chibzuiala, asigurarea retragerii, cruţarea rezervelor, un sânge rece îndărătnic, o metodă nezdruncinată, strategia care ştie să se folosească de teren, tactica echilibrării batalioanelor, măcelul organizat, războiul socotit cu ceasul în mână, fără a lăsa nimic la voia întâmplării, vechiul curaj clasic, totul pus în chip desăvârşit la punct; de partea cealaltă, intuiţia, darul de a ghici, fantezia militară, instinctul supraomenesc, privirea scăpărătoare, un nu ştiu ce care vede ca vulturul şi care loveşte ca trăsnetul, o măiestrie uimitoare îmbinată cu o vioiciune semeaţă, toate tainele unui suflet adânc, complicitatea destinului, a apei, a câmpiei, a pădurii, a colinei, chemate şi oarecum silite să se supună, despotul care merge până la tiranizarea câmpului de luptă, încrederea în soartă, pe care o sporeşte ştiinţa strategică, dar o şi tulbură. Wellington era un Barrême[210] al războiului, pe când Napoleon era un Michelangelo; şi, de rândul ăsta, geniul a fost învins de calcul.

---

[210] Economist francez din secolul al XVII-lea. Mai târziu numele lui a devenit substantiv comun.

Amândouă taberele aşteptau pe cineva. A izbândit cel care a calculat exact. Napoleon îl aştepta pe Grouchy, care n-a venit. Wellington îl aştepta pe Blücher, care a venit.

Wellington este războiul clasic care se răzbună. Bonaparte, la începutul carierei sale, îl întâlnise în Italia şi-l bătuse straşnic. Bătrâna bufniţă fugise din faţa tânărului vultur. Tactica de altădată fusese nu numai uimită, dar şi scandalizată. Cine era corsicanul ăsta de douăzeci şi şase de ani, ce rost avea acest strălucit ignorant care, având totul împotriva lui şi nimic de partea sa, fără merinde, fără muniţii, fără tunuri, fără bocanci, aproape fără oaste, cu o mână de oameni împotriva unei trupe numeroase, se năpustea asupra Europei coalizate şi câştiga în chip nesăbuit victorii socotite cu neputinţă? De unde venea turbatul ăsta spăiniânlător, care, aproape fară să răsufle şi mânuind tot mereu aceiaşi luptători, făcea praf una după alta cele cinci armate ale împăratului Germaniei, dând peste cap pe Beaulieu peste Alvinzi, pe Wurmser peste Beaulieu, pe Mélas peste Wurmser, pe Mack peste Mélas[211]? Cine era acest începător în ale războiului care avea trufia unui astru? Şcoala militară academică îl excomunicase. De-aci, o duşmănie de neîmblânzit a militarismului de altădată împotriva celui nou, a săbiei corecte împotriva spadei sclipitoare, a tablei de şah împotriva geniului. La 18 iunie 1815 duşmănia asta îşi spuse ultimul cuvânt şi, sub Lodi, Montebello, Montenote, Mantua, Marengo, Arcole, scrisese: Waterloo. Triumful celor mediocri, pe placul mulţimilor. Soarta îşi dete învoirea la ironia asta. În pragul prăbuşirii, Napoleon se întâlni din nou cu un Wurmser tânăr.

În adevăr, ca să-l vedem pe Wurmser e de ajuns ca părul lui Wellington să fie alb.

Waterloo e o bătălie de mâna întâi, câştigată de un comandant de mâna a doua. Ceea ce trebuie să ne minuneze în bătălia de la Waterloo este Anglia, este cerbicia engleză, este hotărârea engleză, este sângele englez; ceea ce a avut Anglia acolo cu adevărat măreţ a fost, fie zis fară supărare, pe ea însăşi. Nu comandantul, ci oştirea.

Wellington, cu o înţeleasă lipsă de recunoştinţă, spune într-o scrisoare către lordul Bathurst că oştirea sa, oastea care a luptat la 18 iunie 1815, a fost o „armată foarte slabă”. Ce crede despre asta întunecatul vălmăşag de oseminte îngropate sub brazdele de la Waterloo?

Anglia a fost prea modestă faţă de Wellington. A face pe Wellington atât de mare, înseamnă a micşora Anglia. Wellington nu este decât un erou ca oricare altul. Scoţienii cenuşii, garda călare, regimentele lui Maitland şi Mitchell, infanteria lui Pack şi a lui Kempt, cavaleria lui Ponsomby, şi a lui Somerset, scoţienii de munte cântând din cimpoi sub ploaia de ghiulele, batalioanele lui Rylandt, tinerii recruţi care abia ştiau să mânuiască flinta, ţinând piept vechilor cete de la Essling şi de la Rivoli - iată ceea ce este mare. Wellington a fost dârz; ăsta e meritul lui şi noi nu i-l precupeţim, dar cel din urmă dintre pedestraşii şi dintre călăreţii lui a fost tot atât de dârz ca şi el. Ostaşul de fier preţuieşte tot atât cât Ducele-de-fier. În ce ne priveşte, toată admiraţia noastră se îndreaptă către soldatul englez. Dacă are cineva dreptul la vreun trofeu, atunci Angliei i se

---

[211] Generali austrieci sau în serviciul Austriei, învinşi de Napoleon în nordul Italiei.

datorează trofeul. Monumentul de la Waterloo ar fi mai nimerit dacă, în locul chipului unui om, ar înălţa în văzduh statuia unui popor.

Dar această puternică Anglie se va mânia din pricina celor spuse de noi aici. După al ei 1688 şi după 1789 al nostru, ea tot mai păstrează iluzia feudală. Crede în ereditate şi în ierarhie. Poporul acesta, pe care nici un altul nu-l întrece în putere şi-n glorie, se preţuieşte ca naţiune, nu ca popor. Ca popor, se subordonează de bunăvoie şi-şi ia un lord drept şef. Ca muncitor, se lasă dispreţuit; ca ostaş, se lasă ciomăgit. Se ştie că în bătălia de la Inkermann, un sergent care, după cât se pare, scăpase armata de la pieire, n-a putut fi pomenit de către lordul Ragian, deoarece ierarhia militară engleză nu îngăduie să fie citat într-un ordin de zi nici un erou sub gradul de ofiţer.

Ceea ce admirăm mai presus de toate într-o ciocnire de felul celei de la Waterloo este uimitoarea iscusinţă a întâmplării. Ploaia din timpul nopţii, zidul de la Hougomont, drumul desfundat de la Ohain, Grouchy care rămâne surd la bătaia tunului, călăuza care-l înşeală pe Napoleon, călăuza care-i arată drumul cel bun lui Bülow, tot acest prăpăd e rânduit de minune.

Într-un cuvânt, s-o spunem, la Waterloo a fost mai mult un măcel decât o bătălie.

Din toate bătăliile mari, Waterloo este aceea care are frontul cel mai mic faţă de numărul luptătorilor. Napoleon, trei sferturi de leghe; Wellington, o jumătate de leghe; şaptezeci şi două de mii de luptători de fiecare parte. Din înghesuiala asta s-a născut măcelul.

S-a făcut o socoteală şi s-a stabilit următoarea proporţie: pierdere de oameni - la Austerlitz, paisprezece la sută francezi, treizeci la sută ruşi, patruzeci şi patru la sută austrieci. La Wagram, treisprezece la sută francezi, paisprezece la sută austrieci. La Moscova, treizeci şi şapte la sută francezi, patruzeci şi patru la sută ruşi. La Bautzen, treisprezece la sută francezi, paisprezece la sută ruşi şi prusaci. La Waterloo, cincizeci şi şase la sută francezi; treizeci şi unu la sută aliaţi. În total, la Waterloo, patruzeci şi unu la sută: o sută patruzeci şi patru de mii de luptători, şaizeci de mii de morţi.

Câmpia de la Waterloo se înfăţişează azi cu liniştea obişnuită a pământului, reazem nepăsător al omului, şi seamănă cu toate câmpiile.

Noaptea totuşi, se desprinde de-acolo un fel de ceaţă plină de năluci; şi dacă vreun călător se plimbă prin aceste locuri, dacă priveşte, dacă ascultă, dacă visează ca Virgiliu în faţa câmpiilor de la Filippe, vedenia prăpădului pune stăpânire pe el. Spăimântătorul 18 iunie trăieşte din nou; falsa colină-monument se şterge; acel leu oarecare se destramă; câmpul de bătaie prinde iar viaţă; şiruri de infanterişti şerpuiesc pe câmpie, galopuri furioase străbat zarea; visătorul, speriat, vede fulgerul săbiilor, scânteierea baionetelor, văpaia ghiulelelor, încrucişarea groaznică a bubuiturilor; aude, ca un horcăit în fundul unui mormânt, vuietul nedesluşit al bătăliei-fantomă; umbrele acelea sunt grenadierii; lucirile acelea sunt cuirasierii; scheletul acesta e Napoleon, scheletul celălalt e Wellington; toate astea nu mai sunt, dar se ciocnesc şi luptă încă; şi râpele se împurpurează; şi copacii se înfioară; şi furia se înalţă până la

nori; iar în beznă, toate acele înălţimi sălbatice, Mont-Saint-Jean, Hougomont, Frischemont, Papeiotte, Plancenoit, apar încununate de-a valma cu vârtejuri de vedenii care se nimicesc între ele.

XVII
E oare bine că a existat un Waterloo?

Există o şcoală liberală dintre cele mai vrednice de respect, care nu arată deloc ură faţă de Waterloo. Noi nu facem parte dintr-însa. Pentru noi Waterloo nu este decât ziua uluitoare a libertăţii. Negreşit, nimeni nu se aştepta ca un asemenea vultur să iasă dintr-un asemenea ou.

Dacă-i dăm bătăliei de la Waterloo tâlcul ei cel mai înalt, putem spune că este o voită biruinţă contrarevoluţionară. E Europa împotriva Franţei; Petersburgul, Berlinul şi Viena împotriva Parisului; e *statu quo*[212] împotriva dorinţei de schimbare: e 14 iulie 1789 atacat pieziş prin 20 martie 1815; e asmuţirea monarhiilor împotriva neîmblânzitei răscoale franceze. Ţinta era de a înăbuşi în sfârşit acest mare popor care se afla în erupţie de douăzeci şi şase de ani.

În scopul acesta s-au solidarizat casele de Brunswick şi de Nassau cu Romanovii, cu Hohenzoliernii, cu Habsburgii şi cu Burbonii.

Waterloo poartă în cârcă dreptul divin. E drept că, de vreme ce imperiul fusese despotic, prin reacţiunea firească a lucrurilor, regalitatea trebuia neapărat să fie liberală, şi că din bătălia de la Waterloo a ieşit, spre marea părere de rău a învingătorilor, o ordine constituţională nedorită. Pentru că revoluţia nu poate fi cu adevărat învinsă şi pentru că, fiind providenţială şi cu neputinţă de înlăturat, ea se reîntruchipează mereu, înainte de Waterloo - în Bonaparte, care doboară vechile tronuri, iar după Waterloo - în Ludovic al XVIII-lea, care acordă Constituţia şi i se supune. Bonaparte, folosind inegalitatea ca să dovedească egalitatea, pune un surugiu pe tronul Neapolelui şi un sergent pe tronul Suediei. La Saint-Ouen, Ludovic al XVIII-lea îşi pune semnătura pe declaraţia drepturilor omului. Dacă vreţi să vă daţi seama ce este revoluţia, numiţi-o Progres; iar dacă vreţi să vă daţi seama ce este progresul numiţi-l Mâine.

Mâine îşi desăvârşeşte opera fără ca nimic să i se poată împotrivi; şi şi-o îndeplineşte începând de azi. Îşi ajunge totdeauna ţinta în chip ciudat. Se foloseşte de Wellington ca să-l facă pe Foy orator, deşi acesta nu era decât un ostaş. Foy cade la Hougomont şi se ridică la tribună. Aşa lucrează progresul. Pentru un lucrător ca el nu există unealtă rea. Fără să-şi piardă cumpătul, el se foloseşte de meşteşugul lui dumnezeiesc, de omul care a trecut Alpii şi de bătrânelul şubred şi bolnav al părintelui Elyseu. Se slujeşte de bolnavul de podagră ca şi de cuceritor; de cuceritor în afară, de bolnavul de podagră înăuntru. Waterloo, stăvilind hotărât năruirea prin spadă a tronurilor europene, n-a avut altă urmare decât de-a face ca activitatea revoluţionară să continue sub altă formă. Războinicii

[212] *Statu quo ante* (lat.), starea de dinainte.

au tăcut; e rândul gânditorilor. Veacul pe care Waterloo voise să-l oprească pe loc a trecut peste toate şi şi-a urmat drumul. Biruinţa asta prevestitoare de nenorociri a fost înfrântă de libertate.

Într-un cuvânt, şi asta nu se poate tăgădui, ceea ce triumfa la Waterloo, ceea ce zâmbea în spatele lui Wellington, ceea ce îi aducea toate bastoanele de mareşal ale Europei, printre care, se zice, şi bastonul de mareşal al Franţei, ceea ce împingea cu voioşie roabele de pământ pline cu oseminte pentru a se înălţa colina leului, ceea ce a făcut să se înscrie cu mare pompă pe acel piedestal data de 18 iunie 1815, ceea ce-l încuraja pe Blücher să-i treacă prin foc şi sabie pe cei ce fugeau în neorânduială, ceea ce se năpustea asupra Franţei ca asupra unei prăzi, de pe înălţimea platoului Mont-Saint-Jean, era contrarevoluţia. Contrarevoluţia care şoptea cuvântul infam: dezmembrare. Ajunsă la Paris, a văzut de aproape gura vulcanului, a simţit că lava aceea ardea picioarele şi s-a răzgândit. S-a întors la încropirea unei Constituţii.

Să nu vedem în Waterloo decât ceea ce înseamnă Waterloo. Scopul nu era nicidecum libertatea. Contrarevoluţia era fără să vrea liberală, aşa cum printr-un fenomen asemănător Napoleon era fără să vrea revoluţionar. La 18 iunie 1815 un Robespierre călare a fost trântit de pe cal.

XVIII
O nouă răbufnire a dreptului divin

Dictatura se sfârşise. Întregul sistem al Europei se prăbuşi.

Imperiul se afundă într-un întuneric asemănător cu al lumii romane în agonie. Se zări din nou abisul, ca pe vremea barbarilor. Numai că barbaria din 1815, pe care se cuvine s-o numim pe numele ei cel mic contrarevoluţie, nu prea avea putere, obosi iute şi se opri brusc. Imperiul, s-o recunoaştem, a fost plâns, şi plâns de ochi viteji. Dacă gloria stă în paloşul din care s-a făurit sceptrul, imperiul fusese gloria însăşi. El răspândise pe pământ toată lumina pe care o poate da tirania: lumina mohorâtă. Mai mult chiar: lumina întunecată. Comparata cu lumina zilei, e noapte. Această spulberare a nopţii avu efectul unei eclipse.

Ludovic al XVIII-lea se întoarse la Paris. Manifestările de bucurie de la 8 iulie făcură să se uite entuziasmul de la 20 martie. Corsicanul ajunse potrivnicul bearnezului. Pe cupola Tuileriilor flutură drapelul alb. Exilările nu mai conteneau. Masa de brad din Hartwell fu aşezată în faţa fotoliului cu flori de crin al lui Ludovic al XIV-lea. Austerlitzul a intrat în istorie, se vorbea despre Bouvines şi despre Fontenoy ca despre ziua de ieri. Altarul şi tronul se înfrăţiră cu măreţie. În Franţa şi pe continent se aşeză una din formele cele mai netăgăduite de mântuire a societăţii veacului al XIX-lea. Europa purta cocarda albă[213]. Trestaillon ajunse vestit. Deviza *non*

[213] Semnul regalităţii.

pluribus impar[214] apăru din nou în razele de piatră care închipuiau soarele pe faţada cazărmii de pe cheiul d'Orsay. Acolo unde fusese o gardă imperială era acum o casă roşie. Arcul Caruselului, încărcat cu victorii care nu-şi mai aveau rostul, stingher printre atâtea noutăţi, ruşinat poate întrucâtva de Marengo şi de Arcole, ieşi din încurcătură mulţumită statuii ducelui d'Angoulême. Cimitirul Madeleine - groaznica groapă comună de la '93 - fu acoperit cu marmură şi matostat, pentru că în ţărâna aceea zăceau oasele lui Ludovic al XVI-lea şi ale Mariei Antoaneta. În şanţul de la Vincennes fu scoasă din pământ o piatră funerară, amintind că ducele d'Enghien murise chiar în luna în care fusese încoronat Napoleon. Papa Pius al VII-lea, care-l unsese împărat în preajma acestei morţi, binecuvânta liniştit prăbuşirea, aşa cum binecuvântase înălţarea. La Schoenbrunn rătăcea o umbră micuţă, în vârstă de patru ani, căreia dacă îi spuneai regele Romei[215], însemna să dai dovadă de răzvrătire. Şi toate astea au fost cu putinţă, şi regii şi-au reluat tronurile, şi stăpânul Europei a fost închis într-o cuşcă, şi vechiul regim a devenit cel nou, şi întunericul a luat locul luminii pe pământ, pentru că, în după-amiaza unei zile de vară, un păstor i-a spus unui prusac într-o pădure: „Luaţi-o pe-aici, nu pe acolo!"

Acest 1815 a fost un fel de aprilie jalnic[216]. Vechile realităţi vătămătoare şi veninoase luară înfăţişări noi. Minciuna se împereche cu 1789, dreptul divin îşi puse masca unei Constituţii, ficţiunile deveniră constituţionale, prejudecăţile, superstiţiile şi gândurile ascunse, cu articolul 14[217] în inimă, se lustrairă cu liberalism. Şerpii şi-au schimbat pielea.

Omul fusese în acelaşi timp înălţat şi înjosit de Napoleon. Idealul, sub această domnie a materiei strălucitoare, prinse numele straniu de ideologie. Gravă nesocotinţă din partea unui om mare să ia în râs viitorul! Cu toate astea, popoarele - carnea de tun atât de îndrăgostită de tunar - îl căutau cu ochii. Unde e? Ce face? „Napoleon a murit!" îi spunea un trecător unui invalid de la Marengo şi de la Waterloo. „A murit? exclamă ostaşul. Bine-l mai cunoşti!" Închipuirea oamenilor făcea un zeu din acest om doborât la pământ. După Waterloo cerul Europei se întunecă. Dispariţia lui Napoleon a lăsat multă vreme un gol imens.

Regii umplură acest gol. Bătrâna Europă se folosi de prilej ca să introducă diferite reforme. Luă fiinţă o Sfântă Alianţă. Belle Alliance! spusese mai-nainte câmpia fatală de la Waterloo.

În prezenţa şi în faţa acestei străvechi Europe refăcute, se schiţară trăsăturile unei Franţe noi. Viitorul, luat în râs de către împărat, îşi făcu intrarea. Purta pe frunte steaua care se cheamă Libertate. Ochii înflăcăraţi ai tinerelor generaţii se îndreptară spre el. Ciudat lucru: lumea se îndrăgosti în acelaşi timp de viitorul care se numea Libertate şi de trecutul care se numea Napoleon. Înfrângerea îl ridicase mai sus pe cel învins.

---

[214] De fapt: *nec pluribus impar (lat.)* „întocmai ca un soare".

[215] E vorba de fiul lui Napoleon 1 şi al Mariei-Luiza.

[216] *Aprilie jalnic*: considerată ca aducătoare de nenorociri şi de moarte, fiindcă este luna când se prăpădeau tuberculoşii.

[217] *Articolul 14* al Chartei constituţionale din 1815 garanta libertatea de conştiinţă, dar proclama catolicismul religiei de stat, ceea ce anula garanţia libertăţii de gândire.

Napoleon doborât părea mai înalt decât Napoleon în picioare. Învingătorilor începu să le fie frică. Anglia îl puse pe Hudson Lowe să-l păzească, iar Franţa pe Montchenu să stea la pândă. Braţele lui încrucişate ajunseră neliniştea tronurilor. Alexandru îl numea „insomnia mea”. Spaima asta venea din cantitatea de revoluţie care clocotea într-însul. Asta explică şi îndreptăţeşte liberalismul bonapartist. Regii domniră fără să se simtă la largul lor, cu stânca de la Sfânta Elena în zare.

Pe când Napoleon se stingea la Longwood, cei şaizeci de mii de oameni căzuţi pe câmpia de la Waterloo putreziră în tihnă, şi ceva din pacea lor se răspândi în lume. Congresul de la Viena alcătui drept urmare tratatele din 1815, iar Europa numi asta restauraţie.

Iată ce înseamnă Waterloo.

Dar ce-i pasă nemărginirii? Toată furtuna asta, tot norul ăsta, războiul, pe urmă pacea, toată această întunecare n-au tulburat nici măcar o singură clipă lumina ochiului uriaş, în faţa căruia o gâză care sare dintr-un fir de iarbă pe altul înseamnă tot atât cât vulturul care zboară dintr-o clopotniţă într-alta prin turlele catedralei Notre-Dame.

XIX
Câmpul de luptă în timpul nopţii

Să ne întoarcem - e o nevoie a acestei cărţi - la fatalul câmp de luptă. La 18 iunie 1815 era lună plină. Lumina ajută crunta urmărire a lui Blücher, descoperi urmele fugarilor, dădu mulţimea asta prăpădită pe mâna înverşunatei cavalerii prusace şi înlesni masacrul. În unele catastrofe se întâlnesc asemenea tragice complicităţi ale nopţii.

După cea din urmă lovitură de tun, câmpia de la Mont-Saint-Jean rămase pustie.

Englezii ocupară lagărul francezilor; aşa se consfinţeşte de obicei biruinţa: culcându-te în patul celui învins. Îşi aşezară tabăra dincolo de Rossomme. Prusacii, dezlănţuiţi în urmărire, împinseră înainte. Wellington se duse în satul Waterloo ca să-şi întocmească raportul către lordul Bathurst.

Dacă s-a putut aplica vreodată zicala *sic vos non vobis*[218], ea se potriveşte negreşit satului Waterloo. Fără să fi contribuit în vreun fel la bătălie, Waterloo a rămas la o jumătate de leghe departe de ea. Mont-Saint-Jean a fost bombardat, Hougomont a ars, Papelotte a ars, Plancenoit a ars, Haie-Sainte a fost luat cu asalt, Belle-Alliance a văzut îmbrăţişarea celor doi învingători; numele acestor localităţi abia sunt cunoscute; iar Waterloo, care n-a luat deloc parte la luptă, are toată cinstea.

Nu suntem dintre cei ce laudă războiul; când se iveşte prilejul, îi arătăm neajunsurile. Războiul are frumuseţi groaznice, pe care nu le-am trecut sub tăcere; să recunoaştem, însă, că are şi părţile lui urâte. Una

[218] „Astfel lucraţi voi, dar nu pentru voi” (lat.).

dintre cele mai uimitoare este grăbita despuiere a morţilor după biruinţă. Zorile care vin după o bătălie răsar totdeauna peste cadavre goale.

Cine face asta? Cine pângăreşte în felul ăsta izbânda? A cui e mâna respingătoare care se strecoară în buzunarul victoriei? Cine sunt hoţii care dau lovitura lor la adăpostul gloriei? Unii filozofi, printre care şi Voltaire, afirmă că sunt tocmai cei care au făurit gloria. Sunt aceiaşi, spun ei; nu se face cu schimbul; cei rămaşi în viaţă îi jefuiesc pe cei care sunt la pământ. Eroul din timpul zilei este vampirul din timpul nopţii. La urma urmei, ai tot dreptul să despoi niţel un cadavru care este opera ta. Întrucât ne priveşte, nu credem lucrul ăsta. Să culegi lauri şi să descalţi un mort - aşa ceva ni se pare cu neputinţă pentru aceeaşi mână.

E sigur un lucru; de obicei după învingători, vin hoţii. Să-l scoatem însă din cauză pe ostaş; mai ales pe ostaşul din zilele noastre.

Orice armată are o coadă, şi acolo se găsesc cei pe care trebuie să-i învinovăţim. Oameni-lilieci, jumătate tâlhari, jumătate slugi, tot felul de păsări de noapte zămislite de acest asfinţit care se numeşte război, purtând uniforme fără să lupte, bolnavi prefăcuţi, schilozi cumpliţi, cantinieri suspecţi, mergând uneori cu nevestele în cărucioare şi furând ceea ce vor vinde mai târziu, cerşetori oferindu-se drept călăuze ofiţerilor, secături, borfaşi; armatele în marş de altădată - nu vorbim despre cele de astăzi - tâiau după ele toată gloata asta, căreia în grai cazon i se spunea „codaşii”. Nici o armată şi nici o naţiune nu era răspunzătoare de aceste făpturi; vorbeau italieneşte şi-i urmau pe nemţi; vorbeau franţuzeşte şi-i urmau pe englezi. Marchizul de Fervaques a fost ucis mişeleşte şi jefuit, chiar pe câmpul de luptă, în noaptea care urmă după victoria de la Cerisoles, de către unul din aceşti mizerabili, codaş spaniol care vorbea franţuzeşte şi pe care-l luase drept unul de-ai noştri din pricina dialectului picard. Din tâlhărie se năştea tâlharul. Zicala dezgustătoare „a trăi pe spinarea duşmanului” producea lepra asta, pe care numai o disciplină aspră o putea lecui. Sunt faime care înşeală; nu se ştie totdeauna de ce unii generali, dintre cei mari de altfel, au fost atât de populari. Turenne era adorat de ostaşii lui pentru că îngăduia jaful; trecerea cu vederea a răului face parte din bunătate; Turenne a fost atât de bun, încât a lăsat ca Palatinatul să fie trecut prin foc şi sânge[219]. În urma oştilor se vedeau mai mulţi sau mai puţini jefuitori, după cum comandantul era mai mult sau mai puţin sever. Hoche şi Marceau[220] n-aveau codaşi; Wellington, o recunoştea bucuros, avea puţini.

Totuşi, în noaptea de 18 spre 19 iunie morţii au fost despuiaţi. Wellington a fost neînduplecat; a dat ordin să fie împuşcat oricine va fi prins asupra faptului; dar cei care pradă sunt dârji. Tâlharii prădau într-o parte a câmpului de luptă, în timp ce alţii erau împuşcaţi în cealaltă.

Luna era înspăimântătoare pe câmpia aceea.

Spre miezul nopţii, un om da târcoale sau mai curând se târa înspre dramul desfundat de la Ohain. După înfăţişare era unul dintre acei despre care am vorbit - nici englez, nici francez, nici ţăran, nici soldat, mai puţin

---

[219] Confuzie din partea lui Victor Hugo: Turenne era mort atunci de 14 ani; responsabilul acestei acţiuni atroce este Louvois, ministrul de război.

[220] Generali francezi din timpul revoluţiei.

om decât vampir, atras de mirosul cadavrelor, confundând victoria cu furtul şi venit pentru jaf la Waterloo. Era îmbrăcat cu o bluză largă ca o pelerină, era neliniştit şi îndrăzneţ, mergea înainte şi se uita înapoi. Cine era omul ăsta? Noaptea ştia probabil mai multe pe socoteala lui decât ziua. N-avea traistă, dar fară îndoială avea buzunare încăpătoare sub pelerină. Din când în când se oprea, cercetând câmpia din jurul lui să vadă dacă nu era observat, se apleca deodată, urnea de pe jos ceva mut şi nemişcat, pe urmă se ridica şi se îndepărta pe furiş. Felul cum se strecura, atitudinea lui, mişcările pripite şi tainice îl făceau să semene cu acele larve care bântuie ruinele în amurguri şi pe care vechile legende normande le numesc alode. Unele păsări de noapte cu picioare lungi iau asemenea forme în mlaştini.

O privire care ar fi cercetat cu băgare de seamă întunericul ar fi putut zări, la oarecare depărtare, un mic furgon de cantinier, acoperit cu un coviltir de răchită gudronată, tras de o mârţoagă flămândă, ce păştea urzici printre zăbale, oprit şi parcă ascuns în spatele cocioabei aflate la întretăierea drumului de la Mont-Saint-Jean spre Braine-l’Alleud cu şoseaua din Nivelles, iar în furgon, un fel de femeie şezând pe un maldăr de lăzi şi pachete. Între acest furgon şi omul care da târcoale era probabil o legătură.

Noaptea era senină. Nici un nor pe bolta cerului. N-are nici o însemnătate faptul că pământul e roşu; luna rămânea albă. Aşa e cerul, nepăsător. Prin livezi, crengile rupte de schije, dar nedesprinse încă, atârnând de scoarţă, se legănau încet în bătaia vântului nopţii.

În depărtare se auzeau nelămurit patrulele şi rondurile de noapte din tabăra engleză, mergând încoace şi-ncolo.

Hougomont şi Haie-Sainte continuau să ardă, ridicând una la apus, alta la răsărit, două flăcări uriaşe, care se legau - ca un şirag de rubine cu două paftale descheiate la capete - cu brâul de focuri din tabăra engleză, desfăşurat într-un imens semicerc pe colinele din zare.

Am vorbit de carastrofa de pe drumul dinpre Ohain. Ni se strânge inima gândindu-ne cum au murit aţâţi viteji.

Dacă este ceva groaznic, dacă există o realitate care depăşeşte visul, apoi iat-o: să trăieşti, să te bucuri de lumina soarelui, să fii în plină stăpânire a forţei virile, să fii sănătos şi vesel, să râzi voiniceşte, să alergi după o glorie care stă orbitoare în faţa ta, să-ţi simţi în piept plămânii care respiră, o inimă care bate, o voinţă care judecă, să vorbeşti, să gândeşti, să speri, să iubeşti, să ai mamă, nevastă, copii, să ai lumina şi, deodată, cât ai clipi din ochi, în mai puţin de-un minut, să te prăbuşeşti într-o prăpastie, să cazi, să te rostogoleşti, să striveşti şi să fii strivit, să vezi spice de grâu, flori, frunze, crengi, să nu te poţi agăţa de nimic, să-ţi simţi sabia fără folos, să simţi oameni sub tine şi cai peste tine, să te zbaţi în zadar, cu oasele rupte de vreo lovitură de copită în întuneric, să simţi un călcâi care-ţi scoate ochii din cap, să muşti cu turbare potcoave de cai, să te sufoci, să urli, să te răsuceşti, să fii acolo dedesubt şi să-ţi spui: „Acum câteva clipe eram un om viu!”

Pe locul unde horcăise acest jalnic prăpăd, domnea acum tăcere desăvârşită. Matca diurnului desfundat era plină cu cai şi călăreţi

îngrămădiţi unii peste alţii. Un vălmăşag îngrozitor. Malurile şanţului nu se mai vedeau, căci hoiturile făcuseră drumul una cu câmpia şi-l umpleau până la margine ca o baniţă de orz rasă. Un morman de cadavre în partea de sus, un râu de sânge în partea de jos; aşa era drumul ăsta în noaptea de 18 iunie 1815. Sângele curgea până pe şoseaua de la Nivelles şi se prelingea într-o băltoacă mare în faţa unui pâlc de arbori ce închidea drumul, într-un loc care mai e arătat şi astăzi. Ne amintim că prăbuşirea cuirasatelor avusese loc de partea cealaltă, pe şoseaua dinspre Genappe. Îngrămădirea hoiturilor era pe măsura adâncimii drumului desfundat. Spre mijloc, în partea unde se netezea, acolo pe unde trecuse divizia Delort, stratul morţilor se subţia.

Haimanaua pe care am arătat-o cititorului se ducea într-acolo. Răscolea mormanul ăsta uriaş. Privea. Făcea nu ştiu ce respingătoare trecere în revistă a morţilor. Călca prin sânge.

Deodată se opri.

La câţiva paşi în faţa lui, pe drumul desfundat, în locul unde se sfârşea mormanul morţilor, de sub grămada asta de oameni şi de cai, ieşea o mână deschisă, luminată de lună.

Pe un deget al acestei mâini lucea ceva: un inel de aur.

Omul se aplecă, stătu o clipă ghemuit şi, când se ridică, inelul nu mai era pe mână.

Nu se ridică de tot; rămase într-o atitudine de sălbăticiune speriată, cu spatele spre movila morţilor, cercetând zarea, în genunchi, sprijinindu-şi partea dinainte a trapului pe degetele arătătoare proptite în pământ, cu capul la pândă deasupra marginii drumului desfundat. Cele patru labe ale şacalului sunt potrivite pentru anumite acţiuni.

Pe urmă, hotărându-se, se ridică.

În clipa aceea tresări. Simţi că-l apucase cineva de spate.

Se întoarse; palma deschisă se închise şi-i apucase pulpana pelerinei.

Unui om de treabă i-ar fi fost frică. Acesta, însă, începu să râdă.

— A! zise el, e mortul! Mai bine un strigoi decât un jandarm.

Dar mâna pierdu orice putere şi-i dădu drumul. Sforţarea se iroseşte repede în groapă.

— Ei! zise hoţul, nu cumva mortul ăsta e viu? Ia să vedem.

Se plecă din nou, scormoni grămada, dădu la o parte tot ce-l împiedica, înşfăcă mâna, apucă braţul, liberă capul, trase trapul şi, câteva clipe după aceea, târa după el în întunericul drumului desfundat un om neînsufleţit sau cel puţin leşinat, Era un cuirasier, un ofiţer, chiar un ofiţer superior; de sub platoşă îi ieşea un epolet lat de aur; nu mai avea cască. O lovitară de spadă dată cu furie îi brăzda faţa pe care nu se vedea decât sânge. Altminteri, nu părea să aibă vreun mădular rupt, şi, printr-o întâmplare fericită, dacă acest cuvânt se poate întrebuinţa aici, morţii înţepeniseră deasupra lui, încât îl feriseră să fie strivit. Ochii îi erau închişi.

Pe platoşa lui se vedea crucea de argint a Legiunii de onoare.

Hoţul smulse această cruce, care dispăru într-una din văgăunile fără fund de sub pelerină.

Pipăindu-l apoi pe ofiţer la cingătoare, găsi un ceas şi-l înhăţă. Scotoci după aceea jiletca, dădu peste o pungă şi-o şterpeli.

Pe când îi dădea muribundului această mână de ajutor, ofiţerul deschise ochii.

— Mulţumesc! şopti el.

Mişcările repezi ale omului care-l pipăia, răcoarea nopţii, aerul pe care putea să-l respire în voie îl scoseseră din letargie.

Hoţul nu răspunse. Ridică fruntea. Se auzea un zgomot de paşi pe câmpie; se apropia probabil vreo patrulă.

Ofiţerul îngăimă, pentru că în glasul lui mai stăruia agonia:

— Cine-a câştigat bătălia?

— Englezii, răspunse hoţul.

Ofiţerul urmă:

— Caută în buzunare! Ai să găseşti o pungă şi un ceas! Ia-le!

Lucrul se şi făcuse.

Hoţul se prefăcu că-i face pe plac şi spuse:

— Nu găsesc nimic.

— Mi-au fost furate, zise ofiţerul. Îmi pare rău! Ar fi fost ale dumitale.

Paşii patrulei se auzeau din ce în ce mai desluşit.

— Vine cineva, zise hoţul, pregătindu-se să plece.

Ofiţerul, ridicând cu multă greutate braţul, îl opri:

— Mi-ai salvat viaţa. Cine eşti?

Hoţul răspunse iute şi în şoaptă:

— Făceam parte ca şi dumneavoastră din armata franceză. Trebuie să vă părăsesc. Dacă m-ar prinde, m-ar împuşca. V-am salvat viaţa. Acum, descurcaţi-vă.

— Ce grad ai?

— Sergent.

— Cum te numeşti?

— Thénardier.

— Nu voi uita numele ăsta, spuse ofiţerul. Ţine-l minte pe-al meu. Mă cheamă Pontmercy.

CARTEA A DOUA
VASUL ORION

I
Numărul 24601 devine numărul 9430

Jean Valjean fusese prins din nou.

Vom trece repede peste amănuntele dureroase. Ne mărginim să transmitem aici două dări de seamă publicate în ziarele vremii, la câteva luni după întâmplările uimitoare care s-au petrecut la Montreuil-sur-mer.

Articolele sunt destul de scurte. Se ştie că pe vremea aceea nu exista încă *Gazeta tribunalelor*.

Îl reproducem pe cel dintâi, din *Drapelul alb*. Poartă data de 25 iulie 1823.

„Într-un district din Pas-de-Calais s-a petrecut de curând un fapt puţin obişnuit. Un om care nu era de prin partea locului, pe nume d. Madeleine, înfiripase cu câţiva ani în urmă, prin nişte procedee noi, o veche industrie locală, fabricarea mărgelelor de sticlă neagră. Prin asta se îmbogăţise şi, să recunoaştem, îmbogăţise şi ţinutul. Drept recunoştinţă pentru seiviciile aduse, fusese numit primar. Poliţia a descoperit că d. Madeleine nu era decât un fost ocnaş, osândit în 1796 pentru furt şi că-l chema Jean Valjean. Jean Valjean a fost întemniţat din nou. Înainte de arestare, se pare că a izbutit să scoată de la d. Laffitte o sumă de peste o jumătate de milion, pe care o depusese la acesta şi pe care de altfel se spune că o câştigase cinstit din comerţul lui. După ce a fost întemniţat din nou în ocna din Toulon, nu s-a putut afla unde ascunsese Jean Valjean banii ăştia...”

Reproducem cel de-al doilea articol, ceva mai amănunţit, după *Journal de Paris* de la aceeaşi dată:

„Un fost ocnaş liberat, numit Jean Valjean, a apărut de curând în faţa curţii cu juri din Var, în împrejurări vrednice de a atrage atenţia. Ticălosul acesta izbutise să înşele vigilenţa poliţiei; îşi schimbase numele şi reuşise să fie numit primar într-unul din oraşele noastre din Nord. Intemeiase în oraşul acela un negoţ destul de însemnat. În cele din urmă, a fost demascat şi arestat, mulţumită sârguinţei neobosite a parchetului. Trăia cu o prostituată care a murit de spaimă în clipa în care a fost arestat. Nemernicul ăsta, care are o forţă herculeană, izbutise să evadeze; dar, la câteva zile după evadare, politia l-a prins din nou, chiar la Paris, în clipa cănd se urca într-una din trăsurile acelea mici, care fac cursa între Capitală şi satul Montfermeil (Seine-et-Oise). Se spune că s-a folosit de răgazul acestor câteva zile de libertate pentru ca să reintre în posesia unei mari sume de bani, pe care o depusese la unul din bancherii noştri cunoscuţi. Se crede că e vorba de vreo şase sau şapte sute de mii de franci. Actul de acuzare susţine că i-ar fi îngropat într-un loc ştiut numai

de el şi n-au putut fi găsiţi. În orice caz, numitul Jean Valjean a fost dat în judecata curţii cu juri din departamentul Var pentru furt la drumul mare săvârşit cu mâna înarmată, acum vreo opt ani, asupra persoanei unuia din acei copii cumsecade care, cum a spus în versuri nemuritoare patriarhul din Ferney:

...din Savoia-n fiecare an coboară
să cureţe-n hogeacuri astupate
funinginea - cu mâna lor uşoară...

Tâlharul n-a încercat să se apere. S-a arătat, prin glasul convingător şi iscusit al procurorului general, că furtul fusese săvârşit în complicitate şi că Jean Valjean făcea parte dintr-o bandă de hoţi din Sud. Drept urmare, fiind găsit vinovat, Jean Valjean a fost condamnat la moarte. Criminalul n-a vrut să facă recurs. În îndurarea lui fără margini, regele a binevoit să-i schimbe pedeapsa în muncă silnică pe viaţă. Jean Valjean a fost trimis numaidecât la ocna din Toulon."

Se ştie că la Montreuil-sur-mer Jean Valjean fusese un om evlavios. Unele ziare, printre care şi *Le Constitutionnel*, înfăţişează această schimbare a pedepsei drept o izbândă a partidului clerical.

La ocnă, numărul lui Jean Valjean fu schimbat. Se numea acum 9430. De altfel, fie zis în treacăt, odată cu domnul Madeleine dispăru şi prosperitatea orăşelului Montreuil-sur-mer: se împlini tot ce prevăzuse el în noaptea lui de înfrigurare şi de îndoială; într-adevăr, rămas fără el, oraşul rămase fără suflet. După căderea lui, avu loc la Montreuil-sur-mer împărţeala egoistă a marilor înfăptuiri năruite, fatala destrămare a lucrurilor înfloritoare care se săvârşesc zilnic, pe neştiute, în comunitatea omenească şi pe care istoria n-a luat-o în seamă decât o singură dată, fiindcă s-a întâmplat după moartea lui Alexandru. Locotenenţii se încoronează regi, contramaiştrii se improvizează fabricanţi. Se iscară învrăjbirile invidiei. Marile ateliere ale domnului Madeleine îşi închiseră porţile; clădirile se dărăpănară; lucrătorii se risipiră. Unii părăsiră localitatea, alţii se lăsară de meseria asta. Toate se făceau în mic în loc să se facă în mare; se urmărea câştigul, în loc să se urmărească calitatea. Nu mai era un centru; concurenţă şi înverşunare pretutindeni. Domnul Madeleine stăpânea şi conducea totul. După căderea lui, fiecare se gândea numai la sine; dorul de luptă luase locul spiritului de organizare; în locul bunăvoinţei, îndârjirea; în locul bunătăţii arătate tuturor de către întemeietor, duşmănia unuia împotriva celuilalt; fierele înnodate de domnul Madeleine se încurcară şi se rupseră; procedeele de fabricaţie începură să fie falsificate, valoarea produselor scăzu, oamenii pierdură încrederea; posibilităţile de desfacere se micşorară; comenzile erau din ce în ce mai reduse; salariile scăzură, atelierele nu mai aveau ce lucra; veni falimentul. Şi, odată cu asta, nu mai era nimic pentru săraci. Totul se risipi.

Statul însuşi băgă de seamă că fusese strivit cineva undeva. În mai puţin de patru ani după pronunţarea sentinţei curţii cu juri, prin care se constata, în folosul ocnei, identitatea dintre domnul Madeleine şi Jean Valjean, cheltuielile pentru încasarea impozitelor în districtul Montreuil-

sur-mer se dublară şi domnul de Villele[221] făcea observaţia asta de la tribună, în luna februarie 1827.

II
În care se vor citi două versuri care sunt poate de la diavol

Înainte de a păşi mai departe, socotim nimerit să povestim cu oarecare amănunte o întâmplare ciudată care s-a petrecut la Montfermeil cam în aceeaşi vreme, şi care se potriveşte întrucâtva cu unele presupuneri ale procurorului general.

în localitatea Montfermeil dăinuieşte o credinţă foarte veche, cu atât mai ciudată şi mai preţioasă cu cât o superstiţie populară în vecinătatea Parisului e ca un aloe în Siberia. Suntem dintre cei ce respectă orice plantă rară. Iată care e superstiţia din Montfermeil. Se crede că, din timpuri străvechi, diavolul şi-a ales pădurea ca să-şi îngroape acolo comorile. Cumetrele spun că adeseori întâlnesc pe înserate, prin locurile mai puţin umblate ale pădurii, un om negricios, cu înfăţişare de căruţaş sau de tăietor de lemne, încălţat cu saboţi, purtând pantaloni şi bluză de pânză, în care poate fi recunoscut deoarece în loc de tichie sau pălărie are pe cap două coame foarte mari. În adevăr, în felul ăsta poate fi lesne recunoscut. De obicei, acest om se ocupă cu săparea unei gropi. Sunt trei chipuri de a trage folos din această întâlnire. Mai întâi, să te apropii de el şi să-i vorbeşti. Vei băga atunci de seamă că omul e un ţăran oarecare, că pare negru din pricina amurgului, că nu sapă nici o groapă, dar că smulge iarbă pentru vaci şi că ceea ce luaseşi drept coarne nu erau altceva decât o furcă pentru bălegar, pe care o poartă pe umăr şi ai cărei dinţi ţi se păreau, seara, din depărtare, că-i ies din cap. Te-ntorci acasă şi-ţi dai sufletul într-o săptămână. Al doilea chip este să-l urmareşti, să-l aştepţi până-şi sapă groapa, până o astupă la loc şi pleacă; pe urmă, alergi repede la groapă, o scormoneşti şi scoţi de-acolo „comoara” pe care a îngropat-o, fară-ndoială, omul cel negru. În cazul ăsta, mori într-o lună. În sfârşit, cel de-al treilea chip e să nu vorbeşti cu omul negru, să nu te uiţi la el şi să fugi cât te ţin picioarele. Vei muri până într-un an.

Deoarece toate aceste trei chipuri au neajunsurile lor, cel de-al doilea, care oferă cel puţin oarecare foloase, printre care şi pe acelea de a pune mâna pe o comoară, fie şi pentru o lună, este îndeobşte cel adoptat. Oamenii îndrăzneţi, pe care-i ispiteşte orice, au răscolit adesea, după câte se spune, gropile săpate de omul negru şi au încercat să-l jefuiască pe diavol. Se pare că nu-i vorba de cine ştie ce - dacă ar fi să ne luăm după spusele din bătrâni şi mai cu seamă după cele două versuri enigmatice, scrise într-o latină barbară, pe care le-a lăsat cu privire la cele povestite mai sus un călugăr normand rău văzut, puţin vrăjitor, care se numea

[221] Preşedintele cabinetului francez între 1821 şi 1828.

Tryphon. Acest Tryphon e îngropat la mănăstirea Saint-Georges din Bocherville, lângă Rouen, iar din mormântul lui ies broaşte râioase.

Oamenii se trudesc din greu - gropile astea fiind de obicei foarte adânci - năduşesc, scormonesc, lucrează toată noaptea, pentru că treaba asta se face noaptea, cămaşa le e leorcă, lumânarea e pe sfârşite, cazmaua s-a tocit, şi când în cele din urmă ajung la fundul gropii, când pun mâna pe „comoară”, peste ce dau? Ce e comoara diavolului? Un bănuţ, câteodată un taler, o piatră, un schelet, un cadavru însângerat, uneori o stafie împăturită în patru, ca un petic de hârtie într-un portofel, alteori nimic. Se pare că tocmai asta le vestea curioşilor indiscreţi versurile lui Tryphon:

Fodit, et in fossa thesauros condit opaca
As, nummos, lapides, cadaver, simulacru, nihilique.[222]

Se pare că şi astăzi se mai găsesc acolo ba un corn pentru praf de puşcă, plin cu gloanţe, ba un joc de cărţi, vechi, unsuroase şi pârlite, de care s-au slujit desigur diavolii.

Tryphon nu pomeneşte de aceste două descoperiri din urmă, întrucât Tryphon a trăit în veacul al XII-lea şi diavolul nu pare să se fi gândit să născocească praful de puşcă înaintea lui Roger Bacon şi cărţile de joc înaintea lui Carol al VI-lea.

De altminteri, dacă joci cu cărţile astea, poţi fi sigur că pierzi şi cămaşa de pe tine; iar în ceea ce priveşte praful de puşcă din corn, el are însuşirea de-a face ca puşca să ţi se descarce în obraz.

La puţină vreme, după ce procurorul general socotise că ocnaşul Jean Valjean în timpul evadării sale de câteva zile ar fi dat târcoale în jurul târguşorului Montfermeil, s-a observat în aceeaşi localitate că un bătrân cantonier, pe care-l chema Boulatruelle, „îşi făcea de lucru” prin pădure. Cei de prin partea locului erau încredinţaţi că Boulatruelle ăsta fusese închis la ocnă; era supravegheat de poliţie şi, întrucât nu găsea nicăieri de lucru, administraţia îl folosea pe-o leafă de nimic în postul de cantonier pe drumul dintre Gagny şi Lagny.

Boulatruelle era un om pe care localnicii nu-l prea vedeau cu ochi buni; era prea respectuos, prea umil, gata să se descopere în faţa orişicui, tremurând şi zâmbind înaintea jandarmilor; făcea probabil parte din vreo bandă, spuneau ei, bănuindu-l că ar putea pândi pe la vreun colţ de pădure, pe înserat. N-avea decât o scuză: că era beţiv.

Iată ce credeau oamenii a fi observat.

De câtva timp, Boulatruelle lăsa înainte de vreme lucrul lui de pietruire şi întreţinere a drumului şi se ducea cu cazmaua în pădure. Îl întâlneai pe înserate prin luminişurile cele mai pustii, prin desişurile cele mai sălbatice, prefăcându-se a căuta ceva, câteodată săpând gropi. Bătrânele care treceau pe acolo îl luau la început drept Belzebut, pe urmă îl recunoşteau pe Boulatruelle, dar nu se simţeau deloc mai liniştite.

---

[222] Sapă pământul şi-n groapa-ntunecoasă ascunde comori. Bani, arginţi, pietre, cadavre, spectre şi nimic (lat.).

Întâlnirile astea păreau că-l supără mult pe Boulatruelle. Se vedea bine că încerca să se ascundă şi că era o taină în ceea ce făcea.

Se spunea în sat: „E lămurit că s-a arătat iar diavolul. Boulatruelle l-a zărit şi-l caută. Adevărul e că ăsta e în stare să pună mână pe avuţiile ascunse ale lui Lucifer.” Scepticii adăugau: „Oare Boulatruelle o să-l tragă pe sfoară pe diavol, ori diavolul o să-l păcălească pe Boulatruelle?” Bătrânele îşi făceau de zor semnul crucii.

De la o vreme, cotrobăitul lui Boulatruelle prin pădure încetă, şi el îşi reluă lucrul lui de cantonier ca mai-nainte. Oamenii începură să vorbească despre altele.

Câţiva inşi rămăseseră totuşi curioşi, zicându-şi că puteau să dea acolo, dacă nu peste comorile de neînchipuit din poveste, măcar peste vreun chilipir mai gras şi mai lesne de pipăit decât biletele de bancă ale diavolului, a cărui taină o descoperise fără îndoială pe jumătate cantonierul. Cei mai „intrigaţi” erau învăţătorul şi cârciumarul Thénardier, care era prieten cu toată lumea şi nu se dăduse înapoi să se împrietenească şi cu Boulatruelle.

— A fost la ocnă? spunea Thénardier. Nu zău! Nu se poate şti nici cine e acolo, nici cine-o să ajungă acolo.

Într-o seară, învăţătorul afirma că altădată justiţia s-ar fi întrebat ce căuta Boulatruelle în pădure şi că el ar fi trebuit să vorbească; la nevoie l-ar fi torturat, şi Boulatruelle n-ar fi putat rezista, de pildă, chinului apei.

— Să-l supunem la chinul vinului, spuse Thénardier. Se aşezară la o masă şi-i dădură de băut bătrânului cantonier. Boulatruelle bău mult şi vorbi puţin. El îmbină cu o artă uimitoare şi într-o proporţie măiastră setea unui nesăţios cu discreţia unui judecător. Cu toate astea, după multe încercări de a-l iscodi, de a alătura şi de a lega cele câteva cuvinte încâlcite care i-au scăpat, Thénardier şi învăţătorul crezură c-au înţeles cam următoarele:

Într-o dimineaţă, pe când se ducea în zori la lucru, Boulatruelle ar fi văzut cu mirare într-un colţ al pădurii, într-un tufiş, o lopată şi un hârleţ, „ca să zicem aşa, ascunse”. I-a trecut prin gând totuşi, că puteau să fie lopata şi hârleţul moşului Six-Fours, care căra apă şi nu s-a mai gândit la asta. În seara aceleiaşi zile însă, a văzut, fără ca el însuşi să poată fi văzut, deoarece se afla în dosul unui copac gros, „un individ” care nu era câtuşi de puţin de prin partea locului şi pe care el, Boulatruelle, îl cunoştea foarte bine. Acest „individ” se îndrepta spre desişul pădurii. În tălmăcirea lui Thénardier: „un tovarăş de ocnă”. Boulatruelle refuzase cu încăpăţânare să le spună numele lui. Individul ăsta avea în mână un pachet, ceva pătrat ca o cutie mare sau ca o lădiţă. Boulatruelle rămase surprins. Abia după şapte sau opt minute îi veni în gând să-l urmărească pe „individ”. Era, însă, prea târziu: „individul” intrase în desiş, se întunecase, şi Boulatruelle nu l-a mai putut ajunge. Atunci se hotărî să stea la pândă la marginea pădurii. Răsărise luna. Peste câteva ceasuri, Boulatruelle l-a văzut pe „individul” lui ieşind din tufiş fără lădiţă, dar cu un hârleţ şi cu o lopată în mână. Boulatruelle l-a lăsat pe „individ” să treacă şi nu s-a gândit să-l oprească, spunându-şi că celălalt era de trei ori mai puternic decât el, era înarmat cu o sapă şi că, recunoscându-l şi

văzându-se recunoscut, l-ar fi ucis. Duioasa revărsare de simţăminte a doi vechi tovarăşi care se regăsesc. Dar lopata şi hârleţul fuseseră o rază de lumină pentru Boulatruelle; se repezi în tufişul observat de dimineaţă şi nu mai găsi nici lopata, nici hârleţul. A înţeles prin urmare că „individul” lui, după ce intrase în pădure, săpase acolo o groapă cu hârleţul, îngropase în ea lădiţa şi astupase la loc groapa cu lopata. Şi, cum lada era prea mică pentru ca să conţină un cadavru, ea conţinea desigur bani. Iată cauza cercetărilor lui. Boulatruelle cutreierase, cercetase, scotocise toată pădurea şi scormonise peste tot unde i se păruse că pământul fusese răscolit de curând. Zadarnic. N-a putat descoperi nimic. În Montfermeil nu se mai gândea nimeni la asta. Numai câteva bătrâne spuneau: „Fiţi siguri că tot tămbălăul ăsta n-a fost făcut degeaba de cantonierul din Gagny. Cu siguranţă că s-a arătat diavolul.”

III
Lanţul trebuie să fi suferit mai înainte o anumită operaţie pregătitoare ca să poată fi sfărâmat dintr-o lovitură de ciocan

Spre sfârşitul lunii octombrie a aceluiaşi an 1823 locuitorii din Toulon văzură întorcându-se în port, în urma unei furtuni, spre a i se repara unele stricăciuni, vasul *Orion*, care mai târziu a fost întrebuinţat la Brest ca vas-şcoală şi care pe atunci făcea parte din escadra Mediteranei.

Bastimentul acesta, cât era de schilodit, fiindcă marea se purtase cu el rău de tot, făcu impresie când intră în radă. Avea nu mai ţin minte ce fel de pavilion, care-i dădea dreptul la un salut reglementar de unsprezece lovituri de tun, la care el răspunse cu lovitură pentru lovitură; toate la un loc, douăzeci şi două. S-a făcut socoteala că, în salve, onoruri regale şi militare, schimburi zgomotoase de curtoazie, semnale protocolare, formalităţi de rade şi citadele, răsărituri şi apusuri de soare, salutate în toate zilele de toate fortăreţele şi de toate vapoarele de război, intrări şi ieşiri din porturi etc., etc., se trag pe tot pământul, la fiecare douăzeci şi patru de ore, o sută cincizeci de mii de lovituri de tun fără nici un folos. Socotind şase franci lovitura de tun, înseamnă că nouă sute de mii de franci pe zi, adică trei sute de milioane pe an, se duc în vânt. Nu e decât un amănunt. Şi-n vremea asta sărăcimea moare de foame.

Anul 1823 a fost ceea ce sub restauraţie se numea *epoca războiului Spaniei.*

Războiul acesta cuprindea o mulţime de evenimente într-unul singur, precum şi nenumărate ciudăţenii. O mare afacere de familie pentru casa de Bourbon, ramura franceză ajutând şi luând sub ocrotirea ei ramura din Madrid, adică făcând un act de autoritate al primului născut; o revenire aparentă la tradiţiile noastre naţionale, amestecată cu supunere şi servitute faţă de guvernele din Nord; domnul duce d’Angoulême, poreclit

de ziarele liberale „eroul de la Andujar”, înăbuşind într-o atitudine triumfală, care nu prea se potrivea cu înfăţişarea sa liniştită, vechiul terorism, atât de real, al sfântului scaun, războindu-se cu terorismul himeric al liberalilor; revoluţionarii reînviaţi spre marea îngrijorare a cucoanelor de neam, sub numele de *descamisados*; monarhismul punând beţe-n roate progresului, pe care-l numesc anarhie; teoriile de la 89 smulse pe neaşteptate cu rădăcină; o stavilă europeană impusă ideii franceze care făcea înconjurul lumii; alături de fiul Franţei ca generalisim, prinţul de Carignan, de atunci încoace Charles-Albert[223], înrolându-se ca voluntar cu epoleţi de lână roşie în cruciada regilor împotriva popoarelor; ostaşii imperiului pornind din nou la luptă, dar, după opt ani de odihnă, abătuţi şi cu cocardă albă, drapelul tricolor fluturat în străinătate de o mână de francezi viteji, întocmai cum drapelul alb fluturase la Coblentz[224] cu treizeci de ani în urmă; călugării amestecaţi printre soldaţi; ideea de libertate şi progres redusă la tăcere prin baionete; principiile înăbuşite cu lovituri de tun; Franţa năruind cu armele ceea ce a clădit cu spiritul; pe de altă parte, căpeteniile duşmane vândute, ostaşii şovăielnici, oraşele asediate de milioane; nu mai erau primejdii militare, şi cu toate astea exploziile erau cu putinţă ca într-o mână luată prin surprindere şi cotropită; puţină vărsare de sânge, un dram de onoare câştigată, ruşine pentru unii, glorie pentru nici unul; aşa a fost războiul ăsta, dezlănţuit de prinţi ce coborau din Ludovic al XIV-lea şi condus de generali care-şi trăgeau obârşia din Napoleon. El a avut trista soartă de a nu putea aminti nici războiul în stil mare, nici marea politică.

Câteva dintre faptele de arme de atunci au fost într-adevăr serioase; luarea Trocaderului, printre altele, a fost o frumoasă ispravă militară; în general, însă, trâmbiţele acestui război au un sunet hodorogit; totul laolaltă pare suspect; istoria recunoaşte că Franţa a fost nevoită să primească această falsă biruinţă. Părea neîndoios că unii ofiţeri spanioli, care primiseră sarcina de a rezista, au cedat cu prea mare uşurinţă; ideea de corupţie pare strâns legată de victorie; se lasă impresia că în această campanie s-au câştigat mai degrabă generalii decât bătăliile, şi ostaşul biruitor se întorcea acasă umilit. Război umilitor, într-adevăr, pentru că între cutele drapelului se putea citi: *Banca Franţei*.

Ostaşii din războiul de la 1806, peste care se surpase, spăimântătoare, Saragosa, încruntau din sprâncene în 1823, în faţa cuceririi uşoare a cetăţilor şi se pomeneau că-l regretă pe Palafox[225]. Aşa e firea Franţei; îi place mai degrabă să-l aibă în faţă pe Rostopcin[226] decât pe Ballesteros[227].

Dintr-un alt punct de vedere, şi mai serios încă, asupra căruia suntem datori să stăruim, campania aceasta, care jignea în Franţa spiritul militar şi revolta mai cu seamă spiritul democratic, era o încercare de înjosire. În

---

[223] Rege al Sardiniei şi al Piemontului (1831-1849).

[224] Drapelul alb cu flori de crin aurii era drapelul emigranţilor monarhişti din timpul Revoluţiei franceze.

[225] Apărătorul eroic al Saragosei, oraş spaniol pe Ebro, în timpul ocupaţiei franceze (1809).

[226] Guvernator al Moscovei în timpul războiului de apărare a patriei dus de poporul rus împotriva năvălitorilor francezi din 1812.

[227] General spaniol, unul din conducătorii mişcării burghezo-liberale din Spania

războiul acesta, ţinta ostaşului francez, fiu al democraţiei, era cucerirea unui jug pentru altul. Lucru nefiresc şi îngrozitor! Franţa este făcută să trezească conştiinţa popoarelor, nu s-o înăbuşe. Începând de la 1792, toate revoluţiile din Europa se reduc la Revoluţie franceză; lumina libertăţii vine din Franţa. Libertatea radiază din Franţa ca de la soare. E orb cine n-o vede! A spus-o şi Bonaparte.

Campania din 1823, atentat împotriva vrednicului popor spaniol, era prin urmare, în acelaşi timp, un atentat împotriva Revoluţiei franceze. Violenţa aceasta monstruoasă o săvârşea Franţa; în silă, fireşte, pentru că, în afară de războaiele de eliberare, tot ce fac armatele fac de nevoie. Cuvintele „supunere pasivă” o dovedesc. O armată e o ciudată capodoperă de socoteli, în care forţa ia naştere dintr-un noian de neputinţe. Aşa se explică războiul, făcut de omenire împotriva omenirii şi în pofida omenirii.

Cât despre Burboni, războiul din 1823 a fost pentru ei o nenorocire. Ei l-au socotit o izbândă. Nu şi-au dat seama cât de primejdios e să înăbuşi o idee printr-un consemn. S-au lăsat amăgiţi, în naivitatea lor, atât de mult, încât şi-au adus sub acoperiş, ca un element de forţă, nemăsurata slăbiciune a unei crime. Un spirit de afragere în cursă a stat la temelia politicii lor. 1830 a încolţit în 1823. Războiul din Spania ajunse, în consiliile lor, un argument în folosul actelor de autoritate şi al aventurilor de drept divin. Restabilind în Spania *el rey neto*[228], Franţa putea foarte bine să restabilească monarhia absolută la ea acasă. Au căzut în greşeala primejdioasă de a socoti supunerea soldatului drept consimţământul poporului. Încrederea aceasta duce la prăbuşirea tronurilor. Nu-i bine să ne culcăm nici la umbra unui manalinier[229]; nici la umbra unei armate.

Să ne întoarcem la vasul *Orion*.

În timpul operaţiilor efectuate de armata de sub comanda prinţului-generalisim, o escadră făcea manevre în Mediterană. Am arătat că vasul *Orion* aparţinea acestei escadre şi că fusese readus, din pricina furtunii de pe mare, în portul Toulon.

Prezenţa unui vas de război într-un port este un eveniment care atrage şi interesează mulţimea. Pentru că e vorba de ceva mare, şi mulţimii îi place tot ce e mare.

Un vas de război înseamnă una din cele mai măreţe întâlniri dintre geniul uman şi forţele naturii.

Vasul de război e alcătuit în acelaşi timp din ceea ce e foarte greu şi din ceea ce e foarte uşor, pentru că are a face totodată cu cele trei forme ale materiei - solidul, lichidul şi gazosul - şi pentru că trebuie să lupte cu toate trei. Are unsprezece gheare de fier ca să apuce cu ele granitul din fundul mării; are mai multe aripi şi mai multe antene decât insectele, ca să adune vântul din nori. Răsuflarea lui ţâşneşte printr-o sută douăzeci de ţevi de tun, ca prin nişte trâmbiţe uriaşe, şi răspunde cu semeţie tunetului. Oceanul încearcă să-l rătăcească în spăimântătoarea asemănare a valurilor sale, dar vasul îşi are sufletul său, busola, care îl

---

[228] Regele-sadea. Autorul se referă la Ferdinand al VII-lea de Bourbon.

[229] Arbore din Antile, care secretă o sevă veninoasă, despre care se crede, fără temei, că pricinuieşte moartea celor care dorm la umbra lui.

sfătuieşte şi-i arată întotdeauna Nordul. În nopţile întunecoase, felinarele sale ţin locul stelelor. Împotriva vântului are frânghia şi pânza; împotriva apei, lemnul; împotriva stâncii, fierul, arama şi plumbul; împotriva imensităţii, un ac.

Dac-am vrea să ne facem o idee despre proporţiile uriaşe care toate laolaltă alcătuiesc vasul de război, n-avem decât să intrăm sub una din calele acoperite, cu şase etaje, din porturile Brest sau Toulon. Vasele în construcţie se află acolo, ca să zicem aşa, sub clopot. Grinda asta uriaşă e o vergă; stâlpul cel gros de lemn, culcat la pământ cât vedem cu ochii, e catargul cel mare. Măsurându-l de la rădăcina lui din cală până la vârful lui din nori, are o lungime de şaizeci de stânjeni, iar la bază un diametru de trei picioare. Catargul cel mare, englezesc, ajunge până la două sute şaptesprezece picioare deasupra liniei de plutire. Marina strămoşilor noştri se folosea de odgoane; a noastră se foloseşte de lanţuri. Numai mormanul de lanţuri ale unui vas cu o sută de tunuri are patru picioare înălţime, douăzeci lăţime şi opt adâncime. Şi pentru construirea unui asemenea vas, ştiţi de cât lemn e nevoie? De trei mii de steri. O pădure plutitoare.

Şi ţineţi seama că nu-i vorba decât de un vas militar de acum patruzeci de ani, de o simplă corabie cu pânze; aburul, pe atunci la începuturile lui, a adăugat între timp miracole noi acestei minuni care se cheamă un vas de război. În ceasul de faţă, de pildă, vasul mixt, cu elice, e o maşină uimitoare, purtată de nişte pânze care au o suprafaţă de trei mii de metri pătraţi şi de un cazan cu o putere de două mii cinci sute de cai.

Fără să vorbim despre aceste minuni mai noi, vechea navă a lui Cristofor Columb şi a lui Ruyter e una din marile capodopere ale omului. Ea e nesecată în forţă, ca şi suflarea infinitului; înmagazinează vântul în pânzele sale, e sigură pe ea în uriaşa desfăşurare a talazurilor, pluteşte şi tronează.

Vine totuşi o vreme când furtuna frânge verga de treizeci de metri lungime ca pe un pai, când vântul îndoaie ca pe o trestie catargul de patru sute de picioare înălţime, când ancora care cântăreşte cu zecile de mii se răsuceşte în botul vasului ca undiţa pescarului între fălcile unei ştiuci, când tunurile monstruoase scot mugete jalnice, fară folos, pe care uraganul le împrăştie în gol şi în noapte, când toată puterea şi toată măreţia asta se cufundă într-o putere şi o măreţie şi mai mare.

Ori de câte ori o forţă uriaşă se dezlănţuie spre a sfârşi într-o uriaşă slăbiciune, asta dă de gândit oamenilor. De aceea, cei curioşi se îmbulzesc în porturi, fără să-şi dea ei înşişi prea bine seama de ce, în jurul acestor minunate maşini de război şi de navigaţie.

Aşadar, în fiecare zi, de dimineaţă până seara, cheiurile şi digurile portului Toulon erau înţesate de oameni fără treabă şi de gură-cască care n-aveau altă treabă decât să se uite la Orion.

Vasul *Orion* era bolnav de multă vreme. Din călătoriile sale de mai-nainte, straturi groase de scoici i se îngrămădiseră pe carenă în asemenea măsură, încât îl făcuseră să-şi piardă jumătate din viteză; fusese adus pe ţărm anul trecut ca să fie curăţit de scoici, pe urmă fusese

pus din nou în circulaţie. Dar acest răzuit slăbise încheieturile carenei. În apropierea Balearelor scândurile se slăbiseră şi se desfăcuseră şi, fiindcă partea dinăuntru a corăbiilor nu se făcea pe atunci din tablă, nava luase apă.

O izbitură furioasă a fluxului venit pe neaşteptate sfărâmase la babord ciocul vasului şi un sabord, iar platforma catargului din faţă suferise de asemenea stricăciuni. În urma acestor valuri, vasul *Orion* se întorsese la Toulon.

Ancorase lângă Arsenal. Se afla în şantier şi începuseră să-l repare. Cheresteaua nu suferise stricăciuni la tribord, dar, ca de obicei, câteva scânduri fuseseră desfăcute pe alocuri, pentru ca aerul să fie lăsat să pătrundă în scheletul vasului.

Într-o dimineaţă, mulţimea care privea fu martora unui accident.

Echipajul tocmai se ocupa cu strângerea pânzelor. Marinarul însărcinat cu legarea pânzei de catargul cel mare de la tribord îşi pierdu echilibrul. Fu văzut alunecând; mulţimea îngrămădită pe cheiul Arsenalului scoase un strigăt: omul căzuse cu capul în jos; se rostogoli în jurul vergii, cu mâinile întinse în gol; apucă în cădere scara de frânghie cu o mână, pe urmă cu cealaltă, şi rămase atârnat acolo. Marea se afla sub el la o adâncime ameţitoare. Zdruncinătura căderii lui dăduse scării de frânghie o violentă mişcare de legănare. Omul se bălăbănea la capătul funiei ca piatra unei praştii.

A-i sări în ajutor însemna a înfrunta o primejdie îngrozitoare. Nici unul dintre mateloţi - toţi pescari de coastă de curând înrolaţi - nu cuteza să se aventureze. Între timp, nefericitul marinar se istovea; nu i se putea zări spaima pe faţă, dar din toate mădularele lui se vedea că puterile îi sunt pe sfârşite. Braţele i se încordau într-o cramponare grozavă. Fiecare sforţare ca să se urce nu făcea decât să înteţească oscilaţiilfe scării. Nu striga, de teamă să nu i se sleiască puterile. Nu se aştepta decât clipa când va da dramul funiei şi, din când în când, toţi întorceau capetele ca să nu-l vadă prăbuşindu-se. Sunt clipe când un capăt de frânghie, o prăjină, o ramură de copac înseamnă însăşi viaţa; şi e îngrozitor să vezi o făptură vie desprinzându-se şi căzând ca un fruct copt.

Deodată, un om fu zărit căţărându-se pe funie cu sprinteneala unei pisici sălbatice. Omul purta haine roşii, vărgate; era ocnaş; avea bonetă verde; era ocnaş pe viaţă. În clipa când ajunse în dreptul catargului, vântul îi smulse boneta şi lăsă să i se vadă capul cu desăvârşire alb; nu era un om tânăr.

În adevăr, un ocnaş, folosit pe bord la o corvoadă, alergase din primul moment la ofiţerul de serviciu şi, în mijlocul zăpăcelii şi lipsei de hotărâre a echipajului, pe când toţi mateloţii tremurau şi se dădeau înapoi, ceruse voie ofiţerului să-şi pună în primejdie viaţa ca să-l salveze pe marinar. La răspunsul afirmativ al ofiţerului, el sfărâmase cu o lovitură de ciocan lanţul ţintuit la cătuşa piciorului, apoi pusese mâna pe o frânghie şi-şi făcuse vânt printre funii. Nimeni nu băgă de seamă, în clipa aceea, uşurinţa cu care fusese rupt lanţul. Abia ceva mai târziu unii şi-au adus aminte de asta.

Într-o clipă fu pe vergă. Se opri câteva secunde şi păru că o măsoară cu privirea. Secundele astea, în cursul cărora vântul îl legăna pe marinarul atârnat ca un fir de aţă, părură veacuri celor ce-l urmăreau. În sfârşit, ocnaşul ridică ochii spre cer şi porni mai departe. Mulţimea răsuflă, îl văzu străbătând verga în goană. Ajungând la margine, prinse acolo un capăt al funiei pe care o luase cu el, lăsând să atârne capătul celălalt, pe urmă începu sa alunece de-a lungul funiei; şi atunci cei de faţă trecură printr-o spaimă de nedescris; în locul unui singur om atârnând în gol, acum erau doi.

Părea un păianjen care voia să prindă o muscă; numai că în această împrejurare păianjenul aducea viaţă, nu moarte. Mii de priviri erau aţintite asupra celor doi. Nici un strigăt, nici un cuvânt, aceeaşi înfiorare încorda toate inimile. Toţi îşi ţineau răsuflarea, ca şi cum s-ar fi temut să adauge cea mai uşoară adiere vântului care-i zgâlţâia pe cei doi nefericiţi.

Între timp, ocnaşul izbutise să alunece până la margine. Era şi vremea; încă un minut, şi omul, istovit, deznădăjduit, şi-ar fi dat drumul în gol; ocnaşul îl legă zdravăn cu funia de care se ţinea cu o mână, pe când cu cealaltă lucra. În sfârşit, fu văzut urcându-se iar pe vergă şi trăgându-l cu el pe marinar; îl susţinu acolo o clipă, ca să-i dea răgaz să-şi vină în fire, apoi îl luă în braţe şi-l duse, mergând pe vergă, până la butuc, iar de acolo pe platfomia catargelor, unde-l încredinţă camarazilor săi.

În clipa aceea, mulţimea izbucni în aplauze; câţiva bătrâni paznici de ocnă începură să plângă, femeile de pe chei se îmbrăţişară; şi toţi strigară într-un glas, cu un fel de emoţie crâncenă: „Să fie graţiat!”

Între timp, omul începuse să coboare, ca să se întoarcă la corvoadă. Ca să ajungă mai curând, se lăsă să alunece pe funie, apoi alergă pe o vergă joasă. Toate privirile îl urmăreau. La un moment dat, lumea se înfioră; fie din pricina oboselii, fie că-i venise ameţeală, el păru că şovăie şi că se clatină. Mulţimea scoase deodată un răcnet; ocnaşul căzuse în mare.

Căderea era primejdioasă. *Fregata Algésiras* era acostată lângă *Orion*, şi nefericitul ocnaş căzuse între cele două nave. Se bănuia că alunecase sub una din ele. Patru oameni se aruncară îndată într-o barcă. Lumea îi încuraja; teama se strecurase din nou în sufletele tuturor. Omul nu mai ieşise la suprafaţă. Pierise în mare fără să lase vreo dâră, ca şi cum ar fi căzut într-un butoi cu ulei. Se făcură sondaje, se coborî în adânc; totul fu zadarnic. Îl căutară până seara târziu; nu-i găsiră nici măcar cadavrul.

A doua zi, ziarul din Toulon publica aceste câteva rânduri:

„17 noiembrie 1823. Ieri un ocnaş care făcea corvoada pe vasul Orion a căzut în mare şi s-a înecat, după ce scăpase de la moarte un marinar. Cadavrul său n-a mai putut fi găsit. Se crede că a intrat sub piloţii Arsenalului. Omul era întemniţat sub nr. 9430 şi se numea Jean Valjean.„

CARTEA A TREIA
ÎNDEPLINIREA FĂGĂDUIELII FĂCUTE MOARTEI

I
Problema apei la Montfermeil

Montfermeil e aşezat între Livry şi Chelles, la marginea dinspre miazăzi a podişului înalt care desparte Ourcq de Marne. Astăzi e un târg destul de mare, împodobit în tot cursul anului cu vile albe, iar duminicile cu burghezi veseli.

Prin anul 1823 nu se găseau la Montfermeil nici atâtea case albe, nici atâţia burghezi în toane bune. Era un sat oarecare în mijlocul pădurii. Din când în când, dădeai peste câteva case ţărăneşti din secolul trecut, uşor de recunoscut după înfăţişarea lor, după balcoanele de fier răsucit şi după ferestrele lungi, ale căror geamuri pătrate fac, pe albul obloanelor trase, tot felul de jocuri de culori. Dar Montfenneil nu era decât un sat. Negustorii de postav retraşi din afaceri şi amatorii de vilegiatură nu-l descoperiseră încă. Era un loc liniştit şi încântător, cu totul izolat, unde se putea trăi ieftin o viaţă ţărănească îmbelşugată şi uşoară. Numai că apa se găsea foarte greu, din pricina înălţimii podişului. Trebuia s-o cauţi departe.

Jumătatea satului dinspre Gagny scotea apă din lacurile minunate care se găsesc în pădure; cealaltă jumătate care înconjoară biserica şi care dă înspre Chelles nu găsea apă de băut decât la un izvor mititel de la jumătatea coastei, aproape de şoseaua ce ducea spre Chelles, la vreun sfert de ces de Montfermeil.

Aprovizionarea cu apă era, prin urmare, un lucru destul de greu pentru orice gospodărie. Casele mari, aristocraţia, din care făcea parte şi cârciuma Thénardier, plăteau câte un ban pentru fiecare găleată cu apă unui bătrân sacagiu care câştiga, cărând apă la Montfermeil, vreo patruzeci de centime pe zi; dar bătrânul nu lucra vara decât până la ceasurile şapte seara şi iarna până la ceasurile cinci; de îndată ce se lăsa noaptea, de îndată ce se închideau obloanele caselor, cine n-avea apă de băut se ducea să şi-o ia singur, ori se lipsea.

Ăsta era chinul bietei făpturi pe care cititorul poate n-a uitat-o, al micuţei Cosette. După cum vă amintiţi, Cosette le era de folos Thénardierilor în două feluri: mama îi plătea şi fata îi slujea... De aceea, când mama încetă să-i mai plătească - în capitolele anterioare am văzut de ce - Thénardierii o păstrară mai departe pe Cosette. Le ţinea loc de slujnică. Ea alerga după apă atunci când era nevoie. Aşa că, foarte speriată la gândul de a se duce noaptea la izvor, fata avea mare grijă să nu lipsească niciodată apa în casă.

Crăciunul anului 1823 a fost deosebit de frumos la Montfermeil. Începutul iernii fusese blând; nu îngheţase încă şi nici nu ninsese. Nişte

scamatori veniţi de la Paris primiseră de la domnul primar învoirea să-şi ridice barăcile pe uliţa cea mare a satului, iar un grup de negustori ambulanţi îşi construiseră, prin aceeaşi îngăduinţă, magherniţele în piaţa bisericii, chiar pe uliţa Boulanger, unde, după cum vă aduceţi aminte de poate, se afla cârciuma Thénardier. Datorită lor, hanurile şi cârciumile se umpleau, târguşorul liniştit căpătase o viaţă veselă şi zgomotoasă. Trebuie să spunem, de asemenea, pentru a respecta adevărul istoric, că printre curiozităţile desfăşurate în piaţă era şi o menajerie, unde nişte paiaţe spăimântătoare, îmbrăcate în zdrenţe şi venite nu se ştie de unde, arătau în 1823 ţăranilor din Montfermeil unul din acei groaznici vulturi din Brazilia, pe care muzeul nostru regal nu-i are decât din 1845 şi care, în loc de ochi, au o cocardă tricoloră. Naturaliştii îi spun acestei păsări, mi se pare, *Caracara Polyborus*; face parte din ordinul apicizilor şi din familia răpitoarelor. Câţiva bătrâni veterani bonapartişti, întorşi în sat, se duceau să privească cu evlavie vietatea. Comedianţii prezentau cocarda tricoloră ca pe o minune nemaiîntâlnită, făcută de Dumnezeu anume pentru menajeria lor.

În seara de Crăciun, câţiva bărbaţi - căruţaşi şi vânzători - stăteau la masă şi beau, în jurul a patru sau cinci feştile, în sala joasă a hanului Thénardier. Sala asta era ca toate sălile de cârciumă: mese, căni de cositor, sticle, cheflii, fumători; puţină lumină şi mult tămbălău. Anul 1823 era totuşi indicat prin cele două obiecte la modă pe vremea aceea în clasa burgheză şi care se aflau pe una din mese; şi anume, un caleidoscop şi o lampă de tinichea lucitoare. Thénardiera supraveghea mâncarea care fierbea la un foc zdravăn. Thénardier bea cu muşteriii şi făcea politică.

În afară de discuţiile politice, ale căror teme principale erau războiul Spaniei şi domnul duce d’Angoulême, în toiul larmei infernale se puteau auzi paranteze cu totul locale, de acest fel:

— La Nanterre şi la Suresne s-a făcut vin mult. De unde se aşteptau la zece vedre au ieşit douăsprezece. A mustit bine sub teasc.

— Dar strugurii nu trebuiau lăsaţi să se coacă?

— Prin partea locului strugurii nu se culeg copţi. Dacă-s culeşi copţi, vinul se strică numaidecât în primăvară.

— Atunci e un vin slab.

— Sunt vinuri şi mai slabe decât astea de pe aici. Strugurii trebuie culeşi cruzi.

Etc...

Sau câte un morar izbucnea:

— Suntem noi oare răspunzători de ce se găseşte în saci? Dăm peste o mulţime de boabe cu care nu ne putem pierde vremea să le alegem şi suntem nevoiţi să le lăsăm la măcinat; neghină, mălură, măzăriche, linte neagră, cânepă, coada vulpii şi o mulţime de alte plante de leac, fară să mai punem la socoteală pietricelele care se găsesc din belşug în unele soiuri de grâu, mai cu seamă în grâul breton. Nu-mi place să macin grâu breton, aşa cum tăietorului de lemne nu-i place să taie grinzi cu cuie în ele. Gândiţi-vă ce pulbere urâtă iese din astea la măcinat. Şi pe urmă oamenii se mai şi plâng de făină. N-au dreptate! Dacă făina e cum e, nu-i vina noastră.

Între două ferestre, un cosaş, care şedea la masă cu un proprietar, tocmindu-se pentru o muncă ce trebuia făcută în primăvară, spunea:

— Nu e deloc rău ca iarba să fie udă. Se taie mai lesne. Şi apoi şi roua e bună, domnule! Oricum, iarba asta, iarba dumneavoastră, e tânără şi cu atât mai anevoie de tăiat. Cu cât e mai fragedă, cu atât se pleacă mai mult în faţa coasei.

Etc...

Cosette sta la locul ei obişnuit, pe stinghia de sub masa de bucătărie de lângă sobă. Era în zdrenţe, cu picioarele goale în saboţi, şi împletea la lumina focului nişte ciorapi de lână pentru copiii Thénardierilor. Un pisoi se juca pe sub scaune. Într-o încăpere de alături se auzeau râzând şi gângurind două glasuri plăpânde de copii: Éponine şi Azelma. Lângă sobă era atârnat în cui un gârbaci. Din când în când, ţipătul unui copil, de undeva de prin casă, pătrundea prin zgomotul cârciumii. Era un băieţaş pe care Thénardiera îl avusese într-una din iernile trecute, „fară să ştie de ce, spunea ea, din pricina frigului”, şi care împlinise de curând trei ani. Maică-sa îl alăptase, dar nu-l iubea. Când ţipetele înverşunate ale copilului ajungeau de nesuferit, Thénardier spunea:

— Iar îţi miorlăie băiatul. Du-te şi vezi ce vrea!

— Uf, mă plictiseşte! răspundea mama.

Şi mititelul, părăsit, ţipa mai departe în întuneric.

II
Două portrete completate

Nu i-am privit în cartea asta pe Thénardieri decât din profil. A sosit prilejul să ne învârtim în jurul acestei perechi şi s-o privim pe toate feţele.

Thénardier trecuse de cincizeci de ani; doamna Thénardier împlinise patruzeci, ceea ce pentru o femeie este tot cincizeci; astfel, că era un echilibru între soţ şi soţie.

Cititorii mai ţin minte poate câte ceva, încă de la prima ei apariţie, despre această Thénardieră, înaltă, blondă, roşcovană, grasă, cărnoasă, voinică, enormă şi sprintenă; făcea parte, cum am mai spus, din soiul acela de sălbatice care ridică în bâlciuri bolovani înnodaţi de părul lor. Făcea totul în casă; paturile, odăile, spălatul, mâncarea, poruncea, făcea şi pe dracu. Singurul ei ajutor era Cosette; un şoarece în slujba unui elefant. Geamurile, lucrurile şi oamenii, toate tremurau când i se auzea glasul. Faţa ei lată, plină de pistrui semăna, cu o strecurătoare. Avea barbă. Era tipul ideal al unui hamal îmbrăcat în femeie. Înjura de toată frumuseţea; se lăuda că sparge nuca cu pumnul. Dacă n-ar fi citit câteva romane, care, uneori, scoteau pe neaşteptate la iveală de sub muma pădurii pe femeia năzuroasă, nimănui nu i-ar fi trecut prin gând să spună despre ea că e femeie. Thénardiera era parcă rezultatul altoirii unei fandosite pe o precupeaţă. Când o auzeai vorbind, spuneai: „E un jandarm!” Când o vedeai bând, spuneai: „E un căruţaş!” Când o

surprindeai muştruluind-o pe Cosette, spuneai: „E un călău!” Când dormea, îi ieşea un dinte din gură.

Thénardier era un om mic, slab, gălbejit, colţuros, osos, firav, care părea bolnav, dar care avea o sănătate de fier; de-aci i se trăgea şmecheria. Zâmbea totdeauna, din prevedere; era îndatoritor aproape cu toată lumea, chiar şi cu cerşetorii cărora nu se îndura să le dea nici măcar o para chioară. Avea o privire de dihor şi o mutră de cărturar. Semăna mult cu portretele abatelui Delille[230]. Îi plăcea să bea cu căruţaşii. Nimeni n-a izbutit vreodată să-l îmbete. Fuma dintr-o lulea mare. Era îmbrăcat cu o bluză, iar sub bluză avea o haină neagră, veche. Avea fumuri de literatură şi de materialism. Avea la îndemână nume pe care le rostea adesea în sprijinul lucrurilor mărunte pe care le susţinea: Voltaire, Raynal[231], Parny[232], şi, ciudat, sfântul Augustin. Spunea că are un sistem. Încolo era un mare pungaş. Un pungaş filozof. Nuanţa asta există. Vă aduceţi aminte: pretindea că a făcut războiul; istorisea cu oarecare lux de amănunte că, la Waterloo, fiind sergent în nu ştiu ce regiment, al 6-lea sau al 9-lea, şi rămânând singur în faţa unui escadron de husari ai morţii, acoperise cu trupul său şi salvase, strecurându-se printre şrapne-le, „pe un general grav rănit”. De-acolo venea firma strălucitoare de pe faţadă şi numele de *„Cârciuma la sergentul de la Waterloo”,* care i se dăduse prin partea locului hanului său. Era liberal, clasic şi bonapartist. Subscrisese pentru lagărul de ocrotire[233]. Se spunea în sat că învăţase ca să se facă preot.

Noi credem că în Olanda învăţase numai cum să ajungă hangiu. Puşlamaua asta corcită era, după toate semnele, flamand din Lille în Flandra, francez la Paris, belgian la Bruxelles; stătea călare cu seninătate pe două graniţe. Cunoaştem vitejia lui de la Waterloo. După cum se vede, o exagera puţin. Fluxul şi refluxul, drumul întortocheat, aventura alcătuiau elementul existenţei sale; o conştiinţă încărcată are drept urmare o viaţă destrămată; şi, pe cât se pare, în epoca vijelioasă a lui 18 iunie 1815, Thénardier făcea parte din rândul acelor cantinieri hrăpăreţi despre care am mai pomenit, iscoditori, făcând negoţ cu unii, jefuindu-i pe alţii, mergând cu tot neamul, bărbat, nevastă şi copii, în vreo trăsurică beteagă, pe urma trupelor în marş, ştiind să se acuieze totdeauna pe lângă armata victorioasă. După războiul acesta în care, cum spunea el, „agonisise câte ceva”, a deschis cârciuma din Montfermeil.

„Agoniseala” lui, alcătuită din pungi şi din ceasuri, din inele de aur şi din cruci de argint, culese pe vremea recoltei din brazdele însămânţate cu cadavre, nu totaliza o sumă prea mare şi nu-l dusese prea departe pe cantinieral ajuns cârciumar.

Thénardier avea în gesturi o precizie care, însoţită de-o înjurătură îţi amintea de cazarmă şi, însoţită de semnul crucii, îţi amintea de seminar. Vorbea frumos. Lăsa să se creadă că e învăţat. Cu toate astea, învăţătorul băgase de seamă că făcea „greşeli de acord”. Întocmea cu ifos note de

[230] Poet francez din secolul al XVIII-lea.
[231] Adept al filozofilor iluminişti francezi din secolul al XVIII-lea.
[232] Poet liric francez din secolul al XVIII-lea.
[233] Lagăr înjghebat în America, sub restauraţie, pentru bonapartiştii liberali.

plată pentru călători, dar ochiul deprins descoperea uneori şi-acolo greşeli de ortografie. Thénardier era şiret, mâncăcios, trândav, îndemânatic. Nu-şi dispreţuia servitoarele - ceea ce o făcuse pe nevastă-sa să nu mai ţină nici una. Uriaşa asta era geloasă. I se părea că omul ei mic, slab şi gălbejit trebuie neapărat să placă la toată lumea.

Dar Thénardier, mai presus de orice viclean şi chibzuit, era un, ticălos dintre cei ce ştiu să se stăpânească. E speţa cea mai primejdioasă, fiind amestecată cu făţărnicie.

Asta nu înseamnă că Thénardier nu era în stare uneori să se înfurie cel puţin tot atât de tare ca şi nevastă-sa; dar lucrul se întâmpla foarte rar; şi în clipele acelea, pentru că îi era ciudă pe tot neamul omenesc, pentru că simţea într-însul un cuptor de ură, pentru că făcea parte dintre cei ce se răzbună necontenit, care învinovăţesc orice le iese în cale pentru tot ceea ce li se întâmplă lor, şi care sunt gata oricând să arunce asupra primului venit, ca pe un ţap ispăşitor, toate dezamăgirile, înfrângeri le şi nenorocirile vieţii lor, pentru că tot acest venin creştea în el şi-i clocotea pe buze şi în ochi, era înfiorător. Vai de cel ce-i sta atunci în cale.

În afară de toate celelalte însuşiri ale sale, Thénardier era atent şi pătrunzător, tăcut sau vorbăreţ, după împrejurări, şi totdeauna de-o inteligenţă deosebită. Avea ceva din privirea marinarilor obişnuiţi să privească prin ochean. Thénardier era un bărbat de stat.

Oricine intra pentru întâia dată în cârciumă spunea, văzând-o pe Thénardiera: „Iată stăpânul casei!” Se înşela. Nu era nici măcar stăpână. Stăpânul şi stăpâna era bărbatul. Ea muncea, el crea. El conducea totul printr-o acţiune magnetică nevăzută şi neîntreruptă. Îi era de ajuns o vorbă, câteodată doar un semn; namila se supunea. Thénardier era pentru Thénardiera, fără ca ea să-şi dea prea bine seama, un fel de fiinţă ciudată şi atotputernică. Ea avea virtuţi, dar în felul ei; n-ar fi fost niciodată de altă părere decât „domnul Thénardier” asupra vreunui amănunt presupunere de altminteri de neîngăduit - şi nici nu şi-ar fi înfruntat faţă de alţii bărbatul în nici o privinţă. „în faţa străinilor” nu săvârşea niciodată greşeala pe care o fac adesea femeile şi care, în grai parlamentar, înseamnă „a lăsa coroana descoperită”. Deşi înţelegerea lor deplină nu avea drept urmare decât răul, în supunerea Thénardierei faţă de soţul ei era şi oarecare contemplaţie. Muntele ăsta de zgomot şi de came se mişca sub degetul cel mic al acestui tiran pipernicit. Văzută din punct de vedere mic şi caraghios, purtarea asta avea acel caracter universal: adoraţia materiei pentru spirit; deoarece anumite urâţenii au rostul lor în însăşi adâncurile frumuseţii veşnice. În Thénardier se găsea necunoscutul; de-aici puterea absolută a acestui om asupra acestei femei. Uneori îl vedea ca pe o făclie aprinsă; alteori îl simţea ca pe o gheară.

Femeia asta era o făptură grozavă, care nu-şi iubea decât copiii ei şi nu se temea decât de bărbatul ei. Era mamă fiindcă era mamifer... De altminteri, dragostea ei de mamă se oprea la fetele ei şi, cum se va vedea, n-ajungea până la băieţi. Bărbatul n-avea decât un gând: să se îmbogăţească.

Nu izbutea deloc. Acestui mare talent îi lipsea un teatru pe măsura lui. La Montfermeil, Thénardier se ruina, dacă un zero se mai putea ruina;

în Elveţia sau în Pirinei acest golan ar fi ajuns milionar. Dar hangiul trebuie să se procopsească acolo unde l-a azvârlit soarta.

Desigur că vorba „hangiu” e întrebuinţată aici într-un înţeles mărginit şi nu se întinde asupra unei clase întregi.

În anul 1823 Thénardier avea datorii de vreo mie cinci sute de franci; datorii supărătoare, care-l nelinişteau.

Oricât de nedreaptă şi de îndârjită ar fi fost cu el soarta, Thénardier facea parte dintre oamenii care înţelegeau cel mai bine, cel mai temeinic şi în felul cel mai modern, acel lucru care e o virtute la popoarele barbare şi o marfa la popoarele civilizate: ospitalitatea. Încolo, braconier încercat şi ţintaş vestit. Avea un fel de râs rece şi domol, care era deosebit de primejdios.

Teoriile sale de hangiu ţâşneau uneori dintr-însul ca nişte licăriri. Avea cugetări profesionale pe care le strecura în mintea nevesti-si. „Datoria hangiului, îi spunea ei într-o zi, cu asprime şi în şoaptă, este să vândă celui dintâi venit mâncare bună, odihnă, lumină, căldură, cearceafuri murdare, jupâneasă, purici şi zâmbet; să-i oprească pe trecători, să deşarte pungile slăbuţe şi să le uşureze cum se cuvine pe cele grase, să adăpostească cu respect familiile care vin de la drum, să-i jecmănească pe bărbaţi, să le jumulească pe femei, să-i jupoaie pe copii; să pună la socoteală deschisul şi închisul ferestrei, colţul căminului, jilţul, scaunul, scăunelul, scăunaşul, salteaua de puf, mindirul şi maldărul de paie; să ştie de câţi bani se uzează oglinda în care se priveşte muşteriul şi, pe cinci sute de mii de draci, să-l pună pe călător să plătească totul, chiar şi muştele pe care le mănâncă câinele lui...”

Bărbatul ăsta şi femeia lui erau vicleşugul şi turbarea împreunate, împerechere respingătoare şi cumplită.

Pe când bărbatul cugeta şi punea totul la cale, Thénardier habar n-avea de creditorii absenţi, nu-i păsa nici de ziua de ieri, nici de cea de mâine, şi trăia din plin clipa de faţă.

Aşa erau cele două făpturi. Cosette se afla între ei, strivită de amândoi, ca o vietate turtită în acelaşi timp de-o piatră de moară şi ciopârţită de un cleşte. Bărbatul şi femeia aveau fiecare felul lui de a se purta; femeia o stâlcea în bătăi, iar soţul o făcea să umble iarna cu picioarele goale.

Cosette urca, cobora, spăla, peria, freca, mătura, alerga, muncea din greu, gâfâia, muta lucrurile din loc şi, aşa firavă cum era, făcea treburile cele mai grele. Nici un pic de milă; o stăpână neîndurătoare, un stăpân plin de venin. Cârciuma Thénardier era parcă o pânză de păianjen în care Cosette era prinsă şi tremura. Robia asta sinistră atingea idealul de asuprire. O muscă băgată slugă la păianjeni.

Supusă, biata fată nu scotea nici o vorbă.

Ce se petrece oare în sufletele astea uitate de Dumnezeu când se trezesc în zori, atât de mici şi de goale printre oameni?

III

Oamenilor le trebuie vin, iar cailor apă

Sosiră alţi patru călători.

Cosette era îngândurată şi tristă; cu toate că n-avea decât opt ani, suferise atât de mult, încât cădea pe gânduri; avea atunci înfăţişarea jalnică a unei femei bătrâne.

Avea un ochi învineţit de-un pumn pe care i-l dăduse Thénardiera, ceea ce o făcea pe stăpână să spună din când în când: „E slută rău cu vânătaia aia la ochi!”

Cosette se gândea că se înnoptase, că se întunecase de tot, că fusese nevoie să umple pe neaşteptate oalele şi carafele din odăile călătorilor care sosiseră atunci şi că nu mai rămăsese deloc apă în ciubăr.

Ceea ce o liniştea puţin era faptul că nu se bea prea multă apă în casa Thénardier. Nu ducea lipsă de oameni însetaţi, dar setea lor căuta mai degrabă ulceaua decât ulciorul. Cel care ar fi cerut un pahar cu apă printre atâţia băutori de vin ar fi trecut drept sălbatic în ochii lor. Veni totuşi o clipă când fata se cutremură: Thénardiera săltă capacul unei cratiţe ce clocotea pe cuptor, luă un pahar şi se apropie de ciubăr. Întoarse canaua. Fata ridicase capul şi-i urmărea toate mişcările. Un fir subţire de apă curse din ciubăr şi umplu paharul pe jumătate.

— Uite, spuse ea, nu mai e apă!

Apoi stătu o clipă. Fetei i se oprise răsuflarea.

— Atâta pagubă! adăugă Thénardiera, uitându-se la paharul plin numai pe jumătate. O s-ajungă şi-atâta!

Cosette îşi văzu iar de treabă, dar, mai bine de un sfert de ceas, simţi cum i se zbate inima în piept de nelinişte.

Număra minutele care se scurgeau şi grozav ar fi vrut să fie dimineaţa.

Din când în când, câte-un beţivan se uita în stradă şi exclama: „E întuneric beznă”, sau: „Ar trebui să ai ochi de pisică, să poţi merge pe drum fără felinar la ora asta!”

Şi Cosette tresărea.

Deodată, unul dintre negustorii ambulanţi care trăsese la han intră şi spuse cu glas aspru:

— Calul meu n-a fost adăpat!

— Ba da, spuse Thénardiera.

— Eu îţi spun că nu, mătuşă! zise negustorul.

Cosette ieşi de sub masă.

— Ba da, domnule! spuse ea. Calul a băut, a băut din găleată, o găleată plină; chiar eu i-am dat de băut; am şi vorbit cu el.

Nu era adevărat. Cosette minţea.

— Ia te uită la ea! E cât pumnul de mică şi spune o minciună cât casa de mare, zise negustorul. Află de la mine că n-a băut nimic, javră! Când nu i se dă de băut, are un fel de a pufăi pe care i-l cunosc eu bine.

Cosette stărui şi adăugă cu un glas răguşit de emoţie şi care abia se auzea:

— Ba a băut chiar bine!

— Haide! zise negustorul furios. Ia mai slăbeşte-mă! Să i se dea apă calului şi gata!

Cosette se băgă iar sub masă.

— Da, cam aşa e! spuse Thénardiera. Dacă dobitocul n-a băut, trebuie să bea. Pe urmă, uitându-se împrejur: Ei, dar unde-i fata asta? Se plecă şi-o găsi pe Cosette pitită la capătul celălalt al mesei, aproape sub picioarele beţivilor. Hei, vii odată? strigă Thénardiera.

Cosette ieşi din ascunzătoarea în care se vârâse. Thénardiera adăugă:

— Domnişoară... Scârţ, sau Cum-te-mai-cheamă, du-te de adapă calul!

— Nu mai e apă, cucoană, spuse cu jumătate de glas Cosette.

Thénardiera deschise larg uşa dinspre stradă:

— Ei, haide, du-te de adă!

Cosette lăsă capul în jos şi se duse să ia o găleată goală de lângă sobă.

Găleata asta era mai mare decât Cosette, şi fata ar fi putut să intre toată în ea.

Thénardiera se întoarse iarăşi la cuptor şi gustă cu o lingură de lemn mâncarea din cratiţă, bombănind mereu:

— E apă destulă la izvor. Nu-i mare scofală. Eu cred că era mai bine dacă făceam rântaşul. Pe urmă începu să scotocească într-un sertar unde se aflau bani, piper şi nişte usturoi. Uite, domnişoară Broască-râioasă, spuse ea, când te întorci să cumperi o pâine mare de la brutărie. Ţine banii!

Cosette avea un buzunar mic într-o parte a şorţului; luă banii fără să sufle un cuvânt şi-i băgă în acest buzunar.

Pe urmă rămase nemişcată, cu găleata în mână, în faţa uşii deschise. Parcă aştepta să-i vină cineva în ajutor.

— Hai, du-te o dată! strigă Thénardiera.

Cosette ieşi. Uşa se închise la loc.

IV
O păpuşă intră în scenă

Rândul de dughene aşezate în bătaia vântului pornea de la biserică şi se întindea, cum vă aduceţi aminte, până la hanul Thénardier. Deoarece burghezii urmau să se ducă în curând la slujba de utrenie, prăvăliile erau toate luminate cu lumânări care ardeau în pâlnii de hârtie, ceea ce - cum spunea învăţătorul din Montfermeil, care şedea atunci la o masă la Thénardier - făcea „un efect magic”. Pe cer, însă, nu se vedea nici o stea.

Cea din urmă dugheană, care se găsea chiar în faţa uşii Thénardierilor, era o prăvălie de mărunţişuri sclipind de fluturaşi poleiţi, brăţări, mărgele de sticlă şi tot felul de lucruri minunate din tinichea. În faţă, la loc de cinste, pe un fond de ştergare albe, negustorul aşezase o păpuşă mare, înaltă de aproape două picioare, îmbrăcată într-o rochie de crep

trandafiriu, cu spice de aur pe cap, cu păr adevărat şi cu ochi de email. Toată ziua minunea asta fusese expusă acolo ca să se holbeze la ea trecătorii mai mici de zece ani, fără să se fi putut găsi la Montfermeil vreo mamă atât de bogată sau atât de risipitoare ca s-o cumpere pentru copilul ei. Éponine şi Azelma o priviseră în neştire ceasuri întregi. Cosette - e drept, numai pe furiş - îndrăznise s-o privească şi ea.

În clipa când Cosette ieşi cu găleata în mână, aşa amărâtă şi copleşită cum era, nu se putu stăpâni să nu-şi arunce ochii spre această minunată păpuşă, spre „doamna” cea frumoasă, cum îi spunea ea. Biata fetiţă rămase înmărmurită. Nu văzuse încă păpuşa de aproape. Toată prăvălia asta i se părea un palat; păpuşa nu era păpuşă, era o arătare. Bucuria, strălucirea, bogăţia, fericirea i se arătau ca în lumina unui vis acestei făpturi nefericite, atât de adânc cufundată în mizeria ei jalnică şi rece. Cosette măsura, cu înţelegerea neştiutoare şi tristă a copilăriei, prăpastia care o despărţea de păpuşă. Îşi spunea că ar trebui să fie regină sau măcar prinţesă ca să poată avea un „lucru” ca ăsta. Se uita la frumoasa rochie roz, la frumosu-i păr neted şi îşi spunea: „Ce fericită trebuie să fie păpuşa asta!” Nu-şi putea lua ochii de la prăvălia fantastică. Cu cât se uita mai mult, cu atât rămânea mai uluită. I se părea că vede paradisul. Mai erau şi alte păpuşi în spatele celei mari, care i se păreau zâne şi îngeri. Negustorul, care-şi făcea de lucru în fundul barăcii, i se părea că e Dumnezeu-tatăl.

În extazul ei uitase totul, până şi treaba pe care o avea de făcut. Glasul aspru al Thénardierei o aduse brusc la realitate:

- Ce, toanto, n-ai mai plecat? Stai că-ţi arăt eu ţie! Ce dracu faci acolo? Şterge-o numaidecât, jigodie!

Thénardiera se uitase în stradă şi o zărise pe Cosette în extaz. Cosette o luă la fugă cu găleata, alergând cât o ţineau picioarele.

V
Fetiţa singură

Din pricină că hanul Thénardier se afla în partea satului dinspre biserică, Cosette trebuia să aducă apa tocmai de la izvorul din pădurea de lângă Chelles.

Nu se mai opri la nici un galantar. Cât timp se mai afla pe uliţa Boulanger şi prin preajma bisericii, galantarele luminate îi arătau drumul; curând însă, ultima licărire a celei din urmă barăci pieri. Bietul copil se pomeni în întuneric. Pătrunse în el. Atâta doar, că, simţind cum o anume tulburare punea stăpânire pe dânsa, Cosette, fără a se opri din mers, scutura cât putea de tare toarta găleţii. Făcea un zgomot care-i ţinea de urât.

Pe măsură ce înainta, întunericul devenea tot mai adânc. Uliţele erau pustii. Se întâlni totuşi cu o femeie care întoarse capul după ea şi stăm

locului, bolborosind printre buze: „Unde s-o îi ducând fetiţa asta? O fi vreo stafie? Apoi, recunoscând-o pe Cosette: Ia te uită! zise ea. E Ciocârlia!”

Cosette străbătu astfel labirintul de uliţe întortocheate şi pustii cu care sfârşeşte înspre Chelles comuna Montfermeil. Atâta vreme cât pe o parte şi alta a dramului fuseseră case şi chiar numai ziduri, merse cu destul curaj. Ici şi colo, câte o rază sfioasă străbătea prin crăpătura vreunui oblon: era lumină şi viaţă; erau oameni acolo; asta o liniştea. Totuşi, cu cât înainta, parcă fară voie mersul i se încetinea. Ajungând dincolo de colţul celei din urmă case, Cosette se opri. Îi venise greu să treacă de ultima prăvălie; i»se părea acum peste putinţă să treacă de ultima casă. Lăsă găleata jos, îşi trecu mâna prin păr şi începu să se scarpine încetişor, gest caracteristic copiilor îngroziţi şi nehotărâţi.

Nu mai era în Montfermeil; era pe câmp. Înaintea ei se întindea spaţiul întunecos şi pustiu. Se uita cu disperare în întunericul acela în care nu mai era nimeni, plin de fiare sălbatice şi poate şi de strigoi. Se uită bine, auzi foşnetul sălbăticiunilor prin iarbă şi văzu desluşit strigoii mişcându-se printre copaci. Atunci puse mâna pe găleată; frica îi dădea curaj: „Ei, am să-i spun că nu mai era apă!” zise ea. Şi porni hotărâtă înapoi spre Montfermeil.

Dar abia făcuse vreo sută de paşi că se opri iarăşi, şi începu din nou să se scarpine în cap. De rândul ăsta o vedea pe Thénardiera, hâdă, cu botul ei de hienă şi cu văpaia furiei în ochi. Fata se uită cu groază înainte şi înapoi. Ce să facă? Cum să iasă din încurcătură! încotro s-o apuce? înaintea ei spectral Thénardierei; în spatele ei, toate nălucile întunericului şi ale pădurii. Şi se dădu înapoi în faţa Thénardierei. O luă din nou pe drumul spre izvor şi porni în goană. Ieşi din sat în fuga mare, intră în pădure tot alergând, nemaiuitându-se la nimic, nemaiascultând nimic.

Nu se opri din goană decât atunci când i se tăie răsuflarea; dar nu stătea pe loc. Mergea înainte, în neştire.

Alerga şi îi venea să plângă.

Din toate părţile o învăluia freamătul de noapte al pădurii. Nu se mai gândea la nimic, nu mai vedea nimic. Noaptea uriaşă stătea în faţa acestei fiinţe mici. De-o parte, întunericul nemărginit; de alta, un atom.

Erau numai vreo şapte sau opt minute de la marginea pădurii până la izvor. Cosette ştia drumul, îl făcuse adesea pe lumină. Lucru ciudat, nu se rătăci. O urmă de instinct o conducea fără să-şi dea seama. Cu toate astea, nu se uita nici la dreapta, nici la stânga, temându-se să nu vadă cine ştie ce dihănii printre crengi şi prin tufişuri. În sfârşit, ajunse la izvor.

Era o adâncitură îngustă săpată de ape într-un pământ argilos, adâncă de vreo două picioare, înconjurată de muşchi şi de acel soi de buruieni înalte, încreţite, cunoscute sub numele de gulerașele lui Henric al IV-lea, pardosită cu câţiva bolovani. Un pârâiaş ieşea din ea cu un susur liniştit.’

Cosette nu zăbovi nici o clipă. Era întuneric beznă, dar ea cunoştea izvorul. Dibui cu mâna stângă în întuneric trunchiul unui stejar tânăr, aplecat peste fântână şi de care se sprijinea de obicei; dădu peste o creangă, se agăţă de ea şi dădu dramul găleţii în apă. Era atât de puternică încordarea prin care trecea, încât puterile i se întreiseră. Pe

când stătea aplecată, nu băgă de seamă că buzunarul şorţului i se deşertă în izvor. Banii îi căzură în apă. Cosette nu-i văzu şi nici nu-i auzi căzând. Trase găleata aproape plină şi o aşeză pe iarbă.

Sfârşindu-şi treaba, se simţi moartă de oboseală. Ar fi vrut să plece îndată, dar făcuse o sforţare atât de mare ca să umple găleata, încât îi fu cu neputinţă să mai facă un pas. Fu nevoită să se aşeze. Se trânti pe iarbă şi rămase acolo ghemuită.

Închise ochii, apoi îi deschise din nou, fără să-şi dea seama de ce, fără să poată face altfel.

Alături de dânsa, apa, mişcându-se în găleată, făcea nişte cercuri care păreau şerpi de flăcări palide.

Deasupra ei cerul era acoperit de nori uriaşi, negri, ca nişte coame de fum. Masca tragică a întunericului părea că se apleacă lin peste fetiţă.

Jupiter apunea în depărtări. Fata se uită cu priviri rătăcite la steaua asta mare pe care n-o cunoştea şi care o umplea de spaimă. În clipa aceea planeta era în adevăr foarte aproape de orizont şi trecea printr-o pătură deasă de negură, care-i dădea o roşeaţă îngrozitoare. În negura lugubra împurpurată astral părea mai mare. Era ca o rană care strălucea.

Un vânt rece sufla dinspre câmpie. Pădurea era cernită, fără un foşnet de frunză, fără o rază din luminile nedesluşite şi proaspete ale verii. Crengi mari se întindeau fioroase. Copăcei plăpânzi şi piperniciţi şuierau prin rarişti. Sub bătaia crivăţului, ierburile înalte se frământau ca țiparii. Mărăcinii se răsuceau ca nişte braţe lungi, înarmate cu gheare, încercând să apuce prada. Câteva buruieni uscate, mânate de vânt, zburau repede, fugind parcă înspăimântate din faţa cuiva care le ajungea din urmă. De jur împrejur numai privelişti lugubre.

Întunericul era ameţitor. Omul are nevoie de lumină. Cine se avântă în noapte încearcă o strângere de inimă. Când ochiul vede negru, mintea se întunecă. În timpul eclipsei, pe întuneric, în opacitatea funinginei, chiar şi cei mai puternici se simt neliniştiţi. Nimeni nu umblă noaptea prin pădure fară un fior de teamă. Umbrele şi copacii sunt două desişuri care înspăimântă. O lume de himere se naşte în adâncul nelămurit. Neînţelesul se conturează la câţiva paşi de tine, întocmai, cu o precizie spectrală. Se vede plutind în spaţiu sau în propria ta minte ceva nedesluşit şi de neînţeles, ca visele florilor adormite. În zare se ivesc ameninţări de groază. Adulmeci revărsarea marelui vid întunecat. Ţi-e frică şi eşti dornic să priveşti îndărăt. Văgăunile nopţii, lucrurile devenite înspăimântătoare, siluetele tăcute care se risipesc când te apropii, destrămări nevăzute, tufe care freamătă a mânie, băltoace fumurii, lugubrul aşternut peste tristeţe, imensitatea de mormânt a tăcerii, toate vieţuitoarele necunoscute cu putinţă, ramuri misterioase ce se lasă asupră-ţi, cioturi înfricoşătoare de copaci, mănunchiuri de buruieni înfiorate - în faţa tuturor acestora te afli fără apărare. Nu există îndrăzneală care să nu tresară şi să nu presimtă apropierea spaimei. Încerci un simţământ apăsător, ca şi cum sufletul s-ar contopi cu umbra. Pătrunderea asta a întunecimilor e nespus de sinistră pentru un copil.

Pădurile sunt apocalipsuri, iar fâlfâitul de aripi al inimii unei făpturi atât de mici stârneşte un zvon de agonie sub bolta lor misterioasă.

Fără să-şi dea seama de ceea ce i se întâmplă, Cosette se simţea copleştită de această nesfârşire întunecată a firii. N-o năpădise numai groaza, dar ceva mai îngrozitor chiar decât groaza. Tremura toată. Nu putem găsi cuvintele care ar putea să descrie toată ciudăţenia fiorului care-o îngheţa până-n măduva oaselor. Privirea îi devenise sălbatică. Simţea că poate n-ar putea să se oprească de a se întoarce din nou aici a doua zi la aceeaşi oră.

Atunci, printr-un fel de instinct, ca să se smulgă din starea ciudată în care se afla, pe care n-o pricepea, dar care o umpluse de spaimă, începu să numere cu glas tare - unu, doi, trei, patru, până la zece - iar când sfârşi, o luă de la capăt din nou. Asta o făcu să-şi dea seama de realitatea lucrurilor care o înconjurau. Simţi că-i îngheaţă mâinile, care i se udaseră când scosese apă. Se sculă în picioare. Din nou o copleşi frica, o frică firească, covârşitoare. Nu mai avea decât un singur gând - să fugă; să fugă în goana mare prin pădure, de-a lungul câmpului, până în dreptul caselor, până sub ferestre, până la luminile aprinse. Privirea îi alunecă spre găleata care se afla în faţa ei. Dar frica ei de Thénardieră era atât de mare, încât n-avu curajul să fugă fără găleata cu apă. Apucă toarta cu amândouă mâinile. Abia putu să ridice găleata.

Făcu astfel câţiva paşi, dar găleata era plină şi grea; fu nevoită s-o lase iarăşi jos. Răsuflă un pic, pe urmă apucă din nou toarta şi-o porni iar la drum, de rândul ăsta o bucată mai lungă. Dar trebui să se oprească din nou. După câteva clipe de odihnă porni mai departe. Mergea cu trupul aplecat înainte, cu capul în jos, ca o babă; greutatea găleţii îi întindea şi-i înţepenea braţele slăbuţe; mânerul de fier îi amorţea şi făcea să-i îngheţe şi mai tare mânuţele ude; din când în când era nevoită să se oprească şi, de câte ori se oprea, apa rece care se vărsa din găleată îi curgea pe picioarele goale. Toate astea se petreceau în mijlocul unei păduri, noaptea, iarna, departe de orice suflare omenească; era un copil de opt ani. Numai Dumnezeu, de sus, vedea în clipa asta trista întâmplare.

Şi, vai, fără îndoială, mama ei.

Fiindcă sunt unele întâmplări care-i fac pe morţi să deschidă ochii în mormânt.

Cosette răsuflă cu un fel de horcăit dureros; suspinele i se urcau în gâtlej, dar nu avea curajul să plângă, atât de mult se temea de Thénardieră chiar de departe. Avea obiceiul să-şi închipuie întotdeauna că Thénardiera era de faţă.

Totuşi nu putea face un drum prea lung în felul ăsta şi mergea destul de încet. Se silea să-şi micşoreze popasurile şi să meargă cât mai mult între ele. Se gândea cu groază că în felul ăsta o să-i trebuiască mai bine de un ceas ca s-ajungă la Montfermeil şi că Thénardiera o s-o bată. Groaza asta se amesteca cu spaima de-a fi singură, noaptea, în pădure. Era prăpădită de oboseală şi încă nu ieşise din pădure. Ajungând lângă un castan bătrân pe care-l ştia, făcu un ultim popas, mai mare decât celelalte, ca să se odihnească de ajuns, pe urmă îşi adună toate puterile, apucă din nou găleata şi-porni iarăşi, plină de curaj, la drum. Totuşi, biata făptură deznădăjduită nu se putu stăpâni să nu strige: „O, Doamne, Dumnezeule!”

În clipa aceea simţi că găleata nu mai atârna greu. O mână, care i se păru enormă, o apucase de toartă şi o săltase cu putere. Ridică ochii. O siluetă neagră, mare şi dreaptă, mergea alături de ea în întuneric. Era un om care venise în urma ei şi pe care nu-l auzise venind. Omul acela, fără să scoată o vorbă, apucase de toarta găleţii pe care-o ducea Cosette.

Există instincte în faţa tuturor întâmplărilor vieţii. Fetiţa nu se înfricoşă.

VI
În care se dovedeşte poate inteligenţa lui Boulatruelle

În după-amiaza aceleiaşi zile de Crăciun din 1823, un om se plimba de multă vreme pe partea cea mai puţin umblată a bulevardului l'Hôpital din Paris. Omul făcea impresia cuiva care caută o locuinţă şi părea că se opreşte mai ales la casele cele mai modeste din această margine dărăpănată a mahalalei Saint-Marceau.

Se va vedea mai departe că omul acesta închirie în adevăr o cameră în cartierul acesta singuratic.

După felul cum era îmbrăcat, ca şi în toată făptura sa, era tipul a ceea ce s-ar putea numi cerşetorul cu purtări alese, mizeria cea mai mare combinată cu cea mai mare curăţenie. Un amestec destul de neobişnuit, care insuflă inimilor înţelegătoare îndoitul respect pe care-l încercăm faţă de cineva foarte nevoiaş şi faţă de cineva foarte demn. Purta o pălărie rotundă, lizată de tot şi mult purtată, o redingotă foarte roasă, din postav gros, gălbui, culoare ce n-avea nimic ciudat pe vremea aceea, o vestă mare cu buzunare de formă veche, pantaloni negri, care deveniseră cenuşii la genunchi, ciorapi negri de lână şi pantofi groşi cu catarame de aramă. S-ar fi putut spune că e un fost preceptor de casă mare, întors din emigraţie. După părul lui alb de tot, după fruntea zbârcită, după buzele palide, după faţa lui care arăta descurajare şi silă de viaţă, părea să aibă peste şaizeci de ani. După mersul lui hotărât, deşi domol, după vigoarea neobişnuită întipărită în toate mişcările sale, i-ai fi dat cel mult cincizeci. Brazdele de pe fruntea lui erau la locul lor şi aveau ceva atrăgător pentru cei ce l-ar fi privit cu luare-aminte. Buzele i se strângeau într-o cută ciudată, care părea să arate asprime, dar care se dovedea modestie.

În adâncul privirii sale stăruia nu ştiu ce seninătate tristă. În mâna stângă avea un pachet mic, legat într-o basma; mâna dreaptă şi-o sprijinea într-un fel de baston scos dintr-un gard viu. Bastonul fusese rotunjit cu destul meşteşug şi nu era prea urât la înfăţişare; i se tăiaseră nodurile şi i se făcuse, cu ceară roşie, o măciulie ca de mărgean; era un toiag şi părea un baston.

Pe bulevardul acesta trec puţini trecători, mai cu seamă iarna. Omul acesta, fără să lase să se vadă, părea totuşi mai dornic să-i ocolească decât să-i caute.

Pe vremea aceea regele Ludovic al XVIII-lea se ducea aproape zilnic la Choisy-le-Roy. Era una din plimbările sale preferate. Aproape fară nici o abatere, pe la ora două, se putea vedea trăsura şi cavalcada regală trecând în goana mare pe bulevardul l'Hôpital.

Asta ţinea loc de ceasornic şi de orologiu sărăcimii din cartier, care zicea: „E ora două; iată-l că se-ntoarce la Tuilerii".

Unii alergau, alţii se aliniau; pentru că trecerea unui rege provoacă totdeauna zarvă. De altminteri apariţia şi dispariţia lui Ludovic al XVIII-lea făcea oarecare impresie pe străzile Parisului. Trecerea lui era cam grăbită, dar plină de maiestate. Acestui rege neputincios îi plăcea galopul; neputând să meargă, voia să alerge; ologul acesta s-ar fi lăsat bucuros purtat ca fulgerul. Trecea liniştit şi sever, străjuit de săbiile scoase din teacă. Trăsura lui greoaie, poleită pe de-a-ntregul cu fire mari de crin zugrăvite pe tăblii, uruia asurzitor. Abia aveai vreme să vezi cine-i într-însa. În colţul din fund, în dreapta, pe nişte perne îmbrăcate în atlaz alb, se vedea o faţă lată, hotărâtă şi rumenă, o frunte tânără cu părul dat pe spate şi pudrat după moda timpului, o privire mândră, aspră, şi ascuţită, un zâmbet de cărturar, doi epoleţi laţi cu găitane ce fluturau pe o haină obişnuită, crucea sfântului Ludovic, crucea Legiunii de onoare, placa de argint a sfântului spirit, un pântec respectabil şi un cordon albastru, lat; era regele. Când ieşea din Paris, îşi ţinea pălăria cu pene albe pe genunchii înfăşuraţi în jambiere englezeşti înalte; când intra din nou în oraş, îşi punea pălăria pe cap, salutând rar. Se uita cu răceală la popor, care-i răspundea la fel. Când a apărut pentru întâia oară în cartierul Saint-Marceau, tot succesul lui s-a redus la această exclamaţie a unui mahalagiu către însoţitorul său: „Grăsunul ăsta reprezintă stăpânirea!"

Trecerea regulată a regelui, totdeauna la aceeaşi oră, era aşadar evenimentul zilei pe bulevardul l'Hôpital.

Fără îndoială, trecătorul cu redingota galbenă nu era de prin partea locului şi probabil nici din Paris, pentru că nu cunoştea amănuntul acesta. La ceasurile două, când trăsura regală, înconjurată de un escadron de gardă cu galoane de argint, ajunse în bulevard, după ce ocolise Salpêtriere[234], el păru surprins şi aproape înspăimântat. Era singur pe alee; se ascunse repede după un colţ al zidului împrejmuitor, ceea ce nu-l împiedică pe domnul duce d'Hâvre să-l zărească. Domnul duce d'Hâvre, în calitate de ofiţer de serviciu în ziua aceea, şedea în trăsură în faţa regelui. Îi spuse maiestăţii-sale: „Iată un individ cu o mutră cam suspectă!" Poliţiştii care mergeau înaintea cortegiului regal îl văzuseră şi ei, şi unul dintre dânşii primi ordin să-l urmărească. Dar individul se înfundă în străduţele singuratice ale cartierului şi, cum ziua era pe sfârşite, agentul îi pierdu urma - cum se spunea într-un raport înaintat chiar în seara aceea domnului conte Angles, ministru de stat şi prefect al poliţiei.

Când omul cu redingota galbenă scăpă de sub urmărirea agentului, iuţi pasul, întorcându-se totuşi de câteva ori spre a se încredinţa că nu mai era urmărit. La ceasurile patru şi un sfert, adică pe înnoptate, trecea prin faţa teatrului Porte-Saint-Martin, unde se reprezenta în ziua aceea *Cei doi ocnaşi.* Afişul, luminat de felinarele teatrului, îi atrase atenţia,

---

[234] Azil de bătrâne şi spital de,boli nervoase în sud-estul Parisului.

deoarece, cu toate că era grăbit, se opri să-l citească. În clipa următoare, ajunse în fundătura Planchette şi intră la *Talerul de cositor*, unde se afla atunci biroul diligenţei pentru Lagny. Diligenţa pleca la patru şi jumătate. Caii erau înhămaţi, iar călătorii, chemaţi de către surugiu, se urcau grăbiţi pe scara înaltă de fier a trăsurii.

Omul întrebă:

— Mai aveţi vreun loc?

— Unul singur, lângă mine, pe capră, spuse vizitiul.

— Îl iau eu.

— Poftiţi sus!

Touşi, înainte de-a pleca, surugiul se uită la hainele sărăcăcioase ale călătorului, apoi la pachetul lui atât de mic şi-i ceru să plătească.

— Mergeţi până la Lagny? întrebă vizitiul.

— Da, zise omul.

Călătorul plăti până la Lagny.

Plecară. După ce trecură de barieră, surugiul încercă să intre în vorbă, dar călătorul nu răspundea decât în monosilabe. Surugiul se mulţumi atunci să fluiere şi să-şi înjure caii.

Surugiul se înfăşură în mantaua sa. Începea să fie frig. Omului părea că nu-i pasă. Trecură astfel prin Gourney şi prin Neuilly-sur-Marne.

Pe la ceasurile şase seara ajunseră la Chelles. Surugiul opri ca să lase puţin caii să răsufle, în dreptul hanului căruţaşilor, care se află în vechile clădiri ale mănăstirii regale.

— Cobor aici! spuse omul.

Îşi luă pachetul şi bastonul şi sări jos din trăsură.

Peste o clipă se făcu nevăzut.

Nu intrase în han.

După câteva minute, când trăsura porni spre Lagny, nu-l întâlniră pe uliţa principală din Chelles.

Surugiul se întoarse spre ceilalţi călători:

— Omul ăsta nu-i de prin partea locului, fiindcă nu-l cunosc. Pare că n-ar avea o leţcaie şi totuşi nu se uită la bani; plăteşte până la Lagny şi se dă jos la Chelles. E noapte, casele sunt încuiate, nu intră în han, şi nu mai dăm deloc de el. Parc-a intrat în pământ!...

Omul nu intrase în pământ, ci străbătuse repede, pe întuneric, uliţa cea mare din Chelles; pe urmă o apucase la stânga, înainte de-a ajunge la biserică, pe drumul vicinal care duce la Montfermeil, ca cineva care ar fi cunoscut locurile şi care ar mai fi trecut pe acolo.

Porni iute pe drumul acela. În punctul unde el se încrucişează cu vechiul drum, străjuit de pomi, care merge de la Gagny la Lagny, auzi paşii unor trecători. Se ascunse repede într-un şanţ şi stătu acolo până ce oamenii care treceau se îndepărtară. De altminteri, paza asta era de prisos, deoarece, după cum am mai spus, era o noapte foarte întunecoasă de decembrie. Abia se vedeau câteva stele pe cer.

De-acolo începea urcuşul colinei. Omul n-o mai apucă pe drumul spre Montfermeil, ci o luă la dreapta peste câmp şi se îndreptă cu paşi mari spre pădure.

Când ajunse în pădure, îşi încetini pasul şi începu să se uite cu băgare de seamă la toţi copacii, înaintând pas cu pas, parc-ar fi căutat şi urmat un drum tainic, cunoscut numai de el. La un moment dat, păru că s-a rătăcit şi stătu locului, nehotărât. În cele din urmă, tot dibuind încoace şi-ncolo, ajunse într-o poiană unde se afla o movilă de bolovani albicioşi. Se apropie repede de aceşti bolovani şi-i cercetă cât luare-aminte în întunericul nopţii, ca şi cum i-ar fi trecut în revistă. La câţiva paşi de grămada de bolovani se afla un copac înalt, plin de umflăturile acelea care sunt un fel de negi ai regnului vegetal. Se duse la copac şi-i pipăi scoarţa cu mâna, vrând parcă să recunoască şi să numere toţi negii.

În faţa acestui copac, care era un frasin, se afla un castan bolnav care se cojea şi care fusese bandajat cu o bucată de tablă bătută în cuie. Se ridică în vârful picioarelor şi pipăi această bucată de tablă.

Pe urmă bătu de câteva ori cu piciorul locul dintre copac şi bolovani, ca şi cum ar fi vrut să se încredinţeze că pământul n-a fost răscolit de curând.

Apoi se uită de jur împrejur şi o porni din nou prin pădure.

Era omul care o întâlni pe Cosette.

Mergând prin hăţiş spre Montfermeil, zări umbra aceea mică mişcându-se şi gemând, punând jos o povară, apoi ridicând-o din nou şi pornind mai departe. Se apropie şi băgă de seamă că era un copilaş care ducea o găleată mare cu apă. Veni atunci lângă copil şi apucă în tăcere toarta găleţii.

VII
Cosette şi necunoscutul laolaltă, în umbră

Aşa cum am spus, Cosettei nu-i fu frică.

Omul începu să-i vorbească. Avea o voce gravă şi joasă.

— Duci ceva prea greu pentru tine, fetiţo!

Cosette îşi ridică fruntea şi răspunse:

— Da, domnule.

— Dă-o încoa, continuă omul. Am să ţi-o duc eu.

Cosette lăsă găleata din mână. Omul începu să meargă alături de ea.

— E într-adevăr foarte grea, spuse el printre dinţi. Apoi adăugă: Câţi ani ai, mititico?

— Opt ani, domnule.

— Şi vii de departe?

— De la izvorul din pădure.

— Şi te duci departe?

— La mai bine de un sfert de oră de aici.

Omul rămase o clipă tăcut, apoi spuse deodată:

— Va să zică, n-ai mamă?

— Nu ştiu, răspunse fetiţa. Apoi adăugă, mai înainte ca omul să fi avut timp să continue: Nu cred. Ceilalţi au. Eu nu am. Şi, după o pauză, urmă: Cred că n-am avut niciodată.

Omul se opri, lăsă găleata jos, se aplecă şi-şi puse amândouă mâinile pe umerii fetiţei, silindu-se s-o privească şi să-i vadă faţa în întuneric. Chipul slab şi firav al Cosettei se desena vag în lumina stinsă şi vânătă a cerului.

— Cum te cheamă? rosti omul.

— Cosette.

Omul fu parcă străbătut de un curent electric. O privi iar, apoi îşi luă mâinile de pe umerii Cosettei, apucă găleata şi porni din nou. După o clipă, întrebă:

— Unde locuieşti tu, fetiţo?

— La Montfermeil, dacă ştiţi unde e.

— Într-acolo mergem?

— Da, domnule.

Omul mai facu o pauză şi începu iar:

— Cine te-a trimis la ora asta să aduci apă din pădure?

— Doamna Thénardier.

Omul urmă cu un glas pe care se silea să-l facă nepăsător, dar în care se simţea cu toate astea un tremur neobişnuit:

— Şi ce face doamna Thénardier asta?

— E stăpâna mea, spuse fetiţa. Ţine hanul.

— Hanul? întrebă omul. Ei bine, am să trag acolo la noapte. Du-mă acolo.

— Acolo mergem, spuse fetiţa.

Omul umbla destul de repede. Cosette se ţinea de el fără greutate. Nu mai simţea oboseala. Din timp în timp îşi ridica ochii spre el cu un fel de linişte şi încredere nespusă. Nu o învăţase niciodată nimeni să se îndrepte spre providenţă şi să se roage. Simţea cu toate astea în ea ceva care semăna cu nădejdea, cu bucuria, şi care se îndrepta spre cer.

Trecuseră câteva minute. Omul continuă:

— Doamna Thénardier n-are servitoare?

— Nu, domnule.

— Eşti singură acolo la ea?

— Da, domnule.

Din nou se făcu tăcere. Cosette ridică glasul.

— Adică mai sunt două fetiţe.

— Care fetiţe?

— Ponine şi Zelma.

Fetiţa simplifica în felul acesta numele romanţioase, scumpe doamnei Thénardier.

— Cine sunt Ponine şi Zelma?

— Sunt domnişoarele doamnei Thénardier. Fetele ei, cum s-ar spune.

— Şi astea ce fac?

— Ah, spuse fetiţa, au păpuşi frumoase, lucruri care strălucesc ca aurul, fel de fel... Se joacă, se distrează.

— Toată ziua?

— Da, domnule.
— Şi tu?
— Eu muncesc.
— Toată ziua?
Fetiţa ridică ochii mari, în care era o lacrimă nevăzută din pricina nopţii şi răspunse blând:
— Da, domnule. Urmă, după un răstimp: Uneori, după ce-am isprăvit treaba, şi dacă vor ei, mă joc şi eu.
— Şi cum te joci?
— Aşa cum pot. Mă lasă. Numai că n-am jucării multe. Ponine şi Zelma nu mă lasă să mă joc cu păpuşile lor. N-am decât o săbiuţă de plumb, uite atât de mică.
Fetiţa îi arătă degetul cel mic.
— Şi care nu taie?
— Ba da, domnule, taie salată şi capetele de muşte.
Ajunseră în sat. Cosette îl călăuzi pe străin de-a lungul străzilor. Trecură prin faţa brutăriei, dar Cosette nu se mai gândi la pâinea pe care trebuia s-o cumpere. Omul încetase de a mai pune întrebări şi se cufundase acum într-o tăcere posomorâtă. După ce trecură de biserică, omul văzu tarabe înjghebate în stradă şi o întrebă pe Cosette:
— E zi de bâlci?
— Nu, domnule, azi e Crăciunul.
Când se apropiară de han, Cosette îi atinse mâna cu sfială.
— Domnule!
— Ce e, fetiţo?
— Uite, am ajuns aproape de casă.
— Ei, şi?
— Vreţi să mă lăsaţi acum să-mi iau găleata?
— De ce?
— Păi, dacă o să vadă doamna că mi-a adus-o altcineva o să mă bată.
Omul îi dădu înapoi găleata. După o clipă erau în faţa cârciumii.

VIII
Neajunsul de a găzdui un sărac care poate că e bogat

Cosette nu se putu opri să arunce o privire spre păpuşa cea mare, care încă mai era expusă în prăvălia cu jucării, apoi bătu în uşă. Aceasta se deschise şi doamna Thénardier apăru cu o lumânare în mână:
— Aha, tu eşti netrebnico! Slavă Domnului, nu te-ai grăbit! Ai căscat gura, javră!
— Doamnă, spuse Cosette tremurând, uite un domn care vrea o odaie.

Doamna Thénardier îşi înlocui repede mutra posacă printr-o strâmbătură binevoitoare, schimbare caracteristică hangiilor, şi-l căută din ochi, cu lăcomie, pe noul venit.

— Dumneavoastră sunteţi?

— Da, doamnă, răspunse omul, ducând mâna la pălărie.

Călătorii bogaţi nu sunt atât de politicoşi. Gestul ăsta, hainele şi bagajul străinului, pe care doamna Thénardier le inspectă dintr-o aruncătură de ochi, făcură să i se topească strâmbătura binevoitoare de pe faţă şi să apară din nou în locul ei expresia posacă. Urmă cu o voce seacă:

— Întră, omule!

„Omul” intră.

Doamna Thénardier îi mai aruncă o privire, îi cercetă mai ales redingota jerpelită de tot şi pălăria găurită, ceru apoi părerea bărbatului ei cu o mişcare din cap, o strâmbătură din nas şi o clipire din ochi. Bărbatu-său, care continua să bea înainte cu căruţaşii, îi răspunse prin acea mişcare imperceptibilă a degetului arătător, care întărită cu încreţitura buzelor înseamnă în asemenea cazuri: „Pârlit de-a binelea”. Doamna Thénardier rosti atunci cu voce tare:

— Ei, omule, îmi pare foarte rău, dar vezi că nu mai am loc.

— Puneţi-mă unde vreţi, spuse omul, în pod, în grajd. Am să plătesc ca pentru o odaie.

— Doi franci!

— Doi franci. Fie!

— S-a făcut.

— Doi franci! spuse încet un căruţaş doamne Thénardier. Dar nu costă decât un franc.

— Pentru el e doi, răspunse doamna Thénardier, la fel. Nu găzduiesc calici cu mai puţin.

— E adevărat, adăugă cu blândeţe bărbatu-său. Oameni de soiul ăsta nu fac cinste casei.

Între timp, după ce-şi lăsase pachetul şi băţul pe o bancă, omul se aşezase la o masă pe care Cosette se grăbise să pună o sticlă de vin şi un pahar. Negustorul care-i ceruse găleata cu apă se dusese el singur s-o ducă afară calului. Cosette îşi luase locul sub masa de bucătărie şi lucrul.

Omul, care abia îşi muiase buzele în paharul cu vin pe care şi-l turnase, se uita la copil cu o atenţie ciudată.

Cosette era urâtă. Dacă ar fi fost fericită, poate că ar fi fost drăguţă. Am schiţat mai înainte chipul ei mic şi întunecat. Cosette era slabă şi gălbejită; avea aproape opt ani, dar i-ai fi dat cu greu şase. Ochii ei mari, cufundaţi într-un fel de umbră adâncă, erau aproape stinşi de atâta plâns. Colţurile gurii aveau acea linie aplecată a fricii zilnice, pe care o au condamnaţii şi bolnavii fără scăpare. Mâinile îi erau aşa cum ghicise maică-sa, „mâncate de degerături”. Focul care o lumina în clipa aceea îi scotea mai mult la iveală oasele şi făcea să pară şi mai cumplită slăbiciunea. Pentru că tremura întotdeauna de frig, luase obiceiul să-şi strângă genunchii unui lângă altul. Îmbrăcămintea ei nu era decât o zdreanţă, care vara ţi-ar fi făcut milă, iar iarna te îngrozea.

N-avea pe ea decât pânză găurită, nici un petic de lână. Ici-colo i se vedea pielea şi peste tot se puteau observa vânătăile care însemnau locurile unde o lovise doamna Thénardier. Picioarele goale îi erau roşii şi slăbănoage. Scobitura claviculelor îţi făcea milă. Toată făptura acestui copil, felul său de-a fi, înfăţişarea, glasul, pauzele dintre un cuvânt şi altul, privirea, tăcerea, cea mai mică mişcare arătau şi tălmăceau un singur gând: teama.

Teama pusese stăpânire pe ea; era, ca să spunem aşa, învăluită de teamă; teama îi strângea coatele de şolduri, îi ascundea călcâiele sub fustă, o făcea să ocupe cât mai puţin loc cu putinţă, n-o lăsa să răsufle decât atât cât avea neapărat nevoie şi ajunsese să fie ceea ce am putea numi „firescul ei”, care nu putea să se schimbe, ci numai să crească. În fundul ochilor ei era un ungher uimit, unde se ascundea groaza.

Teama asta era atât de mare, încât după ce sosise, aşa udă cum era, Cosette nu îndrăznise să meargă să se usuce la foc, ci se pusese tăcută pe lucru.

Căutătura acestui copil de opt ani era de obicei atât de posomorâtă şi uneori atât de tragică, încât părea în unele clipe că era pe cale să se preschimbe într-o tâmpită sau într-un demon.

Am spus că nu ştiuse niciodată ce înseamnă să se roage şi că niciodată nu pusese piciorul într-o biserică.

„Ce, am eu vreme?” spunea Thénardiera.

Omul în redingotă galbenă nu o slăbea din ochi pe Cosette.

— Na, că uitasem! Unde e pâinea? strigă deodată Thénardiera.

Ca de obicei, când doamna Thénardier ridica glasul, Cosette ieşi repede de sub masă. Uitase cu totul de pâine. Se folosi de vicleşugul copiilor care sunt totdeauna cu frica în sân. Minţi.

— Brutăria era închisă, doamnă.

— Trebuia să baţi la uşă.

— Am bătut, doamnă.

— Ei, şi?

— N-a deschis.

— Am să aflu eu mâine dacă e adevărat, spuse doamna Thénardier, şi dacă minţi, am să-ţi arăt eu ţie! Până una-alta, ia dă-mi cele şaptezeci şi cinci de centime.

Cosette îşi vârî mâna în buzunarul şorţului şi se înverzi. Moneda de şaptezeci şi cinci de centime nu mai era acolo.

— Hai, rosti doamna Thénardier. N-auzi?

Cosette îşi întoarse buzunarul pe dos, dar n-o găsi. Ce se întâmplase oare cu moneda aceea? Biata fetiţă nu putu să scoată o vorbă. Împietrise.

— Nu cumva ai pierdut banii? urlă doamna Thénardier. Sau ai de gând să mi-i furi?

Spunând aceasta, întinse mâna spre un gârbaci, care era agăţat de vatră.

Gestul acesta temut îi dădu din nou Cosettei putere să strige:

— Iertare! Doamnă! Doamnă! N-am să mai fac!

Doamna Thénardier luă gârbaciul din cui.

Omul cu redingotă galbenă se scotocise între timp prin buzunarul vestei, fără să-l vadă cineva. De altfel, călătorii ceilalţi beau, jucau cărţi şi nu se mai uitau în jurul lor.

Cosette se ghemuia înspăimântată în colţul de lângă vatră, încercând să-şi ferească şi să-şi ascundă mâinile şi picioarele goale. Thénardiera ridică braţul.

— Iertaţi-mă, doamnă, spuse omul, dar acum câteva clipe am văzut căzând ceva din buzunarul şorţului fetiţei. A alunecat pe aici. Poate că e asta. Se aplecă, prefăcându-se o clipă că se uită pe jos, după ceva. Întocmai. Iată! urmă el, ridicându-se.

Şi-i întinse doamnei Thénardier o monedă de argint.

— Da, asta e, spuse ea.

Nu era aceeaşi, pentru că era o monedă de un franc, dar doamna Thénardier se bucura de câştig. Puse banul în buzunar şi se mărgini să-i arunce fetiţei o privire sălbatică, spunându-i:

— Vezi să nu ţi se mai întâmple şi altă dată!

Cosette se întoarse în ceea ce doamna Thénardier numea „culcuşul” ei; şi ochii fetiţei, mari, aţintiţi asupra călătorului necunoscut, căpătară o expresie pe care n-o mai avuseseră niciodată. Nu era deocamdată decât o mirare naivă, dar în care se amesteca şi un fel de încredere plină de uimire.

— Nu vrei să mănânci? îl întrebă doamna Thénardier pe călător.

Acesta nu răspunse. Părea pierdut în gânduri.

— Cine mai e şi omul ăsta? mormăi ea printre dinţi. Cine ştie ce sărac lipit e! N-are parale nici ca să mănânce. O să-mi plătească cel puţin odaia? Tot e bine că nu s-a gândit să fure banii de pe jos.

În acest timp, uşa se deschise şi intrară Éponine şi Azelma.

Erau două fetiţe, cu adevărat drăguţe, părând mai degrabă orăşence decât ţărance, încântătoare, una cu coade castanii, lucioase, cealaltă cu coade negre, care-i cădeau pe spate, vioaie amândouă, curate, durdulii, rumene şi sănătoase, o plăcere să le priveşti. Erau îmbrăcate călduros, dar cu atâta grijă părintească, încât grosimea stofei nu strica întru nimic gingăşia cu care erau croite rochiile. Se ţinuse seama de iamă, fără a se uita de primăvară. Fetiţele astea răspândeau lumină. Pe lângă asta erau ca nişte domniţe. În felul cum erau dichisite, în veselia lor, în zgomotul pe care-l făceau, se vedea că sunt stăpâne. De cum intrară, Thénardiera spuse pe un ton de ceartă, dar care era în realitate plin de dragoste:

— Ei, iată-vă şi pe voi!

Le luă apoi pe genunchi, una după alta, le mângâie părul, le potrivi funda şi le dădu drumul, în sfârşit, cu acel fel drăgăstos de a le zgâlţâi, care e numai al mamelor, rostind:

— Vai, ce înzorzonate sunt!

Se aşezară amândouă la gura vetrei. Aveau o păpuşă pe care o învârteau şi o suceau pe genunchi, cu tot felul de ciripiri vesele. Din timp în timp, Cosette îşi ridica ochii de pe împletitură şi cu un aer lugubru le privea cum se joacă.

Éponine şi Azelma nu se uitau la Cosette. Pentru ele nu era mai mult decât un câine. Fetiţele astea trei n-aveau împreună nici douăzeci şi patru

de ani, dar reprezentau, de pe acum, toată societatea omenească; de o parte invidia şi de alta dispreţul.

Deşi păpuşa surorilor Thénardier era foarte veche, ponosită şi spartă pe alocuri, Cosettei i se părea, cu toate astea, minunată, pentru că nu avusese în viaţa ei o păpuşă - „o păpuşă adevărată” - ca să folosim expresia pe care o vor pricepe toţi copiii.

Thénardiera, care umbla încoace şi încolo prin sală, văzu deodată că micuţa Cosette, în loc să lucreze, îşi pierde vremea uitându-se la fetiţele care se jucau.

— Te-am prins! strigă ea. Aşa-ţi vezi tu de treabă? Am să te fac eu să lucrezi cu câteva nuiele pe spinare!

Străinul, fără să se ridice de pe scaun, se întoarse spre doamna Thénardier:

— Ei, doamnă! spuse el zâmbind, cu un aer aproape sfios. Lăsaţi-o să se joace!

Dacă o astfel de dorinţă ar fi venit din partea unui călător care ar fi mâncat o bucată de friptură, ar fi băut la masă două sticle de vin şi n-ar fi avut aerul unui sărac lipit, ea ar fi fost o poruncă. Dar Thénardiera nu crezu nimerit să îngăduie ca un om cu asemenea pălărie să aibă o dorinţă şi ca un om cu o astfel de redingotă să vrea ceva, aşa că răspunse acru:

— Trebuie să muncească, pentru că mănâncă. N-o hrănesc ca să nu facă nimic.

— Şi ce are de făcut? urmă străinul cu glasul acela blând, care nu se potrivea deloc cu îmbrăcămintea lui de cerşetor şi cu umerii lui de hamal.

Doamna Thénardier binevoi să-i răspundă:

— Ciorapi, mă rog. Ciorapi pentru fetele mele care n-au, ca să zic aşa, şi umblă cu picioarele goale.

Omul privi pricioarele goale şi roşii ale Cosettei şi urmă:

— Când o să isprăvească perechea asta de ciorapi?

— Păi mai are vreo trei sau patru zile, leneşa asta!

— Şi cât poate să coste perechea asta de ciorapi când va fi gata?

Doamna Thénardier îi aruncă o privire dispreţuitoare:

— Cel puţin un franc jumătate.

— Ai da-o pentru cinci franci? întrebă omul.

— Ce naiba! strigă hohotind de râs un căruţaş care asculta. Cinci franci! Cred şi eu! Cinci piese!

Thénardier socoti nimerit să ia şi el cuvântul.

— Da, domnule, dacă aşa ţi se năzare, îţi vom da perechea asta de ciorapi pentru cinci franci. Nu obişnuim să refuzăm nimic călătorilor.

— Ar trebui s-o plătiţi îndată, spuse Thénardiera în felul ei scurt şi hotărât.

— Cumpăr perechea asta de ciorapi, spuse omul, şi, adăugă el, scoţând din buzunar o monedă de cinci franci pe care o puse pe masă, o plătesc. Apoi, întorcându-se spre Cosette: Acum ceea ce lucrezi tu acolo e al meu. Joacă-te, fetiţo!

Căruţaşul fu atât de mişcat de moneda de cinci franci, încât îşi lăsa paharul deoparte şi dădu fuga s-o vadă.

— Şi totuşi aşa e! strigă el privind-o cu atenţie. O patacă adevărată! Şi nu e falsă!

Thénardier se apropie şi-şi puse liniştit moneda în buzunarul vestei.

Thénardiera n-avea nimic de spus. Îşi muşcă buzele şi faţa ei luă o expresie plină de ură.

Cosette tremura. Îndrăzni să întrebe:

— E adevărat, doamnă, că pot să mă joc?

— Joacă-te! spuse doamna Thénardier cu o voce groaznică.

— Mulţumesc, doamnă! şopti Cosette.

Pe când îi mulţumea din gură doamnei Thénardier, îi mulţumea din suflet călătorului.

Thénardier se puse pe băutură mai departe. Nevastă-sa îi suflă la ureche:

— Cine-o fi omul ăsta în galben?

— Am văzut, spuse Thénardier foarte demn, milionari care purtau asemenea redingote.

Cosette îşi lăsase ciorapul deoparte, dar nu ieşise din culcuşul ei. Cosette se mişca întotdeauna cât putea mai puţin. Luase dintr-o cutie de la spatele ei câteva petice şi săbiuţa ei de plumb.

Éponine şi Azelma nu erau deloc atente la cele ce se petreceau. Săvârşiseră tocmai o operaţie foarte importantă: puseseră mâna pe pisică. Aruncaseră păpuşa pe jos şi Éponine, care era cea mai mare, înfăşă pisicuţa cu tot felul de zdrenţe şi petice roşii şi albastre, cu toate că animalul miorlăia şi se zbătea. Pe când se îndeletnicea cu treaba asta importantă şi grea, îi spunea surorii sale, pe acel ton drăgălaş şi gingaş al copiilor, a cărui graţie, la fel cu strălucirea de pe aripile fluturilor, se ia atunci când vrei s-o fixezi.

— Vezi tu, surioară, păpuşa asta e mai caraghioasă ca ailaltă. Mişcă, ţipă, e caldă. Haide, surioară, să ne jucăm cu ea. O să fie fetiţa mea. Eu am să fiu cucoană. Am să vin să te văd şi tu ai să te uiţi la ea. Încetul cu încetul ai să-i vezi mustăţile şi ai să te miri. După asta ai să-i vezi urechile, după asta ai să-i vezi coada şi ai să te miri. Tu ai să-mi spui: „Vai, Doamne!” şi eu am să-ţi răspund: „Da, doamnă, am o fetiţă care e aşa. Aşa sunt fetiţele din ziua de azi”.

Azelma o ascultă pe Éponine, încântată.

Între timp, cei ce băuseră începuseră să cânte un cântec deşucheat, de care râdeau de se cutremura tavanul. Thénardier îi îndemna şi cânta cu ei.

Ca păsările care îşi fac cuib cu orice, copiii îşi fac o păpuşă din orice. Pe când Éponine şi Azelma înfăşau pisica, Cosette de asemenea îşi înfăşa săbiuţa. După ce isprăvi, o culcă pe braţ şi-i cântă încetişor, ca s-o adoarmă.

Păpuşa e una din nevoile cale mai mari şi totodată unul din cele mai încântătoare instincte ale copilăriei unei femei. Tot viitorul femeii e aici, în a îngriji, a înveşmânta, a găti, a îmbrăca, a dezbrăca, a îmbrăca din nou, a învăţa, a certa niţel, a legăna, a dezmierda, a adormi şi a-şi închipui că un lucru oarecare e cineva. Tot visând şi gândind, croind mici veşminte şi

scutece, cosând rochiţe, bluze, pieptăraşe, copilul se preschimbă în fetiţă, fetiţa în fată, fata în femeie. Primul ei copil e continuarea ultimei păpuşi.

O fetiţă fără păpuşă e aproape tot atât de nenorocită şi tot atât de nesuferită ca o femeie fără copii.

Aşadar, Cosette îşi făcuse o păpuşă din săbiuţă.

Thénardiera se apropiase de „omul în galben”.

„Bărbatul meu are dreptate, îşi spuse ea, poate că e domnul Laffitte. Sunt unii bogaţi aşa de poznaşi!”

Se aşeză la masa lui.

— Domnule... spuse ea.

La cuvântul „domnule” bărbatul se întoarse. Doamna Thénardier nu-i spusese până atunci decât.”omule”.

— Domnule, reluă ea luându-şi un aer dulceag, care era şi mai supărător decât aerul fioros, vezi dumneata, vreau şi eu ca fetiţa să se joace, nu mă împotrivesc, dar asta merge o dată, pentru că ai fost dumneata mărinimos. Dar vezi, asta n-are nimic al ei. Trebuie să muncească.

— Fetiţa nu e, deci, a dumitale? întrebă omul.

— Ah, pentru Dumnezeu, nu, domnule! E un copil sărac, pe care l-am strâns de pe drumuri, aşa, din omenie. E un copil tâmpit. Are, cu siguranţă, apă la cap. Cum vezi, are capul mare. Facem şi noi ce putem pentru ea, că nici noi nu suntem bogaţi. Degeaba am scris la ea acasă, că de şase luni nu ne răspunde nimeni. Îmi închipui că maică-sa a murit.

— Ah! spuse omul şi căzu din nou pe gânduri.

— Nu era mare lucru de capul maică-si, adăugă Thénardiera. Şi-a părăsit copilul.

În timpul acestei conversaţii, Cosette, ca şi cum ar fi fost înştiinţată de un instinct că se vorbea de ea, n-o slăbise din ochi pe doamna Thénardier. Asculta vag. Prindea ici-colo câteva cuvinte.

Cei de la mese, aproape beţi cu toţii, repetau refrenul lor neruşinat, cu o veselie sporită. Era un cântec de beţie, în care erau amestecaţi fecioara Maria şi copilul Isus. Thénardiera se dusese să facă şi ea puţin haz. Sub masă, Cosette privea focul care se răsfrângea în privirea ei fixă; începuse din nou să legene scutecele pe care le făcuse şi, pe când le legăna, cânta încetişor: „Mama mea a murit! Mama mea a murit! Mama mea a murit!”

În urma rugăminţilor repetate ale gazdei, omul în galben, „milionarul”, primi în sfârşit să mănânce.

— Ce doreşte domnul?

— Pâine şi brânză, spuse omul.

„E cu siguranţă un pârlit!” îşi zise Thénardiera.

Beţivii cântau mai departe cântecul lor, iar sub masă fetiţa şi-l cânta pe-al ei.

Cosette se opri deodată. Se întoarse şi zări păpuşa fetiţelor doamnei Thénardier pe care o părăsiseră pentru pisică şi o puseseră jos la câţiva paşi de masa de bucătărie.

Dădu atunci drumul săbiuţei înfăşate, care n-o mai mulţumea decât pe jumătate, îşi plimbă încet privirile de jur împrejurul încăperii. Doamna

Thénardier vorbea în şoaptă cu bărbatul ei şi numărau banii. Ponine şi Zelma se jucau cu pisica, iar călătorii mâncau, sau beau, sau cântau, aşa că nici o privire nu era îndreptată asupra ei. N-avea nici o clipă de pierdut. Ieşi de sub masă, târându-se pe brânci, se mai încredinţă o dată că nu o pândea nimeni, apoi se strecură cu repeziciune până la păpuşă şi o apucă. După o clipă era la locul ei. Pe jos, nemişcată, întoarsă în aşa fel încât păpuşa pe care o ţinea în braţe să fie în umbră. Fericirea de a se juca cu o păpuşă era atât de rară pentru ea, încât avea violenţa unei voluptăţi.

N-o văzuse nimeni, afară de călătorul care-şi mânca pe îndelete cina lui săracă.

Bucuria asta ţinu aproape un sfert de ceas.

Dar, cu toată grija pe care o avusese, Cosette nu băgă de seamă că un picior al păpuşii se vedea şi că era luminat puternic de focul din vatră. Piciorul acesta trandafiriu şi luminos ce ieşea din umbră izbi cu putere privirea Azelmei, care-i spuse Époninei:

— Ia te uită, surioară!

Cele două fetiţe se opriră uluite. Cosette îndrăznise să ia păpuşa!

Éponine se ridică şi, fără să lase din mână pisica, merse spre maică-sa şi începu s-o tragă de fustă.

— Lasă-mă în pace! spuse mama. Ce vrei de la mine?

— Mamă, spuse fetiţa, ia te uită!

Şi o arătă cu degetul pe Cosette.

Cosette, care era plină de tainica ei fericire, nu vedea şi nu auzea nimic.

Faţa doamnei Thénardier luă acea înfăţişare deosebită, care la unele femei, numite tocmai de aceea scorpii, se alcătuieşte din amestecul cumplitului cu nimicurile vieţii.

De data asta mândria rănită îi biciuia şi mai mult mânia. Cosette întrecuse orice măsură; Cosette se atinsese de păpuşa „domnişoarelor”.

O împărătească care ar vedea pe un mujic gătit cu marele cordon albastru al împărătescului ei fecior n-ar avea o altă înfăţişare. Strigă cu un glas răguşit de supărare:

— Cosette!

Cosette tresări ca şi cum s-ar fi cutremurat pământul sub ea şi se întoarse.

— Cosette! repetă Thénardiera.

Cosette luă păpuşa şi o puse pe jos cu un fel de evlavie deosebită, amestecată cu deznădejde. După asta, fără s-o slăbească din ochi, îşi împreună mâinile şi, ceea ce e îngrozitor de spus pentru un copil de vârsta ei, şi le frânse de disperare, apoi făcu ceea ce nici una din emoţiile zilei, pierderea banilor, nici ameninţarea cu gârbaciul, nici cuvintele acelea întunecate pe care le auzise de la Thénardiera, n-o hotărâseră s-o facă: plânse, izbucni în hohote.

Călătorul se ridică în picioare:

— Ce s-a întâmplat? o întrebă el pe doamna Thénardier.

— Nu vezi? îi spuse doamna Thénardier, arătând cu degetul corpul delict care zăcea la picioarele Cosettei.

— Ei bine, şi ce-i cu asta? urmă omul.

— Nespălata asta, răspunse Thénardiera, şi-a îngăduit să pună mâna pe păpuşa copiilor!

— Atâta gălăgie pentru un fleac! spuse omul. Ei, şi ce e dacă se joacă cu păpuşa asta?

— A atins-o cu mâinile ei murdare! urmă Thénardiera. Cu mâinile ei scârboase...

Cosette începu să plângă şi mai tare.

— Să taci din gură! strigă doamna Thénardier.

Omul se duse drept la uşă, o deschise şi ieşi. Cum plecă, Thénardiera se folosi de lipsa lui pentru a-i da pe sub masă, Cosettei, un picior, care o făcu pe fetiţă să urle.

Uşa se deschise şi omul apăru din nou. Ţinea în mână păpuşa cea minunată despre care am vorbit, şi pe care toţi ţâncii din sat o priveau cu încântare, încă de dimineaţă. O puse în picioare în faţa Cosettei; îi spuse:

— Uite, e pentru tine.

Se vede că de mai bine de o oră, de când era acolo, căzut pe gânduri, zărise în chip nelămurit prăvălia cu jucării, atât de frumos luminată de lampioane şi lumânări, încât strălucea prin fereastra cârciumii ca un far.

Cosette ridică ochii, îl văzu pe omul care venea cu păpuşa spre ea, ca şi cum ar fi văzut venind soarele, auzi cuvintele astea nemaipomenite: „E pentru tine!”, se uită la el, se uită la păpuşă, apoi se dădu înapoi încet şi se trase mai adânc sub masă, lângă zid.

Nu mai plângea, nu mai ţipa; părea că nici mai îndrăzneşte să răsufle.

Thénardiera, Éponine şi Azelma stăteau nemişcate ca nişte stane de piatră. Chiar şi cei de la mese rămăseseră pironiţi locului. În toată cârciuma se făcuse o tăcere solemnă.

Thénardiera, împietrită şi mută, începea să facă iar presupuneri: „Cine o fi bătrânul? O fi un sărac? O fi un milionar? Poate şi una şi alta, adică un hoţ”.

Faţa bărbatului ei căpătă acea cută expresivă care accentuează trăsăturile chipului omenesc ori de câte ori instinctul cel mai tare apare în toată puterea lui animalică. Cârciumarul măsură din ochi, rând pe rând, păpuşa şi călătorul; părea că-l adulmecă pe omul acela, aşa cum ar fi adulmecat o pungă cu bani. Dar asta nu ţinu decât o clipă. Se apropie de femeie şi-i spuse încet:

— Chestia aia costă cel puţin treizeci de franci. Nu-i de glumit! Să ne punem în patru labe în faţa lui.

Firile grosolane se aseamănă cu firile naive, pentru că nici unele, nici altele nu ştiu să treacă treptat de la un sentiment la altul:

— Ei, Cosette, spuse Thénardiera cu o voce care se voia blândă, dar care era făcută din acea miere acră a femeilor afurisite, nu-ţi iei păpuşa?

Cosette se încumetă să iasă din vizuina ei.

— Mica mea Cosette, grăi Thénardier cu o voce mângâioasă, domnul ţi-a dat o păpuşă. Ia-o! E a ta!

Cosette se uită la păpuşa cea minunată cu un fel de groază. Faţa îi era încă plină de lacrimi, dar ochii începuseră să i se umple, ca cerul la revărsatul zorilor, de razele ciudate ale bucuriei. Ceea ce simţea în clipa

aceea era cam ceea ce ar fi simţit dacă i-ar fi spus cineva deodată: „Fetiţo, eşti regina Franţei!”

I se părea că dacă s-ar atinge de păpuşă, păpuşa ar străfulgera-o.

Ceea ce era de altfel adevărat într-o oarecare măsură, pentru că îşi spunea că doamna Thénardier ar certa-o şi ar bate-o.

Cu toate astea, ispita birui. Sfârşi prin a se apropia şi murmură sfioasă, întorcându-se spre doamna Thénardier:

— Am voie, doamnă?

Nici un cuvânt n-ar şti să zugrăvească înfăţişarea ei în acelaşi timp deznădăjduită, îngrozită şi încântată.

— Pentru Dumnezeu! rosti Thénardiera. E a ta. Doar ţi-a dat-o domnul.

— E adevărat, domnule? întrebă Cosette. E adevărat? E a mea, doamnă?

Străinul avea ochii parcă plini de lacrimi. Părea să fie atât de mişcat, încât nu vorbea ca să nu plângă. Făcu Cosettei un semn cu capul şi puse mânuţa păpuşii „doamnă” în mânuţa ei.

Cosette îşi trase repede mâna, ca şi cum mâna „doamnei” ar fi ars-o, şi începu să se uite în jos. Suntem siliţi să adăugăm că în clipa aceea scosese limba din gură de un cot. Deodată se întoarse şi apucă păpuşa cu putere.

— Am s-o botez Catherine, spuse ea.

Fu ciudată clipa în care zdrenţele Cosettei întâlniră şi îmbrăţişară panglicile şi muselina fragedă şi trandafirie a păpuşii.

— Doamnă, urmă ea, pot s-o pun pe un scaun?

— Da, copila mea, răspunse Thénardiera.

Acum Éponine şi Azelma se uitau cu invidie la Cosette. Le venise rândul.

Cosette o puse pe Catherine pe un scaim, se aşeză pe jos, în faţa ei, şi rămase acolo, nemişcată, fără să scoată o vorbă, într-o atitudine de extaz.

— Joacă-te, Cosette! spuse străinul.

— O! mă joc, răspunse fetiţa.

În clipa aceea, străinul, necunoscutul acesta, care părea că e providenţa venită în vizită la Cosette, era urât de Thénardiera mai mult decât orice pe lume. Trebuia totuşi să se stăpânească. Trecuse prin mai multe emoţii decât putea să rabde, cu toate că, tot străduindu-se să-şi imite soţul în toate celea, era obişnuită cu prefăcătoria. Se grăbi să-şi trimită fetele la culcare, apoi ceru omului în galben „îngăduinţa” de-a o trimite şi pe Cosette „care s-a ostenit destul astăzi”, adăugă ea cu un aer părintesc. Cosette plecă să se culce, ducând-o în braţe pe Catherine.

Din când în când, doamna Thénardier se ducea în celălalt capăt al sălii, unde era bărbatu-său, „ca să-şi uşureze sufletul”, spunea ea. Schimba cu el câteva cuvinte, cu atât mai frumoase cu cât nu îndrăznea să le rostească tare:

— Dobitoc bătrân! Ce-o fi în scăfârlia lui? Vine să ne încurce. Vrea s-o vadă pe jivina aia mică jucându-se! Auzi, să-i dea păpuşi! Să-i dea păpuşi de patruzeci de franci unei jigodii pe care aş da-o pe doi franci. Puţin

lipseşte să-i spună măria-ta, ca ducesei de Berry! Are vreun rost? N-o fi turbat moşneagul ăsta suspect?

— De ce? E foarte simplu, îi răspundea Thénardier. Dacă îl distrează! Pe tine te distrează s-o vezi pe aia mică muncind; pe el îl distrează când o vede jucându-se. E dreptul lui. Un călător face tot ce vrea dacă plăteşte. Dacă moşul ăsta e filantrop, ce-ţi pasă ţie? Dacă e tâmpit, nu te priveşte! De ce te amesteci tu, când vezi că are parale?

Vorbă de stăpân şi judecată de hangiu; nici una, nici alta nu îngăduiau răspuns.

Omul îşi puse coatele pe masă şi-şi luase din nou atitudinea lui visătoare. Toţi ceilalţi călători, negustori şi căruţaşi, se depărtaseră puţin şi nu mai cântau. Îl priveau de departe cu un fel de teamă smerită. Necunoscutul acesta atât de sărăcăcios îmbrăcat, care scotea bănet din buzunar cu atâta uşurinţă şi dăruia păpuşi uriaşe unor fetiţe nespălate, în târlici, era cu siguranţă un om mare şi de temut.

Se scurseseră câteva ceasuri. Slujba de miezul nopţii fusese rostită, ajunul Crăciunului trecuse, beţivii plecaseră, cârciuma se închisese, sala cea scundă era pustie, focul se stinsese, străinul era mereu în acelaşi loc şi în aceeaşi atitudine. Din timp în timp, se muta de pe un cot pe altul, atâta tot. Dar de când plecase Cosette, nu mai scosese nici un cuvânt.

Numai Thénardierii rămăseseră în sală, din politeţe şi curiozitate. „O să-şi petreacă noaptea în felul ăsta?” mormăia doamna Thénardier. Când ceasul sună două, se dădu bătută şi-i spuse bărbatului ei: „Mă duc să mă culc. Fă ce vrei.” Bărbatu-său se aşeză la o masă într-un colţ, aprinse o lumânare şi începu să citească *Curierul francez*.

Se scurse astfel un ceas încheiat. Preacinstitul hangiu citise cel puţin de trei ori *Curierul francez*, de la data zilei până la numele tipografului. Străinul nu se clintea.

Thénardier se frământă, tuşi, scuipă, îşi suflă nasul, suci scaunul ca să scârţâie. Omul nu se mişca. „Nu cumva doarme?” se gândi Thénardier. Omul nu dormea, dar nimic nu-l putea trezi.

În cele din urmă, Thénardier îşi scoase tichia de pe cap, se apropie binişor şi îndrăzni să spună:

— Domnul nu se duce să se odihnească?

„Nu se duce să se culce” i s-ar fi părut prea mult şi prea familiar. „Să se odihnească” mirosea a lux şi a stimă. Cuvintele astea au însuşirea tainică şi vrednică de laudă de a umfla a doua zi cifra de pe nota de plată. O cameră în care „te culci” costă un franc; o cameră în care „te odihneşti” costă douăzeci de franci.

— Aşa e! spuse străinul. Ai dreptate! Unde ţi-e grajdul?

— Domnule, glăsui Thénardier zâmbind, am să vă conduc, domnule.

Luă lumânarea, omul îşi luă pachetul şi băţul, şi Thénardier îl duse într-o odaie de la etajul întâi, care era de o rară frumuseţe, cu mobila toată de lemn de acaju, cu un pat cu perdele de stambă roşie.

— Ce va să zică asta? întrebă călătorul.

— E chiar iatacul nostru, răspunse hangiul. Nevasta mea şi cu mine locuim într-altă odaie. Nu intrăm aici decât de trei sau patru ori pe an.

— Mi-ar fi plăcut mai degrabă în grajd, spuse omul răspicat.

Thénardier păru că n-aude vorbele astea atât de puţin politicoase.

Aprinse două lumânări de ceară, neîncepute, care se aflau pe cămin. Un foc destul de bun ardea în vatră.

Pe cămin, sub sticlă, se găsea o găteală de mireasă, cu fire de argint şi flori de lămâiţă.

— Şi asta? Ce e asta? întrebă străinul.

— Domnule, spuse Thénardier, e găteala de mireasă a nevesti-mi.

Călătorul privi obiectai cu o căutătură care părea a spune: „Aşadar, dihania asta a fost şi ea odată fecioară!”

De altfel, Thénardier minţea. Când luase maghherniţa asta cu chirie ca să facă din ea o cârciumă, găsise odaia împodobită aşa cum ea era acum şi cumpărase mobilele şi florile de lămâiţă, socotind că ar arunca o umbră delicată asupra nevesti-si, iar pentru casa lui ar rezulta ceea ce englezii numesc: respectabilitate.

Când călătorul se întoarse, gazda se făcuse nevăzută. Thénardier se eclipsase discret, fără a îndrăzni să spună „bună seara”, pentru că nu voia să trateze cu o politeţe lipsită de respect pe un om pe care-şi propunea să-l jupoaie împărăteşte a doua zi dimineaţa.

Hangiul se retrase în odaia lui. Nevastă-sa se culcase, dar nu dormea. Când auzi pasul bărbatului ei, se întoarse şi-i spuse:

— Să ştii că mâine o dau afară pe Cosette.

Thénardier îi răspunse rece:

— Da pripită mai eşti!

Nu-şi mai spuseră nimic, şi după câteva minute stinseră lumânarea.

Cât priveşte călătorul, acesta îşi puse băţul şi pachetal într-un colţ. După plecarea gazdei se aşeză într-un jilţ şi rămase acolo câtăva vreme gânditor. Apoi se descălţă, luă o lumânare, stinse pe cealaltă, împinse uşa şi ieşi din odaie, uitându-se în jurul lui ca şi cum ar fi căutat ceva. Străbătu un coridor şi ajunse în capul scării. Auzi aici un zgomot slab, foarte uşor, care semăna cu răsuflarea unui copil. Se lăsă călăuzit de acest zgomot şi ajunse într-un fel de cotlon triunghiular, care se afla sub trepte. Cotlonul ăsta nu era altceva decât unghiul pe care-l făcea scara cu podeaua. Acolo, printre tot soiul de coşniţe vechi şi de cioburi, în praf, printre pânze de păianjen, era un pat; dacă putem numi pat o saltea găurită, prin care ieşeau paiele, şi pânza ruptă, prin care se vedea salteaua. N-avea cearceafuri. Era aşezată pe jos, pe duşumea. În patul acesta dormea Cosette.

Omul se apropie şi privi cu luare-aminte.

Cosette dormea adânc. Era îmbrăcată. Iarna nu se dezbrăca, pentru ca să-i fie mai puţin frig.

Ţinea strâns la piept păpuşa, ai cărei ochi mari străluceau în întuneric. Când şi când, scotea câte un oftat adânc, ca şi cum ar fi fost gata să se trezească, şi-şi strângea convulsiv păpuşa în braţe. Lângă pat nu era decât un singur papuc de lemn.

Aproape de culcuşul sărăcăcios al Cosettei, se afla o uşă deschisă prin care se vedea o odaie mare, întunecoasă. Străinul intră înăuntru. În fund se zăreau, printr-o uşă cu geamuri, două paturi gemene foarte albe. Erau ale Azelmei şi Époninei. Îndărătul celor două paturi dispărea pe jumătate

un leagăn de răchită, fără perdele, unde dormea băieţelul care ţipase toată seara.

Străinul bănui că odaia asta dădea în aceea a soţilor Thénardier. Era gata să iasă, când privirea îi căzu pe vatră; una din acele vetre mari, de han, în care pâlpâie întotdeauna un foc slab, atunci când e foc, şi care sunt atât de reci la vedere. În vatra asta nu era foc; nici măcar cenuşă. Totuşi, ceea ce era înăuntru atrase atenţia călătorului. Erau doi pantofiori de copil, drăgălaşi, unul mai mare şi unul mai mic; călătorul îşi aminti obiceiul încântător şi străvechi al copiilor, care-şi pun încălţămintea la gura vetrei, în ziua de Crăciun, ca să aştepte în întuneric cine ştie ce dar strălucitor din partea zânei ocrotitoare. Éponine şi Azelma avuseseră grijă să nu scape prilejul şi-şi pusese fiecare câte un pantof în vatră.

Călătorul se aplecă.

Zâna, adică mama, trecuse pe acolo, şi în fiecare pantofior se zărea strălucind câte o monedă de cincizeci de centime, nou-nouţă.

Omul se ridică şi era gata să plece, când zări în fund, departe, în colţul cel mai întunecat al vetrei, un papuc urât, din lemnul cel mai prost, pe jumătate rupt şi plin de cenuşă şi noroi uscat. Era papucul Cosettei. Cu acea încredere mişcătoare a copiilor care pot fi înşelaţi întotdeauna, fără să se descurajeze niciodată, Cosette îşi pusese şi ea papucul în vatră.

Ce lucru sublim şi blând e nădejdea la un copil care n-a cunoscut niciodată altceva decât deznădejdea!

În papucul acesta nu era nimic.

Străinul scotoci în vestă, se aplecă, şi puse în papucul Cosettei un galben.

Apoi se întoarse în odaia lui cu paşi repezi.

IX
Thénardier la lucru

A doua zi dimineaţa, cu cel puţin două ceasuri înainte de-a se lumina de zi, Thénardier stătea la masă, lângă o lumânare, în sala scundă a cârciumii, cu o pană în mână, şi întocmea socoteala călătorului cu redingotă galbenă.

În picioare, aplecată pe jumătate asupra lui, nevastă-sa îl urmărea din ochi. Nu schimbau o vorbă. De-o parte era o cugetare adâncă, de alta acea admiraţie religioasă cu care priveşti cum se naşte şi se desăvârşeşte o minune a minţii omeneşti. În casă se auzea un zgomot. Ciocârlia mătura scara.

După mai bine de un sfert de ceas şi câteva ştersături, Thénardier dădu la iveală această capodoperă:

Socoteala domnului de la nr. 1

Cina.. 3 franci

Odaia.. 10

Lumânarea..	5
Focul...	4
Serviciul..	1
	Total 23 franci

Serviciul era scris *servici*.

— Douăzeci şi trei de franci! rosti nevasta, cu un entuziasm amestecat cu oarecare şovăială.

Ca toţi marii artişti, Thénardier nu era mulţumit.

— Pfff! făcu el.

Avea accentul lui Castlereagh când redacta la Congresul de la Viena lista datoriilor pe care avea să le plătească Franţa.

— Ai dreptate, domnule Thénardier, e datornicul nostru, murmură nevasta care se gândea la păpuşa dăruită Cosettei în faţa fetelor ei - de drept e drept, dar e mult. N-o să vrea să plătească.

Thénardier dădu drumul râsului său rece şi spuse:

— O să plătească.

Râsul acesta era semnul suprem al siguranţei şi autorităţii. Trebuia să fie aşa cum spune el. Nevasta nu mai stărui. Începu să rânduiască mesele; bărbatu-său umbla în lungul şi în latul sălii. După o clipă adăugă:

— Doar şi eu sunt dator o mie cinci sute de franci.

Se duse şi se aşeză lângă vatră, pe gânduri, cu picioarele pe cenuşa caldă.

— Aha! urmă femeia. N-ai uitat că azi o dau afară pe Cosette? Ce mai spurcăciune! Îmi mănâncă bojocii cu păpuşa ei! Mai bine m-aş mărita cu Ludovic al XVIII-lea decât s-o mai ţin o zi în casă!

Thénardier îşi aprinse pipa şi, între două fumuri, îi răspunse:

— Să-i dai omului socoteala.

După asta ieşi.

Abia făcuse câţiva paşi şi călătorul intră.

Thénardier apăru numaidecât în spatele lui şi rămase neclintit în uşa întredeschisă, în aşa fel încât nu-l vedea decât nevastă-sa.

Omul în galben ţinea în mână toiagul şi pachetul.

— V-aţi sculat aşa de devreme! spuse doamna Thénardier. Nu cumva ne părăsiţi?

În timp ce vorbea astfel, răsucea încurcată socoteala în mână şi o zgâria cu unghiile. Faţa ei aspră luase o înfăţişare care-i era neobişnuită: de sfială şi remuşcare.

Îi venea greu să prezinte o astfel de socoteală unui om care arăta atât de mult a „sărac”.

Călătorul părea preocupat şi cu gândul aiurea.

— Da, doamnă, răspunse el. Plec.

— Aşadar, urmă ea, n-aţi avut treburi la Montfermeil?

— Nu. Sunt numai în trecere pe-aici. Atât. Doamnă, întrebă el, ce vă datorez?

Doamna Thénardier îi întinse, fără să răspundă, socoteala.

Omul despături hârtia, se uită la ea, dar era vădit că se gândea într-altă parte.

— Doamnă, reluă el, câştigaţi bine la Montfermeil?

— Aşa şi aşa, domnule! răspunse Thénardiera, uimită că nu vedea nici o izbucnire. Apoi urmă cu un accent plângăreţ şi nenorocit: Vai, domnule, vremurile sunt aşa de grele! Şi avem aşa de puţini oameni cu stare prin partea locului! Cum vedeţi, e lume proastă. Dacă n-am avea pe ici pe colo călători darnici şi bogaţi ca dumneavoastră! Avem atâtea poveri! Uite, fetiţa asta ne costă ochii din cap.

— Care fetiţă?

— Fetiţa pe care o ştiţi, Cosette, Ciocârlia, cum i se spune pe-aici.

— Ah, da! spuse omul.

Ea vorbi mai departe:

— Ce proşti sunt ţăranii cu poreclele lor! Seamănă mai degrabă cu un liliac decât cu o ciocârlie. Vedeţi dumneavoastră, noi nu cerem de pomană, dar nu putem face pomeni. Nu câştigăm. Nu câştigăm nimic şi avem de plătit cu nemiluita. Dările, impozitele, uşile şi ferestrele, adiţionalul[235]! Ştiţi şi dumneavoastră că stăpânirea ne cere foarte mulţi bani. Pe urmă, am şi eu fetele mele. N-am nevoie să mai hrănesc şi copilul altora.

Omul vorbi cu o voce pe care se silea s-o facă nepăsătoare, dar care tremura:

— Şi dacă v-ar scăpa cineva de ea?

— De cine? De Cosette?

— Da.

Faţa roşie, mânioasă, a cârciumăresei se lumină de-o bucurie hâdă.

— Vai, domnule! Dragă domnule! Luaţi-o, păstraţi-o, duceţi-o, ţineţi-o, îndulciţi-o, împănaţi-o, beţi-o, mâncaţi-o, şi maica Domnului să vă binecuvinteze, cu toţi sfinţii din rai.

— S-a făcut!

— Adevărat? O luaţi cu dumneavoastră?

— O iau.

— Îndată?

— Îndată. Chemaţi copilul!

— Cosette! strigă Thénardiera.

— Până atunci, urmă omul, să vă plătesc ce datorez. Cât e?

Aruncă o privire peste socoteală şi nu-şi putu opri un gest de uimire:

— Douăzeci şi trei de franci! Se uită la cârciumăreasă şi spuse din nou: Douăzeci şi trei de franci?

În felul cum repetase aceste câteva cuvinte se simţea accentul care desparte semnul exclamării de acela al întrebării.

Doamna Thénardier avusese vreme să se pregătească pentru a rezista loviturii. Răspunse, sigură de ea:

— Păi da, domnule, întocmai douăzeci şi trei de franci.

Străinul puse pe masă cinci monede de câte cinci franci.

— Căutaţi fetiţa, spuse el.

În clipa asta, Thénardier păşi până în mijlocul sălii şi spuse:

— Domnul nu datorează decât un franc şi treizeci de centime.

— Un franc şi treizeci de centime! strigă femeia.

---

[235] Impozit suplimentar pe venituri din comerţ.

— Adică un franc, pentru odaie şi jumătate pentru cină. Cât priveşte fetiţa, vreau să stau niţel de vorbă cu domnul. Lasă-ne singuri, nevastă!

Thénardiera amuţi deodată, izbită de fulgerele geniului. Simţi că intră în scenă actorul cel mare. Nu scoase o vorbă şi ieşi.

De îndată ce rămaseră singuri, Thénardier îi întinse călătorului un scaun. Călătorul se aşeză, Thénardier rămase în picioare şi faţa lui luă o înfăţişare ciudată de cumsecădenie şi simplicitate.

— Uite, domnule, zise el, am să vă spun adevărul: pe copilul ăsta eu îl ador.

Străinul îl privi ţintă.

— Pe care copil?

— E caraghios, urmă Thénardier, dar după un timp, te legi! Ce în seamnă toţi banii ăştia? Luaţi-vă înapoi monedele de cinci franci. O ador pe fetiţa asta!

— Pe cine? întreabă străinul.

— Ei, pe micuţa Cosette. Nu ziceaţi că vreţi să ne-o luaţi? Ei, uite, vă vorbesc deschis, aşa cum se vorbeşte cu un om cinstit ca dumneavoastră: nu pot să mă învoiesc. Fetiţa asta o să-mi lipsească. Am văzut-o de când era mică. E adevărat că ne costă parale, e adevărat că are cusururi, e adevărat că nu suntem bogaţi, e adevărat că am cheltuit mai bine de patra sute de franci pe doctorii, numai pentru una din bolile ei! Dar tot trebuie să faci ceva şi pentru Dumnezeu din cer! N-are nici tată, nici mamă, eu am crescut-o. Am de mâncare şi pentru ea şi pentru mine. De fapt, ţin la copilul ăsta. Mă înţelegeţi dumneavoastră, până la urmă te prinzi; eu sunt un om cumsecade; nu judec; o iubesc pe micuţa asta; nevastă-mea e o fire iute; dar şi ea o iubeşte. Vedeţi, e ca şi cum ar fi copilul nostru. Îmi place să-mi gângurească prin casă.

Străinul îl privea ţintă mai departe. Celălalt urmă:

— Iertaţi-mă, îmi pare rău, domnule, dar nu-ţi dai copilul unui trecător. N-am dreptate? Afară de asta; nu zic, sunteţi bogat, păreţi un om foarte cumsecade, poate că e pentru fericirea ei, dar ar trebui s-o ştiu şi eu. Pricepeţi? Să ne închipuim că aş lăsa-o să plece şi că m-aş sacrifica; ei bine, aş vrea să ştiu unde merge, n-aş vrea s-o pierd din ochi, aş vrea să ştiu la cine stă, ca să vin din când în când s-o văd, să ştie şi ea că tăticul care a hrănit-o e şi el acolo, că veghează asupra ei. În sfârşit, sunt unele lucruri cu neputinţă. Nu ştiu nici cum vă cheamă. Să zicem că dumneavoastră aţi luat-o şi eu aş spune: bine. Unde s-a dus Ciocârlia? Ar trebui să văd măcar o hârtiuţă oarecare, nişte acte, ceva, nu-i aşa?

Străinul, fară a înceta să-l privească cu acea căutătură care merge, ca să spunem aşa, până în fundul conştiinţei, îi răspunse cu o voce gravă şi hotărâtă:

— Domnule Thénardier, n-are nimeni nevoie de acte ca să meargă la cinci leghe depărtare de Paris. Dacă o iau pe Cosette, o iau şi gata. N-ai să ştii nici cum mă cheamă, nici unde locuiesc, nici unde o duc, şi intenţia mea e să nu te mai vadă niciodată. Rup sfoara care o leagă de picior, şi se duce. Îţi convine? Da sau nu?

Aşa cum diavolii şi spiriduşii simţeau, după unele semne, prezenţa unui zeu superior, Thénardier pricepu că avea de a face cu cineva foarte

tare. Avu un fel de intuiţie; pricepu acest lucru cu repeziciunea lui limpede şi pătrunzătoare. În ajun, în vreme ce bea cu căruţaşii, în vreme ce fuma, în vreme ce cânta cântece cu haz, îşi petrecuse seara privindu-l cu atenţie pe călător, pândindu-l ca o pisică. Studiindu-l ca un matematician. Îl spionase în taină, pentru el însuşi, pentru plăcerea lui şi din instinct, şi-l pândise ca şi cum ar fi fost plătit pentru aşa ceva. Nu-i scăpase nici un gest, nici o mişcare a omului cu haina galbenă. Chiar înainte ca omul să fi arătat vreun interes pentru Cosette, Thénardier îl ghicise. Surprinsese privirile cercetătoare ale bătrânului care se întorceau mereu asupra fetiţei. Pentru ce interesul acesta? Cine era omul acela? De ce era îmbrăcat atât de prost, când avea atâta bănet în pungă? întrebări pe care şi le punea fără a găsi dezlegare şi care îl necăjeau. Se gândise toată noaptea. Nu putea să fie tatăl Cosettei. Poate că era vreunul dintre bunici? De ce atunci n-o spunea de la început? Când ai un drept, îl arăţi. Fără îndoială că omul acesta nu avea nici un drept asupra Cosettei. Atunci cine era? Thénardier se pierdea în presupuneri. Întrezărea totul, dar nu vedea nimic. Despre orice ar fi fost vorba, în clipa în care începuse să stea de vorbă cu omul, se simţise tare, deoarece era sigur că la mijloc e o taină şi că omul avea tot interesul să rămână în umbră; dar după răspunsul limpede şi hotărât al străinului, când văzu că personajul acesta misterios era misterios într-un fel atât de simplu, se simţi slab. Nu se aştepta la aşa ceva. Presupunerile i se risipiră. Îşi adună gândurile. Cântări totul într-o clipă. Thénardier era unul din acei oameni care judecă o situaţie dintr-o privire. Socoti că era momentul să meargă drept la ţintă, şi repede. Făcu aşa cum fac marii căpitani în clipa hotărâtoare, de care îşi dau seama numai ei. Luă taurul de coarne:

— Domnule, spuse el, îmi trebuie o mie cinci sute de franci.

Străinul scoase din buzunar un portmoneu uzat, de piele neagră, îl deschise şi trase dinăuntru trei hârtii pe care le puse pe masă. Puse degetul cel mare pe ele şi-i spuse cârciumamlui:

— Ad-o pe Cosette!

Ce făcea în vremea asta Cosette?

De cum se trezise, Cosette dăduse fuga la papuc. Găsise în el o monedă de aur. Nu era un napoleon, ci una din acele monede de douăzeci de franci nou-nouţe, ale restauraţiei, pe efigia cărora codiţa prusacă înlocuise coroana de lauri. Cosette fu orbită. Destinul începea s-o ameţească. Nu ştia ce va să zică o monedă de aur, nu văzuse aşa ceva niciodată; o ascunse repede în buzunar, ca şi cum ar fi furat-o. Simţea totodată că e a ei, ghicea de unde-i venea darul, dar bucuria pe care o avea era plină de frică. Era mulţumită; era mai cu seamă uimită. Lucrurile astea atât de minunate şi de frumoase nu-i păreau adevărate. Păpuşa o speria, moneda de aur o speria. Tremura niţel în faţa acestor măreţii. Numai străinul n-o făcea să tremure. Dimpotrivă, îi dădea curaj. Din ajun, printre toate clipele de uimire, prin somn, mintea ei de copil se gândea la omul acela care părea bătrân, sărac şi atât de trist, şi care era, cu toate astea, atât de bogat şi de bun. De când îl întâlnise în pădure, totul i se părea schimbat. Cosette, mai puţin fericită decât cea mai mică dintre păsările cerului, nu ştiuse niciodată ce înseamnă a fi ocrotit în umbra

mamei şi sub o aripă. De cinci ani, adică de când putea ţine minte, biata fetiţă tremura şi clănţănea. Fusese întotdeauna goală-goluţă sub vântul cel aspru al durerii; acum i se păru că e îmbrăcată. Altădată simţea că-i era frig în suflet; acum îi era cald. Parcă nu-i mai era atât de frică nici de Thénardieră. Nu mai era singură; avea pe cineva alături.

Se apucase de lucru, fară zăbavă, ca în fiecare dimineaţă. Se juca cu moneda de aur pe care o avea la ea, în acelaşi buzunar al şorţului de unde-i căzuse în ajun moneda de şaptezeci şi cinci de centime. Nu îndrăznea s-o atingă, dar pierdea câte cinci minute ca s-o privească, trebuie s-o mărturisim, cu limba scoasă. Când mătura scara, se oprea, rămânea pironită locului, uitând de mătură şi de lumea întreagă, ocupată să se uite la steaua care-i strălucea în fundul buzunarului.

Thénardiera îi ieşi în cale în timpul unei astfel de contemplări.

Plecase s-o caute la porunca bărbatului ei. Lucru nemaipomenit, nu-i dădu nici o palmă şi nu-i spuse nici o vorbă de ocară.

— Cosette, grăi ea aproape cu blândeţe, vino repede!

După o clipă, Cosette intra în sala cea scundă.

Străinul luă pachetul pe care îl adusese şi-l desfăcu. În pachet era o rochiţă de lână, un şorţ, o cămaşă, o fustă, un şal, ciorapi de lână, pantofi, cu alte cuvinte tot ce trebuia unei fetiţe de opt ani. Toate erau negre.

— Fetiţo, spuse omul, ia asta şi du-te de te îmbracă repede!

Se lumină de ziuă când locuitorii din Montfermeil, care începeau să-şi deschidă porţile, văzură trecând pe şoseaua Parisului un om prost îmbrăcat, care ţinea de mână o fetiţă în doliu, cu o păpuşă mare şi frumoasă în braţe. Se îndreptau spre Livry.

Erau omul nostru şi Cosette.

Pe el nu-l cunoştea nimeni, iar pe Cosette, pentru că nu era în zdrenţe, n-o mai recunoscură mulţi.

Cosette pleca. Cu cine? Nu ştia nici ea. Încotro? N-avea habar. Nu înţelegea decât că lasă în unna ei cârciuma celor doi Thénardieri. Nimeni nu se gândise să-şi ia rămas bun de la ea, şi nici ea să-şi ia rămas bun de la cineva. Pleca din casa aceea, urâtă de toţi şi urându-i.

Biata făptură blândă, a cărei inimă fusese atât de otrăvită!

Cosette păşea cu seriozitate, deschizând ochii mari şi uitându-se la cer. Îşi pusese ludovicul de aur în buzunarul şorţului nou. Se apleca din când în când şi-şi arunca ochii spre el, apoi se uita la omul cu care era. Se simţea parcă alături de bunul Dumnezeu.

X
Cine aleargă după mai bine poate să dea de mai rău

Thénardiera, după cum era obiceiul, îl lăsase pe bărbatul ei să facă cum îl taie capul. Se aştepta la întâmplări interesante. După plecarea

omului şi a Cosettei, Thénardier lăsă să treacă mai bine de un sfert de ceas, o luă apoi deoparte şi-i arătă cei o mie cinci sute de franci.

— Numai atât! spuse ea.

Pentru întâia oară de când trăiau împreună, se încumeta să critice o faptă de-a stăpânului.

O nimerise bine.

— Să ştii că ai dreptate, spuse el. Sunt un tâmpit. Dă-mi pălăria.

Îndoi banii, îi băgă în buzunar şi ieşi în graba mare, dar din greşeală o luă la dreapta. Câţiva vecini pe care-i întrebă îl puseră pe drumul cel bun. Ciocârlia şi omul acela fuseseră văzuţi mergând spre Livry. Urmă sfatul lor, umblând cu paşi mari şi vorbind singur.

„Omul ăsta e, fără îndoială, un milionar îmbrăcat în galben şi eu sunt un dobitoc. A dat mai întâi un franc, apoi cinci franci, apoi cincizeci de franci, apoi o mie cinci sute de franci cu aceeaşi uşurinţă. Ar fi dat şi cincisprezece mii de franci. Dar am să pun eu mâna pe el.”

Afară de asta, pachetul acela cu haine, pregătit de mai înainte pentru fetiţă. Şi asta era ciudat: erau acolo cam prea multe haine. Nu laşi să-ţi scape tainele când ai pus mâna pe ele. Secretele bogaţilor sunt bureţi plini cu aur; trebuie să ştii să-i storci. Toate gândurile astea îi frământau creierul. „Sunt un dobitoc”, îşi spunea el.

După ce ai ieşit din Montfermeil şi ai ajuns la colţul pe care îl face şoseaua spre Livry, vezi drumul desfăşurându-se înaintea ta până departe. Ajungând sus, Thénardier socoti că de acolo trebuiau să se zărească omul şi fetiţa. Se uită atât de departe cât putu pătrunde cu privirea şi nu văzu nimic. Mai întrebă pe unii, pe alţii. Pierdea însă vremea. Unii drumeţi îi spuseră că omul şi fetiţa pe care îi căuta se îndreptaseră către pădurea dinspre Gagny. Se grăbi într-acolo.

Porniseră cu mult înaintea lui, dar un copil merge încet şi el umbla repede. Afară de asta, cunoştea ţinutul.

Se opri deodată şi se lovi peste frunte, ca unul care a uitat ce era mai de seamă şi e gata să se întoarcă înapoi.

„Ar fi trebuit să-mi iau puşca!” îşi spuse el.

Thénardier era o fire dintre acelea cu două feţe, care trece uneori printre noi, fără să ne dăm seama de ea şi dispare fără s-o fi cunoscut, pentru că destinul nu ne-a arătat-o decât pe o singură faţă. Soarta multor oameni e să trăiască astfel, adică pe jumătate necunoscuţi. Într-o viaţă liniştită şi fară zbucium, Thénardier avea tot ce-i trebuia ca să ajungă - nu spun ca să şi fie - ceea ce numim cu toţii un negustor cinstit, un burghez cumsecade. Avea totodată tot ce-i trebuia pentru ca, în anumite împrejurări, când anumite zguduiri i-ar scoate la iveală cealaltă latură a firii lui, să fie un tâlhar. Era un negustor care avea în el ceva dintr-un monstru. Desigur că diavolul se aşeza uneori într-unui din colţurile hrubei unde locuia Thénardier şi rămânea pe gânduri în faţa acestei hâde capodopere.

„Ei, gândi el, după ce stăm o clipă la îndoială, ar avea timp să scape.”

Îşi urmă drumul, mergând repede drept înainte, cu un aer aproape sigur, cu îndemânarea vulpii care adulmecă potârnichile.

În sfârşit, după ce trecu de lacuri şi străbătu pieziş luminişul cel mare, care e la dreapta drumului spre Bellevue, când ajunse la aleea care aproape că dă ocol dealului şi acoperă bolta vechiului canal al apelor mănăstirii de la Chelles, zări, deasupra unui tufiş, pălăria în legătură cu care făcuse destule presupuneri. Era pălăria omului pe care-l căuta. Tufişul era scund. Thénardier îşi dădu seama că omul şi Cosette poposiseră acolo. Fetiţa nu se vedea, pentru că era mică, dar se întrezărea capul păpuşii.

Thénardier nu se înşela. Omul se aşezase acolo ca să-i dea prilej Cosettei să se mai odihnească. Cârciumarul dădu mărăcinii la o parte şi apăra deodată în faţa celor pe care-i căuta.

— Iertaţi-mă, vă rog, domnule, spuse el cu sufletul la gură, dar iată cei o mie cinci sute de franci ai dumneavoastră.

Spunând aceasta, îi întinse străinului cele trei hârtii. Omul ridică ochii:

— Ce înseamnă asta?

Thénardier îi răspunse cu respect:

— Domnule, asta înseamnă că o iau înapoi pe Cosette.

Cosette se cutremură şi se ghemui lângă omul cu care era.

Acesta răspunse răspicat, privindu-l pe Thénardier în albul ochilor:

— O iei î-na-poi pe Cosette?

— Da, domnule, o iau înapoi. Să vă spun. M-am răzgândit. De fapt, n-am dreptul să v-o dau. Vedeţi, sunt un om cinstit. Fata nu e a mea, e a maică-si. Maică-sa mi-a încredinţat-o şi nu pot să i-o dau înapoi decât ei. O să-mi spuneţi: dar maică-sa a murit. Bine. În cazul ăsta nu pot înapoia copilul decât cuiva care mi-ar aduce un bilet scris şi iscălit de mamă, cum că trebuie să dau copilul acelei persoane. E limpede.

Fără să răspundă, omul se scotoci prin buzunare şi Thénardier văzu ieşind din nou la iveală portofelul cu bani. Cârciumarul se înfioră de bucurie.

„Bravo! îşi spuse el. Să ne ţinem bine. O să mă cumpere!”

Mai înainte de a-şi deschide portofelul, călătorul aruncă o privire în jurul lui. Locul era cu totul pustiu. Nu era ţipenie de om nici în pădure, nici în vale. Omul deschise portofelul şi scoase dinăuntru nu un pumn de bani, cum se aştepta Thénardier, ci un simplu petic de hârtie pe care îl desfăcu şi i-l arătă hangiului, spunându-i:

— Ai dreptate. Citeşte!

Thénardier luă hârtia şi citi:

Montreuil-sur-mer, 25 martie 1823.

Domnule Thénardier,

O veţi încredinţa pe Cosette aducătorului prezentei. Veţi fi plătit până la ultimul ban.

Am onoarea să vă salut cu toată stima,

Fantine.

— Cunoşti iscălitura? îl întrebă omul.

Era într-adevăr semnătura Fantinei. Thenerdier o recunoscu.

Nu mai era nimic de adăugat. Două necazuri îl scormoneau: acela de a renunţa să fie cumpărat, aşa cum nădăjduise, şi acela de a fi învins.

Omul adăugă:

— Poţi să păstrezi hârtia asta, ca o descărcare.

Thénardier dădu înapoi, aşa cum se cuvenea.

— Iscălitura asta e îndeajuns de bine imitată, mormăi el printre dinţi, în sfârşit, fie! Făcu apoi o sforţare deznădăjduită: Aşa să fie, domnule, spuse el, pentru că dumneavoastră sunteţi „persoana”. Dar trebuie să-mi plătiţi „până la ultimul ban”. Mi se datorează foarte mult.

Omul se ridică în picioare şi spuse, în timp ce-şi curăţa mâneca jerpelită pe care se aşternuse praful:

— Domnule Thénardier, în ianuarie mama făcuse socoteala că datorează o sută douăzeci de franci; în februarie i-ai trimis o listă de cinci sute de franci; ai primit la sfârşitul lui februarie trei sute şi alte trei sute de franci la începutul lui martie. De-atunci s-au scurs nouă luni de câte cincisprezece franci după preţul convenit, ceea ce face o sută treizeci şi cinci de franci. Primiseşi o sută de franci mai mult. Mai rămânea o datorie de treizeci şi cinci de franci. Ţi-am dat o mie cinci sute de franci.

Thénardier simţi ceea ce simte lupul în clipa când e muşcat şi înhăţat de falca de oţel a capcanei.

„Cine o fi diavolul ăsta de om?” se gândi el.

Făcu ce face lupul. Se smuci. Îndrăzneala îi mai izbutise o dată.

— Domnule Nu-ştiu-cum-te-cheamă, spuse el cu hotărâre şi lăsând deoparte toate sclifoselile respectuoase, ori o iau înapoi pe Costte, ori îmi mai dai o mie de scuzi.

Străinul spuse liniştit.

— Vino, Cosette!

O luă pe Cosette de mâna stângă şi cu dreapta îşi apucă toiagul care era pe jos.

Thénardier luă seama la grosimea ciomagului şi la singurătatea locului.

Omul se înfundă în pădure împreună cu copilul, lăsându-l pe cârciumar nemişcat şi uluit.

Pe când se îndepărta, Thénardier îi privea umerii largi, puţin aduşi, şi pumnii mari.

Apoi, venindu-şi în fire, privirile îi căzură pe braţele lui plăpânde şi pe mâinile lui slăbănoage. „Mare dobitoc am fost că nu mi-am luat puşca, de vreme ce tot plecam la vânătoare”, gândi el.

Cu toate astea, hangiul nu se lăsă cu una cu două.

„Vreau să ştiu unde se duce”, îşi spuse el. Şi începu să-l urmărească de la distanţă. Îi rămâneau în mână două lucruri: o ironie - şi anume bucata de hârtie semnată de Fantine - şi o mângâiere: o mie cinci sute de franci.

Omul o ducea pe Cosette în direcţia Livry şi Bondy. Mergea încet, cu capul plecat, într-o atitudine gânditoare şi tristă. Iarna rărise frunzişul pădurii, aşa că Thénardier nu-i pierdea din vedere, rămânând totuşi destul de departe de ei. Omul se întorcea din când în când şi se uita să vadă dacă nu-l urmărea cineva. Deodată îl zări pe Thénardier. Intră repede pe Cosette într-un desiş în care puteau să se facă amândoi nevăzuţi. „Al naibii!”, spuse Thénardier; şi mări pasul;

Desişul îl silise să se apropie de ei. Când omul fu în plin hăţiş, îşi întoarse capul. Zadarnic se ascunse Thénardier printre crengi, că omul tot îl văzu. Îi aruncă o privire neliniştită, apoi ridică fruntea şi porni mai departe. Hangiul îl urmări mai departe. Făcură astfel vreo două-trei sute de paşi. Deodată, omul se întoarse din nou. Îl zări pe hangiu. De data asta îl privi cu o căutătură atât de întunecată, încât Thénardier socoti că „n-avea rost” să meargă mai departe. Se întoarse.

XI
Numărul 9430 apare iar, şi Cosette îl câştigă la loterie

Jean Valjean nu murise.

Atunci când căzuse în mare sau, mai degrabă, când se aruncase în ea, era, cum am văzut, fără cătuşe. Înotase pe sub apă până la un vas ancorat, de care era prinsă o barcă. Izbutise să se ascundă în barca aceea până seara. Noaptea se aruncase din nou în apă şi înotase până la mal, nu departe de capul Brun.

Acolo, pentru că avea bani, îşi putuse face rost de veşminte. O cârciumioară din împrejurimile localităţii Balaguier era pe-atunci garderoba ocnaşilor evadaţi, specialitate bănoasă. Apoi, la fel cu toţi acei bieţi fugari care încearcă să-şi piardă urma şi să zădărnicească fatalitatea socială, Jean Valjean urmase un itinerar încurcat şi ocolit. Găsise un prim adăpost la Pradeaux, aproape de Beausset. După asta se îndreptase spre Grand-Villard, aproape de Biançon, în regiunea Hautes-Alpes. Fugă pe dibuite şi plină de nelinişte, drum de cârtiţă, cu ramificaţii necunoscute. S-au putut găsi mai târziu unele urme ale trecerii lui prin Ain, în regiunea Civrieux, în Pirinei, la Accons, în locul numit Grange-de- Doumecq, aproape de cătunul Chavailles şi prin împrejurimile localităţii Périgueux, la Brunies, în cantonul Chapelle-Gonaguet.

Ajunse la Paris. L-am văzut la Montfermeil.

Cum intră în Paris, prima lui grijă fu să cumpere haine cernite pentru o fetiţă de şapte-opt ani şi apoi să-şi găsească o locuinţă. Pe urmă se duse la Montfermeil.

Ne amintim că, după evadarea lui de mai înainte, făcuse acolo, sau prin împrejurimi, o călătorie tainică pe care justiţia o mirosise.

De altfel era socotit mort, şi asta îngroşa şi mai mult întunericul ce se lăsase în jurul lui. La Paris îi căzu în mână unul din ziarele care înregistraseră faptul. Se simţea în siguranţă şi aproape lăsat în pace, ca şi cum ar fi fost într-adevăr mort.

Chiar în seara zilei în care o smulsese pe Cosette din ghearele celor doi Thénardier, Jean Valjean se întorsese la Paris. Intră în oraş odată cu căderea nopţii, cu copilul, pe la bariera Monceaux. Se sui într-o trăsură care îl duse până la esplanada Observatorului. Coborî acolo, plăti vizitiul, o luă de mână pe Cosette, şi amândoi, în noaptea neagră, se îndreptară

de-a lungul străzilor pustii, în vecinătatea Ourcinei şi Glacierei, spre bulevardul „de l’Hôpital”.

Pentru Cosette ziua fusese ciudată şi plină de emoţii; mâncaseră pe după tufişuri pâine cu brânză, cumpărate prin cârciumi singuratice, se suiseră de mai multe ori dintr-o căruţă într-alta, făcuseră câte o bucată de drum pe jos; nu se văieta, dar era ostenită şi Jean Valjean îşi dădu seama de asta după felul cum se atârna de el tot mai tare în timpul mersului. O luă în spinare. Cosette, fără s-o lase pe Catherine, îşi puse capul pe umărul lui Jean Valjean şi adormi.

CARTEA A PATRA
HARDUGHIA GORBEAU

I
Maestrul Gorbeau

Acum patruzeci de ani, trecătorul singuratic care s-ar fi abătut prin paraginile de la Salpetriere şi care ar fi urcat pe bulevard pâna înspre bariera Italiei, ar fi ajuns în nişte împrejurimi, unde s-ar fi putut spune că Parisul se isprăvea. Nu era un deşert, se mai întâlneau trecători; nu era câmp, mai erau case şi străzi; nu era oraş, pentru că străzile aveau hârtoape ca şoselele şi creştea iarba pe ele; nu era nici sat, casele fiind prea mari. Atunci ce era? Era un colţ locuit, dar în care nu se afla nimeni; era un loc pustiu, unde se afla totuşi câte cineva; era un bulevard al marelui oraş, o stradă din Paris, mai fioroasă noaptea decât pădurea, mai întunecată ziua decât un cimitir.

Era vechea mahala Târgul Cailor.

Drumeţul acesta, apucând-o pe după cele patru ziduri dărăpănate ale Târgului Cailor, dacă se hotăra să treacă dincolo de strada Petit-Banquier, după ce va fi lăsat în dreapta o grădiniţă împrejmuită cu ziduri înalte, pe urmă un câmp pe care se ridicau nişte movile de coji de stejar, aidoma unor colibe de castori uriaşi, apoi un loc îngrădit, plin cu cherestea, cu mormane de buşteni, de rumeguş şi de surcele, în vârful cărora lătra un dulău, pe urmă un zid lung, scund, năruit de tot, cu o portiţă neagră, cernită, năpădită de muşchi, acoperit de flori primăvara, apoi, în partea ei cea mai pustie, o clădire hâdă, dărăpănată, pe care sta scris cu litere de-o şchioapă: AFIŞAJUL OPRIT - drumeţul acesta îndrăzneţ ar fi ajuns în colţul străzii, Vignes-Saint-Marcel, loc prea puţin cunoscut. Acolo, lângă o uzină şi între două ziduri de grădină, se putea vedea pe atunci hardughia care, la prima aruncătură de ochi, părea cât o colibă, dar care în realitate era mare cât o catedrală. Era aşezată într-o parte, cu muchia la stradă; de aceea părea atât de mică. Aproape toată casa era ascunsă. Nu se puteau zări decât uşa şi o fereastră.

Clădirea n-avea decât un singur etaj.

Privită de aproape, ceea ce izbea mai întâi e faptul că uşa asta nu putuse să fie niciodată decât uşa unei maghernițe, pe când fereastra, dacă ar fi fost tăiată în piatră în loc să fie din zidărie, ar fi putut să treacă drept fereastra unui palat.

Uşa nu era decât o înnăditură de scânduri mâncate de carii, grosolan prinse între ele cu nişte grinzi asemenea unor butuci prost cioplţi. Dădea direct spre o scară dreaptă, cu trepte înalte, pline de noroi, de moloz şi de praf, de aceeaşi lăţime ca şi ea, care putea fi văzută din stradă pornind în sus ca o schelă şi dispărând în întuneric între două ziduri. Partea de sus a deschizăturii diforme pe care o făcea uşa era ascunsă de-o scândură

subţire şi îngustă, în mijlocul căreia se tăiase o gaură triunghiulară, slujind în acelaşi timp ca ferăstruică şi ca ochi atunci când uşa era închisă. Pe uşă cineva scrisese la repezeală, cu pensula muiată în cerneală, numărul 52, iar deasupra ferăstruicii aceeaşi pensulă mâzgălise numărul 50; aşa că... te încurcai. Unde te găseşti? Deasupra uşii scrie: numărul 50: uşa răspunde: nu, aici e numărul 52. Nişte cârpe prăpădite de culoarea prafului atârnau ca nişte perdele la ferăstruică triunghiulară.

Fereastra era lată, destul de înaltă, cu obloane şi pervazuri cu geamuri mari; numai că geamurile astea mai aveau tot felul de răni, ascunse şi trădate în acelaşi timp de un ingenios bandaj de hârtie, iar obloanele, desprinse de la locul lor şi dezlipite, alcătuiau mai degrabă o ameninţare pentru trecători decât o apărare pentru cei dinăuntru. Oberlihturile lipseau din loc în loc şi fuseseră înlocuite naiv prin nişte scânduri bătute perpendicular în cuie, astfel încât jaluzelele se transformaseră în obloane sadea.

Uşa cu înfăţişare murdară şi fereastra cu înfăţişare cuviincioasă, deşi cam prăpădită, văzute aşa la aceeaşi casă, păreau doi cerşetori care nu seamănă unul cu altul, care ar porni împreună, ar merge alături unul de altul, cu două chipuri deosebite, sub aceleaşi zdrenţe, unul care a fost totdeauna un golan, pe când celălalt un gentilom.

Scara ducea înspre o parte a clădirii, foarte mare, care semăna cu un hangar din care s-ar fi putut face o casă. Prin mijlocul acestei clădiri trece, ca un fel de tunel, un coridor lung, un fel de despărţituri de mărimi diferite, care la nevoie puteau fi locuite, dar păreau mai degrabă nişte magherniţe decât nişte odăiţe. Ferestrele acestor odăi dădeau spre maidanele dimprejur. Totul era întunecos, apăsător, trist, ca de mormânt, străbătut - după cum crăpăturile erau în acoperiş sau în uşă - de raze reci sau de sufluri îngheţate. O însuşire interesantă şi pitorească a locuinţelor de felul acesta este mărimea păianjenilor.

La stânga uşii de intrare, spre bulevard, la înălţimea unui om, o ferăstruică ce fusese zidită făcea o firidă pătrată, plină de pietrele pe care le aruncau acolo copiii de pe stradă.

O parte a acestei clădiri a fost dărâmată de puţină vreme. Dar ceea ce a mai rămas astăzi dintr-însa ne poate lăsa să ghicim ceea ce fusese. Totul, laolaltă, nu are mai mult decât o sută de ani. O sută de ani înseamnă tinereţea unei biserici şi bătrâneţea unei case. Pare că locuinţa omului se potriveşte cu scurtimea existenţei sale, iar lăcaşul Domnului cu veşnicia lui.

Factorii poştali îi spuneau acestei hardughii: numărul 50-52; dar în mahala era cunoscută sub numele de Casa Gorbeau.

Să spunem de unde i se trăgea acest nume.

Cei ce notează întâmplările mărunte, alcătuindu-şi albume de anecdote şi care-şi întipăresc în minte datele trecătoare, ştiu că, prin secolul trecut, pe la 1770, se aflau la Paris doi procurori ai tribunalului: unul se numea Corbeau, celălalt Renard. Două nume pe care le prevăzuse La Fontaine. Prilejul era prea ispititor, pentru ca lumea judecătorească să nu-i ia în zeflemea.

În versuri cam şchioape, parodia se răspândi numaidecât pe toate sălile tribunalului:

Maestrul Corbeau (Jupânul Corb) pe-un dosar cocoţat Ţinea-n al său cioc un sechestru.
Maestrul Renard (Jupânul Vulpoi) de miros fiind momit,
Îl dojeni cam aşa:
-A, bună-ziua, jupăne!... etc.

Cei doi vrednici magistraţi stingheriţi de aceste glume proaste şi atinşi în prestigiul lor de hohotele de râs pe care le stârneau în urma lor îşi puseră în gând să-şi schimbe numele şi hotărâră să se adreseze regelui. Cererea îi fu înfăţişată lui Ludovic al XV-lea chiar în ziua în care nunţiul papal, de-o parte, şi cardinalul de la Roche-Aymon, de alta, îngenuncheaţi cucernic în prezenţa maiestăţii-sale, fiecare cu câte un papuc în mână, încălţau picioarele goale ale doamnei Du Barry, care tocmai se dădea jos din pat. Regele, care râdea, continua să râdă, trecu vesel de la cei doi episcopi la cei doi procurori şi-i dezlegă pe magistraţi de numele lor, sau aproape. I se îngădui de către rege maestrului Corbeau să adauge o codiţă la iniţiala numelui său şi să se numească Gorbeau; maestrul Renard fu mai puţin norocos, neputând obţine decât încuviinţarea de a pune un P înaintea lui R, spre a se numi Prenard[236], aşa încât cel de-al doilea nume nu se deosebea aproape deloc de cel dintâi.

Se ştie prin partea locului că maestrul Gorbeau fusese proprietarul clădirii de la numărul 50-52 din bulevardul l'Hôpital. Chiar el făcuse acea fereastră monumentală.

De aici i se trăgea hardughiei numele de Casa Gorbeau.

În faţa numărului 50-52, printre copacii de pe bulevard, se înalţă un ulm înalt, uscat pe trei sferturi; cam peste drum, se deschidea strada barierei Gibelins, stradă fără case pe vremea aceea, nepietruită, plantată cu copaci piperniciţi, plină de iarbă sau de noroi, după anotimp, şi care dădea direct în zidul de centură al Parisului. Un miros de sulfat de cupru răbufnea din când în când prin acoperişurile unei fabrici din vecinătate.

Bariera era foarte aproape. În 1823 zidul de centură mai exista încă.

Bariera aceasta trezea ea însăşi în minte imagini jalnice. Era drumul spre Bicetre. Pe-aici erau aduşi la Paris, sub imperiu şi sub restauraţie, osândiţii la moarte, în ziua în care urmau să fie executaţi. Aici a fost săvârşit, pe la 1829, acel misterios asasinat zis „de la bariera Fontainebleau”, ai cărui făptaşi n-au putut fi descoperiţi de justiţie, problemă tristă ce n-a fost dezlegată, enigmă groaznică ce n-a putut fi limpezită. Faceţi încă câţiva paşi şi daţi în fatala stradă Croulebarbe, unde Ulbach a înjunghiat-o pe păstoriţa din Ivry, sub vuietul tunetului, ca într-o melodramă. Mai faceţi câţiva paşi şi daţi peste groaznicii ulmi cu vârfurile retezate de la bariera Saint-Jacques, acest şiretlic al filantropilor ca să ascundă eşafodul, josnica şi ruşinoasa Piaţă Greve a unei societăţi de negustori şi de burghezi care au stat la îndoială în faţa pedepsei cu moartea, neavând curajul nici s-o desfiinţeze cu mândrie, nici s-o păstreze cu autoritate.

---

[236] Hrăpăreţ, acaparator (fr.).

Acum treizeci şi şapte de ani, lăsând la o parte Piaţa Saint-Jacques, care era parcă predestinată şi care a fost totdeauna îngrozitoare, colţul cel mai întunecat al acestui bulevard posomorât era locul, atât de puţin îmbietor chiar şi azi, unde se afla casa cu numărul 50-52.

Casele burgheze n-au început să se ivească pe acolo decât peste douăzeci şi cinci de ani. Locul era întunecat. După gândurile negre care te năpădeau îţi dădeai seama că te afli între Salpetriere, a cărei cupolă se zărea, şi Bicetre, a cărei barieră era aproape; adică între nebunia femeii şi nebunia bărbatului. Cât puteai cuprinde cu ochii, nu zăreai decât abatoarele, zidul de centură şi câteva faţade de fabrici, semănând cu nişte cazărmi sau cu nişte mănăstiri, peste tot barăci şi mormane de moloz, ziduri vechi, negre, ca nişte draperii de doliu, ziduri noi, albe, ca nişte giulgiuri, peste tot şiruri paralele de copaci, clădiri aliniate, construcţii turtite, în linii lungi şi reci, cu tristeţea jalnică a unghiurilor drepte. Nici un accident de teren, nici un pic de fantezie arhitecturală, nici o cută. Totul era rece, simetric, respingător. Nimic nu-ţi strânge mai mult inima decât simetria. Pentru că simetria înseamnă plictiseală, şi plictiseala e tot una cu întristarea. Deznădejdea cască. S-ar putea închipui ceva mai groaznic decât un iad al suferinţei: iadul plictiselii. Dacă un asemenea iad ar exista, partea asta a bulevardului l'Hôpital ar putea să fie strada lui principală.

Totuşi, în amurg, în clipa în care se îngână ziua cu noaptea, mai cu seamă în timpul iernii, în ceasul în care vântul înserării smulge ulmilor ultimele frunze îngălbenite, când se aşterne întunericul şi pe cer nu se află nici o stea, sau când luna şi vântul trec printre nori, bulevardul acesta devenea deodată înspăimântător. Liniile drepte se risipeau şi se pierdeau în beznă, ca nişte frânturi ale nemărginirii. Trecătorul nu se putea opri de-a se gândi la nenumăratele poveşti cu spânzuraţi, ale locului. Singurătatea care domnea pe locul pe care se săvârşiseră atâtea crime avea ceva înfiorător. Ţi se năzărea că întunericul e plin de capcane; toate formele nedesluşite ale umbrei păreau suspecte; iar golurile lungi şi pătrate dintre copaci păreau gropi. Ziua era urât; seara era jalnic; noaptea era sinistru.

Vara, în amurg, se vedeau ici şi colo câteva femei bătrâne şezând sub ulmi, pe băncile putrezite de ploaie. Aceste bătrâne cumsecade cerşeau.

De altminteri, mahalaua aceasta, care părea mai curând demodată decât veche, tindea de pe atunci să se transforme. Chiar de pe vremea aceea, cine voia s-o cunoască, trebuia să se grăbească. Cu fiecare zi se schimba câte ceva din atmosferă; de douăzeci de ani, staţia căilor ferate din Orleans se află aproape de vechiul cartier şi contribuie la transformarea lui. Oriunde apare, la marginea unei capitale, o staţie de drum de fier, periferia moare şi se naşte un oraş. S-ar părea că în preajma acestor mari centre de circulaţie a mulţimilor, în uruitul acestor maşini puternice, în răsuflarea acestor monstruoşi cai ai civilizaţiei, care se hrănesc cu cărbuni şi varsă jăratic, pământul roditor se cutremură şi se cască pentru a înghiţi vechile locuinţe omeneşti şi a lăsa să răsară altele noi. Casele vechi se năruie, cele noi se înalţă.

De când drumul de fier care duce la Orleans s-a întins peste terenurile de la Salpetriere, străzile înguste de odinioară, din vecinătatea gropilor Saint-Victor şi a Grădinii Botanice se zguduie, străbătute cu violenţă, de trei sau patru ori pe zi, de şirurile de diligenţe, birji şi omnibuse, care, la un moment dat, parcă dau la o parte casele spre dreapta şi spre stânga; pentru că, trebuie să spunem unele lucruri bizare, dar care sunt absolut exacte: aşa cum e adevărat că în oraşele mari soarele face ca faţadele caselor aşezate la miazăzi să se întindă şi să crească, nu încape nici o îndoială că circulaţia frecventă a vehiculelor lăţeşte străzile. Dovezile unei vieţi noi sunt neîndoielnice. În acest vechi cartier provincial, în colţurile lui cele mai sălbatice, apare pavajul, trotuarele încep să şerpuiască şi să se prelungească chiar acolo pe unde nu sunt încă trecători, într-o dimineaţă, o dimineaţă vrednică de amintit, în iulie 1845, căldările mari cu smoală fură văzute fumegând pe neaşteptate aici; în ziua aceea s-a putut spune că civilizaţia a ajuns până la mahalaua Saint-Marceau.

II
Un cuib pentru bufniţă şi pentru pitulice

Jean Valjean se oprise în faţa acestei hardughii, zisă a lui Gorbeau. Întocmai ca păsările sălbatice, îşi alesese locul cel mai pustiu ca să-şi facă cuib.

Se scotoci în vestă, scoase un fel de şperaclu, descuie uşa, intră; apoi o încuie la loc cu grijă şi urcă scara, ţinând-o tot timpul pe Cosette în braţe.

La capătul scării mai scoase din buzunar o cheie, cu care descuie altă uşă. Încăperea în care intră, şi pe care o încuie numaidecât, era un soi de mansardă destul de spaţioasă, mobilată cu o saltea întinsă pe jos, o masă şi câteva scaune. Într-un colţ, o sobă în care se făcuse focul şi-n care se mai vedea jeratic. Felinarul de pe bulevard lumina slab acest interior sărăcăcios. În fund se afla o cămăruţă cu un pat de scânduri. Jean Valjean duse fetiţa pe pat şi o lăsă acolo, fără ca ea să se trezească.

Scăpără amnarul şi aprinse o lumânare; totul fusese pregătit mai dinainte pe masă; şi, aşa cum făcuse şi în ajun, începu s-o cerceteze pe Cosette cu o privire plină de extaz, în care expresia de bunătate şi de duioşie mergea până la rătăcire. Cu acea încredere liniştită pe care n-o întâlnim decât la o forţă covârşitoare sau la o mare slăbiciune, micuţa adormise, fără să ştie cu cine era, şi dormea înainte fără să ştie unde se afla.

Jean Valjean se plecă şi sărută mâna fetiţei.

Cu nouă luni mai-nainte sărutase mâna mamei, care şi ea adormise.

Acelaşi simţământ dureros, cucernic, sfâşietor copleşea inima.

Îngenunche lângă patul Cosettei.

Era ziua-n amiaza mare şi micuţa dormea încă. O rază palidă a soarelui de decembrie trecea prin fereastra mansardei şi răsfrângea în

tavan snopi lungi de umbră şi lumină. Deodată, căruţa unui pietrar, încărcată greu, trecând pe caldarâmul bulevardului, zgudui şandramaua ca un tunet prevestitor de furtună şi o făcu să se cutremure din temelii.

— Da, doamnă! strigă Cosette, tresărind din somn. Numaidecât! Numaidecât!

Şi sări jos din pat, cu ochii pe jumătate închişi de buimăceala somnului şi întinzând braţul spre colţul peretelui.

— O, Doamne! Unde mi-e mătura? zise ea.

Deschise ochii bine şi întâlni faţa zâmbitoare a lui Jean Valjean.

— A! Va să zică e adevărat! şopti fetiţa. Bună ziua, domnule!

Copiii primesc numaidecât şi fără sfială bucuria şi fericirea, ei înşişi fiind în chip firesc numai fericire şi bucurie.

Cosette o zări pe Catherine lângă pat, o luă şi, pe când se juca, îi puse tot felul de întrebări lui Jean Valjean: unde se află, dacă Parisul e mare, dacă doamna Thénardier era departe, dacă era adevărat că n-avea să se mai întoarcă acolo etc..., etc... Deodată, exclamă:

— Ce frumos e-aici!

Era o cocioabă groaznică, dar ea se simţea liberă.

— E nevoie să mătur? zise ea în sfârşit.

— Joacă-te! îi spuse Jean Valjean.

Aşa trecu ziua. Fără să-i pese că nu înţelege nimic, Cosette era în culmea fericirii între păpuşă şi bătrân.

III
Două nefericiri la un loc fac fericirea

A doua zi, la revărsatul zorilor, Jean Valjean se afla lângă patul Cosettei. Aştepta acolo nemişcat şi o privea cum se trezeşte.

Ceva nou îi pătrundea în suflet.

Jean Valjean nu iubise niciodată pe nimeni. De douăzeci de ani era singur pe lume. Nu fusese niciodată tată, amant, soţ, prieten. La ocnă era răutăcios, ursuz, cast, ignorant şi sălbatic. Inima acestui bătrân ocnaş era neprihănită. Sora lui şi copiii ei nu-i lăsaseră decât o amintire ştearsă şi depărtată, care se risipise aproape cu totul. Făcuse tot ce-i stătuse în putinţă ca să-i regăsească şi, negăsindu-i, îi uitase. Aşa e firea omenească. Celelalte emoţii duioase ale tinereţii, dacă avusese vreuna, se năruiseră în gol.

Când o văzu pe Cosette, când o luă, când o duse cu el şi o liberă, se simţi zguduit până-n fundul sufletului. Toată pasiunea şi toată afecţiunea de care era în stare se trezi într-însul şi se revărsă asupra acestui copil. Se ducea lângă patul în care dormea Cosette şi tremura de bucurie; încerca parcă durerile unei mame şi nu-şi putea da seama ce sunt. Această mare şi stranie tresărire a unei inimi care începe să iubească e ceva tainic şi duios.

Biată inimă bătrână, atât de proaspătă!

Numai că el având cincizeci şi cinci de ani, iar Cosette opt, tot ce-ar fi putut să fie dragoste în toată viaţa lui se topi într-o lumină de negrăit.

Era a doua ivire imaculată care-i ieşea în cale. Episcopul făcuse să răsară la orizontul vieţii lui zorile virtuţii. Cosette făcea să-i răsară zorile dragostei.

Primele zile se scurseră în această ameţeală.

La rândul ei, Cosette devenea şi ea alta, fără să-şi dea seama, biata fetiţă! Era atât de mică atunci când maică-sa o părăsise, încât nici nu-şi mai aducea aminte de dânsa. Ca toţi copiii, asemenea tinerelor mlădiţe ale viei, care se agaţă de orice, încercase să iubească. Nu izbutise. Toţi o respinseseră: Thénardierii, copiii lor, ceilalţi copii. Iubise câinele şi câinele murise. După aceea, nimic şi nimeni n-a mai vrut să ştie de ea. E trist că trebuie s-o spunem, aşa cum am mai spus-o: la opt ani avea inimă de gheaţă. Nu din vina ei; nu putinţa de-a iubi îi lipsea, ci vai! Împrejurările prielnice. De aceea, chiar din prima zi începu să-l iubească pe acest moşneag, din toate puterile ei. Încerca un simţământ pe care nu-l cunoscuse niciodată: avea senzaţia că înfloreşte.

Unchiaşul nu-i mai părea nici bătrân, nici sărac. I se părea că e frumoasă şi cocioaba.

Erau iluziile pe care le dau zorile, copilăria, tinereţea, bucuria. Noutatea priveliştii şi a vieţii contribuiau şi ele la asta. Nimic nu e mai încântător decât răsfrângerea trandafirie a fericirii într-o cameră de pod. Fiecare dintre noi a avut cândva, în trecut, o mansardă lângă cer.

Natura, diferenţa de cincizeci de ani dintre ei, îl despărţea adânc pe Jean Valjean de Cosette; soarta însă făcuse ca această despărţire să dispară. Soarta uni pe neaşteptate aceste două existenţe dezrădăcinate, deosebite prin vârstă, asemănătoare prin nenorocire, şi le logodi cu puterea ei atotstăpânitoare. Într-adevăr, una întregea pe cealaltă. Prin instinct Cosette îşi căuta un tată, aşa cum, prin instinct, Jean Valjean îşi dorea un copil. Întâlnirea lor însemna o regăsire. În clipa misterioasă în care mâinile lor s-au atins, ele s-au unit pentru totdeauna. Când aceste două suflete s-au întâlnit, ele şi-au dat seama că nu pot trăi unul fără altul şi s-au îmbrăţişat strâns.

Luând cuvintele în înţelesul lor cel mai cuprinzător şi cel mai adânc, am putea spune că, despărţiţi de lume prin lespezile unui mormânt, Jean Valjean era Văduvul, iar Cosette era Orfana. Împrejurarea aceasta a făcut ca Jean Valjean să ajungă, în chip divin, tatăl Cosettei.

Într-adevăr, impresia misterioasă pe care i-o făcuse Cosettei în mijlocul pădurii din Chelles, când mâna lui Jean Valjean i-o luase pe a ei în întuneric, nu era un vis, ci o realitate.

Intrarea acestui om în viaţa acestui copil însemna sosirea lui Dumnezeu.

De altminteri, Jean Valjean îşi alesese bine adăpostul. Se afla acolo într-o siguranţă care putea să pară deplină.

Încăperea şi odăiţa pe care le ocupa împreună cu Cosette aveau fereastra care dădea spre bulevard. Fiind singura fereastră a casei, n-aveau a se teme de privirea nici unui vecin, nici din părţi, nici din faţă.

Parterul casei cu numărul 50-52, un fel de hangar dărăpănat, slujea ca magazie pentm zarzavat şi nu avea nici o legătură cu etajul. Era despărţit de el printr-o duşumea, fără chepeng şi fară scară, şi care era un fel de diafragmă a clădirii. Cum am mai spus, etajul întâi avea câteva camere şi câteva odăiţe mansardate, dintre care una singură era ocupată de o bătrână care se îngrijea de gospodăria lui Jean Valjean. Celelalte încăperi nu erau locuite.

Bătrânica asta, care se mândrea cu titlul de „chiriaşa principală”, în realitate îndeplinind slujba de portărească, îi închiriase în ziua de Crăciun această locuinţă.

Valjean îi spusese că e un rentier scăpătat în urma unor speculaţii de bursă şi că va veni să locuiască acolo împreună cu o nepoţică a lui. Plătise chiria pe şase luni înainte şi lăsase în grija bătrânei însărcinarea de a mobila camera şi odăiţa de lângă ea, aşa cum s-a văzut. Femeia aceasta cumsecade făcuse focul în sobă şi le pregătise totul în seara sosirii lor.

Trecură câteva săptămâni. Cei doi duceau în casa asta ticăloasă o viaţă fericită.

De cum se făcea ziuă, Cosette începea să râdă, să vorbească şi să cânte. Copiii, ca şi păsările, îşi au cântecul lor de dimineaţă.

Se întâmpla uneori ca Jean Valjean să-i ia mânuţa vânătă şi crăpată de degerături şi să i-o sărute. Biata fată, obişnuită să fie bătută, nu ştia ce înseamnă asta şi se depărta cuprinsă de ruşine.

Uneori devenea serioasă şi se uita la rochiţa ei neagră. Cosette nu mai era acum în zdrenţe; era în doliu. Scăpase din mizerie şi intra în viaţă.

Jean Valjean se apucase s-o înveţe carte. Câteodată, pe când o punea să silabisească, îşi aducea aminte că, la ocnă, învăţase să citească cu gândul de-a face rău. Şi gândul acesta se schimbase acum în dorinţa de-a învăţa carte pe un copil. Atunci, bătrânul ocnaş zâmbea, cu zâmbetul dus pe gânduri al îngerilor.

Întrezărea aici o hotărâre de sus, voinţa cuiva care este mai puternic decât omul, şi se adâncea în visare. Gândurile bune au adâncurile lor, ca şi cele rele.

S-o înveţe carte pe Cosette şi s-o lase să se joace - la atâta se reducea aproape viaţa lui Jean Valjean. Îi vorbea, de asemenea, despre mama ei şi-o îndemna să se roage.

Ea îi spunea „tată”; nu ştia dacă mai are şi alt nume.

El stătea cu ceasurile şi se uita la ea cum îşi îmbracă păpuşa şi o asculta ciripind. De-aci-nainte viaţa i se părea vrednică de trăit, oamenii i se păreau buni şi drepţi, în mintea lui nu mai dojenea pe nimeni pentru nimic; nu mai vedea de ce n-ar trăi până la adânci bătrâneţe, acum, când copilul îl iubea. Îşi întrezărea un viitor înseninat de Cosette ca printr-o lumină de vrajă. Nici cei mai buni dintre oameni nu sunt scutiţi de e-goism. Uneori se gândea cu un fel de bucurie că are să fie urâtă.

E vorba aici numai de o părere personală; ca să spunem însă tot ceea ce gândim, credem că Jean Valjean, în starea sufletească în care se afla când a început s-o iubească pe Cosette, a avut nevoie de înviorarea asta pentru a nu se mai abate de pe calea binelui. Avusese prilejul să vadă sub aspecte noi ticăloşia oamenilor şi mizeria societăţii, aspecte fragmentare

şi care, negreşit, nu arătau decât o parte a adevărului; soarta femeii redusă la Fantine; autoritatea publică întrupată de Javert. Înfundase din nou puşcăria, de rândul ăsta pentru că făcuse numai bine; îl năpădiseră alte amărăciuni; dezgustul şi oboseala puneau iarăşi stăpânire pe dânsul; chiar şi amintirea episcopului se eclipsa uneori, ca să reapară după aceea luminoasă şi biruitoare; dar, în cele din urmă, amintirea asta sfântă se învăluia în ceaţă. Cine ştie dacă Jean Valjean nu era pe cale de a-şi pierde curajul şi de a se prăbuşi din nou? Iubea şi se simţea din nou tare. Vai, nici el nu era mai sigur pe picioarele lui decât Cosette! El o ocrotea, ea îi dădea putere. Prin el, ea izbuti să-şi facă drum în viaţă; prin ea, el izbuti să rămână un om de treabă. El fu sprijinul acestui copil, şi nepătruns al cumpenei sorţii!

IV
Ce-a băgat de seamă chiriaşa principală

Jean Valjean avea grijă să nu iasă niciodată ziua. În fiecare seară, când începea să se întunece, se plimba un ceas sau două, câteodată singur, adesea împreună cu Cosette, prin aleile lăturalnice ale bulevardelor cele mai pustii sau intra în biserici, pe înnoptate. Se ducea mai cu seamă la Saint-Medard, care e biserica cea mai apropiată. Când n-o lua cu el pe Cosette, ea rămânea acasă cu bătrâna, dar bucuria fetei era să iasă cu dânsul. Un ceas petrecut lângă el îi era mai drag decât jocurile încântătoare cu Catherine. Mergea ţinând-o de mână şi spunându-i vorbe drăgălaşe.

Cosette era acum foarte veselă.

Bătrâna se îngrijea de gospodărie, gătea şi se ducea după târguieli.

Trăiau cu multă chibzuială, făcând zilnic puţin foc, dar ca nişte oameni foarte strâmtaräţi. Jean Valjean nu înlocuise nici una din mobilele pe care le găsise acolo la început; pusese numai să se facă o uşă plină în locul uşii cu geam de la odăiţa Cosettei.

Continua să poarte redingota lui galbenă, pantalonii negri şi pălăria uzată. Lumea de pe stradă îl credea sărac. Se întâmpla uneori ca o femeie milostivă să se întoarcă şi să-i dea de pomană. Jean Valjean primea şi se pleca până la pământ. Alteori se întâmpla să-i iasă înainte vreun nenorocit care cerşea; atunci se uita de jur împrejur dacă nu-l vede nimeni, se apropia de cerşetor pe furiş şi-i strecura în mână o monedă, adesea chiar o monedă de argint, apoi se depărta de el grăbit. Lucrul ăsta putea să-i aducă neplăceri. În cartier lumea începuse să-l cunoască sub numele de „cerşetorul care dă de pomană”.

Bătrâna chiriaşă principală, făptură ursuză, plină de invidie faţă de oricine, îl pândea pe Jean Valjean fără ca el să-şi dea seama. Era cam surdă, şi din pricina asta, flecară. Îi mai rămăseseră din alte vremuri doi dinţi, unul sus, altul jos, pe care-i clănţănea toată vremea. Îi pusese tot felul de întrebări Cosettei, care, neştiind nimic, nu-i putuse spune nimic,

decât că venea de la Montfermeil. Într-o dimineaţă, stând la pândă, îl văzu pe Jean Valjean intrând, cu un aer care bătrânei i se păru suspect, într-una din aripile nelocuite ale hardughiei. Se luă după el cu paşi de pisică bătrână şi putu să-l urmărească fără să fie văzută printr-o crăpătură a uşii. Jean Valjean, din mai multă prevedere, desigur, se întorsese cu spatele la această uşă. Bătrâna îl văzu cum, scotocindu-se în buzunar, dădu la iveală o cutie, nişte foarfeci şi un fir de aţă, îl văzu apoi desfăcându-şi căptuşeala unei pulpane a redingotei şi scoţând dintr-însa o bucată de hârtie gălbuie, pe care o desfăcu. Bătrâna băgă de seamă, înspăimântată, că era o hârtie de o mie de franci. Era a doua sau a treia pe care o vedea de când trăia. O luă la fugă îngrozită:

Puţin după aceea, Jean Valjean o căută şi o rugă să se ducă să-i schimbe hârtia de o mie de franci şi-i spuse că era rata semestrială a pensiei sale pe care o primise în ajun. „Unde?” se întreba bătrâna. El nu ieşise decât pe la şase seara, iar administraţia nu putea să fie deschisă la ora aceea. Bătrâna se duse să schimbe, făcând tot felul de presupuneri. Hârtia asta de o mie de franci, discutată şi înmulţită, dădu loc la o mulţime de trăncăneli înspăimântate printre cumetrele din strada Vignes-Saint-Marcel.

Peste câteva zile, se întâmplă ca Jean-Valjean, numai în vestă, să taie nişte lemne pe coridor. Bătrâna rămăsese să facă curat în odaie. Era singură, deoarece Cosette se dusese să admire lemnele tăiate; bătrâna zări redingota atârnată într-un cui şi începu s-o cerceteze cu de-amănuntul. Căptuşeala fusese cusută la loc. O pipăi cu atenţie şi i se păm că simte în pulpane şi pe la subsuori teancuri de hârtie. Erau, fără îndoială, alte hârtii de câte o mie de franci.

Băgă de seamă că prin buzunare se mai găseau tot felul de lucruri. Nu numai acul, foarfecele şi aţa pe care le văzuse, dar şi un portofel plin, un cuţit mare şi - amănunt suspect - câteva peruci de diferite culori. Fiecare dintre buzunarele redingotei părea să fie pregătit mai dinainte pentm împrejurări neprevăzute. Locuitorii hardughiei ajunseră aşa la sfârşitul iernii.

V
O monedă de cinci franci când cade face zgomot

Lângă Saint-Medard stătea un sărac, ghemuit pe marginea unei fântâni părăsite şi căruia Jean-Valjean îi dădea adesea de pomană. Nu trecea niciodată pe lângă el fară să-i dea câţiva gologani. Uneori sta de vorbă cu el. Cei care îl pizmuiau pe acest cerşetor spuneau că trebuie să fie „de la poliţie”. Era un bătrân ţârcovnic, de vreo şaptezeci şi cinci de ani, care mormăia întruna crâmpeie de rugăciuni.

Într-o seară, pe când Jean Valjean trecea pe acolo fără Cosette, îl văzu pe cerşetor la locul său obişnuit, sub felinarul care tocmai fusese aprins.

Omul părea, ca de obicei, că se roagă şi stătea cu capul în pământ. Jean Valjean se apropie de el şi-i strecură în mână pomana pe care i-o dădea întotdeauna. Cerşetorul ridică brusc privirea, se uită ţintă la Jean Valjean, pe urmă, din nou capul în jos. Mişcarea fusese făcută cu o repeziciune de fulger. Jean Valjean tresări. I se păru că întrezărise, la lumina felinarului, nu chipul blajin şi cucernic al bătrânului paracliser, ci un chip groaznic şi bine cunoscut. Avu senzaţia pe care o încerci trezindu-te deodată, pe întuneric, în faţa unui tigru. Se dădu înapoi îngrozit, încremenit, nemaicutezând nici să respire, nici să scoată vreun cuvânt, nici să stea pe loc, nici s-o ia la fugă, uitându-se la cerşetorul care-şi plecase capul acoperit cu o zdreanţă şi care parcă nu-şi mai dădea seama că Jean Valjean era acolo. În clipa aceea ciudată, un instinct, pesemne instinctul tainic al conservării, îl făcu pe Jean Valjean să nu scoată nici un cuvânt. Cerşetorul avea aceeaşi statură, aceleaşi petice, aceeaşi înfăţişare de totdeauna. „Aida-de! spuse Jean Valjean. Sunt nebun! Aiurez! Nu-i cu putinţă!” Şi se întoarse acasă adânc tulburat.

Abia îndrăznea să-şi mărturisească sie însuşi că figura pe care i se păruse c-a văzut-o era a lui Javert.

În timpul nopţii, gândindu-se la asta, îi păru rău că nu stătuse de vorbă cu omul acela, ca să-l facă să ridice capul încă o dată.

A doua zi, pe înserate, trecu din nou pe acolo. Cerşetorul era la locul său.

— Bună ziua, moşule! zise cu curaj Jean Valjean, dându-i un gologan.

Cerşetorul ridică ochii şi răspunse cu glas tânguitor:

— Bogdaproste, preamilostive domn!

Era într-adevăr bătrânul ţârcovnic.

Jean Valjean simţi că-i vine inima la loc. Începu să râdă. „Cum naiba mi s-a părut că e Javert? gândi el. Asta-i bună! Ce? Am început să am vedenii?” Apoi nu se mai gândi la asta.

Peste câteva zile, cam pe la ora opt seara, era în odaia lui şi o învăţa pe Cosette să silabisească cu glas tare, când auzi pe cineva deschizând şi închizând uşa casei. I se păru ciudat. Bătrâna, singurul chiriaş care mai era în casă, se culca întotdeauna de cum începea să se întunece, ca să nu ardă lumânarea. Jean Valjean îi făcu semn Cosettei să tacă. Auzea pe cineva urcând scara. În definitiv, putea să fie şi bătrâna, care s-o fi simţit rău şi s-o fi dus până la farmacie. Jean Valjean ascultă. Pasul era apăsat şi părea pasul unui bărbat; dar bătrâna avea pantofi mari şi nimic nu seamănă mai mult cu mersul unui bărbat decât mersul unei femei bătrâne. Cu toate astea, Valjean stinse lumânarea.

O trimise pe Cosette să se culce, şoptindu-i: „Culcă-te încetişor”. Pe când o săruta pe frunte, paşii se opriră. Jean Valjean rămase pe loc, tăcut, cu spatele spre uşă, în scaunul de pe care nu se mişcase, ţinându-şi răsuflarea, pe întuneric.

După ce se scurse un timp destul de lung, nemaiauzind nimic, se întoarse fără vreun zgomot şi, îndreptându-şi privirea spre uşa odăii, văzu o licărire de lumină prin gaura cheii. Lumina părea un fel de stea sinistră pe pata neagră a uşii şi-a peretelui. Era de bună seamă cineva acolo cu o lumânare în mână, şi care asculta.

Trecură câteva minute şi lumina se îndepărtă. Dar nu se auzi nici un zgomot de paşi, ceea ce însemna pesemne că cel care venise să tragă cu urechea îşi scosese pantofii.

Jean Valjean se trânti pe pat îmbrăcat şi nu închise ochii toată noaptea.

În zorii zilei, când aţipise de oboseală, fu trezit de scârţâitul unei uşi ce se deschidea la vreo mansardă din fundul coridorului, pe urmă auzi acelaşi mers al omului care urcase scara în ajun. Pasul se apropia. Sări din pat şi lipi ochiul de gaura cheii, care era destul de mare, sperând să vadă, când va trece pe acolo, cine era persoana care intrase noaptea în casă şi ascultase la uşa lui. Pe lângă camera lui Jean Valjean trecu într-adevăr un bărbat, de rândul ăsta fără să se oprească. Pe coridor era încă prea întuneric ca să-i poată vedea faţa; dar, când omul ajunse în dreptul scării, o rază de lumină de afară îi contară silueta şi Jean Valjean îl văzu din spate în întregime. Era un om înalt, cu o redingotă lungă, cu o bâtă sub braţ. Era statura uriaşă a lui Javert.

Jean Valjean ar fi putut încerca să-l mai vadă şi prin fereastra lui care dădea pe bulevard. Dar ar fi fost nevoit să deschidă această fereastră şi nu îndrăznea.

Nu încăpea îndoială că omul acela avea cheie şi intrase ca la el acasă. Cine îi dăduse o cheie? Ce putea însemna asta?

Pe la ceasurile şapte dimineaţa, când bătrâna veni să facă curat în odaie, Jean Valjean îi aruncă o privire pătrunzătoare, dar n-o întrebă nimic. Femeia nu i se păru deloc schimbată.

Pe când mătura, ea îi spuse:

— Domnul a auzit cumva astă-noapte pe cineva intrând!

La vârsta ei şi pe bulevardul acela, ceasurile opt seara erau totuna cu toiul nopţii.

— A! Aşa e! răspunse el cu tonul cel mai natural. Cine a fost?

— Un chiriaş nou, spuse bătrâna care s-a mutat în casa.

— Şi cum se numeşte?

— Nu prea ştiu nici eu. Dumont sau Daumont. Cam aşa ceva.

— Şi ce învârteşte acest domn Dumont?

Bătrâna se uită la el cu ochii ei mici de vulpe şi răspunse:

— Un pensionar ca şi dumneavoastră.

N-avea poate nici un gând ascuns. Lui Jean Valjean i se păru totuşi că ascunde ceva.

După ce plecă bătrâna, facu un fişic dintr-o sută de franci pe care-i avea într-un sertar şi-l băgă în buzunar. Cu toată grija cu care făcu această operaţie, ca să nu fie auzit că umblă cu bani, o piesă de cinci franci îi scăpă din mână şi alunecă cu zgomot pe duşumea.

Pe înserate coborî şi se uită cu luare-aminte de jur împrejur pe bulevard. Nu era nimeni. Bulevardul părea cu totul pustiu. Cineva s-ar fi putut totuşi ascunde pe după arbori.

— Haidem! îi spuse Cosettei.

O luă de mână şi ieşiră împreună.

CARTEA A CINCEA
LA VÂNĂTOARE CUMPLITĂ - HAITA TĂCUTĂ

I
Cotiturile strategiei

Aici e locul să facem o observaţie în legătură cu paginile ce vor urma şi cu altele de mai departe. Au trecut mulţi ani de când autorul cărţii de faţă, nevoit cu părere de rău să vorbească despre dânsul, lipseşte din Paris. De când a plecat de-acolo, Parisul s-a schimbat. S-a născut o viaţă nouă, care-i este oarecum necunoscută. Nu e nevoie să mai spună că iubeşte Parisul; acolo s-a format spiritul său. Din cauza dărâmăturilor şi-a reclădirilor, Parisul tinereţii sale, Parisul pe care-l păstrase cu religiozitate în minte, este în ceasul de faţă un Paris de altădată. Să ni se dea voie să vorbim de Parisul acela ca şi cum ar mai exista. Se prea poate ca autorul să spună cititorilor: „în strada cutare se află cutare casă” şi acolo să nu mai fie nici casa, nici strada amintită. Cititorii n-au decât să verifice, dacă vor să-şi dea osteneala. În ceea ce-l priveşte pe autor, el nu cunoaşte Parisul cel nou şi scrie, cu Parisul de altădată în faţa ochilor, păstrându-şi o iluzie la care ţine. Pentru el e o satisfacţie să-şi închipuie că în urma lui rămâne ceva din ceea ce vedea atunci când se afla la el acasă şi că nu s-a spulberat total. Atâta vreme cât cutreieri locurile natale, ţi se pare că străzile nu te interesează, că ferestrele, acoperişurile şi porţile n-au nici o însemnătate, că nu te leagă nimic de aceste ziduri, că pomii aceştia sunt ca toţi pomii, că în ochii tăi casele în care nu intri n-au nici un rost, că aceste caldarâmuri pe care calci nu-s decât pietre. Mai târziu, însă, când nu mai eşti acolo, bagi de seamă că străzile astea îţi sunt dragi, că acoperişurile, ferestrele şi porţile astea îţi lipsesc, că zidurile astea îţi sunt necesare, că pomii ăştia sunt prietenii tăi, că în aceste case în care nu intrai, intrai totuşi în fiecare zi şi că ai lăsat ceva din tine, din sângele tău, din inima ta, pe lespezile astea. Toate aceste locuri pe care nu le mai vezi, pe care poate nu le vei mai vedea niciodată şi a căror imagine ai păstrat-o în minte, dobândesc un farmec dureros, îţi revin dinaintea ochilor cu tristeţea unei vedenii, te fac să vezi pământul făgăduinţei şi sunt, ca să zic aşa, însuşi chipul Franţei; şi ne sunt dragi şi le evocăm aşa cum sunt, aşa cum erau, şi ne încăpăţânăm, şi nu vrem să schimbăm nimic, pentru că înfăţişarea patriei ne e dragă cum ne e drag obrazul mamei.

Să ne fie, aşadar, îngăduit să vorbim de trecut ca de timpul de faţă. Acestea spuse, îi rugăm pe cititori să ţină seama de ele şi trecem mai departe.

Jean Valjean ieşise repede din bulevard şi o luase razna pe străzi, făcând cât mai multe ocoluri cu putinţă, întorcându-se uneori brusc pe acelaşi drum, pentru ca să se încredinţeze că nu era urmărit.

Manevra aceasta este caracteristică cerbului fugărit. Acolo unde urmele se pot întipări pe pământ, manevra asta are între alte foloase şi pe acela că-i înşeală şi pe vânători şi pe câini prin urmele de dus şi întors. E ceea ce vânătorii numesc „falsa întoarcere a vânatului în vizuina sa”.

Era o noapte cu lună plină. Pe Jean Valjean nu-l stânjenea. Luna, care era încă foarte aproape de orizont, desena pe străzi pete mari de umbră şi lumină. Jean Valjean putea să se strecoare de-a lungul caselor şi zidurilor de pe partea întunecoasă şi să cerceteze partea luminată. Poate că nu-i da prin gând că partea întunecoasă scăpa cercetării sale. Totuşi, pe toate străduţele pustii din jurul străzii Poliveau rămase încredinţat că nu-l urmărea nimeni.

Cosette mergea fără să pună vreo întrebare. Suferinţele îndurate în primii şase ani ai vieţii îi strecuraseră un fel de pasivitate în fire. De altfel - şi asupra acestei constatări vom mai avea prilejul să revenim — fără să-şi dea prea bine seama, se obişnuise cu ciudăţeniile bătrânului şi cu capriciile soartei. Şi pe urmă, lângă el se simţea în siguranţă.

Nici Jean Valjean nu ştia mai bine decât Cosette încotro mergea. Avea încredere în Dumnezeu şi ea avea încredere în el. I se părea că ţine şi el de mână pe cineva mai mare decât dânsul; avea impresia că e condus de o făptură nevăzută. Încolo, n-avea nici un gând hotărât, nici un plan, nici un proiect. Nici măcar nu era cu totul încredinţat că fusese Javert; şi, pe urmă, se putea să fi fost Javert, dar fără să ştie că el e Jean Valjean. Nu era travestit? Nu-l socoteau mort? De câteva zile se întâmplau totuşi lucruri care păreau ciudate. Pentru el era de-ajuns. Luase hotărârea să nu se mai întoarcă în casa Gorbeau. Întocmai ca un animal alungat din culcuşul lui, căuta o gaură să se ascundă, până ce va găsi una în care să se adăpostească.

Jean Valjean făcu tot felul de ocoluri prin cartierul Mouffetard, care dormea ca pe vremea evului mediu, supunându-se semnalului de culcare; trecu, în diferite feluri, prin manevre savante, din strada Censier în strada Copeau, prin strada Battoir-Saint-Victor în strada Puits-l’Ermite. Se pot găsi pe-acolo gazde, dar nici nu-i trecu prin gând să intre undeva, socotind că nu e ceea ce-i trebuie. Într-adevăr, nu se îndoia că, dacă cumva îi dăduseră de urmă, aveau să-l slăbească.

În clipa când sunau ceasurile unsprezece la Saint-Etienne, du Mont tocmai trecea pe strada Pontoise, prin faţa localului comisariatului de poliţie, care se afla la numărul 14. Instinctul despre care am pomenit mai sus îl făcu, după câteva clipe, să întoarcă capul. Văzu atunci foarte limpede, la lumina felinarului comisariatului, trei oameni care-l urmăreau foarte de-aproape, trecând unul după altul pe sub acest felinar în partea întunecoasă a străzii. Unul dintre ei intră în curtea comisariatului. I se păru cu deosebire suspect cel ce mergea în frunte.

— Hai, fetiţo! îi spuse el Cosettei şi se grăbi să părăsească strada Pontoise.

Făcu un ocol, trecu prin spatele pasajului Patriarhilor, care era închis la ora aceea, o luă pe strada Epée-de-Bois şi pe strada Arbalete şi se înfundă în strada Poştei.

Există acolo o răspântie, unde este astăzi Colegiul Rollin, şi de unde începe strada Neuve-Sainte-Genevieve.

Credem că nu mai e nevoie să spunem că strada Neuve-Sainte-Genevieve e o stradă veche şi că nici măcar la zece ani o dată nu trece vreo diligenţă pe strada Poştei. Pe strada aceasta a Poştei locuiau prin veacul al XIII-lea nişte olari şi numele ei adevărat e *rue de Post*.

Luna lumina puternic răspântia. Jean Valjean se strecură sub umbra unei porţi, socotind că, dacă oamenii aceia îl mai urmăreau, el o să-i poată vedea foarte bine când vor trece prin lumină.

În adevăr, nu trecuseră nici trei minute şi oamenii se arătară. Acum erau patru, toţi de statură înaltă, îmbrăcaţi cu redingote lungi, cafenii, cu pălării rotunde şi cu nişte bâte mari în mână. Erau tot atât de înfricoşători prin statura lor înaltă şi prin pumnii lor enormi, ca şi prin mersul lor ameninţător în întuneric. Ai fi spus că sunt patra năluci deghizate în târgoveţi.

Se opriră în mijlocul răspântiei şi se strânseră laolaltă ca şi cum ar fi stat la sfat. Erau nehotărâţi. Cel ce părea că-i conduce se întoarse şi arătă cu mâna în direcţia pe unde o luase Jean Valjean; altul făcea impresia că arată cu oarecare încăpăţânare direcţia opusă. Când cel dintâi se întoarse din nou, lumina lunii îi căzu de-a dreptul pe faţă şi Jean Valjean îl recunoscu fără greş pe Javert.

II
Din fericire, pe podul Austerlitz trec căruţe

Jean Valjean nu mai avea nici o îndoială; spre norocul lui, oamenii aceia se mai îndoi au încă. Se folosi de nehotărârea lor; ei pierdeau vremea, el o câştiga. Ieşi de sub poarta unde se pitise şi-o apucă pe strada Poştei înspre Grădina Plantelor. Cosette începuse să obosească. O luă în braţe şi o duse aşa mai departe. Pe stradă nu trecea nimeni, felinarele nu fuseseră aprinse, pentru că era lună.

Grăbi pasul.

În câteva salturi ajunse la olăria Goblet, pe faţada căreia se putea citi foarte bine la lumina lunii vechea inscripţie:

Fabrica lui Goblet-fiul este-aici
Se găsesc ghivece, oale mari şi mici,
Cărămizi, olane; tuburi, plăci pătrate –
Tuturor le vindem bucuroşi pe toate.

Lăsă în urmă strada Cheii, pe urmă fântâna Saint-Victor, o luă de-a lungul Grădinii Plantelor, pe uliţele joase, şi ajunse la Chei. Acolo întoarse capul. Pe chei nu era nimeni. Străzile erau pustii. Nimeni în urma lui. Răsuflă.

Ajunse la podul Austerlitz.

Pe vremea aceea se mai plătea încă taxa de trecere.

Se duse la biroul vămii şi dădu cinci centime.

— Trebuie să plăteşti zece, zise invalidul care încasa taxele. Ai în braţe un copil care poate umbla. Plăteşte pentru amândoi.

Plăti, cu părere de rău că trecerea lui dăduse loc la discuţie. Când fugi, trebuie să te strecori.

O căruţă mare tocmai trecea podul peste Sena, îndreptându-se ca şi dânsul spre malul drept. Îi fu de folos. Putu străbate astfel podul la umbra căruţei.

Pe la mijlocul podului, Cosette, simţindu-şi picioarele amorţite, spuse că vrea să meargă. O lăsă jos şi-o apucă din nou de mână.

După ce trecu podul, văzu înaintea lui, spre dreapta, nişte şantiere; porni într-acolo. Ca să ajungă însă la ele, trebuia să străbată un spaţiu destul de mare, deschis şi luminat. Nu stătu mult pe gânduri. Cei care-l fugăreau îi pierduseră desigur urma, aşa încât Jean Valjean se socotea în afară de orice pericol. Era căutat, e drept, dar urma nu i-o găsiseră.

Între două şantiere îngrădite cu ziduri se deschidea o ulicioară: strada Chemin-Vert-Saint-Antoine. O stradă îngustă, întunecoasă, făcută parcă anume pentru el. Înainte de-a o apuca pe acolo, mai întoarse o dată capul.

Din punctul unde se afla, vedea în toată lungimea podului Austerlitz.

Patru umbre tocmai treceau podul.

Umbrele erau cu spatele spre Grădina Plantelor şi se îndreptau spre malul drept.

Cele patru umbre erau cei patru oameni care-l urmăreau.

Jean Valjean simţi fiorii fiarei încolţite.

Îi mai rămânea o nădejde: că aceşti patru oameni nu se aflau încă pe pod şi nu-l zăriseră în clipa când trecuse cu Cosette de mână prin spaţiul luminat.

În cazul acesta, apucând-o pe ulicioara din faţa lui, dacă izbutea să ajungă la şantiere, în bălţi, printre lanuri, prin maidane, ar fi putut să scape.

I se păru că o poate lua fară teamă pe ulicioara aceea liniştită şi porni într-acolo.

III
Cercetaţi planul Parisului din 1727

După vreo trei sute de paşi ajunse la uliţa care se bifurca. Se împărţea în două străduţe, care o luau una la stânga, iar alta la dreapta. Jean Valjean avea parcă înaintea lui cele două braţe ale unui Y. Pe unde s-o apuce?

Fără să şovăie, o luă la dreapta.

De ce?

Pentru că braţul din stânga ducea spre un cartier mărginaş, adică spre părţile locuite, iar braţul din dreapta ducea spre câmp, deci spre locuri pustii.

Cu toate acestea nu mai mergea destul de repede. Mersul Cosettei încetinea şi mersul lui Jean Valjean.

O luă din nou în braţe. Cosette îşi puse capul pe umărul bătrânului şi nu suflă o vorbă.

El se întorcea din când în când şi se uita. Avea grijă să meargă tot mereu pe partea întunecoasă a străzii. În spatele lui strada era dreaptă. A doua şi a treia oară când întoarse capul nu văzu nimic; domnea o tăcere adâncă; îşi văzu de drum ceva mai liniştit. La un moment dat, întorcându-se din nou, i se păru că vede - pe partea străzii pe unde trecuse, departe, în întuneric - ceva care se,mişca. Se repezi înainte, zorit, nădăjduind să găsească vreo străduţă laterală, s-o ia pe-acolo şi să-şi piardă încă o dată urma.

Ajunse în dreptul unui zid.

Dar zidul acesta nu făcea cu neputinţă trecerea mai departe; era un zid ce mărginea o străduţă transversală în care dădea strada pe care o luase Jean Valjean.

Şi de rândul ăsta trebuia să se hotărască: s-o ia la dreapta sau la stânga. Se uită la dreapta. Străduţa se prelungea, frângându-se, printre construcţii - şure şi şoproane - şi se termina cu o fundătură. Se vedea perfect fundătura; un perete alb, înalt.

Se uită spre stânga. Străduţa din partea asta era deschisă, iar la vreo două sute de paşi dădea într-altă stradă. În partea asta era scăparea.

În clipa când Jean Valjean voi s-o ia la stânga, ca să-ncerce s-ajungă în strada pe care-o întrezărea la căpătai străduţei, văzu, la încrucişarea ei cu strada aceea pe unde voia s-o apuce, un fel de matahală neagră stând nemişcată acolo.

Era cineva, un bărbat care, fără îndoială, se postase acolo şi care, păzind drumul, aştepta.

Jean Valjean se dădu înapoi.

Punctul din Paris unde se afla Jean Valjean, situat între cartierul Saint-Antoine şi La Rapée, e unul dintre cele pe care lucrările noi l-au transformat cu total - urâţindu-l după unii, transfigurându-l după alţii. Plantaţiile, şantierele şi vechile clădiri au dispărut. Astăzi sunt acolo străzi late, noi, arene, circuri, hipodromuri, staţii de căi ferate, închisoarea Mazas; într-un cuvânt, progresul cu corectivele lui.

Acum o jumătate de veac, în graiul popular obişnuit, întemeiat numai pe tradiţii - care se încăpăţânează să-i spună Institutului „Cele patru naţiuni”, iar Operei Comice „Feydeau” - locul unde ajunsese Jean Valjean se numea „Petit-Picpus”. Poarta Saint-Jacques, poarta Paris, bariera Sergenţilor, Porcherons, Galiote, Célestins, Capucins, Mail, La Bourbe, l’Arbre-de-Cracovia, la Petite-Pologne, la Petit-Picpus - sunt numele Parisului de altădată, dăinuind peste cel nou. Memoria poporului veghează asupra acestor rămăşiţe ale trecutului.

Petit-Picpus, care de altfel a avut o existenţă mărginită şi n-a fost niciodată altceva decât un început de cartier, avea înfăţişarea aproape monahală a unui oraş spaniol. Drumurile erau prea puţin pietruite, străzile aveau prea puţine case. În afară de câteva străzi despre care vom vorbi, total era ziduri şi singurătate. Nu exista nici o dugheană, nu se vedea nici

o trăsură; pe ici pe colo, câte o lumânare aprinsă la ferestre, şi toate luminile stinse după ora zece. Grădini, mănăstiri, şantiere, băltoace, câteva case joase şi ziduri înalte cât casa.

Aşa era cartierul ăsta în secolul trecut. Revoluţia îl răvăşise zdravăn. Edilitatea republicană îl dărâmase, îl pustiise, îl ciopârţise. Se făcuseră acolo depozite de dărâmături. Acum treizeci de ani cartierul începuse să dispară sub pospăiala construcţiilor noi. Astăzi a pierit cu totul. Petit-Picpus, a cărui urmă n-a fost păstrată de nici un plan actual, e destul de limpede menţionat, în planul din 1727, tipărit la Paris de Denis Thierry, strada Saint-Jacques, în faţa străzii de Plâtre şi la Lyon de Jean Girin, cu firma *A la Prudence*, strada Merciere. Petit-Picpus avea ceea ce am numit noi un Y de străzi, alcătuit din strada Chemin-Vert-Saint-Antoine, desfăcută în două ramificaţii, cea din stânga purtând numele de stradela Picpus, iar cea din dreapta numele de strada Polonceau. Cele două ramificaţii ale lui Y erau unite la vârf printr-o linie. Linia aceasta se numea strada Droit-Mur. Strada Polonceau se sfârşea acolo; strada Picpus mergea mai departe şi urca până-n Piaţa Lenoir. Venind dinspre Sena şi ajungând la capătul străzii Polonceau, aveai în stânga strada Droit-Mur, cotind brusc în unghi drept, în faţă zidul acestei străzi, iar la dreapta o prelungire trunchiată a străzii Droit-Mur fără ieşire, numită fundătura Genrot.

Acolo se afla Jean Valjean.

Aşa cum am spus, zărind matahala neagră ce sta de pază în colţul unde strada Droit-Mur se întâlnea cu stradela Picpus, Valjean dădu înapoi. De bună seamă, fantoma aceea îl pândea.

Ce să facă?

Nu mai avea vreme să se întoarcă. Cei ce se mişcau în umbră, la oarecare distanţă în spatele lui, erau fără îndoială Javert şi oamenii lui. Javert ajunsese probabil la începutul străzii la al cărei capăt se afla Jean Valjean. Javert, de bună seamă, cunoştea acest mic labirint şi-şi luase toate măsurile de prevedere, trimiţând pe unul dintre oamenii săi să păzească ieşirea. Presupunerile astea, care păreau cu totul întemeiate, se învolburară îndată, ca o mână de praf luată pe neaşteptate de vânt, în mintea chinuită a lui Jean Valjean. Cercetă fundătura Genrot; era închisă. Cercetă stradela Picpus; acolo era o sentinelă. Vedea silueta aceea întunecată care se desprindea neagră pe caldarâmul alb, scăldat de lună. Să înainteze, însemna să cadă în mâna omului aceluia. Să se întoarcă, însemna să cadă în mâna lui Javert. Jean Valjean se simţea prins ca într-o plasă care se strângea încetişor. Se uită la cer cu disperare.

IV
Încercări de scăpare

Pentru a înţelege ceea ce va urma, e nevoie să ne închipuim cu exactitate stradela Droit-Mur şi cu deosebire unghiul lăsat la stânga

atunci când ieşeai din strada Polonceau ca să intri pe stradela asta. Stradela Droit-Mur era pe partea dreaptă aproape în întregime mărginită, până în ulicioara Picpus, de case cu aspect sărăcăcios; pe stânga, o singură clădire cu înfăţişare severă, compusă din mai multe corpuri de case care creşteau cu câte un etaj sau două, pe măsură ce se apropiau de stradela Picpus; aşa încât clădirea asta, foarte înaltă înspre stradela Picpus, era joasă de tot înspre strada Polonceau. Acolo, în unghiul de care am pomenit, se micşora atât de mult, încât nu mai rămânea decât un zid. Zidul ăsta nu se sfârşea chiar în stradă, ci forma un fel de colţ foarte turtit, ascuns, prin cele două unghiuri ale lui, celor doi observatori care s-ar fi aflat unul în strada Polonceau, iar altul în strada Droit-Mur.

Pornind de la cele două unghiuri ale colţului, zidul se prelungea pe strada Polonceau până la casa cu numărul 49, iar pe strada Droit-Mur, unde era mult mai scurt, până la clădirea întunecată despre care am vorbit şi al cărei calcan în tăia, făcând astfel în stradă încă un colţ turtit. Calcanul acesta avea un aspect întunecat; nu se vedea pe el decât o singură fereastră sau, mai exact, două obloane căptuşite cu tablă de zinc, totdeauna închise.

Înfăţişarea locului pe care-l descriem aici este de o riguroasă exactitate şi va trezi fără îndoială o amintire foarte limpede în mintea foştilor locuitori ai cartierului. Colţul turtit era acoperit în întregime de ceva ce părea o poartă uriaşă şi dărăpănată. Era o vastă îmbinare uniformă de scânduri perpendiculare, cele de sus mai late decât cele de jos, legate prin nişte fâşii lungi de fier, puse de-a curmezişul. Într-o parte se afla o intrare de dimensiuni obişnuite şi care nu fusese croită acolo de mai mult de cincizeci de ani.

Un tei îşi întindea ramurile pe deasupra acestei porţi, iar zidul era acoperit de iederă în partea dinspre Polonceau.

în primejdia care-l pândea pe Jean Valjean, clădirea aceasta întunecată, care-i părea nelocuită şi singuratică, îl ispitea. O cercetă repede cu privirea. Îşi spunea că dacă ar izbuti să intre acolo, ar fi poate salvat. Avu de la început un gând şi o speranţă.

În partea din mijloc a faţadei acestei clădiri, spre strada Droit-Mur, la ferestrele tuturor etajelor se aflau nişte jgheaburi vechi de plumb. Diversele ramificaţii ale burlanelor, care mergeau de la un burlan central la toate aceste jgheaburi, desenau pe faţadă un fel de copac. Ţevile acestea ramificate cu o mulţime de coturi imitau acele ramuri uscate de viţă de vie care se răsuceau pe faţadele fermelor de altădată.

Acest spalier ciudat, cu crengi de tinichea şi de fier, a fost cel dintâi lucru care i-a atras atenţia lui Jean Valjean. O aşeză pe Cosette lângă un stâlp, spunându-i să nu scoată o vorbă şi alergă spre locul unde burlanul atingea caldarâmul. Poate avea să izbutească în vreun fel să sară pe-acolo şi să intre în casă. Dar burlanul era stricat, nu mai era bun de nimic şi abia se mai ţinea în zid. De altminteri, toate ferestrele acestei clădiri tăcute erau zăbrelite cu drugi groşi de fier, până şi mansardele de la acoperiş. Şi pe urmă, luna lumina din plin această faţadă, iar omul care o vedea din capătul străzii l-ar fi zărit pe Jean Valjean încercând să se caţere

pe ea. În sfârşit, ce era de făcut cu Cosette? Cum ar fi putut s-o ridice la înălţimea unei case cu trei etaje?

Renunţă să se mai agaţe de burlan şi se târî de-a lungul zidului, ca să se întoarcă în strada Polonceau.

Când ajunse la colţul unde o lăsase pe Cosette, băgă de seamă că acolo nu putea fi văzut de nimeni. Era ferit, aşa cum am spus, de toate privirile, din oricare parte ar fi venit. Afară de asta, era întuneric. În sfârşit, acolo erau două porţi. Poate va izbuti să le forţeze. Zidul deasupra căruia vedea teiul şi iedera dădea fără îndoială în vreo grădină, unde să poată cel puţin să se ascundă, deşi copacii nu înfruziseră încă, şi să-şi petreacă acolo restul nopţii.

Vremea trecea. Trebuia să se grăbească.

Dibui la poarta boltită şi băgă de seamă numaidecât că era zăvorâtă şi pe dinăuntru şi pe dinafară.

Se apropie de cealaltă poartă mare cu mai multă speranţă. Era groaznic de dărăpănată; însăşi imensitatea ei o făcea mai puţin rezistentă; scândurile erau putrezite, legăturile de fier, trei la număr, erau ruginite.

I se păru cu putinţă să pătrundă prin îngrădirea asta şubredă.

Se uită mai atent şi băgă de seamă că poarta nu era chiar o poartă. Nu avea nici balamale, nici vopsea, nici broască, nici deschizătură la mijloc. Legăturile de fier o străbăteau de la un capăt la altul fără întrerupere. Prin crăpăturile scândurilor întrezări nişte pietre de zidărie şi nişte bolovani cimentaţi grosolan, pe care trecătorii îi mai puteau vedea şi acum zece ani. Descurajat, îşi mărturisi că această aşa-zisă poartă era pur şi simplu căptuşeala de lemn a unei clădiri de care era lipită. Era lesne să scoţi o scândură, dar te pomeneai în faţa unui zid.

V
Un lucru care n-ar fi cu putinţă la lumina gazului aerian

În clipa aceea un zgomot scurt şi cadenţat începu să se audă la o oarecare depărtare. Jean Valjean cuteză să arunce o privire dincolo de colţul srăzii. Din strada Polonceau ieşise o patrulă de şapte sau opt soldaţi. Vedea cum le străluceau baionetele. Veneau spre el.

Soldaţii, în fruntea cărora desluşea statura înaltă a lui Javert, înaintau încet şi cu grijă. Se opreau destul de des. Se vedea bine că cercetau cu atenţie toate colţurile zidurilor, toate porţile şi ulicioarele.

Era, fară nici o îndoială, o patrulă obişnuită, pe care Javert o întâlnise şi căreia îi poruncise să-l urmeze..

Cele două ajutoare ale lui Javert mergeau printre soldaţi.

Aşa cum umblau, şi cu opririle pe care le făceau, le trebuia un sfert de oră până să ajungă la locul unde se afla Jean Valjean. Fu o clipă cumplită. Abia câteva minute îl mai despărţeau pe Jean Valjean de acea prăpastie

înfiorătoare care i se deschidea în faţă pentru a treia oară. Iar ocna nu era de data asta ocnă şi numai ocnă, ci era pierderea pentru vecie a Cosettei; cu alte cuvinte, o viaţă care se asemăna cu lăuntrul unui mormânt.

Nu mai era cu putinţă decât un singur lucru.

Despre Jean Valjean s-ar fi putut spune, spre deosebire de alţi oameni, că purta cu el doi desagi: într-unul avea cugetul unui sfânt, iar în celălalt priceperea de temut a unui ocnaş. Scotocea într-unul sau în celălalt, după împrejurări.

După cum ne amintim, între alte felurite îndemânări, trecea, datorită numeroaselor lui evadări de la ocna din Toulon, drept meşter în arta neobişnuită de a se ridica pe colţul drept al unui zid, la nevoie până la înălţimea celui de-al şaselea etaj, proptindu-se în ceafă, în umeri, în şolduri şi în genunchi, abia ajutându-se de rarele ieşituri ale pietrei; măiestrie care a făcut atât de înspăimântător şi de vestit colţul curţii Conciergerie din Paris, pe unde scăpase acum vreo douăzeci de ani condamnatul Battmolle.

Jean Valjean măsură cu ochii zidul deasupra căruia se vedea teiul. Era înalt de vreo optsprezece picioare. Colţul pe care-l făcea cu faţada clădirii celei mari era astupat în partea de jos cu o construcţie de formă triunghiulară, ridicată parcă anume ca să ferească locul acela prea bine adăpostit de pângărirea trecătorilor. Această umplere preventivă a colţurilor era foarte obişnuită la Paris.

Construcţia avea o înălţime de aproape cinci picioare. Din vârful ei şi până pe zid nu mai erau decât patrusprezece.

Capătul de sus al zidului era făcut din piatră netedă, fără grinzi.

Greutatea era Cosette. Cosette nu ştia să se caţere pe un zid. S-o părăsească? Jean Valjean nici nu se gândea. S-o ia cu el, cu neputinţă. Ca să facă astfel de ascensiuni, omul are nevoie de toate puterile lui. Cea mai neînsemnată povară i-ar muta centrul de greutate şi l-ar trânti la pământ.

I-ar fi trebuit o frânghie. Jean Valjean n-avea. Unde să găsească o frângie, la miezul nopţii, pe strada Polonceau? Să fi avut un regat, cu siguranţă că Jean Valjean l-ar fi dat în clipa aceea pentru o frânghie.

Toate împrejurările extreme au o străfulgerare a lor, care uneori ne orbeşte, iar alteori ne luminează.

Privirea deznădăjduită a lui Jean Valjean întâlni stâlpul felinarului din fundătura Genrot.

În vremea aceea pe străzile Parisului nu existau becuri de gaz. Odată cu căderea nopţii se aprindeau lămpile, puse din loc în loc, şi care erau stinse şi coborâte cu ajutorai unei funii ce trecea strada de la un trotuar la celălalt şi era vârâtă în jgheabul stâlpului. Scripetele pe care se înfăşură frânghia era închis sub lampă într-un dulăpior de fier, a cărui cheie o avea lampagiul şi însăşi funia era apărată până la o înălţime oarecare de un înveliş de metal.

Jean Valjean, cu energia celui ce luptă pe viaţă şi pe moarte, trecu strada dintr-o săritură, intră în fundătură, forţă broasca dulăpiorului cu vârful cuţitului şi după o clipă se întoarse lângă Cosette. Avea o funie. Aceşti oameni întunecaţi, care trăiesc de azi pe mâine, în luptă cu

destinul, nu stau pe gânduri. Am arătat că în noaptea aceea felinarele nu erau aprinse. Cel din fundătura Genrot era aşadar stins, ca toate celelalte, şi puteai trece pe lângă el fără să bagi de seamă că lampa nu era la locul ei.

Toate acestea - ora, locul, întunericul, îngrijorarea lui Jean Valjean, mişcările lui neobişnuite, acel du-te-vino - începeau s-o nelinişească pe Cosette. Orice alt copil în locul ei ar fi început de mult să ţipe. Ea se mărgini să-l tragă pe Jean Valjean de pulpana hainei. Se auzea din ce în ce mai limpede zgomotul patrulei care se apropia.

— Tată, spuse ea încet, mi-e frică! Cine vine de-acolo?

— Ssst! răspunse nenorocitul. E doamna Thénardier.

Cosette tresări. El adăugă:

— Să nu scoţi o vorbă! Lasă-mă pe mine! Dacă ţipi sau dacă plângi, doamna Thénardier, care te pândeşte, vine să te ia.

Apoi, fără să se grăbească, dar şi fără să piardă vreme, cu o precizie hotărâtă şi cu mişcări scurte, cu atât mai admirabile în clipa aceea, cu cât Javert şi patrula lui puteau să se ivească dintr-un moment în altul, îşi desfăcu cravata, o trecu împrejurul trapului Cosettei pe sub subsuori, având grijă să nu vatăme copilul, prinse cravata de un capăt al funiei, cu ajutoral acelui nod pe care marinarii îl numesc nod de rândunică, luă celălalt capăt al funiei între dinţi, îşi scoase ghetele şi ciorapii pe care îi azvârli peste zid, se sui pe construcţia de moloz, şi începu să se ridice pe colţul dintre zid şi faţadă, cu tot atâta dibăcie şi siguranţă de parcă ar fi avut o treaptă sub călcâie şi sub coate.

Nu se scursese nici jumătate de minut şi era în genunchi sus, pe zid.

Cosette îl privea uluită, fără să scoată o vorbă. Cuvintele lui Jean Valjean şi numele doamnei Thénardier o îngheţaseră.

Auzi deodată vocea lui Jean Valjean, care îi strigă, destul de încet de altfel:

— Lipeşte-te de perete!

Îl ascultă.

— Să nu scoţi o vorbă şi să nu-ţi fie frică! urmă Jean Valjean.

Ea se simţi deodată ridicată de la pământ.

Până să-şi dea seama ce e cu ea, era sus pe zid.

Jean Valjean o apucă, o puse în spinare, îi luă amândouă mânuţele în mâna lui stângă, se culcă pe burtă şi merse de-a buşelea de-a lungul zidului până la capăt. Aşa cum îşi închipuise, acolo se afla o clădire al cărei acoperiş pleca de la înălţimea împrejmuirii de lemn şi cobora până foarte aproape de pământ, pe un plan uşor înclinat, care atingea teiul.

Întâmplarea era fericită, pentru că în partea asta zidul era mult mai înalt decât spre stradă. Jean Valjean întrezărea sub el pământul, la o mare distanţă.

Tocmai ajunsese la planul înclinat al acoperişului şi nu se despărţise bine de creasta zidului, când o larmă cumplită îi vesti sosirea patrulei. Se auzea glasul tunător al lui Javert:

— Scotociţi fundătura! Strada Droit-Mur e păzită şi ulicioara Picpus de asemenea. Îmi pun capul că e în fundătură.

Soldaţii se repeziră în fundătura Genrot.

Jean Valjean se lăsă să alunece de-a lungul acoperişului; ajunse, ţinând-o mereu pe Cosette, până în dreptul teiului şi sări la pământ. Fie de teamă, fie de curaj, Cosette nu scoase o vorbă. Avea numai mâinile puţin zdrelite.

VI
Începutul unei enigme

Jean Valjean se afla într-un fel de grădină foarte întinsă, de o formă neobişnuită, într-una din acele grădini triste, făcute parcă să fie privită iarna şi noaptea. Grădina asta de formă lunguiaţă avea o alee de plopi înalţi în fund, arbori destul de stufoşi prin colţuri şi un spaţiu gol în mijloc, unde se afla un singur copac foarte mare, apoi vreo câţiva răsuciţi şi zbârliţi ca nişte mărăcini mari, răzoare cu legume, straturi cu pepeni, ale căror clopote de sticlă străluceau sub lună, şi un puţ părăginit. Se găseau ici-colo bănci de piatră, acoperite cu muşchi negru. Aleile erau drepte şi mărginite cu arbuşti mici şi întunecaţi. Jumătate din alei erau năpădite de iarbă, iar un putregai verzui acoperea restul.

Jean Valjean avea lângă el clădirea de pe al cărei acoperiş coborâse, o grămadă de surcele şi, în spatele surcelelor, stătea lipită de perete o statuie de piatră al cărei chip mutilat nu mai era decât o mască fără formă, ce apărea neclar în întuneric.

Clădirea era un fel de ruină în care se puteau deosebi odăi dărâmate, dintre care una, plină ochi, părea să fie folosită drept magazie.

Clădirea cea mare din strada Droit-Mur, care făcea colţ cu strada Picpus, avea două faţade în formă de triunghi ce dădeau spre grădină. Aceste faţade erau pe dinăuntru şi mai tragice încă decât pe dinafară. Toate ferestrele aveau gratii. Nu se zărea acolo nici o lumină. La etajele de sus se aflau streşini înaintate, ca la închisori. Una dintre faţadele astea îşi arunca umbra asupra celeilalte şi o lăsa apoi să cadă peste grădină, ca un linţoliu negru şi nesfârşit. Nu se mai zărea vreo altă casă. Fundul grădinii se pierdea în ceaţă şi în noapte. Cu toate astea, deosebea într-a-colo, nelămurit, ziduri care se întretăiau, ca şi cum ar mai fi fost şi alte grădini dincolo, precum şi acoperişurile joase de pe strada Polonceau.

Nu se poate închipui un loc mai sălbatic şi mai singuratic decât grădina aceea. Era pustie, ceea ce era uşor de înţeles din pricina orei; dar locul nu părea făcut pentm ca să treacă cineva pe-acolo, fie şi la amiază.

Prima grijă a lui Jean Valjean fusese să-şi găsească ghetele şi să le încalţe, iar apoi să intre cu Cosette în magazie. Cel care evadează nu se socoteşte niciodată îndeajuns de ascuns. Fetiţa, care se gândea mereu la doamna Thénardier, îi împărtăşea instinctul de a se adăposti cât mai bine cu putinţă.

Cosette tremura şi se strângea lângă el. Se auzea tropotul zgomotos al patrulei care scotocea fundătura şi strada, se auzea cum puştile se

loveau de pietre, ordinele pe care Javert le dădea agenţilor puşi de el, precum şi sudălmile lui, amestecate cu vorbe care nu se înţelegeau deloc.

După un sfert de ceas, învălmăşeala aceea furtunoasă începu să se depărteze. Jean Valjean nici nu mai răsufla.

Pusese mâna, uşor, pe mâna Cosettei.

De altfel, singurătatea în care se afla era atât de neaşteptat de liniştită, încât gălăgia aceea îngrozitoare, atât de violentă şi atât de apropiată, nu o tulburase câtuşi de puţin. Parcă zidurile acelea ar fi fost ridicate cu pietrele surde despre care vorbeşte Scriptura.

Deodată, în mijlocul acelei linişti, se ridică un nou zgomot; un zgomot ceresc, divin, blând, pe atât de fermecător, pe cât fusese celălalt de groaznic. Era un imn care ieşea din beznă, o minune de rugă şi armonie în tăcerea întunecată şi înfricoşătoare a nopţii; voci de femei, dar voci alcătuite totodată de glasuri neprihănite de fecioare şi din glasuri nevinovate de copii, voci de dincolo de lume, care seamănă cu acelea pe care nou-născuţii le mai aud încă, şi cei ce trag să moară încep să le audă. Cântecul acesta venea din clădirea întunecată care domina grădina. În clipa în care larma demonilor se îndepărta, s-ar fi spus că un cor de îngeri se apropia în umbră.

Cosette şi Jean Valjean căzură în genunchi.

Nu ştiau ce era, nu ştiau unde se găseau, dar simţeau amândoi, bărbatul şi copilul, pocăitul şi cel nevinovat, că trebuiau să îngenunche.

Vocile acelea erau şi mai ciudate pentru că nu împiedicau clădirea de a părea goală. Era ca un cântec supranatural într-o casă nelocuită.

Pe când vocile acelea cântau, Jean Valjean nu se mai gândea la nimic. Nu mai vedea noaptea. Vedea un cer albastru. I se părea că simte cum i se deschid acele aripi pe care le avem cu toţii înăuntrul nostru. Cântecul se stinse. Poate că ţinuse multă vreme. Jean Valjean n-ar fi putut-o spune. Ceasurile de extaz nu ţin niciodată mai mult decât o clipă.

Totul se scufundase din nou în tăcere. Nimic nu se mai auzea în stradă; nimic în grădină. Se topise atât ceea ce ameninţa, cât şi ceea ce liniştea. Pe creasta zidului, vântul bătea în cele câteva buruieni uscate, făcând un zgomot uşor şi lugubru.

VII
Urmarea enigmei

Vântul nopţii începuse să sufle, semn că puteau fi ceasurile unu sau două. Biata Cosette nu spunea nimic. Jean Valjean socoti că adormise, pentru că se aşezase pe jos, alături, şi-şi sprijinise capul de el. Se aplecă şi o privi. Cosette avea ochii mari deschişi şi un aer gânditor, care-l duru pe Jean Valjean.

Încă tremura.

— Ţi-e somn? spuse Jean Valjean.

— Mi-e foarte frig, îi răspunse ea. După o clipă îl întrebă: Ea e tot acolo?

— Cine? spuse Jean Valjean.

— Doamna Thénardier.

Jean Valjean uitase mijlocul de care se slujise ca s-o facă pe Cosette să nu scoată o vorbă.

— A! spuse el. A plecat. Nu-ţi mai fie teamă de nimic!

Fetiţa suspină, ca şi cum i s-ar fi luat o piatră de pe inimă.

Pe jos era umed, magazia era deschisă din toate părţile, vântul sufla din ce în ce mai rece. Omul îşi scoase redingota şi o înveli pe Cosette.

— Aşa ţi-e mai puţin frig? întrebă el.

— O, da, tăticule!

— Bine, aşteaptă-mă o clipă! Mă întorc.

Ieşi din ruină şi merse de-a lungul clădirii celei mari, în căutarea unui adăpost mai bun. Dădu de uşi, dar erau închise. La toate ferestrele de la parter erau zăbrele.

Îndată ce trecu de colţul interior al clădirii, băgă de seamă că se apropia de nişte ferestre boltite de unde văzu venind oarecare lumină. Se ridică pe vârful picioarelor şi se uită printr-una din ferestre. Toate dădeau într-o sală destul de spaţioasă, pardosită eu lespezi mari, plină de arcade şi stâlpi, unde nu se zăreau decât o licărire slabă şi umbre întunecoase. Licărirea venea de la un opaiţ aprins într-un colţ. Sala era pustie şi nu se zărea înlăuntrul ei nici o mişcare. Cu toate astea, uitându-se mai bine, i se păru că vede pe jos, pe pardoseală, ceva care părea acoperit cu un linţoliu şi aducea a formă omenească. Era ceva culcat cu faţa în jos, pe piatră, cu braţele cruce, nemişcat ca un mort. După un fel de şarpe care se târa pe pardoseală, s-ar fi spus că forma asta sinistră avea legată de gât o funie.

Întreaga sală era scăldată în negura locurilor abia luminate, care sporeşte groaza.

Jean Valjean spunea adeseori după aceea că, deşi multe privelişti funebre îi trecuseră prin viaţă, niciodată nu văzuse totuşi ceva care să-l îngheţe mai mult sângele în vine, ceva mai înspăimântător decât făptura aceea enigmatică,. Îndeplinind nu ştiu ce mister necunoscut în bezna locului aceluia. Era groaznic să-ţi închipui că acel ceva era poate un corp mort, dar încă şi mai groaznic să te gândeşti că mai era poate viu.

Avu curajul să-şi lipească fruntea de geam, pentru a vedea dacă acel ceva avea să se mişte sau nu. Degeaba rămase astfel o vreme care i se păru nesfârşită; forma întinsă acolo nu făcea nici o mişcare. Deodată însă se simţi cuprins de o spaimă nemaipomenită şi o luă la fugă. Începu să alerge spre magazie, fară a îndrăzni să se uite înapoi. I se părea că, de-ar fi întors capul, ar fi văzut făptura aceea mergând în urma lui cu paşi mari şi dând din mâini.

Ajunse gâfâind la dărăpănătură. I se tăiau genunchii, sudoarea îi curgea pe spinare.

Unde se afla? Cine şi-ar fi putut închipui un asemenea cavou în mijlocul Parisului? Ce era oare casa aceea ciudată? Clădire plină de mistere nocturne, care chema sufletele în umbră, cu voci de înger şi, când

venea, le înfăţişa deodată acea apariţie înfiorătoare, care le făgăduia să le deschidă poarta încântătoare a cerului, dar le deschidea poarta groaznică a mormântului! Şi totuşi, asta era o casă ca toate casele, cu număr la poartă! Nu visa. Dar avea nevoie să-i atingă pietrele cu degetul ca s-o poată crede.

Răceala nopţii, teama, neliniştea şi emoţiile serii îl copleşiră. Frigurile îl cuprinseră şi toate gândurile i se ciocneau în minte necontenit.

Se apropie de Cosette. Dormea.

VIII
Enigma creşte

Fetiţa îşi pusese capul pe o piatră şi adormise. Se aşeză lângă ea şi începu s-o privească. Încetul cu încetul, pe măsură ce se uita la ea, se liniştea, şi spiritul lui îşi redobândi libertatea.

Înţelegea limpede adevărul care avea să stea de acum încolo la temelia vieţii lui, şi anume că âtâta vreme cât o va avea lângă el, n-are să aibă nevoie de nimic decât pentru ea, şi nici frică nu-i va fi de nimic, decât din pricina ei. Nici măcar nu simţea că-i e foarte frig, după ce-şi scosese haina ca s-o acopere pe Cosette.

Cu toate astea, cu toată visarea în care căzuse, auzea de la o vreme un zgomot ciudat. Parcă cineva ar fi scutarat un clopoţel. Zgomotul acesta venea din grădină. Se putea auzi limpede, cu toate că era slab. Semăna cu acea muzică vagă pe care o fac tălăngile vitelor noaptea la păşune.

Zgomotul acesta îl făcu pe Jean Valjean să se întoarcă. Se uită şi văzu că era cineva în grădină.

Printre clopotele de sticlă care acopereau pepenii, mergea o făptură care semăna cu un om ce se ridica, se apleca şi se oprea, cu mişcări regulate, ca şi cum ar fi târât sau ar fi aşternut ceva pe jos. Făptura asta părea că şchioapătă.

Jean Valjean tresări scutarat de veşnicul fior al celor oropsiţi. Totul li se pare duşmănos şi vrednic de bănuială. Se feresc de zi pentru că pot fi văzuţi, şi de noapte pentru că pot fi surprinşi. Adineauri tremura pentru că grădina era pustie, acum tremura pentru că era cineva în ea.

Căzu dintr-o teamă închipuită într-o teamă adevărată. Îşi spuse că poate Javert şi copoii lui nu plecaseră, că fără-ndoială lăsaseră în stradă oameni care să supravegheze, că omul acesta, dacă avea să-l găsească în grădină, va cere ajutor, va striga, şi-l va da pe mâna poliţiei. O luă uşor în braţe pe Cosette, care dormea, şi o duse în spatele unui maldăr de mobile vechi, scoase din uz, în unghiul cel mai din fund al magaziei. Cosette nu se mişcă.

Se uită de-acolo cu luare-aminte la făptara din pepenărie. Era ciudat că zgomotul clopoţelului însoţea toate mişcările omului. Când se apropia, se apropia şi zgomotul; când se depărta, zgomotul se depărta şi el; dacă făcea o mişcare grăbită, un sunet tremurat însoţea mişcarea; când se

oprea, înceta şi zgomotul. Părea, fără doar şi poate, că clopoţelul acela era legat de om. Dar ce putea oare să însemne asta? Ce fel de om era acesta de care atârna un clopoţel ca de-un berbec sau ca de-un bou?

Pe când îşi punea întrebările astea, atinse mâinile Cosettei. Erau îngheţate.

— Vai, Dumnezeule! spuse el. O chemă cu glasul scăzut: Cosette!

Ea nu deschise ochii.

O scutură cu putere.

Nu se trezi.

— N-o fi murit? spuse el şi se ridică deodată, cutremurat din creştet până-n tălpi.

Cele mai îngrozitoare gânduri îi trecură de-a valma prin minte. Sunt clipe în care cele mai groaznice presupuneri ne cuprind ca o haită de furii şi se năpustesc cu putere peste hotarele minţii noastre. Când e vorba de cei pe care îi iubim, grija noastră născoceşte toate nebuniile. Îşi aduse aminte că somnul sub cerul liber, într-o noapte friguroasă, poate ucide.

Cosette, palidă, zăcea la pământ, la picioarele lui, fără să facă o mişcare.

Îi ascultă răsuflarea. Respira încă, dar răsuflarea ei i se părea slabă, gata să se oprească.

Cum s-o încălzească? Cum s-o trezească? Orice alt gând i se şterse din minte. Năuc, dădu buzna afară din dărăpănătură. Trebuia neapărat ca, în mai puţin de un sfert de ceas, Cosette să fie culcată într-un pat, în faţa unui foc.

IX
Omul cu clopoţelul

Se duse de-a dreptul la omul din grădină. Ţinea în mână fişicul cu monede de argint, pe care-l purta în buzunarul vestei.

Omul sta cu capul în jos şi nu-l văzu venind. Făcu câţiva paşi mai mari, fu lângă el şi-i strigă:

— O sută de franci!

Omul avu o tresărire şi ridică ochii.

— Câştigi o sută de franci, reluă Jean Valjean, dacă mă găzduieşti în noaptea asta.

Luna lumina din plin faţa îngrozită a lui Jean Valjean.

— Ia te uită, dumneata eşti, moş Madeleine! spuse omul.

Numele acesta, rostit astfel în acest ceas întunecat, în acel loc necunoscut şi de un om necunoscut, îl făcu pe Jean Valjean să dea înapoi.

La toate s-ar fi aşteptat, numai la asta nu. Cel care îi vorbea era un moşneag adus de spate şi şchiop, îmbrăcat aproape ca un ţăran, şi care avea la genunchiul stâng un genunchier de piele, de care atârna un clopot destul de mare. Faţa nu i se vedea pentru că era în umbră.

Omul îşi scoase pălăria de pe cap şi spuse tremurând:

— Vai, Doamne! Cum de te găseşti aici, moş Madeleine? Pe unde ai intrat, Isuse Hristoase! Parc-ai căzut din cer! Nu e nici o îndoială că de-ai să pici odată de undeva, apoi de-acolo ai să pici. Şi în ce hal eşti! N-ai cravată, n-ai pălărie, n-ai haină pe dumneata. Ştii că cineva care nu te-ar cunoaşte s-ar speria de-a binelea? Doamne-Dumnezeule, nu cumva sfinţii şi-au pierdut minţile? Dar cum ai intrat aici?

Vorbea pe nerăsuflate. Vorbea cu sfătoşenia celor de la ţară, în care nu e nimic neliniştitor. Toate astea fuseseră spuse cu un amestec de mare uimire şi de bunătate naivă.

— Cine eşti dumneata? Şi ce e cu asta asta? întrebă Jean Valjean.

— Ei, Doamne, asta e prea de tot! rosti moşneagul. Eu sunt acela căruia i-ai dat de lucru aici, şi casa e aceea unde mi-ai găsit de lucru. Ce, nu mă mai cunoşti?

— Nu, spuse Jean Valjean. Dar cum se face că mă cunoşti dumneata?

— Mi-ai scăpat viaţa, spuse omul.

Se întoarse; o rază de lumină îi desena profilul şi Jean Valjean îl recunoscu pe bătrânul Fauchelevent.

— Ah, spuse Jean Valjean, dumneata eşti? Da, te cunosc.

— A dat Dumnezeu! grăi, dojenitor, bătrânul.

— Ce faci aici?

— Uite, îmi acopăr pepenii.

Bătrânul Fauchelevent ţinea într-adevăr în mână, în clipa în care îl oprise Jean Valjean, o rogojină de paie pe care tocmai o întindea peste pepeni. De un ceas de când era în grădină avusese vreme să acopere câteva straturi. Operaţia asta îl silea să facă acele mişcări neobişnuite pe care le văzuse Jean Valjean din magazie.

Urmă:

— Mi-am spus: cerul e senin, o să îngheţe. Dacă aş pune o plăpumioară pe pepeni? Şi, adăugă el, privindu-l pe Jean Valjean şi râzând cu poftă, ce naiba, dumneata ar trebui să faci la fel! Dar cum de-ai ajuns aici?

Jean Valjean, văzând că omul acesta îl cunoaşte cel puţin sub numele de Madeleine, deveni prudent. Punea întrebare după întrebare. Lucru ciudat, rolurile păreau să se fi schimbat. El, nepoftitul, era acela care întreba.

— Şi ce rost are clopoţelul ăsta pe care îl ai la genunchi?

— Ăsta? răspunde Fauchelevent. E ca să mă ocolească.

— Cum ca să te ocolească?

Bătrânul Fauchelevent făcu cu ochiul, cu un aer care nu se poate descrie.

— Vai, Doamne! Dar în casa asta nu sunt decât femei. Şi printre ele multe fete tinere. Se pare că aş fi periculos dacă m-ar întâlni. Clopoţelul le dă de ştire. Când vin eu, ele pleacă.

— Ce e casa asta?

— Ei, ştii bine.

— Nu, nu ştiu.

— Doar dumneata mi-ai găsit locul ăsta de grădinar.

— Spune-mi ca şi cum n-aş şti nimic.

— Ei bine, află că e mănăstirea Petit-Picups.

Jean Valjean îşi aduse aminte. Întâmplarea, adică providenţa, îl aruncase în mănăstirea din cartierul Saint-Antoine, unde bătrânul Fauchelevent, beteag după accidentul cu căruţa, fusese primit după recomandaţia sa, cu doi ani în urmă. Spuse şi el, ca şi când şi-ar fi vorbit sie însuşi:

— Mănăstirea Petit-Picups!

— Dar, la urma urmei, urmă Fauchelevent, cum naiba ai făcut să intri aici, moş Madeleine? Degeaba eşti un sfânt, că eşti şi bărbat, şi bărbaţii nu intră niciodată aici.

— Şi totuşi eşti şi dumneata aici.

— Nu sunt decât eu.

— Cu toate astea, rosti Jean Valjean, trebuie să rămân.

— Doamne, Dumnezeule! strigă Fauchelevent.

Jean Valjean se apropie de moşneag şi spuse cu o voce gravă:

— Moş Fauchelevent, ţi-am scăpat viaţa.

— Eu mi-am adus aminte cel dintâi, răspunse Fauchelevent.

— Ei bine, poţi să faci pentru mine astăzi ceea ce am făcut eu pentru dumneata altădată.

Fauchelevent apucă între mâinile sale bătrâne, zbârcite şi tremurătoare, cele două mâini puternice ale lui Jean Valjean şi rămase câteva clipe aşa, ca şi cum n-ar fi putut să vorbească. În sfârşit, rosti:

— Vai! Ar fi o binecuvântare cerească dacă aş putea să-ţi fac şi eu un bine! Eu să-ţi scap viaţa? Domnule primar, cere-i ce vrei bătrânului dumitale!

Moşneagul fu transfigurat de o bucurie înălţătoare. Chipul îi strălucea.

— Ce vrei să fac? urmă el.

— Am să-ţi explic. Ai o odaie?

— Am o baracă ferită, acolo, pe după mina vechii mănăstiri, într-un ungher pe care nu-l vede nimeni. Sunt trei odăi.

Baraca era, într-adevăr, atât de bine aşezată ca să n-o zărească nimeni, încât Jean Valjean nici n-o văzuse.

— Bine, spuse Jean Valjean. Acum îţi cer două lucruri.

— Ce anume, domnule primar?

— Mai întâi, să nu spui nimănui ceea ce ştii despre mine. În al doilea rând să nu cauţi să afli mai mult decât ştii.

— Cum vrei. Ştiu că nu poţi să faci decât fapte cinstite şi că ai fost întotdeauna omul lui Dumnezeu. Şi-apoi, dumneata m-ai trimis aici. Te priveşte. Sunt al dumitale.

— S-a făcut. Acum vino cu mine. Mergem să luăm copilul.

— Ah, spuse Fauchelevent. E şi un copil!

Nu mai adăugă nici un cuvânt şi-l urmă pe Jean Valjean ca un câine pe stăpânul lui. Peste mai puţin de o jumătate de ceas, Cosette, care se îmbujorase din nou la faţă la dogoarea unui foc bun, dormea în patul bătrânului grădinar. Jean Valjean îşi pusese iarăşi cravata şi redingota şi-şi găsise pălăria pe care o azvârlise peste zid. În vreme ce Jean Valjean îşi îmbrăca haina, Fauchelevent îşi scoase genuncherul cu clopoţel, care, prins într-un cui, lângă un coş de paie, împodobea acum peretele.

Cei doi bărbaţi se încălzeau în jurul unei mese pe care Fauchelevent pusese o bucată de brânză, pâine neagră, o sticlă cu vin, două pahare, şi bătrânul îi spunea lui Jean Valjean, punându-i mâna pe genunchi:

— Vai, moş Madeleine! Nu m-ai recunoscut din prima clipă! Scapi viaţa oamenilor şi după aceea îi uiţi! Nu e frumos! Ei îşi amintesc de dumneata, iar dumneata eşti un ingrat.

X
Capitol în care se explică cum Javert şi-a pierdut vremea în zadar

Întâmplările acestea, pe care până acum le-am văzut numai dintr-o singură latură, se desfăşuraseră în împrejurările cele mai simple.

În noaptea zilei în care Javert îl arestase pe Jean Valjean la căpătâiul Fantinei, acesta evadase din închisoarea municipală de la Montreuil-sur-mer, iar poliţia bănuise că ocnaşul fugit se îndreptase spre Paris. Parisul e un puhoi în care totul se pierde; ca într-un vârtej al mării, totul dispare în acest vârtej al lumii. Nici o pădure nu-l ascunde pe om mai bine ca mulţimea. Fugarii de tot felul o ştiu. Se duc la Paris ca şi cum s-ar duce să se dea la fund; sunt unele dări la fund care te scapă. O ştie şi poliţia, şi de-asta caută la Paris ceea ce a pierdut în altă parte. Îl caută aici pe fostul primar de la Montreuil-sur-mer. Javert fu chemat la Paris ca să dea lămuriri în folosul cercetărilor. Într-adevăr, Javert fu de mare ajutor în prinderea lui Jean Valjean. Râvna şi inteligenţa lui Javert cu prilejul acesta fură remarcate de Chabouillet, care era secretar la prefectură sub contele Angies. Chabouillet, care îl mai ajutase de altfel pe Javert, îl numi pe inspectorul de la Montreuil-sur-mer în poliţia din Paris. Aici, Javert ştia să se facă necesar în diferite feluri şi - trebuie s-o spunem, cu toate că expresia pe care o vom întrebuinţa pare neaşteptată pentru astfel de servicii - în chip onorabil.

Nu se mai gândi la Jean Valjean - câinii aceştia, mereu la vânătoare, uită de lupul de ieri pentru lupul de azi - până în decembrie 1823, când îi căzu în mână un jurnal, lui, care nu citea niciodată ziare; dar, ca monarhist, Javert ţinuse să cunoască amănuntele intrării triumfale în Bayonne a „principelui generalisim.” Abia sfârşise de citit articolul care-l interesa, când numele lui Jean Valjean din dosul unei pagini îi atrase luarea-aminte. Jurnalul vestea că ocnaşul Jean Valjean murise şi publica fapml acesta în termeni atât de siguri, încât Javert nu mai avu nici o îndoială. Se mărgini să spună: „Acolo-i temniţa cea bună”. Apoi zvârli ziarul şi se mai gândi la asta.

După câtva timp, prefectura departamentului Seine-et-Oise transmise prefecturii poliţiei din Paris o notă privitoare la răpirea unui copil, care se petrecuse la Montfermeil în împrejurări deosebite. Nota spunea că o fetiţă de vreo şapte-opt ani, care fusese încredinţată de maică-sa unui hangiu din partea locului, fusese furată de un necunoscut; pe fetiţă o chema

Cosette şi era copilul unei femei decăzute, anume Fantine, moartă la spital, nu se ştie nici unde, nici când. Nota asta trecu pe sub ochii lui Javert şi-l făcu să cadă pe gânduri.

Numele Fantinei îi era bine cunoscut. Îşi amintea că Jean Valjean îl făcuse, pe el, Javert, să pufnească în râs, când i-a cerut un răgaz de trei zile ca să plece în căutarea copilului individei aceleia. Îşi aduse aminte că Jean Valjean fusese arestat la Paris în clipa în care se suia în diligenţa de Montfermeil. Câteva indicii dăduseră de bănuit pe atunci că se suia poate pentru a doua oară în diligenţa aceea şi că mai făcuse în ajun o primă plimbare, dar numai prin împrejurimile satului, deoarece în sat nu fusese văzut. Ce căuta în ţinutul Montfermeil? Nimeni nu putuse ghici. Javert înţelegea abia acum. Acolo se găsea fata Fantinei. Jean Valjean se dusese s-o caute. Dar fata aceea fusese furată de un necunoscut. Cine putea fi necunoscutul? Să fi fost Jean Valjean? Dar Jean Valjean murise. Fără să spună nimănui nimic, Javert luă diligenţa din fundătura La Planchette şi se duse la Montfermeil.

Se aştepta să găsească acolo lumină, dar nu găsi decât întuneric.

În primele zile cei doi Thénardieri fuseseră furioşi şi trăncăniseră. Dispariţia Cosettei făcuse vâlvă în sat. S-au născut la repezeală tot felul de versiuni ale poveştii care până la urmă fu aceea a răpirii unui copil. Aşa luă naştere nota poliţiei. Cu toate astea, după ce-i trecu necazul, Thénardier, cu instinctul lui fără greş, înţelese foarte repede că nu e niciodată folositor să atragi atenţia procurorului general şi că plângerile lui cu privire la „răpirea” Cosettei aveau ca prim rezultat fixarea ochilor ageri ai justiţiei asupra lui şi asupra multor afaceri tulburi pe care le făcuse. Primul lucru pe care bufniţele vor să-l ocolească e să li se aducă o lumânare. Şi, mai întâi, cum o să se descurce el în privinţa celor o mie cinci sute de franci pe care-i primise? Aşadar, schimbă macazul, astupă gura nevesti-si şi făcu pe miratul când i se mai vorbi de „copilul furat”. Nu pricepea nimic; fără îndoială că se plânsese în clipa când i se luase atât de repede mititica lui dragă, pe care din duioşie ar fi vrut s-o mai ţie vreo două-trei zile, dar că „bunicul” fetei venise s-o ia, cum era de altfel firesc. Spunea „bunicul”, pentru că făcea impresie bună. Sosind la Montfermeil, Javert căzu tocmai asupra acestei versiuni. „Bunicul” îl făcea să dispară pe Jean Valjean.

Javert înfipse totuşi câteva întrebări, ca pe nişte sonde, în povestirea lui Thénardier:

— Cine era bunicul şi cum îl chema?

Thénardier răspunse simplu:

— E un agricultor bogat. I-am văzut legitimaţia. Mi se pare că-l cheamă Guillaume Lambert.

Lambert e un nume de om cumsecade. Javert se întoarse la Paris.

„Jean Valjean a murit de-a binelea, îşi spuse el, şi eu sunt un nătărău”.

Începu să uite povestea asta, când, prin martie 1824, auzi vorbindu-se despre un personaj ciudat, care locuia în parohia Saint-Medard şi era poreclit „cerşetorul care dă de pomană”. Se spunea că personajul acesta ar fi un rentier, al cărui nume nu-l ştia nimeni precis şi care trăia singur,

cu o fetiţă de opt ani, care habar n-avea de nimic, decât că venea de la Montfermeil. Montfermeil! Cuvântul acesta se întorcea iar şi iar, şi-l făcea pe Javert să ciulească urechea. Un bătrân cerşetor în slujba poliţiei, un fost ţârcovnic, căruia personajul acela îi dădea de pomană, mai adăugă vreo câteva amănunte. Rentierul acesta era un sălbatic, nu ieşea niciodată decât seara, nu vorbea cu nimeni, numai cu cei săraci uneori, şi nu se lăsa domesticit. Purta o redingotă galbenă, groaznică la vedere, care făcea câteva milioane, fiindcă era toată căptuşită cu bancnote. Hotărât lucru, asta aţâţă curiozitatea lui Javert. Ca să-l vadă de aproape pe acest rentier de pomină, şi fară să-l sperie, se îmbrăcă într-o bună zi în zdrenţele ţârcovnicului şi luă locul pe care bătrânul copoi se aşeza în fiecare seară pe vine, cântându-şi psalmii pe nas şi spionând printre rugăciuni.

În sfârşit, „individul suspect” veni în faţa lui Javert travestit în acest chip şi-i dădu de pomană. În clipa aceea, Javert ridică fruntea, şi lovitura pe care o primi Jean Valjean părându-i-se că-l recunoaşte pe Javert o primi şi Javert, părându-i-se că-l recunoaşte pe Jean Valjean.

Dar întunericul ar fi putut să-l înşele. Moartea lui Jean Valjean era oficială; lui Javert îi rămâneau îndoieli, şi încă grave; şi atâta vreme cât se îndoia, Javert, omul scrupulos, nu punea mâna în gât nimănui.

Îşi urmări omul până la hardughia Gorbeau şi o facu să vorbească pe bătrână, ceea ce nu era greu. Bătrâna îi confirmă povestea despre redingota căptuşită cu milioane şi-i istorisi întâmplarea cu hârtia de o mie de franci. O văzuse! O pipăise! Javert luă o odaie cu chirie. Chiar în aceeaşi seară se şi instală în ea. Se puse să tragă cu urechea la uşa chiriaşului misterios, nădăjduind să-i audă glasul, dar Jean Valjean îi zărise lumânarea prin gaura cheii şi zădărnicise socoteala spionului, păstrând tăcerea.

A doua zi, Jean Valjean îşi luă tălpăşiţa. Dar zgomotul monedei de cinci franci, pe care o lăsase să cadă, fu simţit de bătrână, care, auzind zornăit de bani, îşi închipui că voia să se mute şi se grăbi să-i dea de ştire lui Javert. Noaptea, pe când Jean Valjean ieşea din casă, Javert îl aştepta în dosul copacilor de pe bulevard, împreună cu doi oameni.

Javert ceruse întăriri de la prefectură, dar nu spusese numele insului pe care nădăjduia să-l prindă. Era taina lui; o păstrase din trei pricini: mai întâi, pentru că cea mai mică indiscreţie putea să-i dea de gândit lui Jean Valjean; apoi, pentm că a pune mâna pe un vechi ocnaş evadat şi socotit drept mort, pe un condamnat pe care registrele justiţiei îl trecuseră odinioară pentm totdeauna „printre răufăcătorii cei mai periculoşi”, era un succes măreţ pe care cei vechi din poliţia pariziană desigur că nu aveau să-l lase unui nou-venit ca Javert, şi se temea ca aceştia să nu-i ia ocnaşul; în sfârşit, pentru că lui Javert, care era un artist, îi plăcea neprevăzutul. Nu putea suferi izbânzi de care îţi baţi joc trâmbiţându-le cu mult înainte. Îi plăcea să-şi pregătească în umbră capodoperele şi să le dea apoi în vileag dintr-o dată.

Javert îl urmărise pe Jean Valjean din copac în copac, apoi din colţ de stradă în colţ de stradă, fără să-l piardă din ochi nici o clipă. Tocmai în

momentele în care Jean Valjean se credea mai în siguranţă, ochiul lui Javert era asupra lui.

De ce Javert nu-l aresta pe Jean Valjean? Pentm că tot se mai îndoia. Trebuie să ne amintim că pe vremea aceea poliţia nu era tocmai de capul ei; o stingherea presa liberă. Câteva arestări arbitrare date la iveală de ziare avuseseră răsunet până în cele două Camere şi intimidaseră prefectura. Să atentezi la libertatea individuală era un fapt grav. Agenţii se temeau să nu se înşele; prefectul îi trăgea la răspundere; o greşeală însemna destituirea. Îşi închipuie oricine efectul pe care l-ar fi făcut la Paris această scurtă notiţă reprodusă de douăzeci de ziare:

„Ieri un bunic bătrân cu părul alb, rentier respectabil, care se preumbla cu nepoţica lui în vârstă de opt ani, a fost arestat şi dus la închisoarea prefecturii sub cuvânt că ar fi un ocnaş evadat!”

Afară de asta, trebuie s-o mai spunem o dată: Javert avea scrupulele lui. Sfaturile conştiinţei sale se adăugau la sfaturile prefectului; se îndoia cu adevărat.

Jean Valjean îi întoarse spatele şi mergea prin întuneric.

Tristeţea, neliniştea, tulburarea, copleşeala, această nouă nenorocire de a fi silit să fugă noaptea şi să caute un adăpost în Paris, pentru Cosette şi pentru el, nevoia de a-şi potrivi pasul după pasul unui copil - toate astea schimbaseră, chiar fară voia lui, înfăţişarea lui Jean Valjean şi îl îmbătrâniseră în asemenea măsură, încât poliţia însăşi, încarnată în Javert,- putea să se înşele, şi se înşelă. Neputinţa de a se apropia de el prea mult, haina lui de învăţător bătrân venit din emigraţie, declaraţia lui Thénardier care-l făcea bunic, în sfârşit, convingerea tuturor că murise ca ocnaş - se adăugau toate la îndoielile lui şi se înghesuiau în mintea lui Javert.

La un moment dat, îi trecu prin gând să-i ceară să se legitimeze. Dar dacă omul acela nu era nici Jean Valjean şi dacă nu era nici un bătrân rentier cinstit şi cumsecade, poate că era un găligan amestecat adânc şi iscusit în urzeala întunecată a fărădelegilor pariziene, vreun periculos şef de bandă, care făcea pomeni pentru a-şi ascunde alte talente, aşa cum se obişnuia. Avea spioni, complici, adăposturi unde fără îndoială că se refugia. Toate aceste ocoluri pe care le facea pe străzi arătau că nu era un simplu om de treabă. A-l aresta prea repede însemna să „tai găina cu ouă de aur”. Ce-l costa să aştepte? Javert era sigur că n-avea să-i scape.

Îşi vedea de drum, aşadar, destul de nedumerit, punându-şi sute de întrebări cu privire la acest personaj misterios.

Abia târziu, în strada Pontoise, datorită luminii puternice a unei cârciumi, îl recunoscu fără doar şi poate pe Jean Valjean.

Sunt în lumea asta două fiinţe care tresar din adâncuri: mama care-şi găseşte copilul şi tigrul care-şi găseşte prada. Javert tresări acum din adâncuri.

După ce-l recunoscu fără putinţă de îndoială pe Jean Valjean, pe ocnaşul temut, îşi aduse aminte că nu erau decât trei şi ceru întăriri comisarului de poliţie din strada Pontoise. Când trebuie să apuci un băţ cu ţepi îţi pui mănuşi.

Această întârziere, cât şi staţionarea la răspântia Rollin, ca să se înţeleagă cu poliţiştii, erau cât p-aci să-l facă să-i piardă urma. Ghici însă repede că Jean Valjean ar fi vrut să pună râul între ei şi vânători. Lăsă capul în jos şi se gândi, ca un copoi care pune nasul la pământ, ca să se asigure că era pe drumul cel bun. Javert, cu instinctul lui puternic, fără greş, merse drept spre podul Austerlitz. O întrebare pusă paznicului pe pod îl lămuri. „N-ai văzut un om cu o fetiţă?" „L-am pus să plătească zece centime", răspunse taxatorul. Javert ajunse pe pod tocmai bine pentru a vedea de partea cealaltă a apei pe Jean Valjean cu Cosette de mână, trecând printr-un loc luminat de lună. Îl văzu apucând pe strada Chemin-Vert-Saint-Antoine; se gândi la fundătura Genrot aşezată acolo ca o trapă şi la singura ieşire a străzii Droit-Mur, pe ulicioara Picpus. Îşi asigură poziţiile înaintate; trimise în grabă, pe un drum ocolit, pe unul dintre poliţişti, ca să păzească ieşirea. Opri o patrulă care se întorcea la postul Arsenalului şi o puse să-l însoţească. În astfel de partide soldaţii sunt „atuuri". De altfel, se ştie că pentru a-i veni de hac unui mistreţ, trebuie să fii vânător priceput şi să ai câini mulţi. După ce-şi luă toate aceste măsuri şi îl simţi pe Jean Valjean prins între fundătura Genrot la dreapta, poliţistul lui la stânga, şi el, Javert, în urmă, trase pe nas niţel tabac.

Apoi îşi începu jocul. Avu o clipă de încântare drăcească, îşi lăsă omul în voie, ştiind că îl are în mână, dar dorind să întârzie cât mai mult clipa arestării, fericit să-l simtă prins şi să-l vadă liber, învăluindu-l cu privirea, ca păianjenul care laşă musca să se zbată şi ca pisica şireată care lasă şoarecele să încerce să fugă. Ghearele şi unghiile au senzualitatea lor monstruoasă: e frământarea tăcută a animalului prins în cleştele lor. Ce poate fi mai plăcut decât această înăbuşire!

Javert era în culmea fericirii. Ochiurile plasei lui erau trainic legate. Era sigur de izbândă; nu avea altceva de făcut decât să strângă gheara.

Întovărăşit cum era, până şi gândul că Jean Valjean ar fi putut să se împotrivească era cu neputinţă de admis, oricât de energic, de puternic şi de deznădăjduit ar fi fost el.

Javert înaintă încet, măsurând şi scotocind în drumul său prin toate colţurile de stradă, de parcă ar fi fost buzunarele unui pungaş.

Când ajunse în mijlocul pânzei lui de păianjen, musca - ia-o de unde nu-i!

Îşi poate închipui oricine necazul lui!

Întrebă sentinela pe care o pusese în dreptul străzilor Droit-Mur şi Picpus; poliţistul nu se mişcase de la postul lui, dar nu-l văzuse trecând pe cel urmărit.

Se întâmplă uneori ca un cerb să scape, cu toate că haita e năpustită asupra lui. În cazul acesta, vânătorii încercaţi nu ştiu ce să mai spună. Duvivier, Ligniville şi Desprez rămân cu gura căscată. Într-o astfel de împrejurare nefericită, Artonge a strigat: „Nu e un cerb, e un vrăjitor".

Javert ar fi strigat şi el la fel.

Dezamăgirea lui amestecă, o clipă, laolaltă, deznădejde şi mânie.

Cu siguranţă că Napoleon a făcut greşeli în războiul din Rusia, Alexandra în războiul din Indii, Cezar în războiul din Africa, Ciras în războiul din Sciţia şi Javert în campania lui împotriva lui Jean Valjean.

Poate că a greşit atunci când l-a recunoscut pe fostul ocnaş din prima clipă. Cea dintâi privire aruncată ar fi trebuit să-i ajungă. A făcut rău că nu a pus pur şi simplu mâna pe el când erau în hardughie. A făcut rău că nu l-a arestat când l-a recunoscut, cu siguranţă, în strada Pontoise. A făcut rău când s-a oprit să se sfătuiască cu ajutoarele sale la lumina lunii, la răspântia Rollin; sfaturile, bineînţeles, sunt folositoare şi e bine să-ţi cunoşti şi să pui întrebări acelor câini care merită crezare. Dar niciodată nu se poate spune că vânătorul a luat prea multe măsuri când vânează animale năbădăioase ca lupii şi ocnaşii. Javert, ocupându-se prea mult să-i pună câinii pe urme, atrăsese luarea-aminte a animalului, facându-l să simtă că e urmărit, şi punându-l pe fugă. Făcuse rău, mai ales, de îndată ce-i dăduse de urmă în dreptul podului Austerlitz, că începuse acel joc nemaipomenit şi copilăros cu un astfel de om. Se socotise mai puternic decât era şi-şi închipuise că putea să se joace cu un leu, ca şi cu un şoarece. Se socotise prea slab atunci când crezuse nimerit să-şi mai ia ajutoare. Precauţiune fatală şi pierdere de timp preţios. Javert făcuse toate greşelile astea, cu toate că era unul dintre spionii cei mai pricepuţi şi mai corecţi din câţi au existat vreodată. Era, în toată puterea cuvântului, ceea ce se cheamă în termenii vânătoreşti un copoi de rasă. Dar cine poate să fie perfect?

Marii strategi au şi ei clipele lor de orbire.

Adesea greşelile mari sunt ca frânghiile groase; făcute dintr-o mulţime de fire. Luaţi un cablu fir cu fir, luaţi în parte toate micile motive hotărâtoare, le veţi da la o parte unul după altul, spunând: numai atât? Împletiţi-le, suciţi-le şi vor ieşi lucruri uriaşe, şi anume: Atila care şovăie între Marcian în răsărit şi Valentinian în apus, Hanibal care întârzie la Capua, Danton care adoarme la Arcis-sur-Aube.

Oricum ar fi fost, Javert nu-şi pierdu însă capul în clipa în care îşi dădu seama că Jean Valjean îi scăpa din mână... Sigur că ocnaşul evadat nu putea fi departe, puse paznici, orândui curse, vicleşuguri şi cutreieră cartierul toată noaptea. Primul lucru pe care-l văzu fu dezordinea felinarului a cărui funie fusese tăiată. Semnul acesta preţios îi încurcă însă toate cercetările în fundătura Genrot. Sunt în fundătura aceasta ziduri destul de joase, care dau în grădini a căror împrejmuire ocupă suprafeţe necultivate, foarte mari. Desigur că Jean Valjean fugise pe acolo. Fapt e că de-ar fi intrat mai adânc în fundătura Genrot, şi ar fi căutat să fugă pe-acolo, Jean Valjean ar fi fost pierdut. Javert scotoci grădinile şi terenurile acelea de parcă ar fi căutat un ac.

În zorii zilei, lăsă de pază doi oameni isteţi şi se întoarse la prefectura poliţiei, ruşinat ca un copoi care ar fi fost prins de un hoţ.

CARTEA A ŞASEA
PETIT-PICPUS

I
Uliţa Picpus, numărul 62

Acum o jumătate de veac, nimic nu semăna mai bine cu o poartă obişnuită ca poarta cu numărul 62 de pe uliţa Picpus. Poarta era mai tot timpul întredeschisă în felul cel mai îmbietor, lăsând vederii două privelişti care n-aveau în ele nimic funebra: o curte împrejmuită de ziduri acoperite cu viţă, şi chipul unui portar care lenevește. Deasupra zidului din fund se zăreau vârfurile unor arbori înalţi.

Când o rază de soare înveselea curtea, şi când portarul era înveselit de un pahar de vin, era greu să treci prin faţa numărului 62 din ulicioara Picpus fără să-ţi răsară în minte un gând vesel. Şi totuşi, locul pe care îl întrezăreai era trist.

Pragul zâmbea, casa se ruga şi plângea.

Dacă izbuteai, ceea ce nu era deloc lesne, să treci dincolo de poartă - lucru aproape cu neputinţă pentru oricine, fiindcă exista un „deschide-te Sesame!” pe care trebuia să-l ştii - după ce treceai pragul, intrai la dreapta într-o sală mică, de unde începeau nişte trepte strânse între doi pereţi, şi atât de înguste încât nu lăsau loc de trecere decât unei singure persoane; dacă nu te speria vopseaua galbenă ca penele scatiului şi dunga cafenie, care acopereau scara, şi dacă te încumetai s-o urci, coteai o dată, de două ori, ajungând la primul etaj pe un coridor unde vopseaua galbenă şi dunga cafenie te urmăreau cu o stăruinţă liniştită. Scara şi coridorul erau luminate de două frumoase ferestre. Coridorul făcea apoi o cotitură şi se întuneca. După colţ, mai făceai câţiva paşi şi dădeai de o uşă cu atât mai tainică cu cât nu era zăvorâtă. O împingeai şi te găseai într-o odăiţă părăsită, de vreo şase picioare, pardosită cu piatră, spălată, curată, rece, tapetată cu floricele verzi de un franc şi jumătate sulul. Lumina zilei, albă şi mată, venea printr-o fereastră mare împărţită în ochiuri mici, care era la stânga şi cuprindea toată lărgimea odăii. Te uitai şi nu vedeai pe nimeni; ascultai şi nu auzeai nici un pas, nici un murmur de voce omenească. Peretele era gol; camera nu era mobilată; n-avea nici măcar un scaun.

Privind mai bine, zăreai pe perete, în faţa uşii, o gaură pătrată, fiecare latură măsurând cam un picior, cu zăbrele de fier, negre, încrustate, noduroase, rezistente, alcătuind alte pătrate, aproape cât nişte ochiuri de împletitură, mai mici decât un deget şi jumătate. Floricelele verzi ale hârtiei de pe perete ajungeau liniştite şi în bună rânduială până la zăbrelele de fier, fără ca atingerea funebră să le înfricoşeze şi să le răvăşească. Dacă am presupune că o fiinţă vie ar fi fost atât de firavă încât să încerce să intre şi să iasă prin această gaură pătrată, ar fi

împiedicat-o totuşi grilajul. Nu lăsa să treacă trupul, în schimb lăsa să treacă privirea, adică sufletul. S-ar părea că cineva se gândise şi la asta, deoarece o căptuşise cu o fâşie îngustă de tinichea, fixată în perete ceva mai în spate şi străpunsă de mii de găuri, mai mărunte decât acelea ale unei strecurători. În josul acestei plăci era făcută o deschizătură aidoma cu aceea a unei cutii de scrisori. La dreapta acestei găuri zăbrelite atârna şnurul unei sonerii.

Dacă trăgeai de şnur, suna un clopoţel şi se auzea o voce atât de apropiată de tine încât te făcea să tresari.

— Cine e acolo? întreba vocea.

Era un glas de femeie, un glas blând, atât de blând încât părea lugubru.

Şi de data aceasta era un cuvânt magic pe care trebuia să-l ştii. Dacă nu-l cunoşteai, vocea tăcea şi peretele îşi redobândea liniştea, ca şi cum de partea cealaltă ar fi fost întunecimea înfricoşătoare a mormântului.

Dacă rosteai cuvântul, glasul se auzea iar:

— Intraţi la dreapta.

Vedeai abia atunci, în faţa ferestrei, la dreapta, o uşă cu geamuri, vopsită în cenuşiu, deasupra căreia se afla un cadru tot cu geam. Apăsai pe clanţă, deschideai uşa şi încercai întru totul aceeaşi impresie pe care ai fi avut-o dacă ai fi intrat la un spectacol, într-o lojă cu gratii, mai înainte ca zăbrelele să fie date la o parte şi candelabrul să se aprindă. Te aflai, într-adevăr, într-un fel de lojă de teatru în care lumina zilei abia pătrundea prin uşa cu geamuri: o încăpere strâmtă, mobilată cu două scaune vechi şi cu o rogojină roasă, adevărată lojă, pe a cărei margine, îndeajuns de înaltă ca să te poţi rezema, se afla o tăbliţă neagră, de lemn. Loja era zăbrelită, dar nu cu gratii de lemn aurit ca la Operă, ci cu nişte drugi de fier groaznici, monstruos împletiţi şi fixaţi în perete prin lipitori uriaşe, care semănau cu nişte pumni.

După câteva minute, privirea începea să se obişnuiască cu acea lumină tulbure, de pivniţă, şi încerca să străbată grilajul, dar nu trecea mai departe decât cu vreo câteva degete.. Întâlnea bariera unui oblon negru, prins şi întărit cu bârne de lemn, vopsite într-un galben de tortă dulce. Oblonul era alcătuit din stinghii lungi şi înguste, acoperind toată lărgimea grilajului. Era întotdeauna închis. După câteva clipe, se auzea o voce care te chema din dosul jaluzelei şi-ţi spunea:

- Sunt aici, ce vreţi de la mine?

Era vocea fiinţei iubite; uneori vocea pe care o adorai. Nu vedeai pe nimeni. Abia auzeai zgomotul unei răsuflări. Ţi se părea că e un glas care îţi vorbeşte de dincolo de mormânt. Dacă îndeplineai anumite condiţii ceea ce se întâmpla rar, atunci o fâşie îngustă a oblonului ţi se deschidea în faţă şi glasul devenea arătare. În spatele grilajului, dincolo de perdeaua de lemn, zăreai, atât cât îţi îngăduiau zăbrelele, un chip din care nu se deosebeau decât gura şi bărbia; restul feţei era acoperit cu un văl negru. Întrezăreai un văl de călugăriţă şi o formă abia distinctă, acoperită cu un giulgiu negru. Chipul îţi vorbea, dar nu te privea şi nu-ţi zâmbea niciodată.

Lumina zilei, care venea din spate, cădea în aşa fel încât chipul acela îţi părea alb, iar el te vedea pe tine întunecat. Lumina aceasta era un simbol.

Ochii se cufundau totuşi cu nesaţ în deschizătura făcută în locul acela închis pentm toate privirile. O lumină tulbure învăluia forma aceea înveşmântată în doliu. Privirea cuprindea această lumină nelămurită încercând să desluşească ceea ce se afla în jurul arătării. După câtăva vreme îţi dădeai seama că nu vedeai nimic. Vedeai numai noaptea, golul, bezna, o ceaţă de iarnă, amestecată cu aburi de mormânt, un fel de pace înfricoşătoare, o tăcere de unde nu venea nimic, nici măcar suspine, o umbră în care nu deosebeai nimic, nici măcar fantome.

Ceea ce vedeai era interiorul unei mănăstiri. Era interiorul casei posomorâte şi aspre, numită mănăstirea bernardinelor Veşnicei-Închinări. Loja în care te aflai era vorbitorul.

Primul glas care vorbise era acela al portăresei mănăstirii, mereu prezentă, tăcută, nemişcată pe scaunul ei, de cealaltă parte a peretelui, aproape de deschizătura pătrată, apărată de grilajul de fier şi de placa cu mii de găuri, ca de o dublă vizieră.

Loja zăbrelită era cufundată în întuneric, fiindcă vorbitorul avea numai o fereastră care dădea spre lumea din afară, şi nici una spre mănăstire. Ochii profani nu trebuiau să vadă nimic din locul acela sfânt.

Exista totuşi o lumină şi dincolo de bezna aceea: era o viaţă şi în această moarte. Cu toate că mănăstirea aceasta era cea mai ascunsă dintre toate, vom încerca să pătrundem între zidurile ei, făcându-l şi pe cititor să pătrundă, şi să spunem, păstrând măsura, unele lucruri pe care povestitorii nu le-au văzut niciodată şi prin urmare nici nu le-au spus.

II
Ordinul călugăresc al lui Martin Verga

Mănăstirea, care exista cu mulţi ani înainte de 1824 în uliţa Picpus, era o comunitate de bernardine, supusă regulilor lui Martin Verga.

Aşadar, bernardinele acestea nu ţineau de Clairvaux, ca bernardinii, ci de Cîteaux, ca benedictinii. Cu alte cuvinte, nu erau închinate sfântului Bernard, ci sfântului Benedict.

Oricine a răsfoit vechile cărţi bisericeşti ştie că Martin Verga a întemeiat la 1425 o congregaţie de bernardine-benedictine, care-şi aveau centrala ordinului lor la Salamanca, iar sucursala la Alcala.

Congregaţia aceasta s-a ramificat în toate ţările catolice ale Europei.

Aceste ordine religioase, altoite unele pe altele, sunt obişnuite în biserica latină. Ca să nu amintim decât ordinul sfântului Benedict, despre care e vorba aici, trebuie să spunem că acestui ordin, în afară de comunitatea religioasă a lui Martin Verga, îi mai sunt afiliate alte patru congregaţii - două în Italia: Monte-Casino şi Sfânta Justina din Padova; două în Franţa: Cluny şi Sfântul Maur - şi nouă ordine: Valombrosa,

Grammont, celestinii, camaldulii, certozii, smeriţii, olivatorii şi silvestrinii, şi, în sfârşit, cistercienii; pentru că însăşi această tulpină a altor ordine nu e decât un lăstar al sfântului Benedict. Cistercienii datează de la sfântul Robert, abate de Molesme, care a trăit în dioceza Langres la 1098; în schimb, diavolul care se retrăsese în deşertul Subiaco (îmbătrânind, poate se făcuse schivnic?) a fost gonit din fostul templu al lui Apollo, unde se mai afla încă în anul 529, de către sfântul Benedict, pe atunci în vârstă de şaptesprezece ani.

În afară de carmelite, care umblă cu picioarele goale, poartă o împletitură de nuiele pe piept şi nu stau jos niciodată, bernardinele-benedictine ale lui Martin Verga sunt supuse legii celei mai aspre din toate. Ele sunt îmbrăcate în negru şi poartă un pieptar care, după rânduiala lăsată dinadins de sfântul Benedict, urcă până la bărbie. Poartă rochie de postav aspru, cu mâneci largi, un văl lung de lână, acel pieptar urcând până la bărbie, croit dreptunghiular pe piept, şi o fâşie de pânză albă, care le acopere fruntea până la sprâncene. Totul e negru, numai fâşia de pânză e albă. Ucenicele poartă aceleaşi haine, însă albe. Cele mai vechi în ordin au, pe lângă veşmântul obişnuit, un şirag de mătănii atârnat de brâu.

Bernardinele-benedictine ale lui Martin Verga practică veşnica închinare, la fel ca benedictinele sfântului Potir, care aveau la începutul acestui veac două case în Paris: una la Temple, cealaltă în strada Neuve Sainte-Genevieve. De altfel bernardinele-benedictine de la Petit-Picpus, de care vorbim, alcătuiau un ordin cu totul diferit de acela al maicilor sfântului Potir, claustrate în strada Neuve Sainte-Genevieve şi la Temple.

Regulile acestor două ordine erau foarte diferite, ca şi felul lor de a se îmbrăca. Bernardinele-benedictine de la Petit-Picpus purtau un pieptar negru, iar benedictinele sfântului Potir din strada Neuve Sainte-Geneviève un pieptar alb, un sfânt potir, înalt de vreo trei degete, de arginl sau de arama aurită. Maicile de la Petit-Picpus nu purtau acest sfânt potir. Veşnica închinare, deşi comună mănăstirii de la Petit-Picpus, ca şi celei de la Temple, îngăduie ca cele două ordine să fie cu totul distincte, între maicile sfântului Potir şi bernardinele lui Martin Verga e o asemănare numai în ce priveşte practicile; tot aşa cum există o potrivire în ce priveşte cercetarea şi preamărirea tainelor, despre copilăria, viaţa şi moartea lui Isus Hristos şi a sfintei Fecioare, între alte două ordine deosebite şi uneori duşmane: Oratoriul Italiei, stabilit la Florenţa de către Filip de Neri şi Oratoriul Franţei, statornicit la Paris de către Pierre de Bérulle. Oratoriul din Paris pretindea să aibă întâietatea, întrucât Filip de Neri nu era decât sfânt, pe când Bérulle fusese cardinal.

Să ne întoarcem la aspra loje spaniolă a lui Martin Verga.

Bernardinele-benedictine nu gustă carnea tot anul, postesc în postul mare şi în alte multe zile anume orânduite, se trezesc din somn de la ora unu după miezul nopţii şi rămân până la trei dimineaţa să-şi citească breviarul şi să cânte rugăciunile utreniei; se culcă în orice anotimp pe cearşafuri de lână netoarsă şi pe paie, nu se scaldă, nu fac foc niciodată, se flagelează în fiecare vineri, respectă regula tăcerii, nu-şi vorbesc decât în recreaţiile care sunt de altfel foarte scurte, şi poartă cămăşi de dimie

timp de şase luni, de la 14 septembrie, ziua înălţării sfintei cruci, până la Paşti.

Aceste şase luni înseamnă o îmblânzire a regulii după care ar trebui să le poarte tot anul; dar această cămaşă, cu neputinţă de îndurat pe căldurile verii, provoca febră şi spasme nervoase. A trebuit să i se restrângă folosinţa. Chiar cu această îndulcire, la 14 septembrie, când călugăriţele îşi pun cămaşa suferă de febră vreo trei sau patru zile. Supunere, sărăcie, castitate, claustrare - iată legământul lor monahal, mult înăsprit de legile mănăstirii.

Stareţa e aleasă pe trei ani de către călugăriţele numite „maici cu glas”, deoarece au drept de vot în sfatul mănăstirii. O stareţă nu poate fi realeasă decât de două ori, aşa că cea mai lungă domnie a unei stareţe nu trece de nouă ani.

Ele nu văd niciodată pe preotul care slujeşte; acesta le rămâne mereu ascuns după o pânză întinsă, înaltă de şapte picioare. Când predicatorul se află în capelă, maicile îşi lasă vălul peste faţă. Ele sunt ţinute să vorbească întotdeauna încet, să meargă cu ochii în pământ şi cu capul plecat. Un singur bărbat poate să intre în mănăstire: arhiepiscopul diocezei.

Mai e încă unul: grădinarul; dar acesta e un moşneag, şi ca să fie totdeauna singur în grădină, maicile, ca să-l ocolească, sunt vestite de clopoţelul pe care grădinarul îl poartă la genunchi.

Maicile sunt supuse stareţei printr-o ascultare totală şi fară murmur. E o supunere canonică în toată uitarea de sine. Ca la glasul lui Hristos: *ut voci Christi*, la cea dintâi mişcare şi la primul semn: *ad mutum at primum signum*, de îndată, cu bucurie, cu râvnă, cu supunere oarbă: *prompte, hilariter, perseveranter et caeca obedientia*, ca pila în mâna muncitorului: *guasi limam in manibus fabri*, nu pot scrie sau citi nimic, fară să le fie îngăduit anume: *legere vel scribere non addiscerit sine expresa superioris licenţia.*

Fiecare din ele îndeplineşte, la rândul ei, ceea ce se numeşte o ispăşire. Ispăşirea e rugăciunea pentru toate păcatele, pentru toate greşelile, pentru toate abaterile, pentru toate pângăririle, pentru toate nedreptăţile, pentru toate crimele care se săvârşesc pe pământ. Timp de douăsprezece ceasuri fără întrerupere, de la orele patru după-masă până la patru dimineaţa sau de la patru dimineaţa până la patru după-masă, sora care îndeplineşte ispăşirea stă în genunchi, pe piatra goală, înaintea sfântului potir, cu mâinile împreunate şi cu funie la gât. Când oboseala ajunge de neîndurat, se culcă cu faţa la pământ şi cu braţele întinse. Aceasta îi e singura uşurare îngăduită. În atitudinea asta se roagă pentru toţi păcătoşii lumii. Lucrul acesta e măreţ până la sublim.

Deoarece actul acesta se săvârşeşte în faţa unui stâlp în vârful căruia arde o lumânare, se spune fără deosebire „a face o ispăşire” sau „a sta la stâlp”. Călugăriţele preferă chiar din smerenie această ultimă expresie, care cuprinde în ea ideea chinului şi a umilinţei.

Ispăşirea e un act care absoarbe tot sufletul. Sora de la stâlp nu şi-ar întoarce capul chiar dacă ar fi să cadă trăsnetul în spatele ei.

În faţa sfântului potir stă întotdeauna în genunchi o călugăriţă. Rugăciunea lor ţine un ceas întreg, după care se schimbă una pe alta ca sentinelele. Aceasta e veşnica-închinare.

Stareţele şi maicile poartă mai totdeauna nume pătrunse de-un adânc înţeles, care amintesc nu sfinţi şi martiri, ci clipe din viaţa lui Isus Hristos, aşa de pildă maica Nativite, maica Conception, maica Presentation, maica Passion. Numele de sfinte nu sunt totuşi oprite.

Când le priveşti nu le zăreşti decât gura. Toate au dinţii galbeni. Niciodată n-a pătruns în mănăstire o perie de dinţi. A-ţi spăla dinţii e un păcat care stă în vârful scării, pe a cărei primă treaptă stă scris: pierderea sufletului.

Ele nu rostesc niciodată cuvintele „a mea” sau „al meu”. N-au nimic al lor şi nu trebuie să ţină la nimic. Ele spun despre orice lucru „al nostru”; de pildă: vălul nostru, mătăniile noastre; dacă ar vorbi vreodată despre cămaşa pe care o poartă ar spune „cămaşa noastră”. Uneori se leagă de câte un lucru mic, de o carte de rugăciuni, de o relicvă, de o icoană sfinţită. Îndată ce-şi dau seama că încep să ţină la orice obiect, trebuie să-l dăruiască. Îşi aduc mereu aminte de un răspuns pe care sfânta Tereza l-a dat unei doamne din lumea-mare, care îi spusese în clipa când intrase în ordin: „îngăduie, maică, să trimit să-mi aducă o biblie la care ţin foarte mult”. „Ah, ai ceva la care ţii? Atunci locul dumitale nu-i printre noi.”

Oricăreia dintre ele îi e oprit să se retragă în singurătate sau să aibă un colţ al ei, „o odaie”. Ele trăiesc în celule deschise. Când se întâmpină una pe alta, cea dintâi zice: „Fie lăudat şi adorat preasfântul potir al altarului!” Cealaltă răspunde; „Pururea!” Aceeaşi ceremonie când una bate la uşa celeilalte. Nici nu s-a deschis uşa şi de partea cealaltă se aude o voce blândă care spune în grabă: „Pururea!” Ca orice lucru repetat, el ajunge să fie maşinal, prin obişnuinţă. Maica de afară răspunde uneori „Pururea!” mai înainte ca cealaltă să fi avut timp să spună, ceea ce de altfel e destul de lung: „Fie lăudat şi adorat preasfântul potir al altarului!”

Călugăriţele vizitandine când intră spun: „Ave Maria”, iar cele la care vin răspund: „Gratia Plena”. E „bună ziua” lor şi e într-adevăr „binecuvântată”.

La fiecare ceas al zilei clopotul din biserica mănăstirii bate încă trei lovituri. La semnalul acesta, stareţa, maicile din sfat, profesele, conversele, novicele, postulantele întrerup ceea ce spun, ceea ce gândesc şi rostesc toate împreună, de pildă dacă e ceasul cinci: „La ora cinci şi la oricare ceas al zilei fie lăudat şi adorat preasfântul potir al altarului! Dacă e ceasul opt: „La ora opt şi la oricare ceas...” şi aşa mai departe, după ora care e.

Acest obicei, care are drept scop să întrerupă firul gândurilor şi să le aducă mereu la Dumnezeu, e înrădăcinat în multe comunităţi, numai formula variază. Astfel, la Copilul Isus se spune:

„La ora aceasta şi la oricare ceas al zilei, iubirea pentru Isus să-mi înflăcăreze inima!”

Benedictinele-bernardine ale lui Martin Verga, claustrate acum cincizeci de ani la Petit-Picpus, îşi cântă rugăciunea lor ca o psalmodiere gravă de cântec gregorian pur, şi totdeauna cu voce plină, cât ţine

serviciul divin. Oriunde era un asterisc în liturghie, fac o pauză şi spun încet: „Isus-Maria-Iosif. Pentru slujba morţilor iau un ton mult mai jos, până unde vocile de femei coboară cu greu. Efectul e impresionant şi tragic.

Maicile de la Petit-Picpus îşi făcuseră un cavou sub altar pentru mormântul comunităţii. „Guvernământul”, cum spun ele, nu îngăduie sicrie în cavou. Aşadar, când mureau, trebuiau să fie duse afară din mănăstire. Lucrul acesta le întrista şi le înfricoşa ca o încălcare a legii.

Ca o măruntă consolare, li se dăduse voie să fie înmormântate la o oră anumită, într-un colţ din cimitirul Vaugirard, aflat pe un loc ce aparţinuse odinioară comunităţii lor.

Călugăriţele ascultau în fiecare joi liturghia mare, vecernia şi toate slujbele, ca duminica. Ele ţineau de asemenea toate sărbătorile mai mici, aproape necunoscute laicilor, şi de care biserica facea altădată atâta risipă în Franţa şi mai face şi azi, în Spania şi Italia. Priveghiurile lor la capelă sunt nesfârşite. În ce priveşte numărul şi durata rugăciunilor lor, e de ajuns să pomenim vorbele naive ale unei maici: „Rugăciunile postulantelor sunt înfricoşătoare, ale novicelor şi mai teribile, iar rugăciunile profeselor sunt cele mai grozave”. Călugăriţele se întrunesc o dată pe săptămână; stareţe prezidează, maicile din sfat iau parte. Fiecare soră, la rândul ei, îngenunchează pe lespede şi se spovedeşte cu glas tare în faţa celorlalte, spunând greşelile şi păcatele pe care le-a săvârşit în timpul săptămânii. Maicile din sfat se strâng după fiecare spovedanie şi împart pedepsele în auzul tuturor.

Afară de spovedania cu glas tare, căreia îi sunt rezervate greşelile mai grave, pentm abaterile mărunte există ceea ce ele numesc „culpa”. A te învinovăţi înseamnă a te prosterna în timpul slujbei cu faţa la pământ înaintea stareţei, până ce aceasta, căreia nu i se spune niciodată altfel decât „maica noastră”, o înştiinţează pe vinovată, printr-o lovitură scurtă în lemnul stranei, că poate să se ridice. Învinovăţirea se face pentru orice şi nimica toată. Un pahar spart, un văl sfâşiat, o întârziere fără vrere de câteva secunde, o notă falsă la biserică sunt de ajuns pentru a te învinovăţi. Învinovăţirea se face în mod spontan: *culpabila* însăşi (cuvântul e aici la locul lui în sens etimologic) e aceea care se judecă şi se pedepseşte. În zilele de sărbătoare şi duminicile, patru maici psalmodiază slujba în faţa unei strane mari cu patru locuri. Într-o zi, una dintre maicile cântăreţe, cântând un psalm care începea cu *Ecce*, în loc de *Ecce* spuse tare notele acestea trei: *do, si, sol*; se învinovăţi pentru zăpăceala ei cât ţinu toată slujba. Ceea ce agrava greşeala era faptul că întreg sfatul răsese. Când o călugăriţă e chemată la vorbitor, fie ea chiar stareţa, coboară vălul peste obraz, cum am mai spus, aşa ca să nu i se vadă decât gura.

Numai stareţa mănăstirii poate să comunice cu străinii. Celelalte nu-şi pot vedea decât rudele apropiate şi nici pe acestea decât foarte rar. Dacă, din întâmplare, cineva din afară doreşte să vadă o călugăriţă pe care a cunoscut-o sau a iubit-o în viaţa lumească are nevoie de adevărate tratative. Dacă e o femeie, învoirea îi poate fi acordată, uneori: maica e adusă şi i se vorbeşte printre obloanele care nu se întredeschid decât

pentru mamă sau pentru o soră. Nu mai e nevoie să spunem că această favoare nu este niciodată îngăduită unui bărbat.

Aceasta e rânduiala sfântului Benedict, înăsprită de Martin Vega.

Călugăriţele juruite lui nu sunt niciodată vesele, rumene şi fragede, cum sunt adeseori surorile din alte ordine. Sunt palide şi grave. Între 1825 şi 1830 trei dintre ele au înnebunit.

III
Asprimi

Vreme de cel puţin doi ani, uneori chiar patru, călugăriţele sunt postulante; alţi patru ani, novice. Legămintele pe toată viaţa nu pot fi rostite decât arareori înainte de douăzeci şi trei sau douăzeci şi patru de ani. În ordinul bernardinelor-benedictine văduvele nu sunt primite.

Aceste benedictine se supun, în celulele lor, unor chinuri trupeşti nebănuite, despre care nu trebuie să vorbească niciodată.

În ziua când o novice îşi face „profesiunea de credinţă” e îmbrăcată cât se poate mai frumos, i se pun pe cap trandafiri albi, i se perie şi i se încreţeşte părul; apoi se culcă pe pământ, acoperită cu un văl mare negru şi i se cântă slujba morţilor. Călugăriţele se despart în două şiruri: unele trec pe lângă ea spunând cu voce plângătoare: „Sora noastră a murit”, iar cele din al doilea şir răspund cu un glas răsunător: „Trăieşte întru Isus Hristos”.

În anii când se petreceau aceste întâmplări, pe lângă mănăstire se afla un pension. Un pension de fete de nobili, cele mai multe bogate, printre care se deosebeau domnişoarele de Saint-Aulaire, de Belissen, şi o englezoaică cu ilustrul nume catolic de Talbot. Fetele acestea, educate de maici între patru pereţi, creşteau dezgustate de lume şi de plăcerile vieţii. Una dintre ele spunea într-o zi: „Era destul să văd trotuarul unei străzi ca să tremur din cap până-n picioare”. Purtau rochii albastre cu o bonetă albă şi un sfânt-duh de argint aurit sau de aramă prins pe piept, în zilele de mare sărbătoare, mai cu seamă de sfânta Martha, li se îngăduia ca o înaltă favoare şi supremă fericire să se îmbrace în călugăriţe şi să ia parte la slujbele şi rânduielile sfântului Benedict timp de o zi întreagă. La început, călugăriţele le împrumutau veşmintele lor negre. Gestul acesta păru profan şi stareţa îl interzise. Împrumutul nu fu îngăduit decât novicelor. Dar travestirile acestea, tolerate fără îndoială şi încurajate în mănăstire de un spirit tainic de prozelitism, ca să le dea copiilor un prim îndemn să îmbrace haina bisericii, erau o reală fericire şi o adevărată desfătare pentm eleve. Pur şi simplu se distrau. „Era ceva nou: aducea o schimbare.” Gândiri nevinovate ale copilăriei, care nu izbutesc să ne facă pe noi, cei care trăim viaţa lumească, să pricepem fericirea de a ţine în mână un pămătuf şi de a sta în picioare ceasuri întregi cântând, câte patru, în faţa unei strane.

Elevele se supuneau tuturor practicilor mănăstirii, dacă nu şi austerităţii ei. Am cunoscut o femeie tânără, întoarsă în lume, care după mulţi ani de căsătorie nu ajunsese să se dezobişnuiască de a spune la repezeală, ori de câte ori cineva îi bătea în uşă: „Pururea!” Elevele, ca şi călugăriţele, nu-şi vedeau părinţii decât la vorbitor. Chiar mamele lor nu aveau voie să le sărute. Iată până unde mergea severitatea în privinţa asta: într-o zi o fată fu vizitată de maică-sa, care venise întovărăşită de o surioară a fetei, în vârstă de trei ani. Eleva plângea, fiindcă voia să-şi sărute sora. Interzis! Se rugă s-o lase pe fetiţă să-şi treacă cel puţin mânuţa printre zăbrele ca să i-o sărate. Dorinţa i-a fost refuzată cu indignare.

IV
Bucurii

Fetele acestea au umplut, totuşi, casa aceea gravă cu amintiri încântătoare.

În unele ceasuri, copilăria dădea viaţă mănăstirii. Suna pentru recreaţie. O uşă se răsucea în ţâţâni. Păsările ciripeau: Bucuraţi-vă! Vin copiii! O năvală de tinereţe inunda grădina tăiată asemeni crucii de pe un giulgiu. Feţe strălucitoare, frunţi dalbe, ochi nevinovaţi, plini de lumina veselă a zorilor de zi se împrăştiau prin întuneric. După ce încetau psalmii, clopotele, soneriile, dangătul, slujbele, izbucnea deodată larma fetiţelor, mai plăcută decât zumzetul albinelor. Se deschidea stupul bucuriei şi fiecare îşi aducea mierea ei. Se jucau, se strigau, se strângeau la un loc, alergau; guri cu dinţişori albi, frumoşi, pălăvrăgeau prin colţuri; de departe, vălurile supravegheau râsetele, umbrele pândeau razele, dar ce însemnătate aveau toate acestea?! Străluceau, râdeau. Cei patru pereţi lugubri erau în clipele acelea orbiţi de lumină, ceva mai albi, datorită bucuriei care se răsfrângea în ei şi acelui fermecător vârtej de roiuri. Era o ploaie de trandafiri peste un văl de doliu. Fetele făceau tot felul de nebunii sub ochii călugăriţelor; privirea celor fără de păcat nu stingherea nevinovăţia. Datorită copiilor exista o oră de prospeţime printre atâtea ceasuri severe. Fetiţele mici săreau, cele mari dansau. În mănăstirea aceea jocul se unea cu cerul. Nimic nu era mai încântător şi mai împărătesc decât toate acele tinere suflete în floare. Lui Homer i-ar fi plăcut să vină acolo şi să râdă împreună cu Perrault; era în grădina aceea neagră destulă tinereţe, sănătate, zgomot, strigăte, zăpăceală, plăcere, fericire, ca să descreţească frunţile tuturor străbunicelor din epopee şi din poveste, de pe tron şi din colibe, de la Hecuba până la Mama-Mare.

S-au rostit în casa aceasta, poate mai mult decât oriunde într-altă parte, vorbe de-ale copiilor pline de drăgălăşie, care te fac totdeauna să râzi cu un râs înduioşat. Aici, între cele patru ziduri întunecate, o fetiţă de cinci ani a strigat într-o zi: „Maică, mi-a spus o mai-mare că nu mai am de stat în mănăstire decât nouă ani şi zece luni! Ce fericire!”

Tot aici s-a petrecut scena aceasta de neuitat:

O maică din sfat: De ce plângi, fetiţo?

Fetiţa (de şase ani; plângând în hohote): I-am spus lui Alix că ştiu istoria Franţei. Ea zice că n-o ştiu, iar eu o ştiu.

Alix (cea mare, de nouă ani): Nu! N-o ştie.

Maica: Cum aşa, fata mea?

Alix: Mi-a spus să deschid cartea la întâmplare şi să-i pun o întrebare din carte, la care ea o să răspundă.

— Ei şi?

— N-a răspuns.

— Să vedem. Ce ai întrebat-o?

— Am deschis cartea la întâmplare, aşa cum a vrut ea şi i-am pus prima întrebare pe care am găsit-o.

— Şi care era întrebarea?

— Era: „Ce-a urmat după aceea?”

Tot acolo a fost făcută această observaţie, adâncă, cu privire la papagalul cam lacom al unei doamne pensionare:

— Ce drăguţ e! Mănâncă partea de deasupra a tartinei, ca un om!

De pe una dintre lespezile acestei mănăstiri a fost culeasă mărturisirea pe care a scris-o de timpuriu, ca să n-o uite, o păcătoasă în vârstă de şapte ani:

— Părinte, sunt vinovată de a fi fost zgârcită.

— Părinte, sunt vinovată de a fi fost adulteră.

— Părinte, sunt vinovată,de a mă fi uitat după bărbaţi.

Pe pajiştea acelei grădini, o gură trandafirie, de şase ani, a născocit această poveste, ascultată de ochi albaştri, de la patru, la cinci ani:

— Au fost odată trei cocoşi într-o ţară unde erau flori multe. Cocoşeii au cules florile şi le-au pus în buzunar. După aceea au cules frunzele şi le-au pus în jucăriile lor. Prin partea locului erau păduri multe şi un lup, iar lupul din pădure a mâncat cocoşeii.

Un alt poem:

— Au fost odată un băţ şi o spinare...

— Paiaţa a luat băţul şi a lovit spinarea pisicii.

— Pisicii nu i-a plăcut: a durut-o.

— Atunci a venit o cucoană şi a trimis paiaţa la închisoare.

Tot acolo, o fetiţă părăsită, un copil găsit, pe care mănăstirea îl creştea din milă, a spus cuvintele acestea blânde, dar care te umplu de tristeţe. Le auzea pe celelalte vorbind despre mamele lor şi şopti în ungherul ei:

— Când m-am născut eu, mama mea nu era cu mine.

Era acolo o portărească voinică, care forfotea întotdeauna grăbită pe săli, cu lanţul de chei la brâu. O chema sora Agata. Cele „mari” - care aveau mai mult de zece ani - o porecliseră Agatocle[237].

Prânzitorul, o încăpere lungă şi dreptunghiulară, care primea lumina zilei pieziş, printr-o galerie cu arcade la înălţimea grădinii, era întunecos, umed şi plin cu jivine.

---

[237] Joc de cuvinte: Agatocle (pron. Agatoclé) pronunţat la fel ca *Aguthe aitx clefs* (Agata cu chei).

Toate locurile dimprejur îşi aveau poporul lor de insecte. Fiecare dintre cele patru colţuri primise în limbajul fetelor de pension câte un nume special şi evocator. Exista astfel colţul Păianjenilor, colţul Omizilor, colţul Gândacilor şi colţul Greierilor. Colţul Greierilor era lângă bucătărie şi, din pricina aceasta, foarte preţuit. Acolo era mai puţin frig decât într-altă parte. Numele acestea trecuseră din prânzitor în pension şi erau folosite, ca în vechiul colegiu Mazarin, pentru a deosebi patru neamuri. Fiecare elevă făcea parte din unul dintre aceste patru neamuri, după colţul unde îşi avea locul la orele de masă. Într-o zi, arhiepiscopul, pe când îşi făcea vizita pastorală, văzu o fetită frumuşică şi rumenă, cu un păr blond încântător, care intra în clasă. Întrebă altă elevă, o brună drăguţă, cu obrajii rumeni, care se afla lângă el:

— Cine e fetiţa asta?

— E un păianjen, monseniore.

— Ei! Dar asta?

— E un greiere.

— Şi astălaltă?

— O omidă.

— Da? Şi dumneata ce eşti?

— Eu sunt un gândac, monseniore.

Fiecare casă de acest fel are deprinderile şi curiozităţile ei. La începutul veacului nostru, Ecouen era unul dintre locurile de acest fel, gingaşe şi aspre, unde fetele îşi trăiau copilăria într-o umbră aproape împărătească. La Ecouen, când pornea în alai procesiunea sfântului Potir, se făcea o deosebire între „fecioare” şi „florărese”. Altele se numeau „baldachine” şi „cădelniţe”, purtând panglicile baldachinelor, sau cădelnițând în jurul sfântului Potir. „Florile” veneau de drept în sarcina florăreselor. Patru „fecioare” mergeau în frunte. În dimineaţa acelei zile mari elevele se întrebau în dormitor:

— Care e fecioară?

Doamna Campan amintea cuvintele unei „micuţe” de şapte ani, adresate uneia „mari” de şaisprezece ani, care lua loc în fruntea procesiunii, în vreme ce ea, mititica, rămânea la coadă:

— Tu eşti fecioară, eu nu.

V
Distracţii

În sala de mâncare, deasupra uşii, era scrisă cu litere mari şi negre o rugăciune, numită *Tatăl nostru cel alb*, şi care avea darul să ducă oamenii de-a dreptul în rai:

„ Tatăl nostru mic şi alb pe care Dumnezeu l-a făcut, Dumnezeu l-a cuvântat şi Dumnezeu l-a pus în rai. Seara, când mă duceam să mă culc văzui trei îngeri culcaţi în patul meu, unul la picioare, doi la căpătâi, buna fecioară Maria la mijloc, care-mi spuse să mă culc şi să n-am nici o grijă.

Bunul Dumnezeu mi-e tată, buna fecioară mi-e mamă, cei trei apostoli sunt fraţii mei, cele trei fecioare sunt surorile mele. Cu cămaşa in care s-a născut Dumnezeu e îmbrăcat trupul meu, crucea sfintei Margareta mi-e scrisă pe piept; doamna fecioară porni pe câmp, plângând pe Dumnezeu şi îl întâlni pe sfântul loan. Domnule sfinte Ioane, de unde vii? Viu de la Ave Salus. Nu ştii dacă bunul Dumnezeu e acolo? E în arborele crucii, picioarele îi atârnă, mâinile îi sunt bătute în cuie şi pe cap poartă pălărie albă de spini. Cine-o va spune de trei ori seara, de trei ori dimineaţa va intra în rai".

În 1827 rugăciunea aceasta atât de originală dispăruse de pe perete, sub trei straturi de var. Astăzi a început să se şteargă şi din amintirea acestor fete tinere de altădată, care sunt acum femei bătrâne.

Un crucifix mare, prins în perete, întregea decorul acestei săli de mâncare, a cărei singură uşă se deschidea, aşa cum am spus, pare-mi-se, spre grădină. Două mese înguste, puse fiecare între două bănci de lemn, se întindeau ca două linii lungi paralele de la un capăt la celălalt al sufrageriei. Pereţii erau albi, mesele erau negre; aceste două culori de doliu sunt singurele folosite în interiorul mănăstirilor. Prânzul era totdeauna frugal; până şi hrana copiilor era severă. Un singur fel de mâncare: carne cu legume sau peşte sărat. Aici se oprea tot luxul. Acest fel simplu de mâncare, rezervat numai fetelor de pension, era totuşi o excepţie. Copilele mâncau şi tăceau sub paza maicii de serviciu din săptămâna aceea, care, din când în când, dacă o muscă zbura şi bâzâia împotriva regulamentului, deschidea şi închidea cu zgomot o carte cu scoarţe de lemn. Tăcerea asta era stropită cu *Vieţile sfinţilor*, citite cu glas tare de pe o catedră cu pupitru, aşezată la picioarele crucifixului. Citea o elevă mai mare care era de serviciu în săptămâna aceea. Din loc în loc, pe masa goală stăteau vase de lut smălţuite, în care elevele îşi spălau singure paharul de metal şi tacâmurile, aruncând uneori câte un rest de, zgârci sau de peşte stricat, dar fapta aceasta era pedepsită. Oalele de lut se numeau „cercuri de apă".

Fetiţa care tulbura tăcerea facea o „cruce cu limba". Unde? Pe jos. Lingea pardoseala. Praful, acest sfârşit al tuturor bucuriilor, era pus să pedepsească micile petale de trandafiri, vinovate de a fi ciripit.

În mănăstire există o carte care nu a fost tipărită niciodată decât „într-un singur exemplar" şi a cărei citire era oprită. E regulamentul sfântului Benedict. O taină pe care nici un ochi profan nu trebuie s-o pătrundă. *Nemo regulas sen eonstiutiones nostras externis eommuni cabit.*[238]

Fetele din pension izbutiră într-o zi să şterpelească această carte şi începură s-o citească cu nesaţ. Citirea le-a fost deseori întreruptă de teama groaznică de a fi surprinse, care le facea să închidă volumul la repezeală. Din primejdia mare prin care trecuseră nu s-au ales decât cu o plăcere îndoielnică. Găsiră „mai interesante" numai câteva pagini, pe care nu le-au prea înţeles, şi unde era vorba de păcatele băieţilor tineri.

Se jucau pe o potecă a grădinii, mărginită de câţiva pomi fructiferi cam firavi. Cu toată supravegherea strictă şi cu toată asprimea pedepselor, fetele izbuteau uneori, când vântul scutura copacii, să ridice

---

[238] Nimeni nu va divulga străinilor regulile şi regulamentul nostru (lat.).

de pe jos, pe furiş, un măr necopt, o caisă stricată sau o pară viermănoasă. Las acum să vorbească o scrisoare pe care o am sub ochi, scrisă acum douăzeci şi cinci de ani de către o fostă elevă de pension, azi doamna ducesă de..., una dintre cele mai elegante femei ale Parisului. Citez întocmai:

„ Fiecare ascunde para sau mărul cum poate. Când urcăm să facem patul, în aşteptarea cinei, le vârâm sub pernă, iar seara le mâncăm în pat, şi, când nu se poate altfel, la closet”.

Era una dintre plăcerile cele mai mari. Odată, în timpul unei vizite a arhiepiscopului la mănăstire, una dintre eleve, domnişoara Bouchard, care se înrudea cu vestita familie Montmorency, puse rămăşag că-i va cere arhiepiscopului o zi de vacanţă, ceea ce era nemaiauzit pentru o comunitate atât de aspră. Fetele au ţinut rămăşagul, dar nici una dintre ele nu credea în el. În sfârşit, sosi momentul când arhiepiscopul trecu prin faţa elevelor. Domnişoara Bouchard, spre spaimă nespusă a colegelor ei, ieşi dintre rânduri şi spuse: „Monseniore, o zi de vacanţă”. Domnişoara Bouchard era înaltă şi rumenă, cu cei mai drăguţi obrăjori de pe lume. Domnul de Guelen zâmbi şi-i spuse: „Cum, fata mea, o zi de vacanţă? Trei zile dacă doriţi! Vă încuviinţez trei zile”. Stareţa nu putea spune nimic, arhiepiscopul hotărâse. Scandal în mănăstire şi bucurie în pension. Puteţi să vă închipuiţi ce-a urmat!

Mănăstirea aceasta posomorâtă nu era totuşi destul de bine zăvorâtă, pentru ca patimile de dincolo de ziduri, drama şi chiar romanul să nu poată pătrunde până la ea. Drept dovadă ne vom mărgini să arătăm pe scurt un fapt adevărat şi neîndoios, care n-are, de altfel, prin el însuşi nici o legătură cu întâmplările pe care le istorisim. Îl amintim numai pentru a întregi în mintea cititorului fizionomia mănăstirii.

În vremea aceea, trăia în mănăstire o făptură misterioasă, care nu era călugăriţă şi pe care toţi o priveau cu mult respect: o chema „doamna Albertine”. Nu se ştia nimic despre ea, decât că era nebună şi că lumea din afară o socotea moartă. Se spunea că toată această poveste ascundea anumite socoteli de bani, pentru a înlesni o căsătorie cu zestre mare.

Femeia n-avea mai mult de treizeci de ani, era brună, destul de frumoasă, şi privea în gol cu ochi mari şi negri. Vedea ceva? Ceilalţi se îndoiau. Nu mergea, aluneca; nu vorbea niciodată; nimeni nu putea să spună cu siguranţă dacă răsuflă. Nările îi erau subţiri şi străvezii ca ale unui om care şi-ar fi dat sufletul. Când îi atingeai mâna, parcă ai fi atins zăpadă. Avea o mlădiere ciudată, de fantomă. Unde intra ea se făcea frig. Într-o zi, o soră văzând-o trecând îi spuse alteia: „Unii cred că e moartă”. „Poate că şi este”, răspunse cealaltă.

Se spuneau despre doamna Albertine sute de poveşti. Curiozitatea fetelor de pension e fară sfârşit. În capelă era o strană numită „ochiul boului”. Doamna Albertine lua parte la slujbă în această capelă, care n-avea decât o fereastră rotundă ca un ochi de bou. De obicei era singură acolo, pentru că de la înălţimea acelei strane putea să-l vadă pe predicator sau pe preotul care slujea, ceea ce era interzis călugăriţelor. Într-o zi, se urcase în amvon un preot tânăr, ducele de Rohan, pair al

Franţei, ofiţer de muşchetari în 1815, pe când se numea principe de Leon, şi mort după 1830, ca arhiepiscop de Besanton şi cardinal. Domnul de Rohan predica pentru prima oară la mănăstirea Petit-Picpus. Doamna Albertine lua parte de obicei la predici şi la slujbe cufundată într-o linişte adâncă şi într-o totală nemişcare. În ziua aceea, de îndată ce-l zări pe domnul de Rohan, se ridică pe jumătate şi spuse tare, în liniştea capelei: „Uite! Auguste!” Toată adunarea întoarse capul uluită, predicatorul ridică ochii, dar doamna Albertine căzu din nou în nemişcarea ei. Pe faţa aceea stinsă şi îngheţată o clipă un suflu al lumii din afară, o licărire de viaţă, apoi totul se stinsese şi nebuna se întorsese în moarte.

Aceste două cuvinte făcură să trăncănească toate gurile care puteau vorbi în mănăstire. Câte se cuprindeau în acel „Uite! Auguste!” Câte destăinuiri! Într-adevăr, pe domnul de Rohan îl chema Auguste. Nu mai era acum nici o îndoială că doamna Albertine venea din lumea aleasă, pentru că îl cunoştea pe domnul de Rohan; că era ea însăşi o persoană sus-pusă, de vreme ce vorbea atât de familiar despre un aristocrat, şi că între ea şi el fusese o legătară, de rudenie poate, cu siguranţă foarte strânsă, pentm că îi ştia numele de botez.

Două ducese, nespus de grave, doamnele de Choiseul şi de Serent, vizitau adeseori comunitatea, unde pătrundeau fără îndoială mulţumită privilegiului *Magnates mulieres*[239] şi înspăimântau tot pensionul. Când treceau cele două doamne bătrâne, toate fetele tremurau şi plecau ochii.

Domnul de Rohan era de altfel, fără să ştie, obiectul atenţiei fetelor de pension. Tocmai în vremea aceea fusese numit înalt vicar al arhiepiscopului de Paris, în aşteptarea episcopatului. Obişnuia să vină destul de des pentru a sluji în capela călugăriţelor de la Petit-Picpus. Nici una dintre ele nu-l putea zări, din pricina perdelei de pânză, dar auzea vocea lui blândă, cam subţire, pe care ajunseră să o recunoască şi să o deosebească. Fusese muşchetar, şi se spunea despre el că e foarte galant; că îşi piaptănă cu multă grijă frumosul lui păr castaniu, inelat; că purta o cingătoare lată, neagră, minunată, şi rasa lui neagră era cea mai bine croită din lume. Dădu foarte mult de lucm imaginaţiei acestor fete de şaisprezece ani.

Nici un zgomot din afară nu pătrundea în mănăstire. Numai o dată s-a auzit, totuşi, sunetul unui flaut. A fost un eveniment, şi fetele care erau atunci în pension şi-l mai amintesc încă.

Un flaut cânta în vecinătate. Cânta totdeauna aceeaşi arie, o arie învechită pentm lumea de azi*, Zetulbe a mea, vino, stăpâna inimii mele...* repetând-o de două sau trei ori pe zi.

Fetele îşi petreceau ore întregi ascultând-o, maicile din sfat erau tulburate, gândurile alergau, pedepsele plouau. Flautul a cântat câteva luni. Toate fetele erau mai mult sau mai puţin îndrăgostite de muzicantul necunoscut. Fiecare visa că a Zetulbe. Sunetul flautului venea dinspre strada Droit-Mur; fetele ar fi dat orice, ar fi jertfit totul, ar fi încercat totul, ca să-l vadă măcar o clipă, să-l zărească, să-l întrezărească pe „tânărul” care cânta atât de fermecător din flaut şi care se juca, fără să bănuiască, cu toate acele inimi.

---

[239] Doamne nobile.

Câteva se furişară pe o uşă dosnică şi se suiră la etajul al treilea dinspre strada Droit-Mur, încercând să se uite prin ferestrele podului. Zadarnic. Una a mers până acolo încât şi-a trecut braţul deasupra capului, printre gratii, şi a fluturat o batistă albă. Alte două fură şi mai îndrăzneţe. Găsiră un mijloc să se caţere până pe un acoperiş, cutezară şi izbutiră în cele din urmă să-l vadă pe „tânărul” acela. Era un bătrân nobil emigrant, orb şi sărăcit, care cânta din flaut în podul casei ca să-i treacă de urât.

VI
Schitul

În curtea mănăstirii Petit-Picpus se aflau trei clădiri cu totul deosebite: mănăstirea cea mare, unde trăiau călugăriţele, internatul, unde locuiau elevele, şi, în sfârşit, aşa-numitul schit. Schitul acesta era o casă cu grădină, unde se adăpostiseră tot felul de călugăriţe bătrâne din diferite ordine, supravieţuitoare ale mănăstirilor distruse de revoluţie, o îmbinare pestriţă de veşminte negre, albe şi cenuşii, din toate tagmele religioase şi din toate ramurile posibile: ceea ce s-ar putea numi, dacă o asemenea împerechere de cuvinte ar fi îngăduită, un fel de mănăstire peticită, ca haina unei paiaţe.

Încă de pe vremea imperiului li se îngăduise acestor biete femei, care umblau răzleţe şi fară rost pe toate drumurile, să se adăpostească aici, sub ocrotirea benedictinelor-bernardine. Statul le plătea o mică pensie; călugăriţele de la Petit-Picpus le primiseră cu dragă inimă. Era o amestecătură ciudată. Fiecare urma legea ordinului ei. Uneori li se dădea voie elevelor din internat, ca o mare recreaţie, să vină să le vadă; de aceea, tinerele de-atunci au păstrat, între multe altele, amintirea maicii Sainte- Basil, a maicii Sainte-Scolastique şi a maicii Jacob.

Una dintre aceste refugiate se simţea la Petit-Picpus ca la ea acasă. Era o călugăriţă de la Sainte-Aure, singura din ordinul ei care supravieţuia. Fosta mănăstire de călugăriţe Sainte-Aure stăpânea la începutul secolului al XVIII-lea tocmai această casă de la Petit-Picpus, care era acum locaşul benedictinelor lui Martin Verga. Maica aceasta cucernică, prea nevoiaşă ca să poată purta falnicul veşmânt al ordinului ei, o rochie albă cu scapular stacojiu, îmbrăcase cu ea, plină de evlavie, un mic manechin pe care-l arăta cu plăcere tuturor, şi pe care, după moarte, l-a lăsat mănăstirii. În 1824 mai trăia din ordinul acesta o singură călugăriţă. Astăzi n-a mai rămas decât o păpuşă.

În afară de aceste vrednice maici, câteva femei bătrâne din lumea mare, cum era doamna Albertine, obţinuseră de la maica stareţă îngăduinţa de a se retrage la schit. Printre acestea se aflau doamna de Beaufort d’Hautpoul şi doamna marchiză Dufresne. Mai era una, cunoscută în mănăstire numai după zgomotul grozav pe care-l făcea când îşi sufla nasul. Elevele îi spuneau doamna Vacarmini.

Cam pe la 1820 sau 1821, doamna Genlis, care publica pe vremea aceea o culegere periodică fără pretenţii intitulată *Cutezătorul*, ceru să i se dea o cameră în mănăstirea Petit-Picpus. Era recomandată de domnul duce de Orleans. Stupul fierbea, maicile din sfat tremurau toate; doamna Genlis scrisese romane! Dar mărturisise ea însăşi că se leapădă de ele; şi de altminteri intrase în faza cucerniciei celei mai adânci. Cu ajutorul lui Dumnezeu şi cu sprijinul prinţului, fu primită. Peste şase sau opt luni plecă, susţinând că grădina n-avea destulă umbră. Călugăriţele se arătară încântate. Cu toate că era foarte bătrână, mai cânta la harpă, şi încă destul de bine.

La plecare, lăsase în chilie semnul trecerii sale în acel loc. Doamna de Genlis era superstiţioasă şi latinistă. Aceste două vorbe dau despre ea o imagine destul de exactă. Acum câţiva ani se mai puteau vedea lipite pe partea dinăuntru a unui dulăpior din chilia ei, unde îşi ţinea banii şi juvaerurile, aceste cinci versuri latineşti, scrise de mâna ei cu cerneală roşie pe o bucată de hârtie galbenă, şi care, după părerea ei, aveau darul de a-i înspăimânta pe hoţi:

Imparibus meritis pendent tria corpora ramis:
Dismas et Gesmas, media est divina potestas;
Alta petit Dismas, infelix, infima, Gesmas.
Nos et res nostras conservei summa potestas.
Hos versus dicas, ne tu furto tua perdas.

Versurile acestea scrise în latineasca veacului al VI-lea fac să se nască întrebarea dacă cei doi tâlhari ai Calvarului se numeau, cum se crede îndeobşte, Dimas şi Gestas sau Dismas şi Gesmas. Numele acesta din urmă ar putea să zdruncine pretenţiile pe care le avea, în veacul trecut, vicontele de Gestas, că se trage din acel nemernic tâlhar. De altminteri, puterea ce se atribuie acestor versuri e o credinţă a tuturor călugăriţelor din ordinul ospitalierelor.

Biserica mănăstirii, construită în aşa fel încât să despartă, ca un adevărat zăgaz, mănăstirea cea mare de internat, era fireşte aceeaşi pentru internat, pentru mănăstirea cea mare, şi pentru schit. Putea intra şi publicul printr-un fel de uşă de spital, care dădea în stradă. Dar totul era astfel orânduit, încât nici una dintre locuitoarele mănăstirii să nu poată vedea vreun chip venit din lumea de afară. Închipuiţi-vă o biserică în care spaţiul destinat corului ar fi fost apucat de o mână uriaşă şi sucit astfel încât să alcătuiască nu o prelungire în spatele altarului, ca în bisericile obişnuite, ci un fel de sală sau de peşteră întunecoasă în dreapta preotului care slujeşte; închipuiţi-vă această încăpere închisă cu perdeaua de şapte picioare înălţime, despre care am mai vorbit; înghesuiţi în umbra acestei perdele, în strane de lemn, pe călugăriţele din cor la stânga, şi pe eleve la dreapta, pe maici şi pe novice în fund, şi veţi putea să vă faceţi o idee despre călugăriţele de la Petit-Picpus cae iau parte la slujba religioasă. Văgăuna aceasta numită cor era legată cu mănăstirea printr-un coridor. Biserica avea ferestrele spre grădină. Când călugăriţele luau parte la vreo slujbă, unde regulamentul le ordona linişte, lumea din biserică nu-şi dădea seama de prezenţa lor, decât după zgomotul pe care-l făceau aşezându-se în strane.

VII
Câteva siluete din umbră

În timpul celor şase ani dintre 1819 şi 1825, stareţă la Petit-Picpus era domnişoara de Blemeur, care în călugărie se numea maica Innocenta. Se trăgea din familia *Margueritei de Blemeur*, autoarea *Vieţii sfinţilor din Ordinul sfântului Benedict*. Fusese aleasă stareţă a doua oară. Era o femeie de vreo şaptezeci de ani, scurtă, îndesată, „cântând ca o oală spartă”, cum spunea scrisoarea pe care am amintit-o; altminteri, o femeie minunată, singura veselă în mănăstire şi, de aceea, iubită de toţi.

Maica Innocenta mergea pe urmele înaintaşei sale, Marguerite, o adevărată Dacier[240] a ordinului. Era cultă, învăţată, destoinică, pasionată pentru istorie, tobă de latină, burduf de greacă, îndopată cu ebraică, semănând mai degrabă cu un benedictin decât cu o benedictină.

Locţiitoarea stareţei era o bătrână călugăriţă spaniolă, aproape oarbă, maica Cineres.

Cele mai de seamă dintre maicile din sfat erau: maica Sainte-Honorine, casieriţa; Maica Sainte-Gertrude, prima maestră a novicelor; maica Saint-Ange, cea de a doua maestră; maica Anonciation, paraclisera; maica Saint-Augustin, infirmiera, singura din toată mănăstirea, apoi maica Sainte-Metchtilde (domnişoara Drouet), care mai fusese la Filles-Dieu şi la cealaltă mănăstire, du Tresor, care se află între Gisors şi Magny; maica Saint-Joseph (domnişoara de Cogolludo); maica Sainte-Adelaide (domnişoara d’Auverney); maica Misericorde (domnişoara de Cifuentes, care n-a putut să reziste la asprimile vieţii mănăstireşti); maica Compassion (domnişoara de la Miltiere, foarte bogata, primită la şaizeci de ani, împotriva regulamentului); maica Providence (domnişoara de Laudiniere); maica Presentation (domnişoara de Siguenza) care a fost stareţă în 1847; în sfârşit, maica Sainte-Celigne (sora sculptorului Cerachi), care a înnebunit; maica Sainte-Chantal (domnişoara de Suzon), care de asemenea a înnebunit.

Mai era, printre cele mai frumoase, o fată încântătoare, de douăzeci şi trei de ani, născută în insula Bourbon, scoborâtoare a cavalerului Roze, pe care în lume o chema domnişoara Roze, iar aici i se spunea maica Assomption.

Maica Sainte-Mechtilde, care avea în seama ei cântările şi corul, se folosea bucuroasă de eleve. Îşi alegea de obicei o întreagă gamă, adică şapte eleve între zece şi şaisprezece ani, potrivite în glas şi la statură, pe care le punea să cânte în picioare, aliniate una lângă alta după vârstă, de la cea mai mică până la cea mai mare. Se înfăţişau vederii asemenea unui nai viu al lui Pan alcătuit din îngeri.

Dintre surorile celelalte, pe care elevele le iubeau cel mai mult, era sora Sainte-Euphasie, sora Sainte-Marguerite, sora Sainte-Marthe, care n-avea mai multă minte ca un copil, şi sora Saint-Michel, al cărei nas lung le făcea să râdă.

---

[240] Ana Dacier (1651-1720), o femeie care i-a uimit pe contemporani prin profunda cunoaştere a limbilor clasice, din care a făcut tălmăciri foarte apreciate.

Toate erau blânde cu copiii. Călugăriţele nu erau aspre decât cu ele însele. Nu se făcea foc decât la internat, iar mâncarea, faţă de cea din mănăstire, era mai aleasă. Şi, afară de acestea, o mulţime de alte îngrijiri. Numai că, atunci când vreo elevă trecea pe lângă o călugăriţă şi încerca să-i vorbească, aceasta nu-i răspundea niciodată.

Această lege a tăcerii făcuse ca, în toată mănăstirea, vorba să nu fie îngăduită făpturilor omeneşti şi să fie lăsată lucrurilor neînsufleţite. Se auzea numai glasul clopotului bisericii şi clopoţelul grădinarului.

Un clopot cu sunet pătrunzător, aşezat lângă poartă, şi care se auzea în toată mănăstirea, vestea prin semnale felurite, ca printr-un telegraf acustic, toate faptele vieţii trupeşti ce urmau a fi îndeplinite, şi chema în vorbitor, după cum era nevoie, pe una sau pe alta dintre cele care locuiau în clădire. Fiecare persoană şi fiecare lucru avea semnalul său. Pentru stareţă clopotul suna o dată şi încă o dată; pentru locţiitoarea stareţei suna o dată, apoi de două ori. Intrarea în clasă se anunţa prin şase lovituri urmate de alte cinci, încât elevele nu spuneau niciodată că intră în clasă, ci că merg „la şase-cinci". Patru-patru era clopotul pentru doamna de Genlis. Semnalul se auzea foarte des. „Dracu-n patru!" spuneau cele mai nemiloase. Nouăsprezece lovituri vesteau un eveniment deosebit: deschiderea porţii mănăstirii, înfricoşătoarea tăblie de fier, încărcată de zăvoare, care nu se clintea din balamale decât în faţa arhiepiscopului.

Afară de acesta şi de grădinar, precum am spus, nici un alt bărbat nu intra în mănăstire. Elevele mai vedeau încă doi: unul era duhovnicul, abatele Banes, bătrân şi urât, pe care puteau să-l privească din cor, printre gratii; celălalt era profesorul de desen, domnul Ansiaux, pe care scrisoarea din care am mai reprodus câteva rânduri îl numeşte domnul Anciot şi-l descrie: „un bătrân respingător şi cocoşat".

Se vede, aşadar, că toţi bărbaţii erau aleşi cu socoteală.

Aşa era casa aceea ciudată.

VIII
Post corda, lapides[241]

După ce am schiţat figura morală, nu e de prisos să-i arătăm în câteva cuvinte şi alcătuirea materială. Cititorul s-a lămurit oarecum din cele spuse mai înainte.

Mănăstirea Petit-Picpus-Saint-Antoine umplea aproape în întregime marele trapez cuprins între strada Polonceau, strada Droit-Mur, uliţa Picpus şi fundătura pe care planurile vechi o numesc strada Aumarais.

Aceste patru străzi înconjurau trapezul ca şanţul unei cetăţi. Mănăstirea se compunea din câteva clădiri şi o grădină. Privită în întregime, clădirea principală era o suprapunere de construcţii eterogene, care, de sus, desenau destul de exact o spânzurătoare culcată pe pământ. Braţul cel mare al furcii ocupa întreaga porţiune a străzii Droit-Mur, dintre

[241] După ce (am vorbit) despre suflete, (să vorbim) despre pietre (lat.).

Picpus şi strada Polonceau; braţul cel mic era alcătuit dintr-o faţadă zăbrelită, înaltă, cenuşie şi severă, care dădea spre stradela Picpus; poarta cu numărul 62 era la capătul acestui braţ. Cam la mijlocul acestei faţade, praful şi cenuşa acopereau o poartă veche, joasă şi boltită, unde păianjenii îşi ţeseau pânza şi care nu se deschidea decât un ceas sau două duminica şi în rarele prilejuri când sicriul vreunei călugăriţe era scos din mănăstire. Aceasta era uşa de intrare a publicului în biserică.

Cotul furcii îl forma o sală pătrată care slujea drept oficiu şi pe care călugăriţele o numeau „cămara”. În braţul cel mare se aflau chiliile maicilor, ale surorilor, precum şi noviciatul. În braţul cel mic - bucătăriile, prânzitorul, înconjurat de galeria mănăstirii, şi biserica. Între poarta cu numărul 62 şi colţul fundăturii Aumarais se afla internatul, care nu se zărea din afară. Restul trapezului îl forma grădina, care era mai joasă decât nivelul străzii Polonceau, ceea ce făcea ca zidurile ei să fie mai înalte în partea dinăuntru ca în cea de afară. Grădina puţin, arcuită avea în mijlocul ei, pe vârful unui dâmb, un brad frumos, ascuţit şi conic, de la care porneau - ca nişte suliţe aşezate în cerc pe un scut - patru alei mari şi, la încrucişarea acestora, alte opt alei mici, grupate două câte două, aşa încât, dacă împrejmuirea ar fi fost circulară, planul geometric al aleilor ar fi semănat cu o cruce aşezată peste o roată. Aleile, sfârşindu-se toate în zidurile neregulate ale grădinii, erau de lungimi inegale. Aleile erau mărginite cu tufişuri de coacăze. În fund, un drum mărginit cu plopi înalţi ducea de la ruinele vechii mănăstiri, care era în colţul străzii Droit-Mur, până la clădirea schitului, care se afla în colţul ulicioarei Aumarais. În faţa schitului se afla aşa-zisa grădiniţă. Adăugaţi la acestea o curte unde se întâlneau unghiurile clădirilor interioare, ca nişte ziduri de închisoare, iar în locul oricărei vecinătăţi sau perspective, linia lungă şi neagră a acoperişurilor, care mărginea cealaltă parte a străzii Polonceau - şi veţi putea avea o imagine completă despre ceea ce era acum patruzeci şi cinci de ani aşezământul bernardinelor de la Petit-Picpus. Acest sfânt aşezământ a fost clădit exact pe locul unui *„Jeu de Paume”*[242], faimos prin secolul al XIV-lea până în al XVI-lea şi căruia i se spunea *„tripoul celor unsprezece mii de draci”.*

Toate aceste străzi, de altminteri, sunt ale Parisului de altădată. Nume ca Droit-Mur şi Aumarais sunt foarte vechi; străzile care le poartă sunt şi mai vechi. Ulicioara Aumarais a purtat numele de ulicioara Maugout; strada Droit-Mur s-a numit strada des Eglantiers, pentru că Dumnezeu a făcut să zâmbească florile înainte ca omul să fi cioplit piatra..

IX
Un secol sub văl de călugăriţă

Deoarece am început să dăm amănunte cu privire la ceea ce a fost odinioară mănăstirea Petit-Picpus şi întrucât am îndrăznit să deschidem o

[242] Lôc anume pentru un joc cu mingea şi cu o rachetă scurtă.

fereastră spre acest tăcut aşezământ, să ne dea voie cititorul să mai facem o mică digresiune, străină de cuprinsul acestei cărţi, dar caracteristică şi folositoare pentru a ne da seama că şi mănăstirea are figurile ei originale.

În schit se afla o centenară, venită de la mănăstirea Fontevrault. Înainte de revoluţie făcuse parte din lumea mare. Vorbea adesea despre domnul de Miromesnil, ministru de justiţie sub Ludovic al XVI-lea, şi despre soţia preşedintelui Duplat, pe care o cunoscuse foarte bine. Era plăcerea şi mândria ei să aducă vorba la tot pasul de aceste două nume. Povestea adevărate minunăţii despre mănăstirea Fontevrault, care era cât un oraş şi avea străzi.

Vorbea cu un accent picard care înveselea elevele. Îşi înnoia în fiecare an jurământul solemn de supunere şi neprihănire şi, în clipa când trebuia să facă legământul, îi spunea preotului: „Monseniorul Saint-François l-a încredinţat monseniorului Saint-Julien, monseniorul Saint-Julien l-a încredinţat monseniorului Saint-Eusebe, monseniorul Saint-Eusebe l-a încredintat monseniorului Saint-Procope etc., etc., iar acum ţi-l încredinţez ţie, părinte”. Şi elevele râdeau pe înfundate sub văluri; încântătoare râsuri, scurte şi înăbuşite, care le făceau pe maicile din sfat să încrunte din sprâncene.

Alteori centenara spunea poveşti. Susţinea că „în tinereţea ei bernar-dinii nu erau mai prejos decât muşchetarii”. Un secol vorbea prin gura ei: secolul al XVIII-lea. Povestea obiceiuri din Champagne şi din Bourgogne, despre cele patru vinuri. Înainte de revoluţie, de câte ori vreun mare personaj, un mareşal al Franţei, un prinţ, un duce şi pair, trecea printr-un oraş din Bourgogne sau din Champagne notabilităţile oraşului veneau să-l salute şi să-i prezinte patru cupe de argint pline cu patru vinuri deosebite. Pe primul pocal se putea citi următoarea inscripţie: *Vinul maimuţei*; pe cel de-al doilea: *Vinul leului*; pe cel de-al treilea: *Vinul berbecului*; iar pe cel de-al patrulea: *Vinul porcului*. Cele patru inscripţii arătau cele patru trepte pe care le coboară beţivul: prima beţie, cea care înveseleşte; a doua, care întărâtă; a treia, care năuceşte; cea din urmă, în sfârşit, care îndobitoceşte.

Într-un dulap încuiat păstra un obiect misterios, la care ţinea foarte mult. Regulamentul de la Fontevrault n-o oprea să-l aibă. Nu voia să-l arate nimănui. Se încuia - ceea ce regulamentul îi da voie - şi se ascundea ori de câte ori voia să-l privească. Dacă auzea pe cineva umblând pe coridor, închidea cât putea de repede dulapul la loc, cu mâinile ei bătrâne. Dacă cineva căuta s-o descoase, cât era de vorbăreaţă, tăcea. Chiar şi cele mai curioase se dădură bătute în faţa tăcerii ei, ca şi cele mai stăruitoare în faţa încăpăţânării ei. Era un subiect de comentarii pentru oricine n-avea ce face ori se plictisea la mănăstire. Ce putea fi oare lucrul acela atât de preţios şi secret, comoara centenarei? Fără îndoială, vreo carte sfântă? Nişte mătănii rare? Nişte moaşte sfinte? Fiecare făcea tot felul de presupuneri. La moartea bietei bătrâne dădură năvală toate la dulap, mai repede poate decât s-ar fi cuvenit, şi-l descuiară. Găsiră obiectul învelit în trei rânduri de cârpe, parc-ar fi fost sfintele daruri. Era o farfurie de Faenza, înfăţişând nişte amoraşi care zburau urmăriţi de nişte

tineri spiţeri înarmaţi cu seringi uriaşe. Urmărirea era plină de giumbuşlucuri şi de atitudini hazlii. Unul dintre încântătorii amoraşi a şi fost tras în ţeapă; se zbate, dă din aripioare şi încearcă să-şi ia din nou zborul, dar măscăriciul râde cu o figură drăcească. Morala: durerile de burtă au biruit amorul! Farfuria aceasta, de altminteri foarte curioasă şi care a avut poate cinstea să-l inspire pe Moliere, mai exista în septembrie 1845; se afla de vânzare la un negustor de vechituri pe bulevardul Beaumarchais.

Acea bătrână cumsecade nu voia să primească nici o vizită din afară, „deoarece, spunea ea, vorbitorul e prea trist”.

X
Obârşia veşnicei-închinări

Vorbitorul acesta atât de asemănător cu un mormânt, pe care am căutat să vi-l descriem, e cu totul unic şi severitatea lui nu se mai întâlneşte în nici o altă mănăstire. La mănăstirea din strada Temple, care de drept aparţinea unui alt ordin, obloanele negre erau înlocuite cu perdele cafenii, iar vorbitorul era un salon cu parchet pe jos, ale cărui ferestre se încadrau vesele în borangic alb, şi pe ai cărui pereţi se aflau tot felul de cadre, portretul unei benedictine cu faţa descoperită, flori pictate şi chiar capul unui turc.

În grădina mănăstirii din strada du Temple se găsea acel castan sălbatic, care trecea drept cel mai frumos şi cel mai mare din toată Franţa şi care avea printre bunii cetăţeni ai veacului al XVIII-lea renumele de „părinte al castanilor din întregul regat”.

Am spus că mănăstirea Temple era a benedictinelor Veşnicei-închinări, cu totul deosebite de cele care depindeau de Cîteaux. Ordinul acesta, al Închinării-Veşnice, nu era prea vechi şi nu are o existenţă mai mare de două sute de ani. În 1649 sfintele daruri au fost de două ori pângărite, la interval de câteva zile, în două biserici din Paris, la Saint Sulpice şi la Saint-Jean en Greve, sacrilegiu înfricoşător şi cu totul neobişnuit, care a făcut să se înfioare tot oraşul. Părintele stareţ, mare vicar al Saint-Germain des Pres, ordonă o procesiune solemnă a întregului său cler, la care sluji însuşi nunţiul papal. Dar două vrednice femei, doamna Curtin, marchiză de Boucs, şi contesa de Châteauvieux, nu se mulţumiră cu această ispăşire. Jignirea adusă „preasfintelor daruri din altar”, deşi trecătoare, nu putea fi uitată de cele două suflete cucernice şi ele socotiră că nu poate fi răscumpărată decât printr-o „închinare veşnică” într-o mănăstire de călugăriţe. Amândouă, una în 1652, cealaltă în 1653, dăruiră sume însemnate maicii Catherine de Bar, numită maica sfântului Potir, călugăriţa benedictină, ca să întemeieze, în acest scop pios, o mănăstire a Ordinului sfântului Benedict; cea dintâi încuviinţare pentru această ctitorie fu dată maicii Catherine de Bar de către domnul de Metz, abate de Saint-Germain, „cu condiţia ca nici o fată să nu fie primită

dacă nu contribuie cu un venit de trei sute de franci, ceea ce face un capital de şase mii de franci". După abatele de Saint-Germain, regele a semnat patenta cuvenită, iar în 1654 atât cartea abaţială cât şi patenta regelui fură ratificate de curtea de conturi şi de parlament.

Aceasta e originea şi consacrarea legală a aşezământului benedictinelor Închinării-Veşnice a sfântului Potir din Paris. Prima lor mănăstire fu „clădită din temelii" pe strada Cassette, din obolul doamnelor Boucs şi de Châteauvieux.

Ordinul acesta, după cum se vede, nu era acelaşi cu al benedictinelor din Câteaux, ci depindea de abatele de Saint-Germain des Pres, așa cum călugăriţele de la Sacre-Coeur depind de comandantul iezuiţilor, iar surorile de caritate de comandantul lazariştilor.

Era de asemenea cu totul diferit de bernardinele de la Petit-Picpus, al căror locaş vi l-am descris. Prin 1657, papa Alexandru al VII-lea a încuviinţat printr-o bulă specială ca bernardinele de la Petit-Picpus să practice închinarea veşnică, întocmai ca benedictinele sfântului Potir. Dar cele două ordine au rămas deosebite.

XI
Sfârşitul mănăstirii Petit-Picpus

Chiar din primii ani ai restauraţiei, mănăstirea Petit-Picpus începu să decadă, drept urmare a dispariţiei întregului ordin care, după secolul al XVIII-lea, piere ca toate ordinele religioase.

Aşezământul din Petit-Picpus se destrăma repede. Prin 1840 schitul nu mai era, internatul de asemenea. Nu mai existau nici bătrânele, nici elevele; primele muriseră, celelalte se risipiseră. *Volaverunt*[243].

Canonul închinării veşnice e de o rigiditate care înspăimântă; legămintele sunt din ce în ce mai rare, ordinul nu mai face recrutări. În 1845 mai intrau, pe ici pe colo, câteva maici slujitoare; dar călugăriţe pentru cor, deloc. Acum patruzeci de ani erau aproape o sută de călugăriţe; acum cincisprezece ani nu mai rămăseseră decât douăzeci şi opt. Câte-or mai fi astăzi? În 1847 stareţa era tânără, dovadă că cercul alegerii se micşora. Nu împlinise patruzeci de ani. Pe măsură ce numărul maicilor scade, ostenelile cresc; slujba fiecăreia devine tot mai anevoioasă; se prevedea mai de mult ziua când nu vor mai fi decât o duzină de umeri suferinzi şi încovoiaţi pentru a duce mai departe povara canoanelor sfântului Benedict. Povara e neînduplecată şi rămâne aceeaşi, fie că sunt puţine, fie că sunt multe. Era apăsătoare altădată; astăzi striveşte. Călugăriţele pier cu zile. Pe vremea când autorul cărţii de faţă locuia încă la Paris au murit două. Una avea douăzeci şi cinci de ani, cealaltă douăzeci şi trei. Aceasta din urmă ar putea spune că Julia

---

[243] Şi-au luat zborul (lat).

Alpinula: *„Hic jaceo, vixi annos viginti et tres”[244].* Din pricina decăderii în care ajunsese, mănăstirea a renunţat de a mai face educaţia fetelor.

N-am putut trece prin faţa acastei clădiri neobişnuite, necunoscute, întunecate, fără să intrăm şi fără să luăm cu noi pe cei ce ne întovărăşesc şi ne ascultă istorisind - poate spre folosul câtorva - trista poveste a lui Jean Valjean. Am pătruns în această comunitate plină de piedici învechite, care astăzi par totuşi noi. E grădina zăvorâtă: *Hortus conclusus*. Am vorbit despre acest loc ciudat în amănunţime, dar cu respect, cel puţin atât cât respectul şi amănuntele se pot împăca. Nu pricepem totul, dar nu insultăm nimic. Ne ţinem la aceeaşi distanţă de osanalele lui Joseph de Maistre, care ajunge să-l preamărească pe călău, ca şi de râsul lui Voltaire, care ajunge să batjocorească crucea.

E o greşeală de logică din partea lui Voltaire - în treacăt fie zis; fiindcă Voltaire l-ar fi apărat pe Isus aşa cum l-a apărat pe Calas[245], iar pentru cei care tăgăduiesc întrupările supraomeneşti, ce reprezintă crucea?

În veacul al XIX-lea, ideea religioasă trece printr-o criză. Oamenii se dezvaţă de anumite credinţe şi fac binele având grijă ca, dezvăţându-se de un lucru, să înveţe altul. În inima omului nu rămâne nici un gol. Se fac dărâmări, şi e bine că se fac, dar cu condiţia să fie urmate de reclădiri.

Până una alta, să cercetăm pe cele care nu mai sunt. E nevoie să le cunoaştem, chiar dacă n-ar fi decât pentru a le evita. Contrafacerile trecutului dobândesc nume false şi se lasă confundate cu viitorul. Strigoiul acesta, care e trecutul, obişnuieşte să-şi falsifice paşaportul. Să ne dăm seama de capcana care ni se întinde. Să ne ferim. Trecutul are o faţă: superstiţia; şi o mască: ipocrizia. Să-i arătăm adevărata faţă şi să-i smulgem masca.

Cât despre mănăstiri, ele alcătuiesc o problemă complexă. O problemă a civilizaţiei care le condamnă; o problemă a libertăţii care le ocroteşte.

---

[244] Sunt îngropată aici, am trăit douăzeci şi trei de ani (lat.).

[245] Protestant din Toulouse (secolul al XVIII-lea). Învinovăţit pe nedrept că şi-a ucis fiul trecut la catolicism şi executat în 1762.

CARTEA A ŞAPTEA
O PARANTEZĂ

I
Mănăstirea, idee abstractă

Cartea de faţă e o dramă al cărei personaj principal e infinitul.

Al doilea e omul.

Aşadar, întâlnind în drumul nostru o mănăstire, am fost nevoiţi s-o cercetăm. De ce? Pentru că mănăstirea, pe care o întâlnim în Orient ca şi în Occident, în mahomedanism ca şi în creştinism, e unul din instrumentele de optică folosite de om în scrutarea infinitului.

Nu e locul să dezvoltăm aici peste măsură anumite idei; cu toate astea, păstrând absolut toate rezervele, limitele şi indignările, trebuie să mărturisim că, ori de câte ori întâlnim în om infinitul, bine ori rău înţeles, ne simţim plini de respect. Există în sinagogă, în moschee, în pagodă, în *wigwam*[246] ceva respingător pe care-l urâm şi ceva sublim pe care-l adorăm. Câtă contemplare a gândirii şi ce vis fară temei: umbra lui Dumnezeu plutind peste omenire!

II
Mănăstirea, fapt istoric

Din punctul de vedere al istoriei, al raţiunii şi al adevărului, monahismul e condamnat.

Acolo unde sunt prea numeroase, mănăstirile sunt piedici în sânul unei naţiuni, aşezăminte care stânjenesc locuri de trândăvie, acolo unde ar trebui să fie locuri de muncă.

Comunităţile călugăreşti sunt, faţă de marea comunitate socială, ceea ce e vâscul pentru stejar, ceea ce e o bubă pentru corpul omenesc. Prosperitatea şi înflorirea lui înseamnă sărăcirea ţării. Regimul monahal nu face decât să sleiască bărbăţia popoarelor.

A trecut vremea călugăriei. Mănăstirile au împiedicat creşterea civilizaţiei moderne şi sunt vătămătoare pentru dezvoltarea ei. Ca instituţie şi ca mijloc de formare a omului, mănăstirile sunt de nesuferit în secolul al XIX-lea. Lepra monahală a ros aproape până la os două admirabile naţiuni, Italia şi Spania - una lumina, cealaltă splendoarea Europei - timp de secole; în vremea noastră, aceste două strălucite popoare abia încep să se tămăduiască mulţumită sănătoasei şi viguroasei igiene a lui 1789.

---

[246] Colibă a pieilor roşii din America de Nord.

Mănăstirea, mai cu seamă vechea mănăstire de femei, aşa cum se înfăţişa încă în pragul acestui secol în Italia, în Austria, în Spania, rămâne una din cele mai întunecate realităţi ale evului mediu. Mănăstirea, mănăstirea aceasta, se află la răspântia tuturor grozăviilor. Mănăstirea catolică în întregimea ei e plină de razele întunecate ale morţii.

Mănăstirea spaniolă e deosebit de jalnică. Acolo se înălţa în întuneric, sub bolţi înnegurate, sub cupole nedesluşite în umbră, altare grele, înalte ca nişte catedrale; acolo atârnă de lanţuri, în beznă, imense crucifixe albe; acolo hristoţi de fildeş, mari şi goi, se întind pe abanos, mai mult decât însângeraţi, sângerânzi, respingători şi măreţi, cu coatele colţuroase, cu rotulele lăsând să se vadă ţesătura osului, cu rănile carne vie, încununaţi cu spini de argint, ţintuiţi în cuie de aur, având pe frunte sânge în picături de rubine, iar în ochi lacrimi de diamante. Diamantele şi rubinele par umede şi fac să plângă, jos, în umbră, nişte făpturi în văluri, cu coapsele învineţite de cămăşile de păr de capră şi de bicele cu şfichi de alice, cu sânii zdrobiţi de rogojini, cu genunchii jupuiţi de rugăciune; femei ce se cred soţii ale lui Hristos; stafii care-şi închipuie că sunt îngeri. Femeile astea gândesc? Nu. Au voinţă? Nu. Iubesc? Nu. Trăiesc? Nu. Nervii lor s-au osificat; oasele lor s-au împietrit. Vălul lor e ţesut din întuneric. Răsuflarea lor sub văl seamănă cu un fel de tragică respiraţie a morţii. Stareţa, un vierme! Le sfinţeşte şi le umple de groază. Neprihănirea înseamnă o cruzime. Aşa sunt vechile mănăstiri din Spania. Vizuini ale evlaviei fioroase; hrube cu fecioare; lăcaşuri de groază.

Spania catolică era mai romană decât însăşi Roma. Mănăstirea spaniolă era cea mai catolică dintre toate. Se simţea în ea Orientul. Arhiepiscopul Kislar - agă al cerului - zăvora şi spiona acest serai de suflete păstrate pentru Dumnezeu. Călugăriţa era odaliscă; preotul era eunuc. Cele mai înflăcărate erau alese în vis şi-l posedau pe Hristos. Peste noapte, tânărul acela frumos şi gol cobora de pe cruce şi devenea obiectul de extaz al chiliei. Ziduri înalte fereau de orice desfătare vie pe sultana mistică, al cărei sultan era cel răstignit. O privire din afară însemna infidelitate. Înmormântarea de viu ţinea locul unui sac de piele. Ceea ce în Răsărit era aruncat în mare, în Apus era dat pământului.

Şi într-o parte şi într-alta erau femei care îşi frângeau mâinile; valurile mării erau soarta unora, groapa era soarta celorlalte; de o parte cele înecate, de alta cele înmormântate. Paralelism monstruos. Astăzi susţinătorii trecutului, neputând tăgădui lucrurile acestea, se mulţumesc să zâmbească. A ajuns la modă un fel lesnicios şi ciudat de a înlătura destăinuirile istoriei, de a infirma comentariile filozofiei, de a lăsa deoparte toate faptele care stânjenesc şi toate întunecimile. „Prilej pentm declamare”, spun cei isteţi. „Vorbe goale!” repetă neghiobii Jean-Jaques, declamator; Diderot, declamator; Voltaire, când vorbeşte de Calas, Labarre şi Sirven, declamatori; nu mai ştiu cine a constatat de curând că Tacit era un declamator, că Nero a fost o victimă şi că, de bună seamă, ar trebui să ne fie milă de „sărmanul Holofem”[247].

[247] General al lui Nabucodonosor, care a fost deosebit de crud cu evreii; ucis în somn de Judita spre a-şi răzbuna poporul asuprit.

Cu toate acestea, e anevoie să închizi gura faptelor; ele sunt îndărătnice. Autorul cărţii de faţă a văzut cu ochii lui, la opt leghe de Bruxelles, urme de ev mediu la îndemâna orişicui: la mănăstirea din Villers se află groapa temniţelor subterane în mijlocul livezii unde fusese curtea mănăstirii, şi pe malul râului Dyle patru celule de piatră, jumătate sub pământ, jumătate sub apă. Erau aşa-numitele: pace[248]. Fiecare celulă mai păstrează o rămăşiţă de uşă de fier, o latrină şi o ferăstruică zăbrelită, care afară e la două picioare deasupra râului, iar înăuntru, la şase picioare deasupra solului. Pe o albie lată de patru picioare, râul curge de-a lungul zidului. Pământul e totdeauna umed. Cel care locuia în aceste *in-pace* avea drept pat pământul umed. Într-una din celule se mai vede o bucată de lanţ prinsă în perete; într-alta, un fel de cutie pătrată, făcută din patru plăci de granit, prea strâmtă ca un om să poată dormi în ea, prea joasă ca să poată sta în picioare. O fiinţă omenească era vârâtă acolo, iar pe deasupra i se punea o lespede de piatră. Lespedea aceasta a rămas. Se poate vedea. Se poate pipăi. Aceste celule *in-pace*; aceste balamale de fier; aceste lanţuri: această ferăstruică înaltă, la nivelul căreia curge râul; această cutie de piatră acoperită cu un capac de granit, ca un mormânt, cu singura deosebire că mortul era viu; pământul acesta care e noroi, groapa latrinelor, pereţii plini de igrasie - toate acestea sunt „vorbe goale”?...

VIII
În ce condiţii putem respecta trecutul

Pentru civilizaţie, monahismul, aşa cum exista în Spania şi cum există în Tibet, este ca un fel de oftică. Împuţinează naşterile. Claustrare; castrare. A pustiit Europa ca un flagel. Mai adăugaţi constrângerile cu care se siluia conştiinţa, fiinţele închise în mănăstire fară voia lor, feudalitatea sprijinindu-se pe mănăstire, dreptul primului născut revărsând în monahism preaplinul familiei, cruzimile despre care am vorbit, acele groaznice *in-pace*, gurile amuţite, minţile zăvorâte, atâtea minţi nefericite azvârlite în celula jurămintelor eterne, călugărirea, înmormântarea sufletelor vii. Adăugaţi torturile individuale, înjosirea unor naţiuni întregi, şi, oricine-aţi fi, vă veţi cutremura în faţa hainei şi-a vălului călugăresc, aceste două giulgiuri ale morţii născocite de om.

Cu toate astea, în anumite privinţe şi în anumite locuri, în ciuda filozofiei şi în dispreţul progresului, mentalitatea călugărească dăinuieşte în plin secol al XIX-lea şi o ciudată reînviere a ascetismului stârneşte în clipa de faţă mirarea lumii civilizate. Încăpăţânarea instituţiilor învechite de a dăinui mai departe e ca şi cum cineva ar voi să ne ungă părul cu un parfum mucezit, ne-ar da să mâncăm peşte stricat, ne-ar îmbrăca, bărbaţi în toată firea, în haine de copil, e ca şi cum, noi cei în viaţă, ne-am lăsa îmbrăţişaţi cu duioşie de un cadavru.

---

[248] Celule subterane pentru osândiţii pe viaţă.

„Nerecunoscătorilor, spune veşmântul, v-am ocrotit pe vreme rea; de ce nu mă mai vreţi?” „Vin din largul mării”, spune peştele. „Am fost un trandafir”, spune parfumul. „V-am iubit”, spune cadavrul. „V-am civilizat”, spune mănăstirea.

La toate astea, un singur răspuns: a fost odată!

A dori prelungirea fară sfârşit a lucrurilor moarte şi cârmuirea oamenilor prin îmbălsămare, a da puteri noi dogmelor în putrefacţie, a polei din nou raclele, a reîmprospăta tencuiala mănăstirilor, a sfinţi din nou moaştele, a reînvia superstiţiile, a hrăni iarăşi fanatismul, a pune mânere noi sfeşnicelor şi săbiilor, a reînvia monahismul şi militarismul, a crede în mântuirea lumii prin înmulţirea păduchilor, a impune prezentului trecutul - ni se pare straniu. S-au găsit totuşi teoreticieni şi pentru asemenea teorii. Teoreticienii ăştia, oameni deştepţi altminteri, au un procedeu foarte simplu: pun peste trecut o spoială pe care o numesc orânduire socială, drept divin, morală, familie, cinstirea strămoşilor, legi vechi, tradiţie sfântă, drepturi legitime, religie; şi merg strigând: „Luaţi, sunt ale voastre, oameni buni!” E o logică bine cunoscută de cei vechi. O practicau preoţii romani care preziceau viitorul din măruntaiele animalelor jertfite. Frecau cu cretă o juncă neagră şi spuneau: „E albă”. *Bos cretatus*[249].

În ceea ce ne priveşte, respectăm pe alocuri trecutul şi suntem îngăduitori totdeauna cu el, cu condiţia să se recunoască mort. Dacă încearcă să învie, îl atacăm şi ne străduim să-l răpunem.

Superstiţiile, bigotismul, făţărniciile preoţeşti, prejudecăţile, viermii aceştia, aşa viermi cum sunt, se îndărătnicesc să trăiască, au dinţi şi gheare de fum şi trebuie să te lupţi cu ei piept la piept, să le declari război şi să-l duci fără o clipă de răgaz; pentru că destinul l-a osândit pe om să poarte o veşnică luptă cu stafiile. E greu să iei de gât năluca şi s-o dobori.

O mănăstire din Franţa în mijlocul veacului al XIX-lea e o adunătură de bufniţe înfruntând lumina. O mănăstire în flagrant-delict de ascetism, în mijlocul metropolei de la 1830 şi de la 1848, Roma înflorind în mijlocul Parisului, e un anacronism. În vremuri obişnuite, ca să desfiinţezi un anacronism şi ca să-l faci să piară, e de ajuns să-i pui în faţă calendarul. Dar suntem în vremuri neobişnuite.

Să luptăm!

Să luptăm, dar să ştim să deosebim. Însuşirea adevărului este că nu face niciodată excese. Ce nevoie ar avea să exagereze? Sunt unele lucruri care trebuie nimicite şi altele care se cer numai luminate şi cercetate. Cât putere e într-o cercetare binevoitoare şi serioasă! Să nu venim cu flăcări, acolo unde lumina e de ajuns.

Ţinând seama, prin urmare, că ne aflăm în secolul al XIX-lea, suntem în general împotriva călugăriei ascetice, la orice popor, atât în Asia cât şi în Europa, în India ca şi în Turcia. Cine spune mănăstiri spune mlaştină. Putregaiul lor e vădit; apa lor stătătoare e nesănătoasă, dospeala lor îmbolnăveşte popoarele şi le ofileşte; înmulţirea lor a ajuns o plagă a Egiptului... Nu putem să ne gândim fără spaimă la ţările în care fachirii,

[249] Boul vopsit în alb cu creta (lat.).

bonzii, santonii, călugării, marabuţii, talapoinii şi dervişii[250] mişună într-un furnicar de păduchi.

Aşadar, chestiunea religioasă n-a fost încă dezlegată. Problema are unele laturi misterioase, aproape înfiorătoare; să ne fie îngăduit s-o privim deschis.

IV
Mănăstirea din punctul de vedere al principiilor

Un număr de oameni se strâng la un loc şi locuiesc împreună. În temeiul cărui drept? În temeiul dreptului de asociaţie.

Se închid la ei acasă. În temeiul cărui drept? În temeiul dreptului pe care-l are orice om de a deschide şi închide uşa lui.

Oamenii aceia nu ies din casă. În temeiul cărui drept? În temeiul dreptului de a pleca şi de a se întoarce, care cuprinde şi dreptul de a sta acasă.

Acolo în casa lor, ce fac?

Vorbesc în şoaptă; lasă ochii în jos. Se leapădă de lume, de viaţa oraşului, de plăcerile simţurilor şi de alte bucurii, de deşertăciuni, de trufii şi de câştig. Se îmbracă în lână groasă ori în pânză aspră. Nici unul nu e stăpân pe vreun lucru oricât de mic. Cel bogat ajunge sărac. Ceea ce are dăruieşte tuturor. Cel care fusese ceea ce numim nobil, gentilom şi senior e deopotrivă cu cel ce fusese ţăran. Chilia e la fel pentru toţi. Toţi se supun tunderii părului în creştet, toţi poartă aceeaşi haină călugărească, mănâncă aceeaşi pâine neagră, se culcă pe aceleaşi paie, mor în aceeaşi cenuşă. Acelaşi sac în spinare, aceeaşi funie drept cingătoare. Dacă porunca e să meargă desculţ, merg desculţi. Poate fi printre ei un prinţ; prinţul e tot o umbră ca şi ceilalţi. Nu există titlu. Până şi numele de familie a pierit. Nu mai au decât prenume. Toţi se înclină sub egalitatea numelui de botez. S-au desfăcut de familia trupească şi şi-au întemeiat în mijlocul tagmei lor religioase o familie spirituală. Rudele lor sunt omenirea întreagă. Ajută pe săraci, îngrijesc pe bolnavi. Îşi spun între ei „frate”.

Mă opriţi şi îmi strigaţi: „Dar iată mănăstirea ideală!”

E de ajuns ca mănăstirea să existe pentru a fi nevoit să ţin seama de ea.

Aşa se explică pentru ce în cartea precedentă am vorbit despre o mănăstire pe un ton respectuos. Lăsând deoparte Asia, fără a ne ocupa de chestiunea istorică şi de cea politică, privind lucrurile din punct de vedere pur filozofic, mai presus de nevoile politicii şi numai cu condiţia ca mănăstirea să fie cu totul de bunăvoie şi să nu cuprindă decât consimţăminte - voi privi totdeauna comunitatea mănăstirească cu serioasă luare-aminte şi, în unele privinţe, cu respect. Acolo unde există o comunitate, există comuna; acolo unde există comuna, există şi dreptul.

---

[250] Pustnici, călugări şi preoţi ai altor religii decât cea creştină.

Mănăstirea este un rod al lozincii: Egalitate, Fraternitate! O, ce mare e libertatea! Şi ce transfigurare minunată! Libertatea e de ajuns ca să preschimbe mănăstirea în republică.

Să mergem însă mai departe.

Oamenii aceştia, femeile acestea care trăiesc între cei patru pereţi se îmbracă în haină de dimie, sunt egali şi se numesc fraţi; e frumos; dar mai fac şi altceva?

Da.

Ce?

Privesc întunericul, cad în genunchi şi-şi împreună mâinile.

Ce înseamnă aceasta?

V
Rugăciuni

Sunt oameni care se roagă.

Cui?

Lui Dumnezeu.

Ce înseamnă să te rogi lui Dumnezeu?

Mai există şi un infinit în afară de noi? Iar acest infinit e oare unic, imanent, permanent, neapărat substanţial, fiindcă e infinit şi dacă i-ar lipsi materia s-ar mărgini? E neapărat inteligent pentm că e infinit şi dacă i-ar lipsi inteligenţa ar avea un sfârşit? Acest infinit trezeşte în noi ideea de esenţă, în vreme ce noi nu ne putem atribui decât ideea de existenţă? Nu e cumva, cu alte cuvinte, absolutul al cărui relativ suntem noi?

Dar dacă există un infinit în afară de noi, nu există un infinit şi în noi? Aceste două infinituri (ce plural înfricoşător!) nu se suprapun? Cel de-al doilea infinit nu este el oare oglinda, răsfrângerea, ecoul, prăpastia deschisă în cercul unui alt abis? Acest al doilea infinit are şi el putere de înţelegere? Cugetă? Iubeşte? Are voinţă? Dacă cele două infinituri au amândouă putere de înţelegere, fiecare dintre ele are o voinţă proprie; există un eu în infinitul de sus, după cum există un eu în infinitul de jos. Eul de jos e sufletul; eul de sus e Dumnezeu.

A pune, prin gândire, infinitul de jos în atingere cu infinitul de sus - înseamnă a ne ruga.

Să nu smulgem nimic din sufletul omenesc; a-l împuţina e o greşeală. Trebuie transformat. Anumite însuşiri ale minţii omeneşti sunt îndreptate spre Necunoscut: gândirea, visarea, rugăciunea. Necunoscutul e un ocean. Ce este conştiinţa? Este busola drumului în Necunoscut. Gândirea, visarea, rugăciunea sunt mari radieri misterioase. Să le respectăm. Unde merg aceste raze minunate ale sufletului? In umbră; prin urmare spre lumină.

Măreţia democraţiei este de a nu nega şi de a nu renega nimic din omenire. Alături de dreptul Omului, sau cel puţin aproape de el, e dreptul Sufletului.

Zdrobirea oricărui fanatism şi respectul adânc faţă de infinit, iată ce urmăreşte legea. Să nu ne mărginim a ne închina arborelui creaţiei, contemplând uriaşele lui ramuri încărcate de stele. Avem o datorie: să luminăm sufletul omului, să apărăm misterul împotriva minunilor, să adorăm neînţelesul şi să respingem absurdul, să nu recunoaştem din ceea ce nu se poate explica decât ceea ce e necesar, să însănătoşim credinţa, să îndepărtăm superstiţiile din calea religiei, să-l curăţăm de omizi pe Dumnezeu.

VI
Bunătatea desăvârşită a rugăciunii

Cât despre felul rugăciunii, toate sunt bune, numai să fie sincere. Întoarceţi înapoi filele cărţii voastre şi veţi fi în infinit.

Ştim că există o filozofie care tăgăduieşte infinitul. Există, de asemenea, o filozofie, clasificată patologică, şi care tăgăduieşte existenţa soarelui. Filozofia aceasta se numeşte: orbire.

A face dintr-un simţ pe care nu-l avem izvorul de cunoaştere al adevărului este o frumoasă cutezanţă de orb.

Sunt ciudate aerele trufaşe, de superioritate şi de compătimire, pe care şi le ia această filozofie care bâjbâie faţă de filozofia care-l vede pe Dumnezeu. Ai impresia că auzi o cârtiţă care strigă: „Mi-e milă de voi când vă aud vorbind despre soarele vostru!”

Ştim că există oameni străluciţi şi puternici care nu cred în Dumnezeu. Aceştia, la drept vorbind, aduşi din nou pe calea adevărului prin propria lor putere, nu sunt nici ei prea siguri că sunt necredincioşi; în realitate nu-i altceva decât o chestiune de definiţie şi, în orice caz, chiar dacă nu cred în Dumnezeu, prin faptul însuşi că sunt minţi luminate dovedesc existenţa lui Dumnezeu.

Salutăm pe filozof, dar osândim fără milă filozofia lui.

Să mergem mai departe.

Tot atât e de admirat uşurinţa cu care unii se mulţumesc cu vorbe. O şcoală metafizică din nord, învăluită puţin în ceaţă, şi-a închipuit că revoluţionează înţelegerea omenească punând în locul cuvântalui Putere cuvântul Voinţă.

În loc de „planta creşte” se zice „planta vrea”; am fi în adevăr mai câştigaţi dacă am adăuga: „Universul vrea!” De ce? Pentru că de aici ar reieşi că planta are voinţă, prin urmare are un eu; universul vrea, prin urmare are un Dumnezeu.

Cât despre noi, care, totuşi, spre deosebire de această şcoală, nu tăgăduim nimic *a priori*[251] a recunoaşte o voinţă în plantă, cum susţin unii metafizicieni, ni se pare mai greu de admis decât a recunoaşte în univers voinţa pe care ei o tăgăduiesc.

---

[251] Înainte de experienţă, înainte de practică.

A tăgădui voinţa infinitului, adică existenţa lui Dumnezeu, nu e cu putinţă decât tăgăduind infinitul însuşi. Lucrul acesta l-am dovedit.

Tăgăduirea infinitului duce de-a dreptul la nihilism. Toate se reduc la o „creaţie a spiritului".

Cu nihilistul nu e cu putinţă nici o discuţie, deoarece nihilistul logic se îndoieşte de existenţa semenului său, după cum nu-i sigur nici de existenţa sa.

Din punctul lui de vedere, se prea poate ca nici el să nu fie pentru sine însuşi decât „o creaţie a spiritului său".

Nu-şi dă seama că tot ceea ce a tăgăduit admite el însuşi în întregime, rostind doar acest cuvânt: spirit.

Într-un cuvânt, nici o cale nu rămâne deschisă cugetării într-o filozofie care rezolvă totul cu monosilaba: Nu.

Acestui: Nu, n-avem de dat decât un singur răspuns: Da.

Nihilismul nu duce nicăieri.

Nu există neant. Nu există zero. Totul este ceva. Nimic nu e numai nimic.

Omul se hrăneşte cu afirmaţii mai mult decât cu pâine.

A vedea şi a dovedi - nici atâta nu-i de ajuns. Filozofia trebuie să fie o energie; silinţa şi ştiinţa ei trebuie să-l facă pe om mai bun. Socrate trebuie să se întrupeze în Adam şi să dea naştere lui Marc-Aureliu; cu alte cuvinte, să scoată din omul fericirii pe omul înţelepciunii. Să schimbe Paradisul în Liceul[252] lui Aristotel. Ştiinţa trebuie să fie un întăritor al inimii. Plăcerea? Ce preocupare tristă şi ce râvnă searbădă! Să cugeţi, iată adevărata biruinţă a sufletului. Pe oamenii însetaţi să-i duci la izvorul cugetării, să le dai tuturor elixirul cunoaşterii lui Dumnezeu, să faci să se înfrăţească într-înşii conştiinţa cu ştiinţa, să-i faci buni prin această minunată contopire, iată datoria filozofiei adevărate.

Morala este un seceriş de adevăruri. Fapta izvorăşte din cugetare. Absolutul trebuie să aibă un scop practic. Idealul trebuie să fie respirabil, satisfăcător şi hrănitor pentru sufletul omului. Idealul are dreptul să zică: „Luaţi, mâncaţi, acesta e trupul meu; luaţi şi beţi, acesta e sângele meu!" Înţelepciunea este o împărtăşanie sfântă. Numai cu această condiţie ea încetează de a mai fi o pasiune stearpă pentru ştiinţă, spre a deveni mijlocul unic şi cel mai înalt al apropierii dintre oameni, iar filozofia a fost înălţată la treapta de religie.

Filozofia nu trebuie să fie o îngrămădire de etaje clădite pe mister, pentru ca s-o poţi privi în voie, fără alt rezultat decât acela de a-ţi satisface curiozitatea.

În ceea ce ne priveşte, amânând dezvoltarea ideii noastre pentru un alt prilej, ne mulţumim a spune că nu înţelegem nici ca omul să fie punct de plecare şi nici ca progresul să fie ţelul fără cele două forţe care pun în mişcare lumea: credinţa şi iubirea.

Progresul e ţinta finală. Călăuza e idealul.

Ce e idealul? E Dumnezeu!

Ideal, absolut, desăvârşire, infinit - cuvinte întru totul la fel.

---

[252] Locul unde filozoful grec Aristotel (secolul al IV-lea î.e.n.) îşi aduna discipolii.

VII
Să fim prevăzători în mustrare

Istoria şi filozofia au aceleaşi veşnice îndatoriri, care totodată sunt şi simple: să-l combată pe Caiafa care a ajuns episcop, pe Dracon[253] împărţitor de dreptate, pe Trimalcion[254] legislator, pe Tiberiu împărat; e lămurit, just şi limpede, şi nu dă loc la nici o neînţelegere. Dar dreptul de a trăi departe de lume, cu toate neajunsurile şi abuzurile lui, trebuie să fie înregistrat şi îngăduit. Schivnicia e o problemă a sufletului omenesc.

Atunci când vorbim de mănăstiri - unde sunt atâtea erori, dar şi nevinovăţie; atâta rătăcire, dar şi atâta bunăvoinţă; atâta neştiinţă, dar şi atât devotament; atât chin, dar şi atâta mucenicie - trebuie, aproape totdeauna, să spunem şi da şi nu.

O mănăstire este o contrazicere. Are ca scop mântuirea sufletului, iar drept mijloc jertfa. Mănăstirea este cel mai mare egoism, sfârşind în cea mai desăvârşită uitare de sine.

A abdica pentru a domni - aceasta pare să fie lozinca monahismului.

În mănăstire omul suferă pentru a se bucura. Trage o poliţă asupra morţii. Îndură noaptea pământească în nădejdea dobândirii luminii cereşti. În mănăstire iadul reprezintă o răscumpărare a drepturilor de moştenire asupra paradisului.

Cine îmbracă vălul şi rasa de călugărie săvârşeşte o sinucidere a cărei răsplată e veşnicia.

Nu găsim cu cale că pe o asemenea temă ar fi nimerită batjocura. Aici toate sunt serioase: binele ca şi răul.

Omul drept încruntă din sprâncene, dar nu râde dispreţuitor. Mânia o înţelegem, răutatea nu.

VIII
Credinţă, lege

Încă ceva.

Osândim biserica atunci când e plină de intrigi; dispreţuim neîmpăcata ei asprime faţă de cele lumeşti, dar cinstim pretutindeni pe omul care gândeşte.

Ne descoperim înaintea celui care îngenunche şi se roagă.

Omul are nevoie de o credinţă. Vai de cel care nu crede în nimic!

A cugeta nu înseamnă a trândăvi. Există o muncă văzută de toţi şi una care nu se vede.

A visa înseamnă a semăna; a gândi înseamnă a făptui. Braţele încrucişate muncesc; mâinile împreunate lucrează. Privirea spre cer e o acţiune.

---

[253] Legislator atenian din antichitate.

[254] Personaj din romanul Satyricon al scriitorului latin Petroniu.

Thales a stat patru ani nemişcat: a întemeiat filozofia.

Pentru noi, schivnicii nu sunt nişte trândavi, sihaştrii nu sunt nişte leneşi.

A-ţi îndrepta gândul spre marea Umbră e un lucru serios.

Fără să retractăm nimic din cele ce-am spus mai sus, credem că o necontenită cugetare asupra morţii prinde bine celor în viaţă. Asupra acestei chestiuni, preotul şi filozoful sunt de aceeaşi părere. Va trebui să murim. Stareţul trapiştilor[255] e gând în gând cu Horaţiu.

Să ţii seamă în viaţă de permanenta prezenţă a mormântului e legea înţeleptului şi legea pustnicului. În această privinţă, pustnicul şi înţeleptul se întâlnesc.

Există o bunătate materială pe care o dorim. Există şi o măreţie morală la care ţinem.

Capetele nechibzuite şi pripite spun:

„La ce folosesc chipurile acestea, încremenite în faţa misterului? La ce slujesc? Ce fac?”

Vai! Faţă de întunericul ce ne înconjoară şi ne aşteaptă, fără să ştim ce se va alege din noi în împrăştierea cea fără de margini, răspundem: „Poate că nu există operă mai sublimă decât aceea pe care o fac aceste suflete. Şi adăugăm: nu există poate strădanie mai folositoare.”

E mare nevoie de cei ce se roagă necontenit, pentru cei ce nu se roagă niciodată.

Pentru noi toată problema e să ştim câtă gândire cuprinde rugăciunea.

Leibniz în rugăciune e ceva măreţ! Voltaire închinându-se e ceva frumos. *Deo erexit Voltaire*[256].

Noi suntem pentru religie împotriva religiilor.

Suntem dintre cei ce cred în zădărnicia slujbelor şi în frumuseţea minunată a rugăciunii.

De altfel, în această clipă pe care-o străbatem, şi care din fericire nu va lăsa secolului al XIX-lea pecetea ei, în ceasul acesta când atâţia oameni stau cu fruntea plecată şi sufletul prea puţin înălţat, printre atâtea alte fiinţe a căror morală e plăcerea şi a căror preocupare sunt lucrurile vremelnice şi urâte ale materiei, oricine se surghiuneşte ni se pare vrednic de respect. Mănăstirea e o renunţare. Sacrificiul fără rost e totuşi un sacrificiu. Să preschimbi în datorie o neîmpăcată eroare e o faptă care-şi are măreţia ei.

Privită în sine şi în chip ideal, pentru a rămâne în faţa adevărului până la cercetarea nepărtinitoare a tuturor aspectelor, mănăstirea, mănăstirea de maici mai cu seamă - pentru că în societatea noastră femeia suferă cel mai mult şi acest surghiun al schitului conţine în ideea ei o protestare - mănăstirea de maici are fară îndoială oarecare măreţie.

Această trăire în mănăstire, atât de severă şi de posomorâtă, cum am înfăţişat-o în câteva trăsături, nu e nici viaţă, fiindcă e lipsită de libertate; nu e nici moarte, fiindcă nu e deplină; e locul straniu de unde se zăreşte, ca de pe creasta unui munte înalt, de o parte prăpastia în care suntem, de

---

[255] Călugări dintr-un ordin monahal catolic din Franţa

[256] Voltaire a înălţat-o lui Dumnezeu (lat.).

cealaltă, prăpastia în care vom fi; e un hotar îngust şi înnegurat care desparte două luni, luminat şi întunecat de amândouă deopotrivă, şi unde raza firavă a vieţii se împleteşte cu raza nedesluşită a morţii; e penumbra mormântului.

Cât despre noi, care nu credem în ceea ce cred acele femei, dar care trăim ca şi ele prin credinţă, nu ne-am putut gândi niciodată, fără un fel de teamă religioasă şi plină de duioşie, fară un fel de milă plină de invidie, la aceste făpturi cucernice, îngrozite şi încrezătoare, la aceste suflete umile şi măreţe, care îndrăznesc a trăi lângă hotarul misterului, aşteptând - între lumea care le e închisă şi cerul care nu li s-a deschis - cu faţa spre lumina ce nu se vede, având doar mângâierea de a crede că ştiu unde se află, năzuind spre prăpastie şi spre necunoscut, cu privirea aţintită în bezna neclintită, îngenuncheate, pierdute, încremenite şi înfiorate, pe jumătate înălţate de la pământ la anumite ceasuri de suflul venit din adâncurile veşniciei.

CARTEA A OPTA

CIMITIRELE PUN STĂPÂNIRE PE CEEA CE LI SE ADUCE

I
Unde e vorba de felul în care se intră în mănăstire

Într-o casă ca aceasta, Jean Valjean era - cum spusese Fauchelevent - „căzut ca din cer”.

Sărise peste zidul grădinii din colţul străzii Polonceau. Corul de îngeri pe care-l auzise în mijlocul nopţii erau călugăriţele care cântau utrenia; sala pe care o zărise în întuneric era paraclisul; fantoma pe care o văzuse întinsă pe jos era o soră care-şi facea pocăinţa; clopoţelul al cărui zgomot îl surprinsese atât de straniu era clopoţelul grădinarului, prins la genunchiul bătrânului Fauchelevent.

După ce au culcat-o pe Cosette, Jean Valjean şi Fauchelevent, cum am văzut, se ospătară cu o bucată de brânză şi cu un sfert de vin, lângă un foc de vreascuri; pr urmă, întrucât singurul pat care se afla în baracă fusese dat Cosettei, se aruncară fiecare pe câte un maldăr de paie. Înainte de a închide ochii, Jean Valjean zise: „O să fiu nevoit să rămân aici!” Vorbele acestea i-au umblat toată noaptea prin cap lui Fauchelevent.

La drept vorbind, nici unul dintre ei n-a putut dormi. Simţindu-se descoperit şi cu Javert pe urma lui, Jean Valjean îşi dădea seama că el şi Cosette ar fi pierduţi dacă s-ar întoarce în oraş. De vreme ce vântul rău care se abătuse din nou asupra lui îl azvârlise în acest schit, Jean Valjean nu mai avea decât un singur gând: să rămână pe loc. Pentru un nenorocit în starea jalnică în care se găsea el, mănăstirea era în acelaşi timp locul cel mai primejdios şi cel mai sigur. Cel mai primejdios, fiindcă nici unui bărbat nu-i era îngăduit să pătrundă în acest sfânt locaş, şi dacă ar fi fost descoperit, ar fi însemnat o vină de netăgăduit; Jean Valjean n-ar fi avut de făcut decât un pas de la mănăstire la închisoare; locul cel mai sigur, fiindcă, dacă izbutea să fie primit şi să rămână în mănăstire, cui i-ar fi venit în gând să-l caute aici? Să locuiască într-un loc neîngăduit era singura lui scăpare.

Fauchelevent, pe de altă parte, îşi frământa şi el creierii. Ajunsese să-şi spună că nu mai înţelege nimic. Cum se face că domnul Madeleine se găsea acolo, fără să fi fost împiedicat de zidurile împrejmuitoare? Zidurile mănăstirilor nu se pot sări. Cum de-a ajuns aici cu un copil? Nu se poate trece peste un zid atât de înalt cu un copil în braţe. Ce e cu copilul ăsta? De unde-or fi venind amândoi? De când era în mănăstire, Fauchelevent nu mai auzise nimic despre Montreuil-sur-mer şi habar n-avea de cele ce se

petrecuseră acolo. Moş Madeleine avea o înfăţişare care nu te îndemna să-i pui întrebări; de altfel, Fauchelevent îşi spunea: „Cum o să pui întrebări unui om sfânt?” Domnul Madeleine îşi păstrase în faţa lui toată vaza de care se bucurase înainte. Atât numai că, din câteva vorbe scăpate de Jean Valjean, grădinarul se crezu îndreptăţit să presupună că domnul Madeleine dăduse poate faliment din pricina vremurilor grele şi era urmărit de creditori; sau era pesemne amestecat în vreo chestiune politică, şi se ascundea. Ca mulţi dintre ţăranii noştri din Nord, Fauchelevent rămăsese în sinea lui un vechi bonapartist. Ascunzându-se, domnul Madeleine îşi alesese ca adăpost mănăstirea, şi dorinţa de a rămâne acolo i se părea firească. Dar ceea ce-l lăsa nelămurit, şi lucrul la care Fauchelevent revenea mereu şi-şi bătea capul, era că domnul Madeleine se afla acolo având şi fetiţa cu el. Fauchelevent îi vedea, îi pipăia, le vorbea şi nu-şi credea ochilor. În bordeiul lui Fauchelevent pătrunsese o taină. Fauchelevent dibuia, făcând diferite presupuneri şi n-avea în minte decât un singur gând lămurit: „Domnul Madeleine mi-a salvat viaţa”. Acest singur fapt limpede îi era de ajuns şi-l făcu să ia o hotărâre. Îşi zise în sinea lui: „Acum e rândul meu. Şi adăugă în cugetul său: Domnul Madeleine n-a stat atât de mult în cumpănă când a fost vorba să se vâre sub căruţă ca să mă scoată de-acolo”. Se hotărî deci să-l scape pe domnul Madeleine.

Cu toate astea, îşi mai puse câteva întrebări şi-şi dădu singur răspuns: „Gândind la ce-a făcut pentru mine, dacă ar fi un hoţ, l-aş scăpa? Sigur că da. Dar dacă ar fi un ucigaş, l-aş scăpa? Sigur că da. Pentru că e un om sfânt, îl voi scăpa? Sigur că da”.

Ca să-l ţină ascuns în mănăstire era însă o problemă grea! În faţa acestei încercări aproape himerice, Fauchelevent nu dădu înapoi; nefiind decât un biet ţăran din Picardia şi neavând alt îndreptar moral decât devotamentul, bunăvoinţa şi puţin din acea bătrână viclenie ţărănească, pusă de rândul acesta în slujba unui gând generos, se hotărî să treacă peste opreliştile mănăstirii şi peste asprele reguli ale sfântului Benedict. Moş Fauchelevent era un bătrân care toată viaţa fusese un egoist şi care, la sfârşitul zilelor sale, şchiop, beteag, nemaiavând nici un rost pe lume, îşi făcu o plăcere din a fi recunoscător şi, văzând că poate săvârşi o faptă bună, se apucă de ea întocmai ca un om care, în clipa morţii, ar da peste un pahar cu vin bun din care n-a gustat niciodată şi pe care l-ar bea cu sete. Am mai putea spune că aerul pe care-l respira de câţiva ani în mănăstire îi nimicise vechea personalitate şi sfârşise prin a-l face să simtă nevoia unei fapte bune, oricare ar fi fost ea.

Luă, prin urmare, hotărârea de a rămâne credincios domnului Madeleine.

L-am numit mai sus „un biet ţăran din Picardia”. Denumirea e potrivită, dar nu e întreagă. La locul unde am ajuns cu povestirea de faţă, e necesar să vorbim puţin despre moş Fauchelevent. Era ţăran, dar fusese notar comunal, ceea ce adăuga vicleniei sale îndemânarea de a căuta chichiţe, iar simplicităţii sale, puterea de pătrundere. Nereuşind din pricini diferite în afacerile sale, ajunsese din notar căruţaş şi salahor. Dar, cu toate înjurăturile şi loviturile de bici pe care trebuia să le dea cailor, mai

stăruia în el, după cât se pare, o rămăşiţă din notarul comunal. Avea oarecare inteligenţă naturală; nu spunea nici „e mulţi”, nici „ei face”; ştia să vorbească - lucru rar la ţară; ceilalţi ţărani ziceau despre el: „Vorbeşte mai-mai ca un domn cu pălărie”. Fauchelevent făcea în adevăr parte dintre cei pe care limbajul obraznic şi uşuratic al ultimului veac îi numea „jumătate-burghezi, jumătate-mărlani”, şi pe care porecla ce cădea din castel în colibă îi eticheta „oleacă ţărănoi, oleacă târgoveţ; sare şi piper”. Fauchelevent, deşi foarte încercat şi istovit de soartă, un fel de suflet îmbătrânit şi prăpădit, era totuşi foarte vioi şi binevoitor, însuşiri preţioase care-l împiedicau să fie om rău. Cusururile şi viciile sale, fiindcă nu fusese lipsit nici de ele, erau de suprafaţă; într-un cuvânt, fizionomia lui era dintre cele care plac observatorului. Chipul lui bătrân n-avea pe frunte nici una din acele zbârcituri supărătoare care înseamnă răutate sau prostie.

Când se lumină de ziuă, după ce cugetase în fel şi chip, moş Fauchelevent deschise ochii şi-l văzu pe domnul Madeleine şezând pe grămada lui de paie şi privind-o pe Cosette cum dormea. Fauchelevent se ridică în capul oaselor şi zise:

— Acum, fiindcă vă găsiţi aici, spuneţi-mi: cum veţi face ca să rămâneţi de-a binelea?

Vorbele astea zugrăveau toată situaţia şi-l treziră pe Jean Valjean din visare.

Cei doi bătrâni începură să se sfătuiască.

— Mai întâi, zise Fauchelevent, nu trebuie să puneţi piciorul afară din odaia asta, nici dumneavoastră, nici fata. Un pas în grădină şi ne-am ars!

— Aşa e!

— Domnule Madeleine, zise din nou Fauchelevent foarte trist, una dintre surori e grav bolnavă. Din pricina asta n-o să ne prea ia nimeni în seamă. S-ar părea că biata fată trage să moară. I se fac rugăciunile de patruzeci de ceasuri. Toată mănăstirea e-n picioare. Toate se află în treabă. Sora care se stinge e sfântă. De fapt, toţi cei de-aici sunt nişte sfinţi. Singura deosebire dintre ele şi mine este că ele spun: „chilia noastră”, iar eu spun: „bordeiul meu”. O să se facă slujbă pentru maslu, pe urmă slujba îngropăciunii. Astăzi n-o să ne supere nimeni; pentm ce va fi mâine nu mai răspund.

— Totuşi, spuse Jean Valjean, cocioaba asta e vârâtă într-un intrând al zidului, ascunsă în mine, înconjurată de copaci, nu poate fi văzută din mănăstire.

— Şi eu mai spun şi altceva, că nici o călugăriţă nu se apropie vreodată de ea.

— Atunci?

Tonul întrebător al acestui „atunci” însemna: „Mi se pare că aş putea să rămân ascuns aici”. La această întrebare, Fauchelevent răspunse:

— Mai sunt şi cele mici.

— Care cele mici? întrebă Jean Valjean.

Pe când Fauchelevent deschise gura ca să dea lămuriri, se auzi un sunet de clopot.

— A murit călugăriţa, spuse el. Acesta-i semnalul!

Şi-i făcu semn lui Jean Valjean să asculte.

Clopotul sună a doua oară.

— E semnalul care vesteşte moartea, domnule Madeleine. Clopotul va suna aşa la fiecare minut, timp de douăzeci şi patra de ceasuri, până ce trupul va fi scos din biserică. Vedeţi? Au ieşit să se joace. În timpul recreaţiilor e de ajuns să le scape o minge, pentru ca să alerge până aici şi, cu toate că n-au voie, caută şi răscolesc peste tot. Sunt nişte draci, îngerii ăştia!

— Care anume? întrebă Jean Valjean.

— Fetele. V-ar descoperi numaidecât. Ar striga: „Ia uitaţi-vă! Un bărbat!...” Dar azi nu-i nici o primejdie. N-o să li se dea recreaţie. Toată ziua or să se facă numai rugăciuni. Auziţi clopotul? Aşa cum v-am spus: o lovitură la fiecare minut. Semnalul morţii.

— Am înţeles, moş Fauchelevent. Va să zică e şi un internat aici.

Şi Jean Valjean îşi spuse pentru el: „Am găsit şcoala potrivită pentru Cosette”.

Fauchelevent izbucni:

— La naiba! Fetele sunt fete! Cum ar mai ciripi în jurul dumneavoastră! Cum ar mai lua-o la goană! A fi bărbat, în mănăstirea asta, e totuna cu a fi atins de ciumă! Vedeţi bine că mi-au legat un clopot de picior, ca unei fiare.

Jean Valjean era din ce în ce mai copleşit de gânduri. „Mănăstirea asta ne va salva”, şopti el. Apoi cu glas tare:

— Da, toată greutatea e să putem rămâne.

— Nu, zise Fauchelevent, greutatea e să puteţi ieşi.

Jean Valjean simţi că-i năvăleşte sângele în inimă.

— Să putem ieşi?

— Da, domnule Madeleine, ca să puteţi intra aici din nou, trebuie mai întâi să ieşiţi.

Şi după ce lăsă să treacă o lovitură de clopot, Fauchelevent adăugă:

— Nu trebuie să vă găsească aici. Pe unde-aţi venit? Pentru mine aţi căzut din cer, fiindcă vă cunosc, dar pentru călugăriţe e neapărată nevoie să intraţi pe poartă.

Deodată se auzi o împletire destul de complicată de sunete venind dintr-un alt clopot.

— A! zise Fauchelevent, sunt chemate maicile din sfat. Se duc la adunare. Se ţine totdeauna sfat când moare una din ele. Cea de azi a murit când se lumina de ziuă. Aşa se moare aici de obicei: când se luminează de ziuă. N-aţi putea să ieşiţi pe unde-aţi intrat? Mă rog, iertaţi-mă că vă întreb, pe unde aţi intrat?

Jean Valjean se îngălbeni. Numai la gândul de-a coborî din nou în strada aceea îngrozitoare începea să tremure. Să ieşi dintr-o pădure plină de tigri şi, odată ajuns afară, să te pomeneşti cu un prieten care te sfătuieşte să te întorci înapoi! Jean Valjean îşi închipuia că toată poliţia răscoleşte mahalaua, agenţii stau la pândă, peste tot sentinele, braţe groaznice întinse ca să-l apuce de guler, poate chiar Javert în colţ la răspântie.

— Peste putinţă! zise el. Moş Fauchelevent, să presupunem că am căzut din cer cu adevărat!

— Nu e nevoie să mi-o mai spuneţi. Bunul Dumnezeu v-o fi luat de mână ca să vă privească mai de aproape şi pe urmă v-a dat drumul.

Numai că voise, de bună seamă, să vă trimită într-o mănăstire de călugări şi s-a înşelat. Hait, alt semnal! E pentru portar, să se ducă să înştiinţeze primăria, ca să vorbească cu medicul legist să vină să vadă pe moartă. Toate astea fac parte din formalităţile morţii. Maicilor nu le prea place vizita asta. Un medic n-are nimic sfânt. Ridică vălul de pe faţă, ba câteodată ridică şi altceva. Ce repede l-au anunţat pe medic de data asta! Ce poate fi? Micuţa dumneavoastră doarme mereu. Cum o cheamă?

— Cosette.

— E fata dumneavoastră? Îi sunteţi, cum s-ar zice, bunic?

— Da.

— Ei n-o să-i fie greu să iasă de aici. Poarta de serviciu dă în curte. Bat şi portarul îmi deschide. Iau coşul meu în spate, cu mititica înăuntru. Ies. Moş Fauchelevent pleacă cu coşul; nimic mai firesc. Să-i spuneţi fetei să stea liniştită. O să stea sub învelitoarea coşului. O s-o las, atât cât trebuie, la o prietenă bătrână, fructăreasă în strada Chemin-Vert, care e surdă şi unde se află şi un pătuţ. Am să-i strig portăresei în ureche că e o nepoată de-a mea şi s-o ţină până mâine. După aceea, mititica o să se-ntoarcă împreună cu dumneavoastră. Pentru că o să vă ajut să veniţi înapoi. Neapărat. Dar dumneavoastră cum o să ieşiţi?

Jean Valjean dădu din cap.

— Să nu fiu văzut de nimeni, moş Fauchelevent. Asta-i problema. Găseşte un mijloc să mă scoţi ca pe Cosette, într-un coş şi sub o ţoală.

Fauchelevent îşi scărpină sfârcul urechii cu degetul mijlociu al mâinii stângi, semn de mare încurcătură.

Un al treilea semnal îl întrerupse.

— Pleacă medicul legist, zise Fauchelevent. S-a uitat şi a spus: „A murit! E-n regulă!” După ce medicul iscăleşte paşaportul pentru rai, dricarii trimit sicriul. Dacă e o maică, maicile îi pun giulgiul; dacă e o soră, giulgiul i-l pun surorile. Eu bat cuiele. Treaba asta face parte din îndatoririle mele de grădinar. Orice grădinar e şi puţin gropar. Moarta e aşezată într-o încăpere de jos a bisericii, care dă spre stradă şi în care, în afară de medicul legist, nu are voie să intre nici un bărbat. Pe ciocli şi pe mine nu ne pun în rândul bărbaţilor. Acolo bat cuiele la sicriu. Cioclii vin să-l ia şi... mână birjar!... Aşa se pleacă în cer. Aduc o ladă în care nu e nimic şi o scot cu cineva înăuntru. Iată ce va să zică o înmormântare.

De profundis.

O rază de soare mângâia faţa Cosettei, care deschisese puţin gura în somn şi părea un înger care bea lumină. Jean Valjean nu-şi mai lua ochii de la ea. Nu auzea ce spunea Fauchelevent.

Faptul că nu te ascultă nimeni nu e un motiv să taci. Bătrânul grădinar îşi urmă liniştit sporovăiala:

— Se sapă groapa la cimitirul Vaugirard. Se spune că au să închidă cimitirul ăsta Vaugirard. E un cimitir vechi, nu cunoaşte regulamentul, n-are uniformă şi o să fie scos la pensie. Păcat, că-i la îndemână! Am şi eu un prieten acolo, pe moş Mestienne, groparul. Călugăriţelor de-aici li se face un hatâr; sunt duse la cimitir pe înnoptate. E o ordonanţă a

prefecturii anume pentru ele. Dar ce de întâmplări de ieri până azi! Sora Cracifixion a murit, iar Moş Madeleine...

— E îngropat! zise Jean Valjean, zâmbind cu tristeţe.

Fauchelevent îi întoarse vorba:

— La naiba! Dacă ai rămâne aici pentru totdeauna, ar fi într-adevăr înmormântare.

Un al patrulea semnal răsună. Fauchelevent luă repede din cui genunchelui cu clopoţei şi şi-l potrivi pe genunchi.

— De data asta e pentru mine. Mă cheamă maica stareţă. Bine, să strâng mai repede catarama. Domnule Madeleine, să nu vă mişcaţi de-aici şi să aşteptaţi! S-a mai întâmplat ceva. Dacă vă e foame, aveţi acolo vin, pâine şi brânză. Şi ieşi din bordei zicând: Vin! Vin îndată!

Jean Valjean îl văzu străbătând repede grădina, atât cât putea cu piciorul lui beteag, aruncându-şi ochii în treacăt spre pepenii lui.

În mai puţin de zece minute, moş Fauchelevent, al cărui clopoţel punea, în drumul lui, călugăriţele pe goană, bătea încetişor la o uşă şi o voce blândă îi răspundea: „Pururea!” adică: „Intră!”

Era uşa vorbitorului destinat dinadins grădinarului pentru nevoile serviciului. Vorbitorul se afla lângă sala unde se ţineau şedinţele sfatului. Maica stareţă stătea pe singurul scaun din vorbitor şi îl aştepta pe Fauchelevent.

II
Fauchelevent în faţa greutăţilor

A lua un aer preocupat şi grav e caracteristic, în împrejurări grele, pentru unii oameni şi pentru unele profesiuni, şi mai cu seamă pentru preoţi şi călugări. În clipa în care Fauchelevent intra, această îndoită preocupare era întipărită pe figura stareţei, care era acea încântătoare şi învăţată domnişoară de Blemeur, maica Innocente, de obicei atât de voioasă.

Grădinarul o salută cu sfială şi rămase în pragul chiliei. Stareţa, care învârtea între degete mătăniile, ridică ochii şi zise:

— A, dumneata eşti, moş Fauvent!

Această prescurtare fusese adoptată de întreaga mănăstire.

Fauchelevent salută din nou.

— Moş Fauvent, te-am chemat.

— Iată-mă, cuvioasă maică!

— Am de vorbit cu dumneata.

— Şi eu de asemenea, zise Fauchelevent cu o îndrăzneală de care se înfricoşa în sufletul lui, am ceva de spus cucernicei maici.

Stareţa se uită la el.

— A, vrei să-mi faci o comunicare?

— O rugăminte.

— Ei bine, vorbeşte!

Unchiaşul Fauchelevent, fostul notar comunal, era dintre ţăranii aceia cărora nu le lipseşte îndrăzneala. O oarecare neştiinţă mânuită cu îndemânare este o forţă; nu te fereşti de ea şi te prinde. De peste doi ani de când locuia în mănăstire, Fauchelevent reuşise să-şi facă nume bun în comunitate. Totdeauna singur, văzându-şi de grădinăritul lui, n-avea nimic altceva de făcut decât să ştiricească ce se întâmplă. Departe cum era de toate acele femei cu văl care mergeau încoace şi-ncolo, nu vedea înaintea lui decât o perindare de umbre. Tot cercetându-le şi căutând să le înţeleagă, izbutise să pună din nou carne omenească pe aceste fantome şi, pentru el, moartele acestea trăiau. Era ca un surd a cărui vedere se limpezeşte şi ca un orb al cărui auz se ascute. S-a silit să deosebească înţelesul fiecărui semnal şi a reuşit; astfel încât mănăstirea aceasta ciudată şi tăcută n-avea nimic ascuns pentru el; sfinxul îi şoptea la ureche toate tainele lui. Fauchelevent, ştiind totul, ascundea totul. Era dibăcia lui. Toată mănăstirea îl credea tâmpit. Mare merit în credinţă! Maicile din sfat îl preţuiau. Era un om curios, dar mut. Le inspira încredere. Afară de aceasta, era ordonat şi nu ieşea decât pentm nevoile vădite ale livezii şi ale grădinii de zarzavat. Această cumpătare în felul lui de a fi plăcea. Şi nu i-a fost uşor să facă pe doi oameni să flecărească: la mănăstire pe portar, cunoscând astfel multe amănunte de-ale vorbitorului; iar la cimitir pe gropar, aflând ciudăţeniile înmormântării. În felul acesta avea despre călugăriţe o îndoită cunoştinţă: una a vieţii şi alta a morţii. Dar el nu abuza de cele aflate. Comunitatea ţinea la el. Bătrân, şchiop, nevăzând nimic, poate şi puţin surd, ce de însuşiri! Ar fi fost greu de înlocuit.

În fata cuvioasei stareţe, unchiaşul, cu siguranţa unuia care se ştie preţuit, începu o poliloghie ca la el, la ţară, destul de lungă şi de încurcată Vorbi mult despre vârsta lui, despre beteşugurile lui, despre povara anilor numărând îndoit de aici-nainte pentru el, despre nevoile mereu sporite ale lucrului, despre mărimea grădinii, despre nopţile de veghe, ca ultima, spre exemplu, când a trebuit să acopere pepenii cu paie, ferindu-i de lumina lunii şi sfârşi prin a ajunge la următoarele: că avea un frate (stareţa tresări) - un frate care nu mai e tânăr (stareţa tresări din nou, dar tresări liniştitor) - că, dacă lucrul i s-ar îngădui, acest frate ar putea veni să-i ajute şi să locuiască cu el, că e foarte bun grădinar, că mănăstirea ar trage multe foloase de pe urma lui, mai multe chiar decât ar mai putea aduce el - că, de altfel, dacă fratele lui n-ar primi, el, ca mai în vârstă, simţindu-se neputincios şi neîndestulător la muncă, cu toată părerea de rău, ar fi nevoit să plece, că fratele lui avea o nepoată pe care ar aduce-o cu el, şi, care crescută aici în frica lui Dumnezeu, poate - cine ştie? - într-o bună zi s-ar călugări.

Când sfârşi vorba, stareţa se opri din frământarea mătăniilor între degete şi-i spuse:

— Până diseară o să poţi găsi un drag mare de fier?

— Pentru ce vă trebuie?

— Ca pârghie.

— Da, preacuvioasă maică, spuse Fauchelevent.

Stareta fără să mai rostească o vorbă, se ridică, intră în camera de-alături care era sala sfatului şi unde de bună seamă toate maicile „cu glas” se aflau adunate. Fauchelevent rămase singur.

VIII
Maica Innocente

Trecuse aproape un sfert de ceas. Stareţa se întoarse şi se aşeză din nou pe scaun.

Atât stareţa cât şi grădinarul păreau îngânduraţi. Vom reda cât mai exact convorbirea dintre ei.

— Moş Fauvent?

— Preacucernică maică?

— Cunoşti capela?

— Am acolo un colţişor al meu de unde ascult sfânta liturghie şi rugăciunile..

— Dar în strană n-ai stat niciodată, când ai avut de lucru?

— De vreo două-trei ori.

— Va trebui să ridici o piatră.

— Grea?

— Lespedea pardoselii de lângă altar.

— Piatra care acoperă cripta?

— Da.

— Pentru o treabă ca asta ar trebui doi bărbaţi.

— Maica Ascension, care face cât un bărbat, o să-ţi ajute.

— O femeie nu poate face niciodată cât un bărbat.

— Nu-ţi putem da decât o femeie ca să-ţi ajute. Face fiecare ce poate. Eu nu-l dispreţuiesc pe Merlonus Horstius pentru că nu ne dă decât trei sute şaizeci şi şapte de epistole de-ale sfântului Bernard, pe când dom Mabillon ne dă patru sute şaptesprezece.

— Nici eu.

— Să fim vrednici a lucra fiecare după puterile noastre. Mănăstirea nu e un şantier.

— Iar o femeie nu e un bărbat. Fratele meu e un om foarte voinic.

— O să ţi se dea şi o pârghie.

— E singurul soi de cheie care se potriveşte la astfel de porţi.

— Piatra are un belciug.

— O să trec drugul prin el.

— Lespedea e aşezată în aşa fel încât poate fi întoarsă pe muchie.

— Prea bine, cucernică maică. Am să deschid cripta.

— Cele patru maici din cor vor fi de faţă.

— Şi după ce vom deschide cripta?

— Va trebui s-o acoperi din nou.

— Asta-i tot?

— Nu.

— Aştept ordinele dumneavoastră, preacucernică maică.
— Fauvent, avem încredere în dumneata.
— Sunt pus aici ca să nu mă dau înapoi de la nimic.
— Şi ca să nu vorbeşti nimic.
— Da, preacucernică maică.
— Aşadar, după ce vei deschide cripta...
— O închid la loc.
— Dar mai înainte...
— Mai înainte ce, preacucernică maică?
— Va trebui să cobori... ceva înăuntru.
Urmă o scurtă tăcere. Tremurul buzelor stareţei părea să arate nehotărâre. Apoi stareţa spuse:
— Moş Fauvent!
— Preacucernică maică?
— Ştii că azi-dimineaţă a murit o maică.
— Nu.
— Cum: N-ai auzit clopotul?
— Nu s-aude până în fundul grădinii.
— Adevărat?
— Abia dacă bag de seamă când mă sunaţi pe mine.
— A murit când se lumina de ziuă.
— Şi pe urmă, azi-dimineaţă vântul nu bătea înspre grădină.
— Maica Crucifixion, o preafericită.
Stareţa tăcu, buzele i se mişcară câteva clipe, ca şi cum s-ar fi rugat în gând, apoi urmă:
— Acum trei ani, o jansenistă, doamna de Bethune, s-a convertit numai văzând-o pe maica Crucifixion cum se ruga.
— A, da, acum aud clopotul, preacucernică maică.
— Maicile au dus-o în camera moartelor, care dă în biserică.
— Ştiu.
— Afară de dumneata, nici un bărbat nu poate şi nu trebuie să intre în odaia aceea. Bagă bine de seamă! Atât ar mai lipsi: să intre un bărbat în camera moartelor!
— Zău că da.
— Cum?
— Zău că da.
— Ce tot spui?
— Zic: zău că da.
— Zău că da - ce?
— Preacurată maică, eu nu zic: „Zău că da - ce”, eu zic: „Zău că da!”
— Nu te-nţeleg. De ce spui „zău că da”?
— Ca să zic ca dumneavoastră, preacucernică maică.
— Dar eu n-am spus: „Zău că da”.
— N-aţi spus, dar am spus-o eu, ca să zic ca dumneavoastră.
În clipa aceea bătu ora nouă.
— În ceasul al nouălea al dimineţii şi în orice alt ceas, lăudate şi slăvite fie preasfintele daruri ale altarului! zise stareţa.
— Amin! zise Fauchelevent.

Ceasul bătuse la timp, retezându-l scurt pe „zău că da!” Altminteri, poate că stareţa şi Fauchelevent n-ar mai fi ieşit niciodată din încurcătură.

Fauchelevent îşi şterse fruntea.

Stareţa îngână iarăşi ceva foarte încet, de bună seamă o rugăciune, apoi ridică glasul.

— În viaţă, maica Crucifixion a convertit necredincioşi; după moarte o să facă minuni.

— O să facă! răspunse Fauchelevent, potrivindu-şi vorba după a stareţei, ca să n-o mai scrântească din nou.

— Moş Fauvent, pentru comunitate maica Crucifixion a fost o binecuvântare. Desigur, nu-i este dat oricui să moară cum a murit cardinalul de Bérulle slujind sfânta liturghie şi să-şi dea sufletul rostind cuvintele: *„Hanc igitur oblationem”*[257]. Dar, fară să aibă parte de atâta fericire, maica Crucifixion a avut o moarte binecuvântată. Şi-a păstrat cunoştinţa până în clipa cea din urmă. Vorbea când cu noi, când cu îngerii. Ne-a împărtăşit ultimele ei dorinţi. Dacă dumneata ai avea mai multă credinţă şi dacă ai fi putut să pătrunzi în chilia ei, ţi-ar fi lecuit piciorul numai atingându-l. Zâmbea. Se vedea că învia întru Domnul. În sfârşitul ei se simţea raiul.

Fauchelevent crezu că ascultă sfârşitul unei predici.

— Amin, zise el.

— Moş Fauvent, trebuie să împlinim voia morţilor.

Stareţa înşiră câteva boabe pe firul mătăniilor. Fauchelevent tăcea. Apoi continuă:

— Am întrebat în privinţa aceasta mai multe feţe bisericeşti care ostenesc cu rodnicie întru Domnul, şi au deprinderea celor sfinte.

— Preacucernică maică, dangătul clopotului se aude mult mai bine de-aici decât din grădină.

— De altminteri, e mai mult decât o moartă: e o sfântă.

— Ca şi dumneavoastră, preacucernică maică.

— De douăzeci de ani dormea în coşciugul ei, cu învoirea pe care i-o dăduse anume sfântul nostru părinte Pius al VII-lea.

— Cel care l-a încoronat pe împ... Buonaparte.

Pentru un om isteţ ca Fauchelevent, amintirea acestui nume era nepotrivită. Din fericire, stareţa, cufundată în gândurile ei, nu-l auzi. Ea urmă:

— Moş Fauvent!

— Preacucernică maică?

— Sfântul Diodor, arhiepiscopul Capadochiei, a lăsat să se scrie pe mormântul său numai acest cuvânt: *acarus*, care înseamnă vierme. Aşa s-a făcut. Este adevărat?

— Da, preacucernică maică.

— Preafericitul Mezzocane, stareţul de la Aquila, a voit să fie îngropat sub o spânzurătoare. Aşa s-a făcut.

— E-adevărat.

— Sfântul Terenţiu, episcop de Port, oraş aşezat la vărsarea Tibrului în mare, a cerut să i se sape pe piatră semnul care se pune la groapa

---

[257] Iată darul (lat.).

paricizilor, nădăjduind astfel că trecătorii îi vor scuipa mormântul. I s-a făcut voia. Trebuie să îndeplinim dorinţele celor morţi.

— De bună seamă.

— Trupul lui Bernard Guidonis, născut în Franţa, lângă Roche-Abeille, a fost aşezat, precum hotărâse el şi împotriva voinţei regelui Castiliei, în biserica dominicanilor din Limoges, cu toate că Bernard Guidonis fusese episcop de Tuy în Spania. Se putea împotrivi cineva?

— Nicidecum, preacucernică maică.

— Faptul este adeverit de Plantativ de la Fosse. Stareţa mai numără câteva boabe de mătănii. Apoi spuse: Moş Fauvent, maica Crucifixion va fi îngropată în coşciugul în care dormea de douăzeci de ani.

— Aşa se cuvine.

— Va fi o prelungire a somnului ei.

— Atunci va trebui s-o punem în coşciugul acela?

— Da.

— Şi vom lăsa la o parte sicriul pompelor funebre?

— Chiar aşa.

— Sunt la ordinele preacucernicei comunităţi.

— Cele patru maici din cor te vor ajuta.

— Ca să bat în cuie sicriul? N-am nevoie de ele.

— Nu. Să-l cobori.

— Unde?

— În criptă.

— Care criptă?

— Cripta de sub altar.

Fauchelevent avu o tresărire.

— De sub altar.

— Dar...

— Ţi se va da un drug de fier.

— Da, dar...

— Vei ridica lespedea trecând drugul prin belciug.

— Dar...

— Trebuie să împlinim voia morţilor. Cea din urmă dorinţă a maicii Crucifixion a fost s-o îngropăm în cripta de sub altarul capelei, să nu fie aşezată în pământ lumesc, ci să rămână şi după moarte acolo unde s-a rugat în timpul vieţii. Ne-a cerut; ne-a poruncit acest lucru.

— Dar e un lucru oprit.

— Oprit de oameni, dar ordonat de Dumnezeu.

— Dar dacă se află?

— Avem încredere în dumneata.

— O, eu sunt o piatră din zidul dumneavoastră!

— Capitlul s-a adunat. Maicile din sfat, cărora le-am cerut părerea şi care continuă să delibereze, au hotărât ca maica Crucifixion să fie îngropată, aşa cum a dorit, în coşciugul ei, sub altarul nostru. Inchipuie-ţi şi dumneata, moş Fauvent, dacă se vor săvârşi aici minuni, ce mărire întru Domnul pentru comunitate! Minunile răsar din morminte.

— Preacucernică maică, dar dacă agenţii serviciului de salubritate...

— Sfântul Benedict al II-lea s-a împotrivit lui Constantin Pogonat hotărându-şi singur locul de înmormântare.

— Totuşi, comisarul de poliţie...

— Chonodmaire, unul din cei şapte regi germani care au pătruns în Galia în timpul imperiului lui Constantin, a recunoscut pe deplin dreptul călugărilor de a fi îngropaţi în biserică, sub altar.

— Dar inspectorul prefecturii...

— În faţa crucii lumea nu mai înseamnă nimic. Martin, cel de-al unsprezecelea general al călugărilor certosani[258], a dat ordinului său următoarea lozincă: *Stat crux, dum volvitur orbis*[259].

— Amin! zise Fauchelevent, care izbutea în felul acesta să iasă din încurcătură ori de câte ori auzea vorbindu-se latineşte.

Cel care a tăcut vreme îndelungată se mulţumeşte cu orice ascultători. În ziua când a ieşit din închisoare, copleşit de dilemele şi de silogismele frământate acolo, Gymnastoras s-a oprit în faţa primului pom pe care-l întâlni în calea lui, îi ţinu o cuvântare şi-şi dădu toată silinţa să-l convingă. Stareţa, deprinsă cu zăgazurile tăcerii, răzbită de nevoia de a da drumul gândurilor care-o năpădeau, se ridică de pe scaun şi lăsă să-i ţâşnească vorbele ca năvala unui stăvilar deschis:

— La dreapta mea îl am pe Benedict, iar la stânga pe Bernard. Cine a fost Bemard? A fost cel dintâi stareţ de la Clairvaux. Fontanes din Burgundia e un ţinut blagoslovit, fiindcă l-a văzut născându-se. Pe tatăl lui îl chema Tecelin, iar pe maică-sa Alethe. A pornit din Cîteaux, ca să ajungă la Clairvaux; a fost hirotonisit stareţ de către episcopul Guillaume de Champeaux din Châlons-sur-Saone; a avut şapte sute de ucenici şi a întemeiat o sută şaizeci de mănăstiri; a înfrânt pe Abeilard la sinodul din Sens, în 1140, şi pe Pierre de Bruys, pe discipolul acestuia, Henry, şi un alt soi de rătăciţi cărora li se spunea „apostolici”; l-a înfruntat pe Amauld din Brescia, l-a răpus pe călugărul Raoul, omorâtor al evreilor; a ţinut în frâu, în 1148, sinodul din Reims; a făcut să fie osândit Gilbert de la Porée, episcop de Poitiers, a făcut să fie osândit Eon de l’Etoile, a pus capăt neînţelegerilor dintre prinţi; l-a îndrumat pe regele Ludovic cel Tânăr[260] l-a sfătuit pe papa Eugen al III-lea, a orânduit Templul[261], a predicat pentru cruciadă, a făcut în viaţa sa două sute cincizeci de minuni, dintre care treizeci şi nouă într-o singură zi. Cine a fost Benedict? A fost patriarhul din Monte-Casino; cel de-al doilea ctitor al sfinţeniei mănăstireşti; Vasile al Apusului; ordinul pe care l-a întemeiat a dat patruzeci de papi, două sute de cardinali, cincizeci de patriarhi, o mie şase sute de arhiepiscopi, patru mii şase sute de episcopi, patru împăraţi, douăsprezece împărătese, patruzeci şi şase de regi, patruzeci şi una de regine, trei mii şase sute de sfinţi canonizaţi, şi dăinuieşte de o mie patru sute de ani. De o parte sfântul Bernard, de alta agentul serviciului salubrităţii! De o parte sfântul Benedict, de alta inspectorul serviciului gunoaielor! Statul, serviciul gunoaielor, pompele funebre, regulamentele, administraţia, ştim noi prea

---

[258] Călugări dintr-un cin catolic subordonat benedictinilor.

[259] Crucea rămâne, în timp ce lumea trece (lat.).

[260] Altă denumire a lui Ludovic al VII-lea, rege al Franţei de la 1137 la 1180.

[261] E vorba de ordinul templierilor.

bine ce înseamnă asta! Primul trecător s-ar revolta văzând cum se poartă cu noi. Nu ni se dă voie nici măcar să dăruim ţărâna noastră lui Isus Hristos! Salubritatea dumitale e o născocire revoluţionară. Dumnezeu subordonat comisarului de poliţie - iată veacul nostru! Nici un cuvânt, Fauvent!

Sub duşul acesta, Fauchelevent nu prea se simţea bine. Stareţa continuă:

— Nimeni nu poate pune la îndoială dreptul mănăstirii de a se hotărî asupra înmormântărilor. Numai fanaticii şi rătăciţii sunt în stare să-l tăgăduiască. Trăim vremuri de groaznică tulburare. Nu ştim ceea ce trebuie să cunoaştem şi cunoaştem ceea ce nu trebuie ştiut. Suntem josnici şi fără credinţă. Sunt oameni în vremea noastră care nu fac nici o deosebire între marele sfânt Bernard şi Bernard zis „al săracilor catolici”, un oarecare preot, altminteri cumsecade, care a trăit prin veacul al XIII-lea.

Alţii păcătuiesc până-ntr-atât, încât pun eşafodul lui Ludovic al XVI-lea alături de crucea lui Isus Hristos. Ludovic al XVI-lea n-a fost decât rege. Să ne temem de Dumnezeu! Nu mai există nici drept, nici nedrept. Cunoaştem numele lui Voltaire, dar l-am uitat pe al lui Cesar de Bus. Totuşi Cesar de Bus a fost un preafericit, iar Voltaire un păcătos. Cardinalul de Perigord, cel din urmă arhiepiscop, nu ştia nici măcar că Charles de Gondren i-a urmat lui Bérulle, François Bourgoin lui Gondren, Jean François Sénault lui Bourgoin şi părintele de Sainte-Marthe lui Jean François Sénault. Numele părintelui Coton e cunoscut, nu pentru că a fost printre cei trei care au sprijinit întemeierea oratoriului, ci pentru că i-a dat prilej regelui hughenot Henric al IV-lea să mai născocească o înjurătură. Sfântul François de Sales plăcea oamenilor din lumea bună fiindcă era meşter în a măslui cărţile de joc. Se ridică unii împotriva religiei. De ce? Pentru că au existat preoţi păcătoşi, pentru că Sagittaire, episcop de Gap, era fratele lui Salone, episcop de Enbrun, şi pentru că amândoi l-au urmat pe Momol. Ce însemnătate au toate acestea? Împiedicatu-l-au pe Martin de Tours să fie sfânt şi să fi dat jumătate din mantia sa unui sărac? Sfinţii sunt prigoniţi. Închidem ochii în faţa adevărurilor. Ne-am obişnuit cu bezna. Cele mai sălbatice animale sunt cele oarbe. Nimeni nu se gândeşte la osânda veşnică. O, lume păcătoasă! „În numele regelui” înseamnă azi „În numele revoluţiei”. Nu mai ştim ce datorăm nici celor vii, nici celor morţi. E oprit să mori ca un sfânt. Înmormântarea a ajuns o chestiune de administraţie. E-ngrozitor! Sfântul Leon al II-lea a scris anume două scrisori, una lui Pierre Notaire şi alta regelui vizigoţilor, pentru a combate şi a înlătura autoritatea exarhului şi atotputernicia împăratului în toate cele privitoare la morţi. Gautier, episcop de Châlons, i-a ţinut piept în privinţa aceasta lui Othon, duce de Burgundia. Vechea magistratură a respectat aceste drepturi. Altădată ne rosteam cuvântai nostru chiar în treburile lumeşti. Stareţul din Cîteaux, comandantul ordinului, era consilier de drept în parlamentul Burgundiei. Facem ce vrem cu morţii noştri. Însuşi trupul sfântului Benedict nu se află oare în Franţa, la mănăstirea din Fleury, căreia i se spune Saint-Benoît-sur-Loire, cu toate că el a murit în Italia, la Monte-Casino, într-o sâmbătă, în ziua de 21 a lunii

martie din anul 543? Toate astea nu se pot tăgădui. Mi-e silă de fanatici, îi urăsc pe stareţi, mi-e scârbă de eretici, dar aş dispreţui şi mai mult pe cel care ar susţine că n-am dreptate. E de-ajuns să citim pe Arnoul Wion, Gabriel Celin, Tritheme, Maurolicus şi pe părintele Luc d'Achery.

Stareţa răsuflă o dată, pe urmă se întoarse spre Fauchelevent:

— Ne-am înţeles, moş Fauvent?

— Ne-am înţeles, preacucernică maică.

— Putem să ne bizuim pe dumneata?

— Voi face tot ce-mi cereţi.

— Prea bine.

— Sunt preasupusul servitor al mănăstirii.

— Aşa rămâne. Dumneata o să închizi coşciugul. Surorile au să-l ducă în capelă. Se va face slujba morţilor. Pe urmă ne vom întoarce în mănăstire. Între orele unsprezece şi miezul nopţii o să vii cu drugul de fier. Totul se va petrece în cea mai mare taină. În capelă nu vor fi decât cele patru maici din cor, maica Ascension şi dumneata.

— Şi sora de la stâlp.

— Ea n-o să ridice ochii.

— Dar o să audă.

— N-o să asculte. De altminteri, ce ştie mănăstirea, lumea nu va afla. După o altă clipă de tăcere, stareţa urmă: Scoateţi clopoţelul! N-are nici un rost ca sora de lângă stâlp să ştie că eşti în capelă!

— Preacucernică maică!

— Ce mai e, moş Fauvent?

— Medicul morţilor şi-a făcut vizita?

— O s-o facă azi la orele patru. S-a sunat clopotul pentru chemarea medicului morţilor. Dar dumneata n-auzi nici un semnal?

— Nu aud decât cel care sună pentru mine.

— Aşa şi trebuie, moş Fauvent.

— Preacucernică maică, o să fie nevoie de o pârghie de cel puţin şase picioare.

— De unde s-o iei?

— Unde sunt gratii se găsesc şi drugi de fier. Ştiu eu un morman întreg de fiare vechi în fundul grădinii.

— Nu uita; cam la trei sferturi de ceas înainte de miezul nopţii.

— Preacucernică maică...

— Ce mai e?

— Dacă o să mai aveţi vreodată treburi grele, să ştiţi că am un frate voinic ca un turc!

— Să lucrezi cât mai iute cu putinţă!

— Eu nu prea pot merge iute. Sunt beteag. De aceea mi-ar fi trebuit un ajutor. Sunt şchiop.

— A fi şchiop nu-i un neajuns; poate fi chiar o binecuvântare. Împăratul Henrich al II-lea, care a luptat împotriva falsului papă Grigore şi l-a aşezat din nou pe scaun pe Benedict al VIII-lea, are două nume: cel sfânt şi cel şchiop.

— E bine să ai două nume, murmură Fauchelevent, care, în realitate, era cam tare de urechi.

— Cred, moş Fauvent, că n-o să fie nevoie de o oră întreagă. Nu e prea mult. Să fii lângă sfântul altar cu drugul de fier pe la ceasurile unsprezece. Slujba începe la miezul nopţii. Totul trebuie să fie gata cu un sfert de ceas mai înainte.

— Voi face totul ca să dovedesc comunităţii sârguinţa mea. S-a făcut. Am să bat sicriul în cuie. La ora unsprezece fix am să fiu la capelă. Vor fi acolo maicile din cor, va fi şi maica Ascension. Doi bărbaţi ar isprăvi mai repede. Dar n-are a face! O să aduc pârghia. Vom deschide cripta, vom coborî sicriul şi vom închide cripta la loc. După care n-o să rămână nici o urmă. Autorităţile nu vor bănui nimic. Preacucernică maică, e bine aşa?

— Nu.

— Dar ce mai e?

— Mai e sicriul gol.

Urmară câteva clipe de tăcere. Fauchelevent se gândea. Stareţa se gândea.

— Ce ne facem cu sicriul, moş Fauvent?

— Să-l îngropăm.

— Gol?

Altă clipă de tăcere. Fauchelevent făcu cu mâna stângă un gest ca pentru a alunga un gând tulburător.

— Preacucernică maică, am să bat eu însumi în cuie sicriul, în odaia de jos a bisericii; nimeni, afară de mine, nu poate intra acolo; şi-am să acopăr sicriul cu giulgiul.

— Da, dar când îl vor aşeza în dric şi când îl vor coborî în groapă, cioclii au să-şi dea seama că e gol.

— Ei, al dr...! exclamă Fauchelevent.

Stareţa porni să-şi facă semnul crucii şi se uită ţintă la grădinar: „...acului!” îi rămase acestuia în gât. Se grăbi să ticluiască ceva, ca să i se uite înjurătura.

— Preacucernică maică, o să pun pământ în sicriu. În felul acesta o să se creadă că e un om în el.

— Ai dreptate. Pământ sau om e-acelaşi lucru. Prin urmare, o să ai grijă şi de sicriul gol.

— Puteţi să vă bizuiţi pe mine.

Faţa stareţei, tulburată şi întunecată până atunci, se însenină. Îi făcu lui Fauchelevent semnul cu care de obicei superiorul îi îngăduie celui inferior să plece. Fauchelevent porni spre uşă. În clipa când era gata să iasă, stareţa ridică uşor glasul:

— Sunt mulţumită de dumneata, moş Fauvent. Mâine, după înmormântare, să mi-l aduci pe fratele dumitale şi spune-i să vină şi cu fata.

IV
În care Jean Valjean pare să-l fi citit pe Austin Castillejo

Pasul şchiopului e că uitătura chiorului; nu ajunge prea repede la ţintă. Nu numai atât, dar Fauchelevent se zăpăcise de-a binelea. I-a trebuit aproape un sfert de ceas să se întoarcă la magherniţa lui din grădină. Cosette se trezise din somn. Jean Valjean o aşezase lângă foc. În clipa când intră Fauchelevent, Jean Valjean îi arăta pe perete atârnat coşul de nuiele al grădinarului, şi-i spunea:

— Ia seama la ce-ţi spun, micuţa mea Cosette. O să trebuiască să plecăm din casa asta, dar o să venim înapoi şi o s-o ducem foarte bine. Moşneagul care locuieşte aici o să te poarte în spate în coşul acela. O să mă aştepţi la o cucoană. Am să vin să te iau. Şi, mai ales dacă nu vrei ca Thénardiera să pună iar mâna pe tine, să fii cuminte şi să nu scoţi o vorbă!

Cosette dădu din cap cu seriozitate.

La zgomotul pe care-l făcu Fauchelevent împingând uşa, Jean Valjean se întoarse:

— E bine?

— E-n regulă şi nu prea! zise Fauchelevent. Am voie să vă aduc în mănăstire; dar înainte de a intra trebuie să vă scot afară. Aici se încurcă treaba. Cu mititica e uşor.

— O iei cu dumneata?

— Dar o să tacă?

— De asta răspund eu.

— Dar cu dumneata ce facem, domnule Madeleine? Şi, după o tăcere plină de îngrijorare, Fauchelevent exclamă: O să ieşi, la urma urmei, pe unde ai intrat!

Jean Valjean se mulţumi să răspundă ca şi întâia dată:

— Cu neputinţă!

Fauchelevent, vorbind mai mult pentm el însuşi decât pentm Jean Valjean, îngăimă:

— Mai e ceva care mă frământă. Am spus c-o să pun pământ. Dar mă gândesc că pământ în locul unui trup n-o să se prea potrivească, n-o să meargă, o să alunece, o să se mişte. Oamenii au să bage de seamă. Înţelegeţi, domnule Madeleine, autorităţile au să observe.

Jean Valjean îl privi drept în ochi, crezând că aiurează.

Fauchelevent continuă:

— Cum dra...cu o să ieşiţi de aici? Trebuie să ne grăbim, pentru că mâine vreau să vă aduc înapoi. Stareţa vă aşteaptă.

Fauchelevent îl lămuri pe Jean Valjean că îngăduinţa pe care o obţinuse era răsplata unui serviciu pe care-l facea comunităţii; că era una din îndatoririle lui să ia parte la înmormântări, că el bătea în cuie sicriele şi-l ajuta pe gropar la cimitir. Călugăriţa care murise de dimineaţă ceruse să fie aşezată în sicriul care-i slujise drept culcuş şi îngropată în cripta de sub altarul capelei. Ordinele poliţiei se împotriveau, dar era vorba de o moartă căreia nu i se putea refuza nimic. Stareţa şi maicile din sfat se socoteau datoare să împlinească dorinţa răposatei. El, Fauchelevent, o să bată în cuie sicriul, în chilie, o să ridice lespedea, şi o s-o coboare pe moartă în criptă. Drept răsplată, stareţa primea în mănăstire pe fratele lui ca grădinar, şi pe nepoata lui ca elevă. Fratele era domnul Madeleine, iar

nepoată-sa era Cosette. Stareţa îi spusese să vină cu fratele lui a doua zi, pe-nserate, după înmormântarea sicriului gol în cimitir. Dar cum era să-l aducă pe domnul Madeleine de-afară, dacă domnul Madeleine se afla în mănăstire? Asta era prima încurcătură. Şi pe urmă, mai era şi altă încurcătură: sicriul gol.

— Despre ce sicriu gol e vorba? întrebă Jean Valjean.

— Sicriul administraţiei.

— Care sicriu, care administraţie?

— Uite cum e: moare o călugăriţă. Vine doctorul municipalităţii şi spune: „A murit o călugăriţă!” Cârmuirea trimite un sicriu. A doua zi trimite un dric şi ciocli care să ia sicriul şi să-l ducă la cimitir. Vin cioclii, ridică sicriul şi nu găsesc în el nimic.

— Pune ceva înăuntru.

— Un mort? Nu-l am.

— Nu ai.

— Atunci ce?

— Un om viu.

— Pe cine?

— Pe mine! zise Jean Valjean.

Fauchelevent care se aşezase, sări în picioare ca şi cum o pocnitoare ar fi făcut explozie sub scaunul lui.

— Pe dumneavoastră?

— De ce nu?

Jean Valjean avea unul din rarele lui zâmbete, care i se potriveau ca o rază de lumină pe un cer de iarnă.

— Ţi-aduci aminte, Fauchelevent, că mi-ai spus: „A murit maica Crucifixion!” iar eu am adăugat: „Şi a fost îngropat domnul Madeleine”. Aşa o să se întâmple.

— Ei, asta-i bună! Dumneavoastră glumiţi, nu vorbiţi serios.

— Ba foarte serios. Nu trebuie să ies de aici?

— Fără îndoială.

— Nu ţi-am spus să găseşti şi pentru mine un coş şi o învelitoare?

— Ei bine?

— Coşul o să fie de brad, iar învelitoarea o pânză neagră.

— Mai întâi, că o să fie albă. Călugăriţele sunt îngropate în alb.

— Fie şi pânză albă.

— Domnule Fauchelevent, dumneavoastră nu sunteţi un om ca toţi ceilalţi.

Asemenea născociri năstruşnice, născute din închipuirea sălbatică a unui fost ocnaş, desprinzând pe Fauchelevent din atmosfera paşnică în care trăia şi răvăşindu-i ceea ce numea el „mărunta roboteală a mănăstirii”, îi pricinuiau o zăpăceală asemănătoare cu a trecătorului care ar vedea o pasăre de mare pescuind în apa de ploaie strânsă la marginea trotuarului străzii Saint-Denis.

Jean Valjean continuă:

— Totul e să ies de aici fără să fiu văzut. Sicriul gol ar fi un mijloc. Dar, mai întâi, lămureşte-mă cum au să se petreacă lucrurile. Unde-i sicriul?

— Cel gol?
— Da.
— E jos, în sala care se cheamă a moartelor. E aşezat pe două capre de lemn şi e învelit cu un giulgiu.
— Ce lungime are sicriul?
— Şase picioare.
— Cum e sala moartelor?
— O încăpere de la parter, cu o fereastră zăbrelită dând înspre grădină, şi care se închide pe din afară cu un oblon. Sunt două uşi: una care dă spre mănăstire, cealaltă spre biserică.
— Care biserică?
— Biserica din stradă: biserica pentru lumea din afară.
— Ai cheile celor două uşi?
— Nu. Am numai cheia uşii dinspre mănăstire: cheia uşii care dă spre biserică o ţine portarul.
— Când va deschide portarul uşa aceasta?
— Numai când vin cioclii să ia sicriul. După ce au scos sicriul, încuie uşa din nou.
— Cine bate în cuie sicriul?
— Eu.
— Cine-l înfăşoară în giulgiu?
— Eu.
— Le faci pe toate singur?
— Nici un alt bărbat, afară de medicul poliţiei, nu poate pătrunde în sala moartelor. Stă scris pe perete.
— La noapte, când toată mănăstirea va dormii, ai putea să mă ascunzi în camera aceea?
— Nu. Dar v-aş putea ascunde într-o odăiţă întunecoasă care dă în sala moartelor, unde-mi păstrez uneltele de săpat; odăiţa e în grija mea şi cheia o ţin eu.
— La ce oră va veni mâine dricul să ia sicriul?
— Cam pe la trei după-amiază. Înmormântarea se face în cimitirul Vaugirard, puţin înainte de căderea nopţii. Nu mai curând.
— O să stau ascuns în odăiţa dumitale cu unelte toată noaptea şi dimineaţa următoare. Dar ce fac cu mâncarea? O să mi se facă foame.
— O să v-aduc eu cele trebuincioase.
— Ai putea să vii pe la ora două să mă închizi în sicriu?
Fauchelevent se dete înapoi, trosnindu-şi degetele.
— Dar e cu neputinţă!
— Ei, asta-i! Să iei un ciocan şi să baţi nişte cuie într-o scândură?
Repetăm că ceea ce i se părea lui Fauchelevent de necrezut, pentru Jean Valjean era ceva foarte simplu. Jean Valjean trecuse prin situaţii şi mai grele. Cine a fost închis cunoaşte meşteşugul de a se face atât de mic, cât îngăduie spaţiul evadării. Prizonierul simte nevoia de a fugi, aşa cum bolnavul e supus crizei care-l tămăduieşte sau îl răpune. Evadarea înseamnă vindecare. Ce nu face omul ca să se vindece? Să se lase închis şi dus într-o ladă, ca un colet, să trăiască mai multă vreme într-o cutie, să respire într-un loc lipsit de aer, făcând economie de respiraţie Geasuri

întregi, să ştie că se înăbuşe fără să moară - toate acestea făceau parte din tristele îndemânări ale lui Jean Valjean.

De altfel, viclenia aceasta de ocnaş, a unui sicriu cu un om viu într-însul, a fost folosită şi de-un împărat. Dacă trebuie să-i dăm crezare călugărului Austin Castillejo, acesta a fost mijlocul de care s-a folosit Carol Cvintul ca s-o aducă pe doamna Plombes în mânăstirea Saint-Just şi pe urmă s-o scoată, atunci când după renunţarea lui la tron, a vrut s-o mai vadă pentru cea din urmă oară.

Fauchelevent, care-şi mai venise în fire, zise:

— Dar cum ai să faci ca să răsufli?

— Am să răsuflu.

— În cutia aia? Numai când mă gândesc, mă înăbuş.

— Cred că ai un burghiu. O să faci din loc în loc câteva găurele în dreptul gurii, ia cuiele o să le baţi fără să apeşi prea mult capacul.

— Bine! Dar dacă vă vine să tuşiţi sau să strănutaţi?

— Cine evadează nu tuşeşte şi nu strănută. Şi Jean Valjean adăugă: N-am încotro, moş Fauchelevent, ori mă las prins aici, ori primesc să fiu scos cu dricul.

Toată lumea cunoaşte obiceiul pisicilor de a se opri şi de a se plimba dintr-o parte în alta, între canaturile unei uşi întredeschise. Cine nu i-a spus în gând, văzând-o că nu se poate hotărî: „Hai, intră o dată!” Sunt unii oameni care, puşi deodată în faţa unei întâmplări neaşteptate, se arată şovăitori şi nehotărâţi, gata să fie striviţi de soarta care le pecetluieşte brusc sfârşitul. Cei ce împing prea departe prevederea, chiar dac-ar fi pisici, şi tocmai pentm că sunt pisici, trec uneori prin mai multe primejdii decât cei cutezători. Fauchelevent avea firea aceasta şovăitoare. Dar sângele rece al lui Jean Valjean îl cucerea fără voia lui. Îngăimă:

— La urma urmei, nici nu e chip să facem altfel.

Jean Valjean continuă:

— O singură întrebare mă nelinişteşte: ce-o să se petreacă la cimitir?

— Pe mine tocmai asta nu mă îngrijorează, zise Fauchelevent. Dacă dumneavoastră sunteţi sigur c-o să puteţi ieşi din sicriu, eu sunt tot atât de sigur c-o să vă scot din groapă. Groparul e un beţiv, prieten cu mine, moş Mestienne. Un bătrân din alte vremi. Groparul îi vâră pe morţi în groapă, iar eu îl vâr pe gropar în cofă. Să vă spun cum au să se petreacă lucrurile. Vom ajunge acolo pe înserate, cu trei sferturi de ceas înainte de a se închide poarta cimitirului. Dricul o să meargă până la groapă. Eu am să fiu în urma lui; e datoria mea. O să iau în buzunar un ciocan, o daltă şi un cleşte. Dricul se opreşte, cioclii înnoadă funia înjurul sicriului dumneavoastră şi vă coboară în groapă. Preotul îşi spune rugăciunile, se închină, stropeşte cu agheasmă şi o ia din loc. Am să rămân singur cu moş Mestienne. V-am spus că mi-e prieten. Una din două: ori o să fie beat, ori n-o să fie beat. Dacă nu e beat, îi spun: „Hai, să-i tragem o duşcă, cât mai e deschis la „*Gutuia veselă*”. Îl iau cu mine, îl ameţesc; lui moş Mestienne nu-i trebuie prea mult să se îmbete; e totdeauna cu chef; ţi-l culc sub masă, îi şterpelesc legitimaţia cu care să pot pătrunde din nou în cimitir şi mă întorc, singur.

Nu mai aveţi de-a face decât cu mine. Dacă e beat, îi spun: „Hai, cară-te, lasă că fac eu treaba în locul tău!” Mestienne pleacă şi eu vă scot din groapă.

Jean Valjean întinse mâna, pe care Fauchelevent se grăbi s-o strângă cu o mişcătoare prietenie ţărănească.

— Ne-am înţeles, moş Fauchelevent! Totul o să meargă strună!

„Numai să nu scârţâie struna, gândi Fauchelevent. Ar fi ceva teribil!”

V
Nu-i de ajuns să fii beţiv ca să fii nemuritor

A doua zi, pe la apusul soarelui, trecătorii răzleţi de pe bulevardul Maine se descopereau la trecerea unui dric de pe alte vremuri, împodobit cu capete de mort, cu oase încrucişate şi cu frunze închipuind lacrimi. În dric se afla o cruce neagră, lungă, ce părea ea însăşi o moartă mai înaltă cu braţele atârnând. În urma dricului venea o trăsură cernită, în care se vedea un preot în odăjdii şi un copil din cor cu o tichie roşie pe cap. Doi cioclii în uniformă cenuşie, cu găitane negre, mergeau la dreapta şi la stânga dricului. În urmă păşea şchiopătând un bătrân în haine de lucrător. Cortegiul se îndrepta spre cimitirul Vaugirard.

Din buzunarul omului şchiop se zărea ieşind coada unui ciocan, vârful unei dălţi şi cele două braţe ale unei perechi de cleşte.

Cimitirul Vaugirard nu semăna cu celelalte cimitire ale Parisului. Îşi ţinea rânduielile lui deosebite, după cum avea două porţi: una mare şi una mijlocie, cărora bătrânii mahalalei, care ţineau la numirile de altădată, le spuneau poarta „călăreţilor” şi „poarta pedeştrilor”. Călugăriţele bernardine-benedictine dobândiseră, cum am mai spus, dreptul de a fi îngropate într-un colţ al lor, la un ceas al asfinţitului, întrucât odinioară acest teren fusese al comunităţii. Astfel, groparii făceau în cimitir un serviciu de seară, în timpul verii, şi unul de noapte, în timpul iernii, fiind supuşi unui orar cu totul deosebit. Pe vremea aceea porţile cimitirelor din Paris se închideau la apusul soarelui, şi, măsura fiind impusă de autorităţile municipale, cimitirul Vaugirard trebuia să i se supună ca şi celelalte. Poarta călăreţilor şi poarta pedeştrilor, amândouă zăbrelite, se aflau una lângă alta, în vecinătatea unui pavilion construit de arhitectul Perronnet şi locuit de portarul cimitirului. Porţile zăbrelite se încuiau fără excepţie de îndată ce soarele se lăsa în spatele Domului Invalizilor. Dacă vreun gropar întârziat se găsea în clipa aceea în cimitir, trebuia să arate, pentru a ieşi, legitimaţia eliberată de serviciul pompelor funebre, în oblonul ferestrei portarului se afla un fel de cutie de scrisori. Groparul îşi arunca legitimaţia în cutie, portarul o auzea căzând, trăgea de funie, şi poarta pedeştrilor se deschidea. Dacă groparul n-avea legitimaţia la el, îşi spunea numele, iar portarul - câteodată culcat şi adormit - se scula, se ducea să-l recunoască şi descuia poarta cu cheia; groparul ieşea, dar trebuia să plătească o amendă de cincisprezece franci.

Cimitirul Vaugirard, cu ciudăţeniile lui, care călcau regulamentele, stânjenea bunul mers al administraţiei. După 1830 a fost desfiinţat. I-a luat locul cimitirul Montpamasse, zis şi cimitirul de răsărit, moştenind şi faimoasa cârciumă care era zid în zid cu cimitirul şi deasupra căreia atârna o gutuie zugrăvită pe-o scândură cu firma *Le gutuia veselă*; zidul facea un unghi având o latură spre mesele băutorilor, iar alta spre morminte.

Cimitirul Vaugirard era un adevărat cimitir în paragină. Nu mai era la modă. Îl năpădise mucegaiul, florile i se ofileau. Burghezii nu ţineau să fie îngropaţi la Vaugirard; mirosea a sărăcie. Pere-Lachaise, da! Să fii îngropat la Pere-Lachaise era ca şi cum ai fi avut mobilă de mahon. Aşa se cunoştea lumea elegantă. Cimitirul Vaugirard era un loc îngrădit, vrednic de respect, plantat ca o veche grădină franţuzească. Alei drepte, merişori, arbori funebri, morminte vechi sub tise bătrâne, iarbă foarte înaltă. Serile erau nespus de triste. Cimitirul se înfăşură în umbre funebre.

Soarele nu apusese încă în clipa când dricul cu pânză albă şi cruce neagră porni pe drumul către cimitirul Vaugirard. Omul care-l urma şchiopătând nu era altul decât Fauchelevent.

Îngroparea maicii Crucifixion în cripta de sub altar, ieşirea Cosettei, aducerea lui Jean Valjean în sala moartelor, toate astea se făcuseră fără greutăţi şi fără să se fi ivit vreo piedică.

În treacăt fie zis, pentru noi îngroparea maicii Crucifixion sub altarul mănăstirii era un lucru cu prisosinţă vrednic de iertare. Sunt asemenea încălcări ale legii care seamănă mai mult cu împlinirea unei datorii. Călugăriţele o săvârşiseră nu numai fără nici o tulburare, dar şi cu toată încuviinţarea conştiinţei lor. În mănăstire, ceea ce se înţelege prin „cârmuire” nu-i altceva decât un amestec din afară în autoritatea monahală, amestec totdeauna discutabil. Mai presus de toate e canonul bisericesc; cât despre legile lumeşti, rămâne de văzut. Oameni buni, faceţi oricâte legi poftiţi, dar păstraţi-le pentru voi! Vama cuvenită stăpânirii nu e decât un rest din vama datorată lui Dumnezeu. Principiile sunt mai puternice decât principii.

Fauchelevent şchiopăta foarte mulţumit în urma dricului. Cele două uneltiri ale lui, ca două viclenii îngemănate, una cu călugăriţele, cealaltă cu domnul Madeleine, una în folosul mănăstirii, cea de-a doua împotriva ei, îi izbutiseră pe de-a întregul. Liniştea hotărâtă a lui Jean Valjean era una dintre acele stăpâniri de sine care cuceresc pe alţii. Fauchelevent nu se mai îndoia de izbândă. Ceea ce mai rămânea de făcut era nimica toată. În doi ani îl îmbătase de zece ori pe gropar, pe bunul moş Mestienne. Făcea cu el ce voia. Îi impunea voinţa şi bunul său plac. Capul lui moş Mestienne se potrivea după căciula lui Fauchelevent. Fauchelevent nu-şi mai facea nici o grijă...

În clipa când convoiul o apucă pe drumul care ducea spre cimitir, Fauchelevent, încântat, se uită la dric şi-şi frecă mâinile butucănoase, zicându-şi în şoaptă:

— Ce mai păcăleală!

Deodată, dricul se opri; ajunsese la poarta cu zăbrele. Trebuia să arate acum autorizaţia de înmormântare. Omul de la pompele funebre

intrase în vorbă cu portarul cimitirului. În timpul acestei târguieli, cu care se pierde totdeauna un minut, două, cineva, un necunoscut, veni în urma dricului, lângă Fauchelevent. Era un fel de lucrător îmbrăcat într-o jiletcă cu buzunare mari şi cu o cazma la subsuoară.

Fauchelevent se uită la necunoscut.

— Cine eşti dumneata? întrebă el.

Omul răspunse: .

— Groparul.

Dacă ar putea supravieţui cineva unei lovituri de ghiulea primită drept în piept, desigur că ar face mutra pe care a facut-o Fauchelevent.

— Groparul?

— Da.

— Dumneata?

— Eu.

— Groparul e moş Mestienne.

— A fost.

— Cum, a fost?

— A murit.

La orice s-ar fi aşteptat Fauchelevent, numai la asta nu: că un gropar ar putea să moară! Şi totuşi e-adevărat: mor şi groparii. Tot săpând groapa altuia, o pregăteşti şi pe-a ta.

Fauchelevent rămase năuc. Abia dacă putu să bâiguie:

— Dar asta nu-i cu putinţă.

— Ba da.

— Bine, zise el încetişor, dar gropar e moş Mestienne.

— Lui Napoleon i-a urmat Ludovic al XVIII-lea. Lui Mestienne îi urmează Gribier. Ţăranule, pe mine mă cheamă Gribier.

Galben ca ceara, Fauchelevent îl măsură cu privirea pe acest Gribier.

Era un om înalt, slab, pământiu, cu o înfăţişare funebră. Semăna cu un medic care şi-a greşit cariera şi s-a făcut gropar.

Pe Fauchelevent îl pufni râsul.

— A, ce de pozne se mai pot întâmpla! A murit moş Mestienne! Trăiască taica Lenoir! Ştii dumneata cine e taica Lenoir? E ulcica cu rubiniu de şase gologani la botul calului! E ulcica cu vin de Suresne, al naibii vin! Suresne din acel adevărat, de lângă Paris. Şi dumneata eşti un băiat de viaţă, nu-i aşa, prietene? O să mergem să bem un pahar împreună.

Omul răspunse:

— Eu am învăţat carte. Am patru clase. Nu beau niciodată.

Dricul pornise din nou şi intrase pe aleea principală a cimitirului.

Fauchelevent îşi încetinise pasul. Şchiopăta acum mai mult din pricina îngrijorării decât din beteşug.

Groparul mergea înaintea lui.

Fauchelevent mai cercetă o dată pe acest Gribier nepoftit.

Era dintre oamenii aceia care, deşi tineri, par bătrâni şi, cu toate că par slabi, sunt foarte voinici.

— Prietene! strigă Fauchelevent.

Omul se întoarse.

— Sunt groparul mănăstirii.

Suntem colegi, zise omul.

Fauchelevent, care nu ştia carte, dar care era foarte isteţ, pricepu că avea de-a face cu un individ primejdios, bun de gură. Mormăi:

— Va să zică moş Mestienne a murit...

Omul răspunse:

— De-a binelea! Dumnezeu şi-a cercetat catastiful lui cu soroace. Venise rândul lui moş Mestienne. Şi moş Mestienne a murit.

Fauchelevent spuse după el, fară voie:

— Dumnezeu...

— Dumnezeu, da! zise omul, autoritar. Părintele cel veşnic pentru filozofi; iar pentm iacobini, fiinţa supremă.

— Nu vrei să facem cunoştinţă? bolborosi Fauchelevent.

— Ne cunoaştem foarte bine: dumneata eşti ţăran, iar eu sunt parizian.

— Nu ne putem cunoaşte până n-am băut împreună o jumătăţică. Cine goleşte paharul îşi uşurează inima. Hai, vino să bei cu mine! O asemenea invitaţie nu se refuză.

— Întâi să ne facem datoria.

Fauchelevent îşi spuse: „Sunt pierdut!”

Mai avea câţiva paşi până la poteca ce ducea spre colţul călugăriţelor.

Groparul mai spuse:

— Ţărane, am acasă şapte plozi cărora trebuie să le dau de mâncare. Eu n-am voie să beau, ca să aibă ei ce mânca. Şi adăugă cu mulţumirea omului serios care ticluieşte o cugetare: Foamea lor alungă setea mea.

Dricul ocolise un grup de chiparoşi, părăsise aleea principală, o luase pe una mai mică, intrase pe o potecă nepietruită şi se înfundase într-un tufiş. Ceea ce însemna că ajunseseră foarte aproape de groapă. Fauchelevent îşi încetinea pasul, dar nu putea să încetinească şi mersul dricului. Din fericire, pământul moale, udat de ploile de iarnă, împotmolea roţile şi îngreuia mersul.

Fauchelevent se apropie din nou de gropar:

— Ştiu eu un vinişor de Argenteuil, minunat... murmură el.

— Ţărane, zise omul, eu n-ar fi trebuit s-ajung gropar. Tata a fost portar la Prytanée[262]. Mă destinase literatorii. Dar i-a mers rău. A jucat la bursă şi a pierdut. Am fost silit să renunţ la meseria de autor.

— A, va să zică nu eşti gropar? se grăbi să spună Fauchelevent, agăţându-se de craca aceasta atât de şubredă.

— O ocupaţie n-o împiedică pe cealaltă. Cumulez.

Fauchelevent nu pricepu cuvântul din urmă.

— Hai să bem! zise el.

E nevoie să facem o observaţie. Fauchelevent, oricât era de îngrijorat, oferea de băut, dar nu prea era lămurit asupra unui amănunt: cine avea să plătească? De obicei, Fauchelevent propunea, iar moş Mestienne plătea. Situaţia schimbată, creată de groparul cel nou, impunea, fără îndoială, o invitaţie la băutură, şi invitaţia trebuia s-o facă, dar bătrânul grădinar trecea dinadins sub tăcere - ca altădată Rabelais - chestiunea

[262] *Prytanée de la Fléche*, şcoală militară pentru fiii de nobili.

plăţii. Cât despre el, oricât de neliniştit era, Fauchelevent nici gând n-avea să plătească.

Groparul urmă cu un zâmbet încrezut:

— Burta cere mâncare. Am primit să iau locul lui moş Mestienne. Când ţi-ai terminat aproape toată învăţătura, ajungi filozof. Lucrului cu mintea i-am adăugat munca braţelor. Am dugheana mea de jălbar în piaţa din strada Sevres. Ştii? Piaţa Umbrelelor. Toate bucătăresele hanului La Crucea Roşie vin la mine. Le ticluiesc bileţele pentru ibovnicii lor de la oaste. Dimineaţa scriu răvaşe de dragoste, iar seara sap gropi. Aşa e viaţa, măi ţărane!

Dricul înaintă. În culmea neliniştii, Fauchelevent se uita în toate părţile. Picători mari de sudoare îi alunecau pe frunte.

— Totuşi, urmă groparul, nu poţi sluji la doi stăpâni; va trebui să aleg între cazma şi condei. Cazmaua îmi strică mâinile:

Dricul se opri.

Din trăsura cernită coborî copilul din cor, apoi preotul.

Una din roţile dinainte ale dricului urcase puţin pe o movilă de pământ, în dreptul căreia se vedea o groapă deschisă.

„Ce mai păcăleală!” repetă Fauchelevent buimăcit.

VI
Între patru scânduri

Cine era în sicriu se ştie: Jean Valjean.

Jean Valjean îşi luase toate măsurile ca să nu se înăbuşe în sicriu, şi, cât de cât, putea să respire. E ciudat cum liniştea conştiinţei îţi dă şi siguranţa izbânzii. Întreg planul pus la cale de Jean Valjean se înfăptuise pas cu pas, încă din ajun. Ca şi Fauchelevent, el se bizuia pe moş Mestienne. N-avea nici o îndoială în privinţa sfârşitului. Nu se putea închipui în situţie mai grea, nu se putea închipui o linişte mai desăvârşită.

Cele patru scânduri ale sicriului cuprind în ele o pace înspăimântătoare. Părea că ceva din somnul morţilor se strecura în liniştea lui Jean Valjean.

Din fundul acestui sicriu putuse urmări, şi urmărea încă, toată desfăşurarea dramei înfricoşătoare pe care o juca cu moartea.

Îndată ce Fauchelevent isprăvise de bătut cuiele în scândura care acoperea sicriul, Jean Valjean simţi că e ridicat şi purtat pe roate. Când zguduiturile au devenit mai rare, înţelese că dricul trece de pe un drum pietruit pe unul neted, adică de pe străzi pe bulevarde. Auzind un zgomot surd, ghici că trece podul Austerlitz. La cea dintâi oprire îşi dădu seama că intră în cimitir; la a doua oprire îşi spuse: „Aici e groapa”.

Deodată simţi că nişte braţe poartă sicriul, apoi o frecătură aspră pe scânduri; înţelese că era funia înnodată în jurul sicriului pentru a-l: coborî în groapă.

Pe urmă îl cuprinse ameţeala.

De bună seamă cioclii şi groparul înclinaseră prea mult sicriul şi-l coborâseră cu capul în jos. Îşi veni în fire, când se simţi din nou orizontal şi nemişcat. Ajunsese în fundul gropii.

Simţi cum îl pătrunde un val de frig.

Deasupra lui se auzea un glas rece şi solemn. Deosebi nişte cuvinte latineşti, pe care nu le înţelegea, dar se înşirau atât de încet, încât le putea prinde unul câte unul:

— *Qui dormiunt in terrae pulvere, evigilabunt; alii in vitam deternam, et alii in opprobrium, ut vident semper.*[263]

Un glas de copil rosti:

— *De profundis*.

Glasul cel grav începu iar:

— *Requiem aeternam dona ei, domine.*[264]

Vocea de copil răspunse:

— *Et lux perpetua lueeat ei.*[265]

Auzi ceva ca zgomotul uşor al unei picături de ploaie pe scândura care-l acoperea. Era de bună seamă agheasma.

Îşi spuse: „Se sfârşeşte îndată. Încă puţină răbdare. Preotul o să plece. Fauchelevent o să-l ducă pe Mestienne să-i dea de băut. Au să mă lase aici. Pe urmă, Fauchelevent o să se întoarcă singur şi o să mă scoată de-aici. Toată treaba asta o să dureze o oră”.

Glasul grav continuă:

— *Requieseat in pace.*[266]

Vocea de copil zise:

— *Amen.*

Jean Valjean, cu auzul aţintit, desluşi ceva ca nişte paşi care se depărtau.

„Se duc, îşi spuse el. Am rămas singur.”

Deodată, auzi deasupra capului un zgomot asemenea unei lovituri de trăsnet.

Era o lopată de pământ care cădea pe sicriu.

Căzu apoi a doua lopată de pământ.

Una dintre găurile prin care răsufla se astupase.

Căzu a treia lopată de pământ.

Apoi a patra.

Sunt lucruri mai tari decât omul cel mai tare. Jean Valjean îşi pierdu cunoştinţa.

VII
Unde se va afla originea zicalei: „Cine are carte are parte”

[263] Cei ce dorm în ţărâna pământului se vor deştepta: unii pentru viaţa veşnică, iar ceilalţi pentru osânda veşnică; să se ţină minte totdeauna (lat.).

[264] Pace veşnică dăruieşte-i, Doamne (lat.).

[265] Şi lumina veşnică să strălucească în ea (lat.).

[266] Să se odihncască în pace (lat.).

Iată ce se petrecuse deasupra sicriului în care se afla Jean Valjean.

După ce dricul se depărtase şi după ce preotul şi copilul din cor, urcându-se din nou în trăsură, plecaseră, Fauchelevent, care nu-l scăpa din ochi pe gropar, îl văzu aplecându-se şi apucându-şi lopata, care era înfiptă drept în movila de pământ.

Fauchelevent luă atunci o hotărâre plină de curaj. Se aşeză între groapă şi gropar, îşi încrucişă braţele şi zise:

— Fac cinste! Groparul îl privi mirat şi răspunse:

— Ce spui, ţărane? Fauchelevent zise:

— Plătesc eu!

— Ce?

— Vinul.

— Care vin?

— De Argenteuil.

— Unde găseşti Argenteuil?

— La *Gutuia veselă*.

— Du-te dracului! zise groparul. Şi zvârli o lopată peste sicriu.

Coşciugul răspunse cu un sunet înfundat. Fauchelevent simţi că-i vine ameţeală şi că e gata să cadă el însuşi în groapă. Cu glasul aproape sugrumat, ca un horcăit, strigă:

— Prietene, să mergem până nu închide la *Gutuia veselă*. Groparul mai luă o lopată de pământ. Fauchelevent continuă:

— Plătesc eu! Şi-l apucă pe gropar de braţ: Ascultă aici, prietene. Sunt groparul mănăstirii şi-am venit să te ajut. Treaba asta poate fi făcută şi mai la noapte. Hai, întâi să bem un păhărel.

Şi tot vorbind, tot agăţându-se de stăruinţa asta deznădăjduită, se gândea cu spaimă: „Şi dacă o să bea, o să se-mbete?”

— Târgoveţule, zise groparul, dacă ţii morţiş, primesc. O să bem. După ce isprăvim de lucru însă; în nici un caz înainte.

Şi dădu să azvârle pământul din lopată. Fauchelevent îl opri.

— E un Argenteuil pe cinste.

— Ei, se vede că eşti clopotar! zise groparul. Bing, bang, bing, bang! Atâta ştii. Slăbeşte-mă!

Şi azvârli a doua lopată.

Fauchelevent ajunsese să nu mai ştie ce spune.

— Dar hai, omule, să bem! strigă el. Eu plătesc!

— Să culcăm mai întâi copilul, zise groparul. Aruncă a treia lopată.

Apoi înfipse lopata în pământ şi adăugă:

— Vezi dumneata, la noapte o să fie frig şi moarta o să înceapă să se vaiete, dacă o lăsăm neacoperită.

În clipa aceea, umplându-şi lopata, groparul se încovoie, iar buzunarul hainei sale se deschise puţin.

Privirea rătăcită a lui Fauchelevent se opri fără voie asupra buzunarului.

Soarele nu asfinţise încă de tot, mai era destulă lumină ca să se poată vedea ceva alb în fundul acelui buzunar căscat.

În privirea lui Fauchelevent trecu acea scăpărare pe care-o are lumina ochilor unui ţăran din Picardia. Îi venise dintr-o dată un gând.

Fără ca groparul, care-şi vedea numai de lopata lui cu pământ, să simtă ceva, îi vârî pe la spate mâna în buzunar şi scoase de acolo, din fund, obiectul acela alb.

Groparul zvârli în groapă a patra lopată de pământ.

În clipa când se întoarcea s-o încarce pe-a cincea, Fauchelevent se uită la el cu o linişte desăvârşită şi-i spuse:

— Ia stai niţel, puişorule! Ai cărţulia la dumneata?

Groparul se opri din lucru.

— Care cărţulie?

— Se duce soarele la culcare.

— Foarte bine; să-şi pună scufia de noapte.

— O să se încuie poarta cimitirului.

— Ei şi ce-i cu asta?

— Ai cărţulia cu dumneata?

— A, cărţulia mea? zise groparul.

Şi se scotoci în buzunar.

După ce isprăvi de scotocit într-un buzunar, se scotoci în celălalt. Trecu apoi la jiletcă, se căută într-un buzunăraş, îl întoarse pe dos pe celălalt.

— Nu, n-am legitimaţia la mine. Să ştii că am uitat-o acasă.

— Cincisprezece franci amendă, zise Fauchelevent.

Groparul se făcu vânăt la faţă. Cei care din fire au faţa pământie în loc să se îngălbenească, învineţesc.

— Doamne, Isuse Hristoase! Am facut-o fiartă! strigă el. Cincisprezece franci amendă!

— Trei piese de câte cinci franci! zise Fauchelevent.

Groparul scăpă lopata din mână.

Îi venise rândul lui Fauchelevent.

— Lasă, bobocule, nu-ţi pierde firea! zise Fauchelevent. Nu-i nevoie să te omori şi să te arunci în groapă. Cincisprezece franci sunt cincisprezece franci, adevărat, dar ai putea să nu-i plăteşti. Eu sunt vechi pe-aici; dumneata eşti nou. Ştiu toate vicleşugurile, toate chichiţele, toate sforăriile şi toate şmecheriile. Am să-ţi dau un sfat prietenesc. Un lucru e lămurit, soarele apune, a coborât până deasupra turlei şi peste cinci minute se încuie cimitirul.

— Aşa e, răspunse groparul.

— În cinci minute n-o să ai vreme să astupi groapa, care e adâncă al dracului, şi n-o să poţi să ieşi şi din cimitir înainte de a se închide poarta.

— Aşa e.

— Prin urmare, cincisprezece franci amendă.

— Cincisprezece franci!

— Ai mai avea însă vreme... Unde stai?

— La doi paşi de barieră. La un sfert de ceas de-aici. Pe strada. Vaugirard numărul 98.

— Dacă îţi iei picioarele la spinare, mai ai vreme să ieşi din cimitir.

— Aşa e.

— Ieşi pe poartă, dai fuga până acasă, îţi iei cărţulia, te întorci, şi portarul cimitirului îţi dă drumul. Dacă ai legitimaţia la dumneata, nu mai plăteşti nimic. Şi-ţi îngropi mortul. Până atunci, îl păzesc eu să nu fugă.

— Mi-ai scăpat viaţa, ţărane!

— Şterge-o! zise Fauchelevent.

Groparul, plin de recunoştinţă, îi strânse mâna şi o luă la goană.

După ce groparul dispăru după un tufiş, Fauchelevent ascultă până ce nu-i mai auzi pasul, pe urmă se aplecă înspre groapă şi zise cu jumătate de glas:

— Domnule Madeleine!

Nici un răspuns.

Pe Fauchelevent îl trecu un fior. Coborî aproape rostogolindu-se în groapă, se repezi spre capătul sicriului şi strigă:

— Sunteţi aici?

Nici un răspuns din sicriu.

Fauchelevent cu răsuflarea tăiată de emoţie puse mâna pe daltă şi ciocan şi desprinse capacul. Chipul lui Valjean, palid, cu ochii închişi, se ivi la lumina slabă a asfinţitului.

Fauchelevent simţi că i se face părul măciucă; se ridică în picioare, apoi căzu cu spatele pe peretele gropii, gata să se prăbuşească peste sicriu. Se uită la Jean Valjean.

Jean Valjean zăcea acolo, galben şi nemişcat.

Fauchelevent îngăimă cu un glas stins, ca o adiere:

— E mort!

Apoi, ridicându-se şi încrucişându-şi braţele atât de tare încât îşi izbi umerii cu pumnii strânşi, strigă:

— Na, uite cum l-am salvat!

Bietul bătrânel se porni să plângă în hohote, vorbind singur; e o greşeală să ne închipuim că monologul e un lucru nefiresc. Frământările adânci se rostesc adesea cu glas tare.

— Numai Mestienne e de vină. Cine l-a pus pe dobitocul ăla să moară? De ce a trebuit să crape aşa, fără măcar să ne dea de veste? Numai el e vinovat de moartea domnului Madeleine. Moş Madeleine zace în sicriu! Ba e şi îngropat! S-a sfârşit. Ce rost au toate astea? Of, Doamne, a murit! Şi cu fetiţa lui ce-o să mă fac? Ce-are să spună fructăreasa? Cum Dumnezeu e cu putinţă să moară aşa, un om ca ăsta? Când mă gândesc cum s-a vârât sub căruţa mea! Moş Madeleine! Moş Madeleine! La naiba! Am spus eu c-o să se înăbuşe. N-a vrut să mă creadă! Uite-te acum ce scofală am făcut! A murit un om atât de cumsecade; cel mai bun om dintre cei mai buni ai bunului Dumnezeu! Dar micuţa lui? Nici nu mai mă întorc acasă, aici rămân. Am facut-o fiartă! Ce folos că am albit amândoi, dacă am înnebunit la bătrâneţe? Dar, cum o fi făcut să pătrundă în mănăstire? De-acolo se trag toate. Nu se cade să faci asemenea lucruri, moş Madeleine! Moş Madeleine! Madeleine! Domnule Madeleine! Domnule primar! Nu mă aude! Poftim, mai ieşi acum din încurcătură dacă poţi!

Şi începu să-şi smulgă părul.

Un scârţâit se auzi din depărtare, printre copaci. Se închidea poarta cimitirului.

Fauchelevent se aplecă spre Jean Valjean şi, deodată, făcu o săritură şi se dete înapoi, atât cât era cu putinţă într-o groapă. Jean Valjean deschisese ochii şi se uita la el.

Să vezi cum moare un om e înfricoşător; să-l vezi cum învie e aproape acelaşi lucru. Tulburat de atâtea emoţii, Fauchelevent rămase împietrit, galben la faţă, năuc, uitându-se la Jean Valjean care-l privea, şi neştiind dacă avea de a face cu un om viu sau cu un mort.

— Adormisem, zise Jean Valjean.

Şi se ridică în capul oaselor.

Fauchelevent căzu în genunchi.

— Doamne, maica Domnului! Mi-aţi tras o spaimă! Pe urmă se ridică în picioare şi zise: Mulţumesc, moş Madeleine.

Jean Valjean leşinase. Aerul proaspăt l-a trezit.

Când spaima se risipeşte, îi ia locul bucuria. Lui Fauchelevent îi trebui tot atât de mult ca să-şi vină în fire ca şi lui Jean Valjean.

— Prin urmare, n-aţi murit! O, ce minte grozavă aveţi! V-am strigat atât până v-aţi trezit! Când v-am văzut cu ochii închişi mi-am spus: „Na! S-a înăbuşit!” Puteam să mă smintesc de-a binelea, s-ajung nebun de legat. M-ar fi închis la Bicetre. Ce mă făceam dacă mureaţi? Dar micuţa dumneavoastră? Fructăreasa n-ar fi înţeles nimic din toate astea, îi pui copilul în braţe, iar bunicul dă ortul popii! Ce întâmplare, Dumnezeule sfinte, ce întâmplare! Bine să sunteţi viu; ăsta e lucrul de căpetenie.

— Mi-e frig, zise Jean Valjean.

Cuvintele acestea îl readuseră pe Fauchelevent la realitate. Nu mai era timp de pierdut. Cu toate că-şi reveniseră în fire, cei doi oameni, fără să-şi dea seama, aveau sufletul tulburat şi simţeau ceva straniu sub apăsarea atmosferei sinistre a locului.

— S-o ştergem repede de-aici! zise Fauchelevent.

Băgă mâna în buzunar şi scoase o ploscă mică, de care se îngrijise la plecare.

— Mai întâi să tragem o duşcă! zise el.

Plosca desăvârşi ceea ce începuse aerl curat. Jean Valjean trase o înghiţitură de rachiu şi-şi reveni cu totul în simţire.

Ieşi din sicriu şi-i ajută lui Fauchelevent să bată capacul la loc.

Trei minute după aceea, erau amândoi afară din groapă.

Fauchelevent era acum liniştit. Nu se mai grăbea. Cimitirul se închisese. Întoarcerea groparului Gribier nu mai era de temut. „Bobocul” era la el acasă, ocupat cu căutarea legitimaţiei, pe care n-o putea găsi acolo pentru simplul motov că se afla în buzunarul lui Fauchelevent. Fără legitimaţie nu mai putea intra în cimitir.

Fauchelevent apucă lopata, iar Jean Valjean cazmaua şi porniră amândoi să îngroape sicriul gol.

După ce astupară groapa, Fauchelevent îi spuse lui Jean Valjean:

— Acum, s-o luăm din loc! Eu duc lopata, dumneavoastră luaţi cazmaua.

Se-ntuneca.

Jean Valjean izbuti cu oarecare greutate să se mişte şi să umble. Înţepenise în sicriul unde era cât pe-aci să ajungă un cadavru. Îl cuprinsese răceala morţii între cele patru scânduri. Trebuia acum să scoată din oase frigul mormântului.

— Vi-s picioarele amorţite, zise Fauchelevent. Păcat că ale mele sunt ologite. Am lua-o la goană.

— Las' pe mine! zise Jean Valjean. Patru paşi îmi sunt de ajuns ca să-mi dezmorţesc picioarele.

O luară pe potecile pe care venise dricul. Ajungând în faţa porţii încuiate şi a căsuţei portarului, Fauchelevent, care ţinea în mână legitimaţia groparului, o aruncă în cutie; portarul trase de funie, poarta se deschise şi ieşiră.

— Ce minunat merg toate! zise Fauchelevent. Ce idee năstruşnică aţi avut, moş Madeleine!

Trecură bariera Vaugirard cu aerul cel mai firesc din lume. În preajma unui cimitir, o lopată şi-o cazma sunt ca două paşapoarte.

Strada Vaugirard era pustie.

— Moş Madeleine, zise Fauchelevent, care se tot uita din mers la numărul caselor, dumneavoastră aveţi ochi mai buni decât mine. Să-mi spuneţi, vă rog, unde e numărul 87.

— E chiar aici, zise Jean Valjean.

— Nu-i nimeni pe stradă, mai spuse Fauchelevent. Daţi-mi cazmaua şi aşteptaţi-mă două minute!

Fauchelevent intră la numărul 87, se urcă până sub acoperiş, călăuzit de instinctul care mână totdeauna pe sărac în pod, şi bătu pe întuneric la uşa unei mansarde.

— Intră!

Era glasul lui Gribier.

Fauchelevent împinse uşa. Casa groparului era ca toate locuinţele sărmane, o chiţimie fără mobile, şi totuşi foarte încărcată. O ladă - poate un coşciug - ţinea loc de scrin; o cană ţinea loc de cişmea; o saltea de paie ţinea loc de pat; podeaua ţinea locul scaunelor şi-al mesei. Într-un colţ, pe-o zdreanţă, care fusese altădată o bucată de covor, stăteau îngrămădiţi o puzderie de copii şi o femeie slabă. Tot interiorul sărăcăcios purta semnele unei grozave răsturnări. Parcă ar fi fost zguduit de un cutremur de pământ „local". Cratiţele erau azvârlite care încotro, boarfele risipite peste tot, ulciorul spart, mama plânsă, copiii pesemne bătuţi; erau urmele unei percheziţii înverşunate şi mânioase. Se vedea că groparul îşi căutase cu disperare legitimaţia şi-şi vărsase focul pentru pierderea ei pe tot ce se găsea în odaia răvăşită, de la ulcior până la nevastă. Părea deznădăjduit.

Dar Fauchelevent era prea grăbit să vadă deznodământul întâmplării, ca să mai bage de seamă partea tristă a izbânzii sale. Intră şi spuse:

— Ţi-am adus cazmaua şi lopata.

Gribier se uită la el buimăcit.

— Dumneata eşti, ţărane?

— Mâine dimineaţă să treci să-ţi iei legitimaţia de la portarul cimitirului.

Şi puse lopata şi cazmaua pe podea.

— Ce înseamnă asta? întrebă Gribier.

— Asta înseamnă că legitimaţia îţi căzuse din buzunar şi am găsit-o eu pe jos după plecarea dumitale. Am îngropat mortul, am astupat groapa, am făcut treaba pe care trebuia s-o faci dumneata, portarul o să-ţi dea înapoi cărţulia şi n-ai să plăteşti cei cincisprezece franci. Aşa, nenişorule!

— Îţi mulţumesc, ţărane! spuse Gribier ameţit. Data viitoare fac eu cinste.

VIII
Un interogatoriu trecut cu bine

Peste un ceas, doi bărbaţi şi un copil se opreau, în plină noapte, la casa cu numărul 62 din uliţa Picpus. Cel mai în vârstă dintre bărbaţi ridică ciocanul şi bătu în poartă.

Erau Fauchelevent, Jean Valjean şi Cosette.

Cei doi bătrâni se duseră s-o ia pe Cosette de la fructăreasa din strada Chemin-Vert, unde o lăsase Fauchelevent în ajun. Cosette petrecuse aceste douăzeci şi patru de ore fară să priceapă nimic şi tremurând fară să scoată o vorbă. Tremura atât de tare, încât nu mai putea nici să plângă. Nu mâncase nimic şi nici nu dormise. Fructăreasa, o femeie cumsecade, îi puse sute de întrebări, fară să primească alt răspuns decât o privire îndurerată, mereu aceeaşi. Cosette nu lăsase să-i scape nimic din ceea ce auzise şi văzuse de două zile încoace. Îşi dădea seama că se întâmplă ceva deosebit. Ştia bine că trebuie „să fie cuminte”. Cunoaşte. fiecare din noi puterea copleşitoare a acestor cuvinte şoptite cu tainic înţeles la urechea unui copil speriat: „Să nu scoţi o vorbă!” Frica te face mut. Şi nimeni nu ştie să păstreze mai bine un secret decât copilul.

Dar, după trecerea acelor triste douăzeci şi patru de ore, în clipa când dădu iarăşi cu ochii de Jean Valjean, fetiţa scoase un ţipăt atât de puternic de bucurie, încât orice minte înţelegătoare ar fi ghicit că e ţipătul unei fiinţe salvate din adâncul unei prăpăstii.

Fauchelevent făcea parte din mănăstire şi cunoştea parola. Toate porţile se deschiseră.

Astfel fu dezlegată îndoita şi înfricoşătoarea problemă: a ieşi din mănăstire şi a intra în ea.

Portarul, care primise cuvenitele instrucţiuni, deschise portiţa de serviciu ce dădea din curte în grădină, şi care, acum douăzeci de ani, mai putea fi văzută din stradă în zidul din fundul curţii, drept în faţa porţii celei mari. Toţi trei au fost lăsaţi să intre şi au pătruns în vorbitorul din interiorul mănăstirii, unde Fauchelevent primise în ajun ordinele stareţei.

Stareţa, cu mătăniile în mână, îi aştepta. O maică din sfat, cu vălul pe faţă, stătea în picioare lângă ea. O lumânare sfioasă lumina sau, mai bine zis, încerca să lumineze vorbitorul.

Stareţa îl cercetă cu privirea pe Jean Valjean.

Ochii plecaţi sunt cei care văd mai bine.

Apoi începură întrebările:

— Dumneata eşti fratele?

— Da, preacucernică maică, răspunse Fauchelevent.

— Cum te cheamă?

Fauchevent răspunse:

— Ultime Fauchelevent.

Avusese într-adevăr un frate pe care-l chemase Ultime şi care murise.

— De unde eşti?

Fauchelevent răspunse:

— Din Picquigny, de lângă Amiens.

— Câţi ani ai?

Fauchelevent răspunse:

— Cincizeci.

— Ce meserie ai?

— Grădinar, răspunse Fauchelevent.

— Eşti bun creştin?

Fauchelevent răspunse:

— În familia noastră toţi suntem credincioşi.

— Fetiţa e a dumitale?

Fauchelevent răspunse:

— Da, preacucernică maică.

— Eşti tatăl ei?

Fauchelevent răspunse:

— Bunic.

Maica din sfat îi şopti stareţei:

— Răspunde bine.

Jean Valjean nu scoase nici un cuvânt.

Stareţa se uită cu băgare de seamă la Cosette şi-i şopti maicii din sfat:

— O să se facă urâtă.

Cele două maici stătură câteva minute de vorbă încet, într-un colţ al vorbitorului, pe urmă stareţa se întoarse şi zise:

— Moş Fauvent, ai să mai primeşti un genuncher cu clopoţel. Acum o să trebuiască două.

A doua zi s-au auzit într-adevăr în grădină doi clopoţei, iar călugăriţele nu se puteau opri să nu privească pe sub văl. Se vedeau în fund, pe sub copaci, doi oameni, săpând unul alături de altul. Fauvent şi încă unul. Era un adevărat eveniment. Călugăriţele rupseră tăcerea, spunându-şi una alteia: „E-un ajutor de grădinar”.

Maicile din sfat adăugau: „E un frate al lui moş Fauvent”.

Jean Valjean îşi luase în adevăr slujba în primire; avea genuncher de piele şi clopoţel; de-aici înainte era de-al casei. Se numea Ultime Fauchelevent.

Ceea ce hotărâse, mai presus de toate, primirea lui fusese observaţia stareţei cu privire la Cosette: „O să se facă urâtă”.

Stareţa, după ce făcu prevestirea aceasta, îi arătă Cosettei o caldă simpatie şi o primi în internat ca elevă săracă.

Lucrul era cât se poate de firesc. Deşi în mănăstire nu există oglinzi, femeile îşi cunosc chipul lor; şi nu-i deloc uşor să faci călugăriţe din fete care se ştiu drăguţe; puterea credinţei fiind adesea în raport invers cu frumuseţea, biserica punea speranţe mai mari în cele urâte decât în cele frumoase. De-aici simpatia deosebită arătată celor slute.

Întâmplarea aceasta sporise autoritatea bătrânului Fauchelevent; avusese o întreită izbândă: pe Jean Valjean îl salvase şi-i găsise un adăpost; groparul Gribier spunea: „M-a scăpat de amendă!”; mănăstirea, mulţumită lui, păstrând sicriul maicii Crucifixion sub altar, înfruntase stăpânirea, dar mulţumea pe Dumnezeu. Rămăsese un sicriu cu un cadavru în el la Petit-Picpus, iar un sicriu gol la cimitiml Vaugirard; ordinea publică fusese fără îndoială nesocotită, dar nimeni n-a băgat de seamă. Cât despre mănăstire, recunoştinţa faţă de Fauchelevent era fără margini. Fauchelevent ajunse cel mai vrednic dintre slujitori şi cel mai preţuit dintre grădinari. La cea dintâi vizită a arhiepiscopului, stareţa istorisi înălţimii-sale cele întâmplate, oarecum spovedindu-se, dar şi lăudându-se. Întorcându-se de la mănăstire, arhiepiscopul îi pomeni cu satisfacţie şi în taină întâmplarea aceasta domnului de Latil, duhovnicul fratelui regelui, iar mai târziu arhiepiscop de Reims şi cardinal. Admiraţia pentm Fauchelevent sporind mereu, ajunse până la Roma. Ne-a căzut în mână o scrisoare a lui Leon al XII-lea, papă pe vremea aceea, către o rudă de-a sa, monsenior la nunciatura din Paris, care se numea ca şi el: Della Genga. Se puteau citi acolo următoarele rânduri: *„Se pare că într-o mănăstire din Paris există un grădinar foarte priceput, pe nume Fauvent, care e un om al lui Dumnezeu”.*

Nimic din toată faima asta nu ajunse însă până la bordelul lui Fauchelevent: el altoia, plivea şi-şi îngrijea pepenii ca mai înainte, fără să aibă cunoştinţă de renumele şi sfinţenia sa. Nu-şi dădea seama de celebritatea lui, aşa cum habar n-are un bou de Durham sau de Surrey de apariţia chipului său în *Illustrated London News* cu menţiunea: *„Bou premiat la expoziţia vitelor comute”.*

IX
În mănăstire

La mănăstire Cosette tăcea ca şi mai-nainte.

Cum era şi firesc, Cosette se credea fiica lui Jean Valjean. De altminteri, neştiind nimic, nu putea spune nimic şi, orice s-ar fi întâmplat, tot n-ar fi spus nimic. Am arătat mai înainte că nici un dascăl nu-i învaţă mai bine pe copii să tacă decât nenorocirea. Cosette suferise atât de mult, încât se temea să vorbească şi chiar să respire. De câte ori nu căzuse asupra ei năpasta numai din pricina unui cuvânt! Abia de când era cu Jean Valjean începuse să se mai liniştească. Se obişnui destul de uşor

cu viaţa de mănăstire. Îi părea rău numai de Catherine, dar n-avea curaj s-o spună. Odată, totuşi, i-a mărturisit lui Jean Valjean: „Tată, dacă aş fi ştiut, aş fi luat-o cu mine!”

Ca elevă a mănăstirii, Cosette a trebuit să îmbrace uniforma internatului. I se dădu voie lui Jean Valjean să păstreze hainele pe care fata nu le mai purta. Erau veşmintele de doliu pe care el însuşi i le adusese când a părăsit cârciuma soţilor Thénardier. Nu erau prea mult purtate.

Jean Valjean puse bine rochiţele acestea - laolaltă cu ciorapii de lână şi cu pantofii - presărând peste ele camfor şi alte mirodenii din cele care se găsesc din belşug prin mănăstiri - într-un geamantănaş de care izbutise să-şi facă rost. Puse geamantanul pe un scaun, lângă patul lui, şi ţinea totdeauna cheia la el.

- Tată, îl întrebă într-o zi Cosette, ce ţii tu în cutia asta care miroase atât de frumos?

Moş Fauchelevent, în afară de faima despre care am vorbit şi de care el habar n-avea, a fost îndeajuns de răsplătit pentru fapta lui bună; mai întâi se simţea fericit că o săvârşeşte; în al doilea rând, avea mult mai puţin de lucru, treaba fiind acum împărţită la doi. În sfârşit, pentru că-i plăcea foarte mult să tragă tabac pe nas, şi, folosindu-se de prezenţa domnului Madeleine, trăgea de trei ori mai mult decât înainte şi cu mult mai multă plăcere, fiindcă tutunul i-l plătea domnul Madeleine.

Călugăriţele nu-şi însuşiră numele de Ultime şi-i spuneau lui Jean Valjean „celălalt Fauvent”.

Dacă fetele acestea cucernice ar fi avut ceva din privirea lui Javert, ar fi băgat de seamă, în cele din urmă, că ori de câte ori era de făcut vreun drum în oraş pentru întreţinerea grădinii, pleca numai Fauchelevent, cel mai în vârstă, beteagul cu picioarele strâmbe, şi niciodată „celălalt” dar, fie că ochii îndreptaţi mereu spre Dumnezeu nu se pricep să spioneze, fie că erau mai degrabă preocupate să se pândească bine între ele, călugăriţele nu dădură nici o atenţie acestui amănunt.

De altfel, Jean Valjean a făcut foarte bine stând liniştit şi rămânând pe loc. Javert a supravegheat cartierul timp de mai bine de-o lună.

Pentru Jean Valjean mănăstirea era o insulă înconjurată de prăpăstii. Lumea lui întreagă se mărginea între patru ziduri. Vedea destul cer ca să-şi păstreze seninătatea, iar Cosette îi era de ajuns ca să fie fericit.

Începu din nou o viaţă cât se poate de plăcută.

Locuia împreună cu bătrânul Fauchelevent în bordeiul din fundul grădinii. Cocioaba asta, clădită din moloz, şi care mai exista pe la 1845, avea, cum se ştie, trei încăperi, toate goale, numai pereţi. Pe cea mai mare, moş Fauchelevent i-o dăduse cu de-a sila domnului Madeleine, căci Jean Valjean încercase zadarnic să se împotrivească. Peretele acestei încăperi, în afară de cele două cuie în care atârnau genuncheml şi coşul de nuiele, era împodobit cu o hârtie-monedă regalistă din ‘93, prinsă pe zid deasupra vetrei, şi pe care o reproducem aici întocmai.

ARMATA CATOLICĂ

În numele Regelui
BON NEGOCIABIL DE ZECE LIVRE
pentru obiecte procurate armatei, rambursabil
la încheierea păcii

Seria 3

Nr. 10390

ss/Stofflet
şi REGALĂ

Acest asignat din Vandeea fusese prins în ţinte pe perete de grădinarul de mai-nainte, un fost şuan[267], care murise în mănăstire şi-al cărui loc îl luase Fauchelevent.

Jean Valjean lucra zilnic în grădină, dovedindu-se foarte folositor. Fusese odinioară ajutor de grădinar şi se întorcea bucuros la vechea lui meserie. Vă aduceţi aminte că avea tot felul de reţete şi de secrete cu privire la lucrarea pământului. Le puse în aplicare. Mai toţi pomii din livadă erau pădureţi; el îi altoi, făcându-i să dea roade minunate.

Cosette avea voie să vină în fiecare zi să petreacă o oră cu el. Şi cum surorile erau triste, iar el bun, fetiţa vedea deosebirea şi-l adora. La ora hotărâtă, da fuga spre bordei. Când intra în dărăpănătura aceea, parcă aducea cu ea raiul. Jean Valjean se înveselea şi simţea că bucuria lui sporeşte cu bucuria pe care, la rândul lui, i-o prilejuia Cosettei. Bucuria pe care o dăruim altora, departe de a se micşora, ca tot ceea ce se răsfrânge, se întoarce spre noi şi mai vie. În orele de recreaţie, Jean Valjean se uita de departe la Cosette cum se joacă şi cum zburdă şi-i deosebea râsul din râsul celorlalte.

Fiindcă acum Cosette râdea.

Chiar şi faţa Cosettei se schimbase în oarecare măsură. Nu mai era posomorâtă. Râsul era ca soarele: alungă iarna de pe chipul oamenilor.

De altfel, cu toate că nu se făcuse mai frumoasă, Cosette devenea însă tot mai încântătoare. Spunea o mulţime de cuvinte bine chibzuite cu glasul ei dulce de copil.

La sfârşitul recreaţiei, când Cosette se întorcea la lecţie, Jean Valjean se uita spre ferestrele clasei, iar noaptea se scula să se uite la ferestrele dormitorului ei.

De altminteri, Dumnezeu îşi are căile sale; mănăstirea, ca şi Cosette, ajutaseră să menţină şi să desăvârşească în sufletul lui Jean Valjean ceea ce sădise episcopul. Nu încape îndoială că una din urmările virtuţii e trufia. E între ele o punte făurită de diavol. Jean Valjean se afla, poate fără voia lui, foarte aproape de a se avânta pe această punte, atunci când providenţa îl azvârlise în mănăstirea Petit-Picpus. Atâta vreme cât nu se comparase decât cu episcopul, se socotise nevrednic şi rămăsese umil;

[267] Numele dat răzvrătiţilor contrarevoluţionari din provinciile Vandeea şi Bretania în 1793-1799.

dar de câtva timp începuse să se compare cu oamenii, şi trufia îşi făcea drum. Cine ştie? Poate ar fi sfârşit prin a se întoarce cu încetul la ură.

Mănăstirea îl opri pe acest povârniş.

Era al doilea loc de captivitate în care ajunsese. În tinereţea lui, care însemnase pentru el începutul vieţii, ca şi mai în urmă, până de curând, fusese într-altă parte, într-un loc cumplit, un loc înspăimântător, ale cărui asprimi i se păruseră totdeauna că sunt nedreptăţi ale dreptăţii şi fărădelegi ale legii. Acum, după ce scăpase de ocnă, ajunsese în mănăstire; şi gândindu-se, cum vă spun, că trăise o parte din viaţa lui în ocnă, şi că azi era un spectator al mănăstirii, le asemuia în mintea lui cu nelinişte.

Uneori se oprea din săpat şi aluneca încet pe cărările şerpuite ale visării.

Îşi aducea aminte de foştii lui tovarăşi. Cât erau de nenorociţi. Se sculau în zorii zilei şi munceau până noaptea târziu; abia dacă erau lăsaţi să doarmă; se culcau pe paturi de campanie, pe care nu li se dădea voie să aibă saltele mai groase de două degete, în încăperi încălzite numai în lunile cele mai friguroase ale anului; purtau bluze roşii, îngrozitoare; în zilele foarte călduroase li se îngăduia, în mod excepţional, să poarte pantaloni de pânză, iar când era ger, să îmbrace o vestă de lână; nu li se dădea vin şi nici carne decât atunci când se duceau la „munci grele”. Trăiau fără să li se rostească numele, purtând nişte simple numere şi preschimbaţi oarecum în cifre, cu ochii plecaţi, cu glasul stins, cu părul tuns, ciomăgiţi, ruşinea lumii.

Gândul lui se întorcea apoi spre făpturile pe care le avea în faţa ochilor.

Făpturile astea erau şi ele cu părul tuns, cu ochii plecaţi, cu glasul stins - nu ruşinea lumii, ci batjocura ei; nu cu spatele învineţit de ciomag, cu cu umerii zdrobiţi de autoflagelare. Nici ele nu mai purtau un nume ca ceilalţi oameni; aveau numai nume călugăreşti. Nu mâncau niciodată carne şi nu beau niciodată vin; rămâneau adesea nemâncate până seara; nu purtau bluze roşii, ci un fel de giulgiu negru, de lână, prea gros pentru vară, prea subţire pentru iarnă, neîngăduindu-li-se nici să-l scurteze, nici să-l lungească, neavând nici măcar posibilitatea de-a se îmbrăca după anotimp cu un veşmânt de pânză sau cu o rochie de lână şi purtând şase luni pe an cămăşi de dimie în care se înfierbântau până la delir. Nu locuiau în încăperi încălzite numai pe gerurile cele mai aspre, ci în chilii unde nu se făcea focul niciodată; nu se culcau pe saltele de două degete, ci pe paie. În sfârşit, nu erau lăsate nici să doarmă; în fiecare noapte, după o zi de trudă, atunci când se odihneau mai bine, în clipa când adormeau şi începeau să se încălzească, erau silite să se trezească, să se dea jos din pat şi să se ducă să se roage, într-o capelă îngheţată şi întunecoasă, stând cu amândoi genunchii pe piatră.

În anumite zile, când îi venea rândul, fiecare dintre făpturile acestea trebuia să stea, timp de douăsprezece ceasuri în şir, îngenuncheată pe lespede sau prosternată cu faţa la pământ şi cu braţele în cmce.

Cei dintâi erau bărbaţi; acestea erau femei.

Ce făcuseră bărbaţii aceia? Furaseră, necinstiseră, jefuiseră, omorâseră. Erau tâlhari, falsificatori, otrăvitori, incendiatori, ucigaşi, paricizi. Ce făcuseră femeile acestea? Nu făcuseră nimic.

De o parte tâlhăria, frauda, înşelăciunea, violenţa, desfrâul, omuciderea, tot felul de pângăriri, toate ticăloşiile; de cealaltă parte, un singur lucru: nevinovăţia.

Nevinovăţia desăvârşită, avântată într-o tainică înălţare, legată încă de pământ prin virtute, dar făcând parte din cer prin sfinţenie.

De o parte, destăinuiri de crime spuse în şoaptă; de alta, mărturisirea cu glas tare a păcatelor. Şi ce crime! Şi ce păcate!

De o parte miasma; de alta o mireasmă ce nu se poate descrie. De o parte o ciumă morală, păzită de aproape, ţinută sub ameninţarea tunului şi mistuindu-şi încet ciumaţii; de alta, o înflăcărare fără prihană a tuturor sufletelor încinse de aceeaşi văpaie. Acolo, beznă; aici, umbră; dar o umbră plină de lumini şi lumini pline de străluciri.

Două locaşuri de robie, dar în cel dintâi eliberarea e cu putinţă, pe lângă care mai există şi evadarea. În cel de-al doilea, veşnicia; şi drept orice nădejde, la căpătai îndepărtat al viitomlui, acea singură licărire de libertate pe care oamenii o numesc moarte.

În cel dintâi nu eşti legat decât în lanţuri; în celălalt te înlănţuie propria ta credinţă.

Ce se desprindea din cel dintâi? Un blestem uriaş, scrâşnetul dinţilor, ura, răutatea deznădăjduită, un strigăt de mânie împotriva societăţii omeneşti, o batjocură îndreptată către cer.

Ce se desprindea din al doilea? Binecuvântarea şi iubirea.

Şi-n aceste două locuri atât de asemănătoare şi-atât de deosebite, două feluri de făpturi atât de diferite se aflau pentru acelaşi lucru: ispăşirea.

Jean Valjean înţelegea ispăşirea celor dintâi: ispăşirea propriilor păcate, ispăşirea pentru sine însuşi. Dar n-o înţelegea pe-a celorlalte, pe-a făpturilor acestora fără vină şi fără pată, şi se întreba cutremurându-se: „Ispăşirea pentru ce? Ce fel de ispăşire?”

Un glas îi răspundea din adâncul cugetului său: „Ispăşirea pentru altul, cea mai înălţătoare dintre mărinimiile omului”.

Ne ferim să ne spunem aici o părere personală: nu suntem decât un povestitor; privim lucrurile cu ochii lui Jean Valjean şi tălmăcim gândurile lui.

Avea în faţa lui culmea cea mai înaltă a uitării de sine, care e cea mai minunată virtute cu putinţă; nevinovăţia care iartă oamenilor păcatele ispăşindu-le în locul lor; robia şi cazna îndurate de bunăvoie, chinul cerut de suflete fără prihană, pentru a-i scuti de suferinţă pe cei ce-au căzut în păcat; iubirea de oameni topindu-se în iubirea pentru Domnul, dar păstrându-se totuşi întreagă şi fierbinte; blânde făpturi plăpânde, îndurând mizeriile celor pedepsiţi şi având pe buze zâmbetul celor ce se simt răsplătiţi.

Şi-şi aducea aminte că el cutezase să se plângă.

În toiul nopţii se scula adesea ca să asculte cântecele de recunoştinţă ale acestor făpturi nevinovate, copleşite de asprimi, şi-i îngheţa sângele în

vine, gândindu-se că aceia care erau pedepsiţi pe drept nu ridicau glasul spre cer decât ca să blesteme, şi că el, păcătosul, ameninţase cu pumnul pe Domnul.

Era ceva uimitor, care îl îndemna să mediteze adânc; un fel de prevestire pe care i-o şoptea însăşi providenţa; se căţărase pe ziduri, sărise împrejmuirile, înfruntase jocul cu moartea, urcuşul anevoios şi aspru, toate sforţările pe care le făcuse ca să aibă dintr-un loc de ispăşire, le făcuse din nou, ca să ajungă într-un altul. Era, oare, un simbol al destinului său?

Casa aceasta era şi ea tot o închisoare şi semăna în chip tragic cu cea din care fugise - şi totuşi de data aceasta nu-i mai trecuse niciodată prin minte să fugă.

Vedea iarăşi gratii, zăvoare, drugi de fier, puse să păzească - pe cine? Pe nişte îngeri.

Zidurile înalte pe care le văzuse împrejurul tigrilor le vedea acum în jurul oiţelor.

Era un locaş de ispăşire, nu de pedeapsă, şi cu toate astea era şi mai aspru, şi mai întunecat, şi mai neînduplecat decât celălalt. Fecioarele acestea erau mai împovărate decât ocnaşii. Un vânt rece şi tăios, vântul care-i îngheţase tinereţea, străbătea groapa zăbrelită şi ferecată a vulturilor; un crivăţ, mai aspru şi mai dureros, sufla în colivia porumbiţelor. De ce oare?

Gândindu-se la lucrurile acestea, totul într-însul se prăbuşea în faţa unei taine pline de măreţie.

Când se adâncea în gânduri, trufia lui se destrăma. Se frământa în fel şi chip; se simţea slab şi adesea îl podidea plânsul. Tot ce pătrunsese în viaţa lui de şase luni încoace - Cosette, prin dragoste, şi mănăstirea, prin umilinţă - îl întorceau spre îndemnurile sfinte ale episcopului.

Câteodată, seara, în amurg, când grădina era pustie, îngenunchea în mijlocul aleii din preajma capelei, în faţa ferestrei prin care privea în noaptea sosirii lui, rămânând cu ochii îndreptaţi spre locul unde îşi amintea că se prosternase în rugăciune călugăriţa care-şi săvârşea ispăşirea. Îngenunchind astfel, se ruga în faţa călugăriţei.

Nu îndrăznea să îngenunche de-a dreptul în faţa lui Dumnezeu.

Tot ce-l înconjura: grădina liniştită, mireasma florilor, copiii veseli şi gălăgioşi, femeile grave şi simple, mănăstirea tăcută îl pătrundeau pe nesimţite, şi sufletul lui se întregea încet-încet din tăcere, ca şi mănăstirea din parfum, ca şi florile, din pace, ca şi grădina, din simplicitate, ca şi maicile, din bucurie, ca şi copiii. Îşi spunea că două lăcaşuri ale Domnului îl adăpostiseră pe rând în cele două clipe mai grele ale vieţii sale: cel dintâi, atunci când i se închideau toate uşile şi când semenii săi îl alungau - cel de-al doilea, atunci când societatea îl urmărea din nou şi când ocna îşi deschidea iarăşi porţile în faţa lui; fără cel dintâi s-ar fi reîntors la crimă, iar fără cel de-al doilea, la chin.

Îşi simţea sufletul copleşit de recunoştinţă şi plin de tot mai înaltă iubire.

Trecură astfel câţiva ani. Cosette creştea.